

PRIIT ROHTMETS

Teoloogilised voolud
Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirikus
aastatel 1917–1934

Usuteaduskonna nõukogu otsusega 16. aprillil 2011 on Priit Rohtmetsa doktori-töö „Teoloogilised voolud Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirikus aastatel 1917–1934” (Theological Factions in the Estonian Evangelical Lutheran Church 1917–1934) lubatud kaitsmisele TÜ usuteaduskonna nõukogus filosoofiadoktori (usu-teadus) kraadi saamiseks.

Juhendaja: prof Riho Altnurme (Tartu Ülikool)

Eelretsensendid: dr Mikko Ketola (Helsingi Ülikool)
prof Seppo Zetterberg (Jyväskylä Ülikool)

Oponent: dr Mikko Ketola (Helsingi Ülikool)

Kaitsmine toimub 13. juunil 2012 kell 16.15 TÜ senati saalis

Uurimistööd on toetanud Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeerium (siht-finantseeritav teadusteema SF0180026s11) ja Euroopa Liit Euroopa Regionaal-arengu Fondi kaudu (Kultuuriteooria Tippkeskus).

Euroopa Liit
Euroopa
Regionaalarengu Fond

Eesti tuleviku heaks

ISSN 1406–2410
ISBN 978–9949–19–997–6 (trükis)
ISBN 978–9949–19–998–3 (pdf)

Autoriõigus Priit Rohtmets, 2012

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee
Tellimus nr 217

Käesolev doktoritöö on sündinud paljude heade inimeste toel ja kaasabil. Kõige suurem tänu kuulub töö juhendajale professor Riho Altnurmele, kelle antud vabadus tööga iseseisvalt tegelda mõjus inspireerivalt, ning kelle asjalikud kommentaarid ja soovitusel võimaldasid töö autoril püsida töö kirjutamise käigus õigel kursil.

Doktoritöö allikate ja kirjanduse kättesaadavaks tegemisel osutasid hindamatut abi arhiivitöötajad nii Eestis kui ka Rootsis, Saksamaal ja Šveitsis asuvates arhiivides. Et doktoritöö allikate enamuse moodustavad Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi arhiivis asuvad dokumendid ja muud materjalid ning palju tööd tuli teha selles arhiivis, kuulub töö autori eriline tänu EELK konsistooriumi arhivaarile Janis Tobrelutsule. Eri riikide kirikuelu ja vastaval teemal välisriikides ilmunud artiklite ning uurimuste vahendamise eest tänan professor Jouko Taloneni ja dr Mikko Ketolat. Ketolale kuulub tänu ka doktoritöö retsenseerimisel asjalike ja tööd mitmeski osas parandavate soovitusel ning märkuste eest. Tänan ka doktoritöö teist eelretsensenti professor Seppo Zetterbergi.

Ajakirja Akadeemia toimetajale Mart Oravale suur tänu ja lugupidamine doktoritöö teksti kohta tehtud märkuste ja kommentaaride eest. Siiri Rebasele tänu doktoritöö keeleteoimetamise eest.

Viimaks olgu tänatud doktoriõpingute kaaslased Triin Vakker, Anu Põldsam, Ursula Haava, Elo Süld ja Peeter Espak ning usuteaduskonna dekanaadi juhataja Inta Ööpik ja õppekorralduse spetsialist Heli Kuuste, kelle toe ja abita ei oleks käesolev töö valminud.

SISUKORD

LÜHENDID	11
SISSEJUHATUS	12
Töö eesmärk ja uurimismetoodika	13
Töö ülesehitus, allikad ja ülevaade senistest uurimustest	14
Töö stiil, terminoloogia ja viitamine	18
Lühiülevaade töö asetumisest Euroopa kirikuloolisse konteksti	19
1. TEOLOOGILISTE VOOLUDE ESILEKERKIMINE AASTATEL	
1917–1925	36
1.1. Kirikukorralduse väljatöötamine aastatel 1917–1919	36
1.1.1. Esimene kirikukongress 1917. aastal	36
1.1.1.1. Kirikukongressi ettekannetes esitatud kirikukorralduslikud põhimõtted. Diskussioon kiriku ja riigi suhetest	37
1.1.1.2. Johan Kõpu vaba rahvakiriku kontseptsioon	43
1.1.1.3. Rahvuslik või eri rahvusi ühendav kirik? Kirikukongressil vastu võetud resolutsioonid	51
1.1.1.4. Kiriku õpetusliku aluse üle toimunud arutelu ja kiriku põhikirja redaktsioonikomisjoni valimine	54
1.1.2. Arutelu kiriku põhikirja üle aastatel 1917–1919	58
1.1.2.1. Esimese kirikukongressi järel ajakirjanduses esitatud ettepanekud kirikukorralduse reformimiseks. Põhikirja redaktsioonikomisjoni tegevus	58
1.1.2.2. Õpetaja Harald Põllu sekkumine kiriku põhikirja redigeerimisprotsessi. Alternatiiv redaktsioonikomisjonile – maakonnakonverentside organiseerimine	65
1.1.2.3. Kiriku põhikirja redigeerimine redaktsioonikomisjonis ja maakonnakonverentsidel 1917. aasta sügisel	68
1.1.2.4. Kiriku põhikirja redigeerimine 1918. aastal. Põhikirja § 3 ehk kiriku õpetusliku aluse muutmine	74
1.1.3. Teine kirikukongress 1919. aastal	80
1.1.3.1. Ülemsuperintendent Wilhelm Kentmanni üleskutse kogudustele	80
1.1.3.2. Esimese kirikukongressi redaktsioonikomisjoni aruanne. Kiriku põhikirja vastuvõtmine	82
1.1.3.3. Kongressil esile tõusnud „erakondlikud” püüded. Konsistooriumi ja piiskopi valimine	85
1.2. Kirikuelu arenguhooni aastatel 1919–1922	94
1.2.1. Kirikuelu üldisloomustus	94
1.2.2. Kristlike organisatsioonide tegevus	101
1.2.2.1. Eesti Misjoni Selts	101
1.2.2.2. Kristliku Kultuuri ja Ilmavaate Edendamise Selts	110
1.2.3. Kiriku majandusliku elu korraldamine	115
1.2.3.1. „Eesti Ew-Lut. Kiriku ülevalpidamise eelnõu”	115

1.2.3.2. Praost Harald Põllu ettepanekud ja roll kiriku majanduslike aluste muutmisel.....	117
1.2.4. Kiriku põhikirja redigeerimine	122
1.2.4.1. Redaktsioonikomisjoni tegevus ja põhikirja trükkimine....	122
1.2.4.2. Kiriku õpetusküsimuste esiletõus seoses õpetusaluste paragrahvis esineva väljendiga „protestantismi vaimule vastavas mõttes”.....	123
1.2.5. Kirikliku kari korraldus	130
1.3. Kokkuvõte.....	139
2. TEOLOOGILISED VOOLUD JA ARUTELU ÕPETUSKÜSIMUSTE ÜLE AASTATEL 1922–1925	143
2.1. 1922. aasta kirikupäeval puhkenud tüli kiriku õpetuslike aluste tõlgendamise üle	143
2.1.1. Johan Kõpu ettekanne elavast kogudusest	143
2.1.2. Kiriku põhikirja õpetusaluste paragrahvi üle toimunud arutelu	147
2.2. 1922. aasta kirikupäeva järelkaja. Uuendusmeelne ja alalhoidlik vool	151
2.2.1. Praost Harald Põllu ja alalhoidliku voolu teoloogilised seisukohad ning kirikupäeva järgne kriitika	155
2.2.2. Õpetaja Theodor Tallmeistri eraldumine uuendusmeelsest voolust. Tallmeistri ja liberaalse voolu teoloogilised seisukohad.....	168
2.3. Õpetusaluste küsimuse arutelu 1923. a usuteadlaste konverentsil.....	182
2.3.1. Konverentsi ettekannetes sisaldunud viited õpetusküsimustele.....	182
2.3.2. Diskussioon kiriku õpetuslike aluste üle. Ettepanekud õpetusaluste paragrahvi sõnastamiseks	190
2.4. Usuteadlaste konverentsi mõju kirikuelule.....	195
2.4.1. Praost Harald Põllu ja õpetaja Theodor Tallmeistri vaheline väitlus ajalehtede Protestantline Ilm ja Meie Kirik veergudel	195
2.4.2. Praost Hendrik Kokamäe juhtum.....	200
2.4.3. Tallinna Pühavaimu koguduse ja Eesti Misjoni Seltsi pöördumised	202
2.4.4. Arutelu õpetusaluste paragrahvi üle praostkondade sinoditel ja praostide koosolekul	206
2.5. 1923. a kirikupäev.....	212
2.5.1. Õpetusaluste diskussiooni poliitiline taust ja mõju kiriku juhtimisele	215
2.6. Liberaalne, kiriklik-konfessionaalne ja konservatiivne vool ning nende häälekandjad. Kiriklik-konfessionaalse voolu teoloogilised seisukohad....	220
2.7. Algatus liberaalse voolu esindajate tagandamiseks	234
2.8. Kirikukorralduse ja õpetusküsimuste arutelu 1924. a usuteadlaste konverentsil	237
2.9. Kokkupõrge 1924. a kirikupäeval. Alalhoidlike lahkumine kirikupäevalt	241
2.10. Teoloogiliste voolude esindajate vahelise vastasseisu süvenemine 1924. a kirikupäeva järel	249
2.10.1. Diskussioon kiriklikus ajakirjanduses ja küsimus kirikukorralduse seaduslikkusest	249

2.10.2. Nn ketseriprotsess õpetaja Voldemar Kuljuse usuliste vaadete üle	260
2.10.3. Kirjalik hääletus õpetusaluste paragrahvi sõnastuse üle	267
2.10.4. Konsistooriumi otsus õpetusaluste paragrahvi tõlgendamisest.....	271
2.10.5. Kirjaliku hääletuse ja konsistooriumi otsuse tagajärjed ning mõju õpetusaluste üle toimunud diskussioonile	273
2.10.6. Konsistooriumi otsuse üle toimunud arutelu praostkondades ja praostide koosolekul	279
2.11. Kiriku õpetusaluste paragrahvi üle toimunud võitluse lõpp 1925. aasta kirikupäeval	285
2.12. 1925. a kirikupäeva järelkaja	290
2.13. Kokkuvõte	294
3. TEOLOOGILISTE VOOLUDE ESINDAJATE ORGANISEERUMINE JA TEGEVUS AASTATEL 1925–1934	298
3.1. Usuühingute ja nende liitude seadus	298
3.1.1. Seaduse vastuvõtmisele eelnenud diskussioon kirikus ja Riigikogus 1925. a suvel ja sügisel	299
3.1.1.1. Praost Harald Põllu vabakirikukontseptsioon ja ettekujutus kiriku tulevikust	299
3.1.1.2. Õpetaja Theodor Tallmeistri ja liberaalse voolu esindajate seisukohad vabast rahvakirikust	306
3.1.1.3. Kiriku keskvalitsuse ja kiriklik-konfessionaalse voolu esindajate tegevus kiriku ühtsuse ja vaba rahvakiriku korralduse säilitamiseks	309
3.1.1.3.1. Eesti Rahvakiriku Liidu asutamine	311
3.1.1.3.2. Õpetaja Voldemar Kuljuse ajutine ametist tagandamine	312
3.1.1.4. Diskussioon Riigikogus ja seaduse vastuvõtmine	316
3.1.1.5. Seaduse vastuvõtmise järel esitatud hinnangud ja seisukohad kiriku tuleviku kohta	325
3.2. Koguduste ja kiriku põhikirjade väljatöötamine ja registreerimine	327
3.2.1. Kiriku ja koguduse normaalpõhikirja väljatöötamise ning uue kirikukorralduse rakendamise kohta esitatud ettepanekud	327
3.2.2. Kiriku ja koguduse põhikirjade üle toimunud arutelu 1926. a erakorralisel usuteadlaste konverentsil ja kirikupäeval. Põhikirjade vastuvõtmine	330
3.2.3. Kiriku ja koguduste põhikirjade registreerimine. Koguduste eripõhikirjad ja lahkuminevad põhikirjad	337
3.2.4. Eripõhikirjade alusel registreeritud kogudused	342
3.2.4.1. Vaba Sinod	342
3.2.4.1.1. Vaba Sinodi asutamine ja põhialused. Vaba Sinodi koguduse normaalpõhikirja väljatöötamine	342
3.2.4.1.2. Vaba Sinodi põhikirjade alusel registreeritud kogudused	349

3.2.4.1.2.1. „Ususõda” Kuressaare koguduses. „Evangeelis-lutherline Kuressaare vabakiriklik kogudus”.....	353
3.2.4.2. Liberaalse voolu põhikirjade alusel registreeritud kogudused	357
3.2.4.2.1. Narva Pauluse kogudus.....	362
3.3. Teoloogilisi voole koondavate ühingute moodustamine ja tegevus.....	364
3.3.1. Protestantline Ühing	364
3.3.2. Eesti Misjoni Selts ja Vaba Sinod	377
3.3.2.1. Ettepanek Vaba Sinodi ühendamiseks kirikliku struktuuriga. Vaba Sinodi hääbumine.....	377
3.3.2.2. Eesti Misjoni Seltsi tegevus.....	380
3.3.2.2.1. Misjoniseltsi konflikt üldkirikuga.....	380
3.3.2.2.2. Misjoniseltsi töö ümberkorraldamine. Praost Põllu asumine seltsi kutselise juhataja ametisse ja taandumine avalikust kirikupoliitilisest tegevusest.....	387
3.4. Liberaalse voolu vastasseis kiriku keskvoimu ja üldkiriku esindajatega	397
3.4.1. Nn ketseriprotsessid	397
3.4.1.1. Õpetaja Voldemar Kuljuse vaimulikuametist tagandamine.	397
3.4.1.2. Protsess õpetaja Theodor Tallmeistri ametist tagandamiseks.....	403
3.4.1.2.1. Süüdistus õpetusalustest kõrvalkaldumises ja allumatuses kiriklikule korrale	403
3.4.1.2.2. Nn brošüürisõda.....	408
3.4.1.2.3. Õp Theodor Tallmeistri protsessi katkemine.....	416
3.4.2. Liberaalse voolu koguduste ja üldkiriku vahekorras toimunud muutused. Ettepanek iseseisva protestantliku kiriku loomiseks.....	422
3.4.2.1. Iisaku koguduse kirikust väljaheitmine	424
3.4.2.2. Pühavaimu koguduselt hääleõiguse võtmine.....	429
3.5. Liberaalse voolu esindajate ja kiriku keskvalitsuse lähenemine. Liberaalse voolu esindajate ühinemine üldkirikuga. Ühinemise mõju kirikuelule.....	433
3.6. Kokkuvõte.....	447
KOKKUVÕTE	453
ALLIKAD JA KIRJANDUS	461
Arhiivid.....	461
Käsikirjad.....	463
Perioodilised väljaanded	463
Publitseeritud allikad ja kirjandus.....	464
SUMMARY	474
CURRICULUM VITAE.....	485

LÜHENDID

DK	–	Deutsches Kirchenblatt
EAA	–	Ajalooarhiiv
EELKKA	–	Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi arhiiv
EK	–	Eesti Kirik
EMS	–	Eesti Misjoni Selts
ERA	–	Eesti Riigiarhiiv
KKIES	–	Kristliku Kultuuri ja Ilmavaate Edendamise Selts
KM EKLA	–	Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv
MK	–	Meie Kirik
MM	–	Meie Misjon
MRSEKK	–	Maailmaliit Rahvusvahelise Sõpruse Edendamiseks Kirikute Kaudu
PI	–	Protestantline Ilm (alates 1935. a-st Protestantlik Ilm, 1938. a-st Protestantlik Maailm)
PM	–	Postimees
PVKA	–	Tallinna Pühavaimu koguduse arhiiv
PÜ	–	Protestantlik Ühing
RP	–	Ristirahva Pühapäevaleht
RT	–	Riigi Teataja
SBPKH	–	Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz. Handschriftenabteilung
TT	–	Tallinna Teataja
UNLS	–	Usuühingute ja nende liitude seadus
UUB NSS	–	Uppsala Universitetsbibliotek. Nathan Söderbloms brevsamling
VM	–	Vaba Maa
VELKS	–	Vene evangeelse luterliku kiriku seadus
WCCA	–	World Council of Churches Archives

SISSEJUHATUS

Eesti kirikulugu ja siinse luteri kiriku 20. sajandi ajalugu käsitlevates uurimustes ja üldkäsitlustes on enamasti mainitud tõsiasja, et kahe maailmasõja vahelisel perioodil ilmestasid Eesti luteri kiriku usuelu kolm teoloogilist voolu: liberaalne, kiriklik-konfessionaalne ja konservatiivne. Nende voolude esindajate tegevuse põhijooni kirjeldati kokkuvõtvalt juba enne Teist maailmasõda avaldatud luteri kiriku tegevust puudutavates käsitlustes ning neist on tollal esitatud iseloomustused ja põhiaspektid kandunud edasi tänapäeva ja kinnistunud. Teoloogiliste voolude esilekerkimist, arengut, esindajaid ja nende seisukohti ning tegevust ühtse kirikuloolise tervikuna pole seni aga põhjalikumalt käsitletud. Käesoleva doktoritöö eesmärk on selle tühimiku täitmine.

Vaimulikkonna ja kirikuliikmete õpetuslikud ja kirikukorralduslikud seisukohad ning nende erimeelsused ja erinevused olid päevakorral juba iseseisva Eesti evangeeliumi luteri usu vaba rahvakiriku asutamise ajal ning vahetult selle järel 1917. a suvel ja sügisel. Aasta-aastalt intensiivistunud ja üha teravamaks muutunud diskussioon, vaimulike ja kirikuliikmete koondumine ning usulise eneseteadvuse kasv ja kokkupõrked jõudsid haripunkti aastail 1922–1925 kiriku põhikirja õpetusaluste paragrahvi üle toimunud vaidluste käigus, viies kiriku 1925. aastaks sedavõrd tõsisesse kriisi, et küsitavaks muutus koguni kiriku ühtsena säilimise võimalikkus. Sellele järgneval ajal, aastail 1925–1934, jäidki mitmed vaimulikud ja kogudused kirikust kõrvale ning asusid tegutsema iseseisvana. Teine osa vaimulikest ja kogudustest jätkas küll tööd kirikus, kuid soovis kehtestada kiriku organisatsioonis nende vaadetele vastavat usuliselt ühelaadilist praostkonda. Kiriku liikmeskonna enamuse vastaseisu tõttu seda ettepanekut ellu ei viidud, 1934. aastal naasid kirikusse ka sellest eemaldunud vaimulikud ja kogudused. Nende sündmuste kronoloogia on tinginud nii käesoleva töö ajalised piirid ehk aastad 1917–1934 kui ka struktuuri, millel peatutakse pikemalt allpool. Õpetuslik ja kirikukorralduslik vaidlus jätkus ka pärast 1934. aastat, kuid kirikus ja riigis toimunud muutuste tõttu juba teises kontekstis ja vormis.

Et teoloogiliste voolude esindajate diskussioon leidis aset kiriku enda sees, olid selle väljundid ennekõike praktilised. Just praktilised lahendamist vajavad küsimused, alustades kirikukorralduse põhialustest, millega kaasnes ka vaidlus kiriku olemusest ja vaimulaadist, ning lõpetades usuõpetuse ja kiriku majandusküsimustega, olid nii teoloogiliste voolude esindajate arutelu väljundiks kui ka diskussiooni enda ajendiks. Selle kõrval ei tohi aga vähem tähtsustada õpetusküsimusi ja kirikus aset leidnud teoloogilist diskussiooni, sest just teoloogilised seisukohad olid vundamendiks, millele erimeelsused kirikukorraldusküsimustes toetusid. Vaidlused ja nende mõjul kirikus aset leidnud muutused olid niisiis kirikukorralduslikud ja kahtlemata ka kirikupoliitilised, kuid nende aluseks olid eelkõige teoloogilised erimeelsused.

Õpetuslikult kujunes neil aastatel keskseks pühakirja inspiratsiooniküsimus. Asudes eri seisukohtadel pühakirja kui Jumala sõna suhtes, käsitasid teoloogiliste voolude esindajad üksteisele vastandudes ka kristoloogiat, eklesioloogiat jm. Selle juured peituvad Piibli ajaloolis-kriitilises uurimises alates 19. sajandist. Elmar Salumaa on tabavalt märkinud, et senise verbaalinspiratsiooni ümberlukkamise ja piiblikriitika põhjuseks polnud mitte niivõrd protestantlikust ortodoksiast pärinev inspiratsiooni-

õpetus, vaid selle vulgaarne järellainetus koguduse laiades ringides.¹ 20. sajandi alguskümnenditel, sh vaba rahvakiriku asutamisel 1917. aastal, ilmnevad vaimulike sõnavõttudes ja kirjutistes kiriku olukorra kohta kaks erinevat ja hilisema diskussiooni käigus lepitamatut seisukohta. Ühelt poolt osutavad vaimulikud usulisele leigusele ja kõlbelisele allakäigule ning peavad vajalikuks hoida kinni kiriku ajatutest tõdedest, et usklike koondada. Kiriku liikmeskonda kuulus ühiskondliku korralduse tõttu küll suur osa Eesti- ja Liivimaa elanikest, kuid vaimulikud märkisid, et nende üsnagi arvestatav osa on nn nimekristlased. Teisalt hinnati kriitiliselt kiriku senist tegevust: kirik polnud selle vaimulikkonna ja kuulutusmeetodite tõttu liikmeskonnale end mõistetavas vormis esitanud. See väide asetis Eesti rahva eneseteadvuse tugevdamise ja iseseisvumise konteksti, millega kaasnes nõudmine arvestada senisest rohkem kiriku liikmetega, sh nende rahvusliku eripäraga. Nende ideaalidega kaasnes ka nõudmine juhendada kuulutustöös kaasaegsetest teoloogilistest seisukohtadest, et seeläbi kiriku sõnumit inimestele mõistetavas keeles ja vormis esitada. Esimese maailmasõja lõpuks oli Saksa liberaalne teoloogia kui peavool asendumas dialektilise teoloogiaga. See kajastus põgusalt juba 1920. aastatel toimunud vaidlustes ka vabas rahvakirikus. Dialektilisele teoloogiale osutati enamasti kui päästerõngale, mille abil vabaneda liberaalse teoloogia mõjust. Vaatamata sellele oli viimase tähtsus nii kirikukorraldusele, vaimulikule tegevusele kui ka teoloogilisele diskussioonile tekkinud ja teoloogiliste voolude tegevusele kõige suurem.

Ühel või teisel põhjusel avaldunud rahulolematusest endises Venemaa evangeelses luterlikus kirikus valitsenud olukorra üle leidis alates 1917. aastast väljundi vaba rahvakiriku asutamise järgses diskussioonis. Eesti Vabariigi ja vaba rahvakiriku loomise järel omaks võetud demokraatlikud põhimõtted löid eelduse diskussiooni avardamiseks, mistõttu on eriti 1920. aastatel, vähemal määral ka 1930. aastate algul toimunud vaidlusi kohane võrrelda vee paisu tagant valla pääsemisega. Veiko Vihuri on tabavalt märkinud, et Eesti iseseisva luteri kiriku senises ajaloos polnud eri suundade vahel kunagi nii elavat väitlust ja võitlust toimunud kui 1920. aastatel, põhjendades seda kiriku loomisjärgsete kasvuraskustega.² Siinses uurimuses keskendutakse sellele diskussioonile.

Töö eesmärk ja uurimismetoodika

Käesoleva doktoritöö kirjutamisel on aluseks võetud põhimõtte, et lisaks teoloogiliste voolude esindajate seisukohtade esiletoomisele, nende analüüsimisele ja asetamisele ajastu konteksti on teema terviklikuks käsitlemiseks ning ajaloolise perspektiivi pakkumiseks vajalik taastada teoloogiliste voolude esindajate algatatud ja nende tegevuse mõjul toimunud protsessid; lahutada kirikulooline tervik algosadeks, et see seejärel taas tervikuks liita, visandamaks ja kirjeldamaks kirikupoliitilise ning usulise võitluse käigus kasutatud meetodeid, ning et anda ülevaade diskussiooni kestel esi-

¹ Elmar **Salumaa**. *Süsteemaatilise teoloogia käsiraamat ehk „Dogmaatika märksõnades”*. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 2009, 363.

² Veiko **Vihuri**. *Hugo Bernhard Rahamägi, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku teine piiskop 1934–1939*. *Dissertationes Theologiae Universitatis Tartuensis* 11. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007, 44 (= Vihuri 2007a).

tatud seisukohtadest ja nende muutumisest, et jälgida ning hinnata ka protsessi dünaamilisust. Niisiis on töös esitatud narratiivil ka teoreetiline väärtus ja selle käigus avalduvad põhjuse-tagajärje seosed.

Eelnevast lähtudes kirjeldatakse ja analüüsitakse teoloogiliste voolude kujunemist, nende voolude esindajate seisukohti ning tegevust, et seeläbi hinnata nende mõju kirikus aastatel 1917–1934 toimunud kirikukorralduslikule ja teoloogilisele diskussioonile. See on eelduseks, et vastata peamisele uurimisküsimusele: kuivõrd ja mil moel mõjutas teoloogiliste voolude tegevus ja voolude esindajate kirikukorralduslik väitlus ning kirikupoliitiline võitlus vaimulik- ja liikmeskonna arusaamu kiriku õpetusest, kiriku organisatsiooni põhialuseid ning lõpuks ka kiriku kuvandit laiemalt. Lähtuvalt uurimisülesandest ja -metoodikast on valitud doktoritöö detailisusaste.

Töö kirjutamisel on kasutatud peamiselt arhiiviallikaid, teoloogiliste voolude esindajate seisukohtade vaatlemisel ka nende kirjutisi, mis on põhiliselt avaldatud diskussiooni ajal. Eesmärgiks on olnud toetuda algallikatele, et nende abil esmalt sündmusi rekonstrueerida, seejärel aga nii algallikatele kui ka kaasaja ajakirjandusele ja sel teemal hiljem kirjutatud uurimustele toetudes vastavaid sündmusi ja seisukohti kriitiliselt analüüsida, et esitatud argumentatsiooni kaudu ühte või teist protsessi ning selle mõju ja tähendust mõista ning mõtestada.

Teoloogiliste voolude esindajate diskussiooni intensiivsus peegeldub allikate rohkuses, eriti ajakirjanduses ilmunud artiklite arvukuses. Allikate rohkuse kõrval tuleb rõhutada ajakirjanduses ilmunud artiklite kirikupoliitilist iseloomu. See on asjaolu, mida tuleb allikate kasutussevõtmisel ja tõlgendamisel kindlasti arvestada.

Kokkuvõttes on töö allikaline baas mitmekülgne ja ammendav uurimisküsimuste püstitamiseks ja nendele vastamiseks. Käesoleva töö seisukohast keskse teema – kiriku õpetusaluste paragrahvi muutmise kirjeldamisel on eelnevates uurimustes esitatud allikate kõrval käibesse toodud mitmeid uusi allikaid, mistõttu on ka järeldotsi õpetusaluste paragrahvi muutmisest ja paragrahvile omistatud tõlgendusest võrreldes varasemate uurimustega revideeritud.

Töö ülesehitus, allikad ja ülevaade senistest uurimustest

Doktoritöö koosneb kolmest peatükist, mis on omakorda jaotatud alapeatükkideks. Peatükkide järjestus on kronoloogiline, alapeatükid aga on liigendatud nii kronoloogilisel kui ka temaatilisel alusel. Teoloogiliste voolude tegevuse analüüsimiseks ja kirikus toimunud protsesside jälgimiseks on vältimatu käsitleda ka voolude esindajate õpetuslikke ja kirikukorralduslikke vaateid. Et töö kui terviku seisukohast pole otstarbekas ei kirikukorralduslikku ega teoloogilist diskussiooni voolude vaadetest lahutada ja neid eraldi peatükki koondada, on kolme voolu õpetuslike seisukohtade kirjeldamine koondatud töö teise peatükki, kirikukorralduslikud vaated esitatud aga nii esimeses kui ka kolmandas peatükis. Teoloogilised voolud kujunesid kirikus toimunud kirikukorraldusliku diskussiooni käigus, sellest lähtudes on nende koondumise ja avaldumise aeg aluseks ka nende seisukohtade paigutamisele töö struktuuri.

Doktoritöö esimene peatükk, milles käsitletakse ajavahemikku 1917–1922, on aluseks kirikus alates 1922. aastast toimunud kirikupoliitilise võitluse ja õpetusliku diskussiooni mõistmiseks. Selleks on esmalt pööratud tähelepanu vaba rahvakiriku korralduse vastuvõtmisele kui järgneval perioodil tekkinud vastasseisu peamisele mõjutegurile. Seejuures keskendutakse kirikukorralduse vastuvõtmise käigus esile kerkinud eri seisukohtadele, mis annavad aimu juba kiriku asutamise käigus ilmnenud eriarvamustest. Vastava peatüki teises mahukamas osas keskendutakse 1919–1922 kirikus asutatud kahe organisatsiooni tegevusele. Neist ühe – Eesti Misjoni Seltsi – liikmeskond ei olnud rahul kehtiva kirikukorralduse ja kiriku vaimulikkonnas valitseva usulise meelsusega. See märgib kiriku alalhoidliku voolu esilekerkimist ja eneseteadvustamist. Kehtivat kirikukorraldust sooviti muuta majanduslike reformide läbiviimise, senisest rangema kirikliku korra kehtestamise ja 1919. a vastuvõetud põhikirjas esitatud õpetusaluste paragrahvi muutmise kaudu. Neid teemasid käsitletakse iseseisvates alapeatükkides.

Doktoritöö teises peatükis, mis on ühtlasi töö keskmeks, pööratakse tähelepanu aastatel 1922–1925 kirikus toimunud võitlusele kiriku õpetusaluste paragrahvi üle, mis oli ajendiks kogu kirikut hõlmanud õpetuslikule ja kirikupoliitilisele rühmitumisele. Vastavas peatükis käsitletakse nii õpetusaluste üle toimunud vaidlust ning selle kõrvanähteid ja -mõjusid kui ka teoloogiliste voolude diskussiooni käigus esitatud õpetuslikke seisukohti, voolude esindajaid, väljaandeid jne.

Doktoritöö kolmanda peatüki keskmeks on kahe teoloogilise voolu – alalhoidliku ja liberaalse – võitlus kirikus enamuse moodustanud kiriklik-konfessionaalse voolu esindajatega. See avaldus liberaalse voolu vaimulike ja koguduste ning kiriku vahekorras tekkinud probleemides, samuti alalhoidliku voolu esindajate soovis kehtestada üldkirikus kehtiva vaba rahvakiriku korraldusest erinevat kirikukorraldust. Teoloogiliste voolude võitlus lõppes käesoleva töö kontekstis 1934. aastal sõlmitud kokkuleppega kiriku institutsionaalse ühtsuse taastamiseks.

Lähtudes doktoritöö eesmärkidest ja varem avaldatud uurimustest, on töö peamiseks allikaks arhiivmaterjalid. Kasutatud arhiividokumendid asuvad kaheksas arhiivis: Tallinnas asuvad Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku konsistooriumi arhiiv, Eesti Riigiarhiiv ja Pühavaimu koguduse arhiiv; Tartus asuvad Eesti Ajalooarhiiv ja Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv; Genfis asub Kirikute Maailmanõukogu arhiiv; Uppsala ülikooli raamatukogus säilitatakse Nathan Söderblomi isikuarhiivi ja Berliini raamatukogus on hoiul Adolf von Harnacki isikuarhiiv.

Arhiivmaterjalidest kaalukaima osa moodustavad Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku konsistooriumi arhiivis asuvad allikad. Need jagunevad põhijoontes neljaks: 1) kirikukongresside, kirikupäevade, usuteadlaste konverentside ja konsistooriumi protokollid ning nende tegevusega seotud muud materjalid; 2) praostkondade sinodite ja praostide koosolekute protokollid, praostkondade kirjavahetus kogudustega ning konsistooriumi kirjavahetus praostkondadega; 3) koguduste ja vaimulike toimikud; 4) toimikud, mis sisaldavad kirikuelu üksikvaldkondi, näiteks kiriku riigist lahutamise, misjoniselti tegevuse jne puudutavaid materjale. Käesoleva töö kirjutamisel on seatud eesmärgiks jälgida teoloogiliste voolude arengut ja mõju kogu kirikus. Selleks oli vältimatult vajalik süüvida ka praostkondades toimunud aruteludesse ja üksikute koguduste ning vaimulike tegevusse. Vaba rahvakirik oli 1917–1934 küll esindusdemokraatia põhimõttel üles ehitatud struktuuriga, kuid selle kõrval

väärib mainimist, et 1917. a esitatud kiriku põhialuse tõttu tähtsustada üksikogudust ja selle liikmeid, omandasid kogudused 1919. a vastu võetud põhikirja kohaselt suure omavalitsusõiguse. Praostkondliku ja kogudusliku tasandi üksikasjalik käsitlemine annab niisiis parima võimaluse iseloomustada kirikut kui tervikut selle üksikute osade kaudu. Koguduste tasandiga on seotud ka Eesti Riigiarhiivis asuvad koguduste registreerimistoimikud ja aastail 1919–1926 kirikus aset leidnud vaidlusi lahendanud siseministeeriumi usuasjade kolleegiumi materjalid. Eesti Ajalooarhiivis asuvatest dokumentidest väärivad esmajoones mainimist seni põhiliselt kasutamata arhiivimaterjalid kirikukorralduse väljatöötamise kohta.

Välisriikide arhiividest pärit materjale on töös kasutatud ennekõike teoloogiliste voolude esindajate välissuhtlust käsitledes. Mõnel juhul peegelduvad neis ka seisukohad ja hinnangud siinses luteri kirikus toimuva kohta. Liberaalse voolu juht Theodor Tallmeister oli lühikest aega kirjavahetuses Saksa liberaalse teoloogia silmapaistva esindaja Adolf von Harnackiga; samuti liberaalse voolu esindajate hulka kuulunud Tartu ülikooli võrdleva usuteaduse dotsent ja professor Eduard Tennmann osales kiriku esindajana mitme oikumeenilise organisatsiooni töös. Üks osa nende organisatsioonide arhiividest on koondatud Kirikute Maailmanõukogu arhiivi Genfis, teine osa oikumeenilisest kirjavahetusest on seotud Rootsi kiriku peapiiskopi Nathan Söderblomiga, kellega olid kirjavahetuses nii Tennmann kui ka mitmed teised Eesti kirikutegelased.

Arhiiviallikate kõrval tuleb esile tõsta ajakirjanduse kui esmaallika tähtsust. 1924. aastast peale oli kolme teoloogilise voolu esindajatel kõigil oma häälekandja. Neli väljaannet – alates 1920. a ilmunud Meie Kirik (lõpetas ilmumise 1931. aastal) ja 1932. a-st ilmunud Meie Misjon, 1923. a jaanuarist ilmunud Protestantline Ilm ja alates 1923. a detsembrist ilmunud Eesti Kirik – on oluliseks allikaks teoloogiliste voolude esindajate vaidluse analüüsimisel. Need väljaanded andsid võimaluse avalikuks diskussiooniks, aga ka teoloogiliste voolude põhiseisukohtade esitamiseks. Töös kasutatud muud ajakirjandusväljaanded on üldiselt teisejärgulise tähtsusega.

Käesoleva töö kirjutamisel kasutatud ülejäänud trükiallikad, üldkäsitlused, monograafiad, artiklid ja muud kirjutised on esitatud käsitluse lõpus kõik ühes kirjandusnimekirjas. Erandiks on üliõpilastööd, mis nagu ka arhiiviallikad ja perioodilised väljaanded ning käsikirjad on liigitatud allikate ja kirjanduse nimekirjas iseseisvasse alaosasse. Publitseeritud allikatest tuleb esile tõsta teoloogiliste voolude esindajate ja kirikus Eesti Vabariigi ajal tegutsenud organisatsioonide eestvedamisel avaldatud brošüürid ning koguduste põhikirjad; üldse võib töös kasutatud trükiallikad jagada nelja liiki: 1) üldajaloo, kirikuloo ja teoloogia ajaloo üldkäsitlused; 2) Eesti Vabariigi ajal aastatel 1918–1940 ilmunud ning põhiliselt kirikuelu hõlmavad teosed; 3) doktoritöös käsitletud teemadega seotud küsimusi, sh teistes riikides toimunud teoloogilist ja kirikukorralduslikku diskussiooni puudutavad erikäsitlused; 4) töö teemaga seotud varasemad uurimused ja artiklid. Viimastest tuleb siinkohal nimetada töö teemaga kõige lähemalt seotud uurimusi.

Kõigepealt tuleb esile tõsta paari monograafiat: Veiko Vihuri doktoritööna avaldatud käsitlust Hugo Bernhard Rahamäe tegevusest luteri kiriku piiskopina 1934–1939, milles on pööratud tähelepanu ka kirikus 1920. aastatel toimunud protsessidele ja Rahamäe osale neis, ning Riho Saardi üldkäsitluslikku uurimust kultuurprotes-

tantismi ja liberaalse uusprotestantliku vooluga seotud probleemistikust.³ Vihuri ja Saardi panus käesolevas töös käsitletava ainese uurimisse on seni olnud kahtlemata kõige olulisem. Veiko Vihuri on avaldanud ka artikli, milles ta käsitleb alalhoidliku voolu juhi Harald Põllu vabakiriku kava ning teise käsitluse rahvakiriku korralduse üle aastatel 1917–1940 toimunud diskussioonist;⁴ Riho Saard on käsitletud ühes artiklis Johan Kõpu vaba rahvakiriku kava. Vaba rahvakiriku kava 1917. a peetud esimese kirikukongressi ja sellele eelnenud aja kontekstis on Saard puudutanud ka oma doktoritöös.⁵ Mainida tuleb ka Soomes ilmunud kahte monograafiat: Mikko Ketola doktoritööd nn rahvusküsimusest luteri kirikus kahe maailmasõja vahelise ajal⁶ ja Niilo Pesoneni doktoritööd luteri kirikust n-ö üleminekuperioodil, aastatel 1919–1925.⁷ Siinkirjutaja on varem avaldanud artikli Harald Põllust ja Eesti Misjoni Seltsist aastatel 1919–1940.⁸ Teoloogilistest vooludest on andnud üldkäsitlustes lühiülevaate Olaf Sild⁹, Jakob Aunver¹⁰, Edgar Hark¹¹, Konrad Veem¹² ja Riho Altnurme¹³, allikana on kasutatavad Hugo Bernhard Rahamäe sel teemal avaldatud kirjutised.¹⁴ Lõpuks tuleb esile tõsta kahte üliõpilastööd: Ann Kitsniku magistritööd

³ Vihuri 2007a; Riho **Saard**. *Kultuurprotestantismi ja teoloogilise liberalismi ajalugu Eestis. Peatükk XX sajandi Eesti teoloogilises mõtteloos*. Tallinn: 2008.

⁴ Veiko **Vihuri**. Kirikuõpetuslikke vaateid Eesti teoloogias: Harald Põllu vabakiriku kava. *Usuteaduslik Ajakiri* 1/2004 (53), 21–46. Veiko **Vihuri**. Kirikuõpetuslikke vaateid Eesti teoloogias: rahvakiriku küsimus 1917–1940. – *Minu Issand ja minu Jumal! Pühendusteos Dr. Theol. Toomas Pauli 70. sünnipäevaks*. Koostanud Jaan Lahe ja Tiit Pädam. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 2009, 131–145.

⁵ Riho **Saard**. *Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 1870–1917*. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 2000 (= Saard 2000a); Riho **Saard**. Johan Kõpp ja rahvakiriku mõiste. – *Johan Kõpp 125*. Tartu: Eesti Kirikuloo Selts, 2000, 13–30 (= Saard 2000b).

⁶ Mikko **Ketola**. *The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939*. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 2000.

⁷ Niilo **Pesonen**. *Valtionkirkosta vapaakirkoksi? Viron evankelis-luterilaisen kirkon järjestysmuodon kehitys 1919–1925*. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 2004.

⁸ Priit **Rohtmets**. Eesti Misjoni Seltsi tegevusest okupatsioonieelses Eesti Vabariigis. *Usuteaduslik Ajakiri* 1/2007 (56), 97–117 (= Rohtmets 2007b).

⁹ Olaf **Sild**. *Eesti kirikulugu. Vanimast ajast olevikuni*. Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, 1938.

¹⁰ Jakob **Aunver**. *Eesti rahvakiriku ristitee*. Stockholm: EELK Komitee, 1953.

¹¹ Edgar **Hark**. *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik tänapäeval*. Tallinn: Perioodika, 1982, 7.

¹² Konrad **Veem**. *Eesti vaba rahvakirik. Dokumentatsioon ja leksikon*. Stockholm: Eesti Vaimulik Raamat, 1990, 283–284.

¹³ *Eesti oikumeenia lugu*. Peatoimetaja Riho Altnurme. Tartu & Tallinn: Tartu Ülikool, Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, 23–24.

¹⁴ Hugo Bernhard **Rahamägi**. *Eesti evangeeliumi luteri usu vaba rahvakirik vabas Eestis*. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), B, Humaniora, X₁. Tartu: 1926; Hugo Bernhard **Rahamägi**. *Eesti evangeelse kiriku pale. Vooludest kirikus*. Valga: 1939.

kiriku liberaalsest voolust¹⁵ ja Karin Tohvri diplomitööd kirikupoliitilisest diskussioonist 1920. ja 1930. aastate luterlikus ajakirjanduses.¹⁶

Töö stiil, terminoloogia ja viitamine

Töös leiduvate isikunimede puhul on esmamainimisel toodud nii ees- kui ka perekonnanimi, edaspidi on kasutatud enamasti ainult perekonnanime. Mõnikord on nime taha sulgudesse lisatud ka teine nimekuju – selle eestistatud vorm. Tähistamiseks vaimuliku ehk õpetaja ametinimetust, on nende nimele lisatud lühend „õp”. Mainida tuleb ka, et hulk vaimulikke ja kirikuliikmeid, keda töös mainitakse, töötasid 1917–1934 mitmes eri ametis. Nii oli näiteks Hugo Bernhard Rahamägi eri aegadel ülikooli dotsent, professori kohusetäitja ja professor, aga ka ülikooli koguduse vaimulik, usuteaduskonna dekaan, Riigikogu liige, haridusminister, konsistooriumi liige ja viimaks ka piiskop; Johan Kõpp aga näiteks ülikooli tegeliku (praktilise) usuteaduse professor, dotsent, usuteaduskonna dekaan, kiriku põhikirja redaktsioonikomisjoni esimees, assessor, Tartu ülikooli prorektor ja rektor. Ametinimetuste kasutamisel on võetud aluseks nii ajaline kui ka sündmustest lähtuv kontekst ehk teisisõnu on tekstis esinevate isikute ametinimetusi kasutatud lähtudes sellest, millises ametis nad tekstis kirjeldatud sündmuse ajal olid. Juhul kui mõni vaimulik oli korruga tegev mitmes ametis, on tekstis viidatud sellele ametile, mis kirjeldatud sündmusega kõige lähemalt haakub.

Töös on kasutatud juba varasemates uurimustes kasutatud teoloogiliste voolude nimetusi: liberaalne, kiriklik-konfessionaalne ja konservatiivne. Teoloogiliste voolude esilekerkimise käigus kasutati ka termineid „uuendusmeelne” ja „alalhoidlik”, neist viimane on sisult rohkem õpetuslik, esimene seevastu ennekõike kirikukorralduslik ja -poliitiline. Termin „uuendusmeelne” asendus alates 1923. a terminitega „liberaalne” ja „kiriklik-konfessionaalne”. Kõiki neid mõisteid selgitatakse lähemalt põhitekstis.

Vastavalt eri allikates esitatud terminitele nimetatakse konservatiivset voolu ka alalhoidlikuks vooluks, kiriklik-konfessionaalsele voolule osutamisel kasutatakse aga nimetusi „koondav vool” ja „kiriku keskvool”, mis iseloomustavad selle voolu kirikupoliitilisi taotlusi ja asetumist parem-vasak-skaalal. Allikates on teoloogiliste voolude kirjeldamisel osutatud ka parem-vasak-skaalale – konservatiivne kui parempoolne ja liberaalne kui vasakpoolne usuteadus –, kuid käesolevas töös pole seda jaotust kasutatud, et säilitada terminoloogiline selgus.

Termin „liberaalne vool” ei tähenda doktoritöös sedasama mis „teoloogiline liberaalsus”. Viimane tähendab käesoleva töö kontekstis erinevate teoloogiliste seisukohtade olemasolu tunnustamist kirikus, olemata seejuures ühe või teise seisukohaga tingimata nõus, kuid samas hinnates eri seisukohtade olemasolu pigem positiivse ja kirikut edasiviiva kui negatiivse ja kirikule ohtlikuna. „Liberaalne vool” eeldab eelneva kontekstis kindla liberaalteoloogilise platvormi olemasolu. Seejuures ei välista

¹⁵ Ann **Kitsnik**. *Protestantlik liikumine Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus aastatel 1917–1940*. Eesti Humanitaarinstituudi magistritöö. Tallinn: 2003.

¹⁶ Karin **Tohvri**. *Kirikupoliitilised küsimused 1920–1930-ndatel aastatel Eesti luterlikus ajakirjanduses*. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna diplomitöö. Tartu: 1994.

viimane esimest, sest mõlemad juhivad tõdemusest, et konkreetne teoloogiline süsteem on muutuv ja omandab eri ajastutel eri ilmeid, toetudes samas Kristust kuulutavale õpetuslikule alusele.

Allikates esinevatele tsitaatidele toetudes kasutatakse lähtudes kontekstist ka fraase nagu „puhas õpetus”, „südametunnistuse vabadus”, „õige evangeelne vaim” või „elav evangeelne vaim”, aga ka „elav usk” ja „elav vaim” ning ka „protestantlik vaim”, „evangeelne vaim” või „reformatsiooni vaim”. Vastavad fraasid pole omistatavad ühele kindlale teoloogilisele voolule, vaid neid kasutavad kõikide voolude esindajad, mistõttu kannavad need fraasid erinevaid tähendusi ja on tekstis mõistetavad üksnes konteksti põhjal. Nende kasutamise eesmärgiks on näidata usukeele mitmetähenduslikkust. Teisisõnu kasutavad teoloogiliste voolude esindajad küll ühist usukeelt – see ei tähenda, et ei leiduks ka erinevusi –, kuid omistavad sõnadele vastavalt oma usulistele seisukohtadele ja veendumustele eri tähendusi.

Arhiiviallikatele viitamisest. Juhul kui arhiivitoimiku leheküljed pole nummerdatud, on enamasti viidatud dokumendi kuupäevale. Dokumendi iseloom avaldub sel juhul kas tekstis (näiteks kirja puhul selle saatja ja saaja mainimisena) või toimiku pealkirjas (näiteks konsistooriumi istungite protokollide puhul). Juhul kui puudub ka dokumendi kuupäev, on viidatud selle pealkirjale, kirja puhul dokumendi saatjale ja saajale.

Lühiülevaade töö asetumisest Euroopa kirikuloolise konteksti

Et mõista Eesti Vabariigis toimunud õpetuslikku ja kirikukorralduslikku diskussiooni, on mõõdapääsmatu kirjeldada teistes Euroopa protestantlikes kirikutes 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul toimunud arengut, et asetada siin toimunu Euroopa konteksti. Nii nagu Eesti luteri kirikus, olid ka teistes Euroopa protestantlikes kirikutes teoloogiliste seisukohtade puhul avaldunud erimeelsuste peamiseks väljundiks kirikus toimunud diskussiooni käigus esitatud soov muuta õpetusaluste paragrahvi sõnastust; teoloogiliste seisukohtade osas esinenud erimeelsuste väljundiks aga liberaalsete vaimulike seisukohtade arvustamine ja mitmelgi juhul vaimulike suhtes algatatud protsessid või nõudmised nende ametist taandamiseks ning üksikutel juhtudel ka ametist tagandamine. Kolmandaks tuleb esile tõsta usuteaduskondade ja teoloogide keerulist vahekorda kirikute esindajatega ning sel põhjusel sündinud uusi kiriklikke õppeasutusi.

Kirikus toimunud teoloogilise ja kiriku ülesandeid ning vaimulaadi puudutava diskussiooni juured peituvad ennekõike 19. sajandi ühiskondlikes protsessides ja teaduse arengus. Akadeemilises teoloogias juurdus ja muutus valitsevaks piibliuurimise ajaloolis-kriitiline meetod. Teoloogia peavooluks oli 19. sajandi viimastel kümnenditel kuni Esimese maailmasõjani liberaalne teoloogia.¹⁷ Teoloogia areng mõjutas ka

¹⁷ Terminit „liberaalne teoloogia” on käesolevas töös kasutatud tähistamaks 19. sajandi evangeelse teoloogia suunda, mille väljapaistvamateks esindajateks olid Albrecht Ritschl (1882–1889), Wilhelm Hermann (1846–1922), Adolf von Harnack (1851–1930), aga ka religiooniloolise koolkonna esindajad Ernst Troeltsch (1865–1923), Wilhelm Bousset (1865–

vaimulikkonna usulisi vaateid ning selle mõjul arusaamist kirikust, selle alustest ehk õpetusest ning ülesannetest. Nii on järgnevas ülevaates kesksel kohal eri riikide kirikute vaimulikkonna ja usuteaduskondade arengu käsitus ning selle mõju kirikule. Eesti luteri kiriku vaimulikud, eriti liberaalse ja konservatiivse voolu esindajad kasutasid siinse diskussiooni ja võitluse käigus kujunenud teoloogiliste voolude jaotust ka lähimate riikide kirikute puhul. Ka sellel tuleb lühidalt peatuda.

Kirikukorralduslikud ja teoloogilised diskussioonid ning mitmel juhul kokkupõrked puhkesid eri aegadel, lähtudes ühiskondlikest oludest. Saksamaal, kus evangeelset teoloogiat puudutav arutelu oli kahtlemata kõige elavam, valitses 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul kiriku ja akadeemilise teoloogia esindajate vahel teatav lõhe. Akadeemilist teoloogiat, mis oli väljunud nii kiriku kui ka ülikooli piirest, saatis populaarsus ja üha suurem avalikkuse huvi. 19. sajandi lõpul suurenes tunduvalt usulise kirjanduse ja ajakirjanduse väljaandmine, religiooni ja selle ajaloo populariseerimine ning seeläbi mõju ühiskondlikule arengule.¹⁸ Käesoleva töö kontekstis väärib esiletõstmist Martin Rade (1857–1940) välja antud ajaleht *Die Christliche Welt*, mis kujunes uuendusmeelsete vaimulike ja ühiskonnategelaste vaateid esindavaks

1920) jt. Leidub ka teisi määratlusi: nii viidatakse liberaalteoloogiale üldisemalt kui valgustusaege mõtte rakendamisele teoloogias, mille varasemad esindajad olid 18. sajandil Johann Salomo Semler (1725–1791), 19. sajandi algul Friedrich Schleiermacher (1768–1834) ja vasakpoolsed hegeliaanid David Friedrich Strauss (1808–1874), Ferdinand Christian Baur (1782–1860) jt. Liberaalteoloogiat iseloomustades on rõhutatud püüdlust määratleda usutõdesid ajastu tunnetuslaadi järgi. Kristluse dogmaatilist aspekti vähetähtsaks hinnates korvatakse seda usulise tunnetuse ja religiooni eetiliste aspektidega. Oluline on mainida, et liberaalse teoloogia esindajad vastavat nimetust ise ei kasutanud ja suhtusid sellesse pigem tõrjuvalt. Termin oli Saksamaal esialgu kasutusel kirikupoliitilises diskussioonis, eristamaks liberaalset suunda konfessionaalsest suunast. Esimese maailmasõja järel kasutasid mõistet Karl Barth ja dialektilise teoloogia esindajad, mis muutis selle märksa levinumaks. Ühtlasi omandas termin sellega negatiivse varjundi. Terminit kasutati mõistete „kultuurprotestantlus” ja „uusprotestantlus” sünonüümuna. Käesolevas töös kasutatakse selguse huvides vaid terminit „liberaalne teoloogia” või lühendatult „liberaalteoloogia”. Jan **Rohls**. *Protestantische Theologie der Neuzeit II. Das 20. Jahrhundert*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1997, 80–88; Mark D. **Chapman**. *Ernst Troeltsch and Liberal Theology. Religion and Cultural Synthesis in Wilhelmine Germany*. Christian Theology in Context. Oxford: Oxford University Press, 2001, 2–4; James C. **Livingston**. *Modern Christian Thought. The Enlightenment and the Nineteenth Century*. Minneapolis: Fortress Press, 2006, 270–271; Salumaa 2008, 260–262; Christine **Axt-Piscalar**. *Liberal Theology in Germany. – The Blackwell Companion to Nineteenth-Century Theology*. David Fergusson (Ed). Chichester: Wiley-Blackwell, 2010, 468–469.

¹⁸ Toetudes Schleiermacherile, Hegelile jt on Ernst Troeltsch osutanud nn Saksa vabadusidee, mille järgi mõisteti indiviidi ja ühiskonna suhet positiivsena (positiivne vabadus) ning hinnati indiviidi vabaduse eeldusena lõimumist konkreetsesse sotsiaalsesse tervikusse ehk ühiskonda. See omakorda oli põhjuseks, miks liberaalsele teoloogiale on Saksa kontekstis viidatud kui Saksa rahvusliku ideoloogia religioossele väljendusvormile. Ehkki liberaalteoloogid rõhutasid ka indiviidi vabadust (negatiivset vabadust), jäi see enne Esimest maailmasõda ühiskondlikult dikteeritud nn Saksa vabadusidee varju. Mark D. **Chapman**. *Protestantism and Liberalism. – The Blackwell Companion to Protestantism*. Alister E. McGrath, Darren C. Marks (Eds). Oxford, Blackwell, 2007, 324–325.

väljaandeks.¹⁹ Teoloogilise arutelu ühiskondlik väljund tõi kaasa sotsiaalsete ja ühiskondlike küsimuste ülekaalu religioossete teemade käsitlemisel. See oli ühelt poolt tingitud teoloogide eneste taotlustest, sest liberaalse seisukohaga indiviidi iseseisvusest kaasnes sotsiaalse katkendlikkuse oht, teisalt asetus see sotsialiste kui üha kasvavat poliitilist ja ühiskondlikku jõudu tasakaalustavasse konteksti. Ühiskonnateadlastega dialoogi astudes asutati 1890. a Evangeelne sotsiaalkongress (Evangelischer Sozial Kongress), et arutada koos majandus-, ühiskonna- ja õigusteadlastega sotsiaalseid ning ühiskondlikke küsimusi.²⁰ Selle taustal tuleb aga esile tuua, et nii ühiskondlikult kõige silmapaistvam teoloog Adolf von Harnack kui ka religiooniloolise koolkonna esindaja Ernst Troeltsch soovisid religiooni määratleda kultuurist sõltumatusena: Troeltschi sõnul nägi ta religiooni hiilgust selle vastandumises kultuurile ja selle eristumises teadusest ning utilitaristlikust eetikast. Samas osutus kiriku ja religiooni jaoks uues ühiskondlikus olukorras vältimatuks vajaduseks ümber sõnastada kristlikud tõesed, mis oligi nii ühiskondlike olude ja sotsiaalküsimuse käsitlemise kui ka avaliku mõttevahetuse algatamise peamiseks põhjuseks.²¹ Vaimulikonnast umbes 60–70% olid konfessionaalse luterluse pooldajad.²² Kiriku kõige suuremaks probleemiks oli oma töömeetodite kohandamine uue ühiskonna uue sotsiaalse struktuuriga.

Kiriku ja akadeemilise teoloogia kokkupuutepunktina tuleb esile tuua vaidlusi usutunnistuste üle, mis leidsid nii teoloogide, kiriku esindajate kui ka teiste ühiskonnaliikmete hulgas aktiivset vastukaja. Vaidlustega kaasnes nii mõnegi vaimuliku ametist tagandamine. Küsimus usutunnistuste kehtivusest ja õigusest selles sisalduvaid õpetuslauseid kriitiliselt analüüsida ning ümber hinnata kerkis vaimulikkonnas esimest korda üles 1845. a ja saavutas kõrgpunkti 1890. aastatel.²³ 1891. a peatähelepanu nõudnud nn apostoolikumitüli sai alguse Švaabimaa vaimuliku Christoph Schrempfi (1860–1944) teatest, et kuna ta ei tunnista apostlikus usutunnistuses

¹⁹ Selle kõrval ilmus mitu muudki väljannet: *Protestantenblatt*, mis oli orienteeritud veelgi liberaalsemale lugejaskonnale, ja *Evangelische Freiheit*, mida andis välja Kieli ülikooli professor Otto Baumgarten (1858–1934). Baumgarten oli ka Paul ja Oskar Siebeck algatusel 1909. a-st peale väljaantava leksikoni *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* toimetaja. Norbert **Friedrich**. Otto Baumgarten. – *The Encyclopedia of Protestantism*. Volume I. Hans J. Hillerbrand (Ed). New York & London: Routledge, 2004, 338.

²⁰ 1891. a esimest korda kogunenud kongressi juhatas 1902–1912 von Harnack, 1912–1920 Baumgarten. Vt Klaus Erich **Pollmann**. *Evangelisch-sozialer Kongress*. – *Theologische Realenzyklopädie*. Band X. Gerhard Krause, Gerhard Müller (Hrsg). Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1982, 645.

²¹ Chapman 2001, 7–8. Eduard Tennmann on Harnackist kirjutades osutanud tema kriitilisele suhtumisele kultuuri. Harnack oli tema sõnul veendunud „usu rippumatuses”. Eduard **Tennmann**. Adolf Harnack. *Usuteadusline Ajakiri* 3/4, 1931/1932, 129; Adolf von **Harnack**. *Kristluse olemus*. Tartu: Ilmamaa, 2009, 267.

²² Chapman 2001, 3–5.

²³ 1845. a vabastati Athanasiususe usutunnistuse arvustamise pärast ametist Königsbergi vaimulik Julius Rupp; 1846/1847. a vabastati apostliku usutunnistuse ümbersõnastamise tõttu ametist Königsbergi prantsuse reformeeritud koguduse vaimulik Wilhelm Daniel Ludwig Detroit ja vaimulikud Gustav A. Wislicenus ning Wilhelm E. Baltzer, kes apostoolikumi ei kasutanud. Sarnaseid juhtumeid esines ka järgmistel kümnenditel. Hans Martin **Barth**. *Apostolische Glaubensbekenntnis II*. – *Theologische Realenzyklopädie*. Band III. Gerhard Krause, Gerhard Müller (Hrsg). Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1978, 560–561.

sisalduvat tõeks – eriti rõhutas ta Jeesuse neitsisünni eitamist –, pole tal koguduses võimalik läbi viia usutalitusi. Konsistoorium otsustas ta esialgu ametist tagandada (sellega võeti õigus vaimulikuna töötada), diskussiooni jätkudes järgnes aga veelgi karmim otsus: 3. juunil 1892. a jättis riigivõim ta ordinatsioonil antud õigustest ilma.²⁴ Schrempfi kohta langetatud otsus pälvis teravat vastukaja, mistõttu tuli elavnes. 1892. a augustis võttis ajakirjas *Die Christliche Welt* sel teemal sõna Adolf Harnack, kes väitis küll esiti, et soov apostlik usutunnistus kehtetuks tunnistada mängib kiriku selle vaenlaste kätte, kuid asus samas seisukohale, et usutunnistus vajab kaasaegse uurimistöõ valguses uut tõlgendust. Juba Harnacki määramisel Berliini ülikooli kirikuloo professoriks kiriklikes ringkondades ilmnenu vastasseis süvenes seejärel veelgi, mistõttu otsustas keiser Wilhelm II kiriklike ringkondade rahustamiseks luua teaduskonna juurde uue, n-ö tasakaalustava süstemaatilise usuteaduse professuuri.²⁵ 1898. aastani täitis seda Šveitsi teoloog Adolf Schlatter (1852–1926), seejärel samaselt Harnackiga keiserlikus Tartu ülikoolis teoloogiaõpinguid alustanud Reinhold Seeberg (1859–1935).²⁶ Apostoolikumitüli tulemusena väljastas Preisi evangeelne ülemkirikunõukogu 1892. a novembri lõpul ringkirja, milles kohustati vaimulikke apostlikku usutunnistust kasutama. Samas rõhutati usutunnistuse tunnuslikku ja mitte seaduslikku iseloomu.²⁷ Ometi järgnesid ringkirjale mitmed kiriklikku korda karmistavad otsused, et kirikus õpetuslikke vaidlusi ära hoida. Sellega on seotud nii 1895. a tehtud otsus keelata vaimulikel poliitilises elus osalemine, samal aastal vaimuliku ametivande kohta välja antud õigusaktid ja 1898. a vastu võetud uus seadus, mis reguleeris vaimulikukandidaadi ettevalmistust ning ametisse määramist. Kokkuvõttes sillutasid need teed 1910. a kehtestatud nn eksiõpetuse seadusele (*Irrlehrgesetz*). Enne Esimese maailmasõja lõppu rakendati seadust ühel juhtumil – õp Carl Jatho (1851–1913) ja õp Gottfried Traubi (1869–1959) protsessi läbiviimisel, mis tekitas samuti ulatuslikku vastukaja.²⁸

²⁴ Nicholas **Hope**. *German and Scandinavian Protestantism 1700–1918*. Oxford: Oxford University Press, 1999, 576.

²⁵ Adolf von Harnack oli 1885–1887 avaldanud oma peateose „Lehrbuch der Dogmengeschichte” kaks esimest osa ning see oli tekitanud kirikuringkondades vastasseisu. Etteheited puudutasid Harnacki esitatud seisukohti, näiteks Johannese evangeeliumi autorsust, või siis tema negatiivset hoiakut imedesse, eriti nendesse, mis olid seotud Jeesuse neitsisünni ja ülestõusmisega. Et professorikutse Berliini olid esitanud ülikool ja haridusministeerium, ei olnud riigiesindajatel võimalik taganeda, sest see oleks tähendanud kiriku võitu. Nii kinnitati Harnack 1888. a septembris lõpuks ametisse. Adolf **von Harnack**. *Liberal Theology at Its Height*. Minneapolis: Fortress Press, 1991, 15–16.

²⁶ Werner **Neuer**. Schlatter, Adolf (1852–1938). – *Theologische Realenzyklopädie*. Band XXX. Gerhard Müller (Hrsg). Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1999, 137.

²⁷ Hope 1999, 576–577.

²⁸ Jatho tegutses vaimulikuna Kölnis. 1905. a tekkinud kohaliku konsistooriumi, ühe osa koguduselikemete ja vaimuliku vastasseis jõudis 1911. a ülema kirikunõukogu otsuseni kasutada tema puhul aasta aega varem kehtestatud seadust. Jatho vaateid hakkas selle järgi analüüsima eriline kohtuinstant, mis oli määratletud kui erapooletu, kuid koosnes tegelikult kiriku esindajatest. Jathot kaitsesid protsessil prof Baumgarten ja õp Traub. Väärrib mainimist, et viimase koostatud usutunnistust kasutasid ka Eesti luteri kiriku liberaalsed vaimulikud. Jatho otsustati tema vaadete tõttu ordinatsioonil antud õigustest ilma jätta. Nii nagu Schrempfi protsess, tekitas ka Jatho oma liberaalteoloogide hulgas teravat vastasseisu. 1911. a juulis

Ehkki Esimese maailmasõja ajal ja kohe selle järel oli mitmete liberaalse teoloogia juhtkujude kohta tehtud kõva kriitikat ja neid häbimärgistatud, jäid Rade, von Harnack ja eriti Troeltsch 1920. aastatel poliitiliselt liberaalse suuna esindajaks, kaitstes nüüd n-õ negatiivset liberaalsuse (vabaduse) kontseptsiooni ehk rõhutades üksikisiku õigusi ja südametunnistuse vabadust. Troeltsch osales ka Weimari Vabariigi poliitilises elus.²⁹ Kuigi teoloogiliselt nende mõju vähenes, ilmestasid ka 1920. aastate kirikuelu mitmed vaimulike ja teoloogide osalusel toimunud kokkupõrked. Nii otsustati 1925. a apostoolikumi asendamise tõttu piiblisalmidest koosneva usutunnistusega kaheks aastaks ametist kõrvaldada Baierimaa vaimulik Ferdinand Knot. Et Knot jätkas koguduse toetusel tegevust, võeti 1929. a algatatud protsessi tulemusena temalt vaimuliku õigused.³⁰

Läti luteri kiriku ajaloo ühisosa on Eesti luteri kirikuga kahtlemata kõige suurem. Erinevustest võib esile tuua juba 1920. aastatel Eesti luteri kiriku alalhoidliku voolu juhi Harald Põllu öeldut, et võttes aluseks siinse kiriku teoloogiliste voolude esindajate seisukohti, puudub Lätis alalhoidlik teoloogiline vool, küll aga on seal esindatud ülejäänud kaks voolu.³¹ Läti luteri kiriku põhikirja üle toimunud arutelu vältas kaheksa aastat. Aastatel 1920–1928 toimunud diskussiooni käigus kerkis ka õpetusaluste paragrahvi muutmise küsimus. 1921. a tegid mitmed liberaalsed vaimulikud eesotsas 1920. a asutatud Läti ülikooli usuteaduskonna süstemaatilise usuteaduse professori Voldemārs Maldonise (1870–1941) ja kirikuloo professori Ludvigs Adamovičsiga (1884–1943) ettepaneku lisada kiriku põhikirja preambul, milles leiduks viide, et Läti luteri kirik tegutseb Jeesuse Kristuse ja tema evangeeliumi alusel.³²

ajalehes Die Christliche Welt sõna võtnud Troeltsch rõhutas südametunnistuse vabaduse säilitamise vajadust kirikus. Lisaks allkirjastasid 37 teoloogi pöördumise, et rõhutada vaimulike õpetuslike vaadete üle algatatud kohtuprotsessidega kaasnevaid ohtusid. Olukord aga ei lahenenud, vaid vastasseis muutus hoopis teravamaks. Selle märgiks oli ka õp Traubi suhtes algatatud protsess. Traub oli Jatho protsessi järel samuti tema kaitseks sõna võtnud, asudes muu hulgas nõudma koguduslikul alusel kirikukorralduse kehtestamist, kiriku ja riigi lahutamist jne, mispeale ta jäeti 1912. a juulis vaimulikuõigustest ilma. Tema õigused taastati pärast pikka vaidlust 1918. a novembris, mõni päev pärast Esimese maailmasõja lõppu. Hope 1999, 576–578.

²⁹ Chapman 2007, 324–325.

³⁰ Sellest anti põhjalik ülevaade ka Eesti usulises ajakirjanduses. PI, nr 5, mai 1925, 68–70. Üks karistud ketser; PI, nr 8, august 1929, 122–126. Mõnda Ferninand Knot protsessist. Knotet kaitsesid protsessil Münsteri ülikooli professorid Julius Smend (1857–1930) ja Wilhelm Stählin (1883–1975).

³¹ Põld annab Läti kirikuelule siiski liiga liberaalse kuju, osutades, et ka Läti kiriku kõige alalhoidlikumad vaimulikud soovivad Vene evangeelse luterliku kiriku seaduse õpetusaluste paragrahvi muuta, pidades seda vananenuks ja nõudes paragrahvile vabamat vormi. Samas juhib Põld õigustatult tähelepanu asjaolule, et erinevalt Eestist, kus baltisaksa vaimulikkond oli õpetuslikult alalhoidlikul positsioonil, oli Lätis üks osa baltisakslastest liberaalsel seisukohal. Teine osa baltisakslastest eesotsas õp Oskar Schabertiga moodustas seevastu kiriku kõige alalhoidlikuma rühma, kuid nagu Põld mainib, polnud alalhoidlikest iseseisva vooluna võimalik rääkida. MK, nr 34, 22.8.1923, 266. Läti kiriklikkudest oludest; MK, nr 27, 1925, 215. Läti kirikust.

³² Läti luteri kiriku tegevust ja teoloogilist mõttelugu käsitlenud Jouko Talonen osutab kahele teoloogile ja nende ettepanekule tähelepanu juhtides Adolf von Harnacki mõjule. 1913. a oli

1922. a Läti kiriku piiskopiks valitud Kārlis Irbe (1961–1934) pooldas seevastu alalhoidlikumat kurssi. Kirjas Rootsi peapiiskopile Nathan Söderblomile 1921. a veebruaris puudutas ta Läti kirikukorraldustöid kirjeldades lühidalt ka õpetusaluste paragrahvi, mainides, et see säilib senisel kujul.³³ Külasthanud 1924. a Eestit ja saanud teada siinsest õpetuslikust diskussioonist, pöördus Irbe 1925. a jaanuaris piiskop Jakob Kuke poole, et paluda temalt informatsiooni, kuidas on siinses kirikus õpetusaluste paragrahv sõnastatud.³⁴ 26. jaanuaril 1928 toimunud sinodil viimaks vastu võetud kiriku põhikirja järgi määratleti Läti kirik küll Kristuse ja tema evangeeliumi kogudusena, kuid õpetuslik alus toetus siiski selgesõnaliselt ja -mõtteliselt, s.t ilma lisaviideteta, Piiblile ja Konkordia raamatule.³⁵ Samas leidis preambulis ka viide Kristusele ja tema evangeeliumile. Maldonis kirjeldas seda kui Irbe otsust leida õpetusaluste paragrahvi sõnastuses kompromiss.³⁶

Lätis ei tagandatud vaimulikke teoloogiliste vaadete tõttu ametist, küll aga tekkis 1920. a-tel vastasseis Läti ülikooli usuteaduskonna ja kiriku juhtkonna vahel. Baltisakslastest dotsendid Erich von Schrenk (1869–1930)³⁷ ja Maximilian Stephany (1870–1931) lahkusid 1921. a kirikus üles kerkinud rahvusküsimuse ehk baltisakslaste ja lätlaste vahekorda puudutavate probleemide tõttu teaduskonnast ning asusid tegutsema iseseisvalt, pannes nii aluse Herderi Instituudile. Ametlikult 1927. a

Harnack Liivimaad isiklikult külasthanud ja pidanud baltisakslaste organiseeritud suvekursustel ettekandeid. Talonen viitab õpetusaluste paragrahvi sõnastamise puhul ka konservatiivsetele vaimulikele, kuid ei kõnele midagi rühmitumisest konservatiivsel alusel. Jouko **Talonen**. *Latvian kansallisen teologian synty. Kiista teologian suunnasta ja taistelu pappiskoulutuksesta Latvian evankelis-luterilaisessa kirkossa 1918–1934*. Studia Historica Septentrionalia 55. Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 2008, 101–102.

³³ UUB NSS, Irbe Söderblomile, 14.2.1921.

³⁴ EELKKA, Läti kirik 1921–1938, 7.1.1925.

³⁵ „Die evangelisch-lutherische Kirche Lettlands, als organisierte Gemeinde Christi und seines Evangeliums, sieht die Kanonischen Bücher des Alten und Neuen Testaments als die alleinige Grundlage ihrer Lehre und ihres Lebens an und erkennt als Erläuterung der Heiligen Schrift die im Laufe der Geschichte der christlichen Kirche entstanden symbolischen Bücher an, und zwar: das Apostolische, das Nizänische, das Athanasianische Glaubensbekenntnis, die unveränderte Augsbürgische Konfession, Martin Luthers kleinen Katechismus und die im Concordienbuch „Liber Concordiae“, zusammengefassten Schriften.“ *Verfassung der Ev.-Luth. Kirche Lettlands*. Riga, 1929.

³⁶ MK, nr 27, 8.7.1925, 215. Läti kirikust.

³⁷ Johan Köpp on oma üliõpilasajast meenutanud Erich von Schrenki magistriraadi kaitsmist Tartu ülikoolis. Et von Schrenk esitas oma väitekirjas liberaalse teoloogia seisukohti, kujunes kaitsmine tuliseks. Peamisi arvustajaid oli teaduskonna uustestamentlasest professor Alfred Seeberg. Ehkki usuteaduskonna üliõpilaste hulgas liikusid jutud, et von Schrenki isikus täieneb teaduskond uue ja Köpu sõnul sümpaatse õppejõu võrra, ei saanud noorest teoloogist tollal veel õppejõudu. Selle põhjused peituvad tõenäoliselt just tema teoloogilistes seisukohtades. Von Schrencki surma järel Herderi Instituudi toimetiste sarjas 1933. a ilmunud käsitluses Balti riikide kirikuloost uusajal annab ta ülevaate ka Eesti luteri usu kiriku loomisele järgnenud ajast, keskendudes eelkõige baltisaksa ja eestlaste konfliktide kirjeldamisele. Erich **von Schrenk**. *Baltische Kirchengeschichte der Neuzeit*. Abhandlungen der Herder-Gesellschaft u. des Herder-Instituts zu Riga. Fünfter Band Nr 4. Riga: Verlag der Akt.-Ges. Ernst Plates, 1933, 195–203; Johan **Köpp**. *Mälestuste radadel II. Tartus 1896–1906*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1954, 61.

asutatud instituudi tegevus hõlmas teoloogia kõrval ka teisi teadusharusid ning kujunes Balti riikide suurimaks baltisaksa vähemust koondavaks õppeasutuseks. Nii nagu Eesti luteri kirikus, sooviti ka Läti kirikus omariikluse saavutamise järel kujundada oma uut vaimset palet, arvestades senisest enam põlisrahvuse vaimulaadi, kultuuri- ja rahvustraditsioonidega. Ka Lätis tõi see kaasa vastandumise baltisaksa vähemusele. Kiriku huvide eest poliitilisel areenil seisis nii Eestis kui Lätis Kristlik Rahvaerakond.³⁸ Peale rahvusküsimuse tekitas von Schrenki ja Stephany, nagu ka Maldonise, Adamovičsi ja teaduskonna vaimse juhi, Uue Testamendi professori Kārlis Kundzinš (1883–1967) puhul piiskop Irbele probleeme teaduskonnas valitsenud liberaalne vaimsus. Seejuures väärib mainimist, et Maldonis oli teaduskonna üks jõulisemaid rahvusliku vaimulaadi kaitsjaid ja kirikus juurutajaid, mõtestades selle valguses ka teoloogilist uurimistööd. Peale õpetusküsimuste tõstatamise esitasid Maldonis ja Kundzinš 1920. aastate algul ettepaneku kiriku liturgia uuendamiseks, rõhutades selle evangeelses vaimus kaasajastamise vajadust.³⁹ Nii oli teaduskond põhiliselt liberaalne ja selle lätlastest liikmed rahvuslikult meelestatud. Samuti tuleb nimetada, et 1921. a pöördus tollane Liivimaa konsistoriumi asepresident Maldonis Eesti luteri kiriku juhtkonna poole, paludes talle saata kiriku põhikirja, et sellest vajaduse korral Läti kiriku põhikirja koostamisel juhinduda. Andmed, et Maldonis oleks sinise luteri kiriku õpetusaluste paragrahvi eeskujuks võtnud, siiski puuduvad.⁴⁰

Kārlis Ulmanise läbiviidud riigipöörde ja autoritaarse riigikorra kehtestamise järel 1934. a muutus kiriku n-ö lätistamine tunduvalt jõulisemaks. Seetõttu kostis mitmete juhtivate vaimulike sõnavõttudes rahvuspoliitilise suuna kohta kas kriitikat või iroonilisi hinnanguid. Teisest küljest väärib esiletoomist õp Jānis Sandersi (1858–1951) tegevus. 1920. aastate algul ka Läti ülikooli süstemaatilise usuteaduse dotsendina töötanud Sanders oli nii nagu ka Tartu ülikooli usuteaduskonna võrdleva usuteaduse dotsent ja professor Eduard Tennmann Tartus 19. sajandil töötanud Gustav Teichmülleri seisukohtade toetaja. Sanders arendas välja teoloogilise süsteemi, mille aluseks oli seisukoht kristlusest kui religioonist, mis eri rahvuste juures avaldub isemoodi. Tema sooviks oli kiriku õpetust ja liturgiat kombineerida ning ühitada Läti folklooriga.⁴¹ Lätis oli Esimese maailmasõja mõjul vaimulike puudus

³⁸ Andres **Kasekamp**. *Balti riikide ajalugu*. Tallinn: Varrak, 2011, 137.

³⁹ 1920.–1930. a-tel Lätis toimunud luteri kiriku rahvuslikustamist analüüsinud Valdis Tēraudkalnsi hinnangul on vaimulike ettepanekute taga võimalik näha liberaalse teoloogia mõju, pidades selle tõestuseks vaimulike soovi kristluse sõnumit kaasaegsel moel esitada. Valdis **Tēraudkalns**. *Attempts at the Latvianisation of Lutheranism in the 1920s and 1930s. – Latvia and Latvians. A People and a State in Ideas, Images and Symbols*. Ausma Cimdina and Deniss Hanovs (Eds). Riga: Zinātne, 2010, 265.

⁴⁰ EELKKA, Läti kirik 1921–1938, 21.9.1920. Küll aga anti Eesti luteri kiriku alalhoidlike ringkonnas teada, et Läti liberaalsed vaimulikud asusid 1925. a võitlema riigi ja kiriku selgema lahutatuse eest ehk nõudma vabakiriku loomist. Neid toetas baltisaksa vähemus. MK, nr 27, 8.7.1925, 215. Läti kirikust.

⁴¹ Jouko Talonen on tema vaateid iseloomustanud kui segu Teichmülleri ja Adolf von Harnacki omadest, mis olid asetatud antisemiitlikku ja 1930. a-tel Saksa natsionaalsotsialismi konteksti. 1938. a tegi õp Otmar Pello Sandersiga intervjuu, milles viimane selgitas oma teoloogilist süsteemi, mille aluseks oli Vana ja Uue Testamendi mõisteline lahushoidmine ja triniteedi eitamine. Sandersi eesmärgiks oli anda kristlusele läti rahvusele iseloomulik ja vastuvõetav kuju, nii näiteks laulis ta jumalateenistustel läti rahvalaule. Kristlus oli Sandersi

märksa teravamalt päevakorral kui Eestis. See avaldas mõju ka vaimulike koolitamise üle käinud diskussioonile. Piiskop Irbe vastandumine teaduskonnale tõi kaasa selle, et 1923. a asutati kiriku eestvedamisel teoloogiline seminar, kus oli valitsevaks konfessionaalne luterlus. Seminari juhatas esialgu Teodors Grīnbergs (1870–1962). 1931. a piiskopiametist tagasi astunud Irbe järel sai temast 1932. a kirikujuht. Seminari ja Läti ülikooli usuteaduskonda võrreldes tuleb märkida, et just teaduskonnas suudeti ette valmistada vaimulikkonna põhiosa, mistõttu kasvas noorte vaimulike vastasseis Irbe õpetuslikele seisukohtadele. Et Grīnbergs suhtus usuteaduskonda paremini, muutus juba 1920. aastate teisel poolel ka kiriku hoiak teaduskonna suhtes. 1928. a loobuti teaduskonnale alternatiivse hariduse pakkumisest ja 1934. aastast keskenduti vaimulike täiendkoolitusele.⁴² Nii nagu Eestis, oli ka Lätis arutusel naisteoloogide kirikutööle rakendamise küsimus, täpsemalt naisteoloogidele kirikus jutlustamisõiguse andmine. 1932. a otsustas Läti luteri kiriku ülemkirikukogu lubada naisteoloogidel kirikutes puldi ees jutlustada.⁴³

Kui Lätis ei saanud kiriku asutatud instituuti edu, siis Norras 1908. a loodud Norra Vaba Usuteaduse Instituut (Det teologiske Menighetsfakultet) oli märksa edukam ja koolitas 1920.–1930. aastatel umbes poole Norra luteri kiriku vaimulikonnast. Norra ühiskonnas juba 1870. aastatest peale üha suurenenud lõhe kiriku ning kultuuri- ja riigitegelaste vahel tekitas kirikus ja teoloogide keskel vastureaktsiooni, mille tulemusena asuti juurutama uut, liberaalsele teoloogiale ja piiblikriitikale toetuvat kontseptsiooni kirikust ning selle õpetusest. Selle eesotsas seisid vanatestamentlane Simon Temstrup Michelet (1863–1942), Uue Testamendi professor Lyder Brun (1870–1950), kirikuloo professor Andreas Brandrud (1868–1958) ja radikaalseimana süstemaatik Johannes Ordnung (1869–1929), kes olid habiliteerunud Oslo (Kristiania) ülikooli usuteaduskonnas 19. sajandi viimasel kümnendil ja sajandivahetusel. See omakorda tekitas kirikus ja kiriku ning teaduskonna enamusel vahel terava vastasseisu, mille tulemusena asutati 1908. a teaduskonnale vastanduv erakõrgkool Norra Vaba Usuteaduse Instituut (tegevust oli alustatud juba 1907. a). Konfessionaalsel luterlikul alusel tegutseva kõrgkooli asutamise ajendiks

väitel intranatsionaalne religioon, mis võttis eri rahvuste juures eri kuju. 1929. a asutas Sanders Läti Kristliku Ühingu (Latviju Kristietības Biedrība). See tekitas talle kirikus probleeme, mistõttu soovitas 1933. a Riia praost tal emeriteeruda. Tema lahkumist soovis ka Läti ülemkirikunõukogu ehk konsistooriumi moodustatud erikomisjon, kelle hinnangul ei ühtinud Sandersi vaated luteri kiriku põhiõpetustega. Sellele vaatamata õnnestus Sandersil vaimulikutööd jätkata, ehkki luteri kiriku ja Sandersi teed läksid lahku. 1937. a registreeriti tema eestvedamisel kristlik ühing kogudusena Latvias kristiga draudze, mille liikmeskond ulatus 1930. a-te lõpul vähem kui paarisaja liikmeni, kuid oli 1940. a-ks kasvanud. PI, nr 11, november 1933, 176. Ka Riias asutakse ketseriraportide teele; Protestantlik Maaailm, nr 3, oktoober 1938, 5–7. Janis Sanders; Talonen 2008, 116–117, 429; Tēraudkalns 2010, 271 – 276.

⁴² Talonen 2008, 431–432.

⁴³ EK, nr 15, 7.4.1932, 118. Läti Ew. Lut. Usu kiriku 10.-aasta juubeli sinod.

oli 1906. a ülikooli usuteaduskonnas aset leidnud kokkupõrge konservatiivse uus-testamentlase Sigurd Vilhelm Odlandi (1957–1937) ja Ordningi vahel.⁴⁴

Teoloogilist arengut kuni Teise maailmasõjani iseloomustas polariseerumine liberaalse ja konfessionaalse luterluse vahel.⁴⁵ Usuteaduse instituudis andis kõige enam tooni pietistlikku vaimulaadi esindav misjonitegelane Ole Hallesby (1879–1961), kes tunnistas teoloogiat tähtsust üksnes kiriku vajadustest lähtudes ning kritiseeris ortodoksse luterluse õpetuslikult aluselt ka akadeemilise teoloogia suunitlust ning uurimistulemusi.⁴⁶ Hallesby aktiivsuse tõttu olid diskussioonid ja kokkupõrked Norra kirikus märksa teravamad kui naaberriikides.

Aastail 1903–1906 töötas Oslo ülikooli usuteaduskonna süstemaatilise usuteaduse lektorina liberaalsete vaadetega Jens Gleditsch (1860–1931), kes põhjustas 1920. aastatel sealse kirikuelus teravaima kokkupõrke.⁴⁷ 1917–1923 oli Gleditsch Oslo toompraost ja 1923–1928 Trondheimi (Nidarosi) piiskop.⁴⁸ Konteksti mõistmiseks tuleb lisada, et 1920. a kutsus Hallesby Vaba Usuteaduse Instituudis kokku koosoleku, millest võtsid osa kirikusse kuuluvad sise- ja välismisjoni organisatsioonide esindajad. Koosolekul otsustati keelduda igasugusest koostööst liberaalsete vaimulike ja teoloogidega.⁴⁹ Gleditschi kinnitamise järel Trondheimi piiskopiks kerkis tema ametisse pühitsemise küsimus. Oslo piiskop Johan Lunde (1866–1938) keeldus Gleditschi tolle vaadete pärast ametisse pühitsemast.⁵⁰ Viimaks viis talituse

⁴⁴ Einar **Molland**. Norwegen I. Kirchengeschichte. – *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionwissenschaft*. Vierter Band. Kurt Galling (Hrsg). Tübingen: Mohr Siebeck, 1960, 1526–1527.

⁴⁵ Andreas **Aarflot**. Norwegen. – *Evangelisches Kirchenlexikon. Internationale theologische Enzyklopädie*. Dritter Band. Erwin Fahlbusch, Jan Milic Lochman, John Mbiti, Jaroslav Pelikan, Lukas Vischer (Hrsg). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1992, 793.

⁴⁶ **Risto Saarinen**. Protestant Theology: Scandinavia. – *The Blackwell Encyclopedia of Modern Christian Thought*. Alister E. McGrath (Ed). Oxford: Blackwell, 1996, 518. Hallesby suhtles 1930. a-tel ka Eesti alalhoidlike ringkondadega eesotsas ajakirja Äratava vastutava toimetaja ja väljaandja Karl Paldrokiga. 1937. a külas Hallseby Eestit, pidades nii Tallinnas kui ka Tartus jutlusi ja ettekandeid. Jouko **Talonen**. Ole Hallesby Virossa 1930-luvulla. Norjalaisteologin vaikutus Viron evankelisluterilaisessa kirkossa ennen maan neuvostomiehitystä. – *Terve sielu terveessä ruumiissa. Juhlakirja professori Paavo Kettusen täyttäessä 60 vuotta*. Hannu Mustakallio (toim). Karjalan teologisen seuran julkaisuja 1. Joensuu: Karjalan teologinen seura, 2009, 345–348.

⁴⁷ Gustaf **Aulén**. Gleditsch, Jens Gran. – *Nordisk Familjebok. Encyklopedi och Konversationslexikon*. Verner Söderberg (toim). Åttonde bandet. Stockholm: Aktiebolaget Familjebokens Förlag, 1928, 752. Gleditschi vaated olid tekitanud probleeme juba ajal, mil ta töötas usuteaduskonnas. Nii näiteks pidas tema teaduskonnas töötamist sobimatuks aastatel 1903–1905 haridus- ja kirikuasjade ministrina töötanud Hans Nielsen Hauge (1853–1931; samanimelise kuulsa äratusjutlustaja pojapoeg), kes asus liberaalsete ja alalhoidlike vahel saajandi esimestel aastatel lahvatanud kokkupõrke käigus toetama alalhoidlike positsiooni.

⁴⁸ Einar **Molland**. Gleditsch, Jens Gran. – *The Encyclopedia of the Lutheran Church*. Volume II. Julius Bodensieck (Ed). Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1965, 936.

⁴⁹ Einar **Molland**. Hallesby, Ole. – *The Encyclopedia of the Lutheran Church*. Volume II. Julius Bodensieck (Ed). Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1965, 974–975.

⁵⁰ Gleditschi pühitsemise ümber toimuvat kajastati põgusalt ka Eesti kiriklikus ajakirjanduses. MK, nr 32, 8.8.1923, 253. Usuvoolude võitlus evangeelseis kirikus; nr 42, 17.10.1923, 332. Usuvoolude võitlus evangeelseis kirikus II.

läbi Agderi (Kristiansandi) piiskop Bernt Støylen (1858–1937), keda Hallesby ja alalhoidlikud seejärel teravalt ründasid ning temaga suhted katkestasid. Seejuures tuleb esile tuua, et Støylen oli ka ise konservatiivne vaimulik, kuid nõustus sellele vaatamata Gleditschit ordineerima.⁵¹ 1928. a tekitasid probleeme noore liberaalse vaimuliku ja hilisema Hamari piiskopi Kristian Vilhelm Koren Schjelderupi (1894–1980) vaated. Schjelderup soovis asuda vaimuliku ametisse, kuid kiriku- ja haridusminister keeldus teda ametisse määramast.⁵² Samal aastal valiti vaatamata Hallesby vastuseisule Tromsø piiskopiks Eivind Berggrav (1884–1959), kes 1937. a tõusis Oslo piiskopiks. Berggrav toimetas 1909. a peale kuni oma surmani teoloogilist ajakirja Kirik ja Kultuur (Kirke og Kultur).⁵³ 1930. aastatel vaidlused liberaalsete ja alalhoidlike vahel Norras vaibusid.⁵⁴

Kui Norras esines liberaalse teoloogia esindajate ja neile vastandunud vaimulike vahel mitmeid kokkupõrkeid ning liberaalsete vaimulike ja teoloogide sõnavõttud avaldasid tuntavat mõju ühiskonnale, siis ehkki ka Taanis oli üksikuid liberaalseid vaimulikke, oli sealne usuline olukord Norrast, aga ka Rootsist märksa erinev, olles alalhoidlikum ja sarnanedes seetõttu pigem Soomega.⁵⁵ Riigikiriku staatuses Taani kirik oli 1849. a konstitutsiooni kehtestamise järel korraldatud rahvakiriku põhimõtete alusel, kuid oli selgepiirilisel rühmitunud. Selles olid kesksel kohal kahe äratusliikumise, grundtviglaste ja Sisemisjoni Seltsi (Indre Mission) ümber koondunud kirikutegelased.⁵⁶ Vaimulikud ja kirikutegelased, kes ei kuulunud kumbagi

⁵¹ Einar **Molland**. Støylen, Bernt Andreas. – *The Encyclopedia of the Lutheran Church*. Volume III. Julius Bodensieck (Ed). Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1965, 2268.

⁵² EK, nr 25, 21.6.1928, 195–196. Ei peeta ew.-luteri usuks. Schelderup rajas koos kaasvõitlejatega 1927. a Vaba Kristliku Ühenduse (Landslaget for frilyndt kristendom), mis tegutses kuni 1933. a-ni. Ühenduse töö tõttu suhtles ta Saksamaal tegutsenud Jakob Wilhelm Haueriga, kes rajas 1934. a Saksa usundi liikumise (Deutsche Glaubensbewegung), et töötada välja ja võtta kasutusele natsionaalsotsialistlikul Saksamaal iseseisev usund. Schjelderup ja Hauer olid mõlemad huvitatud religioonipsühholoogiast ning Ida religioonidest – Saksa usundi puhul oli hinduismil keskne koht –, samas oli Hauerit nooruses mõjutanud Adolf Harnack. Just liberaalse teoloogia mõjul kujunes Haueri põhiseisukohaks isiku religioosse kogemuse tähtsustamine. Karla **Poewe**. *New Religions and the Nazis*. New York & London: Routledge, 2006, 29.

⁵³ Einar **Molland**. Berggrav, Eivind. – *The Encyclopedia of the Lutheran Church*. Volume I. Julius Bodensieck (Ed). Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1965, 208.

⁵⁴ Ingun **Montgomery**. Norwegen. – *Theologische Realenzyklopädie*. Band XXIV. Gerhard Müller (Hrsg). Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1994, 654.

⁵⁵ Sellele osutas 1924. a ka Eesti luteri kiriku alalhoidliku voolu esindaja Harald Põld: „Puhta luterluse usu pesa ei ole praegu sugugi Saksamaal, vaid tema asupaik on Soome ja Daani.” MK, nr 29, 16.7.1924, 228. Kirik teelahkmel.

⁵⁶ Nicolaj Frederik Severin Grundtvigi (1873–1872) rajatud usuliikumine, mis saavutas Taanis 19. sajandil suure populaarsuse, rõhutades ühelt poolt ratsionalistlike ja teisalt – pietistlike ringkondade vahel tasakaalu hoides ja neile ka vastandudes – elavat usku ja elavat Kristust, mis avaldus nii inimeste tegudes kui ka kirikus. Rõhutades üldist preestriametit, asetati ristimise ja armulaua jagamise puhul rõhk talituse käigus lausutud sõnadele. Just need olid sakramentide puhul elustavaks vahendiks, sakramendid omaette ei toimunud. Sisemisjoni Selts koondas 19. sajandi teisel poolel Taanis aset leidnud äratusliikumise tulemusena sündinud pietistliku vaimulaadiga ringkondi, kes olid vastu igasugusele piiblikriitikale. Martin Schwartz **Lausten**. *A Church History of Denmark*. Aldershot: Ashgate, 2002, 207–219, 242–248.

nimetatud rühma, olid 1900. a asutanud kolmanda organisatsiooni – Kiriku Keskuse (Kirkeligt Centrum). See keskus andis välja ajakirja Kirik ja Kodu (Kirke og Hjemmet).⁵⁷ Liberaalse teoloogia mõju Taanis oli vähene. Selle suuna peamise esindajana tuleb esile tõsta õp F. C. Krarupit (1851–1931), kes avaldas 1905. a religioonifilosoofiat käsitleva teose. Kraup vastandas end kiriku õpetuslausetele kui kiriku keskele alusele ja kaitses inimese usulist teadvust ning kristlikke väärtusi, osutades Jeesusele kui ideaalile, kelles Jumal oli end avaldanud. Kristus oli inimestele kõlbelseks eeskujuks.

Ainsa terava kokkupõrke põhjustas Taanis liberaalse teoloogia seisukohti esindanud õp Niels Peter Arboe-Rasmusseni (1866–1944) ametisse määramine ja kiriku esindajate soov ta ametist tagandada. Rasmussen, kes arvustas nii Kristuse neitsisündi kui ka ihulikku ülestõusmist, kogus oma vaadete tõttu palju vastaseid kiriku liikmete hulgas. Konservatiivid nõudsid tema vabastamist vaimuliku ametist, seevastu rahvakiriku kui õpetuslike seisukohtade mitmekesisust toetava ringkonna esindajad kaitsesid Rasmusseni õigust kirikus tööd jätkata. Riigivõim esindas viimase rühma vaateid, kuid kiriku esindajad asusid Rasmusseni vaadete suhtes põhiliselt märksa reserveeritumal positsioonil ja algatasid tema seisukohtade täpsemaks selgitamiseks 1913. a protsessi. Ehkki kolmeastmelise kohtu kõrgeimas astmes saavutas Rasmussen 1916. a võidu, polnud kiriku juhtkond nõus tema ametisse jätmisega. Riigivõim lahendas olukorra otsustavalt: Rasmussen ja tema Våleses asuv kogudus toodi kirikuvalitsuse alluvusest ministriumini otsealluvusse. Protsess äratas Taani ühiskonnas erakordselt suurt tähelepanu ja oli proovikiviks kiriku ning riigi suhetele, tähistades viimaks eri õpetuslike seisukohti koondava rahvakiriku kontseptsiooni võitu. Samas asus kirik protsessi mõjul üle vaatama vaimulike ametivande teksti ja koguduste nõukogude volitusi õpetuslike küsimuste lahendamisel. Vastasseisu mõjul asutasid alalhoidlikud ringkonnad 1911. a Rahvusliku Kirikliku Ühenduse, mida toetasid nii alalhoidlikud sisemisjoni ringkonnad kui ka Kiriku Keskuse esindajad. Teiseks asutasid koguduste nõukogude esindajad 1920. a Koguduste Nõukogude Rahvusliku Nõukogu, et kaitsta koguduste õigusi, sh ka vaimulikes küsimustes. Veel tuleb esile tõsta tõsiasja, et protsessi tõttu moodustati konservatiivide eestvedamisel kirikus komitee, mis esitas 1916. a seaduseelnõu projekti kiriku korraldamiseks. Selle eelduseks oli kiriku ja riigi lahutamine.⁵⁸

Rootsis 19.–20. sajandi vahetusel ja järgnevatel kümnenditel valitsenud olukorda kirjeldades on ühest küljest rõhutatud, et seal puudusid Saksa liberaalse teoloogia silmapaistvad järgijad ja esindajad, samas asusid mitmed liberaalteoloogiast mõjutatud vaimulikud oma teoloogilisi vaateid ühitama kirikliku traditsiooniga ning väljendasid seisukohti, mida on hinnatud samuti liberaalseteks.⁵⁹ Kõige tähtsama esindajana tuleb esile tõsta aastail 1914–1931 Rootsi kiriku peapiiskopi ametis olnud Nathan Söderblomi (1866–1931), kes mõjutas oikumeenilise liikumise eestvedajana

⁵⁷ Svend **Lerfeldt**. Denmark. – *The Encyclopedia of the Lutheran Church*. Volume I. Julius Bodensieck (Ed). Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1965, 684–685. Kiriku keskus vastandus grundtviglaste rahvakiriku kritikale, teisalt aga sisemisjoni õpetusele pühakirjast ja selle taandumisele kiriku igapäeva- ning kultuurielust. Lausten 2002, 253.

⁵⁸ Lausten 2002, 280–281, 288–289.

⁵⁹ Anders **Jarlert**. Schweden II. – *Theologische Realenzyklopädie*. Band XXX. Gerhard Müller (Hrsg). Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1999, 663.

kiriku olukorda kogu Euroopas,⁶⁰ polemiseerivamal kujul aga Uppsala ülikooli kirikuloolasest professorit Emanuel Linderholmi (1872–1937). Tema eestvedamisel asutati 1929. a Rootsi Usuline Reformiliit (Sveriges Religiösa Reformförening).⁶¹ Liidu väljaandel ilmus 1930. a peale ajakiri Religioon ja Kultuur (Religion och Kultur). Reformiliidu esindajatel olid suhted ka Eesti liberaalsete vaimulikega. Linderholm vastandas end kehtivale kirikukorraldusele ja soovis kirikus viia läbi mitmeid reforme, sh uuendada kiriku liturgiat.⁶² Mõjutatuna Adolf von Harnackist, eristas Linderholm Jumalariiki kuulutanud Jeesuse rõõmusõnumit ja varakristlikku

⁶⁰ Söderblomi teoloogilises süsteemis oli tähtsal kohal usu müstika, ilmutus ja ajaloolisus (tema kristlusekäsitust on seetõttu nimetatud ajaloolis-psühholoogiliseks). Söderblomi seisukohad ja nende areng on seotud nii tema perekondliku tausta ehk ennekõike isaga, kes oli pietistliku vaimulaadiga kirikuõpetaja, kui ka tema ülikoolistuudiumi ja sel ajal läbi elatud pöördumiskogemusega. Selle eksistentsiaalse „raputuse” tulemusena tema senised usulised veendumused muutusid, seejuures oli selles keskne osa tema teoloogilisel küpsemisel. Ehkki Uppsala ülikooli usuteaduskonnas ei hinnatud 19. sajandi lõpul, mil Söderblom seal õppis, Saksa teoloogias valitsevaid suundumusi just kõrgelt, olid Söderblomi arengus ja tema teoloogiliste seisukohtade kujunemisel kõige tähtsamal kohal Albrecht Ritschl ning liberaalne teoloogia. Samas ei nõustunud ta mitmete Ritschli seisukohtadega. Söderblomi usulisi vaateid on iseloomustatud kui Ritschli ja liberaalse teoloogia kriitikat ning edasiarendust. Näiteks tähtsustas ta isiklikel põhjustel ning mõjutatuna Prantsuse protestantlikust teoloogist ja Ritschli õpilasest Auguste Sabatierist, kellega ta a-tel 1894–1901 Pariisis töötades tihedalt suhtles, kõrgelt isiklikku jumalakogemust ja oponeeris Ritschli vähesele pietismi ning müstika hindamisele, pidades seda – taas isikliku kogemuse põhjal – usuliselt ja hingeliselt märksa sügavamaks ning religiooni põhiolemusse kuuluvaks. Isikliku, subjektiivse religioosse kogemuse hindamine on Söderblomi teoloogia aluspõhimõtteks. Söderblom hindas nii teoloogi, kuid veelgi enam inimesena kõrgelt Adolf von Harnackit. 1930. a Harnacki lesele saadetud kirjas mainis Söderblom Harnackit ja tema „Dogmade ajalugu” (Dogmengeschichte) kui teost, mis avas tema jaoks nooruses uusi ja kaugemaid horisonte. Söderblom kirjutas eessõna ka von Harnacki levinuimale teosele „Das Wesen des Christentums”. Väärib mainimist, et Söderblomi nimi kerkis esile ka seoses Jens Gleditschi ametisse pühitsemisega. Söderblom oli Eesti ja Läti kirikujuhtidele Eesti Vabariigi ajal suurimaks kiriklikuks, aga ka vaimseks eeskujuks, ja seda vaatamata tõsiasjale, et teoloogiliselt ei olnud nende vaadete ühisosa alati kuigi suur. SBPKH, Nachlass Adolf von Harnack, K. 43: Söderblom, Nathan, 11.6.1930; Hans Åkerberg. *Omvändelse och kamp. En empirism religionpsykologisk undersökning av den unge Nathan Söderbloms religiösa utveckling 1866–1894*. Lund: Studentlitteratur, 1975, 285, 307–308, 318; Kjell Blücker. *The Church as Nation. A Study in Ecclesiology and Nationhood*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2000, 262; Hope 1999, 571; Talonen 2008, 11, 431.

⁶¹ Liidu tegevusest võtsid osa mitmed Skandinaavia ja Saksa ülikoolide teadlased ning vaimulikud: Kopenhaageni ülikooli usundiloo professor Vilhelm Peter Grønbech (1873–1948), Oslo ülikooli Vana Testamendi professor Sigmund Mowinkel (1884–1965), Rootsist ja Norrast vaimulikud Fredrik Natanael Beskow (1865–1953) ja Kristian Schjelderup, Berliini ülikoolist Hans Lietzmann ja Kieli ülikoolist prof Otto Baumgarten. PI, nr 9, september 1931, 138. Rootsi usulise reformühingu kongressile.

⁶² E. **Beyreuther**. Linderholm, Johannes Emanuel (1872–1937). – *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionwissenschaft*. Vierter Band. Kurt Galling (Hrsg). Tübingen: Mohr Siebeck, 1960, 380–381; Erik **Berggen**. Linderholm, Johannes Emanuel. – *Svenskt Biografiskt Lexikon*. Band 23. Birgitta Lager-Kromnow (Ed). Stockholm: Svenskt Biografiskt Lexikon, 1980–1981, 400–402.

rõõmusõnumit Jeesusest Kristusest ning nende vahel valitsevat lõhet ehk nn helleni-seerumist.⁶³ 1934. a tegi Linderholm ettepaneku vaadata üle kiriku usutunnistuskirjad ja kustutada nendest sellised osad, mis ei vasta tõele. Rootsi kirikukogu tema ettepanekut ei toetanud.⁶⁴

Nii nagu Kesk-Euroopas, seisis ka Rootsi kirik 1880. aastateks vastamisi üha suurema eemaldumisega kirikust ning võõrdumisega sellest. Rootsis süvendas seda järjest tugevamaks muutuv ja kirikule mitmel juhul vastandunud töölisliikumine. Lahendusena asusid mitmed noored teoloogid eesotsas Söderblomiga rõhutama ühelt poolt kiriku kogoduslikku alust, teisalt aga Rootsi kiriku ja selle vaimulikkonna pühendumist kogu Rootsi rahvale.⁶⁵ Nii loodi kuvand, et Rootsi kirik on vastutav Jumala armu levitamise eest ühiskonnas ning kannab seega vastutust kogu ühiskonna vaimse stabiilsuse ja arengu eest. Rõhutati kiriku ühiskondlikku ja seejuures selgelt rahvuslikku haaret. See kontseptsioon leidis eriti sooja vastuvõtu üliõpilaskonnas.⁶⁶

Sellele vaatamata toimus 1920.–1930. aastatel Rootsi kirikus ikkagi diskussioon senise kirikutüübi muutmise vajadusest. Nii nagu Norras ja Lätis, puhkes ka Rootsis vaidlus usuteaduskonna esindajate vaadete üle. Uue Testamendi professorina töötanud alalhoidliku Johan Adolf Kolmodini (1855–1928)⁶⁷ emeriteerumisele järgnenud

⁶³ Erik **Beijer**. Anton Fridrichsen as Academic Teacher in the Service of the Church. – *Anton Fridrichsen. Exegetical Writings*. Tübingen, Mohr Siebeck, 1994, 8–9.

⁶⁴ MM, nr 12, detsember 1934, 161. Nähteid ristiusu võitlusrindelt maailmas.

⁶⁵ Söderblomi käsitus on Ritschli mõjul keskne koht ajalool ja ajaloolisusel. Ka tema eklesioloogia toetub just ajaloolle. Kiriku alus on Jumala ilmutus, mida ei saa lahutada ajaloo-st. Ühtlasi rõhutab Söderblom, et kiriku ajalugu on ka rahva ja rahvuse ajalugu. Jumala-sõna on jõudnud inimesteni kiriku kaudu, see on esitatud Kristuse isiku kaudu ajalisenä. Söderblom kõneleb siin nähtavast kirikust. See sõnum jõuab inimesteni Piibli, jutluste, sakramentide ja teiste vormide kaudu, mille hulgas tähtsustab Söderblom ka elavat ühendust inimeste vahel ning nimetab seda isikute või kogukondade sakramendiks. Samas, ajalugu suveräänselt ei suuda kogukonna ja Kristuse seost tagada. Kiriku tõeline müstilisus, nagu Söderblom seda nimetab, avaldub Kristuse sisenemises üksikisiku hinge ja selle tulemusena indiviidis toimivas muutuses. Inimene on sellega asetatud ka Kristuse ihusse ja on seetõttu nähtav kui osa Jumala enese realiseerumisena (muudatusest kõnelemisel toob ta paralleeli Jh 15,1). Selles avaldub ühtlasi Söderblomi kontseptsioon nähtamatust kirikust, aga tulevad esile ka Söderblomi eklesioloogia põhiaspektid, milleks on kõigepealt inimene, kellest kõneldes ta rõhutab inimese sotsiaalsust, tema kuulumist ühiskonda; edasi kiriku traditsioon, kirik kui elav organism ja viimaks rahvus kui üks nähtava ja ajaloolise kiriku kandjast ning avaldumisvormist. Sellelt aluselt ehitab ta üles usulises tähenduses rahvakiriku vormi, mis on kirikupoliitilises tähenduses rahvusriigi riigikiriku staatuses. Blücker 2000, 265–266, 274–275.

⁶⁶ Selle mõjul tekkis uus üliõpilasliikumine, mille motoks oli „Rootsi rahvas – Jumala rahvas“, ning mille hümnid „Meie isade kirik rootslaste maal“ kirjutas Söderblomi kõrval kiriku-kontseptsiooni väljatõetamise olulist osa mänginud Johan Alfred Eklund. Sven **Kjoellerstroem**. Sweden. – *The Encyclopedia of the Lutheran Church*. Volume III. Julius Bodensieck (Ed). Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1965, 2293.

⁶⁷ Kolmodinit on nimetatud üheks viimaseks selleaegse nn dogmaatilise eksegeesi meetodi esindajaks, kelle jaoks oli eksegeesi vormiks ja aluseks kristlik traditsioon. Tema õpetajate ja mõjutajatena on esile toodud Theodor Zahn ja Bernhard Weissi. Pietistliku vaimulaadiga Kolmodin tegutses pärast ülikoolitööst kõrvale jäämist misjonidirektorina, viibides misjonitööga seoses ka Ida-Aafrikas. *Modern svensk teologi: strömningar och perspektivskiften under*

valimistel saatis edu küll dotsent Johannes Christian Lindblomi (1882–1974), kuid riigiesindajate ettepanekul kinnitas kuningas ametisse dotsent Gillis Petersson Vetteri (Wetter; 1887–1926).⁶⁸ Peale ülikooli usuteaduskonna tegutses Uppsalas ka misjonär Peter Fjellstedti järgi nime saanud konfessionaalset luterlikku teoloogiat esindav kool (Fjellstedtska skolan), mille suunitlus oli võrreldes teaduskonnaga praktilisem ja õppekava vastavalt sellele korraldatud.

1920. a-tel pälvis ka Rootsis toetust idee asutada kiriku vaimulikkonna koolitamiseks iseseisev instituut või seminar.⁶⁹ Sellega rööbiti kasvas toetus vabakiriklikule liikumisele, mille eesotsas seisis praost Lars Magnus Engström (1867–1951), kelle eestvedamisel asutati 1923. a Kiriklik Ühendus (Kyrkliga Förbundet), et säilitada luterlikku ortodoksset ja piibellikku käsitust õpetusest, kirikust ja selle tööst.⁷⁰ Ühenduse häälekandjaks oli nädalaleht Kirik ja Rahvas (Kyrka och Folk). Ajalehe ja liikumise üks algatajatest ning 1924–1939 väljaandja oli Uppsala kirikuõpetaja Viktor Södergren (1898–1961).⁷¹ Vabakiriklikul liikumisel siiski ühiskonnas kuigi suurt toetust polnud.

Eesti põhjanaabri Soome kirikuelu oli Eesti luteri kirikule Eesti Vabariigi ajal mitmeski suhtes eeskujuks. Usuliselt oli Soome märksa alalhoidlikum kui Norra ja Rootsi ning sarnanes pigem Eesti ja Lätiga. Kiriku eesotsas oli 1899–1930 Turu peapiiskop Gustaf Johansson (1844–1930), kes esindas Skandinaavia ja Balti kirikujuhtidest kahtlemata kõige konservatiivsemat teoloogilist joont.⁷² Samas tegutsesid liberaalsemad vaimulikud ka Soomes. Nendest tuleks nimetada Soome kirikut

1900-talet. Håkan Eilert (Ed). Stockholm: Verbum, 1999, 69–70, 83–84; Bengt **Sundkler**. Kolmodin, Johan Adolf. – *Svenskt Biografiskt Lexikon*. Band 21. Erik Grill (Ed). Stockholm: Svenskt Biografiskt Lexikon, 1975–1977, 478.

⁶⁸ Rootsis toimunud võitluse üle puhkes vaidlus ka Eesti kiriklikus ajakirjanduses. Alalhoidliku voolu esindajad osutasid Vetterile kui liberaalile, siinsed liberaalid polnud aga nõus end Vetteri seisukohtadega siduma, sest viimane asus nende teada õpetuslikult täiesti eitaval seisukohal, s.t eitades sarnaselt Jathoga nii isikustatud Jumalat kui ka Jeesust. MK, nr 14, 4.4.1923, 110. Väljamaa kiriklikkudest oludest; PI, nr 5, mai 1923, 61. Rootsi kiriku oludest.

⁶⁹ MK, nr 18, 6.5.1925, 140. Väljamaa kiriklikkudest oludest.

⁷⁰ Engström kogus kuulsust ka 1920. a-tel toimunud võitluse ajal Lutheri väikese katekismuse kasutamise õiguse eest koolides. Nimelt oli Rootsi koolides 1919. a-st katekismuse kasutamine keelatud (lubatud oli vaid selle tutvustamine ajalooliselt). Et enne 1919. a kehtinud korda taastada, algatas Engström 1927. a allkirjade kogumise, kuid tema võitlust ei saanud edu. Et Engströmi enese koguduse piirides Bolstadis kasutati koolides endiselt katekismust, otsustati 1928/1929. a kooli toetusraha välja maksmata jätta. Väärrib märkimist, et katekismuse koolis kasutamist toetasid ka peapiiskop Söderblom ja kirikukogu, selle vastu olid aga sotsiaaldemokraatidest poliitikud. MK, nr 28, 10.7.1929, 221–222. Käärinised Rootsi kirikus.

⁷¹ Samuel **Adrian**. Engström, Lars Magnus. – *The Encyclopedia of the Lutheran Church*. Volume I. Julius Bodensieck (Ed). Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1965, 780–781; Samuel **Adrian**. Swedish Lutheran Church League. – *The Encyclopedia of the Lutheran Church*. Volume III. Julius Bodensieck (Ed). Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1965, 2305.

⁷² Johanssoni usulised vaated olid beekistlikud (Tübingeni ülikooli alalhoidliku süstemaatikust professori Johann Tobias Becki ja tema piibliteoloogia järgi). Eino **Murtorinne**. Johansson, Gustaf. – *Suomen Kansallisbiografia*, 4 (*Hirviluoto-Karjalainen*). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2004, 449–451.

oikumeenilises liikumises esindanud Porvoo ja Tampere piiskoppi Jaakko Gummerus (1870–1933)⁷³ ning religiooniloolise koolkonna vaateid jaganud Rafael Gyllenbergi (1893–1982).⁷⁴ Viimase seisukohad tekitasid 1920. aastatel Soomes teravat vastukaja. Nii nagu Eesti luteri kiriku liberaalse voolu esindad, ei pidanud ka Gyllenberg Jeesuse neitsisündi ei usuliselt ega õpetuse seisukohast kesket tähendust omavaks. See teema jõudis ka Eesti kiriklikku ajakirjandusse, kus alalhoidliku voolu esindajate ajalehes Meie Kirik tsiteeriti Gyllenbergi seisukohti Kristuse kohta: „Mina usun, et Jeesus Kristus on Jumala läkitatud ja Tema Waimuga täidetud tõsine inimene, kelle kaudu meie üksi saavutame õige patutundmise ja täielise kindluse Jumala halastawast armastusest j.n.e.” Gyllenberg eitas ka Jeesuse ihulikkude ülestõusmist. Eesti alalhoidlikud ringkonnad ühinesid Gyllenbergi-vastases kriitikas Soome alalhoidlike ringkondadega. Soome alalhoidlike ajakirjas Herättäjä nõuti, et Gyllenberg lahkuks vaimuliku ametist. Ka peapiiskop Johansson asus Gyllenbergi arvustama ja teatas Herättäjä veergudel, et Gyllenbergi uurimused sisuliselt kõrvaldavad Piibli Kristuse.⁷⁵ Gyllenberg kohtus oma teoloogiliste vaadete selgitamiseks 1925. a Porvoo toomkapiitliga, õpetuslikke üleastumisi või õpetusest kõrvalekaldumisi tema puhul ei täheldatud.⁷⁶

⁷³ Gummerus asus 1900. a vaid 30-aastasena Helsingi ülikooli usuteaduskonna kirikuloo professori ametisse. Ta oli õppinud tolle aja silmapaistvate kirikuloolaste Theodor Briegeri ja Friedrich Loofsi juures Leipzgis ja Halles ning teda olid mõjutanud ka Adolf von Harnack ja Albert Hauck. 1920. a sai Gummerus Porvoo piiskopiks, 1923. aastal kolis ta Tamperesse. Gummerus esines Soomes Saksa liberaalteoloogia vahendajana, nõustudes Adolf von Harnacki seisukohtadega algkristlusest ja toonitas, et protestantlikud kirikud seisavad hea teadmiste ja kultuuri vaba arengu eest. *Finnish Theology Past and Present*. Theologia Fennica VII. Lennart Pinomaa (Ed). Helsinki: Finnish Theological Literature Society, 1963, 46–47; Taito A. **Kantonen**. Gummerus, Jaakko. – *The Encyclopedia of the Lutheran Church*. Volume II. Julius Bodensieck (Ed). Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1965, 96; Matti **Ijäs**. Gummerus, Jaakko. – *Suomen Kansallisbiografia, 3 (Forsblom-Hirn)*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2004, 355–358.

⁷⁴ Gyllenberg oli dots Gillis Vetteri juhendamisel oma õpingud lõpetanud Uppsalas. Vähem kui 30-aastasena kaitses ta Helsingi ülikoolis nii filosoofia- kui ka teoloogiadoktori kraadi. Mõjutatuna Vetterist, aga ka Wilhelm Bousset'ist ja Richard Reitzensteinist, võttis Gyllenberg omaks ajaloolis-kriitilise meetodi ja religiooniloolise koolkonna vaated. Gyllenberg ei tunnistanud Vana Testamendi ja Uue Testamendi samaväärsust ning tõrjus soovi näha Kristust ka Vanas Testamendis, samas viitas ta Vana Testamendi mõjule nii Jeesuse kui apostel Pauluse teoloogias. Esialgu Helsingi ülikooli usuteaduskonnas dotsendina töötanud Gyllenberg kutsuti 1927. a sinnasamasse Vana ja Uue Testamendi professori ametisse, kuhu ta nimetati 1929 (vaatamata dogmaatika professor Antti J. Pietilä vastuseisule); 1934. aastal sai temast Åbo Akadeemia eksegeetika professor. *Finnish Theology Past and Present*. Theologia Fennica VII. Lennart Pinomaa (Ed). Helsinki: Finnish Theological Literature Society, 1963, 15–18; Kalevi **Toiviainen**. *Kirkon kaapin päällä. Sata vuotta – 50 vaikuttajaa*. Helsinki: Kirjapaja OY, 2000, 28–30; Heiki **Räisänen**. Gyllenberg, Rafael. – *Suomen Kansallisbiografia, 3 (Forsblom-Hirn)*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2004, 382–383.

⁷⁵ Aila **Lauha**. *Suomen kirkon kansainväliset suhteet 1923–1925*. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 1993, 262.

⁷⁶ MK, nr 16, 22.4.1925, 126. Liberaalse voolu ilmutused Soome kirikus.

Peapiiskop Johanssoni õpetuslikud seisukohad ei lubanud tal osaleda ka oikumeeniliste organisatsioonide töös.⁷⁷ 20. sajandi alguskümnendel kasvas kirikute rahvusvaheline koostöö plahvatuslikult. 19. sajandi lõpul alanud misjoni ja üliõpilasliikumiste ning noorte meeste ja naiste kristlike ühenduste kõrval asutati 1914. a kahe maailmasõja vahelisel ajal kõige suurema kirikutevahelise võrgustikuga kristlik rahuorganisatsioon Maailmaliit Rahvusvahelise Sõpruse Edendamiseks Kirikute Kaudu (World Alliance for Promoting International Friendship through Churches), samuti algas misjoniliikumisest välja kasvanud ja 1920. a Genfis toimunud konverentsi järel formeerunud õpetuslikke küsimusi ja kirikutevahelist ühisosa otsinud Usu ja Kirikukorralduse liikumine (Faith and Order) ning viimaks 1925. a Stockholmis korraldatud konverentsi tulemusena kujunenud praktilise, sotsiaalse kristluse liikumine Life and Work.⁷⁸ Viimase kahe liikumise alusel hakati 1938. a rajama Kirikute Maailmanõukogu.

Peapiiskop Johanssoni teoloogilised seisukohad põhjustasid tema konflikti Rootsi peapiiskopi Söderblomiga. Johansson tuli juba enne 1925. a augustis Stockholmis toimunud konverentsi välja praktilise kristluse liikumise kriitikaga, kinnitades Jumalariigi kui millegi, mis pole sellest ilmast, ja praktilise kristluse, s.t poliitiliselt ja ühiskondlikult mõjutatud liikumise lahutatust.⁷⁹ Sel teel õnnestus tal tõmmata endaga kaasa mitmeid teisi alalhoidlikke luterlasi, sh ka Eesti luteri kiriku alalhoidliku voolu esindajaid, kes asusid Stockholmis korraldatud konverentsi ja praktilise kristluse liikumise suhtes kriitilisel ja hukkamõistval seisukohal.⁸⁰ Alalhoidlikud sidusid Rootsi kirikus valitsevaid meeleolusid ka Soomes tegutsenud vaimulike ja teoloogidega, ehk peamiselt ülalmainitud Gyllenbergiga.⁸¹ Teoloogidest mainiti ennekõike Adolf von Harnackit, kelle mõju oli nii Balti riikides kui ka Soomes ja Rootsis liberaalteoloogidest kõige suurem.

⁷⁷ Inglise ja Soome (aga ka Eesti ja Läti) kirikute vaheliste suhete üks alusepanijaid ja selle peamine eestvedaja, Gloucesteri piiskop Arthur Cayley Headlam pidas 1927. a Johanssoniga kohtudes tema vaateid oikumeenilise koostöö kohta n-õ kaduva põlvkonna omaks; sama visiidi ajal kohtus ta ka piiskop Gummeruse, Erkki Kaila ja Alekski Lehtoneniga, kes esindasid oikumeenilises ja kahe kiriku vahelistes suhetes märksa leplikumat positsiooni. Mika K T **Pajunen**. *Towards 'a real reunion'? Archbishop Alekski Lehtonen's efforts for closer relations with the Church of England 1945–1951*. Helsinki: Luther-Agricola-Society, 2008, 25.

⁷⁸ Täpsem ülevaade Eesti luteri kiriku osalemisest rahvusvaheliste oikumeeniliste organisatsioonide tööst: Priit **Rohtmets**. *Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku välissuhted aastatel 1919–1940*. Tartu Ülikooli usuteaduskonna magistritöö. Tartu: 2006.

⁷⁹ 1923. a teatas peapiiskop Johansson, et Soome kirik jääb kõrvale ka liikumise Faith and Order tegevusest, pidades selle tegutsemist Kristuse vaimuga mitte kooskõlas olevaks. 1927. a novembris andis ta teada, et Lausanne'is toimuvast liikumise koosolekust osa võttev Alekski Lehtonen ei esinda ametlikult Soome kirikut ja lisas, et „meie” ei toeta suuri maailmakonverentse, millest pühakiri midagi ei kõnele. WCCA, 23.0.005. Faith and Order archives (Early archives). Robert Hallowell Gardiner. Correspondence. 1st series, 3.7.1923, 17.11.1927.

⁸⁰ Wolfram **Weiß**. *Praktisches Christentum und Reich Gottes. Die ökumenische Bewegung Life and Work 1919–1937*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1991, 244–246; MK, nr 50, 16.12.1925, 399. Stockholmi konverentsi hindamine.

⁸¹ Reijo **Arkkila**. *Kansankirkko vai tunnustuskirkko? Suomen Luterilaisen Evankeliumiyhdistyksen suhde Suomen evankelis-luterilaiseen kirkkoon 1917–1939*. Helsinki: Suomen Luterilainen Evankeliumiyhdistys, 1975, 226.

Johanssoni ja Söderblomi vastasseis jätkus ka pärast 1925. a. 1928. a avaldas Söderblom teose „Kristuse kannatuse ajalugu” (Kristi pinas historia), milles kirjeldas Kristuse ülestõusmist kui vaimset sündmust, eitades ihulikku ülestõusmist. Selle tõttu keeldus Johansson 1929. a kutsumast Söderblomi Turu toomkiriku 700. a pidustustele. Lisaks Maailmaliidu Rahvusvahelise Sõpruse Edendamiseks Kirikute Kaudu Soome rahvuskomiteele protesteeris Johanssoni käitumise vastu ka Soome kiriku oikumeenilisi suhteid edendanud piiskop Gummerus.⁸² Gummerus pooldas põhimõtet, et rahvakirikusse võivad kuuluda eri seisukohtade esindajad.⁸³ Peale Gummeruse, kes asus peapiiskoppide vahelises vaidluses Söderblomi poolele, sekkus diskussiooni Läti piiskop Irbe, kes püüdis kahe peapiiskopi konflikti siluda. Irbe jaoks oli Söderblom kirikujuhtidest suurim autoriteet.⁸⁴

Johanssoni tegevuse tõttu ja praktilise kristluse liikumise mõjul kerkis 1925. a päevakorrale küsimus eri riikide luteri kirikute alalhoidlike ringkondade koondamisest, kuid 1920. aastatel sellise kokkusaamiseni ei jõutud.

Peale juba mainitud oikumeeniliste organisatsioonide tuleb nimetada ka 1900. a asutatud Vaba Ristiusu ja Usulise Vabaduse Maailmaliitu (The International Association for Liberal Christianity and Religious Freedom), mis ühendas usuliselt liberaalseid eri religioonide esindajaid kogu maailmas. Maailmaliidu tegevusest võtsid osa ka Eesti luteri kiriku liberaalse voolu esindajad.⁸⁵

⁸² Söderblom toetus seisukohtade formuleerimisel apostel Paulusele (1. Kr 15, 36, 44, 50). MK, nr 17, 24.4.1929, 132–133; PI, nr 4, aprill 1929, 64. Rootsi peapiiskop N. Söderblom.

⁸³ Arkkila 1975, 226.

⁸⁴ MK, nr 20, 15.5.1929, 156. Piiskoppide usulisest vaidlusest; Talonen 2008, 159.

⁸⁵ Robert **Traer**. A Short History of the IARF. – *Centennial Reflections. International Association for Religious Freedom, 1900–2000*. Assen: International Association for Religious Freedom, 2001, 16–21. Ameerika Ühendriikides asutatud organisatsioon kandis esialgu nimetust International Council of Unitarian and Other Liberal Religious Thinkers and Workers, kuid muudeti uute liikmete liitumisel avaramaks. Peaaegu iga aasta mõnes Euroopa või Ameerika linnas toimunud kongressil käsitleti enamasti üldpõhimõttena religiooni spiraalset mõõdet ja vähem rõhku asetati dogmaatilistele küsimustele.

I. TEOLOOGILISTE VOOLUDE ESILEKERKIMINE AASTATEL 1917–1925

I.1. Kirikukorralduse väljatöötamine aastatel 1917–1919

I.1.1. Esimene kirikukongress 1917. aastal

Eesti vaba rahvakiriku põhikirja eelnõu oli Eesti koguduste vaimulike ja saadikute ees esimest korda arutusel 31. mail ja 1. juunil 1917. a (ukj 13. ja 14. juunil) Tartus toimunud esimesel kirikukongressil, mil põhikirja eelnõu läbis esimese lugemise. Põhikiri võeti vastu teise lugemise järel 10.–12. septembril 1919. a toimunud teisel kirikukongressil. Käesoleval juhul on oluline peatuda esimese kirikukongressi ettekannetes esitatud seisukohtadel ja aruteludes kõlanud põhimõtetel ning kongressil valitsenud meeleoludel, mis kandusid mõneski osas edasi järgmistesse kümnenditesse ning olid teoloogiliste voolude esilekerkimise ja voolude esindajate vahelise võitluse puhkemise üheks kaalukamaks eelduseks, põhjustades seeläbi kiriku õpetusliku ja korraldusliku killustumise 1920.–1930. a-tel.⁸⁶

Otsus Eesti koguduste kongress maikuu lõpul korraldada oli sündinud 3.–4. mail 1917. a Tartus Eesti koguduste esindajate algatusel toimunud koosoleku tulemusena. Koosolekule järgnenud päeval ajalehes Postimees ilmunud teadaande kohaselt lepidi kohtumisel kokku üldpõhimõtted, millele uus kirik tuli rajada, ja valiti toimkond, mille ülesandeks oli saata kogudustesse üleskutse kongressi kokkukutsumiseks. Sisult ja sõnastuselt tähendusrikas ning mainimist vääriv on artiklis väljendatud hinnang, millega rõhutati uue kiriku ja selle korralduse väljatöötamise ning vastuvõtmisega kaasnevat võimalust kiriku sisemiseks kasvamiseks ning kiriku ühiskondlikku positsiooni kultuuritegurina rahva arenemisloos: „Wõib aina rõõmustada, kui Eesti Protestandi kirik ennast wabaduse tulekul wiibimata wabalt korraldab, et siis ilma wäliste mõjude surweta ka seesmiselt kaswades järjest suuremat tähendust kui kultura-tegur meie rahwa arenemiseloos omandada.”⁸⁷ Eesti kogudustesse saadeti trükitud „Üleskutse eesti koguduste asemikkudele”, milles anti Veebruarirevolutsiooni tulemusena kujunenud olukorra kirjeldamise kõrval ülevaade kirikukorralduslikest peajootest, mille üle kavatseti Tartus toimuval kongressil aru pidada. Seejuures olid mainitud nii loodava kiriku õpetuslik alus kui ka kirikukorralduse üldpõhimõtted.⁸⁸ Üleskutse autoriteks ehk kongressi kokkukutsujateks olid mai algul toimunud koosolekust osavõtnud vaimulikud, koguduste esindajad ja üks usuõpetaja, kokku

⁸⁶ Vaba rahvakiriku asutamisest vt lähemalt: Priit **Rohtmets**, Erik **Salumäe**. Eesti evangeelse luterliku vaba rahvakiriku asutamisest. – *Akadeemia* 6/2011, 1135–1178; sel teemal toimunud diskussioonist: Väitlus: Riho **Saard**. EELK sünd ja eestlaste võimuletulek kirikus, Priit **Rohtmets**, Erik **Salumäe**. Eesti evangeelse luterliku vaba rahvakiriku asutamisest. – *Akadeemia* 9/2011, 1745–1760.

⁸⁷ PM, nr 100, 5.5.1917, 3. Eesti Ewangeli-usu kirikukogu kokkukutsumine.

⁸⁸ Kiriku õpetuslik alus esines sõnastuses: „Eesti Ew.-Lutheri usu kirik on iseseisew isennast walitsew asutus. Tema õpetuse aluseks on Wana ja Uue Testamendi prohwetite ja apostlite raamatud ja neid seletawad Usutunnistuse kirjad”. EAA, f 2264, n 1, s 22, 19.

12 meest. Neist seitse vaimulikku ja koguduse esindajat olid pärit Tartu praostkonnas asuvatest kogudustest; Tartust oli pärit ka hilisem Jõhvi koguduse õpetaja Jaak Varik, kes töötas tollal Tartu Aleksandri Gümnaasiumi usuõpetuse õpetajana.⁸⁹

1.1.1.1. Kirikukongressi ettekannetes esitatud kirikukorralduslikud põhimõtted. Diskussioon kiriku ja riigi suhetest

Kongressi esimese koosoleku Hugo Treffneri Gümnaasiumi ruumes avas vanim kongressist osavõtnud vaimulik, Tartu Peetri koguduse õpetaja Wilhelm (Villem) Eisenschmidt. Kongressist võttis teadaolevalt osa vähemalt 322 isikut, neist hääleõigusega 294.⁹⁰ Kongressi juhatusse valiti Tartu Peetri koguduse saadik Heinrich (Henrik) Koppel ja Viljandimaa praost, Tarvastu koguduse õpetaja Mihkel Jürmann, nende asemikeks Keila koguduse õpetaja Jakob Kukk ja Tallinna Kaarli koguduse saadik Voldemar Clement. Kirjatoimetajaiks valiti Tartu Pauluse koguduse õpetaja Arnold Habicht, Kose koguduse õpetaja Harald Wilhelm Pöld, Maarja-Magdaleena koguduse õpetaja Paul Kuusik, Võru praostkonna vikaar Anton Saarmann, Tori kooliõpetaja Tõnis Tiik ja Tartu Maarja koguduse köster Juhan Kurrik.⁹¹ Neist viimane oli kongressil ametis kiirkirjutajana, tema kirjutatud on ka kongressi protokoll.⁹²

Kongressi päevakord koosnes neljast ettekandest, millele järgnes arutelu ja põhikirja eelnõu esimene lugemine. Põhikiri oli kongressi saadikutele kättesaadav trükitud kujul, Kaarma koguduse õpetaja Hugo Bernhard Rahamäe väitel oli selle välja-töötajaks olnud põhiliselt Johan Kõpp.⁹³

Kongressi peatähelepanu kuulus ennekõike organisatsioonide ehk kiriku korraldust puudutavate küsimuste üle arutlemisele. Kiriku põhikirja eelnõus formuleeritud kiriku õpetusliku aluse üle diskuteeriti eri andmetel suuremal või vähemal määral samuti, kuid see polnud kindlasti kongressi päevakorras keskne teema. Arutelu käigus avaldunud vaimsus, mis väljendus kõige nähtavamalt ühe osa uuendusi pooldanud vaimulike ja koguduste saadikute sõnavõttudes ning kasutatud terminoloogias, avaldas mõju ka kirikukongressile järgnenud arengule, kõige tähtsamana kiriku õpetusliku aluse muutmisele ning sellest lähtudes 1920. a-tel järgnenud vaidlustele õpetus- ja kirikukorralduslike küsimuste üle. Arutelu põhjustasid esimesel kirikukongressil kõige enam eri seisukohad kirikutüübi üle – kas vabakirik, maakirik või rahvakirik –;

⁸⁹ Üleskutsele olid trükitud järgmised nimed: Wilhem (Villem) Gottfried Eisenschmidt, Arnold Laur, Heinrich (Henrik) Koppel, Arnold Habicht, Leopold Raudkepp, Eduard Aule, Jaak Varik, Alexander (Aleksander) Kapp, Jakob Kukk, Johan Kõpp, Jaan Lattik, Bernhard Steinberg. Neist Kapp oli Tallinnast, Kukk Keilast, Lattik Viljandist ja Steinberg Pilstverest. EAA, f 1201, n 1, s 89, l 1; Kõpp 1940a, 107; Saard 2000a, 285.

⁹⁰ Saard 2000a, 290–291.

⁹¹ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 6p.

⁹² RP, nr 24, 15.6.1917, 93. Eesti Kirikukongress. Kurrik oli rahvusliku liikumise tegelasena olnud muuhulgas näiteks Eesti Kirjameeste Seltsi ja Eesti Aleksandrikooli peakomitee kirjatoimetaja. *Postimees 1857–1907. 50-aastase kestuse mälestuseks*. Tartu: Postimees, 1909, 186. Kurrik oli ka 1919. a toimunud teise kirikukongressi ja 1920. a toimunud esimese kiriku-päeva protokollija.

⁹³ Rahamägi 1926, 13. Põhikirja eelnõu koosnes neljast osast: 1. Õpetus, 2. Kiriku korraldus, 3. Vaimuliku ameti kandjad, 4. Kiriku teenistuses olevad noorsoo kasvatajad.

rahvusküsimuse üle ehk kas kirik tuleks jaotada rangelt rahvuste alusel, s.t eestlasi, sakslasi ja teisi rahvusi lahutades, või säilitada eri rahvusi ühendav kirik; aga ka kiriku seotuse üle ilmaliku võimu ehk 30. märtsil 1917. a Vene Ajutise Valitsuse otsusega moodustatud Eestimaa kubermanguga.

Kongressi esimese ettekandega „Praegusest seisukorrast riigis ja kirikus” esines Tallinna Toom-Kaarli koguduse õpetaja Aleksander Kapp. Tema sissejuhatavale ja kongressi õiguslikku staatust kirjeldanud ettekandele, mis pälvis osalejate seas suurt poolehoidu, järgnes Laiuse koguduse õpetaja ja Tartu ülikooli tegeliku usuteaduse professori Johan Kõpu ettekanne teemal „Kiriku ja riigi vahekord”.⁹⁴ Kirikutüübist ja -korraldusest kõneldes oli Kõpp võrreldes eelkõnelejaga palju konkreetsem – võib eeldada, et õp Kapi sissejuhatavale kõnele pidigi järgnema põhjalikum kirikukorralduse analüüs –, püstitades ettekandes ideaali, millest juhindudes tuli senine kirik ja selle struktuur ümber kujundada. Ettekande esimeses osas andis ta ülevaate kiriku ja selle korralduse ajaloolisest kujunemisest, öeldes, et Jeesus ei jätnud koguduse korraldamiseks ja kujundamiseks inimestele konkreetseid juhiseid, „ei tundnud Tema ka mingisugust usutunnistust – pääle ühe s.o. tegudes awalikuks saawa usutunnistuse: Mrk 8, 34 jj: Kes minu järele tahab tulla, see salaku iseennast ära ja võtku oma rist enese peale ja käigu minu järel.”⁹⁵ Algkristlikku kogudust kirjeldas Kõpp kui inimeste vaba ühendust, „ilma ametliku iseloomuta, ilma välise võimu tundemärkideta”.⁹⁶ Ettekande juhtmõte väljendus Kõpu sõnades, et riigi ja kiriku ühenduse mõju tuleb kiriku seisukohast tunnistada kahjulikuks, „niisama lubamatuks üksiku riigikodaniku südametunnistuse vabaduse seisukohast.”⁹⁷

Kõpu hinnangul oli seni kehtinud sundus, et iga riigikodanik peab kirikusse kuuluma, kiriklikke kombeid täitma ja kiriku ülalpidamisest osa võtma, evangeelse põhimõtte vastane. Ettekanne kulmineerus kiriku põhialuse sõnastamisega: „Meie evang.-Lutheruse usu kirik olgu vaba rahvakirik. Igalühel olgu võimalus välja astuda, ilma et kodaniku õigused selle läbi kannataksid.” Kõpp rõhutas, et kirik peab säilitama ühenduse ja järjepidevuse minevikuga. Esitatud kava kohaselt toimuks see kiriku liikmeskonna kaudu. Vaba rahvakiriku liikmeteks tuleb arvata kõik senised liikmed, kes kirikust väljaastumisest ei teata. Sellise kiriku korraldamise õigus oleks kuulunud kiriku liikmetele ja nemad oleksid olnud ka kiriku elu juhiks, et nad sõnaksid seda nimetada oma kirikuks. Viimast põhimõtet nimetas Kõpp kirikukorralduse demokraatlikuks printsipiiks. Teiseks rõhutas Kõpp kirikukorralduse rahvuslikku põhimõtet: „Niisama olgu kirikul tõsisemaks püüdeks oma tegevust rahva hingetõsiste tarviduste ja nõuetega kokkukõllasse viia, milleks hädasti tarvis on rahva hinge-olu tundma õppimise pääle palju rõhku panna. Vaim on, mis elavaks teeb. Tõsine, elu sünnitav ja elu edendav vaim saab aga ainult siis meie kirikus valitsema,

⁹⁴ Kõpp oli sel teemal kõnelnud nädal aega varem ka Laiuse kihelkonnas. Priit **Rohtmets**. *Rektor Johan Kõpp*. Tallinn: Aasta Raamat OÜ, 2007, 33.

⁹⁵ EELKKA, Perekond Kõpp. Johan Kõpp. Kõned, algatused kiriku asjus, ettekanded praostkondade sinoditel jms. Kirik ja riik. Kõne I. Eesti Kirikukongressil 31. mail 1917 Tartus – pidanud Johan Kõpp, 1.

⁹⁶ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 9.

⁹⁷ *Ibid.*, 10.

kui universalne ristiusu vaim ligidasse ühendusse astub elava rahvavaimuga. Selles mõttes olgu tervitatud vaba Eesti rahva vaba Evangeliumi-Lutheruse kirik!⁹⁸

Johan Kõpu kui vaba rahvakiriku kontseptsiooni autori ja esitaja ideid kiriku ülesehituse ning kiriku ja riigi suhetest jagasid ning esitasid kongressil temaga samasse ringkonda kuulunud Jaan Tõnisson, kongressi juhatajaks valitud Heinrich Koppel,⁹⁹ kirjatoimetaja köster Juhan Kurrik ja mitmed teised nn Postimehe ringkonda kuulunud saadikud, kellega liitusid ka uuendusi pooldanud eestlastest vaimulikud ning ühiskonnategelased.¹⁰⁰ Kirjeldatud rühm pälvis kongressil oma sõnavõttudega kõige suuremat tähelepanu ja mõjutas kongressi otsuseid, aga ka kongressi järel toimunud põhikirja redigeerimist kõige enam. Ennekõike selles kontekstis väärib rõhutamist õp Villem Reimani isiku kui ajalehe Postimees ümber koondunud ringkonna vaimse juhi mõju ja tähtsus ning sellest lähtudes ka tema kirikukorraldusekäsitus, mis leidis kongressil vastuvõetud põhikirja kavandi kesksete põhimõtete osas rakendamist. Kirikukorralduse käsituse kongressil põhikirja kujul ettekandmiseks formuleerinud Kõpp väljendas kava esitades niisiis ühe rühma koguduste saadikute ja mitmete vaimulike seisukohti. Need vaated olid juba varasematel aastakümnetel kiriklikes ringkondades ja ajakirjanduses üldjoontes avaldatud. Kõpu kontseptsiooni juured peitusid esmajoonel küll Reimani kui tema õpetaja ja aatekaaslase kirikukorralduse kavas, viimast olid aga omakorda mõjutanud Jakob Hurda käsitus rahvuslikest rahvakirikutest ning Ado Grenzsteini ja Kärli Irbe kirikukorralduse kohta käivad vaated.

Kongressil toimunud arutelu järel vastu võetud viis resolutsioonipunkti, milles väljendusid peaaesjalikult Kõpu ettekandes, aga ka ettekannetele järgnenud vaidlustes heakskiidu pälvinud põhimõtted, leidsid ka kongressi saadikute enamuse toetuse. Koosolekutest osavõtnud õp Rahamäe andmetel kuulusid lisaks temale endale

⁹⁸ *Ibid.*, 10p; Rahamägi 1926, 12; Jakob **Aunver**. Oma kirik. – *Jumala abiga edasi. Piiskop dr. Johan Kõpp'u 75. sünnipäevaks*. Jakob Aunver (toim). Stockholm: EELK Konsistoorium Eksiilis, 1949, 64–65; Aunver 1953, 10; Gottfried **Redi**. Eesti vaba rahvakiriku rajamine. – *Estonia Christiana: Eximo domino Ioanni Kõpp ... nonaginta annos feliciter explenti discipuli congratulantes dedicaverunt*. Papers of the Estonian Theological Society in Exile = Eesti Usuteadlaste Selts Paguluses toimetused 15. Holmiae: Estonian Theological Society in Exile, 1965, 256; Artur **Taska**. Eesti vaba rahvakiriku sünn. – *Tulimuld* 4/1984, 202; Saard 2000a, 293; Saard 2000b, 20.

⁹⁹ Kiriku majandusliku olukorra suhtes väljendas Koppel esiti muret, et regulatiivmaks on teinud küll palju kahju, kuid pakkunud kirikule ka kindlust. Ta kahtles liikmemaksu laekumises ning polnud kindel, kas ja kuidas õnnestub kirikul sellises olukorras end ära majandada. Arutelu lõppedes avaldas ta veendumust, et regulatiivmaks on „juba iseenesest surnud” ning soovitas koguduste esindajatel hoolitseda vajalike dokumentide eest, mis tõestavad koguduse maaomandi päritolu. *Ibid.*, 14p, 20. Teoloogilistes küsimustes oli Koppel üldjoontes samadel seisukohtadel Jaan Tõnissoniga, olles nn protestantliku põhimõtte toetaja. Ken **Kalling**. *Rektor Henrik Koppel*. Tallinn: Aasta Raamat OÜ, 2007, 63.

¹⁰⁰ 1922. a alanud õpetusliku diskussiooni käigus süüdistas alalhoidliku voolu kõige häälekam esindaja praost Harald Põld mitmel juhul Postimehe ringkonda kuuluvaid vaimulikke ja kirikuliikmeid, sh näiteks Jaan Tõnissoni, õpetuslikult liiga vabameelse kiriku loomises, ja soovitas neil kirikust lahkuda ning moodustada uus kirik. MK, nr 11, 14.3.1923, 85. Th. Tallmeistri vastused minu awalikkude küsimiste peale; MK, nr 29, 16.7.1924, 227–228. Kirik teelahkmel.

grupp, mis asus toetama resolutsioonidega kinnitatud kontseptsiooni „Eestile poliitiline autonoomsus ja selles raamis vaba rahvakirik, kes ühendusse astub maa omavalitsusasutistega”, ettekandega esinenud prof Kõpp, õp Jaan Nuudi, kongressi juhataja Heinrich Koppel, õp Jaan Lattik, kongressi saadik Veidermann, õp Aleksander Kapp, õp Theodor Tallmeister jt.¹⁰¹ Rahamägi ei täpsustanud „teiste” arvu, sedastades üksnes lakooniliselt, et kirjeldatud põhimõtet toetas kongressi enamus. Tema mainitud kaheksa isikut esinesid kongressil vaba rahvakiriku korraldust kaitsnud ja toetanud ettekannete ning sõnavõttudega. Ka kongressi hääletustulemustest nähtub, et arutelu järel resolutsioonides sõnastatud põhimõtteid pooldas selge enamus.¹⁰² Nii oli kongress üldjoontes uuendusmeelne ja pooldas arutelu lõppedes senise kirikukorralduse asemel uut, demokraatlikku vaba rahvakiriku korraldust.

Kirikukorralduse uuendamist toetanud saadikuid ühendas arutelu lõppedes üldjoontes ühesugune seisukoht kiriku loodavast struktuurist ning kiriku ja riigi suhetest. Kui selles osas on vaadete ühisosa sõnavõttude põhjal selgesti jälgitav, siis õpetuslikes ja kiriku ühiskondlikke ülesandeid puudutavates küsimustes leidis uuendusi pooldavate vaimulike seas erimeelsusi. Et kirikukongressi peatähelepanu polnud suunatud mõttevahetusele õpetusküsimuste üle, ilmnevad sel teemal kirikus esinenud eri vaated vahetult kongressi järel ilmunud kirjutistes, kongressil aga kõige selgemalt argumentides, mida saadikud esitasid uut kirikukorraldust kaitses või seda arvustades. Ühe näitena võib mainida kongressil aktiivselt sõna võtnud ja kongressi kokkukutsumisele eelnenud koosolekutel osalenud õp Aleksander Kappi, kes võttis kirikukorralduse üle toimunud arutelu lõpus lühidalt kokku uuenduste platvormi.¹⁰³ Kõneldes rahvuskubermangus loodavast kirikust deklareeris Kapp kiriku enesekorralduse õigust ja demokraatlikku korraldust. Seejuures tuleb aga esile tõsta, et Kapi jaoks tähistas uus kirikukorraldus ennekõike abinõu, mis oleks aidanud

¹⁰¹ Rahamägi 1926, 13; Aunver 1953, 11. Hiljem hindas Lattik kirikukongressi mõnevõrra kriitiliselt, kirjutades, et „neil esimestel koosolekuil ei arvestatud tegeliku elu nõudeid, seda, mis võib ja saab läbi viia. [...] Kõikide suu ujus suuremalt osalt pilvede kandepinnal”. Jaan Lattik. *Viljandi kirikumõis kõneleb*. Vadstena: Orto, 1948, 133. Ka Tallmeister on esimest kirikukongressi kritiseerinud, seejuures tuleb aga tähele panna, et arvamused pärineb 1923. aastast ehk ajast, mil oli juba tekkinud tüli teoloogiliste voolude esindajate vahel. Tallmeisteri artikkel on kirjutatud vastulausena alalhoidlike esindaja praost Harald Põllu kirjutisele. Tallmeister väidab, et esimene ja teine kirikukongress polnud tegelikkuses kiriku seaduslikud asutamiskoosolekud, vaid nõupidamised, millel polnud mingit seaduslikku maksvust: „Kui sarnane „asutav kogu” meie kirikule põhikirja andis ja kirikupäeva kokkuseade äramääras, siis ei saa ometi kuidagi tundest lahti, et tal usurpatooriline (isehakkanud) maik juures on.” Samuti kritiseeris ta kongressi saadikute valimisprotseduuri. Tallmeisteri väitel oli üldtuntud fakt, et paljudel juhtudel määrati koguduste esindajad pärast jumalateenistust käärkambris kohalike pastorite poolt, mingist demokraatlikust valimisest ei saanud seetõttu juttugi olla. PI, nr 4, aprill 1923, 44–45. Protestantismi vaimu vastu. 1923. a esitatud kriitika ei tähenda, et Rahamägi oma väites eksiks; Lattikut ja Tallmeisterit tuleb kongressi sõnavõttude põhjal kindlasti pidada kirikukongressil esitatud vaba rahvakiriku kontseptsiooni toetajateks.

¹⁰² Hääletajate arv oli 216, kongressi hääleõiguslike saadikuid protokollil alusel 294. Seega ei hääletanud või puudus 78 saadikut. Hääletus toimus 1. juuni pärastlõunal. EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 24.

¹⁰³ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 18.

kogudust kõlbeliselt tõsta. Kirikukorraldus oli tema sõnul tammiks, mis takistas kaasajal kartust tekitavate vaenulike voolude tungimist kirikusse.¹⁰⁴

Viimasel põhjusel kalduti mitmel juhul nii kirikupoliitilises kui usulises tähenduses toetama vabakiriklikku korraldust, mis oleks võrreldes kongressil kõlanud vaba rahvakiriku kontseptsiooniga andnud võimaluse õpetuslikult ja vaimulaadilt ühe-laadilisema kiriku moodustamiseks.¹⁰⁵ Nii kõneles sellest näiteks Võnnu koguduse õpetaja Jaan Treumann, kes toetas vabakirikliku põhimõtte rakendamist lähtudes põhimõttest ja soovist, „et uskmatud võiksid kirikust välja astuda” ning kiriku vaimulikkond oleks vabanenud senistest ametniku ülesannetest. Jamburgi koguduse esindaja L. Krohvi sõnavõtus kostis soov pöörduda tagasi apostlite aegadesse, likvideerida konsistooriumid ja tühistada vaimulikuameti haridusnõuded. Rõuge koguduse saadik A. Assor kõneles vajadusest kehtestada usulises tähenduses vabakiriklik korraldus, jäädes samal ajal majanduslikel kaalutlustel riigiga seotuks.¹⁰⁶

Teisalt nähti vabakiriklikus korralduses ka ohtu, nii näiteks väitis Helme koguduse õpetaja Johannes Ustal (Uustal) oma sõnavõtus, et senise kiriku viimse aluseni maha kiskumine ja seejärel vabakirikliku korralduse kehtestamine oli „ajavaimuga ühesjooksmine”. Ustal väljendas kartust, et senise kirikliku korra asendamise järel ilmneksid mitmed üksteisest eristuvad vaated ja soovid, mis võiks põhjustada korra asemel korralagedust. Ta soovitas kirikul jääda esialgu äraootavale seisukohale.¹⁰⁷ Juhtiv osa kongressil sõna võtnud saadikutest, kelle hulgas väärivad esiletõstmist õp Jaan Nuudi, kongressi juhataja Heinrich Koppel ning Johan Kõpp, hindasid vabakirikliku korralduse kehtestamist piiride kitsendamiseks ja minevikuühenduse katkestamiseks, mis oleks õp Nuudi sõnul lõõnud eesti kogudused kildudeks: „Vaba rahvakirik aga ühendaks kui vägev usulik ühenduse tegur Eestirahva üheks suureks perekonnaks, kes omavalitsusega üheskoos ühel nõul vaba enesemääramise alusel töötab.”¹⁰⁸ Nendes seisukohtades avaldub arusaam kiriku ühiskondlikest ülesannetest ja soov Eesti rahvast rahvakirikliku korralduse kehtestamisega kristlikul alusel ühendada. Selle kõrval paistsid silma õp Lattiku, Tallinna Pauluse koguduse saadiku Martin Kahu ja Võru praostkonna vikaari Anton Saarmanni sõnavõttud, milles viidati kiriku kultuurilistele ülesannetele, kirikule kui Eesti rahvahariduse alustalale ning nõuti kirikus sarnast revolutsiooni, mis oli aset leidnud Vene riigis.¹⁰⁹ Nagu mainiti kirikukongressi järel ajalehes Päevaleht, poleks rahvakirik saanud omavalitsuselt küll otsest rahalist abi, kuid võis „temalt ometi oma kõlbliste ja kulturaliste ettevõtete jaoks toetust leida.”¹¹⁰ Rahvakiriku korraldusest kõnelejate sõnavõttudes mainiti kiriku usutunnistuslikust alusest ja sel alusel liikmeskonna kujundamisest rohkem kiriku ühiskondlikku, kultuurilist ja sotsiaalset tegevust ja ülesandeid ning lõppeks

¹⁰⁴ Rahamägi 1926, 12.

¹⁰⁵ PM, nr 120, 1.6.1917, 2. Eesti ew.-luteriusu koguduste esitajate kongress; PL, nr 123, 7.6.1917, 2. Eesti kiriku-kongress.

¹⁰⁶ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 12p, 13; Rahamägi 1926, 14; Saard 2000a, 294–295.

¹⁰⁷ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 16; Saard 2000a, 297.

¹⁰⁸ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 14, 14p.

¹⁰⁹ *Ibid.*, 13, 13p, 15p, 20.

¹¹⁰ PL, nr 123, 7.6.1917, 2. Eesti kiriku-kongress.

soovi Eesti rahvast kristlik-kõlbelisel alusel koondada. Sel teemal toimunud arutelust kokkuvõtte teinud õp Jakob Kuke sõnul oli vabakiriku loomine „rahva iseloomule” kahjulik. Olemasoleva kiriku lõhkumise asemel tuli seda üksnes puhastada, andes nendele kirikuliikmetele, kes ei soovi kirikusse kuuluda, võimaluse lahkuda.¹¹¹

Eelneva kõrval asuti vabakirikliku korralduse suhtes äraootavale seisukohale ka kartuses kaotada kiriku senine majanduslik alus ja kindlus.¹¹² Viimane oli seotud eelkõige kiriku ja riigi lahutamisest tulenevate võimalike tagajärgedega. Ehkki ka rahvakiriku korraldus ei kindlustanud automaatselt liikmemaksude laekumist, andis kiriku senise liikmeskonna rahvakirikliku korralduse alusel säilitamine ja koondamine mõnevõrra suurema tagatise kiriku majanduslike aluste kindlustamiseks, võrreldes vabakirikliku kirikutüübiga, mille kohaselt oleks kiriku liikmeskond moodustunud kiriku loomise järel kirikusse astunud liikmetest. Mitmes sõnavõtus avaldati nii vaba- kui ka rahvakiriku korraldusest kõneldes kiriku ja riigi, sh omavalitsuse lahutamise suhtes äraootavaid seisukohti. Ühelt poolt kõneldi regulatiivmaksu kaotamise ja koguduse liikmemaksu kehtestamise järel tekkivatest võimalikest majanduslikest raskustest, teisalt toonitati senise kogemuse põhjal omavalitsuse piiravat ja kahjulikku mõju kirikule. Õpetajad Nuudi, Rahamägi ja Tallmeister ning Johan Kõpp nimetasid kartusi võimalike tagasilöökide ees seevastu asjatuks. Eesti rahvas oli nende sõnul usklik ja jõukas, õp Tallmeisteri väitel tõi vaba enesemääramise õigus kirikusse uut elu ja vaimustust ning kasvatas „ühes sellega ohvrimeelt ja vabatahtlikkude maksude suurust.”¹¹³ Jaan Lattik soovitas omavalitsusega võimalust mööda siiski ühendusse astuda. Seejuures vastandas ta uut rahvuskubernangu omavalitsuslikku võimu endisaegsele korrale. Õp Kapp sidus ühenduse omavalitsusega kiriku liikmeskonnaga, tõmmates nii omavalitsuse ja rahva vahele võrdusmärgi. Kirikust pidi kujunema jõud, millega omavalitsus ehk rahva esindaja arvestab. Et rahvas hindas ja armastas Kapi sõnul kirikut, tuli kiriklike ringkondade eraviisilisel koondamisel astuda vastu mitme erakonna kiriku suhtes eitava seisukohale. Üldjoontes sama põhimõtet jagas ka Johan Kõpp, kelle seisukoht leidis koha arutelu lõppedes formuleeritud riigi ja kiriku suhteid kirjeldavas resolutsioonis. Kõpu sõnul tuli kirikul oma parema äratundmise järgi end korraldada ning astuda seejärel „maaomavalitsuse ette küsides: kas tahate meiega ühineda?”¹¹⁴

Kirikutüübi ning kiriku ja riigi vahetõrke puudutanud arutelu kestel arvustati lisaks ettepanekule kaotada kirikuvalitsus ja usuteaduskond veel ka kirikukongressil valitsenud vaimsust ning vaba rahvakiriku kontseptsioonis esitatud terminoloogiat. Usuõpetaja ja vaimulik Jaak Varik pidas oluliseks juhtida mõnevõrra kriitilises toonis esitatud sõnavõtus tähelepanu asjaolule, et kongressi tööd raskendas tunne, mis oli tema sõnul „meie aja signatuur”, et lunastavat sõna otsiti enesest väljaspoolt, kiriku-korraldusest. Varik ei pidanud kiriku institutsionaalset külge küll vähetähtsaks, kuid väitis, et mitte kiriklik korraldus polnud viimselt kirikut kandev, vaid selleks oli üksnes evangeelne ja kristlik vaim. Tema hinnangul õnnestub kongressil tööga toime

¹¹¹ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 20p.

¹¹² RP, nr 24, 15.6.1917, 94. Eesti kirikukongress.

¹¹³ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 12, 15p, 16, 17, 18p,

¹¹⁴ *Ibid.*, 17, 17p; Saard 2000a, 298.

tulla vaid juhul, kui kirikukorralduse arutelus juhindutakse usust enese jõusse ja Kristuse vaimu. Sel moel tunnetasid kirikukongressi saadikud, et nad olid Kristuse teenistuses.¹¹⁵ Kadriina koguduse õpetaja Johannes Eberhard oli vastu Johan Kõpu ettekandes esitatud demokraatliku aluspõhimõtte määratlusele, väites, et vastava terminiga oli kirikule antud poliitiline alus. Et kiriku alus pidi Eberhardi sõnul olema usuline, vajas olemasolev termin muutmist. Kirjeldades luterlikku põhimõtet, mille kohaselt koosneb kirik elavatest kogudustest, kus puuduvad preestrid ja vahemehed, soovitas Eberhard sõna „demokraatlik” asendada sõnaga „kogoduslik”, sest senise, Eberhardi sõnul õpetajate kiriku asemele pidi astuma kogoduslik kirik, milles „kogudused edaspidi ise elavalt ja tegelikult oma kiriku elu korraldusest ja töödest osa võtaksid.”¹¹⁶

1.1.1.2. Johan Kõpu vaba rahvakiriku kontseptsioon

Johan Kõpu kui vaba rahvakiriku kontseptsiooni, kiriku põhikirja eelnõu ja kirikukongressil vastu võetud resolutsioonide koostaja esitatud seisukohad väärivad lähemalt selgitamist, et seeläbi põhjalikumalt avada 1917. a esitatud kirikukorralduse kontseptsiooni sisu ja tähendust. Ehkki seisukohad, mida Kõpp kirikukongressil esitas, olid kirikutüübi ja -korralduse terviklik käsitlus, asus rõhk ettekande pealkirjast lähtudes kiriku ja riigi suhetel, mistõttu on vaba rahvakiriku kontseptsiooni ja Kõpu eklesioloogia paremaks mõistmiseks vajalik peatuda ka tema kirjutistel. Mõisteid „vabakirik” ja „rahvakirik” selgitab Kõpp õpperaamatus „Kirikuvalitsemisõpetus” järgmiselt: „Vabakiriku nimetust tarvitatakse kahes tähenduses: a) kirikupoliitilises mõttes tähendab see riigist sõltumatut, ise ennast valitsevat ja juhtivat kirikut; selle vastand on riigi- või maakirik; b) usulises mõttes – kirikut, kelle liikmeks saadakse alles oma vaba tahteavalduse ning isikliku usutunnistuse põhjal; seepärast on täpsem nimetada teda vabatahtlikkusekirikuks. Selle vastandiks on rahvakirik. Viimase oluliseks tunnuseks on asjaolu, et tema liikmeks saadakse sündides, õigemini ristimisel, vanemate kuulumise tõttu kirikusse; seejuures võib rahvakirik täiesti olla vabakirik kirikupoliitilises mõttes.”¹¹⁷ Rahvakiriku mõiste kirjeldamiseks esitas ta järgmise täienduse: „Kiriku kohta aga tähendab rahvakiriku mõtte sisult seda, et ta on ligidalt seotud rahvaga, tema eluga ja saatusega, tema igatsuste ja soovidega, tema püüetega ja eluliste nõuetega, nii põhimõtteliselt kui tegelikult, oma korralduses ja tegevuses orgaanilises sidemes rahvaga, rahva hingelise, vaimse ning kõlbla elu arendaja rahva kõigekülgse arengu ja edu tähenduses ja suunas.”¹¹⁸

Loodavat kirikut määratledes pidas Kõpp silmas kirikupoliitilises tähenduses vabakiriku ja rahvakiriku omavahelist kombinatsiooni. Loodav kirik pidi olema riigi

¹¹⁵ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 16 p; Saard 2000a, 297.

¹¹⁶ *Ibid.*, 19, 20; Saard 2000a, 299.

¹¹⁷ Johan **Kõpp**. *Kirikuvalitsemisõpetus*. Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, 1940, 139.

¹¹⁸ Kõpp lisas, et ekstsarvamuste vältimiseks ei soovinud ta tunnistada luteri kirikut ainsaks rahvakirikuks Eestis. „Rahvakiriku mõtte järgi võib iga kirik, kel on niisugune liikmete kogu, mis esineb tõsise ning mõjuva tegurina rahva elus, omada rahvakiriku nime ja laadi.” *Ibid.*, 147; Saard 2000b, 25.

eestkoste alt vaba, selle liikmeskond kujunema esiti olemasoleva liikmeskonna põhjal, tagades kirikule ühenduse minevikuga. Viimasel alusel kehtestus rahvakiriku korraldus.¹¹⁹ Liikmeskond täienes peaaegselt seniste liikmete järeltulijate, täpsemalt lapseristimise kaudu. Kõik koguduse täisealised liikmed olid võrdsete õigustega, erilisi nõudmisi koguduste liikmetele Kõpp ei esitanud. Kiriku institutsiooni ülesehitamisel rõhutas Kõpp eelkõige koguduse ilmikutest üksikliikmeid ja kogudust kui kiriku alust, asudes kirikut üles ehitama altpoolt ülespoole, ehk teisisõnu pidi kiriku korraldamine ja valitsemine seisma rahva enese kätes. Viimane aluspõhimõte, mida ta nimetas kirikukorralduse demokraatlikuks printsipiiks, oli suuremal või vähemal määral omane 19. sajandil Skandinaavia kirikutes – Taanis ja Soomes – juurutatud seadustele, millega suurendati ilmikute rolli koguduse ja kiriku juhtimises, aga ka Grenzsteini, Irbe ja Reimani kirikukorralduse kavadele.¹²⁰ Sellega vastandus Kõpp endisele kleeerus- või härraskirikule, mille puhul olid koguduse liikmete õigused, olgu siis koguduste esindusorganite või koguduse vaimuliku valimisel, olnud tühised.

Kõpul tuli ettekannetele järgnenud läbirääkimiste käigus vaba rahvakiriku kontseptsiooni ja selles esitatud mõisteid mitu korda selgitada. Vaatamata kongressi otsusele vaba rahvakiriku kontseptsioon heaks kiita, tuleb pidada väga tõenäoliseks, et kongressil osalenud vaimulikud ja koguduste saadikud nägid kontseptsiooni tugevuste kõrval ka mitmeid nõrkusi ja ohtusid. Samuti võib oletada, et Kõpu kava tõlgendati mitmeti, seejuures avaldasid mõju koguduste saadikute ja vaimulike teoloogilised seisukohad ning neist lähtuvalt kiriku õpetuslike aluste ja eklesioloogia mõistmine. Teatud ebaselgus Kõpu vaadete tõlgendamisel ja nende mõistmisel püsis ka kirikukongressi järel. Sellest annab tunnistust 1920. a-te algul puhkenud diskussioon kiriku õpetusaluste paragrahvi üle, milles senise sisu ja vormi säilitanud Kõpu eklesioloogia ja seda peegeldanud kirikukorraldus pälvis alalhoidlike vaimulike sõnavõttudes ja kirjutistes teravat kriitikat. 1917. a leidis Kõpu kontseptsioon soovasti valdavalt positiivset vastukaja. Üheks mitmetimõistetavuste põhjuseks oli ka esimesel kirikukongressil valitsenud korralduslik segadus. Kongressi esimene päev möödus ruumi- ja õhupuudusega võideldes. Hommikul Treffneri gümnaasiumis alanud istung kolis õhtuks reaalkooli hoonesse, kuid ka selle ruumid jäid kongressi saadikutele kitsaks. Olukord paranes teisel päeval, kui kongress kogunes Vanemuise teatri saalis.¹²¹

Kõneldes koguduse elust, pidas Kõpp vajalikuks rõhutada, et kogudused peavad oma töös olema senisest aktiivsemad: „Armastuse tööd, sisemist missiooni tööd, ei ole meie kogudustes olemas, ehk seda on õige vähe. Meie maakogudustes ei ole pere-

¹¹⁹ Kõpp tõi näite Ameerika Ühendriikidest, kus kirik polnud küll riigiga seotud, „ristiusk ei ole riigiusk, vaid on rahvuseusk”, püüdes sellega kirjeldada kahte aspekti: riigi püüdu vältida sekkumist kiriku siseasjadesse ning riigi heatahtlikkust usu ja kiriku institutsiooni suhtes. Riigi erapooletu, kuid heatahtlik suhtumine oli ja on eelduseks ka vaba rahvakiriku kontseptsiooni teostamisele. EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 17–17p; Kõpp 1940a, 137–138; Saard 2000b, 25.

¹²⁰ Neli kuud enne Reimani oli üksikogudusele toetava demokraatliku põhimõtte Eesti Postimehe veergudel esitanud ka ajalehe peatoimetaja Jaan Sitska. Saard 2000a, 225, 234–235, 237; Saard 2000b, 14–15.

¹²¹ PL, nr 120, 3.6.1917, 2. Eesti kiriku-kongress.

konnaõhtuid, noortemeeste seltsisid jne. Seda kõike peab tulema, elu nõuab seda. Meie tulevane vaba kirik – see ei ole tegev mitte enam sunduse läbi, vaid oma sise-
mise jõu läbi.”¹²² Sellega seoses tuli anda uus tähendus ja sisu nii koguduse vaimu-
liku- kui ka köstriametile. Kuigi Kõpp ei olnud oma sõnul nn köstriüksimusega
põhjalikult tegelnud, esitas ta kongressil mitu selleteemalist ettepanekut, alustades
köstri nimetuse muutmisest – senine nimi oli tema hinnangul alandav ning tuli asen-
dada nimetusega diakon –, ning lõpetades köstri ülesannete ja staatuse uuendamise-
ga – kui köster oli ilmik, siis diakon vaimulik.¹²³

Kõpp uskus, et kirik on võimeline uues olukorras kohanduma, nähes revolutsiooni
järel kujunenud õhkkonnas võimalust kiriku elu edendada ja koguduste tööd
intensiivistada. Nagu mainitud, nimetas ta kirikukongressil sõna võttes Eesti rahvast
usklikuks rahvaks. Selle kõrval juhtis ta tähelepanu kiriku osale eesti kultuuri ja
hariduse mõjutaja ning kujundajana.¹²⁴ Kõpu inimesepilt oli optimistlik. Vaba
rahvakiriku korralduse aluseks oli koguduseliikmete senisest aktiivsem kaasamine nii
koguduse kui ka kiriku ellu ja juhtimisse. Eri riikide näidetele toetudes soovis ta
kongressi saadikuid veenda, et riigi ja kiriku lahutamist ei tasu karta, vaid selle kiiret
läbiviimist tuleb toetada.¹²⁵ Eelpool kirjeldatud visioon kiriku tulevikust haalus
kirikukorralduse rahvusliku printsiibiga, mille kohaselt tuli koguduste tööd elavdada,
võttes seejuures arvesse kirikuliikmete rahvuslikku eripära ja erilist vaimulaadi.
Sellega seoses tuleb peatuda Kõpu ettekandes kõlanud fraasil, mille köster Kurrik on
kirikukongressi protokollis alla kriipsutanud. Selleks on lauseosa „universalne risti-
usu vaim ligidasse ühendusse astub elava rahvavaimuga”, mille tõlgendamisel tuleb
rõhutada kahte aspekti. Esiteks pidi vaba rahvakirik olema võimeline kohanema ning
arvestama rahva hinge vajaduste ja -eluga. Rahvavaim oli „elav”, nii pidi ka kirik
saama elavaks, Kõpu eklesioloogia kohaselt ühes rahvaga arenevaks. Kiriku sisemine
jõud, millest Kõpp kõneles, tuli seega nähtavale kiriku võimes ja julguses evangeel-
ses vaimus edeneda, ning kasvada, otsides lakkamatult ja üha uuesti universaalse
evangeelse vaimu ühendust elava rahvavaimuga.¹²⁶ Evangeelset vaimu kirjeldas
Kõpp 1922. a kirikupäeval kui õiguse-, armastuse- ja vabadusevaimu: „Jeesus ei
toonud mitte eeskirju, seadusi, vaid sisemist, hingelist vabadust.. [---] Inimese hing
on kõige kallim väärtus, ta otsib ühendust Jumalaga ja siin ei saa ega tohi teine
ennast vahele segada.”¹²⁷ Teiseks tähendas evangeelse ja rahvavaimu ühenduse

¹²² EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 28p–29.

¹²³ *Ibid.*, 29.

¹²⁴ *Ibid.*, 17–17p; Kõpp 1940a, 146.

¹²⁵ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 17p

¹²⁶ Kõpp oli seisukohal, et „iga rahvapõlv ja ajastu peab ristiusku uuesti mõistma ja seletama, kui see peab temale saama reaalseks väärtuseks.” Viimane ei tähendanud aga kristluse aja-
tutest tõdedest loobumist ega nende relativeerimist: „Sealjuures jääb ikkagi püsima oluline
nõue, et see, mida kuulutatakse teataval määral uues keeles, on sama ristiusk, mitte kunstlikult
ümberkohendatud, ning terve ristiusk, mitte ainult osa sellest. Teiste sõnadega: need tõed, mis
on aastasadu olnud ristiusu südameks, peavad omama sama absoluutset tähendust ka praeguse
aja inimestele.” Johan **Kõpp**. Kiriku ylesandeid praegusel ajal. *Usuteaduslik Ajakiri* 3/4, 1939,
76; Kõpp 2009, 119.

¹²⁷ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku III. Kirikupäeva protokoll Tartus, 13.,
14. ja 15. juunil 1922, 5p–6.

loomine rahvusliku eripära tunnistamist ning kiriku ja koguduste tegevuse kujundamist vastavalt eri rahvuste vaimsele eripärale.

Eelnevale toetudes on Kõpu esitatud vaba rahvakiriku kontseptsiooni hinnates esile toodud selle rahvuslikku ilmet, milles on õigustatult nähtud nii ajastule omast rahvusliku eneseteadvuse tõusu ja sellest tulenevat rahvusliku enesemääramise rõhutamist, kui ka vastandumist seni kirikus valitsenud kontseptsioonile, mille kohaselt polnud religioon ja rahvus kas ühildatavad või asus religiooni alusel määratlemine rahvuse alusel määratlemisest tähtsusest eespool. Selle kõrval on juhitud tähelepanu vajakajäämisele esimesel kirikukongressil esitatud vaba rahvakiriku kontseptsiooni teoloogilise põhjenduse osas.¹²⁸ Kongressiettekandes esitas Kõpp siiski ühe keske teoloogilise määratluse, mis viitab ühtlasi rahvakiriku teoloogilisele käsitusele, nimetades laste ristimist kui liikmeskonna aluse määrajat.¹²⁹ Muus osas on sisuliselt tege- mist Friedrich Schleiermachi esitatud ajaloolis-sotsioloogilise rahvakiriku korralduse teisendiga, mille kohaselt võib rahvakirik ühe rahva jaoks olla kõige iseloomulikum kristluse ja kiriku korralduse vorme. Schleiermachi eklesioloogiat iseloomustas juhendumine inimese sünnipärase religioosse vajaduse rahuldamisest ja kiriku ühiskondlikest ning sotsiaalsetest ülesannetest. Seejuures kujunes rahvusest võrreldes varasemaga tähtsam tegur.¹³⁰

Kõpp asus seisukohal, et Jeesus polnud kiriku kujundamiseks jättnud kindlaid juhiseid ja kiriku korraldus ning väline kuju olid seetõttu inimliku kokkuleppe küsimuseks. Samas ei käsitanud ta kirikut pelgalt religioosse ühingu või kultuuriseltsina. Kirik pole Kõpu eklesioloogia kohaselt „ainult lihtne inimeste organisatsioon, vaid ta on ühiskond, kelle üle valitseb Jeesus Kristus.” Kirik on teadlik, et „tema algus on Jumala tegu ja seisab ühenduses Jumala kõige suurema ilmutusega maailma ajaloos”.¹³¹ Esimesel kirikukongressil esitatud vaba rahvakiriku kontseptsioon ja korraldus toetusid Kõpu sõnul põhimõtetele, „mis pärinevad Pühast Kirjast ning on kooskõlas usupuhastuses selginenud evangeelse kiriku mõistega.”¹³² Kõpp kirjutab ja kõneleb nähtavast kirikust, „mida Kristus oma vaimuga uuendab, pühitseb ja

¹²⁸ Urmas Petti ja Merle Riistan on õigustatult väitnud, et Theodosius Harnacki vaba rahvakiriku kontseptsiooni alusena määratletud Jumala rahva mõiste polnud 1917. a toimunud kirikukongressil kiriku liikmeskonna määratlusena vastuvõetav. Kõpu ettekandest ei selgu, kas ta oli Harnacki kontseptsioonist teadlik, kuid tõenäoliselt oli tal Harnacki vaba rahvakiriku kavast ülevaadet. Urmas **Petti**, Merle **Riistan**. On the Early History of Conceiving an Independent Lutheran People's Church in 19th-century Estonia. – *Teologinen Aikakauskirja* 6/2003, 513; Veiko **Vihuri**. Kirikuõpetuslikke vaateid Eesti teoloogias: rahvakiriku küsimus 1917–1940. – *Minu Issand ja minu Jumal! Pühendusteos Dr. Theol. Toomas Pauli 70. sünnipäevaks*. Koostanud Jaan Lahe ja Tiit Pädam. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 2009, 133.

¹²⁹ Saard 2000b, 25. Riho Saard mainib rahvakiriku teoloogilise käsitlusega seoses Saksa sise- misjoni rajaja Johann Hinrich Wicherni rahvakiriku kava, mis lähtus liikmeskonna määratle- misel lasteristimise aluselt ning oli ennekõike kogu rahva missioloogiline kasvatusasutus, mis pidi suunama rahvast kristlikule usule ja elule.

¹³⁰ Salumaa 2008, 187; Saard 2000b, 13; Vihuri 2009, 133.

¹³¹ Kõpp 1939, 74; Kõpp 2009, 117.

¹³² Kõpp 1940a, 112; Saard 2000a, 306, Saard 2000b, 21.

valitseb”.¹³³ Defineerides kirikut ja kirjeldades selle ülesandeid, osutab ta esiteks apostel Paulusele ja talle toetudes kogudusele kui Kristuse ihule ning pühade, s.o usklike kogule, milles „elab alandlik, isekeskuseta armastus, mis tasanduses, sallivuses ja kannatlikkuses hoiab eemal kõik pahandused”, ning lisab, et Pauluse kirjelduses ilmneb „sügav tunnetus kogudusest kui suurest Jumala annist, aga ka kutsumusest, ülesannetest ja töotusest, mis antud meile, inimestele”.¹³⁴ Kirik pole Kõpu sõnul üksnes „Jumalat kummardav hardusekogudus, vaid on lunastatud, uude ellu asetatud inimeste kogu”, kiriku ülesandeks on „teostada Jumala tahet, kes on elav, sest Jumal tahab midagi selles maailmas ja selle maailma suhtes.” Sellest lähtudes pole kirik ka „otstarve iseenesest, vaid tal on ülesanne siin maailmas.” Niisiis konstitueerib kirik end ajalises maailmas. Kõpp näeb kirikut kui Jumala armastuse osadust ja pühade kogu. Viimast mõistab ta kui inimeste ühendust, kes Kristuse vaimu mõjule alistudes „kannavad nagu Kristuse märki eneses” ehk teisisõnu püüavad elada siiralt kristlastena.¹³⁵

Kõpu jaoks on kirik eelkõige kasvataja, mis aitab oma liikmeid nii kaugele, et nad tunneksid enese eest täit vastutust. See seisukoht juhatab vaba rahvakiriku kui evangeelse kiriku põhijooneni, milleks on üksikisiku ja tema südametunnistuse rõhutamise ning selle sunnil sündinud otsuste ja tegude austamine. Kirik on Kõpu sõnul „oma põhilaadis usuline nähtus; tema olemasolu aluseks on usuline tunne”; lähtuvalt üksikisiku ja Jumala suhtest, mida Kõpp tähtsustab, on kiriku ülesandeks seda usulist tunnet arendada, et seeläbi „sünniks tahe ja tegu, mis kooskõlas inimese ja Jumala vahekorrrast järgnevate paleuste ning nõuetega”.¹³⁶ Ta lisab, et „evangeelne kristlane ei seisa selles mõttes kiriku hoole all, et kirik kui asutus tema eest vastutuse teataval määral vormiliselt endale võtab, vaid ta on ja peab olema sellest teadlik, et ta kõigepealt ise vastutab enese eest Jumala ja inimeste ees.”¹³⁷

Evangeelne kirik ei tohi Kõpu sõnul unustada tõsiasja, et ta on „välja kasvanud südametunnistuse hädast”, mistõttu peab kirik võitlema selle eest, „et südametunnistuse hääl kõlaks ikka selgemalt, kindlamalt ja õigemalt”.¹³⁸ See ei tähenda, et evangeelne kristlane oleks absoluutselt vaba, „vaid tema südametunnistus on seotud Kristuses.”¹³⁹ Samas tuleb eelnevast lähtudes lahendada küsimusi, mis puudutavad õpetust või vaimulaadi, inimest kasvatades ja mõistes: „Evangeelses kirikus distsipliin on rohkem kasvatus kui võimu tarvitamise küsimus, vaba otsuse ja vastutustunde, mitte sunni asi.” Kokkuvõtlikult tuleb selleks, et olla sõnas ja kuulutuses salliv,

¹³³ Kõpp lisab: „See kogudus ei ole aga mitte ainult unistus, vaid ta on tõepoolest olemas, tema moodustavad „tõesti usklikud ja õiged, kes üle terve maailma laiali on””. Johan **Kõpp**. Usupuhastus ja kirikuvalitsuse korraldus. – *Usupuhastus eestlaste maal 1524–1924*. Tartu: Usupuhastuse juubeli kirjandusline komisjon, 1924, 140; Kõpp 2009, 347.

¹³⁴ Kõpp 1939, 73–74; Kõpp 2009, 116–117.

¹³⁵ Johan **Kõpp**. Kiriku ülesandeid praegusel ajal. *Usuteaduslik Ajakiri* 1/1940, 5–6 (= Kõpp 1940b); Kõpp 2009, 124.

¹³⁶ Üliõpilasleht nr 6, 15.6.1926, 86. Kirik ja rahvuslik mõte; Kõpp 2009, 19.

¹³⁷ Kõpp 1940b, 6; Kõpp 2009, 130.

¹³⁸ Üliõpilasleht nr 6, 15.6.1926, 88. Kirik ja rahvuslik mõte; Kõpp 1939, 77; Kõpp 2009, 21, 121.

¹³⁹ Kõpp 1940b, 6; Kõpp 2009, 130.

„õppida ja õpetada tundma ja mõistma inimest.”¹⁴⁰ Kiriku otsustel ja korraldustel peab olema „vajalikku sisemist autoriteeti ning võimu ilma „sisemise käsivarre” abita.”¹⁴¹ Kasvatajaks on kirikus valitsev vaim, õhkkond, mis koguduse liiget ümbritseb. Teisisõnu kannab kirikut Kõpu eklesioloogia kohaselt „Jumala abi kõrval tema enese sisemine jõud ja tublidus, aga mitte peamiselt väline, füüsiline võim.” Kiriku tugevust tuleb näha osaduses, armastusetöös ja „eetiliste nõuete puhtuses ning kõrguses”.¹⁴²

Kiriku kui armastuseosaduse kõrval nimetab Kõpp kirikust ja selle korraldusest kirjutades ja kõneldes loomulikkude osadust, millesse kristlane kuulub. Sellega seoses jõuab ta rahvuse ja rahvustunde kui inimese hingelis-vaimse põhilaadi ühe aluse ning mõjutajani. Kõpu eklesioloogia aluseks on veendumus, et rahvast ja rahvustunnet pole võimalik kirikus eirata ega tohi tähelepanuta jätta ning kristlaseks olemisest eraldada. Rahvuslikku kuuluvust võtab kristlane jumaliku korra avaldusena.¹⁴³ Ka rahvusest kõneldes juhib Kõpp tähelepanu kiriku üksikliikmetele ja inimese südametunnistuse vabadusele. Et rahva tugevus seisneb kõlbelistes isikutes, peab kirik lähtudes eesmärgist inimesi nende „hingeliste tarviduste rahuldamiseks” koondata, tunnistama üksikisiku südametunnistuse vabadust ning selle kindlustamise eest hea seisma: „Eesti kirik, nähes oma koosseisu paleust vaimliselt vabade, mitte orjade kogus, korraldab oma tegevust ja esinemist väiksemaski osas ning talituses nõnda, et iga kiriku liiget puudutab vaimlise vabaduse õhk, mis vabastab, tõstab, edasi viib.” Kõpp seob südametunnistuse vabaduse rahvusliku vabaduse ja identiteediga; nii ei tohi kristlaseks olemine kuidagi halvata rahvustunnet, vaid pigem rahvuslikku eneseteadvust ja iseseisvust julgustama ja kasvatama: „Tegelikult olukorrast lähtudes ütleksin, et tuleb kord lõplikult saada vabaks varemalt sagedasti kuulnud ja korrati praegugi veel rõhutatud seisukohast: olen esimeses joones kristlane, siis eestlane (või muu rahvuse liige).. [--] Eestlasena võin olla kristlane ja kristlasena eestlane.”¹⁴⁴ Sellelt aluselt määratleb Kõpp ka vaba rahvakirikut, milles arvestatakse kiriku liikmete rahvuse, veendumuste ja vaadetega. Kõpp rõhutab, et kirik jääb seejuures „truuks oma põhitõdedele, mis mitte alati ei ole täielikult kättesaadavad mõistusele”, hinnates kirikus vaimu, „kes vabas tõetsimises taotleb olemise kõrgusi.”¹⁴⁵

Ehkki vaba rahvakirik kontseptsiooni kirjeldades on rahvuse ja rahvusliku vaimulaadi rõhutamises nähtud ka eesti rahvusliku kiriku loomise katset ja väidetud ehk mõneti õigustatultki, et tegelikkuses kujuneski 1920.–1930. a-tel vabast rahvakirikust rahvuslik kirik,¹⁴⁶ pole vaba rahvakirik Kõpu esitatud määratluse kohaselt

¹⁴⁰ Kõpp 1939, 78; Kõpp 2009, 122.

¹⁴¹ Kõpp lisab, et kirik peab oma õiguseks ja kohustuseks südametunnistuse- ja usuvabadust teatud määral piirata, viidates seejuures eriti vaimulikele. Sünteesi leidmine „isiku kõrgema usulise-eetilise väärtuse ja kiriku olu vahel” jääb usuteadlaste ülesandeks, seejuures ei asu süntees „sellel joonel, mis viib lõpuks välja inimliku autoriteedi piiramatule tunnustamisele lõppotsuse andjana usu- ja südametunnistuse küsimusis”, sest sel põhjusel jääb kaotajaks inimese parem osa ehk tema hing. Kõpp 2009, 80–81.

¹⁴² Kõpp 1940a, 144; Kõpp 1940b, 6; Kõpp 2009, 130.

¹⁴³ Kõpp 1940b, 4; Kõpp 2009, 128.

¹⁴⁴ *Ibid.*

¹⁴⁵ Üliõpilasleht nr 6, 15.5.1926, 88. Kirik ja rahvuslik mõte; Kõpp 2009, 23.

¹⁴⁶ Petti, Riistan 2003, 513; Vihuri 2009, 145.

siiski rahvuslik kirik: „Rahvakiriku mõiste ei nõua mitte, et terve rahvas tingimata tunnustaks sama konfessiooni, kuigi sellel muidugi on oma paremused, vaid seda, et teatavasse kirikusse koondunud rahva osas nähakse rahvast tervikuna, mitte liigitatuna eriosadesse.”¹⁴⁷ Niisiis asetas ta vaba rahvakiriku piiridesse, milles rahvakirikusse koondunud rahvast nähakse kui tervikut: „Rahvakirik ei ole peajasjalikult ühe kihi või seisuse või võimu omava voolu kirik, olgu viimane üldpoliitiline, sotsiaalne, kirikupoliitiline või usuline. [---] Terve rahva või rahvaosa hingelised ja vaimlised tarvidused on temale ühtlaselt mõõduandvad, rahva kui terviku täielik arenemine on tema püüd.”¹⁴⁸ Ehkki Kõpu hinnangul oli aktsepteeritav, et eri põhjustel võisid rahvakiriku liikmed koonduda suurematesse või väiksematesse rühmadesse, pidi seejuures säilima jõudude koondamise siht, mitte „iseenese rahuldamine ja teistest üleoleku teadvuse kultiveerimine.” Eelnevale toetudes nõudis ta võrdseid õigusi nii eestlastele kui ka teiste rahvuste esindajatele: „Eesti kirik andku eesti rahvale seda, mille peale temal õigus on, samuti ka igale teisele rahvale, kes elab Eesti pinnal.”¹⁴⁹ Ka esimese kirikukongressi kontekstis ei tähendanud rahvusliku vaimulaadi rõhutamine soovi kirikut rahvuste alusel lahutada. Kõpp ei toetanud kirikukongressil sõna võttes üherahvuselist kirikut, vaid eristas rahvusküsimusest kõneldes ühelt poolt eri rahvuste olemasolu kirikus, väites, et sellel on ajaloolised juured ning seda ei saa seetõttu eirata, teisalt kõneles ta rahvuslikust vaimulaadist ehk rahva hingest, mis on „ühe rahva juures ühesugune, teise rahva juures teistsugune.” Ka sellest tõsiasiast ei saanud tema sõnul mööda vaadata.¹⁵⁰

Kõpu kirikukorralduse kava on vaadeldav ja analüüsiv selle loomise ja esitamise ning sellele eelnenud perioodi kontekstis, mistõttu tuleb õigeaks hinnata väidet, et kirikukorralduskava oli reaktsioon varem valitsenud härraskirikliku ja ühiskondliku korralduse vastu.¹⁵¹ Just seetõttu leidis rahvusliku vaimulaadi rõhutamine esimesel kirikukongressil ja hiljemgi Kõpu kirikukorralduse kontseptsioonis ning tema kirjutistes sedavõrd tihedasti mainimist ja keskse kohta. Lisaks sellele tuleb toonitada eelpool nimetatud kiriku kasvatustlikku aspekti, mis laienes üksikisikult ja kirikult ühiskondlikule tasandile. Kõpu kui kirikukorralduse kava koostaja ja ettekandja jaoks oli peaküsimuseks eestlaste vaimne iseseisvumine ning nii rahvusliku kui ka usulise eneseteadvuse kujundamine. 1917. a kirikus aset leidnud sündmused tähendasid kirikus alanud sisemise vabanemise protsessi, mis pidi eestlased Kõpu hinnangul hingeliselt vabaks tegema.¹⁵² Mäletatavasti oli Kõpp oma ettekandes maininud, et Kristus tõi hingelise vabaduse, seesama hingeline vabadus pidi kajastuma ka rahvuslikus eneseteadvuses, sest rahvustunne ja usuline tunne on vastastikusel mõjuväljas. Selle teostamiseks andis demokraatlik vaba rahvakiriku korraldus, mis lõi tiheda ühenduse kiriku ja tema liikmete vahel, Kõpu hinnangul kõige parema võimaluse. Nii olid kiriku vorm ja sisu lahutamatu teineteist toetavad. Selles tähenduses omandas vaba

¹⁴⁷ Üliõpilasleht nr 6, 15.5.1926, 88. Kirik ja rahvuslik mõte; Kõpp 2009, 20.

¹⁴⁸ Üliõpilasleht nr 6, 15.5.1926, 88. Kirik ja rahvuslik mõte; Kõpp 2009, 21.

¹⁴⁹ Üliõpilasleht nr 6, 15.5.1926, 88. Kirik ja rahvuslik mõte; Kõpp 2009, 24.

¹⁵⁰ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 23; Saard 2000a, 300–301. Sama seisukohta väljendas ta ka 1917. a sügisel, öeldes, et sakslastega käsikäes oli võimalik ja tarvilik kõndida. EAA, 1201, 1, 89, l 12p.

¹⁵¹ Petti, Riistan 2003, 513; Vihuri 2009, 142.

¹⁵² Saard 2000b, 21.

rahvakiriku kontseptsioon kui kiriku korraldus ka rahvusliku sisu, teisisõnu pidid eestlased saama vaimselt iseseisvaks ja eneseteadlikuks rahvaks ning kirikul pidi selles olema sisuline, kristlik-kõlbeline roll.¹⁵³ Seejuures ei saavutatud tekkivat sün-teesi „ei rahvustunde halvamisega usu huvides ega usutunde kõrvaldamisega rahvus-tunde kasuks.”¹⁵⁴ Vajaduse tõttu säilitada tasakaal ei saa nõustuda väitega, et Kõpp oleks kiriku konfessionaalset identiteeti tähtsustanud rahvuslikust identiteedist tagasihoidlikumalt. Sellele tuleb kindlasti lisada, et konfessionaalset identiteeti mõis-tis Kõpp sõnasõnalisest ja sel alusel normatiivsest usutunnistuskirjade tõlgendamisest avaramalt, kõneldes selle asemel kiriku ajatutest ning absoluutsetest tõdedest ehk Jumala kõnest. Sellega rõhutas ta pigem pühakirja ja usutunnistuskirjade vaimu. Kristlus polnud Kõpu jaoks mitte eelkõige õpetus, „vaid tegelik ülespidamine ja Jumalasse ning maailmasse suhtumine vastavalt uuendatud meelsusele.”¹⁵⁵ Kirik ei konstitueerinud end usutunnistuse alusel suveräänselt ehk liikmetest iseseisvalt. Kiriku liikmed olid vaba rahvakiriku kontseptsiooni kohaselt nii kiriku subjektiks kui ka objektiks. Kirikule pidid Kõpu sõnul jääma aluseks ajatud tõesed, et ta ei muutuks pelgalt kultuuri- või hoolekandenasutuseks, ajalises maailmas tegutsevana toimis kirik usulis-kõlbelise kasvatajana. Teisalt kirjeldas Kõpp kirikut kui rahva hinge peegel-dust; kiriku kandjaks oli rahvas ning kirikus tuli arvestada rahva hingeliste vaja-dustega.¹⁵⁶

Kõpu esitatud vaba rahvakiriku kontseptsiooni kujunemist ja arengut kirjeldanud Veiko Vihuri hinnangul võib tema kontseptsiooni hinnata uusprotestantlikuks ehk teoloogiliselt liberaalseks, mille kohaselt ei defineerita kirikut mitte üksnes kon-fessionaalsel-dogmaatilisel alusel, vaid arvestatakse ka kiriku ühiskondlikke funk-t-sioone. Seetõttu rõhutatakse rohkem nähtava kiriku inimliku tegevuse aspekti ja vähem Jumala tegutsemist nähtamatus kirikus.¹⁵⁷ 19. sajandi evangeelse teoloogia, liberaalse teoloogia ja eklesioloogia mõju on Kõpu kontseptsioonis tõepoolest raske mitte märgata.¹⁵⁸ Vaba rahvakirik oli Kõpu käsituses horisontaalne suurus, kirikust ja selle ülesannetest kõneldes arvestati kiriku ühiskondlikku mõõdet ning seotust kaas-aja inimeste ja kultuuriga. Ühelt poolt rõhutati kiriku liikmeskonda ehk kirikurahvast, kes arvukuse tõttu oli ühiskonnas kandvaks jõuks. Sellest lähtudes kehtestus kirik ka nn kultuuritegurina. Teisalt toonitas Kõpp eriliselt rahvust ja rahvuslikku vaimulaadi, ning kolmandaks üksikisiku südametunnistust ja usulist tunnet või tunnetust, millega asus ühenduses nn universaalne ristiusu vaim ehk kiriku evangeelne alus. Tekkinud sümbioos vormiti demokraatlikku rahvakiriku korraldusse.

¹⁵³ Vihuri 2009, 140.

¹⁵⁴ Kõpp 2009, 82.

¹⁵⁵ *Ibid.*

¹⁵⁶ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Kiriku III Kirikupäeva protokoll Tartus 13., 14. ja 15. juunil 1922, 6; Vihuri 2009, 144.

¹⁵⁷ Vihuri 2009, 133.

¹⁵⁸ Näiteks kajastuvad Kõpu kontseptsioonis liberaalsele teoloogiale omased aspektid, nagu individualismi, historismi, kristluse tuuma ehk Kõpu käsitluses Jumaliku kõne, usulise kogemuse ja religiooni ning kultuuri vaheliste seoste esiletoomine. Axt Piscalar 2010, 473–479.

I.1.1.3. Rahvuslik või eri rahvusi ühendav kirik? Kirikukongressil vastu võetud resolutsioonid

Üleskutses eesti koguduste esindajatele oli mainitud, et Vene Ajutise Valitsuse kava kohaselt kavatsetakse kirik riigist lahutada. Sellele pidi järgnema rahvuslikul alusel vabakirikute moodustamine. Rahvuslikul alusel kiriku korraldamine kujundas tausta, millest eesti koguduste esindajad kirikukongressil arutledes lähtusid. Üheks mõju-teguriks oli ka Tartu saksa ringkondade esitatud seisukoht toetada kiriku rahvuslikku lahutamist.¹⁵⁹ Kolmandaks mõjutas kirikukongressil toimunud arvamustevahetust Johan Kõpu ettekanne, milles ta rõhutas rahvuslikku vaimulaadi ja selle eripäraga arvestamise vajalikkust. Kõpu seisukoht võis selle esitamise kontekstis mõjuda kui argument rahvusliku kiriku kaitseks. Viimaks on tarvilik meenutada kongressi vaimulikkonna rahvuslikku koosseisu: lisaks eesti koguduste saadikutele võttis kongressist osa 37 saksa ja 38 eesti rahvusest vaimulikku.

Rahvusküsimuse teemal esines kongressi neljanda ettekandega Järva-Peetri koguduse õpetaja Christoph Wilhelm Beermann, kes toetas põhimõtet kirikut rahvuslikul alusel mitte lahutada. Eesti ja saksa koguduste ning segakoguduste koostööst positiivseid näiteid esitades asus ta toetama mitmerahvuselist kirikut. Seejuures toonitas ta koguduste ülevalpidamist ehk majanduslikke kaalutlusi.¹⁶⁰ Viidates Tartu baltisaksa ringkondade ehk täpsemalt õp Wittrocki ja professor Girgensohni kavale, nimetas ta Tartut „iseäralist arenemise teed käinud” linnaks ning kirjeldas sellega seoses Tartus tegutsevate seltside rahvuslikku laadi.¹⁶¹ Beermanni sõnul oli mujal Eestis ja Venemaal asuvates kogudustes koostöö eesti ja saksa rahvuste esindajate vahel võrreldes Tartuga märksa sõbralikum ning ladusam. Ettekanne lõppes kokkuvõtliku seisukohaga: „Kirikus peaksid rahvad endid ühendama kõrgemal tipul, aga mitte eraldama. Peab olema üks karjane ja üks kari.”¹⁶²

Ehkki praost Konstantin Thomson ja Johan Kõpp väitsid, et rahvusküsimuse kohta langetatav otsus ei sõltu üksnes eesti, vaid ka läti ja saksa koguduste kongresside otsustest, ning pidasid paremaks lõpliku seisukoha kujundamisega veel oodata, lõppes rahvusküsimuse üle toimunud diskussioon selles esitatud seisukohtade tõttu üksmeelselt otsusega asuda toetama mitmerahvuselist kirikut.

Ainsana kõneles rahvusliku kiriku loomise positiivsetest külgedest Viru-Nigula koguduse saadik J. Jaanis. Enamik kongressil sõnavõtnud saadikutest lähtus kiriku

¹⁵⁹ PM, nr 120, 1.6.1917, 2. Eesti ew.-luteriusu koguduste esitajate kongress; Saard 2000a, 299. Kava koostajad olid õp Viktor Wittrock ja prof Karl Girgensohn.

¹⁶⁰ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 11, 11p.

¹⁶¹ Nimepidi mainis Beermann nii Theologischer Verein'i kui ka Õpetatud Eesti Seltsi, mis olid tema sõnul eestlaste seas „sallimata”. Seetõttu ei pidanud ta Tartu saksa ringkondade kava üllatuslikuks.

¹⁶² EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 12; Rahamägi 1926, 13; Aunver 1953, 73; RP, nr 24, 15.6.1917, 94. Eesti Kirikukongress; Saard 2000a, 282. Õp Wittrocki ja prof Girgensohni kava kommenteeris ka Riia Jakobi koguduse õpetaja Theodor Tallmeister, kes teatas, et Riias peetud õpetajate koosolek – seal elas rohkem kui pool kõikidest Balti kubermangude baltisakslastest – oli Tartu baltisaksa ringkonna ettepaneku üksmeelselt hukka mõistnud. Teises suures keskuses, Tallinnas, ei pidanud baltisaksa vähe-mus samuti otstarbekaks kirikut rahvuste alusel lahutada. Tallinnas toetati senise maakiriku vormi säilimist

korraldust ja rahvuste vahetõrget kirjeldades kiriku usulisest alusest, millest tulenevalt hinnati kirikut eri rahvuste ühendajana. Rahvusliku kiriku loomise katset seostati kirikus negatiivset varjundit omanud rahvuspoliitikaga. Nii nagu kiriku ja riigi suhete üle toimunud diskussiooni ning Johan Kõpu kirikukorralduse kontseptsiooni, nii mõjutas ka rahvusliku või mitmerahvuselise kiriku toetamist laiem kontekst, ennekõike kiriku senine korraldus ja lähiajalugu. Seetõttu nähti rahvusliku kiriku loomises baltisakslusele omast kiriku kasutamist rahvuspoliitilise ja võimu taotlemise ning põlistamise tööriistana. Õp Tallmeister kõneles baltisaksa vähemuse domineerimisest ja võimust ning viitas demokraatlikule printsibile, mis baltisaksa vähemuse senisest juhtpositsioonist ilma jätab. Õp Nuudi sõnul oli kiriku rahvuste alusel jaotamine „võimu- ja rahvuspoliitika sünnitus”, millest kirik pidi kindlasti hoiduma. Sama seisukohta jagas ka köster Heinrich Anniko, kes viitas Pauluse kirjale galaatlastele ja lausus sellele toetudes, et vabas kirikus ei tohi olla ei kreeklast ega juuti. Kirik on eri rahvuste ühendaja.¹⁶³ Noarootsi koguduse saadiku G. Mihkelsoni sõnavõttus iseloomustati rahvuslikku kirikut ilmaliku kultuurikoguduse ja rahvaparteina.¹⁶⁴ Niisiis nägid kongressi saadikud kiriku rahvuste alusel jaotamises peamiselt rahvuspoliitilisi motiive. Mitmel juhul rõhutati, et rahva kallal toimepandud ülekohus ja rahva rusumine olid toimunud kiriku kaasaaitamisel, milles valdavalt baltisaksa vaimulikest koosnenud kirik oli olnud üheks tööriistaks.¹⁶⁵

Mitmerahvuselise kiriku loomise sisuliseks eelduseks oli kiriku demokraatlik korraldus ja sellest tulenevalt senise kirikukorralduse ning kiriku juhtimismudeli muutumine. Teisisõnu andis demokraatlik korraldus võimaluse eemaldada baltisaksa vähemuse ülemvõim, mistõttu puudus vajadus rahvusliku kiriku loomiseks. Nagu ütles oma sõnavõttus õp Jaan Lattik: „Kujutan rahvuslist kirikut nii ette, et veikesse hulga valitsus peab murduma; aga sellest ei saa ma aru, et kedagi rahvuse pärast välja heita. Sakste ülemvõimu murrame, aga muidu ühine kirik, ühine armulaud.”¹⁶⁶ Sisuliselt sama seisukohta oli väljendanud ka Tallmeister. Kui heita pilk arutelu järel vastuvõetud resolutsioonide sõnastusele, siis on selgesti näha, et Lattiku ja Tallmeisteri esitatud põhimõtet mainitakse rahvuste vahetõrget puudutavas neljandas resolutsioonipunktis fraasis, kus sätestati, et rahvuste õigused on kiriku valitsemises kaitstud „proportsionaalse süsteemi alusel”. See fraas tekitas kirikukongressi järel baltisaksa pastorite seas pahameelt ja kutsus esile arvustamist.¹⁶⁷ Eesti ja baltisaksa vähemuse suhteid analüüsinud Mikko Ketola on tabavalt märkinud, et esimene kirikukongress andis eestlastest rahvuslikult meelestatud vaimulikele ja kiriku liikmetele loosungi, mille kohaselt vaba rahvakiriku kord tähistab vabanemist nii riigi kui ka baltisaksa vähemuse mõjust ja valitsuse alt.¹⁶⁸

Viimaks väärivad mainimist õp Eduard Tennmanni ja Johan Kõpu sõnavõttud, milles erinevalt teistest kõnelejatest said rahvus ja rahvuslik vaimulaad positiivse

¹⁶³ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 21p, 22.

¹⁶⁴ *Ibid.*, 23.

¹⁶⁵ RP, nr 23, 8.6.1917, 92. Uuemad sõnumid. Eesti kirikukongress Tartus.

¹⁶⁶ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 23. H. B. Rahamäe hinnangul toetas seda põhimõtet enamus. Rahamägi 1926, 13; Aunver 1953, 73.

¹⁶⁷ Saard 2000a, 309.

¹⁶⁸ Mikko **Ketola**. Some Aspects of the Nationality Question in the Lutheran Church of Estonia, 1918–1939. – *Religion, State & Society*, 2/1999 (27), 241.

tähenduse. Tennmann asus seisukohal, et rahvust pole võimalik salata ega eirata, sest Jumal on andnud igale rahvale oma näo ja ülesanded. Nii nagu mitu teist kõnelejat, vihjas ka Tennmann baltisaksa vähemusele ja pidas lubamatuks ühe rahva esindajatel teise rahvuse arvel mõjuvõimu suurendada. Kirikus jäi Tennmanni sõnul otsustavaks „usuline alus, millest rahvus oma jõudu ammutab. Seisukoht evangeeliumi vastu nõuab ülekaalu endale, sest säält tuleb sisu.” Niisiis juhendus rahvusliku vaimulaadi tähtsustamine kiriku evangeelsest alusest. Kiriku lahutamist rahvuste põhjal nimetas Tennmann viimaseks hädaabinõuks, asudes toetama mitmerahvuselist kirikut. Ka Kõpp kõneles mitmerahvuselise kiriku loomise poolt, kuid osutas nagu Tennmannigi rahvale ja rahvuslikule hingelaadile, mis eri rahvuste puhul erineb. Seepärast nõudis Kõpp oma sõnavõttu, et eri rahvusi koondavas kirikus oleksid kaitstud iga rahvuse õigused, kes selle liikmeskonda kuuluvad. Viimane põhimõte kajastus ka kongressi neljandas resolutsioonis.¹⁶⁹

Õp Jakob Aunver on märkinud, et rahvusküsimus oli üks kongressi teemadest, mille puhul ilmnisid seisukohad, mis olid tema hinnangul päevapoliitilised ja millega kongressi otsustes arvestati.¹⁷⁰ Aunveri hinnanguga võib üldjoontes nõustuda, ehkki baltisaksa vaimulikud ei olnud kirikukongressil vastu võetud resolutsioonides märgitud sõnastusega täielikult rahul ja esitasid 1917. a sügisel sel teemal mitmeid proteste.

Rahvusküsimuse käsitlemise järel esitati kongressile viis resolutsiooni, mis saadikute poolt kõik ükshaaval läbi hääletati. Resolutsioonides kajastusid kiriku iseseisvus, enesekorralduse õigus, rahvuslik koosseis ja suhted teiste kirikutega Vene riigis.¹⁷¹

Resolutsioonide vastuvõtmisele järgnes päevakorra kohaselt kiriku põhikirja eelnõu esimene lugemine. Eelnevalt tekkis kongressil diskussioon usuõpetuse ja Tartu ülikooli usuteaduskonna sulgemise küsimuses. Viimase puhul tuleb esile tõsta Tartu Pauluse koguduse saadiku Jaan Tõnissoni sõnavõttu ja tema formuleeritud resolutsioone. Revolutsiooni järel esitatud kavatsus usuteaduskond sulgeda ja viia vaimulike koolitamine üle eriidppeasutusse ei olnud eesti koguduste esindajatele vastuvõetav. Selle tõestuseks oli Tõnissoni sõnastatud ja hääletusel täieliku enamuse saanud nõudmine, mille kohaselt pidi usuteaduskond ülikooli koosseisus senise koha säilitama. Tõnissoni usulisi seisukohti peegeldanud nõudmise sisu ja sõnastus väärrib tähelepanemist ning meelespidamist: „Protestantismuse põhjusemõte nõuab, et Evangeeliumi kogudus oma vabas otsimises usuliste tõdede järele kõige teadmise ja tundmise teesid peab tarvitada võima, mispärast tingimata tarvilik on, et õpetajad, kes kogudusel vaimliseks juhiks ja teenäitajaks on, kõigekülgsest ettevalmistatud oleksid iseseisvaks teadusliseks tööks ja uurimiseks.” Resolutsioonis väljendati koguduste esindajate ühist lootust, et kavatsus usuteaduskond sulgeda ja vaimulike koolitamine viia eriidppeasutusesse, „mis oma kasvandikkudele ainult ühekülgset kitsas-kutselist haridust andes protestantismuse vaimule risti vastu käiks”, ei leia vaatamata valitsuse kavatsusele rakendamist.¹⁷²

¹⁶⁹ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 23–24.

¹⁷⁰ Aunver 1953, 11.

¹⁷¹ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 24–24p. Resolutsioonid ilmusid ka ajakirjanduses. PM, nr 121, 2.6.1917, 2; PL, nr 120, 3.6.1917, 2–3. Nende autoriteks olid ajalehe Postimees andmetel Johan Kõpp ja Jaan Lattik.

¹⁷² EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 26p.

I.1.1.4. Kiriku õpetusliku aluse üle toimunud arutelu ja kiriku põhikirja redaktsioonikomisjoni valimine

Resolutsioonide vastuvõtmisele järgnenud kiriku põhikirja esimese lugemise juures tuleb pikemalt peatuda kiriku õpetuslikku alust puudutanud paragrahvi üle toimunud väitlusel. Õpetusaluste paragrahvi sõnastuse kooskõlastamise ja paragrahvi vastuvõtmise kohta on kongressi protokollis kirjutatud lühidalt, et kiriku põhikirja eelnõu „I jagu § 1–2 võetakse muutmata ühel healel vastu”.¹⁷³ Niisiis säilitas õpetusaluste paragrahv senise ehk kongressi kokkukutsumise üleskutses esitatud sõnastuse: „Eesti Ew.-Lutheri usu kirik on iseseisew iseennast walitsew asutus. Tema õpetuse aluseks on Wana ja Uue Testamendi prohvetite ja apostlite raamatud ja neid seletawad Usutunnistuse kirjad.”¹⁷⁴ Õpetusliku aluse kiiret fikseerimist on 1939. a ilmunud teoloogilisi voole käsitlevas brošüüris „Eesti evangeelse kiriku pale. Vooludest kirikus” maininud ka õp Rahamägi, kelle kirjelduste kohaselt kiriku õpetuslike aluste üle esimesel kirikukongressil ei vaieldud. Need olid tema sõnul fikseeritud.¹⁷⁵ Ka kongressist osavõtnud õp Theodor Tallmeisteri sõnul tegeles kongress vaid organisatoorsete küsimustega.¹⁷⁶ Õp Jaan Gnadenteich on väitnud, et kiriku õpetuslike aluste muutmiseks puudus vajadus, mistõttu polnud ka sel teemal arutlemine vajalik: „Õpetuslikes küsimustes polnud ev.-luteri usu kirikul tarvis oma usu aluseid revideerida, sest need põhinevad Jumala sõna võltsimatul alusel.”¹⁷⁷ Kongressi järel Ristirahva Pühapäevalehes ilmunud artiklis kirjeldati põhikirja eelnõu arutelu kui väga kiirelt läbi viidud toimingut. Eelnõu esimene lugemine algas 1. juunil kell neli pärastlõunal ja kestis südaööni. Kiriku põhikiri koosnes 62 paragrahvist.¹⁷⁸

¹⁷³ *Ibid.*, 28; Saard 2000a, 304. Riho Saard on õigustatult juhtinud tähelepanu asjaolule, et 1. juunil kell 18.00 toimusid Tartu Peetri ja 19.30 Tartu Pauluse koguduses jumalateenistused, millest võtsid osa õpetajad Rahamägi, Tennmann, Tallmeister ja Lattik. Kongressi neljas koosolek, mille jooksul õpetusküsimusi arutati, algas 1. juunil kell 16.00 ning lõppes 20.00. Protokollil alusel võib väita, et kiriku õpetuslik alus võeti vastu umbes kell 17.30–18.30 ehk tõenäoliselt ajal, mil neli vaimulikku koosolekult puudusid.

¹⁷⁴ Põhikirja eelnõu sõnastus erines kehtivast Vene evangeelse luterliku kiriku õpetusaluste paragrahvist: § 252: Evangeeliumi-Luteriusu Kirik Vene riigis tunnustab õpetust, mis põhineb Vana ja Uue Testamendi prohvetlikel ning apostlikel kirjadel, ja võtab neid seletavate sümboliraamatutena vastu: Apostliku, Nikaia, Athanasiuse Usutunnistuse, muutmata Augsburgi usutunnistuse ja teised, mis on Libera Concordiae nime all tuntud kogusse kantud.” *Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Russland, mit Erläuterungen des Dirigierenden Senats, Erlassen des Ministers des Innern und Befehlen des General Consistoriums*. Reval: Verlag von Franz Kluge, 1901, 1.

¹⁷⁵ Rahamägi 1939, 4.

¹⁷⁶ Teodor Tallmeister. Ei kuradit ega kubernerit. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Koguteose tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul. Tartu: Koguteose „Jaan Tõnisson” komitee väljaanne, 1938, 352. Tallmeister on väljendanud ka vastupidist seisukohta. 1926. a kirjutas ta järgmist: „1917. aasta kirikukongressil määrati näiteks õpetuse alus nõnda ära, et pühakirja mõista tohib „protestantismuse waimule wastawas mõttes”. See oli nii laialdane alus, et sellele platwormile nii hästi ultrakonserwatiivsed kui ka kõige wabameelsemad sündisid.” PI, nr 4, aprill 1926, 64. Wäiklane norimine.

¹⁷⁷ Jaan Gnadenteich. *Kodumaa kirikulugu. Usuõpetuse õpperaamat*. Tallinn: Logos, 1995, 93.

¹⁷⁸ RP, nr 24, 15.6.1917, 94. Eesti Kirikukongress.

1926. a ilmunud pikemas artiklis „Eesti evangeeliumi luteri usu vaba rahvakirik vabas Eestis” on Rahamägi aga väitnud, et õpetusküsimuste üle siiski arutleti: „Ehk küll mõtteavaldused õpetuse aluse kohta kord õige põnevaks läksid, just siis, kui pühakirja ja sümbolsete raamatute arusaamisest ja mõistmisest kõneldi, siis ei leidu kahjuks kongressi protokollides sellest sõnagi.” Rahamäe väitel kõneldi kongressil nii „protestantismile” kui „reformatsioonile” vastavast vaimust. Esimest terminit oli kasutanud eriti meelsasti Jaan Tõnisson.¹⁷⁹ Kes lisaks Tõnissonile sel teemal veel sõna võtsid, Rahamägi kahjuks ei maini. Üldjoontes sama seisukohta väljendas Rahamägi ka 24.–26. jaanuarini 1923. a toimunud usuteadlaste konverentsil, kus esimesel kirikukongressil toimunud õpetusküsimuste arutelu põhjalikult lahati, väites, et esimesel kirikukongressil vaieldi selle üle, kuidas kiriku „põhikirju (sümboolilised kirjad) mõista tuleb”. Seejuures oli seoses õpetusküsimustega räägitud palju protestantlikust vaimust.¹⁸⁰ Protestantlikust vaimust kõnelemist mainib 1922. a ilmunud artiklis esimesest kirikukongressist kirjutades ka alalhoidlik vaimulik Harald Põld, kelle hinnangul oli kongressi lõpp olnud „väga waimustatud ja tormiline”, protestantlikku vaimu oli „kõrgesse” tõstetud. Põllu väitel küsinud kongressi lõpul koosolekule saabunud Jaan Tõnisson muuhulgas ka loodava kiriku nime kohta ning polevat olnud rahul kiriku nimes sisalduva sõnaga „Lutheruse”, eelistades Põllu väitel terminit „protestantlik”.¹⁸¹ Viide protestantlikule vaimule esines mäletatavasti ka Tõnissoni sõnastatud usuteaduskonda puudutavas resolutsioonis. Viimaks tuleb viidata 1925. a UNLS lugemise ajal Riigikogu kõnetoolis sõna võtnud Tõnissoni esitatud väitele, et arutelu protestantliku printsiibi üle 1917. a kirikukongressil toimus ja oli elav.¹⁸²

Siinkohal tuleb lühidalt selgitada, mida Tõnisson protestantliku vaimu või protestantliku printsiibi all mõtles ja millised olid tema usulised vaated. Enne tuleb aga mainida, et nii nagu Kõpu seisukohti, tõlgendati ka „protestantism” mõistet kongressil suure tõenäosusega mitut moodi. Tõnisson selgitas 1925. a Riigikogus, kuidas „omal ajal” tuli Vene võimudele usuteaduskonna praktilise usuteaduse professuuri juurde „Eesti rahvakiriku mõtte pooldaja” ametisse määramise taotlemise puhul selgitada, mida rahvuslikud ringkonnad protestantluse all mõtleavad. Ta kõneles protestantlikust põhimõttest, mille kohaselt ei saanud „kellelegi ühtki tõekspidamist, ühtki tötunnet peale suruda välise autoriteedi tahtmise järele”, vaid vaba isik pidi „ise läbi elama, üle elama, ära elama kõik need tötunded selleks, et neid vastu võtta nõnda, nagu tema neist aru saab, nagu tema neid vastu võtta võib ja suudab.”¹⁸³

Tõnissoni hinnangul tähendas protestantlus ajalooliselt seda, et protestandid vaidlesid religiooniga seotud küsimustes kõige vastu, mis Piibliga ei ühtinud. Üldmääratluse järgi märkis protestantlus aga inimese õigust ja kohustust „kõige olemise alguse poole teed otsides waba uurimise põhjal oma paremat arusaamist ja äratundmist

¹⁷⁹ Rahamägi 1926, 18.

¹⁸⁰ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 5p.

¹⁸¹ MK, nr 31, 2.8.1922, 243. Usuwoolud kirikupäeval.

¹⁸² *II Riigikogu. IX istungjärk, protokollid nr. nr. 253–302*. Tallinn: Riigi Trükikoda, 1925. Protokoll nr 253 (1), vrg 29–30.

¹⁸³ *Ibid.*

mööda tõtt taga nõuda.”¹⁸⁴ Niisiis aetas Tõnisson rõhu inimesele kui usuliste tõdede mõtestajale ja tunnetajale.

Kõpp hindas Tõnissoni usulisi vaateid „terve olemisega” ühendatuks, toetudes hinnangut andes Tõnissoni avaldatud seisukohtadele. Viimane tunnistas, et ta ei poolda „käsulist olemist, mida kõlbliselt vabast iseloomust leida ei ole.”¹⁸⁵ Tõnisson toetas Kõpu arvates eriti protestantlust ning tunnustas protestantlikku kirikut kui rahva usulis-vaimse elu kujundajat. Protestantluse määratluse kohaselt oli usk iga üksiku hinge isiklik asi.¹⁸⁶ Riho Saardi hinnangul kaitses Tõnisson esimesel kirikukongressil usuteaduskonna resolutsioonis esitatud põhimõtetes teoloogia vabadust ja piiblitekstide vaba uurimist „protestantismi ehk reformatsiooni vaimus”.¹⁸⁷

Eelpool esitatud seisukohtade põhjal võib järeldada, et Tõnisson oli teoloogilistes küsimustes liberaalne ja tema sooviks oli kirikut vastavate põhimõtete kohaselt uuendada. Tõnissoni sõnavõttus kõlanud protestantlik põhimõte tähendas üksikisiku usulise vabaduse ja usulise kogemuse rõhutamist ning tähtsustamist, mille kõrvale asetus usuliste tõdede vaba uurimise ja arenemise põhimõte. Tõnissoni jaoks tähistas protestantlik printsiip ka demokraatlikku kirikukorraldust ja põhimõtteid, mis olid ühendatud kiriku õpetusaluste protestantliku tõlgendamisega. See moodustas ühtse kontseptsiooni protestantlikust kirikust, misjuures rõhutati üksikisiku õigusi ehk kiriku liikme vabadust usulisi tundeid ise vabas evangeelses vaimus tõlgendada. Lisaks sellele kirjeldas ta kirikut lähtudes rahvuslikest ja kultuurilistest ülesannetest ning nõudis sellele vastavalt kiriku elu arendamist. Viimane oli tihedas seoses kogu eesti rahva kõlblise arenguga, ning see oli omakorda aluseks rahva elus esile tulnud puuduste parandamisel.¹⁸⁸ Tõnissoni käsituses sai protestantlusest üksikisiku usuliselt aluselt avarduvalt sisuliselt rahvuslik religioon, rahvast kasvatav ning ühendav jõud, üks osa tema liberaalse rahvusluse platvormist.¹⁸⁹ Vaatamata erinevatele rõhuasetustele, kujunesid Tõnissoni esitatud protestantlik printsiip ja Kõpu sõnastatud kiriku demokraatlik (ja rahvuslik) põhimõte kongressil sisuliselt kattuvateks põhimõteteks, mis teineteist toetades tähistasid kiriku ja selle liikmete vabadust usuliselt ning kõlbliselt areneda.

¹⁸⁴ PM, nr 233, 17.10.1902, 1. Protestantismuse tõusmise mälestuspäeva puhul.

¹⁸⁵ Juhan Kõpp. J. Tõnissoni kultuurpoliitilisi taotlusi. Juhtivaid lähtekohti. – *Jaan Tõnisson töös ja võitluses*, 563. Vastava seisukoha oli J. Tõnisson avaldanud kirjas Villem Reimanile.

¹⁸⁶ *Ibid.*, 564. Sarnaselt on Tõnissoni usulisi vaateid kirjeldanud ka Eesti Baptisti Koguduste Liidu juhatuse liige ja juhatuse esimees, a-tel 1924–1938 Tartu Immanueli kogudust teeninud Karl Kaups. Karl Kaups. J. Tõnisson ja vabakoguduslik liikumine Eestis. – *Jaan Tõnisson töös ja võitluses*, 178.

¹⁸⁷ Saard 2008, 79–80.

¹⁸⁸ Hans Kruus. *Jaan Tõnisson Eesti kodanluse juhina*. Tartu: Odamees, 1921, 100–101. Hans Kruusi hinnangul polnud Tõnisson Postimehe peatoimetaja ametisse astudes oma kirjatõdes väljendatud teoloogilistes seisukohtades sugugi mitte nii liberaalne, kuid muutus „modernimaks” ning hakkas märke andma, et „tema usulised waated enam otsekohe teoloogia põhjal ei seisa.”

¹⁸⁹ Toomas Karjahärm ja Väino Sirk on Tõnissoni rahvuskäsituse põhimõistetena maininud rahvuslikku iseolemist ja iseteadvust ning rõhutanud, et nii Jakob Hurda, Villem Reimani kui ka Tõnissoni rahvuslusel oli eetiline, kõlbline mõõde – eestlaseks olemine oli kõlbline norm, kohustus ja eetiline ideaal. Toomas Karjahärm, Väino Sirk. *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997, 212–214.

Esimest kirikukongressi tuleb hinnata uuendusmeelseks ja sihteseadvaks. Nõustades Elmar Salumaa arvamusega, osutus kongress põhimõteteliste küsimuste osas tasakaalukaks.¹⁹⁰ Tuleb nõustuda ka õp Rahamäe ja õp Aunveri esitatud seisukohtadega, et esimene kirikukongress näitas üldjoontes, millises suunas uuendussoovid liiguvad ning määras ära põhiprobleemid.¹⁹¹ Riho Saard on lisanud, et vaba rahvakirik oli siiski pigem institutsionaalne ideaal, millel näis puuduvat usu realiteet.¹⁹² Ka Saardi hinnanguga, mille kohaselt loodeti rahva usulist elu lämmatanud senise kiriku halduskorralduse asemele luua uus struktuur, mis oleks aidanud rahva usulis-eetilisel elul õitsele puhkeda, tuleb nõustuda. Institutsionaalse ideaali teostamine ja proovilepanek ootas kirikut aga alles ees.

Ehkki kongress paistis hääletustulemuste põhjal ühtne ja üksmeelne, puudus kongressi saadikute hulgas kiriku organisatsiooni ja selle usulise sisu ning vaimulaadi osas ühtne ja terviklik arusaamine, millest tulenevalt leidis lahkavamusi spetsiifilistes kirikukorralduslikes küsimustes. Kongressi uuendusmeelsus jätab lähemal vaatlemisel ja kongressi järelkajased arvestades mitmetasandilise mulje. Teisisõnu on esimese kirikukongressi sõnavõttude ja kongressile järgnenud ettepanekute põhjal võimalik eristada üksteisele vastanduvaid õpetuslikke ja kirikukorralduslikke seisukohti. Kirik koosnes tegelikkuses mitmest ringkonnast, mille esindajad asusid järgnenud aastate jooksul üha selgesõnalisemalt ja nähtavamalt oma seisukohti sõnastama ning nende põhialuseid esitama, pannes nii aluse teoloogilisele ja kirikukorralduslikule diskussioonile, aga ka tülidele, mis ilmestasid järgnenud kümnendite kiriku elu. Etteruttavalt tuleb märkida, et kui 1917. a suudeti teoloogilistes küsimustes teatava piirini eri seisukohtadest mööda vaadata, ning jõujooned polnud veel selgelt avaldunud, siis 1920. a-te alguseks oli olukord märgatavalt muutunud. See ei tähenda, et esimesele kirikukongressile järgnenud periood oleks möödunud üksmeelses õhkkonnas; kirikukorraldust ja kirikus valitsenud meeleolusid kritiseerivaid kirjutisi avaldati juba vahetult esimese kongressi järel, 1917. a suve- ja sügiskuudel. Kriitika ja ettepanekud pärinesid peamiselt teoloogiliselt alalhoidlike vaimulike leerist ega jätnud mõjutamata ka kiriku põhikirja komisjoni koosseisu ja tööd.

Nimetatud komisjon, mille ülesandeks oli põhikirja eelnõu „kongressil antud juhtmõtete järele ümber töötada”, valiti vahetult enne kongressi lõppu. Elmar Salumaa on komisjoni koosseisu iseloomustades hinnanud positiivseks asjaolu, et selle liikmeskond moodustus nii vaimulikest kui ka koguduste saadikutest, „jättes igatahes mulje, et „eelnõu” väljatöötamine ei saa olla üksnes vaimulike asjaks, vaid et sellest osa võtavad ka kogudused oma asjatundlikemate esindajate kaudu.”¹⁹³ Komisjon koosnes kuuest vaimulikust ja kuuest ilmikliikmest. Kuigi komisjoni koosseis oli ootuspärane – kõik liikmed olid ühel või teisel moel kas enne kongressi või kongressi ajal sõnavõttudega silma paistnud ja mitmed neist olid tuntud ühiskonnategelased –, võib siiski oletada, et juhul, kui komisjon oleks moodustatud varem, näiteks 1. juuni päeval, ning sellele oleksid eelnenud läbirääkimised, oleks selle liikmete arv täienenud nii mõnegi vaimuliku võrra. Järgnenud aasta jooksul lisanduski põhikirja

¹⁹⁰ Elmar Salumaa. *EELK 1918–1962*. Sine loco et anno, 23.

¹⁹¹ Rahamägi 1926, 19; Aunver 1953, 12.

¹⁹² Saard 2000a, 307.

¹⁹³ Salumaa. *EELK 1918–1962*, 24.

redigeerijate hulka mitu inimest. Tõenäoliselt oli aga juba kongressil eesmärgiks moodustada laiapõhjaline komisjon, millel oleks olnud nii koguduste vaimulike kui ka esindajate usaldus. Kongressil valitud komisjoni liikmete hulka kuulusid Tartu Peetri koguduse õpetajad Wilhelm Eisenschmidt ja Arnold Laur, Tartu Pauluse koguduse õpetaja Arnold Habicht, Tartu Maarja koguduse köster Juhan Kurrik, Laiuse koguduse õpetaja ja Tartu ülikooli professor Johan Kõpp, Keila koguduse õpetaja Jakob Kukk, Tallinna Toom-Kaarli koguduse õpetaja Aleksander Kapp ning koguduste esindajad Heinrich Koppel ja Anton Jürgenstein Tartu Peetri kogudusest, Jaan Tõnisson Tartu Pauluse kogudusest ja Voldemar Clement Tallinna Kaarli kogudusest. Komisjoni kuulus ka koolidirektor ja usuõpetaja Peeter Põld.¹⁹⁴ Kongressi ettevalmistanud komisjoni ja põhikirja redaktsioonikomisjoni liikmete nimekirja võrreldes selgub, et lisandunud olid Jürgenstein, Tõnisson, Clement, Kurrik ja Põld, välja olid aga jäänud Raudkepp, Aule, Lattik, Steinberg ja Varik. Komisjoni koosolekute kokkukutsujaks volitati kongressi sekretariaadi esindaja õp Habicht.

I.1.2. Arutelu kiriku põhikirja üle aastatel 1917–1919

I.1.2.1. Esimese kirikukongressi järel ajakirjanduses esitatud ettepanekud kirikukorralduse reformimiseks. Põhikirja redaktsioonikomisjoni tegevus

Kongressil valitud redaktsioonikomisjoni ülesandeks oli kongressil kõlanud juhtmõtteid aluseks võttes põhikirja eelnõu ümber töötada ehk põhikirja sisult ja sõnastuselt redigeerida, et see seejärel teisel kirikukongressil lõplikul kujul vastu võtta. Kongressi nii vastu võetud resolutsioonides kui ka kõlanud ettekannetes kajastunud juhtmõtted olid üldsuunalised ning see andis komisjonile tegutsemisvabaduse ja selle liikmetele võimaluse esitada komisjonis oma tõekspidamistele toetudes ettepanekuid põhikirja muutmiseks.

Lisaks redaktsioonikomisjoni istungitel esitatud seisukohtade lähemale vaatlamisele tuleb peatuda kirikukongressile järgnenud ajakirjanduslikul väitlusel. Kongressi otsuseid ja arutelu kajastanud ülevaadetele lisandusid arvamuskirjed, milles esitatud seisukohad peegeldavad kongressil ning selle järel valitsenud meeleolusid. Ühest küljest väljendati artiklites kongressil kõlanud seisukohtadele viidates rahulolematust õpetuslikult liiga vabameelsete hoiakute ning sellest tulenevate tagajärgede üle, teisest küljest aga nõuti kiriku põhikirja ja struktuuri kõrval sisulist, kiriku usulist ja vaimset uuenemist, et vastata arusaamale kaasaja inimeste usulistest nõuetest ja vajadustest. Nii puhkes 1917. a suvel vaidlus õpetuslike ja kirikukorralduslike küsimuste ning kiriku koha üle ühiskonnas, misjuures kerkisid esile kaks selgesti eristatavat seisukohta. Sisuliselt oli tegemist esimese avaliku, kirikukorralduslike ja õpetuslike seisukohti puudutava mõttevahetusega vaba rahvakiriku ajaloos. Nii nagu esimesel kirikukongressil esitatud kirikukorralduse eelnõu puhul, kandusid ka kirikukongressi järel esitatud seisukohad üle järgmisse kümnendisse ja kujundasid ning mõjutasid 1920. aastaid ilmestanud elavat teoloogilist ja kirikukorralduslikku diskussiooni ning kohatist teravatoonilist vastasseisu.

¹⁹⁴ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 32p.

Ristirahva Pühapäevalehes ilmus 8. juunil 1917. a Mihkli koguduse õpetaja Nathan Aunverdti artikkel, mis kandis pealkirja „12 lauset Eestimaa Ew.-Lutheruse usu waba kiriku ukse külge”.¹⁹⁵ Aunverdti ettepanekutes kajastusid alahoidlikud seisukohad, millest juhindudes esines ta kirikukorralduslike ettepanekutega, mis olid esimesel kirikukongressil esitatud vaba rahvakiriku korraldusest mitmes osas range-
mad. Samuti peegeldus neis veendumus õpetuse alahoidliku tõlgendustraditsiooni normatiivsena määratlemise vajalikkusest. Esimene lause, mille artikli autor „ukse külge naelutas”, võttis kokku kiriku õpetuslike aluste definitisiooni, mis erines esimesel kirikukongressil vastu võetud paragrahvist, aga ka kehtivast VELKS õpetusaluste paragrahvist (§ 252) selle lõpus esinenud lisanduse võrra, mis sidus kiriku õpetusliku aluse vaimulikuametile sätestatava nõudmisega: „Eestimaa Ew.-Lutheruse usu kirik on iseseisew, iseennast walitsew asutus; tema õpetuse aluseks on Wana ja Uue Testamendi kanonilised kirjad ja Augsburgi usutunnistus (Konkordia). Kes sellel alusel ei seisa, ei wõi Usupuhastuse kirikus õpetajaks olla.” Aunverdt pidas vajalikuks pastoreid edaspidi koolitada erilises vaimulikus akadeemias, sest senistes ülikooli oludes oli usuteaduse üliõpilaste vaimulik kujunemine tema hinnangul sattunud „kõige haledamasse seisukorda”. Kõige põhjalikumalt keskendus Aunverdt koguduse ja selle liikmete kui kirikukorralduse aluse suhtes esitatavatele nõudmistele. Artiklis avaldatud kava kohaselt võisid koguduse elust osa võtta kombeliselt kõlbelised, „sõna ja teoga laitmatud” inimesed, kes olid oma kohustused koguduse ees täitnud. Need koguduse hääleõiguslikud liikmed jagati kava kohaselt kaheks: üks osa võis küll koguduse tööst hääleõiguslikuna osa võtta (aktiivne ehk tegelik õigus), kuid selle rühma liikmetel polnud õigust osaleda koguduse volikogu töös ega volikogusse kandideerida (passiivne õigus ehk õigus saada valitud).¹⁹⁶ Naised võisid kava kohaselt kuuluda üksnes esimesse gruppi ehk teisisõnu ei laienenud neile õigus koguduse juhtimises osaleda. Aunverdt nõudis sõbralikku läbisaamist vennastekogudusega ning hoidumist poliitikast – kirik pidi seisma poliitilisest tegevusest ja liikumistest kõrgemal. Tähelepanuväärseks tuleb pidada artiklis esitatud absoluutsiooni ja ekskommunikatsiooni omavahelist sidumist. Toetudes Mt 18,15–17 ja 1Kr 5,13-le, nõudis Aunverdt, et pattude andeksandmisel peab koguduse elus olema tähtsus üksnes juhul, kui koguduse liikme suhtes kehtib ka ekskommunikeerimise võimalus, ehk teisisõnu on pattude andeksandmisel mõte vaid sel juhul, kui kogudusest on võimalik välja heita need, kelle õpetuslikud tõekspidamised või ülalpidamine ei ühti kiriku põhikirjas sätestatud õpetusliku aluse, kirikliku õpetusaluste tõlgendus-traditsiooni ja kiriku põhikirjas esitatud nõudmistega.

Viimaks tuleb peatuda artiklis esitatud kahel seisukohal, mille avaldamisel oli samuti otsene seos esimesel kirikukongressil kõlanud põhimõtetega. Neist esimene

¹⁹⁵ Aunverdt kasutas artikli avaldamisel pseudonüümi Hingekarjane. Theodor **Tallmeister**. *Wõitlus edumeelsuse ja tagurluse wahel Eesti kirikus. Wastuseks konsistooriumiliiknele prof. H. B. Rahamäele*. Tallinn: Protestantline Ühing, 1927, 69 (=Tallmeister 1927b).

¹⁹⁶ Esimesel kirikukongressil arutusel olnud põhikirja eelnõu kohaselt olid koguduse valitsemisorganiteks koguduse täiskogu ja volikogu. Enne kongressi esitatud trükitud põhikirja kavandis oli viimase suuruseks määratud 10–30 inimest, põhikirja esimesel lugemisel otsustati seda suurendada 20–50 inimeseni. Volikogusse võis eelnõu kohaselt kandideerida iga hääleõiguslik liige, „kellel kiriku elu wastu huwi ja osawõtmist on.” EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 31.

puudutas rahvusküsimust, olles suunatud rahvusi lahutava kiriku ning rahvusliku vaimu- ja hingelaadi tähtsustamise vastu. Kiriku ülesandeks oli ühendada eri rahvusest inimesi üheks ristikoguduseks (Gl 3,29), nn rahvuslikud erikirikud olid „üleüldise misjonikiriku” rajanud Jeesuse tahte vastased (Mt 28,19). Lõpuks mainis Aunverdt, et need kiriku ametikandjad ja kirikuliikmed, kes toonitasid kirikust kõneldes ja kirjutades esmajoones kiriku ning kultuuri ühtekuuluvust, polnud veel sugugi küpsed ristiinimesed, sest igasugune kultuur ja rahvus on ajutised ning kaduvad nähtused: „Kristuse igawest kirikut aga äratav ja ajab Nelipühi Waim.”¹⁹⁷

Kirikut kui kultuuritegurit käsitleti ka 13. juulil 1917. a Ristirahva Pühapäevalehes ilmunud artiklis, mille autor kasutas pseudonüümi Valgeoru. Artikli juhtmõtteks oli rõhutada, et kirik ja kultuur küll ei välista teineteist, kuid tõsine kultuur sünnib vaid ühenduses ristiusuga, viimasele vastu tulles ning sellega ühendust otsides. Nii ei eitatud artiklis kiriku ja kultuuri seoseid ning ühendust, kuid ka selles kirjutises nagu eelmiseski oli kriitikat nende aadressil, kes soovisid „moodsa nõuete kohaselt kultura tööd” teha ja rõhutasid kiriku ülesannetest kõneldes selle ühiskondlik-kultuurilist seisundit ning sellest lähtuvaid eesmärke. Mõlemas artiklis esitatud kriitika sihtmärgiks olid esimesel kirikukongressil sõnavõttudega esinenud vaimulikud ja koguduste saadikud. Viimati kirjeldatud artiklis arvustati ka esimese kirikukongressi ettevalmistustööde käigus ajalehes Postimees esitatud seisukohta, milles avaldati lootust, et revolutsiooni järel suureneb senisega võrreldes kiriku kultuuriline osa ja tähtsus Eesti rahva elus. Artikli autori hinnangul jäi tõsine kultuur kirikule kaasajal üha enam võõraks: „Õnnetu, kahepalgne lause: usk on igaihe eraasi! – on avaliku seltskonna keskel üleüldiseks hüüdsõnaks saanud.” Teiste seas pälvis teravat kriitikat Eesti Kirjanduse Selts, mille koosolekud toimusid sagedasti pühapäeval ja mille liikmed olid juba enne 1917. a revolutsiooni, aga ka selle järel rõhutanud kiriku kultuurilisi ülesandeid.¹⁹⁸ Artikli lõpusosas esitas autor otsekoheise küsimuse: „Kas neil kõigil, kes praegusel ajal kiriku korraldamisega nii palawalt tegemist teewad ja kiriku eluküsimuste harutamisest kõlawa häälega osawõtma tükiwad, ka tõsist lugupidamist ja armastust kiriku enese kui Kristuse koguduse vastu on, ka siis, kui nad tema wälis kulturatööd sugugi arwesse ei wõtaks?” Artikkel lõppes prohvetlike sõnadega: „Senine takistaw rahvusline wahesein on langemas. Edaspidi ei saa meie kodumaa kiriku wallas wist mitte enam „eestlane wõi sakslane?” märgusõnaks olema, waid: „Piibel wõi Paabel? Kristus wõi Wastukristus?”¹⁹⁹

5. juunil 1917. a ilmus ajalehes Postimees aga Riia Jakobi koguduse õpetaja Tallmeistri artikkel, milles viimane kutsus üles kiriku organisatoorsete muudatuste kõrval pühendama aega ka kiriku sisulisele uuendamisele. Tallmeister nõustus üldjoontes kirikukongressil kõlanud väitega, mille kohaselt polnud eestlased usu suhtes ükskõiksed, ja toonitas, et isegi „enam vähem intelligent ringkonnad” tundsid usuküsimuste vastu huvi. Hinnates kriitiliselt vaimulike senist tööd ja panust kiriku ning

¹⁹⁷ RP, nr 23, 8.6.1917, 90. 12 lauset Eestimaa Ew.-Lutheruse usu waba kiriku ukse külge.

¹⁹⁸ Eesti Kirjanduse Seltsi esimees oli aastatel 1907–1914 Villem Reiman, alates 1914. aastast Johan Kõpp. EKS asutajaliikmed olid teiste seas Jaan Tõnisson ja Juhan Kurrik. Marin **Laak**, Krista **Ojasaar**. *Sada aastat ajalugu. Eesti Kirjanduse Selts 1907–2007*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 2007, 3, 10.

¹⁹⁹ RP, nr 28, 13.7.1917, 109–110. Kirik kui kultura-tegur.

selle liikmete kasvatamisel, väitis Tallmeister, et rahvakirikut pole võimalik üksnes jutluste ja ametlike teadete edastamisega arendada. Kiriku tegevus peab juhinduma põhimõttest, mille kohaselt hindaksid need inimesed, kelle jaoks religioon on seesiselt võõras, kirikut kui rahvuskultuurilist tegurit. Esitatud eesmärkide teostamiseks pidas ta vajalikuks asutada uus usuteaduslik ajakiri, mis oleks lähtunud kaasaja inimese vajadustest ja arvestanud ning tutvustanud kaasaegse usuteaduse seisukohti. Ristirahva Pühapäevalehes oli aastate jooksul usulisi küsimusi küll käsitletud, kuid Tallmeisteri hinnangul oli ajaleht end sisuliselt ammendanud: „Modern-inimese hingelised nõuded on aga kaugelt keerulisemad ja protestantismuse usuteadlises ilmas walitsewad woolud on selleks liiga suure tähtsuse omandanud, kui et neid täiesti ignoreerida tohiks.”²⁰⁰ Tallmeisteri väitel tuli uuemaid teoloogilisi suundumusi tingimata tutvustada ka laiematele ringkondadele, sest miski polevat kirikule põhjustanud sedavõrd palju kahju, kui rahva keskel juba aastaid valitsenud arusaam, et Piibli verbaalinspiratsioonile toetudes väljendavad vaimulikud vaateid, mis teaduslikult ammu enam tõele ei vasta. Tallmeister viitas usuteaduse populariseerimise vajadusest kirjutades 1916. a Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamatus esitatud õp Reimani seisukohtadele.²⁰¹ Aastaid hiljem nimetas ta Reimani liberaalse usuteadusliku ajakirja asutamise mõtte isaks.²⁰² Ühtlasi osutas ta Riia eesti koguduse ajalehe ja Riia saksa-keelse vabameelsete ringkondade väljaantud vaimuliku ajalehe suhtes üles näidatud suurele huvile ning avaldas lootust, et ka Eestis jõutakse peatselt usu- ja ilmavaate küsimusi käsitleva ajalehe väljaandmiseni. Seejuures lootis ta koguduse liikmete huvile ja kaastööle. Küsimuse lähemaks arutamiseks ja ajalehe asutamiseks kutsus Tallmeister juba üleskutse avaldamise päevaks kokku koosoleku.²⁰³

Kuigi mitmed kirikutegelased olid uue väljaande asutamise vastu enne Postimehes avaldatud üleskutse ilmumist Tallmeisteri sõnul huvi tundnud – nähtavasti oli see olnud üks põhjusi, miks ta küsimuse tõstatas –, vastas kutsele ja võttis Tartus,

²⁰⁰ Sama seisukohta oli 1915. a väljaantud usulist kirjandust analüüsidest väljendunud ka Reiman, kes pidas Ristirahva Pühapäevalehe kõige suuremaks veaks usuteaduslike artiklite puudumist. Ühtlasi kajastuvad analüüsis Reimani püüdlused rõhutada vajadust lähtuda usuteaduslike küsimuste käsitlemisel kaasaja inimese seisukohast: „Praegugi ju vastab leht suure hulga usulistele tarvidustele. Nende omadele, kes hariduseastme, mõtte- ja tundeilma seisukoha ja eluaseme poolest nõnda on kindlustatud, et väljastpoolt õpetuse tuuled ja kahtlused, eksitused ja kiusatused nende ligi ei pääse ehk neid nende lapsea usus ei kõiguta. [...] „Ristirahva pühapäeva-lehe” sisu järele arvates ei peaks usuküsimusi ülepea olemagi. Kõik on kõikumata kindel ja ükskord väärastatud. Muud kui võta vastu, mis pakutakse, ja ole tänulik. [...] Uue aja inimese hädasid, küsimisi, kahtlemisi, otsimisi ei pane leht tähele, ei oska temale juhiks olla, ei saa vist arugi, et mul õigus on ainult seda uskuda, mis ma iseene elamises ja olemises tõele olen leidnud olevat, millel m i n u kohta sisemise elu edendamiseks väärtust on.” Villem **Reiman**. 1915. a kirjanduse-ülevaated. Usuline kirjandus. – *Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat VIII (1915)*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, 1916, 46–47.

²⁰¹ Artiklis, millele Tallmeister viitas, avaldas Reiman ülevaate kõikidest eestikeelsetest vaimulikest perioodilistest väljaannetest, mida oli 1915. a ilmunud kokku 14. Tallmeisteri väljaantud Riia Eesti Koguduse Lehe kohta jagas Reiman kiidusõnu, öeldes, et „iseäraliseks kiituseks olgu öeldud, et „uue aja” inimese usulisi hädasid silmas peetakse ja usulisi päevaküsimusi harutatakse.” *Ibid.*, 51.

²⁰² PI, nr 3, märts 1924, 36. Willem Reiman'i mäletuspäeva.

²⁰³ PM, nr 123, 5.6.1917, 2. Kas on uue vaimuliku lehe asutamine tarvilik?

Põhja-Balti Komitee ruumides toimunud kohtumisest osa vaid Jaan Tõnisson. Tallmeister sõitis vähese huvi tõttu Riiga tagasi ja ajakirja väljaandmine jäi ootama paremaid aegu.²⁰⁴

Hilissuvel võttis Tallmeister Ristirahva Pühapäevalehes sõna ka õp Aunverdti esitatud 12 ettepaneku kohta.²⁰⁵ Tallmeister pidas tõenäoliseks, et tema seisukohad pole ajalehe toimetusele ja suurele osale lehe lugejatest küll vastuvõetavad, kuid et arvamuste mitmekesisus oli tema hinnangul kiriklikku elu rikastav, pidas ta seisukohtade avaldamist siiski vajalikuks. Artikli kandvaks ideeks oli rõhutada nii Piibli kui kiriku õpetuslike aluste tõlgendamisel kaasaegsete usuteaduslike käsitlustega arvestamise vajalikkust. 16. sajandi reformatsiooni põhjanevaks nimetades osutas Tallmeister samas usupuhastuse ajalisele kontekstile ehk ajastu mõjudele, mistõttu polnud 20. sajandi inimesel võimalik reformatsiooniaegseid kirjatöid hinnata veatuks ega siduda näiteks Augsburgi usutunnistuse normatiivsust ja sõnasõnalist tõlgendamist õigusega olla kirikus vaimulik. Viimasest põhimõttest juhendumist nimetas Tallmeister katoliiklikuks ning julges oletada, et kitsenduste tulemusena võivad mitmed andekad vaimulikud, kes püüavad oma töös kaasaegses usuteaduses esitatud seisukohtadega arvestada, kirikust lihtsalt kõrvale jääda: „Sarnase kunstliku vastuolu tekitamise eest peaks kiriku põhjuskirja väljatöötamise juures kõige piinlikumalt hoiduma.” „Protestantismuse põhjusemõttele ustavaks jäädes” tuli pühakirja aina edasi uurida, üha sügavamale tungida, ning ei saanud ega tohtinud mööda vaadata põhimõttest, et kiriku aluseks jäävad eelkõige sisemine läbielamine ja isiklik tõetunne. Kirjeldatud usuelu põhiküsimuste üle valitses Tallmeisteri hinnangul suure osa usuteadlaste keskel üksmeel. Sellega seoses pidas ta oluliseks oponeerida ka Aunverdti esitatud nõudmisele koolitada vaimulikke ülikooli asemel erilises seminarilaadses õppeasutuses. Kirikuõpetajad pidid Tallmeisteri arvates läbima igakülgse puhastustule, sest tormides kasvab iseloom. Kirjutades kiriku ja kultuuri seostest, nõustus ta esiti Aunverdtiga. Kiriku ülesandeks on „ühenduse otsimine Jumalaga ja teenäitamine igavese, nägemata ilma poole.” Nii ei olnud kirik määratletav üksnes kultuuritegurina, samas püüdes kirik siiski ka üldiste kultuuriliste sihtide poole ning oli oma aja hariduse ja kultuuriga paratamatult seotud.²⁰⁶

Tallmeisteri väljaütlemistele reageeris omakorda Aunverdt, kes kordas kahes järjestikus lehenumbris ilmunud artiklis sisuliselt samu mõtteid, mida ta oli esitanud vahetult esimese kirikukongressi järel ilmunud kirjutises. Artikli pealkirjast „Kirik ja usuteadus” lähtudes keskendus Aunverdt esmajoones usuteaduse ja kiriku vahekorra selgitamisele, mida kirjeldades ta rõhutas mõlema iseseisvust. Kirik ja usuteadus puutusid kokku Piibli, selle algkeelte, dogmaatika jne uurimisel. Aunverdt rõhutas, et kirik ja selle vaimulikkond ei tohtinud mingil juhul toetuda ülikoolides esitatud

²⁰⁴ Tallmeister 1938, 353.

²⁰⁵ Aunverdti surma järel 1927. a iseloomustas Tallmeister teda kui „otse katoliikliste kalduvustega” meest, kellega ta oli teoloogiliste vaadete poolest kui tuli ja vesi. Aunverdt olevat Tallmeistrile eravestluses väitnud, et kui ta poleks olnud abielus, oleks ta konverteerunud katoliku kirikusse. „Usuasju hindas ta ainult südamega. Kaine mõistusega ei tahtnud ta seal kõige väiksematki peensust puudutada.” Samas hindas Tallmeister teda kõrgelt, peamiselt seetõttu, et ta oli Tallmeisteri sõnul teisitimõtlejate vastu salliv ja heatahtlik. PI, nr 5, mai 1927, 79. Üks ausameelsematest teisitimõtlejatest.

²⁰⁶ RP, nr 33, 17.8.1917, 129–130. Ka üks ettepanek „waba” kiriku asutamiseks.

uuemale usuteadusele, sest see oli oma olemuselt ajutine. Aunverdt kaitses kiriku alusena piblistlik-usutunnistuslikku välist ja ajatut antust. Seetõttu oli Aunverdt vastu ka Tallmeistri esitatud ettepanekule lisada vaba rahvakiriku põhikirja viide, mille kohaselt oleks nii pühakirja kui ka usutunnistuskirju tõlgendatud vastavalt kaasaegsele usuteadusele. Aunverdti hinnangul oli kaasajal peaaegu igal usuteadlasel isiklik tõde, mille tagajärjel oleks Eestis loodud ühe kiriku asemel tosin kirikut. Seepärast ei saa kirik oma ridadesse võtta ka „wabamõtlejaid (s.o. uskmatuid) õpetajaid”, vaid peab nõudma õpetusalustest kinnipidamist.²⁰⁷

Tallmeister oli oma artiklis põgusalt, ent kriitiliselt puudutanud ka vennastekoguduse vaimsust, vastandades selle nn uue aja inimese vaimsusele ja nõuetele. Viimane oli seotud üksikisiku ja ühiskonna kultuuriliste eesmärkide ja kaasaegse, Tallmeistri käsitusel liberaalse usuteadusliku arenguga, mistõttu olid tema hinnangul teisenenud ka nõuded vaimulikele. Kiriku vaimulikuametist kirjutades mainib ta, et ilmselt veel vaid vanemate inimeste ja vennastekoguduse liikmete jaoks võib piisata sellest, et vaimulik piirdub oma töös üksnes evangeeliumi kuulutamisega selle tegevuse kõige otsesemas ning kitsamas tähenduses.

Vennastekogudust kritiseerinud Tallmeistrile vastati vennastekoguduse hääle kandjas Vahimees. Vennastekoguduse esindajate hinnangut esimese kirikukongressi ja kirikus toimunud arengule võib iseloomustada kui mõõdukalt ettevaatlikku. 1917. a puhkenud revolutsioon ja muutunud riigikord mõjutas positiivselt ka vendade seltside tegevust: 1916. a Siberisse asumisele saadetud vanemvend Johannes Dunkel saabus 1917. a märtsis tagasi Eestisse, revolutsiooni tulemusena avati mitu sõja ajal suletud palvemaja ja tagastati vallasvara.²⁰⁸ Kiriku ja riigi lahutamist hinnati igati positiivseks ja tänuväärseks, üldjoontes hästi suhtuti ka vaba rahvakiriku asutamisse. Kiriku asutamist kirjeldati kui uue ajajärgu algust, mis on tulvil sisemist jõudu ja elu. Samal ajal tegid vendasid, nagu ka luteri kiriku alalhoidlikke vaimulikke ettevaatlikuks kirikus levivad vabameelsed meeleolud. Kui enne revolutsiooni oli riik kirikut „avaliku modernismi” eest kaitsnud, siis revolutsiooni järel oli „see tamm järsku katki murdunud. [...] Saksa wabameelse usuteaduse laineid ei keela ükski asi enam sisse tungimast. Nende kohisemist on juba eemalt kuulda.”²⁰⁹ Kriitiliselt suhtuti nii Tallmeistri artiklis esitatud seisukohtadesse, aga ka esimesel kirikukongressil silma paistnud vaimulike tegevusse. Uue kiriku loojaid nimetati mõnevõrra irooniliselt rahvameesteks ning seda, et just viimased kiriku asutamisel initsiatiivi olid haaranud, hinnati iseäralikuks, „kuna endisel ajal Jumala mehed wiletuste ja raskuste sees kristliku kiriku elu ja tõsise ristiusu waimus kiriku alusid kinnitasid.”²¹⁰

²⁰⁷ RP, nr 34, 24.8.1917, 133. Kirik ja usuteadus. Wastuseks Th. Tallmeistrile. Aunverdt esitas artiklis vastanduse, kirjutades, et usuteadlaste vahel, nagu Alexander von Oettingen, Adolf von Harnack, Wilhelm Bousset, Martin Kähler, Johannes Weiss ja teiselt poolt Reinhold Seeberg, keda ta nimetas must-valgeks usuteadlaseks, „aigutawad ülepääsemata kuristikud”, mille üle silda ei ole võimalik ehitada.

²⁰⁸ Johannes Dunkel. *Herrnhuti Ew. Wennaste Koguduse kaheksa aastase tegewuse ülewaade, tema asumine, kannatused, wõitlus ja tegewus; enne Läänemail, nüüd Eestis 1729–1929*. Tallinn: 1929, 53.

²⁰⁹ Vahimees, nr 8/9, august 1917, 107. Mõndasugust. Ewangeliumi Luteruseusu waba rahwakirik.

²¹⁰ *Ibid.*

Esitatud kriitika puhul tuleb esile tõsta vastuolu Eesti- ja Liivimaa vahel. Liivimaa suhtes, kus oli toimunud esimene kirikukongress, olid vennad võrreldes Eestimaaal töötanud vaimulike ja nende vaimulaadiga, tunduvalt kriitilisemad. Kriitika juured peitusid ennekõike vennastekoguduse ajaloos. Vaimulike püüded 19. sajandil vennastekoguduse tegevust otsustavalt piirata olid olnud jõulisemad just Liivimaaal, mistõttu oli vennastekoguduse mõju ja palvemajade arv võrreldes Eestimaa kubermanguga Liivimaaal tunduvalt väiksem. 19. sajandil peetud võitlus, mille põhjusi käsitledes rõhutati ratsionalistlikke meeleolusid, mida samastati omakorda kaasaegse usuteadusega, oli vendade eneseteadvuses leidnud kindla koha, mistõttu hinnati loodavat ehk käesoleval juhul liiga vabameelsena tundunud kirikut pigem Liivimaa kirikuks – nagu öeldud, peitus põhjus sellise nimetuse andmiseks ka esimese kirikukongressi ja selle ettevalmistamise koosoleku toimumiskohas –, ning usulist vabameelsust, mille väljenduseks oli ka uus kirikukorralduse eelnõu, nähti omasemana just Liivimaaal. Tallmeister, kelle artiklit ja seisukohti ajaleheveergudel arvustati, oli samuti vaimulikuks just Liivimaaal. Seda fakti ei jäetud kirikukorraldust ja Tallmeisteri seisukohti kritiseerivas kirjatöös mainimata. Kriitika põhjuseks olid ka kuuldused, et esimesel kirikukongressil oli vendade tegevusse suhtunud pilkavalt.²¹¹ Kirikukongressi protokollis selline suhtumine ei kajastu. Tallmeisteri seisukohti arvustavas kirjutises väljendati veendunult arvamust, et kirikus on siiski veel vaimulikke, kes „uutmoodi wõi waba usuteaduse ette” ei kummarda, vaid julgevad sellele „pihta anda”.²¹² Sellest lähtudes hinnati tõenäoliseks, et lisaks loodavale, õpetuslikult ja vaimulaadilt liiga vabameelsele kirikule asutatakse veel teinegi, vennastekoguduse vaimsusele ja ootustele sarnasem luteri kirik. Viimast nimetati evangeelseks luterlikuks vabakirikuks.²¹³ Siiski, nagu öeldud, ei pööranud vennad vabale rahvakirikule kindlameelselt selga. Ka järgnenud aastatel läksid vendade arvamused kirikus püsimise ja iseseisva kiriku moodustamise kohta lahku: üks osa soovis kirikus edasi püsida, teine osa viitas aga kirikusse tunginud liberaalsetele vaadetele ning ei soovinud seetõttu kirikus püsida ega koostööd arendada.²¹⁴

1917. a kevadel Tallinnas kogunenud umbes 400 vennastekoguduse liiget valisid 13-liikmelise komisjoni, ülesandega senine põhikiri uuendada. Ajaleheveergudel rõhutati, et luteri kirikuga kavatsetakse jääda ühendusse juhul, kui kirik püsib ka edaspidi senisel õpetuslikul alusel.²¹⁵ Õpetusaluste nõudest kinnipidamine avaldus ka uue põhikirja eelnõu esimeses paragrahvis: „Ewangeliumi Wennaste kogudus on iseseisew, ennast walitsew asutus. Ta seisab õpetuse põhjal, mida Wana ja Uue Testamendi kanonilised kirjad õpetawad ja mida Wendade usulised kirjad seletawad,

²¹¹ RP, nr 49, 7.12.1917, 192. Selgituseks „Hingekarjase” kirja peale Eesti Ew. Wennaste koguduse põhjuskirja asjas.

²¹² Vahimees, nr 10/11, oktoober, november 1917, 123. Th. Tallmeisteri mõtted Wennaste koguduse üle.

²¹³ Vahimees, nr 8/9, august 1917, 107. Mõndasugust. Ewangeliumi Luteruseusu waba rahwakirik.

²¹⁴ Voldemar **Ilja**. *Vennastekoguduse (Herrnhutluse) ajalugu Liivimaaal (Lõuna-Eesti) 1766–1817*. V. Tallinn: Logos, 2006, 235–236.

²¹⁵ RP, nr 49, 7.12.1917, 192. Selgituseks „Hingekarjase” kirja peale Eesti Ew. Wennaste koguduse põhjuskirja asjas.

Augsburgi usutunnistuse põhjal. Kes Kristust Pühast Waimust saadud Jumala Pojaks ei pea, see ei wõi Ew. Wennaste koguduse liige olla.²¹⁶

Tagasi tulles põhikirja redaktsioonikomisjoni tegevuse ja selles protsessis esile kerkinud eri seisukohtade juurde, tuleb esmalt esile tõsta kõster Kurrikut, komisjoni töö peamist koordinaatorit. Kurrik, kes ise hindas oma sattumist kirikukongressil valitud komisjoni ootamatuks, kujunes selle kirjatoimetaja ja protokollide koostajana kogu redigeerimistöö peamiseks koordinaatoriks.²¹⁷ Kirjatoimetajana oli tema kätte koondunud ka suur osa kongressi puudutavast materjalist. Komisjoni esimese kongressi järgse koosoleku kutsus Kurrik sekretariaadi nimel kokku 21. juuniks. Koosolekule, mida peeti Pauluse koguduse õpetaja Habichti juures, ilmusid Peetri koguduse õpetajad Eisenschmidt ja Laur, kellele lisandusid koosoleku kokkukutsuja ja võõrustaja. Neli meest lugesid läbi ning allkirjastasid Kurriku kirjutatud kirikukongressi protokollit teksti, misjärel koosolek lõppes.²¹⁸

1.1.2.2. Õpetaja Harald Põllu sekkumine kiriku põhikirja redigeerimisprotsessi. Alternatiiv redaktsioonikomisjonile – maakonnakonverentside organiseerimine

Esimesel kirikukongressil tervitusega esinenud Petrogradis asuva üldkonsistooriumi esindaja õp Alexander Theophil Meyer andis oma sõnavõtu mäletatavasti teada, et 1917. a sügisel Petrogradis toimuvale üldsinodit ettevalmistavale koosolekule olid oodatud esindajad riigi eri paigust. 27.–29. juunil 1917. a toimunud koosolekust

²¹⁶ RP, nr 41, 12.10.1917, 162. Ewangeliumi Wennaste kogudus ja Ewangeliumi kirik.

²¹⁷ Kurriku hinnang oli tingitud asjaolust, et kõstrite ja vaimulike suhted oli esimese kirikukongressi eel ja järel pingelised, sest kõstrid tundsid end vaimulike kõrval teisejärgulisena ning kongressi tööst kõrvalejätuna. Kõstreid kirikukongressile kutsutud polnud, mõned kõstrid – põhiliselt Tartu praostkonnast – võtsid aga kongressist sellegipoolest osa. Samuti pingestusid suhted kongressil kõlanud mõtete tõttu, mille kohaselt tuli kõstri ametit põhjalikult muuta. Vahetult enne kirikukongressi toimunud kõstrite koosoleku järel otsustati oma ametikohtade ja huvide kaitseks asutada kõstrite liit/selts. Kurrik andis pärast oma valimist kiriku põhikirja eelnõu komisjoni kõstritest ametivendadele teada, et ta kavatseb liidu loomisest ja tegevusest kõrvale jääda, väljendades kartust vastasel juhul kiriku põhikirja komisjonist välja langeda. Samuti viitas ta oma kõrgele vanusele (oli sündinud 1849. aastal) ning teatas, et peab õigeaks kõstrite õigusi kaitsta kiriku põhikirja komisjonis. KM EKLA, f 68, m 5:13, l 1/2. Vaatamata sellele ei jäänud Kurrik kõstrite seltsi loomisest kõrvale, 12. septembril 1917. a toimunud kõstrite koosolekul valiti ta kõstrite seltsi põhikirja lõplikuks väljatöötamiseks moodustatud komisjoni liikmeks. RP, nr 38, 21.9.1917, 150–151. Eestimaa kõstrite koosolek.

²¹⁸ Sellest kuupäevast pärinevad nelja isiku allkirjad protokollil. Kuigi see protokollis ei kajastu, kirjutab sekretariaati kuulunud õp Harald Põld protokollile alla teistest hiljem. Kindlasti polnud ta seda teinud veel 10. juuliks, mil Kurrik talle kirjutab ja toimunud koosolekust ülevaate andis. See ei tähenda, et Põllul poleks protokollit tekstist ülevaadet. 1922. a väitis Põld, et just tema oli see, kes kirikukongressi protokollit koos Kurrikuga ümber kirjutas, lisades, et ta „iseäralist rõhku protestantismi kinninaelutamise peale ei pannud.” Nii võib oletada, et Kurrik ja Põld töötasid kongressi protokolliga üheskoos 1917. aasta juuni algul. 21. juuni koosolekul, millest Põld osa ei võtnud, lugesid Laur ja Habicht koos protokollit kirjutaja Kurrikuga protokollit viimast korda üle ning allkirjastasid selle. Põld allkirjastas protokollit hiljem. EAA, f 1201, n 1, s 89, l 6; MK, nr 31, 2.8.1922, 243. Usuwoolud kirikus.

võttis Eesti koguduste ainsa esindajana osa õp Harald Põld.²¹⁹ Kokku osales nõupidamisel 24 inimest, kellest 7 olid ilmikud.²²⁰ Enne koosolekut oli Meyeri sulest ilmunud brošüür, milles tutvustati kavandatava üldsinodi valimiskorda, töökorraldust ja üldsinodi programmi. Sellele pidi Meyeri teatel peatselt järgnema ka teine väljaanne.²²¹

Petrogradis toimunud koosoleku järel ajakirjanduses sõna võtnud Põld soovis eesti koguduste senise töö hõlmata üldkonsistoriumi juhitud kiriku reorganiseerimiskäiku ja avaldas lootust, et eesti koguduste teine kongress koguneb veel enne oktoobrikuud, et kirikukorralduse kava lõplikul kujul vastu võtta ja Petrogradi saata.²²² Kogudustesse saadeti Petrogradis toimunud koosoleku järel eestikeelne trükitud ringkiri, milles anti üldkonsistoriumi kavadest ülevaade ning kutsuti õpetajaid üles kiriku uuendamisprotsessis aktiivselt kaasa lööma.²²³

Petrogradis toimunud koosolek oli esimesel kirikukongressil esimese lugemise läbinud põhikirja redigeerimisprotsessis olulise tähtsusega seetõttu, et selle tulemusena muutus kaalukamaks sealsest koosolekust osa võtnud Põllu positsioon, mis mõjus omakorda elavdavalt kirikus esinenud kirikukorraldust ja organisatsiooni tulevikku puudutanud eri seisukohate avaldumisele. Vaadete esitamise väljundiks kujunes põhikirja redigeerimine. Kui enne esimest kirikukongressi ja kongressi ajal oli Põld jäänud kirikukorralduse üle toimunud aruteludes tagasihoidlikuks – kongressi protokollis ei ole välja toodud ühtegi Põllu sõnavõttu, mis ei tähenda siiski, et tema rolli tuleks alahinnata; Põld kuulus teatavasti kongressi sekretariaati ning oli ka üldkonsistoriumi esindaja Meyeri tõlgiks –, siis Petrogradis aset leidnud kokkusaamise järel asus ta põhikirja koostamisel mängima senisega võrreldes märksa suuremat osa.

Peamine põhjus, miks Põllu huvi põhikirja vastu suurenes, oli uue kongressi kokkukutsumise venimine ja põhikirja redaktsioonikomisjoni töö korraldus. Komisjon ei kogunenud 21. juunil 1917. a toimunud koosoleku järel mitme kuu vältel uuesti koosolekule. Veelgi olulisemana tuleb mainida Põllu seisukohta, et kirikukorralduskava polnud olemasoleval kujul vastuvõetav. Põllu ideeks oli hakata korraldama maakondlikke konverentse, mida ta asus teostama Eestimaa Õpetajate Ühisuse ülesandel. Maakondlike konverentside eesmärgiks oli põhikiri väiksemates, vaimulike ja koguduste saadikute rühmades enne 1. novembrit 1917. a veel kord läbi arutada, et see sejärel maakondlikel konverentsidel valitud komisjonis lõplikul kujul formuleerida ja üldkonsistoriumile edastada.²²⁴

²¹⁹ RP, nr 29, 20.7.1917, 113. Meie kirikukorra uuendamistööde käigust; MK, nr 31, 2.8.1922, 242. Usuvoolud kirikupäewal. Põld nimetas end Eestimaa konsistoriaalringkonna „Eesti õpetajate” esindajaks, „lõunapooliste eestlaste esitaja” oli tema andmetel Johan Kõpp. Esimesel kirikukongressil sinodit ettevalmistavale koosolekule esindajaid ei määratud.

²²⁰ EAA, f 1201, n 1, s 90, l 19. Eestimaa konsistoriumi esindajana võttis koosolekust osa õpetaja Max Krause, baltisaksa rahvusgrupi esindajatena praost Adolf Greinert ja professor Karl Girgensohn.

²²¹ Theophil Meyer. *Vorarbeiten zur General-Synode*. Petrograd: Buchdruckerei Kugelgen, Glitsch & Ko., Katharinenhofer Prosp. No 87, 1917.

²²² RP, nr 29, 20.7.1917, 113. Meie kirikukorra uuendamistööde käigust.

²²³ EAA, f 1201, n 1, s 90, l 55.

²²⁴ RP, nr 38, 21.9.1917, 150. Üleskutse kirikukongresside asjus.

Septembri algul asus Põld sel põhjusel mitme ametivennaga kirjavahetusse, teadtes neile, et kuna põhikirja komisjon polnud seni koosolekule kogunenud, üldkonsistooriumi tähtaeg aga lähenes, ning uue kongressi kokkukutsumine oli sõjalolude tõttu raskendatud, oli ainsaks võimaluseks hakata korraldama väiksemaid maakondlikke konverentse.²²⁵ Põhikirja redigeerimise vajalikkusest kõneldes kasutas Põld argumendina väidet, et suur osa koguduste esindajaid polnud põhikirja sellise redaktsiooniga veel rahul ega tunnistanud seda lõplikuks, nõudes põhikirja üle uut arvamustevahetust.²²⁶ Konkreetseid redigeerimist vajavaid põhikirja sätteid ta ei maininud.

Reaktsioon Põllu tegevusele oli üldjoontes kahesugune. Põhja-Eestis asusid vaimulikud üleskutse järel mitmel pool konverentse korraldama.²²⁷ Mitmes praostkonnas olid koguduste esindajate, vaimulike ja kõstrite osavõtul vastavad arutelud toimunud juba enne Põllu üleskutset. Üheks selliseks oli Saaremaal toimunud koosolek, mis oli aset leidnud 4.–5. septembril 1917. Koosoleku kokkukutsumise algatus lähtus õp Rahamäelt. Viimane tutvustas Põllule lühidalt koosoleku otsuseid.²²⁸

Praostkonna vaimulike, koguduste saadikute ja kõstrite ühine koosolek oli toimunud ka Pärnu praostkonnas. Põld palus kirjas Pärnu praostilt Woldemar Schultzilt, et viimane informeeriks teda koosoleku otsustest.²²⁹ Niisiis arutati mitmes praostkonnas kirikukorralduse küsimusi iseseisvalt.²³⁰

Kui Põhja-Eestis ja üksikutes kohtades mujal leidis Põllu ettepanek positiivset vastukaja, siis enamik redaktsioonikomisjoni liikmetest suhtus Põllu ettevõtmisesse äraootavalt või eitavalt. Tartu ja Võru praostkondade ühise konverentsi organiseerimise ettepaneku oli Põld teinud Kõpule. Viimane vastas Põllu üleskutsesele eitavalt, kaitstes esimese kirikukongressi ja selle seadusliku esinduse volitusi.²³¹ Redaktsioonikomisjon soovis kirikukongressi seadusliku esindajana kirikukorraldustöid iseseisvalt jätkata. Kõpp esitas Põllule ettepaneku redaktsioonikomisjoni koosseisu

²²⁵ Vastava teadaandega esines Põld avalikult ka ajalehtedes Postimees ja Ristirahva Pühapäevaleht.

²²⁶ PM, nr 213, 19.9.1917, 3. Toimetusele tulnud kirjad. Üleskutse kiriku-kongresside asjus.

²²⁷ RP, nr 38, 21.9.1917, 152. Uuemad sõnumid; EAA, f 1201, n 1, s 89, l 12. 5. oktoobril 1917. a toimus Harjumaa, 11. oktoobril Viru ja Alutaguse maakondlik konverents. Tallinnas toimuvale konverentsile oli kutsutud ka põhikirja redaktsioonikomisjoni juhtinud Johan Kõpp.

²²⁸ EAA, f 1201, n 1, s 89, l 16–17.

²²⁹ EAA, f 1206, n 1, s 299, l 14, 21. Schultz oli koosolekul, kus arutati muu hulgas reformatsiooni 400. juubeli tähistamist, ettekannet pidama palunud Ristirahva Pühapäevalehes mõtteid avaldanud õp Aunverdti, kes pealkirjastas oma ettekande „Ewangeliumi kirik ja Tartu kongress”. Seoses 1917. aasta sügisel aset leidnud reformatsiooni 400. aasta juubelipidustuste kavandamisega mainis N. Aunverdt kirjas praost W. Schultzile, et nii nagu 1817. aastal, kui kirikut hakati nimetama „Ewangeliumi-Lutheri kirikuks”, ja Augsburgi usutunnistuse juubeli aastapäeval 1830. aastal, kui võeti kasutusele vaimuliku uus ornaat, tuli tema arvates ka sel korral juubelipäev ühendada mõne „silmapaistvama abinõuga”, tehes ettepaneku vastavalt liturgilistele nõuetele uuendada vaimuliku ametiriietust.

²³⁰ Pärnu praostkonnas toimus veel teinegi koosolek, kus kirikukorralduse küsimust arutati. Sellele viitab Põld 29. septembril 1917. a Schultzile saadetud kirjas. Ka sel korral polnud tegemist maakonna konverentsiga, sest Põld palus kirja lõpus Schultzil teatada, kui praostkonnas oli soov korraldada ka maakonna konverents. *Ibid.*, l 23.

²³¹ EAA, f 1201, n 1, s 89, l 13, 8; EAA, f 1206, n 1, s 299, l 22.

igast praostkonnast pärit saadikutega täiendada. Maakondlike konverentside vastu protesteeris Kõpp põhjusel, et nende tulemusena oleks olemasolevale kavale tõenäoliselt lisandunud mitu põhikirja, mis nende põhimõtetega, mis kongressil kokku lepiti, kokku ei oleks sobinud. Seejuures andsid maakonna konverentsid võimaluse kõnelda koguduste esindajatel, kes Kõpu sõnul „suurel kongressil suudki ei usaldanud lahti teha.”²³²

1.1.2.3. Kiriku põhikirja redigeerimine redaktsioonikomisjonis ja maakonnakonverentsidel 1917. aasta sügisel

Kujunenud olukorras otsustati Põld kutsuda põhikirja redaktsioonikomisjoni istungile. Põld kinnitas kutse esitanud kõster Kurrikule, et kirikukorralduse küsimus pakub talle huvi ja andis ühtlasi ülevaate kavandatavatest maakondlikest konverentsidest.²³³ Õp Eischmidt, kes saatis Põllule samuti kutse, viitas aga võimalusele arutada komisjoni istungil ka Põllu ettepanekut maakondlike konverentside organiseerimisest.²³⁴

Redaktsioonikomisjoni istung toimus 26. ja 27. septembril 1917. a Tartus. Päevakorras sisaldunud teise kirikukongressi korraldamise kohta võeti vastu kongressi kokkukutsumist toetav otsus. Vastus Põllu esitatud ettepanekule maakondlike konverentside organiseerimisest kajastub istungi protokollis lühidalt ja otsekohevalt: „Vastatakse eitavalt.”²³⁵ Koosoleku järel Postimehes ilmunud teate kohaselt suhtuti maakonna konverentside korraldamisse kui eraettevõtmisesse, millel polnud kongressiga mingit seost. Pehmendava asjaoluna mainiti, et maakondlikud konverentsid võisid kongressi asjakohase materjaliga varustada.²³⁶

Kiriku põhikiri töötati kaks päeva väldanud koosolekul täies ulatuses läbi. Selle tulemusena muudeti rohkem kui paarikümne paragrahvi sõnastust ja sisu. Sisulistest muudatustest väärib esiletõstmist õpetaja ja kõstri valimise korra muutmine ning ametivande asendamine töotusega. Viimane muudatus põhjustas 1920. a-tel tekkinud õpetusküsimuste tüli käigus vaidlusi.²³⁷ Koosoleku protokollis ametivande muutmise motiive ei selgitata. Vaimuliku ja kõstri valimise õigus anti muudatuse kohaselt erilisele valimiskogule, mille liikmete arv oli volikogu liikmete arvust kaks korda suurem.²³⁸

Koguduse liikmeskonda puudutanud paragrahv, mis oli sõnastatud nii: „Koguduse liikmeks on igaüks, kes Ew.-Lutheruse usku on ja kogudusest seni mitte pole välja astunud”, muudeti Heinrich Koppeli ettepanekul järgmiselt: „Eesti vaba rahvakiriku liikmed on kõik endised koguduse liikmed, nende järeltulijad ja uuesti vastu võetud

²³² EAA, f 1201, n 1, s 89, l 14p–15.

²³³ KM EKLA, f 68, m 5:8, l 1/1.

²³⁴ EAA, f 1201, n 1, s 89, l 7.

²³⁵ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 40.

²³⁶ PM, nr 223, 30.9.1917, 3. Eesti Ewangeeliumi-Lutheruse usu waba rahvakiriku põhjuskirja eelnõu.

²³⁷ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Kiriku III Kirikupäeva protokoll Tartus 13., 14. ja 15. juunil 1922, 12p.

²³⁸ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 40p.

liikmed.”²³⁹ Eritingimusi koguduste liikmete õiguste ja piiranguid liikmete kohustuste kohta põhikirja ei lisatud. Nii järgiti esimesel kirikukongressil kõlanud põhimõtet, mille kohaselt pidi kiriku liikmeskond kujunema senise liikmeskonna põhjal, tulevikus aga ennekõike lasteristimise kaudu, tunnistades seejuures iga kirikuelust huvitunud täisealise kirikuliikme õigusi koguduse ja kiriku elus kaasa rääkida. Koguduse liikmete õigusi ja kohustusi puudutanud sätete kohta tegi ettepaneku ka komisjoni koopteeritud Põld, kuid see ei pälvinud komisjoni enamuse toetust. Põllu ettepanek ühtis üldjoontes 8. juunil 1917. a Ristirahva Pühapäevalehes Aunverdti artiklis „12 lauset Eestimaa Ew.-Lutheruse usu waba kiriku ukse külge” esitatud nõudmisega eristada koguduse liikmeid aktiivse ja passiivse õiguse alusel. Ettepanek sellelaadseks eristuseks oli esitatud ka 4.–5. septembril 1917. a Saaremaa praostkonnas toimunud koosolekul.²⁴⁰ Aunverdt oli passiivse õiguse andmist piiranud sooliste ja vanuseliste kriteeriumide abil, Saaremaa koguduste saadikud ja vaimulikud piirdusid vaid vanusepiirangutega. Ka selles osas oli Aunverdt olnud nõudlikum. Tema kava kohaselt polnud passiivse õiguse omistamine nooremale kui 30-aastasele koguduseliikmele võimalik. Saaremaal kogunenud praostkonna koosolek pidas seevastu küpseks 25-aastast koguduse täisliiget.

Viimase ettepanekuga ühtinud põhikirjamuudatus leidis ka Põllu koostatud kirikupõhikirja täienduste hulgas. Vastav dokument, mis kannab pealkirja „Tartu kongressi eelnõu täiendused” on dateerimata ja lisatud esimese kirikukongressi ning redaktsioonikomisjoni protokollidele. See on ainus kirikukorralduse muudatusettepanekuid sisaldav dokument, mis redaktsioonikomisjoni materjalide hulgas leidub. Ilmselt pärinevad Põllu täiendused, milles on võrreldes kiriku põhikirja eelnõuga koguduste liikmete õigusi ja kohustusi mitmeski osas selgemini, spetsiifilisemalt, aga ka rangemalt määratletud, 1917. a septembrist. Ettepanekud olid saadetud kõster Kurrikule eesmärgiga neid võimaluse ja soovi korral põhikirja redigeerimisel kasutada.²⁴¹

Põllu kava kohaselt jaotusid koguduse liikmed kolme kategooriasse: alaealised ehk konfirmeerimata, täisealised ehk konfirmeeritud ja hääleõiguslikud ehk konfirmeeritud liikmed, kes olid ühtlasi täitnud põhikirjas esitatud kohustused. Täisealistel liikmetel oli koguduse ees neli kohustust: koguduse liige pidi end tunnistama luteriusuliseks, võtma koguduse täiskogu määratud ulatuses osa koguduse ja kiriku ülalpidamisest, pidama kinni kiriku seadustest ja koguduse korraldustest ning oma lapsi kristlikele põhimõtetele vastavalt kasvatama. Hääleõiguslikud olid need koguduse täisealised liikmed, kes olid ühe aasta vältel eelpool mainitud kohustused täitnud. Aktiivne õigus oli kava kohaselt kõikidel hääleõiguslikel liikmetel, passiivse õiguse määramisel seadis Põld igast valitavast ametikohast lähtudes eritingimusi. Näiteks volikogusse oli õigus valida koguduse liikmeid, kes olid vanemad kui 25 aastat. Naiste volikogusse valimise kohta polnud Põld kindlat seisukohta kujundanud, samuti ei sidunud ta passiivset ega aktiivset õigust armulaua käimisega. Mainimist

²³⁹ *Ibid.*, 40p.

²⁴⁰ EAA, f 1201, n 1, s 89, l 16p. Rahamäe saadetud kiri Saaremaa kirikukogu otsuste kohta kannab 26. septembri kuupäeva, s.t see jõudis Põlluni pärast kiriku redigeerimiskomisjoni 26.–27. septembril toimunud istungit.

²⁴¹ KM EKLA, f 68, m 5:8, l 1/1.

väärrib veel Põllu koostatud kirikupõhikirja täienduste hulgas leiduv paragrahv, mille kohaselt pidid kõik luteri kiriku liikmed olema registreeritud üksikutes kogudustes.²⁴²

Põllu nõudmised olid komisjoni üldistest hoiakutest alalhoidlikumad; ta soovis võrreldes esimesel kirikukongressil esimese lugemise läbinud kirikupõhikirjaga koguduste liikmetelt selgesõnalisemat usu tunnistamist ja koguduse liikme kohustuste määratlemist, sidudes esitatud nõuded kiriku liikmelisusega. Seeläbi kallutas ta vaba rahvakiriku kontseptsiooni vabakirikliku korralduse suunas. See tuleb selgelt nähtavale Põllu visandatud teises kiriku põhikirja muudatusettepanekuid sisaldavas dokumendis, mis kannab pealkirja „Eesti Ev. L. usu vaba rahvakiriku korra eelnõu peajooned (Tartu eelnõu täiendus)”. Dokument asub Põllu isiklike paberite hulgas, andmed selle kasutamisest redaktsioonikomisjoni istungil puuduvad. Nii nagu redaktsioonikomisjoni materjalide hulgas leiduv dokument, on ka see dateerimata, kuid pärineb suure tõenäosusega samast ajast ja ühtib nii vormilt kui sisult suuresti eelpool kirjeldatud dokumendiga. Ainsaks erinevuseks on muudatuste arv. Redaktsioonikomisjonile esitatud muudatusettepanekute maht on mõnevõrra väiksem kui kirikukorralduse eelnõu peajooni sisaldavas dokumendis esitatud muudatuste arv. Koguduse liikmete kohustusi on Põld võrreldes redaktsioonikomisjonile esitatud kavaga täiendatud ühe punkti võrra: „Iga täisealise koguduse liikme kohused on järgnevad: e) et ta ausat ja laitmata elu elab.”²⁴³ Nõudmise kõrval elada kõlbeliselt väärikat elu väljendub Põllu kirikukorralduslik seisukoht koguduse korda puudutavas paragrahvis: „§ 14 Kogudusel peab võimalik olema teostada oma liikmete vastastikust kasvatust (Matt. 18, 15–18 põhjal) ja kõlbmata liikmete väljaheitmist kogudusest.”²⁴⁴

Esimesel kirikukongressil oli igale kongressi saadikule jagatud trükitud põhikirja kavand, kuhu saadikud nii kongressi ajal kui ka hiljem kommentaare kirjutasid. Põllule kuulunud eksemplaris on koguduse liikmete kohustusi määratleva § 14 juurde kirjutatud lühike kommentaar: „kirikust väljaheitmine (Kirchenzucht)”.²⁴⁵ „Kirchenzucht” ehk kiriklik kari tähistas kirikliku ja kogudusliku distsipliini ehk korra nõudmist, mida esitades arvustas Põld kõlbeliselt ebaväärikat elu elanud ja kiriku suhtes ükskõiksete liikmete kõrval ka liberaalsete, õpetuslikult vabameelsete mõjude liigset domineerimist kirikus. Eelnevast lähtudes pidas ta oluliseks kaitsta pühakirja autoriteeti ja seeläbi kirikut ning kogudusi, viies põhikirja sisse võimaluse koguduse liikmeid õpetuslike vaadete või kiriku seisukohast ebamoraalse elu tõttu noomida ja meeleparandusele kutsuda ning vajaduse korral isegi kogudusest välja heita.

Samu seisukohti esitasid 1917. a mitmed teisedki vaimulikud, teiste seas oli vastav ettepanek mäletatavasti leidunud ka Aunverdti kirjutises. Kiriku liikmetelt tuli Aunverdti sõnul nõuda usu tunnistamist: „tõsine kirik” koosnegu nendest, „kes Jeesuse Kristuse sisse usuwad ja Jumala Sõna ning sakramenta truusti tarwitawad”. Lisaks sellele aluspõhimõttele esitas Aunverdt nõudmise, et koguduse liikmed, kes on „südame poolest leiged, külmad, wast otse Jumala waenlased”, peavad kirikust

²⁴² EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 33, 33p; EAA, f 1201, n 1, s 89 l 51.

²⁴³ EAA, f 1201, n 1, s 89, l 50p. Kava asub Põllu isiklike materjalide hulgas ja on eelmisega võrreldes mõnevõrra pikem ja põhjalikum.

²⁴⁴ *Ibid.*

²⁴⁵ *Ibid.*, l 47.

lahkuma. Esitatud nõudmistele vaatamata pidas ta tõenäoliseks, et nii valitsenud põhimõtte „vaba kirik, vaba usk” kui mitmel teisel põhjusel leidub kiriku liikmeskonnas endiselt inimesi, kes pole neid nõudmisi aluseks võttes tõelised usklikud. Rangeim ja põhimõtteline otsus oli nende liikmete kogudusest väljaheitmine. Püüdluse tõttu olla misjonikirikuks arvestas Aunverdt, et vaatamata rangusele püsivad koguduste liikmete hulgas inimesed, kes veel „pühad (usklikud)” ei ole. Just seetõttu tuli koguduse liikmetel teha hääleõiguse osas vahet. Ta jätkas: „Kirik olgu tegew ainult nende liikmete kaudu, kes kõige südamega usu ja kiriku lapsed ning sõbrad on! Ainult need võtku kiriku ja koguduste enesewalitsemisest tegelikult osa!”²⁴⁶ Aunverdti ettepaneku kirikukorralduslikuks väljenduseks oli eelpool kirjeldatud aktiivse ja passiivse õiguse kehtestamine, ühtlasi on tema nõudmistes võimalik näha vihjet tuumkoguduse loomiseks.²⁴⁷ Kui Põld sidus kirikliku kari nõudmise koguduse liikme kohustusi sätestava paragrahviga, siis redaktsioonikomisjoni liige õp Jakob Kukk oli fraasi „Kzucht kiriklik kari??” paigutanud koguduse juhtorgani ehk volikogu kohustusi kirjeldava paragrahvi juurde.²⁴⁸ Nii andis Kukk koguduse juhtorganile õiguse valvata koguduse ja selle liikmete õpetusliku puhtuse ning kõlbluse üle, koguduse volikogule omistati teatud meelevald, preesterlik funktsioon.²⁴⁹ Ehkki mõnevõrra leebemal kujul, leidis vastav nõudmine just selles paragrahvis oma koha.²⁵⁰ Nõudmine viidi põhikirja sisse tõenäoliselt 1917. a septembris toimunud redaktsioonikomisjoni istungil, vastav viide esineb koosoleku lisamaterjalide hulgas. Selle autorsus pole selge.²⁵¹ Põhikirjamuudatuse sõnastuse põhjal võib pidada tõenäoliseks, et selle üle vahetati kas koosolekutel või kirjalikult mõtteid ning põhikirjas esitatud sõnastus oli komisjoni liikmete seisukohtade kompromiss. Nii on vastav põhimõte küll põhikirja lisatud, kuid Põllu ettepanekut leebemaks muutes pole loodud võimalust koguduse liiget kogudusest välja heita. Mainitud on üksnes koguduse liikme toetamist, noomimist ja meeleparandust. Nii toetuti usutavasti arusaamale, et koguduse volikogule ei tohtinud anda täidesaatvat õigust, vaid üksnes hingehoidlik funktsioon koguduse liikmete toetamisel, näitamaks teed meeleparandusele.

26.–27. septembril 1917. a toimunud redaktsioonikomisjoni koosolekul otsustati järgmine komisjoni istung korraldada 7. novembril ja täiendada komisjoni koosseisu praostide või nende esindajate, kolme kõstrite esindajaga Liivimaa ja kolmega Eestimaa konsistoriaalringkonnast, juristide Kaarel Partsi, Jüri Pariku ja Mihkel Ostratiga

²⁴⁶ RP, nr 31, 3.8.1917, 122. Kellel on kiriklik hääleõigus? Nn Tartu eelnõu pidas Aunverdt nii liikmeskonna õiguste ja kohustuste kui ka koguduse volikogu ülesannete määratlemise osas puudulikuks. Ideaal, mille poole Aunverdt püüdis, polnud tegelikult vaba rahvakirik, vaid vabakirik.

²⁴⁷ Vastavat põhimõtet arendas 1920. aastate algul seoses kirikliku kari korralduse väljatöötamisega ka Harald Põld.

²⁴⁸ EAA, f 2264, n 1, s 22, l 1.

²⁴⁹ Salumaa. *EELK 1918–1962*, 26.

²⁵⁰ § 14 Eriti on volikogu kohuseks: 5. Nõrkadele ja eksijatele koguduseliikmetele kristlikus vaimus toetajaks olla, neid noomides ja parandada püüdes (Matt. 18.15–17).

²⁵¹ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 34p, 37p, 43p.

ning mitme vaimuliku ja kooliõpetajaga.²⁵² Komisjoni laiendamise üheks põhjuseks oli vajadus lõpetada maakondlike konverentside organiseerimine, milleks pidi komisjon eelkõige kiriku ametikandjate seas saavutama laiapõhjalisema esindatuse.

Enne viimaste põhikirjamuudatuste juurde asumist tuleb veel põgusalt käsitleda kirikliku kari ja koguduse liikmete aktiivse ning passiivse õiguse temaatikat, mida puudutati ka 1917. a oktoobris toimunud kahel maakondlikul konverentsil. Ehkki konverentsid ei mõjutanud otseselt redaktsioonikomisjoni tööd, avaldusid konverentsidel esitatud ettepanekutes Põhja-Eesti vaimulike ja koguduse liikmete soovid kirikukorralduse reformimiseks. Viimased erinesid põhikirja senisest redaktsioonist ja redaktsioonikomisjoni üldistest hoiakutest, mistõttu tuleb neil põgusalt peatuda. 11. oktoobril 1917. a toimunud Harjumaa ja 4. oktoobril aset leidnud Viru Alutaguse maakondlik konverents jäid teadaolevalt ainsateks maakondlikeks koosolekuteks, mis kiriku põhikirja redaktsioonikomisjoni tegevusega samal ajal toimusid.

Harjumaa konverents, millest, nagu ka Saaremaa praostkonnas toimunud koosolekust, võtsid osa koguduse vaimulikud, köstrid ja koguduste saadikud – koosolek toimus Tallinnas Kaarli kiriku leerisaalis – kujundas välja seisukohad nii usuõpetuse, kirikumaade kui ka koguduseliikmete aktiivse ja passiivse õiguse kohta. Viimases küsimuses, mis võeti arutusele Nissi koguduse õpetaja Carl Hugo Hahni algatusel, nõuti, samuti kui ajakirjanduses ja Saaremaa koosolekul esitatud ettepanekutes, et koguduse volikogusse valimiseks tuleb seada teatud tingimused.²⁵³ Põhiosa ettepanekutest esitas konverentsil õp Põld. Kui kõikide teiste ettepanekute puhul saavutas konverents üksmeele, siis koguduse volikogusse (konverentsil kasutati nimetust „nõukogu”) valimise kriteeriumide ehk koguduse liikme passiivse õiguse suhtes ei jõudnud konverents lõpliku ja kõiki osapooli rahuldava otsuseni. Koosolekust osavõtnud koguduste esindajad polnud nõus ei Hahni ettepanekuga väljendada solidaarsust Saaremaa konverentsi otsustega, ega ka Põllu ettepanekuga, mis leidis koosoleku protokollis kohaselt „vasturääkijaid” ja jäi seetõttu vastu võtmata.²⁵⁴

Ettepanekut, mille Põld esitas, pole kahjuks võimalik lähemalt kirjeldada, sest konverentsi protokollis, Keila koguduse abiõpetajas Ferdinand Jürgensonis on ettepanekud tekitanud nähtavasti mõningast segadust, nii pole ta esimesest fraasist „a) et ta Luteri usuline oleks” kaugemale jõudnud. Jürgensoni selleteemalisest arupärimisest Põllule selgub, et Põllu ettepanek oli määrata koguduse volikogusse kandideerimiseks neli nõudmist.²⁵⁵ Spetsiifiliste nõudmiste esitamine oli seotud koguduse nõukogule antud volitustega. Põhjus, miks konverents Põllu ettepanekuid ei toetanud, peitus ilmselt nõudmiste sisus – need olid liiga spetsiifilised ja ranged.

²⁵² *Ibid.*, 41. Koosolekule kutsuti Oskar Palsa Gatšinast, Oskar Frey Moskvast, Jaan Nuudi Väändrast, Aleksander Mohrfeldt Tallinnast, Friedrich Stockholm Petrogradist, köster-kooliõpetaja M. Kraut Paidest, usuõpetajad Eduard Tennmann Pärnust ja Jaak Varik Tartust ning õpetajad Harald Põld Koselt, Jaan Lattik Viljandist ja kooliõpetaja Tõnis Tilk Torist.

²⁵³ RP, nr 42, 19.10.1917, 166. Harjumaa kirikukongress.

²⁵⁴ EAA, f 1201, n 1, s 51, l 2.

²⁵⁵ Teatavasti oli Põld esitanud neli nõudmist ka koguduse täisliikmele. Koguduse voli- või nõukogusse kandideerimiseks soovis ta aga kehtestada eritingimusi. Üheks nõudmiseks oli ilmselt vanuse alampiir, millele Põld on viidanud ka redaktsioonikomisjonile saadetud põhikirja muudatusi sisaldanud kavas. EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 33p.

Lisaks neljale punktile mainis Jürgenson Hahni esitatud viiendat tingimust, milleks oli: „et ta mitte armulauapõlgaja ei oleks”.²⁵⁶ Hahn esitatud ettepanek järgnes koosolekul toimunud arutelule, milles otsiti vastust küsimusele, kas passiivse õigusega koguduseliikmetelt oli õigustatud nõuda armulaual käimist. Kui Saaremaa konverentsi saadikud olid vastavat nõudmist toetanud, siis Harjumaa koosolekul otsustati, et sellist nõudmist pole võimalik esitada, sest see oleks olnud „surve südametunnistuse peale”. Nagu mainitud, ei jõutud Harjumaa koosolekul passiivse ja aktiivse õiguse küsimuses lõplike resolutsioonide sõnastamiseni.²⁵⁷

Viru Alutaguse maakondlikul konverentsil peeti vajalikuks selgemalt määratleda sidemed omavalitsusega ehk rahvuskubermanguga ja lisada kiriku põhikirja nõudmine „„kirikliku karistuse” (õigem: koguduse usulik kõlblise kasvatuse eest hoolitsemise) asjus”. Viru-Jaakobi koguduse õpetaja Arthur Friedrich Wilhelm Hoffmanni esitatud ettepaneku kohaselt pidi koguduse liikme usulise ja kõlblise elu järelevaatajateks olema koguduse nõukogu ja vaimulik, kel oli õigus koguduse liikmeid „noomitusele võtta, selle juures apostlite kogudust silmas pidades.”²⁵⁸ Niisiis nõuti konverentsil usulise järelevalve sisseadmist.

Kiriku põhikirja redaktsioonikomisjoni järgmine koosolek kutsuti kokku 7. novembriks 1917. a, kuid kuna mitmed Põhja-Eesti koguduste vaimulikud andsid teada, et neil pole 1917. a oktoobris aset leidnud enamlaste riigipöörde ja sellele lisandunud Vene vägede taganemise ning sel põhjusel tekkinud segaduse ja vägivaldpuhangute tõttu võimalik Tartusse sõita, lükati koosolek edasi, redigeerimistööd juhtinud Kõpu sõnul esialgu üheks kuni kaheks nädalaks.²⁵⁹ Kui köster Kurrik nädal aega hiljem sel teemal Kõpule kirjutas ja teda koosolekule kutsus, vastas viimane, et koosolekule pole tal võimalik sõita, sest olukord tegi Laiusel olemise „hädasti tarvilikuks”. Nähtavasti oli köster Kurrik pakkunud välja lahenduse redigeerida põhikirja keerulise olukorra tõttu väiksemas seltskonnas, mille peale vastas Kõpp aga resoluutselt, et koosolek, kuhu on ilmunud vaid osa komisjoni liikmetest, mida ta nimetas väikeseks koosolekuks, ei või „eelnõus mingisuguseid sisulisi muudatusi ehk redaktionilisi ette võtta, see on suure komisjoni ja kirikukongressi õigus ja ülesanne.” Tema hinnangul võisid komisjoni liikmed väiksemas koosseisus kokku tulla ainult eelnõu vormilise külje ehk sõnastuse, lauseehituse jms parandamiseks. See oli Kõpu arvates isegi soovitatav.²⁶⁰

²⁵⁶ EAA, f 1201, n 1, s 51, l 2.

²⁵⁷ Saard 2000a, 310. Lahkarvamusi tekitas ka kiriku nimeküsimus. Nimelt pidas Kuusalu koguduse õpetaja Ralf Luther nimekuju „Eesti vaba rahvakirik” sisult rahvuslikuks, mistõttu Luther hindas seda evangeelse põhimõtte vastaseks ning soovitas selle asendada nimekujuga „Vaba rahvakirik Eestis”. Talle oponeeris õp Kukk, kelle sõnul võisid kirikuga liituda ka väljaspool Eesti territooriumi asuvad eesti kogudused, millest lähtudes oleks õp Lutheri pakutud nimekuju sisu poolest vale. Samuti ei välistanud ta võimalust, et Eestis tegutseb tulevikus mitu kirikut, mistõttu peab eesti koguduste kirik just esimesel kirikukongressil kokkulepitud nimekuju kandma.

²⁵⁸ RP, nr 1, 5.1.1918, 1–2. Wiru ja Alutaguse maakonna kiriku-kongress. Seda nõudes toetuti 1. Kr 5, 9–13, näidates, et sarnast korda oli rakendatud juba algkoguduses.

²⁵⁹ KM EKLA, f 68, m 5:6, l 3/3.

²⁶⁰ *Ibid.*, 4/4.

1.1.2.4. Kiriku põhikirja redigeerimine 1918. aastal. Põhikirja § 3 ehk kiriku õpetusliku aluse muutmine

Järgmine redaktsioonikomisjoni koosolek õnnestus kokku kutsuda 10.–11. jaanuariks 1918. a. Peale põhikirja redigeerimise võeti päevakorda usuõpetuse ja kirikumaaade küsimuse.²⁶¹ Koosolekust võttis osa 13 inimest.²⁶² Komisjoni istung toimus ajal, mil võimu haaranud enamlased olid hakanud piirama kiriku seniseid õigusi. Vaid päev enne koosolekut, 9. jaanuaril, oli Eestimaa Tööraha Kommuuni koolivalitsus väljastanud määruse usuõpetuse kaotamiset Eesti koolides, milles väljendati kriitilist suhtumist ka kirikusse. Kirikut süüdistati tööraha orjastamises ja alandlikkusele sundimises.²⁶³ Redaktsioonikomisjoni istungi protokollist selgub, et kahe istungi vahepeal oli põhikirja siiski redigeeritud: „Kiriku põhjuskirja eelnõu, nagu see kongressil ja hiljem mõnel komisjoni koosolekul mitmeti läbi parandatud ja peale selle J. Kurriku poolt uuesti redigeeritud ja selles redaktsionis õpetajate A. Lauri ja W. Eisenschmidt poolt läbikatsutud”, otsustati see komisjoni istungil uuesti läbi töötada. Kuna istungi protokollis on kõster Kurriku ja kahe vaimuliku redaktsioonilised märkused ning komisjoni 10.–11. jaanuaril 1918. a toimunud istungil põhikirja lisatud parandused esitatud ühes formuleeringus, on võimatu täpselt ja lõplikult selgitada, millised muudatused tehti põhikirja komisjoni koosolekul 1918. a jaanuaris ning millised parandused ja täiendused olid Kurrik, Laur ja Eisenschmidt põhikirja sisse viinud juba varem. Toetuda on võimalik üksnes Kõpu eelpool mainitud kirjale, milles viimane pidas tungivalt soovitavaks muuta sedavõrd väikeses ringis vaid põhikirja sõnastust. Segadus põhikirja redigeerimises väärib eriliselt esiletõstmist põhjusel, et see puudutab otseselt käesoleva uurimuse seisukohast kõige olulisemat, kiriku õpetuslikku alust määratlenud muudatust. Põhikirja sõnastust oli 1918. a jaanuaris toimunud istungi järel Kurriku kirjutatud põhikirja käsikirjalises redaktsionis mitmel juhul muudetud, samuti oli muutunud paragrahvide senine jaotus. Koguduse liikmeskonda puudutanud paragrahv oli jäänud endiselt üldsõnaliseks, s.t aktiivset ega passiivset õigust sätestavat paragrahvi polnud sinna lisatud. Koguduse volikogu ülesanded olid põhikirjas teatavasti täienenud punktiga, mille kohaselt anti volikogule õigus ja kohustus eksinud ning nõrku koguduseliikmeid kristlikus vaimus noomida ja toetada.²⁶⁴

Kiriku põhikirja redigeeriti istungi esimesel päeval. Läbi vaadata jõuti vaid esimesed 21 paragrahvi. 11. jaanuaril 1918. a toimunud teisel koosolekul pühendati suur osa päevast usuõpetuse põhiseisukohtade väljatöötamisele ja kokkuleppimisele, põgusalt käsitleti ka kirikumaaade teemat. Nii loeti ja redigeeriti koosolekul vaid

²⁶¹ EAA, f 1207, n 1, s 256, l 57.

²⁶² Nendeks olid redaktsioonikomisjoni liikmed Johan Kõpp, Wilhelm Eisenschmidt, Jakob Kukk, Arnold Laur, Juhan Kurrik, Peeter Põld; Tartu praostkonna praost Leberecht Georg Traugott Greinert, Pärnu praost Woldemar Schultz, Lääne-Harju praost Konstantin Thomson, õpetaja Johannes Eberhardt Kadrinast ja kõster August Ratnik. Istungi teisel päeval puudus koosolekult õp Eisenschmidt, see-eest võtsid sellest osa usuõpetaja õp Jaak Varik ja Laiuse koguduse kõster Jüri Riomar.

²⁶³ Lembit **Tedder**. *Kirik ja riik iseseisvas Eestis. Mineviku, oleviku ja tuleviku probleemid*. Tartu Ülikooli usuteaduskonna diplomitöö. Tartu: 1936, 12; Pille **Valk**. *Ühest heledast laigust Eesti kooli ajaloos*. Tallinn: Logos, 1997, 19.

²⁶⁴ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 43p.

kiriku põhikirja põhimäärused ja valdav osa kirikukorralduse kogudust puudutavast osast. Praostkonna, piiskopkonna, kirikuvalitsuse ning kiriku ja riigi suhteid käsitlevaid paragrahve koosolekul ei arutatud. Etteruttavalt tuleb märkida, et redaktsioonikomisjoni koosolekul vastavaid paragrahve enam läbi vaadata ja redigeerida ei õnnestunudki, sest komisjon tuli vähendatud koosseisus enne teist kirikukongressi kokku vaid ühel korral. Sel koosolekul põhikirja ei arutatud. Niisiis redigeerisid teisele kirikukongressile esitatud põhikirja tervikliku teksti viimasena kolm redaktsioonikomisjoni liiget: Kurrik, Eisenschmidt ja Laur.

Kahtlemata kõige kaalukam muudatus, mis 10.–11. jaanuaril 1918. a toimunud istungi järel põhikirja redaktsioonis tehti, puudutas kiriku põhikirja põhimääruste osas asunud paragrahvi number kolm, milles oli fikseeritud kiriku õpetuslik alus: „EELKu õpetuse aluseks on Vana= ja Uue=Testamendi kaanoni raamatud ja neid seletavad Ev.=Lutheruse usutunnistuse kirjad – reformatsiooni vaimus mõistetud.”²⁶⁵ Paragrahvi oli võrreldes esimesel kirikukongressil kokku lepitud sõnastusega muudetud, selle lõppu oli lisatud fraas, mille kohaselt mõisteti kiriku õpetusaluseid „reformatsiooni vaimus”. Senised hinnangud kiriku õpetusaluste paragrahvi muutmise motiivide ja muutuse enda kohta on rangelt võttes kahesugused. Ühelt poolt on näiteks õp Aunver esitanud üldhinnangu, mille kohaselt tundus liberaalsest teoloogiast mõjutatud kiriku ametikandjatele ja kiriku liikmetele õpetusaluste olemasolev formulatsioon tähenduselt liiga kitsas ja iganenud. Sellest lähtudes sooviti seda avardada. Aunver esitab oletuse, et sellega sooviti protesteerida nn vana härraskirikliku vaimu vastu.²⁶⁶ Üldjoontes sama seisukohta on väljendanud ka õp Varik, kes nimetab paragrahvi täiendamist aja märgiks, mil „liberaalne teoloogia koputas ägedalt Eesti kiriku ukse pihta.”²⁶⁷ Mõlemad hinnangud puudutavad liberaalset teoloogiat ja selle mõju ning on esitatud ajal, mil tormilised teoloogilised vaidlused, mille puhul mängisid kesket osa nii liberaalteoloogia kui ka sellele vastandunud konservatiivne teoloogiline vool, olid jäänud seljataha.

Õp Rahamäe hinnangul lisas redaktsioonikomisjon viite reformatsiooni vaimule põhikirja nende „mõtteavalduste alustel, mis [esimesel kiriku] kongressil peeti ja kus nii „protestantismile” kui ka „reformatsioonile” vastavast vaimust kõneldi.”²⁶⁸ Olu-line oli kinni pidada esimesel kirikukongressil kõlanud loosungist, mille kohaselt pidi kirik saama elavaks ja vabanema välistest autoriteetidest, et sisemiselt kasvada. Tõenäoliselt ei osanud suur osa kongressi saadikutest ega ilmselt ka redaktsioonikomisjoni liikmetest seostada viidet reformatsioonile otseselt liberaalse teoloogiaga või mõne teise kindla teoloogilise mõttevooluga, pigem samastati neid kirikukongressi kirikukorraldust puudutanud sõnavõttudes kõlanud üldpõhimõttega demokraatlikust kirikukorraldusest, välistest autoriteetidest ning härraskiriklikust korraldusest vabanemisega ehk teisisõnu kongressil esitatud vaba rahvakiriku kontseptsiooniga. Viimast tõlgendati võrreldes senise kirikukorraldusega edenemisenähtuse ja vabaduse ja ristikogudusele omase korralduse suunas. Kahtlemata tõi see endaga kaasa mõistmise

²⁶⁵ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 42.

²⁶⁶ Jakob Aunver. Eesti rahvakiriku vaimses omapäras. – *Tulimuld* 6/1955, 353.

²⁶⁷ EELKKA, Jaak Variku isikutoimik, Jaak Varik. Kristoloogiline probleem Eesti Ev.-Luteri usu kirikus (all nurgas kirje: „Ülikoolile – mag kraadi saamiseks 1939”). Magistrikaadi tal omandada ei õnnestunud (= Varik 1939).

²⁶⁸ Rahamägi 1926, 18.

ja lõi eelduse, et kirikus arvestatakse teoloogiliselt eri seisukohti esindavate vaimulike ja kirikuliiikmetega, ning et kirik peab lisaks välisele korraldusele muutuma ka seesmiselt; samas tõlgendasid ja tajusid vaimulikud neid põhimõtteid erinevalt, millest lähtudes võisid vaimulikud mõista erinevalt ka õpetusaluste paragrahvi sisse viidud muudatust.

Rahamägi on põhikirja muutmiseiga seoses rõhutanud redaktsioonikomisjoni liikme Jaan Tõnissoni rolli, väites, et lisandus oli „protestantide ringis J. Tõnissoni ettepanekul formuleeritud ja siis ka vastu võetud.”²⁶⁹ 1923. a usuteadlaste konverentsil samal teemal kõneldes väitis Rahamägi, et kiriku põhikirja täiendas redaktsioonikomisjon seetõttu, et esimesel kirikukongressil oli palju kõneldud protestantlikust vaimust.²⁷⁰ Rahamäe seisukohta tuleb mõista kontekstuaalselt. 1923. a-ks oli termin „protestantism” võrreldes 1918. a-ga omandanud kirikus kindla tähenduse. Rahamäe seisukohast järeldub ka, et redaktsioonikomisjon lähtus oma otsuses kirikukongressi juhtmõtetest. Tõnisson ise mainis samuti oma seotust kiriku õpetusliku aluse muutmiseiga: „Tartu kirikupäeval tegin ma selle ettepaneku, kus vaieldud õige ägedaks läksid, aga kus meie ometi asja niikaugele läbi vaidlesime, et see põhimõttelik seletus põhikirja üles võeti.”²⁷¹ Tõnissoni Riigikogu kõnetoolist esitatud selgitus on kahjuks mitmeti tõlgendatav, sest selle põhjal on muu hulgas võimalik väita, et vastav muudatus viidi põhikirja sisse juba esimesel kirikukongressil. See ei vasta aga kindlasti tõeale. Ka Rahamäe hinnang ei ole selgesti ja üheselt mõistetavalt esitatud ega vasta küsimusele, kellele ja millal Tõnisson õpetusaluste muutmise ettepaneku oli teinud.²⁷² Fakt on see, et ehkki Tõnisson oli redaktsioonikomisjoni liige, ei võtnud ta osa ei 10.–11. jaanuaril 1918. a toimunud istungist ega ka 1917. a suvel ja sügisel toimunud komisjoni istungitest, mistõttu ei saanud ta neil koosolekutel vastava ettepanekuga esineda. Teoreetiliselt on võimalik oletada, et kiriku õpetusaluseid puudutanud muudatus oli põhikirja lisatud juba 1917. a sügisel, sest teatavasti olid Kurrik ning Eisenschmidt ja Laur põhikirja redigeerinud, kuid sellele versioonile kõneleb vastu redaktsioonikomisjoni koosolekute osa võtnud Johan Kõpp, kelle andmetel võeti põhikirjamuudatus vastu just komisjoni istungil. Ehkki mõtteid vahetati, erilisi vaidlusi ettepanek Kõpu teatel ei põhjustanud. Küsimus oli otsustatud üksmeelselt. Pisut valgust lisab muudatuse põhikirja lisamise kohta Kõpu hinnang, et vastavat lisandust oli eriti soojalt pooldanud Kurrik.²⁷³ Kõpu esitatud väide pole sellises sõnastuses siiski piisav, et Kurrikut nimetada muudatuse autoriks.

Õpetusaluste paragrahvi sõnastuse muutmise faktist ja selle dateerimisest intriigerivamaks ja olulisemaks vastust nõudvaks küsimuseks on tähendus, mida komisjoni istungist osa võtnud komisjoniliikmed võisid fraasile „reformatsiooni vaimus”

²⁶⁹ Rahamägi 1939, 4.

²⁷⁰ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 5p, 6.

²⁷¹ *II Riigikogu. IX istungjärk, protokollid nr. nr. 253–302*. Tallinn: Riigi Trükikoda, 1925. Protokoll nr 253 (1), vrg 29–30.

²⁷² Saard 2008, 79.

²⁷³ EELKKA, Perekond Kõpp. Johan Kõpp. Johan Kõpu käsikirjalised mälestused, „Protestantlik saba”. Samale allikale viitab ka Aunver, kuid paigutab istungi ekslikult 1917. aastasse. Aunver 1953, 12.

omistada. Kuidas põhikirjamuudatust tõlgendati? Kas vastava fraasi lisamisega teadvustati kiriku usulise aluse muutumist?

Järgneva mõistmiseks tuleb mainida, et fraas „reformatsiooni vaimus” asendati 1919. a toimunud teise kirikukongressi järel fraasiga „protestantismuse vaimule vastavas mõttes” ning kahe termini sama- või eritähenduslikkus tõusid 1920. a-te algul sedavõrd teravalt päevakorraale, et vastava küsimuse lahendamiseks moodustati kirikuvalitsuse otsusega erikomisjon. Kõpu sõnul oli „reformatsiooni vaimu” põhikirja lisamise üle 1918. a jaanuaris toimunud redaktsioonikomisjoni koosolekul mõtteid vahetatud, erilisi vaidlusi küsimus tema sõnul ei tekitanud. Niisiis võis õpetusaluste teemal toimuda lühike diskussioon, misjärel langetati juba samal koosolekul üksmeelne otsus õpetusaluste paragrahvi täiendamisest viitega reformatsiooni vaimule. Nii kirikukongressil kui ka ajakirjanduses oli 1917. a kevadel ja suvel kõneldud ning kirjutatud protestantlikust põhimõttest, seda oli jõutud nii kritiseerida kui ka kaitsta. Kõige enam kasutasid vastavat terminit kirikukongressil ja selle järel silma paistnud vaba rahvakiriku korraldust toetanud vaimulikud ja kirikuliikmed. Samuti oli sel teemal Ristirahva Pühapäevalehes kriitilise arvamuselooga esinenud mitmege teise kirikukorraldust puudutava artikli autor Aunverdt, kelle hinnangul soovis esimesel kirikukongressil suunda näitavalt sõna võtnud ja protestantlikku põhimõtet tema hinnangul valesti tõlgendanud rühm luua kirikust institutsiooni, mis oleks usutunnistusest kõrvale jäädes olnud rohkem ilmalik kui vaimulik organisatsioon.²⁷⁴ Aunverdt väitis 1918. a jaanuaris, et nn Tartu kongress esitas kiriku vaimu puudulikult ja „vildakal kujul. Tema töö on tehtud.”²⁷⁵ Protestantlikust põhimõttest oli kongressi järel kirjutanud ka Tallmeister, kes pidas õigeks tõlgendada kiriku õpetuslikke aluseid vabas evangeelses vaimus ja kirikut just protestantliku põhimõtte kohaselt edendada.²⁷⁶ Rahamäe hinnangul, kes väljendas 1923. a jaanuaris toimunud usu-teadlaste konverentsil esinedes õpetusaluste põhikirjas fikseerimise küsimust analüüsinud komisjoni seisukohta, tuli viidet reformatsiooni vaimule tõlgendada kui vahendavat vormelit, mis rõhutas elavat vaimu ja evangeeliumi. Ta tõi näiteks järgmise selgituse: „Mitte see ei ole tähtis, et ja mida Lutherus on kirjutanud, vaid kas on see *evangeeliumi* vaimule vastavas mõttes kirjutud.” Mil moel tuli pühakirja ja usutunnistuskirju protestantliku kui elava vaimu alusena hinnata, Rahamägi täpselt ei kirjelda; samas ilmneb eelnevast tõsiasi, et kiriku õpetusaluste hindamisel ei juhindunud Rahamägi Piibli verbaalinspiratsioonist ja usutunnistuse sõnasõnalisest normatiivsusest, vaid kirjutas evangeelsest või protestantlikust vaimust kui pühakirja ja usutunnistuskirjade vahendavast tõekriteeriumist. Hilisemat „reformatsiooni” asendamist „protestantismiga” pidas Rahamägi täpsustavaks muudatuseks, tunnistases seega kahe mõiste vähemalt osalist samasisulisust.²⁷⁷ Neile lisandus eelpool tsiteeritud termin „evangeeliumi”; nii nägi Rahamägi tegelikult samatähenduslike mõistetena kolme „vaimu”: „evangeeliumi”, „reformatsiooni” ja „protestantismi” vaimu. Põhjalikumalt ta kolme terminit ei käsitlenud.

²⁷⁴ RP, nr 41, 12.10.1917, 162. Ewangeliumi Wennaste kogudus ja Ewangeliumi kirik.

²⁷⁵ RP, nr 1, 5.1. 1918, 3. Väikesed märkused.

²⁷⁶ RP, nr 33, 17.8.1917, 129. Ka üks ettepanek „waba” kiriku asutamiseks.

²⁷⁷ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 6. Sama seisukoha esitas Rahamägi ka 1926. a. Rahamägi 1926, 18.

Kui Rahamägi pidas neid mõisteid sisult samatähenduslikuks, siis alalhoidlik vaimulik Põld tegi 1922. a alanud kirikupoliitilise võitluse ajal ilmunud kiriku õpetuslikku alust analüüsivas artiklis eri mõistetel selget vahet. Põllu väitega seoses kerkib esile teine võimalus kiriku põhikirja muutmise võimalikest motiividest ja muutmise käigust. Ta kirjutab: „Reformatsiooni waim on waim, mis walitses reformatsiooni, s.o. usupuhastuse aegjärgul, seega siis täiesti M. Lutheri ja tema kaastegelaste waim, nagu see nii selgesti meie usu põhikirjades on kehastunud. See ei ole igatahes mitte protestantismi waim, waid otse Jumala sõna ehk piibli waim.”²⁷⁸ Sellest lähtudes tegi Põld järelduse, mille kohaselt jäi kiriku põhikiri 1918. a jaanuari redaktsioonis, mil sinna lisati fraas „reformatsiooni waimus mõistetud”, õpetusliku aluse poolest sisult samaks, ning muutus alles hiljem, kui fraas „reformatsiooni waimus mõistetud” asendati fraasiga „protestantismuse waimule vastavas mõttes”. Viimases väljendis nägi Põld nii sõnaliselt kui ka sisuliselt otsest seost liberaalse teoloogiaga ehk uusprotestantlusega ja kirikus valitsenud uuenduslike meeolude ning õpetusliku vaba-meelsusega.

Eelpool kirjeldatud Rahamäe ja ka Põllu hinnang on mõlemad esitatud teoloogiliste voolude esindajate vahelise tüli puhkemise järel ning need kannavad sellest lähtuvalt põhikirjas sisalduva protestantliku vaimu üle toimunud võitluse kestel esitatud seisukohtade pitseret. Seejuures mainis Põld vastavat hinnangut andes, et 1918. a jaanuaris toimunud redaktsioonikomisjoni koosolekust ta osa ei võtnud, mistõttu tuli tal eelpool mainitud kriitikat esitades möönda, et koosolekul toimunud arutelu täpsest sisust, sh ka õpetusaluste üle toimunud diskussioonist ja analüüsitud fraaside tõlgendamisest tal otsest ülevaadet ei olnud. Siinkohal on valgustav juhtida tähelepanu koosolekust osa võtnud õp Kuke hinnangule, mille ta esitas komisjoni istungilt puudunud Põllule vahetult pärast istungit, 22. jaanuaril 1918. a saadetud kirjas: „Mina käisin oma reisi Tartus ikka ära. Tallinna poolt oli vähe tulnud, peale minu ainult Kadrina Eberhard praosti asemel. Ka Liivimaalt oli vähe, praostid Schultz ja Greinert, siis veel Kõpp, ja see oli peaaegu kõik. Sõidud on praegust raudteel nõnda rasked, et õnnelik see on, kellel neid tarvis ei ole ettevõtta. Uut ei teinud me midagi, lugesime ja rääkisime redaktionell põhjuskirja paragrahvide üle ja otsustasime teist kongressi 7. ja 8. märtsil Tallinnas ärapidada, et siis uue põhjuskirja maksmapanemiseks otsust teha.”²⁷⁹ Kuke hinnangust järeldub, et koosolekul põhikirja küll redigeeriti, kuid põhimõttelisi sisulisi muudatusi, mida kiriku õpetusliku aluse sisuline ehk usuline muutmise kahtlemata oli, koosolekul põhikirja sisse ei viidud. Kukk kas ei pidanud vajalikuks Põllule õpetusaluste paragrahvi muutmist mainida või ei tajunud ta paragrahvi muutmise tekkinud sisulist ehk õpetuslikku muutust kiriku põhikirjas.

Niisiis on põhikirja muutmise kohta esitatud kaks erinevat kontseptsiooni. Põld väidab, et kiriku õpetuslik alus fraasi „reformatsiooni waimus mõistetud” lisamise järel sisuliselt ei muutunud ning redaktsioonikomisjoni eesmärk ei olnudki kiriku õpetuslikku alust muuta. Põllu arvates sooviti rõhutada vaid usupuhastuse aegset vaimsust, mis oli tema hinnangul selgelt kiriku põhikirjades (eelkõige Augsburgi usutunnistuses) kehastunud. Kiriku õpetuslik alus säilitas seega sisu, mis oli fikseeri-

²⁷⁸ MK, nr 33, 16.8.1922, 260. Usuwoolud kirikus.

²⁷⁹ EAA, f 1201, n 1, s 89, l 39.

tud juba 1832. aasta Venemaa evangeelse luterliku kiriku seaduse § 252-s. Ehkki Põllu üldhinnang 1918. a jaanuaris toimunud põhikirjamuudatuse kohta kattub koosolekust osa võtnud Kuke hinnanguga – õpetuslik alus jäi sisult muutumatuks –, väljendavad kaks kirjeldatud kontseptsiooni tegelikult eri seisukohti. Nimelt tuleb Rahamäe kontseptsioonile toetudes pidada tõenäoliseks, et redaktsioonikomisjoni istungil käsitleti terminit „reformatsioon“ esimesel kirikukongressil esitatud vaba rahvakiriku kontseptsioonist lähtudes ning põhikirja muutmisel võeti aluseks seisukoht, mille kohaselt oli luterlik usupuhastus vabastanud kiriku välistest autoriteetidest, tagades inimesele südametunnistuse vabaduse. Kuna vastav muudatus oli kooskõlas esimesel kirikukongressil kõlanud põhimõtetega, ei olnud tegemist sedavõrd kardinaalse muudatusega – järgiti juba varem paika pandud põhimõtteid –, mis võib seletada ka Kuke esitatud hinnangut. Põhjendatuks tuleb pidada Rahamäe ja mitme talle toetunud autori arvamust, et peapõhjuseks, miks põhikirja täiendati, oli esimesel kirikukongressil valitsenud vaimsus ja kongressil aset leidnud diskussioon, millest lähtudes sooviti rõhutada elavat evangeelset vaimu, et vastanduda tollasele arusaamale katoliiklikust vaimust, mis toetus „paavsti, kirjatähe ja traditsiooni peale.”²⁸⁰ Tuleb rõhutada, et ka selle kontseptsiooni kohaselt ei tajunud redaktsioonikomisjoni liikmed kiriku usulise aluse muutumist ega pidanud seda põhikirja muutmisel tõenäoliselt ka silmas. Täpsemalt sõnastades ei eemaldunud kirik õpetusaluste paragrahvi muutes selle usuliselt aluselt. Erinevus Põllu kontseptsioonist seisneb selles, et tema ja teiste alalhoidlike vaimulike jaoks oleks eelpool kirjeldatud kontseptsiooni kohaselt põhikirjas läbiviidud muudatus tähistanud õpetusaluste paragrahvi usulise aluse muutust. Et sõna „reformatsiooni” asendamise järel sõnaga „protestantismi” ei tajunud ei Kõpp, Kukk ega Rahamägi kiriku õpetusliku aluse usulist muutust, kaotab sisulise mõtte ka Põllu esitatud tähenduslik eristus mõistete „reformatsioon” ja „protestantism” vahel.

Kas 1918. a jaanuaris olid lisaks ettepaneku tegijatele ka redaktsioonikomisjoni liikmed teadlikud, et viitega reformatsiooni vaimule sooviti rõhutada teoloogiliselt liberaalses kirikukorralduse kontseptsioonis sisalduvat südametunnistuse vabadust ja usulist sallivust, pole võimalik kõiki komisjoni istungist osa võtnud isikuid arvesse võttes väita ega tõestada, liiatigi arutati küsimust teadaolevalt vaid ühel koosolekul, mille jooksul võis lisanduse tähendus jääda mõnele kohalviibijale ebaselgeks. Võib oletada, et juba redaktsioonikomisjonis tõlgendati terminit „reformatsiooni vaimus” mõnevõrra erinevalt, sealjuures sõltus põhikirja muutmisele antud tähendus ka istungist osavõtjate teoloogilistest seisukohtadest. Just teoloogilistest positsioonist sõltus ka hilisem hinnang, kas ja mil määral põhikiri oli fraasi lisamisega õpetuslikult muutunud. Fraas „reformatsiooni vaimus mõistetud” asendati teise kirikukongressi järel sõnadega „protestantismuse vaimule vastavas mõttes” Rahamäe väitel lähtudes väljendi tähendusest. Fraas „reformatsiooni vaimus mõistetud” ei tähendanud tema sõnul mitte midagi. Küsides reformatsiooni vaimu tähenduse kohta, vastas ta, et ka katoliku kirikus teati reformatsiooni vaimust kõnelda. Niisiis oli tegemist mitmetähendusliku sõnaga. Ta jätkas: „Küll aga teame meie ja teab terve kristlik kirik, et

²⁸⁰ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 6.

on olemas „katoliikline” ja „protestantline” ilm.”²⁸¹ Kuigi Rahamäe argument on tollast diskussiooni ja seisukohti arvestades põhjendatud, jääb vastuseta küsimus, mis põhjusel, arvesse võttes esimest kirikukongressi ja sellele järgnenud arvamused, mille juures kasutati valdavalt terminit „protestantism” ja „protestantismi põhimõte”, lisati fraas põhikirja just sellises sõnastuses, mida varem aset leidnud aruteludes peaaegu ei kohta.

1918. a jaanuaris toimunud redaktsioonikomisjoni istungil langetatud otsuse kohaselt kutsuti teine kirikukongress kokku 1918. a märtsiks. Kongressi kokkukutsutamiseks moodustas redaktsioonikomisjon erikomisjoni, kongressi kutsele volitati alla kirjutama Kõpp ja Kurrik. 1918. a veebruaris alanud Saksa okupatsiooni tingimustes katkes kiriku põhikirja redaktsioonikomisjoni töö, sel põhjusel osutus võimatuks ka teise kirikukongressi läbiviimine. Komisjoni istungeid okupatsiooni perioodil 1918. a veebruarist kuni novembrini ei toimunud. Ajal, mil komisjon ei kogunenud, oli komisjoni tööd juhtinud Kõpp olnud komisjoni liikmetega isiklikult kirjavahetuses.²⁸²

I.1.3. Teine kirikukongress 1919. aastal

I.1.3.1. Ülemsuperintendent Wilhelm Kentmanni üleskutse kogudustele

Teine kirikukongress kogunes Tallinnas 10.–12. septembril 1919. a. Kokku võttis kolm päeva väldanud kongressist osa 342 õpetajat, köstrit ja koguduste saadikut.²⁸³ Teisel kirikukongressil võeti kaks aastat varem esimese lugemise läbinud kiriku põhikiri vastu ning valiti selle alusel kirikule ajutine konsistoorium ja piiskop.

Enne teise kirikukongressi ja kiriku põhikirja lõpliku vastuvõtmise juurde asumist tuleb põgusalt peatuda 1919. a kevadsuvel ilmunud brošüüri, mis kandis pealkirja „Kirik ja riik. Eesti Ew. Lutheruse usu kogudustele. Piiskop W. Kentmann”. Selles kirjeldas kirikut juhtinud ülemsuperintendent Wilhelm Kentmann kiriku ja riigi suhteid ning kiriku ees seisvaid ülesandeid, mida võib mõõndustega pidada kirikuvalitsuse tollaseks ametlikuks seisukohaks. Trükisele oli lisatud 1919. a aprillis kehtestatud koguduse ajutine korraldus, millele toetudes kutsus Kentmann üles valima koguduse nõukogu ja eestseisust, andes protseduuri läbiviimiseks soovitusi ja juhiseid. Üldjoontes esitas Kentmann brošüüris samu seisukohti, mida ta oli väljendanud juba varem, 1919. a jaanuaris Ristirahva Pühapäevalehes ilmunud artiklites.²⁸⁴

²⁸¹ *Ibid.*

²⁸² Aunver 1953, 13.

²⁸³ Rahamägi 1926, 22.

²⁸⁴ RP, nr 1, 2.1.1919, 1–2. Kodumaa kiriku tulewik I; RP, nr 2, 9.1.1919, 1. Kodumaa kiriku tulewik II; RP, nr 3, 16.1.1919, 10. Kodumaa kiriku tulewik III; Pesonen 2004, 47–48. Kentmann rõhutas kiriku õpetuslikku alust kirjeldades põhimõtet, „mis iga kirikukorralduse juures peab kindlaks aluseks jääma ja ka Tartu kirikukongressil a. 1917 niisuguseks tunnistati”. Selleks oli printsiip, mille kohaselt pidi kirik jääma truuks Piiblile ja usutunnistuskirjadele. Kiriku uuendamine haaras välist korraldust, kiriku seesmine ehk õpetuslik alus ja vaimulaad säilitas Kentmanni sõnul aga senise sisu. Niilo Pesoneni väitel oli Kentmann teadlik esimese kirikukongressi redaktsioonikomisjoni kavatsusest muuta kirik liberaalsemaks

Kirjutades küll kiriku ja riigi lahutamise vajalikkusest, kirikukorralduse uuendamisest ning sellest tõusvast kasust nii riigile kui ka kirikule, pidas ta vajalikuks rõhutada, et kirikut ei tohi reformida kiirustades ega järele mõtlemata. Kentmann toetus kirjakohtadele 1T 5,21, mida aluseks võttes tuli uuendamistööde käigus kirikukorraldus põhjalikult läbi katsuda ja kõigest heast kinni pidada.²⁸⁵ Kiriku ja riigi lahutamine, uue ajutise koguduse omavalitsuse korra alusel koguduste nõukogude valimine ja ees seisnud uue kirikukorralduse vastuvõtmine olid ülemsuperintendenti hinnangul kirikule kasulikud üksnes juhul, kui kirik vabaneb uue korralduse tulemusena nendest kiriku liikmetest, kes varem olid olnud nimekristlased ehk teisisõnu olnud kohustatud olema kiriku liikmed, kuid kes oma „südame poolest” olid juba ammu kirikust lahkunud. Seda põhimõtet esile tuues rõhutas ta isikliku usu tunnistamise vajadust ja sellele vastavalt kiriku liikmelisuse määratlemist.

Ka rahvakirikut määratles ta mainitud alusest lähtudes. Kiriku liikmed ei tohtinud õiguste kõrval, mida uus kirikukorraldus andis, unustada oma kohustusi. Ta kirjutas: „Tõsiste koguduseliikmete kohuseks jääb praegusel üleminekuajal, iseäraliku hooliga selle üle walwata, et kirikuwastaste poolt mitte enam koguduse elusse segadust ei kanta, nagu seda paraku küllalt on ette tulnud. Kristlik kogudus peab oma majas peremeheks olema, mitte kiriku põlgajad ja wastased.”²⁸⁶ Usuvastaseid ja kiriku põlgajaid oli Kentmann kirjeldanud Ristirahva Pühapäevalehes ilmunud uue kirikukorralduse aluseid tutvustavas artiklis 1919. a jaanuaris, mööndes, et endise kirikukorralduse tõttu oli kogudus jäänud nii koguduse kui ka kiriku valitsemisest kõrvale, rõhutades, et seetõttu pidi „iseäranis ka Eesti rahwas, kiriklikule elule kahjuks, ta asjaajamisest eemale jääma.” Sel põhjusel olid paljud kiriku liikmed kiriku vastu huvi kaotanud. Teiseks lasus nn usupõlgamise süü, millele Kentmann osutas, ka kiriku liikmetel: „Need, kes kiriku waimulikust, kadumata warast ei hoolinud ja ainult tema wälimise korralduse peale waatasiwad, ei näinud temas sagedasti enam muud kui „herrade kirikut”. Mis kiriku wälimise korralduse suur wiga ja puudus oli, seda arwasiwad nemad ristiusele süüks, ja hakkasiwad wälimise kirikuga ühes ka ristiuseku halwaks pidama.”²⁸⁷

Niisiis polnud Kentmanni selgituse kohaselt kirikuvastaste ja nn usupõlgajate esilekerkimine tingitud üksnes aegunud kirikukorraldusest, vaid kirikuliikmete hoolimatusest ning soovimatusest näha kirikus selle vaimset ja vaimulikku sisu. Mainitud kriitika puudutas vihjamisi ka härraskirikust ja kiriku reformimise vajadusest kirjutatud ning kõnelenud waimulikke või ühiskonnategelasi. Kirjeldatud põhjusel kutsus Kentmann koguduste liikmeid üles hoolikalt kaaluma, keda koguduse nõukogusse valida. Tõenäoliselt pidas ta nn usupõlgajate ja kiriku waenlaste all silmas teoloogiliselt liberaalsel seisukohal olevaid, aga ka rahvuslikult meelestatud ja härraskirikust

ning sellele tuli tema hinnangul vastu astuda. Kas Kentmann oli teadlik redaktsioonikomisjoni otsusest, millega põhikirja õpetusaluste paragrahv oli muudetud, pole võimalik lõplikult kinnitada, pigem tuleb seda pidada ebatõenäoliseks, küll aga oli ta tõenäoliselt teadlik kirikus valitsevast teoloogiliste seisukohtade mitmekesisusest ja sellest, et redaktsioonikomisjon oli põhikirja mitmes osas muutnud.

²⁸⁵ Wilhelm **Kentmann**. *Kirik ja riik Eesti Ew. Lutheruse usu kogudustele piiskop W. Kentmann*. Tallinn: 1919, 3–4.

²⁸⁶ *Ibid.*, 7.

²⁸⁷ RP, nr 2, 9.1.1919, 1. Kodumaa kiriku tulewik II.

kõnelenud vaimulikke ning koguduste liikmeid, nõudes nende kõrvalejäämist kiriku ja koguduse juhtimisest ning kirikuelust. Koguduse nõukogu koosseisu tähtsustas Kentmann nii eelseisvat teist kirikukongressi kui ka koguduse nõukogu ülesandeid silmas pidades. Rõhk asus Kentmanni kirjutises üleskutsel jääda ka uues olukorras truuks pühakirjale ja usutunnistusele kui kiriku alusele ning sellele vastavalt valida koguduste nõukogudesse nn kirikuarmastajad liikmeid. Seejuures toonitas ta küll kirikukorralduse reformimise vajadust ja tunnustas koguduse omavalitsuse õiguste suurendamist, rõhutades samas ka vajadust säilitada seni kehtinud kirikukorraldusega järjepidevus. Kentmann ei näinud kiriku suhtes esitatud kriitika puhul kogu süüd lasuvat kirikul ja selle senisel korraldusel.

1.1.3.2. Esimese kirikukongressi redaktsioonikomisjoni aruanne. Kiriku põhikirja vastuvõtmine

Teisel kirikukongressil juhatuse valimise ja väliskülaliste tervituste järel sõnavõtuga esinenud esimese kirikukongressi redaktsioonikomisjoni referent Johan Kõpp asus vastupidiselt ülemsuperintendent Kentmanni avaldatud brošüüris kajastunud hinnangutele seisukohal, et just senine kirik ja selle korraldus, milles polnud piisavalt arvestatud kirikuliikmetega ega hinnatud kiriku seotust ühiskonnaga, olid peamiseks põhjuseks, miks rahvas oli kirikust võõrdunud. Kõpu hinnangul pidi kirik vabanema kõigest, mis teda seni oli takistanud rahvakirikuks saamast. Sellele lisandus kõnes esitatud kriitika „mõõduandva osa” vaimulike aadressil, kes olid 1918. a teinud koostööd Saksa okupatsioonivõimudega. Viimase asjaolu tõttu oli kirikust eemale jäänud inimeste arv Kõpu hinnangul tunduvalt suurenenud, veel kahe aasta eest, esimese kirikukongressil valitsenud vaimsus ja vaimustus kadunud ning rahvakiriku mõte, nii palju kui seda kirikus oli suudetud juurutada, sisuliselt kõrvaldatud. Rahvas nõudis Kõpu sõnul „satisfaktsiooni, mis aitaks ära kaotada selle kurwa aja ja nähtuse mälestused ja tagajärjed.”²⁸⁸

Esimese kirikukongressi redaktsioonikomisjoni referendina andis Kõpp ülevaate esimesest kirikukongressist ja sellele järgnenud põhikirja redaktsioonikomisjoni istungitest. Kahe kongressi vahepealsel ajal põhikirja sisse viidud muudatustel ta täpsemalt ei peatunud, küll aga pööras ta oma sõnavõtus teise kirikukongressi saadikute tähelepanu esimesel kirikukongressil valitsenud vaimusele, mis kandus Kõpu soovide ja lootuste kohaselt pärandusena üle teisele kirikukongressile. Kuigi esimese kirikukongressi kohta oli tema sõnul esitatud mitmesuguseid arvamusi ja hinnanguid, isegi täiesti eitavaid ja hukkamõistvaid, ei saanud Kõpu arvates tunnistamata jätta seda vaimust ja ülendatud meeleolu, mis kongressil oli valitsenud.²⁸⁹ „Selle waimu iseloomulikuks jooneks oli iseäraline soe ja südamlük osavõtmine meie waimuliku ema Ew.-Lutheruse kiriku saatusest, tema suure tähtsuse ja ülesande äratundmine rahwa elu ja edenemise kohta ja tõsine püüdmine teid ja abinõusid otsida, kuidas kirik

²⁸⁸ EELKKA, Eesti II Kirikukongressi protokoll Tallinnas 10., 11. ja 12. septembril 1919, 19.

²⁸⁹ EELKKA, Perekond Kõpp. Johan Kõpp. Kõned, algatused kiriku asjus, ettekanded praostkondade sinoditel jms. I Eesti Ew. Lutheruse usu kiriku-kongressi komisjoni tegewuse aruanne. Ette kannud II üleüldisel Ew. Lutheruse usu kiriku kongressil Tallinnas 10. septembril 1919 a. Johan Kõpp, 19–20.

wõiks saada tõsiseks rahwakirikuks vabas ewangeeliumi waimus.”²⁹⁰ Kõpp mõtestas taas lahti vaba rahvakiriku mõiste, mille all ta pidas silmas riigi eestkostest vaba, demokraatlikku, rahva ajaloo ja waimuga ühendatud, rahvaga arvestavat ja rahvaga arenevat usuliste nõuete tõelist täitjat. Ta rõhutas kiriku sisemist jõudu.²⁹¹

Kiriku põhikirja arutati kongressi teisel päeval. Põhikirja senisest redigeerimisest kõneles redaktsioonikomisjoni liige õp Kukk, kelle kõnes peegeldusid juba Kõpu sõnavõttus esitatud motiivid. 1917. a veebruaris alanud revolutsioon, mis tähistas Kuke hinnangul „meie rahwa wabaduse wõitluse ja riigi rajamise”, aga ka „kultuura ja enesetunde tõusu” aega, paljastas tõsiasja, et kirik polnud selle murdelise aja vääriline. Rahvast eemal seisnud kirik ei suutnud hoida rahva hingelist tasakaalu. Revolutsiooni ajal kujunes Kuke sõnul valdavaks arusaam, et „usule läheb laiemat, suuremat aluspõhja tarwis.”²⁹² Kiriku uus korraldus oli Kuke sõnul sinodaalne ehk „kolle-giaalne”, „kus wõim on koondatud koguduse kätte, ja kogudus ise kui peremees oma asju ajab.”

Kiriku põhikirjast kõneldes mainis Kukk, et põhikirja esimene osa ehk üksik-kogudust puudutav regulatsioon oli Eesti Ajutise Valitsuse otsusega juba kehtestatud, „umbes nendel alustel, mis eelmine kongress oli välja töötanud.” Seetõttu ei pidanud ta koguduse korralduse üle diskuteerimist vajalikuks, tehes siiski ettepaneku korraldus üheskoos läbi lugeda. Peatähelepanu oli suunatud kiriku põhikirja teisele osale ehk üldkiriku korraldusele, mis koosnes praostkonna, piiskopkonna ja konsis-tooriumi tegevuse kohta käivatest paragrahvidest. Kuigi sõnavõttudes mainiti, et üksikkoguduse korralduses leidub nii mõnigi muutmist vajav säte, ei asunud kongress seda siiski läbi vaatama. Õp Kapi soovitusel võeti üksikkoguduse korraldus kehtival kujul põhikirja ja selle edasine arutamine jäeti erikomisjoni hooleks. Seejärel mindi päevakorras edasi.²⁹³

Kirikukongressi protokollis andmetel loeti põhikirja teist osa „trükitud ja läbi parandatud eksemplari järele”.²⁹⁴ Siinkohal tuleb juhtida tähelepanu asjaolule, et teiseks kirikukongressiks ei trükitud uut põhikirja eelnõu versiooni. Põhikirja trüki-tud versioon, millele kongressi protokollis viidatakse, oli esimese kirikukongressi eel trükitud põhikirja eelnõu, mis erines nii ülesehituse kui ka sisu poolest mitmeski osas nii esimesel kirikukongressil põhikirja esimese lugemise käigus muudetud kui ka seejärel redaktsioonikomisjoni parandatud põhikirja versioonist. Kongressi protokol-lis mainitud põhikirja „läbi parandatud eksemplar”, mis võeti samuti põhikirja eelnõu lugemise aluseks, sisaldas redaktsioonikomisjoni parandusi.²⁹⁵

²⁹⁰ EELKKA, Eesti II Kirikukongressi protokoll Tallinnas 10., 11. ja 12. septembril 1919, 18p.

²⁹¹ EELKKA, Perekond Kõpp. Johan Kõpp. Kõned, algatused kiriku asjus, I Eesti Ew. Lutheruse usu kiriku-kongressi komisjoni tegewuse aruanne, 20–21.

²⁹² EAA, f 2264, n 1, s 22, l 3.

²⁹³ PM, nr 197, 13.9.1919, 1. Üleüldine Ewangeeliumi Luteruse usu kiriku kongress.

²⁹⁴ Vastav märkus on protokollija kõster Kurriku kirjutatud, kuid hiljem teist värvi tindiga üle joonitud. EELKKA, Eesti II Kirikukongressi protokoll Tallinnas 10., 11. ja 12. septembril 1919, 29p.

²⁹⁵ *Ibid.* Kurrik on kongressi protokollis viidanud põhikirja parandatud redaktsioonile, mis pärines 10. ja 11. jaanuarist 1918. a. Vastaval kuupäeval toimunud redaktsioonikomisjoni koosoleku järel oli ta põhikirja viimast korda ümber kirjutatud, s.t sisse olid viidud ka 1918. a

Niisiis juhinduti esimese kirikukongressi põhikirja eelnõu ja põhikirja redaktsioonikomisjoni parandatud tekstist. Redaktsioonikomisjoni parandusi sisaldanud eelnõu versioon polnud aga trükitud ega teadaolevalt muul moel paljundatud ning ei saanud põhikirja lugemise ajal seetõttu olla kättesaadav kõikidele kongressi liikmetele. Kongressi protokollis pole põhikirja lugemise täpset protseduuri mainitud, suure tõenäosusega toimus see aga suuremates Eesti ajalehtedes kirjeldatud viisil: Postimehes ilmunud ülevaate kohaselt kandis aruandja Kukk esmalt eelnõu ette, misjärel jätkati läbirääkimiste ja põhikirja parandamisega. Sama kinnitati ajalehtedes Tallinna Teataja ja Vaba Maa ilmunud artiklites.²⁹⁶

Sellele järgnes põhikirja vastuvõtmise lõplik hääletus. Referent Kukk jagas põhikirja kaheks: üksikoguduse ja üldkiriku korraldus. Nagu eelpool mainitud, üksikoguduse korraldust kongressil ette ei loetud. Tegelikult koosnes trükitud põhikirja-eelnõu versioon neljast, redaktsioonikomisjoni parandatud põhikirja eelnõu aga kolmest osast; kahe eri eelnõu jaotus erines omavahel nii sisuliselt kui ka vormiliselt. Kui 1917. a trükitud eelnõu neli osa olid pealkirjastatud: 1. Õpetus §§ 1–2; 2. Kiriku korraldus §§ 3–52; 3. Vaimuliku ameti kandjad §§ 53–58 ja 4. Kiriku teenistuses asunud vaimuliku ameti kasvatajad §§ 59–62, siis redaktsioonikomisjon oli eelnõu eri osad pealkirjastanud järgmiselt: 1. Põhimäärused §§ 1–4; 2. Korraldus §§ 5–48; 3. Vahekord maavalitsuse ja teiste kirikutega §§ 49–50.

Jättes esialgu kõrvale põhikirja eelnõu teise ja kolmanda osa, tuleb peatuda põhikirja esimesel osal, põhimäärustel. Nagu 1917. a trükitud põhikirja eelnõu esimese osa pealkiri „Õpetus” ütleb, sisaldas põhikirja esimene osa kiriku õpetusaluste kirjeldust. Õpetuslik alus oli sõnastatud ka redaktsioonikomisjoni parandatud eelnõu versioonis, täpsemalt põhimääruste kolmandas paragrahvis. Kahe eelnõuversiooni vahel, mille alusel teisel kirikukongressil põhikirja läbi vaadati, leidis aga teatavasti erinevusi. Mäletatavasti oli redaktsioonikomisjon põhimäärusi mitmes osas muutnud, neist kahel tuleb peatuda erilise tähelepanuga: esiteks oli luteri kiriku vaimulike ordineerimisel antav ametivanne asendatud töötusega, teiseks oli muudetud õpetusaluste paragrahvi sõnastust ehk lisatud paragrahvi lõppu fraas, mille kohaselt tuli kiriku õpetusaluseid mõista reformatsiooni vaimus. Neid muudatusi ei leidunud 1917. a põhikirja redaktsioonis, vaid ainult redaktsioonikomisjoni väljatöötatud põhikirja versioonis. Et redaktsioonikomisjoni koostatud põhikirja eelnõu polnud trükitud, vaid oli käsikirjaline, võis sellest eelnõu versioonist eksisteerida vaid mõni ümberkirjutus. Ühegi kongressist osa võtnud vaimuliku materjalide hulgas redaktsioonikomisjoni täiendatud põhikirja versiooni ei leidu. Seetõttu ei olnud suurel osal kongressi saadikutest redaktsioonikomisjoni parandustest, s.t ka muudetud õpetusaluste paragrahvist, ülevaadet.

jaanuaris toimunud koosolekul vastu võetud muudatused. Sel koosolekul olid redigeeritud aga vaid põhikirja põhimäärused, sh kiriku õpetuslik alus (§-d 1–4) ja koguduse korraldus (§-d 5–20). Ülejäänud põhikiri, mis teisel kirikukongressil arutusele tuli, oli redigeeritud esmalt esimesel kirikukongressil, seejärel 1917. a septembris ning viimati kõster Kurriku poolt, kelle töö olid üle vaadanud õpetajad Laur ja Eischmidt.

²⁹⁶ PM, nr 197, 13.9.1919, 1. Üleüldine Ewangeeliumi Luteruse usu kiriku kongress; TT, nr 196, 12.9.1919, 3. Üleüldine Ewangeliumi Luteruse usu kiriku kongress; VM, nr 197, 12.9.1919, 3. Üleüldine Ew.-Luteruse usu kiriku kongress.

Peale kiriku põhikirja lugemisel kasutatud trükitud eelnõu kandis referent Kukk ette redaktsioonikomisjoni esitatud muudatusettepanekud, mis puudutasid praostkonna ja piiskopkonna korraldust, ehk neid põhikirja alaosasid, mille üle kongressil arutati.²⁹⁷ Kuigi Kukk oli teinud ettepaneku lugeda ette ka üksikkoguduse korraldus, mis asus põhikirja põhimääruste ehk §-de 1–4 järel, ning mis oleks kindlasti suurendanud tõenäosust, et ette oleks loetud ka kiriku põhikirja esimene osa ehk põhimäärused, ei pidanud kongress seda vajalikuks ja asus Kapi ettepanekul tegelema praostkonna korraldusega. Nii võeti kiriku põhikirja õpetusaluseid puudutanud paragrahv kahe asjaolu, redaktsioonikomisjoni parandatud eelnõu trükiversiooni puudumise ja üksikkoguduse korralduse lugemata ja arutamata jätmise tõttu lõpuks vastu nii, et valdav osa kongressi saadikutest polnud õpetusaluste paragrahvi sõnastuse muutmisest teadlik. Õpetusaluste paragrahvi vastuvõtmine toimus niisiis vaiki-misi ja aruteluta. Redaktsioon, mis hääletuse järel põhikirjas koha leidis, pärines 1918. a jaanuaris toimunud redaktsioonikomisjoni istungilt ja kõlas järgmiselt:

„§ 3. EELKu õpetuse aluseks on Vana= ja Uue=Testamendi kaanoni raamatud ja neid seletavad Ev.=Lutheruse kiriku usutunnistuse kirjad – reformatsiooni vaimus mõistetud.“²⁹⁸

I.1.3.3. Kongressil esile tõusnud „erakondlikud” püüded. Konsistooriumi ja piiskopi valimine

Teisel kirikukongressil kerkis juba enne põhikirja üle toimunud arutelu koosoleku juhatamise küsimus. Selle põhjus oli praktiline – nimelt oli kongressi esimese päeva-korrapunktina kavas juhatuse valimine. Ühtlasi oli tegemist kirikukongressil lahva-tanud rahvustevahelise konfliktide esimese vaatusega. Ühelt poolt seadis juhatuse kandidaadid üles eestlastest koosnenud rühm, mida ajaleheveergudel nimetati „Tartu kirikukongressi esituseks”, teiselt poolt nõudis õp Treumann, et enne esitatud kandi-daaside üle hääletamist tuleb tõstatada baltisaksa päritolu senise kirikujuhi Kent-manni kandidatuur. Treumanni ettepaneku üle korraldati hääletus, mille tulemusena asuti esmalt hääletama Kentmanni kandidatuuri (häältega 196 poolt, 72 vastu).

Ajalehes Vaba Maa ilmunud artiklis märgiti, et Kentmanni kandidatuuri esitasid konsistooriumis valitsevate mõtete pooldajad. Artiklis süüdistati Treumanni ja tema poolehoidjaid demokraatlike põhimõtete eiramises.²⁹⁹ Juhatuse valimise üle toimunud võitlust on võimalik iseloomustada kui valitsenud baltisaksa kirikuvalitsuse ja esi-mesil kirikukongressil valitud põhikirja redaktsioonikomisjoni toetajate vägikaika-vedu. Kongressi juhatuse hääletuse võitis Kentmann, kes kogus 233 toetushäält, mis-peale temast kolm häält vähem saanud ning valimistulemusel pettunud Kõpp avaldas

²⁹⁷ Sellele viitab ka alalhoidlik vaimulik Harald Põld, kes kuulus küll kongressi sekretariaati, kuid mainib sellele vaatamata vastuolu kirikukongressil vastu võetud põhikirja sõnastuse ja paragrahvide jaotuse ning kirikukongressil tema kasutada olnud põhikirjaversiooni vahel. Selle põhjuseks oli asjaolu, et Põld kasutas põhikirja lugemisel 1917. a trükitud eelnõu. Tuleb pidada tõenäoliseks, et samamoodi talitas suur osa kongressi saadikutest. MK, nr 31, 2.8.1922, 242–243. Usuvoolud kirikupäeval.

²⁹⁸ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 42; Pesonen 2004, 67.

²⁹⁹ TT, nr 195, 11.9.1919, 3. Üleüldine Ewangeliumi Luteruse usu kiriku kongress.

kehva tervist põhjuseks tuues soovi juhatusest kõrvale jääda. Kaks „esimese kirikukongressi esituse” üles seatud juhatuse kandidaati, Kullamaa koguduse köster Heinrich Anniko ning proviisor ja endine Valga linnaeape Johannes Märton, valiti küll kongressi juhatusse, kandidaatidena esitatud õp Kukk ja Eesti Panga presidendi ajutine kohusetäitja, kongressi saadik Eduard Aule keeldusid aga oma kandidatuuri hääletamisele panemast. Juhatusse valiti veel Helme koguduse saadik Jaan Hendrikson. Viimendat juhatuse liiget esimesel päeval valida ei õnnestunud, teisel päeval toimunud valimise tulemusena asus „esimese kirikukongressi esituse” ettepanekul juhatusse õp Rahamägi.³⁰⁰

Enne rahvusküsimuse juurde asumist väärrib järgnenud kümnendi kirikuelu silmas pidades märkimist, et põhikirja lisati teisel lugemisel paragrahv, mille kohaselt oli kirikupäev otsustusvõimeline, kui sellest võttis osa rohkem kui pool kõikidest kirikupäeva saadikutest (§ 36). Teiseks lisati kiriku põhikirja säte, et seaduse vastuvõtmiseks peab seaduseelnõu kirikupäeval läbima kaks lugemist (§ 37.1). Pool päeva väldanud põhikirja teise lugemise lõppedes pandi kogu põhikirja tekst hääletusele ja võeti ühel häälel vastu. Nagu kirjutab Rahamägi, sai kiriku põhikiri sellega kiriku enese silmis seadusliku maksvuse.³⁰¹ Kukk sõnas vastuvõtmise järel, et põhikiri oli mitmes kohas küll konarlik ning selles oli mõndagi, millega kõik ei tahtnud leppida, samas andis uus põhikiri kirikule võimaluse kasvada ja areneda: „Tema ülesanne ei pea mitte selles seisma, et väravaid, mis kogudusesse viivad, kitsaks teha, vaid just vastuoksaks, et neid lahti ja avaraks teha, et palju elu võiks koguneda meie koguduse ümber.”³⁰² See ja järgnev hinnang väärivad kirikuelus 1920. a-te algul aset leidnud sündmusi arvestades meelespidamist. Kõpp kutsus enne põhikirja vastuvõtmist sõna võttes kirikut pöördelisel hetkel, „mil kaalu pääl on terve elamine ja olemine”, kasutama aega ja võimalusi loovaks ning ülesehitavaks tööks ning hoiatas, et kõike, mis seni võõras ja harjumatu ning seetõttu kohe mõjule ei pruukinud pääseda, ei tule hinnata puuduseks ega veaks, „niisama ka, et koguduse liikmete suurte hulkade harjumatust kiriku=korralduse asjus ja sellega ühenduses awalikuks tulewat ükskõiksust mitte kohe ei mõistetaks otsusena seaduse ja korralduse või koguni kiriku enese kohta.” Koguduste liikmetele oli tarvis anda aega kasvada ja võimalus areneda eneseteadlikuks koguduse liikmeks.³⁰³

Kongressil puhkenud rahvustevahelise konflikti juurde tulles tuleb mainida selle teema seoseid 1920. ja 1930. a-tel aset leidnud teoloogiliste voolude esindajate vahelise võitlusega. Selle võitluse jõujooned on vähesel määral nähtavad nii esimesel kui ka teisel kirikukongressil. Konfliktis, mis teisel kirikukongressil puhkes, asusid ühel pool kiriku eestlastest, teisel pool aga põhiliselt selle baltisakslastest ametikandjad. Rahvusküsimus, mis avaldus eesti ja saksa vaimulike süüdistavates sõnavõttudes ja avalikus vastasseisus ning tipnes baltisaksa vaimulike kirikuvalitsusest kõrvaletõrju-

³⁰⁰ EELKKA, Eesti II Kirikukongressi protokoll Tallinnas 10., 11. ja 12. septembril 1919, 13p, 14, 29p.

³⁰¹ Rahamägi 1926, 23.

³⁰² EELKKA, Eesti II Kirikukongressi protokoll Tallinnas 10., 11. ja 12. septembril 1919, 31; Rahamägi 1926, 23.

³⁰³ EELKKA, Perekond Kõpp. Johan Kõpp. Kõned, algatused kiriku asjus, I Eesti Ew. Luthe-ruse usu kiriku-kongressi komisjoni tegewuse aruanne, 13–14, 27–28.

misega, tähistab teise kirikukongressi vaieldamatult kõige teravamad konflikti.³⁰⁴ Kahtlemata mõjutas see ka eelpool kirjeldatud põhikirja-arutelu. Rahvuste vahekorra küsimus oli mäletatavasti olnud aktuaalne juba 1917. a toimunud esimesel kirikukongressil, mil emotsionaalset vaidlust oli põhjustanud küsimus, kas loodava kiriku peavad moodustama üksnes eesti kogudused või siis eesti ja rahvusvähemuste kogudused. Rahvustevaheline pinge oli kahe aasta jooksul kasvanud ning tõusis teisel kirikukongressil taas päevakorda. Selle ajendiks oli Kõpu kõnes kõlanud viide vaimulike Saksa okupatsiooni aegsele tegevusele. Kuigi Kõpp seda otsesõnu ei öelnud, oli kriitika sihtmärgiks eelkõige baltisaksa õpetajate tegevus.³⁰⁵

Eesti ja baltisaksa vaimulike konflikti mõistmiseks tuleb juhtida tähelepanu eri rahvusest kirikuringkondade kirikukongressi eelsetele ootustele ja vaimulike arvule kirikus. 1919. a moodustasid vaimulikkonna enamuse baltisakslastest vaimulikud. 1917. a toimunud esimesel kirikukongressil, mis oli mäletatavasti eesti koguduste kongress, osales 38 eesti ja 37 saksa rahvusest õpetajat.³⁰⁶ 1919. a, mil toimus teine kirikukongress, millest võtsid osa nii eesti kui rahvusvähemuste koguduste, aga ka segakoguduste esindajad, oli kirikus 65 baltisaksa ja 57 eesti rahvusest vaimulikku. Esimest korda ületas eestlastest vaimulike arv sakslastest vaimulike oma 1920. a, mil 128 luteri kiriku pastorist olid 68 eestlased ja 60 sakslased.³⁰⁷ 1922. a rahvaloenduse andmetel elas Eestis 18 319 saksa rahvusest inimest, mis moodustas umbes 1,65% Eesti 1 107 059 elanikust. Mikko Ketola esitatud andmete kohaselt oli saksa kogudustes umbes 15 000 liiget.³⁰⁸ Saksa koguduste ja abikoguduste arv küündis a-tel 1917–1940 seitsmeni, kasvades 1925. a UNLS kehtestamise järel üle kümne, millele lisandusid üksikud segakogudused, kus saksa rahvusest koguduseliikmed

³⁰⁴ Põhjaliku ülevaate rahvusküsimusest kirikus a-tel 1918–1939 on esitanud Mikko Ketola oma doktoritöös *The Nationality Question in the Estonian Lutheran Church 1918–1939* (Ketola 2000).

³⁰⁵ Ketola 2000, 38, 44–45.

³⁰⁶ Saard 2000, 290.

³⁰⁷ Vastavad arvud leiduvad Mikko Ketola koostatud andmestikus. Enne Ketolat on vaimulike rahvuse kohta koondarve esitanud Jakob Aunver, Konrad Veem ja Kurt Kentmann ning Gerhard Plath, kelle arvutuste kohaselt oli sakslaste osakaal vaimulikkonnas Ketola pakutud arvust suurem, erines ka vaimulike koondarv: Aunveri väitel oli 1919. aastal kirikus 136 vaimulikku, Ketola andmete kohaselt aga 122. Põhjus, miks arvud erinevad, võib peituda nii rahvuse määramise põhimõtetes kui ka Esimese maailmasõja ajal Eestist eemal viibinud vaimulikes, keda Aunver loeb 1919. aasta seisuga tegevaimulike hulka kuuluvaks. Ketola peab Aunveri ja Veemi andmeid ebatäpseks (Kentmanni ja Plathi andmeid – 74 saksa ja 58 eesti vaimulikku – ta ei kommenteeri). Kõik andmed on ühes osas siiski sarnased: saksa vaimulike hulk oli 1919. aastal eesti rahvusest vaimulike omast suurem. Esiletoomist väärivad teisel kirikukongressil kindralsuperintendent Wilhelm Kentmanni esitatud järgmised arvud: õpetajate arv kirikus – 119, Eestist eemal viibivaid õpetajaid – 6. 1938. aastaks oli baltisaksa õpetajate osakaal kirikus vähenenud 23%ni, 206 vaimulikust olid 158 eestlased, 48 sakslased. Ketola 2000, 330; Aunver 1953, 76; Kurt **Kentmann**, Gerhard **Plath**. *Aus dem kirchlichen Leben der deutschen evangelisch-lutherischen Gemeinden in Estland bis zur Umsiedlung im Jahre 1939*. Hannover-Dören: Verlag Harro von Hirschheydt, 1969, 14; EELKKA, Eesti II Kirikukongressi protokoll Tallinnas 10., 11. ja 12. septembril 1919, 37p.

³⁰⁸ 1922 a. üldrahvalugemise andmed. Vihik II. Üleriikline kokkuvõte. Tabelid. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1924, 138–139; Ketola 2000, 69.

moodustasid eestlaste kõrval eraldi pihtkonna. Niisiis moodustas baltisaksa vähemus umbes paar protsenti luteri kiriku umbes 850 000 liikmest (1922. a rahvaloenduse andmetel nimetas end luterlaseks 867 137³⁰⁹), saksa kogudused, saksa abikogudused ja segakogudused umbes kümnendiku kõikidest luteri kiriku kogudustest (1919. a oli kirikus 127 kogudust³¹⁰), ning vaimulike arv rohkem kui poole kogu luteri kiriku vaimulike arvust. Vaatamata sellele, et baltisakslastest kirikuõpetajate arv 1917–1940 järjest vähenes, oli just baltisaksa päritolu vaimulike suur arv ning nende tegevus kõige otsesem ja olulisem kirikuarengu, vaimsuse ja eri rahvusest vaimulike suhete mõjutaja.

Ootused, mis teise kirikukongressi eel baltisaksa ja eesti kirikutegelaste hulgas valitsesid, olid erinevad. Sellele osutanud Mikko Ketola hinnangul avaldasid baltisakslased avalikkuse ees muret kiriku majandusliku olukorra ja Tartu ülikooli usuteaduskonna säilimise pärast, kuid olid ilmselt teadlikud ka eesti vaimulike soovist tõrjuda baltisaksa päritolu vaimulikud ja ilmikud kirikuvalitsusest kõrvale. Eesti ajalehtedes ilmunud artiklite põhjal teeb Ketola järelduse, et eestlaste sooviks oli vabaneda kirikus aastasadu valitsenud baltisaksa mõjust ja süvendada kiriku kultuurilist osa Eesti ühiskonnas.³¹¹ Esimeseks sammuks oli võtta vastu uus kiriku-korraldus ning asendada senine kirikujuht ja baltisakslastest koosnev kirikuvalitsus eestlastest vaimulike ning ilmikutega. See soov põhines seisukohal, et kiriku-korralduse muutmise kaudu on võimalik vabaneda kiriku härraskiriklikust mõjust ja pärandist.³¹² Kirikut, mis tahtis olla rahva enamuse usuliste nõuete täitja, pidid juhtima selle rahva esindajad. Seda visiooni esitati ajalehtedes Vaba Maa ja Postimees.³¹³ Töö, millega esimesel kirikukongressil alustati, loodeti teisel kirikukongressil lõpule viia. Samas ei olnud kirjeldatud seisukoht omane kõikidele eestlastest vaimulikele ja koguduste esindajatele. Nii nagu esimesel kirikukongressil, peegeldusid ka teise kirikukongressi sõnavõttudes mitmesugused seisukohad kiriku alustest ja vaimulaadist, samuti hinnang kiriku minevikule ja kujutlus selle tulevikust. Seetõttu tuleb rahvuse põhjal eri vaadete määratlemise kõrval juhtida tähelepanu ka vaimulike teoloogilistele seisukohtadele, mis on vaimulike rahvuse – mis mõjutab omakorda kongressist osa võtnud koguduste saadikute koosseisu ja meelsust –, vaimulike päritolu (kas Eesti- või Liivimaa) ning isiklike suhete kõrval üheks teguriks, mis teisel kirikukongressil vastuvõetud otsustele mõju avaldas.³¹⁴ Kongressist ei võtnud osa esimest kirikukongressi mõtteavaldustega suunanud Jaan Tõnisson, puudus ka kongressil ja selle järel ajakirjanduses esinenud õp Tallmeister.

Juhatuse valimistel esile tõusnud rahvuslikud pingeid kogusid hoogu Kõpu sõnavõttule järgnenud väitluste ajal. Teravnenud olukord jõudis otsese ja selgesõnalise

³⁰⁹ *Ibid.*, 138–139.

³¹⁰ EELKKA, Eesti II Kirikukongressi protokoll Tallinnas 10., 11. ja 12. septembril 1919, 37p.

³¹¹ Ketola 2000, 38–41.

³¹² Salumaa. *EELK 1918–1962*, 25.

³¹³ Neist viimase toimetaja oli Anton Jürgenstein, kiriku põhikirja redaktsioonikomisjoni liige, kes polnud küll ühestki komisjoni koosolekust osa võtnud, kuid kelle valimine ja kuulumine redaktsioonikomisjoni liikmete hulka oli tunnistuseks Postimehe ringkonna juhtivast rollist esimesel kirikukongressil.

³¹⁴ Ketola 2000, 59.

vastasseisuni. Selles oli oma osa ajakirjandusel, mis oli juba kongressi eel püüdnud eestlaste rahvuslikke püüdeid innustada, luues sel moel kongressi aruteluks vastava meeoleolu. Sama stsenaariumi järgides jätkati ajakirjanduses mitmepäevase kongressi kestel artiklite avaldamist.

Esimesest kirikukongressist ja redaktsioonikomisjoni tegevusest ülevaate esitanud Kõpu aruande järel luges õp Kapp ette resolutsiooni, mille kohaselt sooviti juhtida tähelepanu ühe osa vaimulike Saksa okupatsiooniaegsele tegevusele, et see hukka mõista.³¹⁵ Ühegi vaimuliku nime resolutsioonis ei nimetatud. Puhkenud terava vaidluse kestel süüdistasid ühelt poolt baltisakslasest Kuusalu koguduse õp Ralf Luther, Otepää koguduse saadik Karl Neumann ja mitmed teised sõnavõtjad resolutsiooni autoreid, et viimased mõistsid okupatsiooniaegseid sündmusi ühekülgsest ja eemaldusid kiriku evangeelsele alusele seadmisest, soovides tuua kiriku ellu (rahvus-)poliitikat. Kirik oli kohustatud poliitikast hoiduma. Teisalt vaidlesid eestlastest vaimulikud Kapp, Lattik, Tennmann ja Raudkepp, Puhja koguduse saadik Jaan Järve ja köster Heinrich Anniko kriitikutele vastu, öeldes, et kirikuelus edasi liikumiseks on vajalik tunnistada tehtud vigu.³¹⁶ Eesti vaimulikud polnud nõus baltisakslaste süüdistusega, nagu oleksid nad püüdnud tekitada kirikus poliitilist arutelu. Kapp sõnas, et ei temal ega Kõpul polnud resolutsiooni esitades olnud poliitilisi taotlusi, manitsedes baltisaksa vaimulikest eelkõnelejaid „erakondlike” mõtete esitamise pärast, millest oleks Kapi hinnangul pidanud hoiduma. Kõpp lisas, et tema oli rahva hingest läbi käinud valust osa võtnud ja resolutsiooni esitades „oma sügavamast hingetunnest välja ütlenud.”³¹⁷ Arutelu alatoon oli vaatamata Kapi ja Kõpu arvamusedele siiski poliitiline ja vaidluses ei tõusnud päevakorda mitte üksnes vaimulike okupatsiooniaegne tegevus, vaid avaram vastasseis, eestlastest vaimulike poolt vaadatuna nn härraskiriku ehk kiriku senise vormi ja vaimulaadi ning esimesel kirikukongressil püstitatud ideaali ehk vaba rahvakiriku või rahva kiriku vahel. Vaidluse käigus astusid resolutsiooni kaitseks välja Järva-Peetri koguduse õpetaja Christoph Beermann ja Tallinna Jaani koguduse kolmanda pihtkonna õpetaja Hans Kubu, vastu olid Tartu praost Leberecht Greinert ja mitme sõnavõtuga esinenud Kaarli koguduse kolmanda pihtkonna õpetaja Artur Sommer (Soomre).³¹⁸ Esile tõstmist väärib ülemsuperintendent Kentmanni positsioon, mis vaidluse käigus muutus. Kui esmalt hindas ta, nagu teisedki baltisaksa vaimulikud ja resolutsioonikriitikud, Saksa okupatsiooni aegse tegevuse hukkamõistmist poliitiliseks sammuks, küsides retooriliselt, kas kongressi ülesandeks pole mitte vaimuliku töö teostamine, siis diskussiooni arenedes avaldas ta arvamust, et ka temal oli juba aasta eest, Saksa

³¹⁵ Resolutsioon kõlas järgmiselt: „II. Eesti kirikukongress tunnistab paljude kiriku esitajate tegevust okupatsiooni võimude kõlblikus ja tegelikus toetamises täiesti kahjulikuks ja on selle peale kindel, et meie kirik tulevikus tahab tõsise rahvakirikuna Eesti ev.=usu rahva kasuks töötada.”

³¹⁶ EELKKA, Eesti II Kirikukongressi protokoll Tallinnas 10., 11. ja 12. septembril 1919, 23p. Eestlastest vaimulike arvamuse võtavad hästi kokku õp Jaan Lattiku sõnad: „Kui Eesti kirikul peab uus elu kasvama, siis peame välja ütleva, mis meie kirikus vana ja mädanenud on, ja tahame ütelda: tänasest päevast peale tahame rahva teenistusele andudes maha matta herrastekiriku vaimu.”

³¹⁷ *Ibid.*, 24p.

³¹⁸ Ketola 2000, 44–47.

okupatsiooni lõppedes ning sellele ajale tagasi vaadates tunne, et kui „see tont saaks maha maetud, siis saame temast lahti”.³¹⁹ Paradoksaalsel kombel oli Kentmanni ametisse määranud just nimelt Saksa okupatsioonivõim. Ajalehes Vaba Maa ilmunud kongressi ülevaateartiklis väljendati imestust, kui kiiresti Kentmann oma seisukohti võimu vahetudes on muutnud.³²⁰ Sellele vaatamata peeti Kentmanni kongressi saadikute seas autoriteetseks vaimulikuks ja kirikujuhiks. Martna koguduse õpetaja Gustav Halleri sõnul põhines hinnang tema silmapaistvatel isikuomadustel.³²¹ Kahtlemata võis Kentmanni toetust suurendada ka kirikujuhi positsioon.

Köster Kurriku ettepanekul hääletusele pandud resolutsioon, millega vaimulike tegevus hukka mõisteti, kogus vaid 9 vastuhäält, erapooletuks jäi 24 kongressi saadikut. Kuigi enne hääletust oli öeldud, et resolutsiooniga mõistetakse hukka vaid ühe osa vaimulike tegevust, esitas rühm baltisaksa kirikuõpetajaid, kelle kõrval oli eestlasest vaimulikke, eesotsas praostide Greinerti, Thomsoni, õp Lutheri, õp Nikolai Bäuerle, aga ka näiteks professor Otto Seesemanniga protesti, milles väideti, et resolutsiooni vastuvõtmisega on Eesti ajalehtedele antud võimalus mõista hukka kõik baltisakslastest õpetajad.³²² Arvestades ajakirjanduses seni esitatud seisukohti, oli kartustel kindlasti alust.

Selle kokkupõrkega kongressi esimene päev lõppes. Teine päev kulges esialgu märksa rahulikumalt, kuid seda vaid ajani, kui põhikirja vastuvõtmisele järgnes ettepanek valida uue põhikirja alusel kirikule uus kirikuvalitsus ja piiskop. Esmalt põhjustas seninägematut sõnelust teoloogiaüliõpilase ja hilisema Palamuse koguduse õpetaja Arnold Keremi sõnavõtt, milles viimane süüdistas konsistooriumi okupatsiooniaegses, rahvakirikule kahjulikus tegevuses ning nõudis selle tagasiastumist. Kuigi järgnenud vastatastatikuse süüdistamise lõppedes oli Kerem nõus oma etteaste pärast süüdistatavate ees vabandama, oli see taas kord tunnistuseks rahvuslikul alusel esinevatest pingetest. Kongressi jätkudes tekitas see saadikutes üha selgepiirilisemat polariseerumist, sütitatud rahvuslikud tunded hakkasid nõudma üha suuremat kaalu ja tähelepanu.

Selles meeolus asuti kongressi kolmandal päeval valima kiriku uut juhtkonda. Päev algas ülemsuperintendent Kentmanni ülevaatega kiriku tegevusest. Keskenduhes esmalt senise kirikuelu analüüsimisele, kirjeldas ta ettekande lõpus oma visiooni kirikuelu arengujoontest tulevikus. Kirik oli Kentmanni sõnul eri rahvuste ühendaja ja rahvusvähemuste austaja ning kaitsja. Ta lisas, et tema arvates peavad rahvusvähemused samuti kirikujuhtimisest osa võtma. Rahvusküsimuse kõrval kirjeldas Kentmann üksikasjalikult kiriku seismist ehk õpetuslikku korraldust, rõhutades visitatsioonide läbiviimise vajalikkust kogudustes, et tagada kiriku õpetuslik ja korralduslik tasakaal. Hetkeolukorda ei hinnanud Kentmann just kuigi kõrgelt: „Meie kiriku vaimulikus seinas on palju pragusid sees, palju usu ja armastuse kiva on meie kiriku müüridest välja langenud.” Ülemsuperintendent võttis ettekande seisukohad

³¹⁹ EELKKA, Eesti II Kirikukongressi protokoll Tallinnas 10., 11. ja 12. septembril 1919, 22p, 24p.

³²⁰ VM, nr 197, 12.9.1919, 2. Muljed kirikukongressilt.

³²¹ Ketola 2000, 54.

³²² EELKKA, Eesti II Kirikukongressi protokoll Tallinnas 10., 11. ja 12. septembril 1919, 22p, 25p.

kokku nelja märksõnaga, mis tema eesmärgi ja põhimõtteid hästi iseloomustavad: organisatsioon, visitatsioon, restauratsioon, evangelisatsioon.

Sõnavõtu lõpus esitas Kentmann kirikukongressile palve, et kirikule valitaks uue põhikirja alusel uus juht juba samal päeval. Piiskopivalimise üle tekkinud arutelu tulemusena lepiti kokku, et piiskoppi ei valita ametisse põhikirjas sätestatud moel määramata ajaks, vaid esialgu ajutisena. Sama klausel kehtis ka konsistoriumi kohta.³²³ Nagu märgiti ajalehes Vaba Maa, jagunes kongress piiskopi ja konsistoriumi kandidaatide esitamise eel kahte rühma. Ühes grupis domineerisid baltisaksa, teises eesti rahvusest saadikud.³²⁴ Viimase rühma esindajana – protokollis on esitajateks märgitud köstrid ja koguduse saadikud – esitas Jüri koguduse köster Hans Mets piiskopi kandidaadiks õp Kuke, konsistoriumi ilmikust abipresidendiks dr Friedrich Akeli, vaimulikeks assessoriteks Kõpu ja Lattiku ning ilmalikeks assessoriteks Viktor Andreas Kargaja ja Gerhard Soosaare (Sosaare). Teisalt esitas praost Konstantin Thomson piiskopikandidaadiks senise ülemsuperintendendi Kentmanni ning vaimulikeks assessoriteks Põllu ja Rahamäe, ilmalikuks assessorikandidaadiks aga Tartu ülikooli kuraatori Peeter Põllu. Lisaks Thomsonile esitas praost Leberecht Greinert ilmalikeks assessorikandidaatideks Jaan Hendriksoni ja Vaivara koguduse saadiku K. Tamme. Rootsi koguduste esindajad seadsid konsistoriumi assessoriks üles Vormsi koguduse õpetaja Karl (Carl) Otto Malmi.

Köster Metsa esitatud kandidaate ühendas idee vabast rahvakirikust kui koos rahvaga arenevast kirikust, mida pidid juhtima rahva enamuse esindajad. Rõhutati kiriku ühiskondlikku mõõdet. Neid seisukohti olid esitanud nii assessorikandidaadid Kõpp ja Lattik kui ka piiskopikandidaat Kukk. Sellele rühmale, mida nimetati ajaleheveergudel „Tartu kirikukongressi esituseks” ja nende toetajateks, kujunesid valimistulemused kõige soodsamaks. Piiskopiks valiti 169 häälega Kukk³²⁵ (Kentmann kogus 126 häält), abipresidendiks Akel 244 häälega, vaimulikeks assessoriteks 183 häälega Kõpp ja 175 häälega Lattik, ilmalikeks assessoriteks 171 häälega Kargaja ja 165 häälega Soosaar. Rahamägi kogus 107, Harald Põld 103, Hendrikson 101, Peeter Põld 92 häält. Hääletajate koguarv oli 292.³²⁶

Kongressi juhataja ja konsistoriumi valimiste hääletustulemused tekitavad küsimuse nende tagamaadest. Nii kongressi alguses aset leidnud juhatuse kui ka uue kirikuvalitsuse valimistel kõneldi „erakondlikest püüetest”.³²⁷ Lisaks senistes uurimustes kõige sagedamini esinevale kongressil osalejate rahvuslikul alusel jaotamisele tuleb juhtida tähelepanu kongressi saadikute usulistele vaadetele, mis on nn erakond-

³²³ *Ibid.*, 38–39.

³²⁴ VM, nr 202, 18.9.1919, 3. Kaarma k.-õp. H. Rahamägi ja hra J. Hendriksoni õienduse kohta.

³²⁵ Jaan Lattiku väitel oli tal Kuke kandidatuurist olnud Jaan Tõnissoniga juttu juba 1919. a juunis, kui üheskoos reisiti Rootsi. Samas esitati ajalehes Postimees, mis esindas suuremal või vähemal määral Tõnissoni ümber koondunud ringkonna seisukohti, vahetult enne kongressi sobivaks piiskopikandidaadiks hoopis Tallinna Pauluse koguduse õp Aleksander Mohrfeldt. Lattik 1950, 197; PM, nr 194, 10.9.1919, 2. Eesti kindral-superintendendi küsimus; Ketola 2000, 39, 53.

³²⁶ EELKKA, Eesti II Kirikukongressi protokoll Tallinnas 10., 11. ja 12. septembril 1919, 43p.

³²⁷ VM, nr 195, 11.9.1919, 3. Üleüldine Ewangeliumi Luteruse usu kiriku kongress.

like püüete teostamise üheks aluseks. Nagu mainitud, nimetati eestlastest vaimulikke ja koguduste saadikuid „Tartu kirikukongressi esituse” toetajateks ning baltisakslasi ametisoleva konsistooriumi toetajateks. Viimasesse rühma kuulus ka väike osa eestlastest kiriku ametikandjaid ja koguduste saadikuid.

Kahe grupi jõujooned *resp.* erinevused avalduvad kõige veenvamalt seisukohtades, mida olid juba kongressi eel, aga ka kongressil kõlanud sõnavõttudes esitanud Kentmann ja Kõpp. Neist esimene rõhutas pühakirja ja usutunnistust kui kiriku alust ning liikmeskonna määrajat, teine aga nõuet arvestada rahva hingeelu ja vajadustega. Ühel juhul asus rõhk selgelt pühakirjal ja usutunnistusel, teisel juhul toonitati kiriku liikmeid ja kiriku ühiskondlikku mõõdet. Peamine ülesanne oli kiriku rahvale lähendamine; 1917. a toimunud esimesel kirikukongressil Kõpu lausunud sõnade kohaselt pidi nn universaalne kristlik vaim otsima ühendust rahvavaimuga, et iga kirikuliige oleks tundnud, et rahvakirik, mille liikmeskonda ta kuulub, on tõesti tema kirik. Kahe selgesti eristatava rõhuasetuse esiletoomine võib näida utreerituna, kuid tegelikkuses avaldusid neis seisukohtades kaks teineteisest eristuvat seisukohta kirikust, selle vaimulaadist ja kirikukorraldusest. Samas võib oletada, et kahe grupi vahele jäi hulk vaimulikke ja koguduste saadikuid, kelle vaated ei ühtinud täielikult kummagi rühma seisukohtadega. Kindlasti oli neidki, kes polnud oma seisukohti sel moel määratlenud. See puudutas peamiselt eesti rahvusest kongressisaadikuid, kes asusid kirikukongressil puhkenud rahvusliku konflikti tõttu toetama eestlastest koosnenud ja rahvuslikke seisukohti väljendanud rühma esindajaid.

Niisiis polnud rahvus küll ainus tegur, mis kongressi otsuseid ja kulgu mõjutas, samas tuleb nõustuda Mikko Ketolaga, et rahvuslik entusiasm, mis kongressil valitses, asus teiste mõjutegurite üle domineerima ja mõjutas seetõttu kongressi käiku ning otsuseid kõige enam.³²⁸ 1922. a teise kirikukongressi saadikute seisukohti hinnanud õp Põllu sõnul oli kongressil avalikult kõneldud ka alalhoidlikest ja uuendusmeelsetest vaimulikest. Vastavaid termineid oli mainitud uue kirikuvalitsuse liikmekandidaatide ülesseadmisel. Seejuures pidas Põld kahe grupi eristamisel silmas nii teoloogilisi kui ka kirikukorralduslikke vaateid, võttes hinnangu andmisel aluseks teoloogiliselt alalhoidliku positsiooni, mida ta esindas. Arvestades Põllu antud hinnangu puhul 1922. a-ks kujunenud olukorda, ühtis alalhoidlike positsioon Kentmanni ja uuendusmeelsete seisukohad Kõpu esitatud vaadetega. Kirjeldatud rühmitumine polnud tajutav mitte üksnes ajalise vahemaa tagant, vaid leidis selgepiirilise väljundi juba vahetult teise kirikukongressi järel tegevust alustanud kahe kirikliku organisatsiooni, nende eesmärkide ja eelkõige liikmeskonna koosseisus, mis peegeldasid teisel kirikukongressil avaldunud jõujooni ja seisukohti. Organisatsioonide tegevust juhitasid peaaegselt vaimulikud, mistõttu alalhoidliku ja uuendusmeelse rühma iseloomustamisel lähtus Põld ennekõike vaimulike seas avaldunud seisukohtadest. Alalhoidlikeks hindas Põld ühte osa eestlastest vaimulikke ja peaaegu kõiki saksa rahvusest pastoreid, uuendusmeelsed vaimulikud oli seevastu peaaegu kõik eesti rahvusest. Teoloogilised seisukohad ei olnud Põllu arvates otseselt vaimulike rahvusega seotud, pigem rõhutas ta rahvuse ja teoloogiliste seisukohtade seose juhuslikku iseloomu, samas mõõndes, et sellel olid ajaloolised põhjused.³²⁹

³²⁸ Ketola 2000, 57–59.

³²⁹ MK, nr 28, 12.07.1922, lk 220. Usuvoolud kirikupäeval.

Teist kirikukongressi ja järgnenud kahe kümnendi kirikuelu silmas pidades oli vaimulike rahvuse ja teoloogiliste seisukohtade seostel siiski sisuline ja meelespidamist vääriv tähendus, sest baltisakslastest vaimulikud kuulusid peaaegu täielikult teoloogiliselt alahoidlikke vaateid esindanud vaimulike hulka.³³⁰ Baltisakslasi ühendas teoloogiliselt konservatiivsete eestlastest vaimulikega ühine visioon kirikust, selle õpetuslikest alustest ja nende tõlgendusest ning kuni 1924–1925. aastani ka kirikukorraldusest. Kirik oli rajatud evangeeliumile, ning kuigi eri rahvusi ühendav, ei tunnistanud ega pidanud kiriku usutunnistusele toetuv liikmeskond esmajoones tähtsustama rahvuse piire ega sellest lähtudes ka eripärasid. Samas, baltisaksa rahvusgrupi jaoks oli võimu säilitamine 1919. a kõigepealt just rahvuslik küsimus, ehkki kiriku ülesehituse ja vaimulaadi kohta avaldatud seisukohti ja soovi neid rakendada ei saa ega tohi alahinnata. Teoloogiliselt konservatiivsete eestlaste hulgas oli baltisakslasest piiskopikandidaadi toetamise puhul rahvusküsimusest olulisem kiriku õpetus ja visioon kirikukorraldusest, mille kõrval oli tähendusrikkaks mõju-teguriks usaldus senise kirikujuhi isiku vastu, kes neid vaateid esindas.

Niisiis tuleb teisel kirikukongressil puhkenud rahvusliku konflikti taustal näha laiemat kirikus valitsenud teoloogilist ja eklesioloogilist mitmekesisust, mis kujunes järgnenud aastatel teoloogiliseks ja kirikukorralduslikuks vastasseisuks. Nii nagu esimesel kirikukongressil, ei asunud õpetusküsimused ka teisel kirikukongressil esmatähtsate ega isegi mitte vähemtähtsate küsimuste hulgas, vaid jäid kongressi päevakorrast välja. Teist kirikukongressi mõjutasid kõige enam kongressi saadikutes süttinud rahvuslikud tunded. Konsistooriumi valimise järel pettunud baltisakslased, kes väljendasid ajalehes *Estländische Zeitung* valimistulemuse üle nõrdimust, olid pidanud valimiste eel tõenäoliseks, et lisaks baltisakslastele toetavad nende kandidaate alahoidlikud ehk nende sõnul mõõdukad eesti vaimulikud ja kongressi saadikud, mille tulemusena oleks baltisakslasest kindralsuperintendent Kentmanni võim kirikus säilinud. Nii alahoidlikke vaimulikke kui ka eestlastest kongressi saadikuid silmas pidades ei esitatud konsistooriumi kandidaatideks baltisaksa vaimulikke, vaid vennad Harald ja Peeter Põld ning Rahamägi.³³¹ Akeli kandidatuur oli baltisakslastele vastuvõetav – seda tõestas ka valimistulemus –, Lattiku ja Kõpu kandidatuuri toetamine oli seevastu vastuvõetamatu.³³² Tähtsaim ülesanne oli kindlustada Kentmanni jätkamine kirikujuhina.

³³⁰ *Eesti oikumeenia lugu* 2009, 23.

³³¹ Rahamäe positsioon väärub eraldi esiletoomist. Rahamägi kuulus kongressi juhatusse, samuti esitati tema kandidatuur konsistooriumi liikmete valimisel. Kui esimesel juhul oli esitajaks „Esimese kirikukongressi esitus”, siis konsistooriumi liikmeks esitasid tema kandidatuuri praost Konstantin Thomson ja kiriku alahoidlikud ringkonnad. Alahoidlike ringkondade kandidaadina pälvis ta kongressi järel ajakirjanduses süüdistuse saksameelsuses. Rahamägi esitas koos Jaan Hendriksoniga, kes kandis ajakirjanduse silmis sama süüdistust, avaliku protesti, väites, et nemad polevat olnud ega olnud endiselt „saksa rühmast” teadlikud. Kui säärane rühm oleks kongressil eksisteerinud ja nende kandidatuuri esitanud, poleks nemad kandideerimisega nõustunud. Ajalehe Vaba Maa toimetus vastas neile omapoolse õiendusega, milles märgiti, et sakslaste grupp eraldus enne piiskopi- ja konsistooriumikandidaatide esitamist ning seda oli võimatu mitte tähele panna. VM, 201, 17.9.1919, 4. Kirjad toimetusele; VM, nr 202, 18.9.1919, 3. Kaarma k.-õp. H. Rahamägi ja hra J. Hendriksoni õienduse kohta.

³³² Ketola 2000, 53, 55.

Kokkuvõttes oli teisel kirikukongressil toimunud vastasseisusu puhul tegemist taktikalise võitlusega, mis muutus poliitiliseks ja kohati halvustavalt teravaks ning süüdistavaks. Lõppeks oli tegemist võimuküsimusega: kaalul oli ühelt poolt võimupositsiooni säilitamine, teiselt poolt aga soov läbi viia võimuvahetus. 1917. a toimunud esimesel kirikukongressil silma paistnud vaimulikel ja kongressi saadikutel õnnestus teisel kirikukongressil kaks aastat varem püstitatud eesmärgid ellu viia. Kirikus vahetus võim ja tervikuna kehtestati uus kirikukorraldus, mis oli demokraatlik ja andis vaimulike kõrval koguduste ilmiksaadikutele kirikuvalitsemises senisest palju kaalukama koha. See oli esiteks samm nii esimesel kui teisel kirikukongressil kõlanud demokraatlike ideaalide suunas, teiseks aga võimalus vähendada baltisakslaste võimu kirikus ja juurutada uut, eestlastest vaimulike kõnedes kõlanud vaimsust. Baltisaksa vaimulikonna pettumus väljendus avalduses, mis piiskopi ja kirikuvalitsuse valimistele järgnes. Nimelt jäeti kiriku juhtkonnas esindaja puudumise tõttu endale tegutsemisvabadus, mis tähendas vabadust asutada vajadusel eraldi-seisev kirik.³³³ Kuigi see stsenaarium ei saanud teoks, on see ilmekaks näiteks meeolust, mis kongressil selle lõppedes valitses. „Isegi inglid ei oleks selle kongressil ilma tülita läbi saanud,“ oli üks vaimulik kongressi kokku võttes tähendanud.³³⁴

Vahetult enne kongressi lõppu valiti kiriku põhikirja redaktsioonikomisjon, ülesandega vastuvõetud kiriku põhikiri lõplikult välja töötada, trükki anda ja kogudustesse saata. Komisjoni liikmeiks valiti õp Rahamägi, praost Thomson ja õp Kapp. Viimase ettepanekul lisandus liikmete hulka ka äsja valitud piiskop Kukk.³³⁵

I.2. Kirikuelu arengujooni aastatel 1919–1922

I.2.1. Kirikuelu üldiseloomustus

1919. a septembris toimunud teise kirikukongressi järel asusid kiriku äsjavalitud juhtkond, ametikandjad ja uue kirikukorralduse alusel kiriku juhtimisse kaasatud koguduste liikmed teostama kiriku elu korraldavaid reforme. Nii nagu esimene ja teine kirikukongress, nii on ka kiriku esimestel, ülesehitava ajajärgu aastatel teoloogiliste voolude arengus keskne tähendus, sest neil aastatel valitsenud vabadus ja kohatine peataolek võimaldasid juba kiriku loomise käigus esile kerkinud eri vaadete esindajatel oma tegevust ja positsiooni konsolideerida ning asuda vastavalt veendumustele kiriku elu korraldama. Kahtlemata oli siinjuures oma osa esimestel kirikukongressidel kõlanud demokraatlikel ideaalidel ja neid esindanud kirikukorraldusel, mis võeti esialgu küll kirikliku elu korraldamise aluseks, kuid milles hakati juba esimestel iseseisvusaastatel nägema tugevuse kõrval puudusi. Eri arvamused kirikust, selle korraldusest, aga ka vaimulaadist ja ühiskondlikust positsioonist avaldusid aasta-aastalt üha selgemini ning kulmineerusid 1922. a kirikupäeval lahvatanud tüliga kiriku õpetusaluste, täpsemalt kiriku põhikirja kolmandas paragrahvis sisaldunud

³³³ EELKKA, Eesti II Kirikukongressi protokoll Tallinnas 10., 11. ja 12. septembril 1919, 43p.

³³⁴ VM, nr 198, 13.9.1919, 2. „Püha tuli“.

³³⁵ EELKKA, Eesti II Kirikukongressi protokoll Tallinnas 10., 11. ja 12. septembril 1919, 46p; Rahamägi 1926, 23; Pesonen 2004, 70.

väljendi üle, mille kohaselt mõisteti kiriku õpetusaluseid protestantlikus vaimus. 1922. a alanud õpetusküsimuste diskussioon ei puhkenud ootamatult ega hõlmanud pelgalt õpetusaluste paragrahvi. Sellel oli oma eellugu ja laiem kontekst. Juba kiriku loomise käigus avaldunud eri seisukohad leidsid a-tel 1919–1922 väljundi nii usu-õpetuse, kiriku majandusliku elu kui ka kirikukorralduse edasise ümberkorraldamise käigus esitatud ettepanekutes. Käesolevas alapeatükis esitatakse ja analüüsitakse neid seisukohti.

13.–15. oktoobril 1920. a toimunud esimesel kirikupäeval kirjeldas piiskop Kukk vaba rahvakirikut kui iga kirikuliiget hindavat ja vaba kirikut, kus liikmetel on võrdsed õigused. Kuke sõnul oli kaua igatsetud demokraatlik kord kirikule ainuomane ja iseenesestmõistetav korraldus. Põhikirja kohaselt oli kirikukorralduse aluseks kogudus, mida juhtis koguduse täiskogu koosolekul demokraatlikult valitud koguduse nõukogu, viimase täitevorganina koguduse eestseisus. Koguduse õpetaja ja köstri valis määramata ajaks koguduse täiskogu, valituks osutus kandidaat, kes sai 2/3 täiskogu istungist osavõtnud koguduseliikmete häältest.³³⁶ Esimesel kirikupäeval kirikuelust ülevaadet andes teatas Kukk, et veel vaid üksikutes kihelkondades oli koguduse nõukogu valimata. Uus korraldus pälvis Kuke sõnul praostkondade aruannetes kiidusõnu, koguduse ametikandjate ja nõukogu vahel oli koostöö uue korralduse rakendamise järel tihenenum. Saaremaa praostkonna aruandes nimetas praost Rahamägi koguduste nõukogude valimist ja ametisse astumist koguni kiriku pööripäevaks.³³⁷

1920. a kirikupäeval piiskopi esitatud aruande kohaselt oli kirikus ametis 111 koguduse vaimulikku, sh 1 piiskop, 13 praosti, 1 praosti kohusetäitja. Lisaks nendele oli kirikus 1 abiõpetaja, 3 asetäitjat õpetajat ja 8 õpetajaameti kandidaati. Vakantseid õpetajakohti oli 21. Köstrite täpset arvu ei osanud piiskop nimetada, mainides vaid, et neid oli vaimulikest rohkem.³³⁸ Kiriku põhikirja kohaselt ühinesid kogudused praostkondadeks, mille kõrgeimaks esindusorganiks oli praostkonna sinod. Selle liikmeteks olid kõikide praostkonna koguduste õpetajad, köstrid ja praostkonna igast kogudusest valitud kaks saadikut. Abikogudused saatsid praostkonna sinodile ühe saadiku ja köstri. Teise kirikukongressi järel koosnes kirik neljateistkümnest praostkonnast. Nendeks olid Ida-Harju, Lääne-Harju, Narva-Alutaguse, Viru, Järva, Tartu, Viljandi, Võru, Saaremaa, Tallinna, Pärnu, Maa-Lääne, Ranna-Lääne ja Saarte-Lääne (kasutati ka nimekuju Lääne-Saarte) praostkond. Kiriku põhikirja vastuvõtmise järel praostkondades toimunud sinoditel viidi läbi praostkonna juhtide, praosti ja abipraosti valimised. Praosti ja abipraosti volitused kestsid kuus aastat. Saaremaa praostiks valiti 15. oktoobril 1919. a toimunud sinodil Kaarma koguduse õpetaja Hugo Bernhard Rahamägi, abipraostiks Karja koguduse õpetaja Karl Wöhrmann.³³⁹ Lääne-Harju praostiks valiti Lääne- ja Ida-Harju praostkonna ühisistungil 13. juulil 1920. a senine praost Konstantin Thomson, tema abiks Rapla koguduse õpetaja

³³⁶ *Eesti Evangeeliumi Lutheruse Kiriku (EELK) põhikirj*. Tallinn: J. H. Gressel, 1920, 3–8, 13 (= Põhikirj 1920); Pesonen 2004, 53–55.

³³⁷ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku I kirikupäeva protokoll Tallinnas, 13., 14. ja 15. oktoobril 1920, 26, 31.

³³⁸ *Ibid.*, 31p.

³³⁹ 3.10.1920. a valiti Rahamäe asemel praostiks K. Wöhrmann. EELKKA, Kirjavahetus Saaremaa praostkonnaga 19.9.1919–7.10.1938, 15.10.1919, 3.10.1920.

Joosep Liiv; Ida-Harju praostiks Kose koguduse õpetaja Harald Põld, tema abiks Kuusalu koguduse õpetaja Ralf Luther.³⁴⁰ Pärnu praostiks valiti 25. juulil 1920. a tagasi Pärnu Jakobi koguduse õpetaja Woldemar Schultz, tema abiks Vändra koguduse õpetaja Jaan Nuudi.³⁴¹ Viljandi praostkonna sinodil 5.–6. augustil 1920. a ei soovinud senine praost, Tarvastu koguduse õpetaja Mihkel Jürmann ametis jätkata, kõige rohkem häält saanud õp Jaan Lattik keeldus praosti kohuseid samuti enda peale võtmast. Jürmanni asemel valiti praostiks Pilstvere koguduse õpetaja Bernhard Steinberg, abipraostiks Suure-Jaani koguduse õpetaja Georg Rosenberg.³⁴² Viru praostkonna sinodil 12. augustil 1920. a valiti praostiks Viru Jaakobi koguduse õpetaja Arthur Hoffmann, abipraostiks Kadrina koguduse õpetaja Gustav Beermann.³⁴³ Ranna-Lääne ja Maa-Lääne praostkonna ühisel sinodil 25. augustil 1920. a valiti Ranna-Lääne praostkonna praostiks Martna koguduse õpetaja ning senine praost Gustav Haller, Maa-Lääne praostiks Märjamaa koguduse õpetaja Oskar Meder. Abipraoste sinodil ei valitud. Ametisse valitud praostid olid Halleri sõnul teineteisele abiks ehk asetäitjateks.³⁴⁴ Narva-Alutaguse praostkonna praostiks valiti 24. augustil 1920. a Narva Aleksandri koguduse õpetaja Jakob Jalajas, tema abiks Jõhvi koguduse õpetaja Aksel Kallas.³⁴⁵ Tartu praostiks valiti 1. septembril 1920. a Palamuse õpetaja August Westrén-Doll, tema abiks Pauluse koguduse õpetaja Arnold Habicht.³⁴⁶ Tallinna praostina jätkas 16. septembril 1920. a toimunud sinodil läbi viidud hääletuse tulemusena senine praosti asetäitja, Tallinna Pauluse koguduse õpetaja Aleksander Mohrfeldt, tema abiks valiti Kaarli koguduse õpetaja Friedrich Stockholm.³⁴⁷ Võru praostkonna praostina astus ametisse senine praosti asetäitja Friedrich Ederberg, tema abiks kinnitati koos teiste abipraostidega 18. novembril 1920. a konsistooriumi istungil Rõngu koguduse õpetaja Winfried Hansen.³⁴⁸ Saarte-Lääne praostkonna praostiks valiti 29. augustil 1920. a Pühalepa koguduse õpetaja Hendrik Kokamägi, abipraostiks Vormsi koguduse õpetaja Karl Malm.³⁴⁹ Järva

³⁴⁰ EELKKA, Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 26.5.1901–18.12.1938, 13.7.1920; MK, nr 6, 6.8.1920, 52. Harju maakonna sinodilt.

³⁴¹ EELKKA, Kirjavahetus Pärnu praostkonnaga 8.3.1919–26.11.1938, 25.7.1920; MK, nr 7, 16.8.1920, 61. Pärnu maakonna sinod.

³⁴² EELKKA, Kirjavahetus Viljandi praostkonnaga 30.5.1917–15.6.1938, 5.–6.8.1920; MK, nr 8, 4.9.1920, 71. Teated kogudusest.

³⁴³ EELKKA, Kirjavahetus Viru praostkonnaga 27.2.1920–15.11.1938, 12.8.1920; MK, nr 8, 4.9.1920, 71. Teated kogudusest.

³⁴⁴ EELKKA, Kirjavahetus Saarte-Lääne praostkonnaga 4.3.1920–8.11.1938, 24.–25.8.1920; MK, nr 10, 1.10.1920, 87. Ühendatud Ranna- ja Maa-Lääne praostkonna sinod.

³⁴⁵ EELKKA, Kirjavahetus Narva-Alutaguse praostkonnaga 24.8.1920–16.7.1938, 24.8.1920; MK, nr 10, 1.10.1920, 89. Narva-Alutaguse sinod.

³⁴⁶ EELKKA, Kirjavahetus Tartu praostkonnaga 28.5.1919–19.12.1938, 1.9.1920; MK, nr 11, 12.10.1920, 99. Tartu praostkonna sinodilt.

³⁴⁷ EELKKA, Kirjavahetus Tallinna praostkonnaga 16.9.1920–21.12.1938, 20.9.1920; MK, nr 11, 12.10.1920, 100. Tallinna praostkonna sinod.

³⁴⁸ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 9.11.1920–22.2.1922, 18.11.1920.

³⁴⁹ EELKKA, Kirjavahetus Saarte-Lääne praostkonnaga 4.3.1920–8.11.1938, 29.8.1920.

praostkonna sinodil 16. mail 1920. a valiti praostiks Järva-Peetri õpetaja Christoph Beermann, abipraostiks Järva-Madise õpetaja Arnold Wieckmann.³⁵⁰

Praostkonna sinodi ülesannete hulka kuulus lisaks praosti ja abipraosti valimisele kirikupäeva ettepanekute ja kiriku töövaldkondade üle diskuteerimine ning kirikupäevale töövaldkondade arendamist silmas pidades ettepanekute esitamine, aga ka koguduste nõukogude esitatud ettepanekute kohta seisukoha kujundamine.³⁵¹ Lähtudes sinodi ülesannetest ning arvesse võttes sinodist osa võtnud koguduste esindajate ja ametikandjate arvu ning esindatust – praostkonna sinodist osavõtjate arv ei küündinud üheski praostkonnas tavaliselt üle viiekümne –, kujunes praostkonna sinodist vaimulike ja koguduste saadikute jaoks kirikukorralduse ja -elu arendamisel ning kujundamisel arvestamisväärne esinduskogu. Sinod oli kirikukorralduse kohaselt vahelüli koguduste nõukogude ja kirikupäeva vahel, kus langetati üldkirikut puudutavaid otsuseid. Vastavad teemad, mis kirikupäeva päevakorda tõusid, olid enamasti praostkondade sinoditel eelnevalt läbi arutatud, mille tulemusena esitati kirikupäevale praostkonna ettepanekud või seisukohavõtted. Mitmel juhul loobuti kirikupäeval seetõttu arutelust ja asuti praostkonna sinoditel läbi arutatud küsimuste üle otsekohe hääletama. Selle peamiseks põhjuseks oli kirikupäeva saadikute arv. Et kirikupäeva liikmete arv ulatus üle viiesaja, oli küsimuste konstruktiivne arutelu saadikute suure hulga tõttu raske. Praostkonna ülesannetest lähtudes tuleb tähtsustada ka praosti ja abipraosti kui praostkonna ja sinodi juhatajate positsiooni. Eelpool esitatud nimekirja põhjal nähtub, et praostkondade juhtide enamuse moodustasid ka pärast eestlastest kirikuvalitsuse ametisse astumist põhiliselt baltisakslastest vaimulikud. Selle asjaolu mõju esimeste iseseisvusaastate kirikuelule, sinoditel kirikupäevadele esitatud seisukohtadele ja ettepanekutele, aga ka praostkondades kehtestatud korraldustele ei tohi kindlasti alahinnata.

Jumalateenistustest osa võtnud kirikuliikmete ja armulauaal käinute arv vähenes esimestel iseseisvusaastatel järjekindlalt.³⁵² 1920. a kirikupäeval praostkondade aruannete põhjal jumalateenistustel osalemist analüüsinud piiskop Kuke järelduste kohaselt oli 66 koguduses jumalateenistustest osa võtnud koguduseliikmete arv langenud (aruandes olid need koondatud nelja eri kategooriasse: 1) vähenenud, 2) vilets, 3) leige või 4) lootuseta – viimast märgiti ühes koguduses). Hea, rahuldav,

³⁵⁰ EELKKA, Kirjavahetus Järva praostkonnaga 16.5.1920–14.11.1938, 16.5.1920.

³⁵¹ Põhikiri 1920, 10.

³⁵² 1922. a rahvaloenduse andmetel pidas end luterlaseks 867 137 inimest. Kiriku enda statistika kohaselt oli 1922. a lõpul kirikul 907 949 liiget, kellele lisandusid Venemaalt opteerunud kirikuliikmed. Liikmemaksu olid neist 1922. a lõpu seisuga tasunud 266 371 liiget. Seejuures olid andmed laekumata Viru-Nigula, Kõpu, Suure-Jaani, Kolga-Jaani ja Räpina kogudusest, mistõttu ulatus liikmemaksu tasunud liikmete arv tõenäoliselt umbes 275 000 inimeseni. Armulauale võeti 1922. a 290 374 inimest. 1934. a väitis Tartu baptistkoguduse kogudusevanem Karl Kaups, et ülalesitatud andmete alusel ning arvestades aastate jooksul suurenenud usulist leigust, ulatub aktiivsete kirikuliikmete arv 11–18% Eesti elanikkonnast. EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku IV Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 12., 13. ja 14. juunil 1923, 47–48; Karl **Kaups**. *Riigikirik ja vabakogudus*. Keila: Külvaja, 1934, 98–99.

keskmine ja kasvamas oli koguduseliikmete osalemine 41 koguduses.³⁵³ Kuigi aruandes ei kajastunud kõikide koguduste statistika, tõestab see siiski veenvalt Kuke esitatud seisukohta, et kirikuelust osavõtmine oli vähenenud.

Languse põhjustest nimetas piiskop välispidiseid ehk kohalikest oludest tingitud raskusi, millega seoses tõi ta Tallinna Pauluse koguduse näite: nimelt puudus kogudusel oma kirik. Selle, 1920. a-te kontekstis haruldase näite kõrval mainiti praostkondade aruannetes sõjast ja revolutsioonist tingitud põhjusi, mh näiteks hobuste, riiete ja jalanõude puudust, aga ka meeste osalemist Vabadussõjas. Mitmes praostkonna kurdeti töötegijate puuduse ja kõlbluse langemise üle.³⁵⁴ Nii esimese kirikupäeva kui ka 14.–16. juunil 1921. a toimunud teise kirikupäeva aruandes mainis piiskop Kukk nn usuvastaste ehk vasakpoolsete, sh vasakpoolse ajakirjanduse mõju kirikuelust osavõtmise vähenemisele. Piiskop ei näinud kirikuelu probleemide põhjusena aga mitte ainult ühiskondlikke olusid. Kui 1920. a olid vaimulikud praostkonna aruannetes olnud sisuliselt üksmeelsed koguduste nõukogude tööleasumist ja üldisemalt kiriku demokraatlikku korraldust puudutavates küsimustes, millega anti koguduse nõukogule kui koguduse liikmeid esindanud organile õigus, aga ka kohustus vastutada koguduse elu juhtimise eest, siis juba 1921. a-ks oli aruannete toon mõnevõrra muutunud. Esile olid tõusnud üleminekuraskused. Praostkonna ülevaadetele toetunud piiskop Kuke väitel ei töötanud koguduste nõukogud kõik mitte ühesuguse tõhususega. Peamine põhjus, mis tööd takistas, oli koguduse nõukogu ja õpetaja kehv vahekord. Nii 1920. a kui ka 1921. a aruandes nimetas Kukk kirikuelu edendamise ühe peamise eeldusena koguduse ja hingekarjase head läbisaamist: „On see vahekord südamlilik, sõbralik, seal on ka osavõtmine kirikust elavam, on ta jahe, külm, siis on kirikgi külm – tühi.”³⁵⁵ Vaimuliku ja koguduse suhete iseloomu üheks ilmekamaks peegeldajaks oli koguduse majanduslik ülalpidamine, sh vaimuliku palga maksmine. Kirikukorralduse kohaselt anti koguduse nõukogule selle teostamisel ulatuslikud õigused, mida suurendati veelgi 1920. a kirikupäeval, kui palgamaksimine ja kiriklike talituste tasu määramise õigus anti koguduse nõukogule.³⁵⁶ Mitmes koguduses ilmsiks tulnud koguduse nõukogu ja vaimuliku halb läbisaamine andis ajakirjandusele hoogu kiriku kritiseerimiseks. Viidates möödunud aegadele, nimetati kirikut härraskirikuks ja süüdistati vaimulikke endisaegse saksliku mentaliteedi esindamises, mille väljenduseks oli kas liiga ambitsioonikas palganõudmine, talituste, nagu ristimine, armulaud jne eest liiga kõrge tasu määramine ning üldisemalt arvestamata jätmine koguduse soovidega. Mõnel juhul oli tegemist lihtsalt sooviga vaimulikke ja kirikuelu naeruvääristada. Erilise innukusega esitasid sellist kriitikat näiteks ajalehed Sotsiaaldemokraat, Tulevik ja Vaba Maa.³⁵⁷ Sarnaseid

³⁵³ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku I kirikupäeva protokoll Tallinnas, 13., 14. ja 15. oktoobril 1920, 26p. 1920. a oli kirikus 125 kogudust (neist kahes koguduses oli kolm, kolmes koguduses aga kaks pihtkonda).

³⁵⁴ *Ibid.*, 34.

³⁵⁵ *Ibid.*, 34p; EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku II Kirikupäeva protokoll Tallinnas 14., 15. ja 16. juunil 1921, 28.

³⁵⁶ Pesonen 2004, 112.

³⁵⁷ Vt näiteks Tulevik, nr 1, 4.1.1922, 5. Tallmeister künnab; Sotsiaaldemokraat, nr 100, 17.10.1921, 2. Muu seas; VM, nr 220, 28.9.1920, 4. Taewalislase häda; VM, nr 11, 15.1.1921,

vaateid esindasid ka Asutavas Kogus mõjuva enamuse moodustanud vasakpoolsete ja tsentristlike erakondade esindajad, mis mõjutas sellest lähtudes kirikute suhtes ellu viidud poliitikat. Selle veenvaks tõestuseks olid maaseadusega riigistatud kiriku maavaldused, aga ka kooli usuõpetuse algkooliosas kooliprogrammist täielikult väljajätmine ja keskkoolis vabatahtlikuks muutmine.³⁵⁸

Kiriku suhtes avaldunud kriitilised hoiakud ja meeleolud olid üheks põhjuseks, miks kiriku esindajad olid juba enne Asutava Kogu valimisi 1919. a aprillis pidanud vajalikuks oma huvide eest seista ka Eesti riigi poliitilises elus. Idee üks eestvedajaid oli kiriku asutamiselgi juhtivat osa mänginud Johan Kõpp, kelle sõnul oli tema esialgseks sooviks olnud luua kristlikke põhimõtteid esindava ühingu taoline organisatsioon, mis oleks olnud usuküsimustes iseseisev, üldpoliitilistes küsimustes aga teinud mõne erakonnaga koostööd.³⁵⁹ 17. veebruaril 1919. a toimunud asutamiskoosolekule järgnes 4. märtsil 1919. a organisatsiooni esimene kongress, millest osa võtnud 130 delegaati otsustasid moodustada poliitilise erakonna.³⁶⁰ Kristliku Rahvaerakonna esinumbriski määrati koosolekult puudunud Kõpp, nimekirjas tema järel leidsid vaimulikud, kes olid aktiivselt kaasa löönud juba esimesel kirikukongressil ja kujundanud 1919. a septembris ka teise kirikukongressi käekäiku. Erakonna aktiivsemate liikmete ja eestvedajate hulka kuulusid piiskop Kukk, konsistooriumi abipresident Akel, assessor Lattik, aga ka esimesel ja teisel kirikukongressil ettekannete ja resolutsioonidega esinenud õp Kapp, kelle kõrval osalesid erakonna loomisel ja Asutava Kogu valimisel õpetajad Hjalmar Pöhl, Bernhard Steinberg, Laur, Nuudi ja Rahamägi.³⁶¹ Nii olid Kristliku Rahvaerakonnaga selle loomisel seotud kõik 1919. a septembris valitud kirikuvalitsuse vaimulikud liikmed ja mitmed teised rahvuslikult meelestatud eestlastest vaimulikud.

Kiriku ja riigi suhteid reguleerisid ka edaspidi seni kehtinud seadused, peaaegselt 1832. a Venemaa evangeelse luterliku kiriku seadus, mille üksikuid korraldusi oli Ajutine Valitsus esialgu muutnud kahe normatiivaktiga. Nendeks olid 18. veebruaril 1919. a esitatud määrus „Ew. Lutheri Usu Konsistooriumi asjus” ja 15. aprillil 1919. a vastuvõetud „Ew-Lutheri usu koguduste omavalitsuse ajutine korraldus”. Kiriku juhtkonna kinnitas riigivõim. Elmar Salumaa on kiriku riikliku konstitueerimise alusena tähtsustanud just konsistooriumi kinnitamise fakti, sest sellega tunnistas valitsus ka kirikukongressi otsuseid ja vastuvõetud põhikirja,

4. Rekord hingearsti taksid Ristis. Tumm kirikukell sõduri-pühal Juurus: VM, nr 76, 22.3.1921, 6. Wõru kirikherra ja Eesti iseseisvus; VM, nr 85, 4.4. 1921, 5. Kirik.

³⁵⁸ Aunver 1953, 42, 56; Altnurme 2009, 20–21; Jaanus **Plaat**. *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal. Usuihenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2001, 146.

³⁵⁹ Kõpp 1987, 210; Rohtmets 2007a, 35.

³⁶⁰ Eduard Laaman on erakonna asutamise ajendina nimetanud usuõpetuse üle toimunud arutelu, mille tulemusena eraldus rühm tegelasi Rahvaerakonnast ja otsustas moodustada iseseisva erakonna. Erakond tunnistas koos Rahvaerakonnaga küll põhimõtet, mille kohaselt oleks usuõpetus olnud vabatahtlik õppeaine, kuid seadis erinevalt Rahvaerakonnast esiplaanile selle seadusandliku kindlustamise. Eduard **Laaman**. *Jutustusi endisest Euroopast*. Tartu: Ilmamaa, 2011, 32.

³⁶¹ Ursula **Haava**. *Kristliku rahvaerakonna tegevusest ja seostest luteri kirikuga 1919–1931*. Tartu: Tartu ülikooli usuteaduskonna bakalaureusetöö, 2007, 16.

konsistooriumi kinnitamata jätmise oleks tema hinnangul aga tähendanud sekkumist kiriku siseasjadesse.³⁶² Konsistooriumi kinnitamist kui kiriku uue valitsemiskorra tunnustamisakti ehk konsistooriumi ja kirikupäeva võimu tunnustamist kiriklikes küsimustes mainisid 1920. aastate algul kirikuvalitsuse esindajad ka ise.³⁶³

Nende hinnangute kõrval tuleb tähelepanu juhtida veel ühele asjaolule. Nimelt oli assessor Johan Kõpu väitel valitsus olnud piiskopi ja konsistooriumi seaduslikkuse küsimuses esialgu äraootaval seisukohal. Peamiseks vaidlusobjektiks oli kehtinud seadusest lähtudes küsitav konsistooriumi valimise kord. Nimelt polnud konsistooriumi valimine kehtinud Venemaa evangeelse luterliku kiriku seadusega kooskõlas, sest valimine oli toimunud kirikupäeval ehk esinduskogus, mida seaduses ei eksisteerinud. Venemaa evangeelse luterliku kiriku seaduse kohaselt esitas konsistooriumi ilmaliku presidendi, vaimulikust asepresidendi ja ilmaliku konsistooriumi liikme kandidaadi rüütelkond või magistraat, vaimuliku liikme kandidaadi aga konsistoriaalringkonna vaimulikkond. Konsistooriumi presidendi kinnitas ametisse tsaar, kaasistujad siseminister.³⁶⁴ 1919. a toimunud ajutisele ametisse nimetamisele järgnes 1920. a põhikirja kohaselt määramata ajaks valitud piiskopi ja kolmeks aastaks valitud kirikuvalitsuse ametisse nimetamine. 1920. a valimistulemuste kinnitamisele viidates on Johan Kõpp maininud, et valitsus asus töö-, hoolekande- ja siseminister Lui Oleski „mõõduandval otsusel” konsistooriumi osas tunnustavale seisukohale, jättes samas 18. veebruari 1919. a määruse põhjal edasi töötama siseministeeriumi usuasjade kolleegiumi kui üleminstantsi.³⁶⁵ Seega tunnistas Ajutine Valitsus küll fakti, et kirikuvalitsus oli ametisse astunud ja juhtis kirikut, samas jäi kiriku ja riigi vahekorra lõpliku fikseerimiseni, milleni jõuti 1925. a vastuvõetud UNLSiga, kõrgeimat võimu ehk endise üldkonsistooriumi positsiooni esindama siseministeeriumi juures asunud usuasjade kolleegium.

Niisiis jäid kirikuvalu kiriku põhikirja kõrval reguleerima seni kehtinud seadused ning neid täiendanud ja muutnud seadusaktid. Kiriku põhikiri ei olnud siseministeeriumis enne UNLS registreeritud, samas oli valitsus tunnistanud konsistooriumi seaduslikuks, kes tegutses reaalselt ehk registreerimata põhikirja kohaselt kirikupäeva täidesaatva organina. Siseministeeriumi juures asunud usuasjade kolleegium lahendas kolleegiumile laekunud kaebusi ja otseselt igapäevasesse kirikujuhtimisse ei sekkunud. Selline teatud kaksikvõim põhjustas kirikuvalu siiski ka kohatist vastasseisu, sest mõnel juhul pöördusid konsistooriumi otsuse suhtes rahulolematud koguduste esindajad või abielulahutust soovivad inimesed ebaõiglasena tundunud otsuse tõttu usuasjade kolleegiumi poole.³⁶⁶ Pingeid valmistas see eelkõige

³⁶² Salumaa. *EELK 1918–1962*, 35.

³⁶³ ERA, f 14, n 1, s 821, l 67p.

³⁶⁴ Andres **Andresen**. *Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, 162–163.

³⁶⁵ Aunver 1953, 18. Sellisele asjade käigule viitas 1925. a seoses UNLS menetlemisega Riigikogus esinedes ka siseminister Karl Einbund. *II Riigikogu. IX istungjärk. Protokollid nr. nr. 253–302*. Tallinn: Riigi Trükikoda, 1925. Protokoll 270 (18), vrg 840.

³⁶⁶ 1921. a laekusid kaebused Urvaste kogudusest, Häädemeeste kogudusest, Paldiski kogudusest, Tartu Peetri kogudusest. ERA, f 14, n 1, s 717, l 11–40; 1922. a Tartu Peetri kogudusest, Tallinna Pühavaimu kogudusest; ERA, f 14, n 1, s 821, l 49–83; Kõpp 2009, 46–52.

ebamäärase konteksti tõttu: ühelt poolt võttis kirikupäev kiriku seadusandliku organina vastu uusi seadusakte, millest juhindudes konsistoorium kirikut valitses, teiselt poolt toetus siseministeeriumi juures asunud usuasjade kolleegium aga seni kehtinud seadustele. Põhiliselt otsis usuasjade kolleegium keskteed uute õigusaktide ja ametlikult kehtinud seaduse vahel. Etteruttavalt tuleb mainida, et ebamäärasus seadustes puudutas 1920. a-tel ka teoloogiliste voolude esindajate suhteid üldkirikuga. Näiteks püüdis õp Tallmeister kuulutada kiriku põhikirja kohaselt läbiviidud konsistooriumi valimise ametlikult kehtinud seadusest lähtudes õigusühiseks, praost Põld kuulutas 1924. a kirikupäeva järel aga kehtetuks kiriku põhikirja need osad, mida Eesti riik polnud kinnitanud. Põld toetus 1919. a aprillis kehtestatud koguduste ajutisele korraldusele ja kehtinud 1832. a VELKSile.

15. juunil 1920. a vastu võetud Eesti Vabariigi põhiseaduses kehtestati Eesti Vabariigis usuvabadus. Põhiseaduse § 11 kohaselt polnud keegi kohustatud korda saatma „usutunnistuslikke tegusid, olema usutunnistusliku ühingu liige ega kandma selle kasuks avalikke kohustusi.” Usuliste talituste täitmine oli lubatud, kui see ei käinud avaliku korra ega kõlbluse vastu. Usutunnistus ega ilmavaade polnud vabanduseks kuriteo sooritamisel või kodanikukohustuse täitmisest kõrvalehoidmiseks. Riigikirikut põhiseaduse kohaselt Eestis ei olnud.³⁶⁷

I.2.2. Kristlike organisatsioonide tegevus

I.2.2.1. Eesti Misjoni Selts

Eesti Misjoni Selts asutati 1919. a sügisel, vahetult teise kirikukongressi järel. Kirikukongressist võttis väliskülalisena osa Soome Misjoni Seltsi (Suomen Lähetysseura) esindaja Hannu Haahti, kes esines nii kirikukongressil kui sellele järgnenud vaimulike sinodi koosolekul tervitusega. Tervitusele järgnes üleskutse ühendada sinne misjonitöö Soome Misjoni Seltsiga. Parimaks vormiks koostööd arendada oli Haahti hinnangul asutada Eestisse Soome Misjoni Seltsi haruselts, mis oleks asunud siinset misjonitööd koordineerima. Kuigi 1919. aastal, enne teist kirikukongressi, Soome Misjoni Seltsi külastanud õp Põld oli külaskäigu järel samuti sellist koostöövormi toetanud, tõstatas ta sinodi koosolekul iseseisva EMS asutamise idee. Vaimulike ette paisatud kontseptsioon oli sedavõrd läbimõeldud, et seltsi ellukutsuja julgus ametivendi kutsuda järgmisel päeval toimuvale seltsi asutamiskoosolekule.³⁶⁸

EMS asutamiskoosolek peeti 16. septembril 1919. a Tallinnas. Seltsi liikmeks astus esimesel koosolekul üle 20 õpetaja. Organisatsiooni põhikiri, mille kohaselt oli seltsi eesmärgiks välismisjonäride koolitamine ja misjoniasundustesse saatmine, aga ka kodumaal tehtav äratustöö, registreeriti 1919. a novembris. Seltsi eesmärgid olid teineteisega sisuliselt seotud, nimelt kavatseti kodumaal tehtava äratustöö tulemusena

³⁶⁷ RT, nr 113/114, 9.8.1920, 898. Täpne sõnastus: Riigiusku Eestis ei ole.

³⁶⁸ EELKKA, Eestimaa kirikuõpetajate sinodi protokoll käsikiri. Tallinn, 13.–15. sept. 1919, 7–8, 10. Uue kirikukorralduse rakendamise tõttu jäi 1919. a septembris toimunud vaimulike sinodi koosolek viimaseks tsaariaegse kirikukorralduse alusel organiseeritud sellelaadseks koosolekuks.

kogutud annetustega toetada välismisjonäride koolitamist ja misjonitööd.³⁶⁹ EMS koosnes osakondadest ja haruseltsidest. Viimaseid soovis seltsi juhataja, 1920. a Ida-Harju praostiks valitud õp Põld asutada võimalust mööda iga koguduse juurde. Näitena haruseltsi tegevusest võib mainida kõige aktiivsemalt tegutsenud Tallinna haruseltsi, mille juures organiseeriti 1920. a iga kuu esimesel ja kolmandal pühapäeval kõnekoosolekuid, igal kolmapäeval piiblitunde ning suuremate pühade puhul perekonnaõhtuid. Osakondadest, mis seltsi juurde loodi, tuleb peatuda äratusosakonna, teadusosakonna ja kirjandusosakonna tegevusel. Äratustöö teostamiseks palgati 1920. a märtsis ametisse esimene reisijutlustaja, 1921. a palgati lisaks veel kaks jutlustajat. Äratusosakonna peaülesandeks oli haruseltside asutamine ja nende töö korraldamine. Tööd haruseltsides juhtisid reisijutlustajad ning koguduse vaimulikud. Haruseltsi tegevus sõltus koguduse õpetaja aktiivsusest. Kirjandusosakonna eestvedamisel anti välja misjonilendlehti ja raamatuid, teadusosakonna eesmärgiks oli korraldada misjonitööd käsitlevaid konverentse, mille elluviimiseks soovis Põld asutada kirikuõpetajate misjoniliidu. See kavatsus jäi teostamata. Samuti kuulus Põllu eesmärkide hulka liita seltsi tegevusega noorsootöö. Selles paistis eestvedajana taas silma Tallinna haruselts, mis ühendas 1920. a kevadel oma jõu Eesti Sisemisjoni Seltsiga.³⁷⁰ Kõige enam tähelepanu vääriwad ettevõtmised, mis EMS tegevust ja misjonitööd tutvustasid ning edendasid, olid kogudustes toimunud misjonipäevad ja misjonipühad. Esimesed misjonipäevad korraldati 18. ja 19. jaanuaril Tallinnas ja 22. veebruaril 1920. a Tartus.³⁷¹

1920. a märtsis ilmus seltsi ajalehe Meie Kirik esimene number. Ajalehe nimetus pärines õp Roderich Bidderilt.³⁷² Ajalehe väljaandjaks oli seltsi ajaleheosakond, mille juhatusse kuulus lisaks EMS liikmetele ka üks liige sisemisjoni seltsist.³⁷³ 1920. a veebruari lõpul saatis Põld ajalehe väljaandmise toimkonna nimel kogudustesse teadaande; ajalehe esimesed kolm numbrit ilmusid proovinumbritena, selle väljaandja palus vaimulikel teatada, kui palju proovinumbreid soovitakse kogudustes tellida.³⁷⁴ Ajalehe avanumbris kirjeldati lehe eesmärke: tuua sõnumeid koguduste elust ja Jumalariigi tööst Eestis ja maailmas ning esitada ülevaatekirjutisi nii sisemisjoni, välismisjoni, kirikliku noortetöö kui ka usuõpetuse teemadel. Samuti kavatseti ajalehes avaldada pikemaid jutlusi ja hingekosutavaid tekste. Ilmalikud teated jäid leheveergudelt kõrvale, selle võrra erines väljaanne 1919. a ilmumast lakanud Ristirahva Pühapäevalehest. Ajalehe vastutav toimetaja oli EMS esimees Põld, toimetajana töötas Hindrik Prants. Kuna Meie Kirik oli 1920. a-te algul ainus omalaadne, luteri kiriku vaimulike ja kiriklike ringkondade väljaandmisel ilmunud ajaleht, taotles väljaanne kiriku häälekandja staatust. Ajaleht soovis olla „Eesti Ew. Lutheruse usu koguduste omawaheliseks häälekandjaks ja ühendajaks”, nagu märkis

³⁶⁹ Priit **Rohtmets**. Eesti Misjoni Seltsi tegevusest okupatsioonieelses Eesti Vabariigis. *Usuteaduslik Ajakiri* 1/2007 (56), 99.

³⁷⁰ Sisemisjoni Seltsi põhikiri registreeriti 12. märtsil 1920. aastal, avakoosolek peeti 6.–7. aprillil 1920. aastal Tallinnas.

³⁷¹ MK, nr 1, 1920, 6. Eesti Ew. Lutheruse usu Misjoni Seltsi tegewusest.

³⁷² MK, nr 15, 9.4.1930, 115. Kümne aasta eest.

³⁷³ *Eesti Ew. Lutheruse usu Misjoni Seltsi läkitusleht (misjoni lendleht) II*. Kokkuseadja: E.M.S. juhataja H. Põld. Tallinn: Eesti Ew. Lutheruse usu Misjoni Seltsi kirjastus, 1921, 2.

³⁷⁴ EAA, f 1255, n 1, s 270. 27.2.1920.

Põld ajalehe avanumbris. Ka Meie Kiriku tiitellehel tutvustati väljaannet nimetusega „Eesti Ew. Lutheruse usu koguduste häälekandja”. 1928. a meenutas Põld, et lehe väljaandjaks sai EMS juhuslikult. Ajalehe asutajate hulgas oli endise Ristirahva Pühapäevalehe toimetaja praost Thomson, kelle esialgseks sooviks oli anda ajalehte välja Eestimaa Õpetajate Ühisuse väljaandena. Põllu teatel trükiti esimesed Meie Kiriku numbrid õpetajate ühisuse annetatud paberile. Et aga enamik lehe väljaandmisega tegelevaid vaimulikke oli koondunud EMS ümber, otsustati lehe väljaandjaks nimetada EMS.³⁷⁵

Teadaolevalt määrati mitmes praostkonnas ametisse ajalehe sõnumisaatjad.³⁷⁶ Kuigi ajaleht oli kavandatud nädalalehena, ilmus see esialgu kord kuus, 1920. a teisel poolaastal kaks korda kuus, alates 1921. a-st kolm korda kuus ja 1922. a-st viimaks nädalalehena. Väljaande kolmandas numbris andis Põld teada, et tema vastuseisule vaatamata püütakse lehelugejate nõudmistele vastu tulla ning edaspidi avaldada ka poliitiliste ja ilmalike sündmuste ülevaateid.³⁷⁷ 1921. a-ks oli lugejate koosseis mõnevõrra uuenenud. Mitmed vaimulikud, kes 1920. a olid ajalehte tellinud, olid sellest toimetaja teatel loobunud. 1920. a lõpul oli tellijate arv küll langenud, kuid pöördunud 1921. a algul taas tõusule.

Kiriku lehe staatust rõhutati ajalehe veergudel ka 1920. a lõpul. Toimetuse soovi kohaselt kavatseti ajalehes avaldada artikleid nii „üksikute usulahkude kui kogu meie maa ristiusuliste rühmade elust”, seejuures rõhutati, et viimaste suhtes ei esindanud ajaleht vaenulikke seisukohti.³⁷⁸ Selle valguses mõjub esmapilgul kummastavalt vaid mõni nädal hiljem, 25. jaanuaril 1921. a Põllu sulest ilmunud artikkel „Meie Kiriku seisukoht ja seisukord”, milles EMS juhataja kirjeldab ajalehe ja seltsi ümber koondunud isikute õpetuslike seisukohti. Nagu Põld hiljem selgitas, oli vaadete esitamise põhjuseks ühe vaimuliku, kelle nime ta ei nimetanud, ajalehes avaldamiseks esitatud kirjutised, milles kirjeldatud seisukohti Põllu sõnul „meie kiriku arenemisele mitte soovitavaks ei saanud pidada” ja mille avaldamisest ta seetõttu keeldus.³⁷⁹ Kirjeldatud juhtumist ning kirikuelu arengust lähtudes asus Põld seisukohal, et luteri kirik polnud ei vaimulike õpetuslike seisukohtade ega koguduste usu-elu poolest ühtne. Pikemat ja põhjalikumat analüüsi ta eri vaadete kohta ei esitanud. Mõnevõrra üllatanud EMS juhataja kirjeldas, et eneselegi teadmata oli ajalehe Meie Kirik ümber koondunud üks kindel grupp vaimulikke töötegijaid, kes olid haaratud kahe seltsi – EMS ja Eesti Sisemisjoni Seltsi – tegevusse. Häälekandja toimetaja avaldas soovi ajalehte ka edaspidi võimalikult laialdaselt levitada, samas polnud ta nõus tegema kompromisse väljaande sisu ja selles avaldatud seisukohtade osas. Põld väljendas kindlameelselt arvamust, et aja jooksul leiab ajaleht püsiva ja kindla poolehoidjate ringkonna, keda ühendab ühesugune õpetuslik positsioon, mida Põld

³⁷⁵ MK, nr 35, 3.10.1928, 260. Uus väljaandja.

³⁷⁶ 25. augustil 1920. a toimunud Ranna- ja Maa-Lääne praostkonna sinodil volitati praostkonna koguduste elust ülevaateid saatma praost Gustav Hallerit, 24. augustil 1920. a toimunud Narva-Alutaguse praostkonna sinod määras samuti Meie Kiriku kaastöölised, koguduste saadikud Penna Narvast ja Tamm Auverest. MK, nr 10, 1.10.1920, 87–89. Ühendatud Ranna- ja Maa-Lääne praostkonna sinod. Narva-Alutaguse sinod.

³⁷⁷ MK, nr 3, 1920, 17. „Meie Kiriku” lugejatele.

³⁷⁸ MK, nr 15, 16.12.1920, 140.

³⁷⁹ MK, nr 28, 12.07.1922, lk 220. Usuwoolud kirikupäeval.

pidas esmatähtsaks. Ajalehe Meie Kirik ümber koondunud vaimulike ja kirikuliikmete seisukohad võttis Põld kokku järgmiselt: „Meie tunnistame, et Jeesus on Jumal ja on meie Kuningas ning juhataja ja et tema ei ole isik, kes ajaloo minewikku kuulub, keda saab üksi imestada, waid et ta tänagi otse meie keskel elab ja meie kaudu oma sõna ja waimu läbi tahab tööd teha oma igawese riigi ülesehitamiseks, ja meie teda saame kummardada, tema tahtmist tähele panna ja temaga palwes kõnelda. Tema käest saame oma käsud ja oma jõu.”³⁸⁰ Eesmärk oli „iseseisew ja waba kirik kindla Ew. Lutheruse usutunnistuse alusel.”

Eelnevaga seoses tuleb pöörata tähelepanu seltsi liikmeskonnale. Teise kirikukongressi järgset vaimulike jagunemist arvestades väitis Põld, et EMS asutajad olid olnud nii alalhoidlikud kui ka uuendusmeelsed vaimulikud, kelle seas oli nii eestlasi kui ka sakslasi. Sellele vaatamata asus loomise järel nagu mujalgi maailmas misjonitööd juhatama pigem „alalhoidlikum ollus” ehk konservatiivsemate vaadetega kirikuõpetajad.³⁸¹ Nagu eelpool kirjeldatud, teadvustas seltsi liikmeskond eesotsas selle eestvedajaga 1921. a algul endal olevat teatava ühisosa, üldjoontes ühiseid vaateid ja eesmärke, misjärel asuti nii seltsi häälekandjas ilmunud artiklite kui ka seltsi eesmärgistatud tegevusega avalikult ja teadlikult esindama õpetuslikult konservatiivseid vaateid. Teisisõnu algas 1921. a algul avaldatud Põllu artikliga kiriku alalhoidliku voolu koondumine ja eristumine.³⁸² Voolu nimetusena kasutati enamasti väljendit „alalhoidlik” või „konservatiivne”, vähemal määral ka „tagurlane”. 1931. a Rootsi kiriku aastaraamatus Eesti kirikuelust ülevaadet andes nimetas prof Sild alalhoidlikku voolu ka uusortodoksseks ja uuspietistlikuks vooluks. Silla määratlust tuleb pidada õnnestunuks, sest see võtab selgesõnaliselt kokku voolu esindajate seas valitsenud eri rõhuasetused; üks osa voolu esindajatest asetaski kirikuelus kui õpetuslike vaidluste kestel enam rõhku õpetusalusetele, teine seevastu vaimulaadile.³⁸³ Kui heita pilk EMS liikmeskonnale ja võtta aluseks ning arvestada 1922. a alanud avaliku õpetusaluste vaidluse kestel esitatud seisukohti, aga ka isikuid, kes vastavaid seisukohti esitasid, siis tuleb tõdeda, et EMS ümber koondusid juba selle asutamisest peale tõepoolest põhiliselt alalhoidlikud vaimulikud, kelle hulgas olid ülekaalus vanemad eesti rahvusest vaimulikud ning baltisakslastest kirikuõpetajad. Nende kõrval kuulus seltsi kaastööliste ringi üksikuid nooremaid eestlastest vaimulikke.

³⁸⁰ MK, nr 3, 25.1.1921, 18. „Meie Kiriku” seisukord ja seisukoht.

³⁸¹ MK, nr 28, 12.07.1922, lk 220. Usuwoolud kirikupäeval.

³⁸² Karl Kaups on väitnud, et Põld asus ajalehte Meie Kirik välja andma, et „järjekindlamalt wäärnähtuse vastu sõdida”, olles seejuures kirikus valitsevatest vaadetest, konkreetsemalt õp Tallmeistri seisukohtadest teadlik (Kaupsile oli Tallmeister oma vaateid avameelselt tutvustanud 1919. a kevadel). Ühtlasi nimetas Kaups alalhoidlike koondumist ajaliselt kõige varasemaks: „Õp Põllu ümber koondusid veel teised alalhoidlikud, tõsilutherlased õpetajad, ning parempoolne, konserwatiivne wool südika juhiga ja oma häälekandjaga eesti ew. lut. Kirikus oli loodud. Seega kõige wanem kujunenud wool ja „Meie Kirik” kõige wanem leht praeguses e. ew. l. rahwakirikus.” Karl **Kaups**. *Moodne protestantism Eestis*. Keila: E. B. Kirjanduse Seltsi väljaanne, 1928, 8–10.

³⁸³ Olaf **Sild**. Estlands evangelisk-lutherska kyrka 1917–1931. – *Svenska Kyrkans Årsbok 1932*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, 1931, 129.

Aimu seltsi 1920. a-te alguse toetajaskonnast annavad Põllu ülevaated seltsi tegevusest, milles esitatud andmed on mõnel üksikul juhul küll vastukäivad, kuid mille põhjal on sellele vaatamata võimalik jõuda just eelpool mainitud järeldusele. Põld tõi ajaleheveergudel ja välja antud läkituslehtedes, milles esitati seltsi tegevuse ülevaadete kõrval misjonijutlusi ja ülevaateid maailmamisjoni olukorrast, seltsi tegevusest ülevaadet andes tavaliselt ära selle koosseisus tegutsenud haruseltside nimekirja. 1920. a märtsis mainis Põld EMS koosseisus viite haruseltsi, millele lisandusid Saaremaal asunud haruselts või -seltsid, mille arvu ta ei täpsustanud. Koguduste juures tegutsenud haruseltside nimekirjade puhul tuleb pöörata tähelepanu neid juhtinud vaimulikele kui haruseltsi tegevuse organiseerijatele.

1921. a veebruaris ilmunud EMS teises läkituslehes antud ülevaate kohaselt tegutsesid seltsi haruseltsid Tallinnas (õp Hasselblatt ja praost Põld), Tartus (Pauluse koguduse õp Arnold Habicht), Kuressaares (õp Nikolai Bäuerle), Jõelähtmes (õp Tomberg), Harju Jaanis (õp Küssner), Kosel (praost Põld), Viru-Jaakobis (praost Arthur Hoffmann), Väike-Maarjas (õp Paul Eberhard), Rakveres (õp Leonhard Pallon), Kärddlas ja Pühalepal (praost Hendrik Kokamägi)³⁸⁴, Ristil (õp Roderich Bidder), Narva-Joaorus ehk Narva Aleksandri koguduses (õp Jakob Jalajas) ja Narva-Jõesuus (õp Frithiof Georg Slöör). Tekkimas olid seltsi haruseltsid Valjalas (õp Gustav Pundt), Lüganusel (õp Bruno Hörschelmann), Vaivaras (õp Leo Treumann), Kuusalus (õp Ralf Luther), Kadriinas (abipraost Gustav Beermann) ja Lääne-Nigulas (õp Ferdinand Jürgenson).³⁸⁵ Niisiis koondas selts 14 haruseltsi, millele lisandusid kuus asutatavat haruseltsi, ehk ühtekokku kaksikümne koguduste juures tegutsenud misjonitööd edendanud haruseltsi. Siinkohal väärib lühidalt esile tõstmist Saaremaa, mida Põld ja endine Saaremaa praost Rahamägi olid 26. augustist kuni 5. septembrini 1920. a külastanud. Põllu sõnul asutasid nad seal mõne haruseltsi. Täpsemat kirjeldust Põld kahjuks ei esita.³⁸⁶ 1921. a veebruaris Põllu mainitud seltsid asutatud haruseltside nimekirjas ei kajastu, mainitakse üksnes Kuressaare haruseltsi.

1921. a oktoobriks oli haruseltside arv Põllu andmetel kasvanud kahekümneni. Kuigi see vastab Põllu varem esitatud arvule loodud ja loodavatest haruseltsidest, leidub 1921. a oktoobris esitatud nimekirjas võrreldes varasemaga mõningaid erinevusi. Haruseltsid olid asutamise järjekorras: Tallinna (õp Hasselblatt ja praost Põld), Kose (praost Põld), Kuressaare (õp Bäuerle), Jõelähtme (õp Tomberg), Tartu (õp Habicht), Viru-Jaakobi (praost Hoffmann), Harju-Jaani (õp Küssner), Väike-Maarja (õp Eberhard), Rakvere (õp Pallon), Kärddla ja Pühalepa (praost Kokamägi), Risti (õp Roderich Bidder), Valjala (õp Pundt), Narva-Jõesuu (õp Slöör), Kihelkonna (õp Hermann Mäehle), Narva Joaoru (õp Jalajas), Mõisaküla, Helme (õp Uustal), Vaivara (õp Treumann) ning Viru-Nigula (õp Aleksander Alver). Tekkimas olid haruseltsid Lääne-Nigulas (õp Jürgenson), Raplas (õp Joosep Liiv) ja Kuusalus

³⁸⁴ Harald Põld külastas Hiiumaad 1920. a augustis. Selle reisi käigus asutati haruseltsid Kärddla, Reigi ja Emmaste koguduse juurde. Põldu saatis reisil läbi Hiiumaa praost Kokamägi. Viimaseid kahte haruseltsi ta 1921. aastal seltsi tegevusest ülevaadet andes enam ei maini, ilmselt lakkasid need tegutsemast. MK, nr 8, 4.9.1920, 73. Teated kogudustest. Hiiumaalt.

³⁸⁵ *Eesti Ew. Lutheruse usu Misjoni Seltsi läkitusleht (misjoni lendleht) II*. Kokkuseadja: E.M.S. juhataja H. Põld. Tallinn: Eesti Ew. Lutheruse usu Misjoni Seltsi kirjastus, 1921, 2.

³⁸⁶ MK, nr 11, 12.10.1920, 97. Muljed Saaremaa kiriklikkudest oludest.

(õp Luther).³⁸⁷ 1921. a veebruarist kuni 1921. a oktoobrini olid loodud haruseltsid Valjalasse,³⁸⁸ Kihelkonnale, Mõisakülasse ja Helmesse, Vaivarasse ja Viru-Nigulasse. 1921. a veebruaris asutada kavatsatud haruseltsidest polnud õnnestunud neid rajada Kadriinas, Lüganusel, Lääne-Nigulas ja Kuusalus. Viimase kahe koguduse kohta avaldas Põld lootust haruseltsid lähiajal siiski luua. Vaimulikest, kes lisaks haruseltse juhtinud õpetajatele seltsi tegevusest osa võtsid, väärivad esile toomist seltsi juhatusse kuulunud praost Oskar Meder ja misjonipäevadel esinenud Nissi koguduse õpetaja Herbert Lieberg.³⁸⁹

Kui 1921. a oktoobris koosnes EMS Põllu andmetel 20 haruseltsist, siis 1922. a mais ilmunud ülevaates nimetas seltsi esimees, et seltsi liikmeskonda kuulub 18 haruseltsi, tõstes nimepidi esile vaid viimase aasta jooksul tekkinud haruseltse: Narva-Jõesuu, Valjala, Kihelkonna, Narva, Mõisaküla, Helme, Vaivara ja Viru-Nigula. Need kattuvad täielikult 1921. a oktoobris esitatud nimekirja lõpus asunud haruseltsidega. Järelikult oli juurdekasv alates 1920. a oktoobrist peatunud, kokkuvõttes oli selts hoopis kahe haruseltsi võrra väiksem. Millised haruseltsid olid tegevuse lõpetanud, seda Põld ei maini; selge on vaid see, et need pidid olema haruseltsid, mis polnud tekkinud viimase aasta jooksul.³⁹⁰

Eelnevast nimekirjast selgub, et EMS tegevus oli aktiivsem Põhja-Eestis ja saartel. Samuti oli selts populaarsem baltisaksa vaimulike seas, kelle kõrval võttis selle tegevusest siiski osa arvestatav hulk eestlastest kirikuõpetajaid. Baltisaksa vaimulike mõju oli traditsiooniliselt Põhja-Eestis suurem kui endise Liivimaa aladel.³⁹¹ Koostöö baltisaksa ja eestlastest vaimulike vahel oli Põhja-Eestis ehk endise Eestimaa kubermangu ja konsistoriaalringkonna alal harjumuspärasem. Selle juures tuleb tähtsustada ka sarnast teoloogilist positsiooni ning ühist vaimulaadi, mis oli kaalukaks ja aastatega üha kaalukamaks kujunenud mõjuteguriks EMS tegevusest osavõtmisel. 1920. a-te algul Põllu ülevaadetes nimetatud tegutsevatest ja peatselt avatavatest haruseltsidest asus Narva-Alutaguse praostkonnas viis, nii Ida-Harju kui ka Viru praostkonnas neli haruseltsi, Saaremaa praostkonnas kolm, Saarte-Lääne ja Lääne-Harju praostkonnas mõlemas aga kaks haruseltsi. Kui välja arvata juba mainitud Saaremaa, tegutsesid endise Liivimaa alal haruseltsid niisiis vaid Tartus, Helmes ja Mõisakülas.

EMS tegevuse aktiivsuse piirkondlikku erinevust peegeldab ka seltsi eelarve. Haruseltside annetuste kõrval laekus seltsile konsistooriumi vahendusel kogudustes

³⁸⁷ MK, nr 31, 5.11.1921, 244. Misjoniseltsi aastakoosolekult. Kuusalu kogudust nimetatakse 1920. aasta algul küll EMS liikmeks, kuid 1921. aastal kirjutas praost Põld sellest haruseltsist kui loomisjärgus olevast. Kuusalu koguduse õpetaja aastatel 1914–1922, Ralf Luther, oli üks praost Põllu lähemaid kaastöelisi, näiteks tegi ta misjoniseltsiga koostööd misjonipäevadel, oli EMS nõukogu liige ja referent nn külvirühma ehk seltsi töötajate kursustel. „*Mina loodan sino peale!*” *Õpetaja Ralf Luther'i mälestusraamat*. Rakvere: Viru Praostkonna Kirjandus-toimikond, 1931, 7.

³⁸⁸ 1921. a oktoobris antud ülevaate kohaselt oli Valjala haruselts loodud juba enne Narva-Jõesuu ja Narva-Joaoru haruseltse, see erineb 1921. a veebruaris esitatud andmetest, mille järgi olid Narva-Jõesuu ja Narva-Joaoru seltsid juba loodud, Valjala selts aga veel mitte.

³⁸⁹ MK, nr 2, 11.1.1922, 16. E. Misjoni Seltsi misjoni päewa peetakse Tallinnas.

³⁹⁰ MK, nr 22, Nelipühiks, 1922, 170–171. Eesti Misjoni seltsi tegevusest 1921. aastal.

³⁹¹ Ketola 2000, 64.

organiseeritud eriliste misjonikorjanduste raha. Summa suurus erines mõneti küll olenevalt piirkonnast – näiteks saartel olid toetused alati väiksemad –, samas eristusid ka annetuste põhjal selgesti just Põhja-Eesti praostkonnad. 1921. a eelarves olid misjoniannetused kõige suuremad Tallinna praostkonnas – 22 523 marka (sellest 19 188 marka Jaani koguduselt, kus sealset haruseltsi juhatas õp Hasselblatt), Ida-Harju praostkonnas – 16 667 marka, Viru praostkonnas – 28 693 marka, Narva-Alutaguse praostkonnas – 10 737 marka ning viimaks Liivimaal, Tartu praostkonnas – 11 020 marka (sellest 6478 marka Tartu Pauluse koguduses, kus oli vaimulikuks sealset haruseltsi juhatanud õp Habicht). Viljandi ja Pärnu praostkondades koguti seevastu vaid vastavalt 3538 ning 2700 marka.³⁹²

25. jaanuaril 1921. a Meie Kiriku veergudel EMS ja selle häälekandja positsiooni analüüsinud artikli järel kerkis loogilise küsimusena väljaande sobivus esineda üldkiriku häälekandjana. Ajaleht kandis ka õpetusliku asetumise järel pealkirja „Eesti Ew. Lutheruse usu koguduste häälekandja”. Küsimusi tekitasid ajalehe sisu ja hoiakud. 29. mail 1921. a toimunud Pärnu praostkonna sinodil esitati kirikupäevale ettepanek võtta ajalehe Meie Kirik kohta kirikupäeval seisukoht. Samuti peeti sinodil osalenute arvates vajalikuks analüüsida lehe sisu ja teha ettepanekuid selle võimaliku muutmise kohta.³⁹³

Ajalehe Meie Kirik jätkamine üldkiriku häälekandjana kerkiski oodatult 14.–16. juunil 1921. a toimunud teisel kirikupäeval päevakorrade, esmalt seoses usuõpetuse üle avaldatud seisukohtadega. Usuõpetuse arutelu lõppedes soovitasid kirikupäeva saadikud sel teemal referendina ülesastunud õp Raudkepi esitatud seisukohti EMS ja luteri usu koguduse häälekandjaks nimetanud väljaandes avaldada, mispeale teatas Põld, et tema pole Raudkepi vaadetega täielikult nõus ning keeldub seepärast neid ära trükkimast. Kuna Meie Kirik kandis nimetust Eesti koguduste häälekandja, nõudsid kirikupäeva saadikud Põllult ajalehe nimetusele vastavat käitumist ehk siis Raudkepi seisukohtade avaldamist. Nurka surutud Põld teatas seepeale, et kavatseb alates järgmisest lehenumbri väljaande nimetuse muuta, keeldudes endiselt Raudkepi seisukohti avaldamast.³⁹⁴ Alates 21. juunist kandiski Meie Kirik uut nimetust „Äratushääl Eesti Ew. Lutheruse usu kogudustele”.³⁹⁵ Teist korda arutati koguduste häälekandja küsimust vahetult enne kirikupäeva lõppu, kui Tori koguduse õpetaja Johann Reitag esines ettepanekuga võtta koguduste häälekandja tuleviku osas kindel seisukoht. Selle järel tegi protokollil põhjal keegi tundmatuks jäänud kirikupäevasaadik ettepaneku nimetada kiriku ametlikuks häälekandjaks ajaleht Meie Kirik. Viimase ettepanekuga polnud aga nõus assessor Köpp, kelle hinnangul tuli sel juhul ajalehele kinnitada „kindel toimetust” ja paika panna ajalehe väljaandmise põhimõtted. Seni oli Meie Kirik eraettevõtmine. Koguduste häälekandja küsimuse lahendamiseks valiti kirikupäeval kolmeliikmeline

³⁹² MK, nr 22, Nelipühiks, 1922, 174. Eesti Ewang.-Luth. Wälismisjoni Seltsi 1921 aasta peakassa aruanne.

³⁹³ EELKKA, Kirjavahetus Pärnu praostkonnaga 8.3.1919–26.11.1938, 29.5.1921.

³⁹⁴ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku II Kirikupäeva protokoll Tallinnas 14., 15. ja 16. juunil 1921, 14p.

³⁹⁵ MK, nr 18, 21.6.1921, 137.

komisjon.³⁹⁶ Sellega oli Meie Kiriku staatus nii vormiliselt kui ka sisuliselt muutunud.

1921. a lõpetas Põld tõdemusega, et kuigi ajaleht oli usuliste erimeelsuste tõttu pidanud üldkiriku häälekandja staatusest loobuma, oli saanud selle väljaandjatele selgeks, et seisukoht, mida häälekandja ja selle ümber koondunud kirikuliikmed esindavad, pälvib kirikus üha rohkem poolehoidu. Lehe väljaandjad olid omaks võtnud põhimõtte, mille kohaselt ei saanud usklik ajaleht – nii Põld EMS ajalehte Meie Kirik nimetas – kõiki kirikus esinenud seisukohti kaitsta. Ajalehe väljaandjad olid soovinud ja soovisid edaspidi olla äratushääleks, kes kutsuvad oma lugejaid tagasi Piibli „määramata põhitõdede ja meie kiriku tunnistuskirjade selge õpetuse juurde”.³⁹⁷ Vaatamata sellele, et lehe väljaandja julges alalhoidlike ringkonda kirikus nimetada suureks, vaevles neid seisukohti esindanud Meie Kirik 1921. a lõpul majandusraskustes. Aasta lõpetamist rahalise puudujäägiga ning lehe väljaandmisel tekkinud majanduslikke raskusi maininud Põld kutsus ajalehes esitatud seisukohti jagavaid kirikuliikmeid ajalehe ümber koonduma ja väljaannet tellima. Kui palju vaimulikke ja koguduste liikmeid oli 1921. a kirikupäeva järel lehe tellimisest loobunud, ei ole võimalik allikate puudumisel nimetada. Lehe toimetaja väitis, et ajalehe tellijate arv ei vähenenud mitte ühegi tellija võrra, vaid hoopis kasvas.³⁹⁸ Ajalehe majandusraskusi on seda seisukohta arvestades raske analüüsida, üheks majandusraskuste põhjuseks võis tõenäoliselt olla tellimisraha kehv laekumine. Arvestades ajalehes ilmunud tellimistasu makseteadannete meeldetuletuste rohkust, võib vaid nentida, et teadete edastamine kuulus väljaande toimetaja põhikohustuste hulka, mis näitas ühtlasi ajalehe majanduslike raskuste suurust.

1921. a kirikupäeva järel ajalehe sisu oluliselt ei muutunud, säilitades juba kujunenud joone ehk alalhoidliku positsiooni. Käsitlemist leidsid nii üldkiriklikud teemad, nagu kiriku ülevalpidamise seaduse eelnõu rakendamine ja parandusettepanekud, kirikliku kari, noorsootöö ja usuõpetuse küsimused, esitati ka EMS tegevuse ülevaateid. Rõhku pandi hingeosutatavatele artiklitele ja juttudele.

Kui EMS häälekandja tellijate arv polnud Põllu väitel 1921. a kirikupäeva järel vähenenud, siis seltsi tegevus üldisemalt hakkas 1921. a näitama esimesi vaibumise märke. 1922. a algul kirjeldas Põld mõnevõrra murelikult, kuidas „misjoni asi on nagu varjule jäämas” ja et kogudused on seltsi vastu huvi kaotanud.³⁹⁹ 1921. a oli selts saatnud Helsingisse misjonikooli õppima kolm noormeest – Johannes Tammetsi, Leohard Puura ja Karl Anniko –, kelle õpingute toetamiseks vajati raha. Alates 1922. a-st pööras seltsi juhtkond eesotsas selle esimehega oma kirjutistes seetõttu senisest rohkem tähelepanu sisemisjoni tööle ja kirjandusosakonna tegevusele. Põld kutsus 1922. a märtsis seltsi haruseltsidele läkitatud ja Meie Kirikus trükitud ringkirjas töötegijaid üles tegema kogudustes äratustööd ning õhutama misjonimõtet, pidama piibli- ja misjonitunde ning palvekoosolekuid.⁴⁰⁰ Sisemisjoni tähtsus tõusis

³⁹⁶ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku II Kirikupäeva protokoll Tallinnas 14., 15. ja 16. juunil 1921, 21p. Komisjoni kuulusid praost Thomson, õp Tallmeister ja õp Raudkepp.

³⁹⁷ MK, nr 36, 21.12.1921, 288. Aasta lõpuks.

³⁹⁸ MK, nr 47, 22.11.1922, 370. „Meie Kiriku” seisukord ja seisukoht.

³⁹⁹ Rohtmets 2007b, 102.

⁴⁰⁰ MK, nr 12, 21.3.1922, 91–92. Läkitusalalt. Eesti Misjoni Seltsi ringkirjad.

aasta-aastalt üha enam. Selle põhjuseks oli välismisjonäride koolitamiseks vajamineva toetuse hankimise kõrval soov ja vajadus teha kogudustes äratustööd ning seeläbi kõrvaldada muuhulgas ka kirikus esinenud „väärnähted”. Misjonitöö edendamiseks olid ametis kaks reisijutlustajat.⁴⁰¹ Selts trükkis läkituslehti, kiriklike pühade puhul ilmusid korrapäraselt ka lendlehed. 1922. a avaldati esimene trükitud äratuskiri. 16-leheküljelise brošüüri „Kudas omandame puhta südametunnistuse?” autoriks oli Lars Levi Laestadiuse vaateid esindanud Wäinö Havas. Brošüüri sissejuhatuses kiitis Põld teksti autori, aga ka lestadiuslaste vaateid: „Lestaadiolased on kindlad Ew. Lutheruse usu koguduse liikmed ja hoolsad M. Lutheri kirjade ning jutluste lugejad.”⁴⁰²

Piiblitundide, palvekoosolekute ning trükiste kõrval olid sisemisjonitöös tähtsad seltsi misjonipäevad ja -pühad, mille eestvedajaks ja läbiviijaks oli koostöös kohaliku koguduse või mõne muu seltsi tegevusse pühendatud vaimulikuga seltsi esimees praost Põld. Kui välja arvata mõni erand (näiteks Torma ja Mustvee, kus oli õpetajaks Aleksander Kuusik, ning vennastekoguduse palvemajad), toimusid misjonipäevad tavaliselt samades kogudustes, kus asusid haruseltsid, ehk teisisõnu seltsi liikmeskonna kasv aastatel 1921–1922 tegelikult peatus. Selles oli oma osa teoloogilistel seisukohtadel ja vaimulaadil; seltsi liikmeskond jagas ühesugust pietistlikku vaimulaadi ning ühiseid vaateid, mis peegeldusid misjonitöö sisu ja meetodites.⁴⁰³

Viimaks tuleb peatuda kord aastas toimunud misjonikursustel, mille eesmärgiks oli misjonitöötajate koolitamine. Vastavat töötajate rühma nimetati külvirühmaks. 4.–14. augustil 1921. a Rakveres toimunud kursustest võttis osa kaheksa kirikuõpetajat, kolm seltsi reisijutlustajat, kolm läkituskasvandikku, kolm sisemisjoni tegelast, üks välismisjoni asjaajaja ja seitse vennastekoguduse venda ning kuus õde. Misjonikursustel pidasid loenguid Kuusalu koguduse õpetaja Ralf Luther („Lutheruse usu põhiõpetused”), seltsi esimees, Ida-Harju praost Harald Põld („Misjonimõtted Piiblis”), Viru praost Arthur Hoffmann („Misjoni ajalugu”), Lääne-Nigula koguduse õpetaja Ferdinand Jürgenson („Paganate usud”) ja Märjamaa koguduse õpetaja Oskar Meder („Evangelisatsiooni töö”).⁴⁰⁴

⁴⁰¹ EK, nr 11/12, november/detsember 1974, 170. Eesti Misjoni Selts ja selle juhataja 1919–1939.

⁴⁰² Wäinö Havas. *Kudas omandame puhta südametunnistuse?* Tallinn: Eesti Misjoni Seltsi Kirjastus, 1922, 1–2.

⁴⁰³ MK, nr 22, nelipühiks, 1922, 170. Eesti Misjoni seltsi tegewusest 1921 aastal. Näitena misjonipäevade arvust ja toimumiskohtadest olgu siinkohal esitatud seltsi esimehe 1921. a sooritatud ringreiside nimekiri: 9. jaanuaril toimus misjonipüha Tallinnas, 29.–30. jaanuaril Tartus, 13. märtsil Tormas ja Mustvees, 5. aprillil Mõisakülas, 7. aprillil Viljandi palvemajas, 8. mail Juurus, 5. juunil Tallinna haruseltsis, 7. augustil Viru-Jaakobis, 10. augustil Kuusalus, 14. augustil Rakveres, 20. augustil teistkordselt Mõisakülas, 21. augustil Hallistes, 21. augustil Uue-Kariste palvemajas, 27. augustil Narva Aleksandri koguduses, 28. augustil Narva-Jõesuus ja Merikülas, 29. augustil Vaivaras, 24. oktoobril Tartu Pauluse kirikus ja aasta lõpul, 16.–17. detsembril, teist korda Narvas ja Narva-Jõesuus.

⁴⁰⁴ MK, nr 21, 25.7.1921, 167. Misjoni kursusest ja misjoni koolist; MK, nr 24, 25.8.1921, 186. Meie misjoni kursusest.

I.2.2.2. Kristliku Kultuuri ja Ilmavaate Edendamise Selts

Kristliku Kultuuri ja Ilmavaate Edendamise Selts koondas põhiliselt eestlastest vaimulikke ja kirikuliikmeid. Kuigi seltsi liikmete hulgas oli ka mitmeid alalhoidlikke vaimulikke, tuleb nõustuda EMS esimehe praost Põllu hinnanguga, et aluseks võttes ajaliselt varem asutatud EMS ja selle liikmeskonda, aga ka organisatsioonide põhialuseid, moodustasid KKIES tuumiku „mehed, kelle waated misjoni seltsi omadega kokku ei kõlanud.” Teoloogilisi seisukohti aluseks võttes oli seltsi liikmeskond võrreldes EMS liikmetega märksa mitmekesisem.⁴⁰⁵ Arvestades teisel kirikukongressil ilmnenuid vaimulikkonna jagunemist, mis mõjutas ühtlasi järgnenud aastate kiriku elu, moodustas KKIES liikmeskonna see osa kiriku vaimulik- ja liikmeskonnast, kes olid toetanud eestlastest vaimulikkonna rahvakiriklikke püüdlusi. Põhiosa neist vaimulikest kuulus hilisemat teoloogiliste voolude jaotust – kiriklik-konfessionaalne, liberaalne, konservatiivne – arvestades kiriklik-konfessionaalse ehk kiriku keskvoolu toetajate hulka, kelle kõrval paistsid seltsi eesotsas silma ka liberaalteoloogilisi vaateid esindavad vaimulikud. KKIESist kujunes 1920. a-te algul EMS kõrval teine peamine organisatsioon, mis koondas kiriku vaimulikke ja aktiivseid liikmeid.

Algatus seltsi loomiseks tuli õp Theodor Tallmeistrilt, kes kujunes seltsi esimestel tegevusaastatel organisatsiooni tegelikuks eestvedajaks. Senine Riia Jakobi koguduse vaimulik Tallmeister valiti 23. novembril 1919. a Tallinna Pühavaimu koguduse õpetajaks. Piiskop Kuke ja praost Mohrfeldti ning koguduse tollase abiõpetaja Anton Saarmanni assisteerimisel läbiviidud pidulikust introduktioonist 14. detsembril 1919. a võtsid teiste hulgas osa peaminister Jaan Tõnisson ja välisminister Ado Birk.⁴⁰⁶ Kuu aega hiljem ilmus ajalehes Päevaleht teadanne, mille kohaselt kavatseti Pühavaimu koguduses hakata üks kord nädalas korraldama usuteaduslikke loenguid, „et peaausjalikult nooremates ja enamvähem intelligent ringkondades huwitust asja vastu äratada.”⁴⁰⁷ Samuti levitati 1920. a algul ajakirjanduses kuuldust, et vabameelsed vaimulikud ringkonnad eesotsas Tallmeistri ja Tennmanniga kavatsesid hakata „protestantlises waimus” välja andma usuteaduslikku ajakirja.⁴⁰⁸

Lisaks koguduses korraldatud loengutele esines Tallmeister mitmel korral ettekannetega Estonia kontserdisaalis. Esimest korda astus ta üles 21. aprillil 1920. a. Ettekanne pealkirjaga „Mis ütleb usk ilma ja elu tekkimisest?” avaldati koosoleku

⁴⁰⁵ MK, nr 28, 12.07.1922, 220–221. Usuwoolud kirikupäeval. Harald Põllu väljendatud hinnang põhines sisemisjoni seltsis toimunud lahkuminekul. Nimelt koosnes sisemisjoni seltsi loonud vaimulikkond Põllu sõnul nii EMS kui ka KKIES ümber koondunud vaimulikest. Seltsi asutamise järel olid aga kahe seltskonna vahel ilmnenuid lahkkelid. Kuigi vastaspoolel süüdistasid teineteist eesti- ja saksameelsuses, oli Põllu arvates selle taustaks alalhoidlike positsioonist lähtudes erinev arusaam usualustest. Tüli võis tekkida juba 29.5–1.6.1920 ehk tegelikult enne kristliku ilmavaate edendamise seltsi asutamiskoosolekut toimunud sisemisjoni ja noorsoopäevadel, mis toimusid Tallinnas, sh ka Pühavaimu kirikus. Sisemisjoni seltsi asusid juba selle asutamisest juhtima põhiliselt baltisaksa vaimulikud, kuid nõukogusse kuulusid ka õpetajad Leopold Raudkepp, Hugo Bernhard Rahamägi, Arnold Laur ja Friedrich Stockholm. MK, nr 2, 1920, aprill, 13–14. Eesti Ew.-Lutheruse kiriku Sisemisjoni Selts.

⁴⁰⁶ Saard 2008, 65.

⁴⁰⁷ PL, nr 10, 14.1.1920, 2. Kirik; Kitsnik 2003, 28.

⁴⁰⁸ VM, nr 5, 8.1.1920, 3. Kirik.

järel trükis. Tallmeister kirjutas brošüüri sissejuhatuses, et ettekande teema ja sellisel moel küsimuse selgitamise põhjus peitus Asutavas Kogus ja ajakirjanduse veergudel toimunud vaidluses usuõpetuse üle. Konkreetset teemat kõnelema oli teda ajendanud Asutava Kogu Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei rühma liikme Mihkel Martna usuõpetuse teemal Riigikogu kõnetoolist väljendatud seisukoht, mille kohaselt õpetavat usuteadlased, et maailm loodi kuue päevaga, loodusteadlased seevastu, et „maailm aastatuhandete jooksul pikalise edenemise teel saadud on.”⁴⁰⁹ Tallmeisterile omasel otsekoheisel moel tõestas ta oma kõnes, kuidas Martna, asjasse süüvimata, tema arvates oli eksinud. Piibel on küll jumaliku ilmutuse allikaks, mis juhatas inimesi jumaliku ilmutuse kõige suurema kandja juurde, „kes kõige ilusam oli inimeselaste hulgast”, kuid ometi ei tule Piiblit mõista, „nagu oleks piibliraamat esimesest leheküljest viimseni Jumala poolt dikteeritud”.⁴¹⁰ Tallmeister rõhutas loodusteadlaste käsituse ja Piiblis esineva loomisloo põhimõttelist sarnasust ehk „edenemise mõtet”. Kuigi ajaleheveergudel soovitati selliseid kõnekoosolekuid edaspidi korraldada kirikutes, esines Tallmeister 1920. a novembris taas samas saalis, seekord koos Jaan Lattikuga. Ettekandjad kõnelesid Lääne-Euroopa usuliste voolude ja usutunnistuste vahekordadest.⁴¹¹

Kogudustes peetud usuteaduslikud loengud, avalikud esinemised, aga ka kavatsus hakata välja andma usuteaduslikku ajakirja teenisid kõik ühte ja sedasama eesmärki, „kristlikku mõtet ja ilmawaadet Eesti rahwa seas edendada ja süvendada, arusaamist selle kohta äratada, et ükski kristliku ilmawaate alusel meie rahwas terweneda, edeneda ja tugewaks saada wõib.”⁴¹² Just nii määratlesid oma põhikirjalisi eesmarke ka KKIES asutajad. Põhikirjale ja asutamisaavaldusele oli alla kirjutatud kokku üheksa inimest: piiskop Kukk, assessor Lattik, dots Tennmann, õp Tallmeister ning kiriku liikmed Hans Vinnal, Villem Betlem, Johann (Jaan-Johan) Bergmann, Franz Kogel ja August Raudsepp. Tallinna-Haapsalu rahukogu registreerimise osakond registreeris KKIES 20. mail 1920. a.⁴¹³ Väärrib mainimist, et üheksast asutajaliikmest kaks – Kukk ja Lattik – olid konsistooriumi liikmed, Bergmann valiti kirikuvalitsuse liikmeks esimesel kirikupäeval 1920. a oktoobris. 20. juunil 1920. a saatis Tallmeister seltsi asutajaliikmete volitusel ametivendadele lendlehe, milles kutsus üles osalema seltsi asutamiskoosolekul. Lendlehes oli esitatud lühiülevaade seltsi põhikirjast, eesmärkidest ja ülesehitusest. Tallmeister väljendas muret ühiskonna haritud ringkondade suhtumise üle kirikusse. Vaenuliku hoiaku ja kirikust eemale jäämise põhjuseks oli tema hinnangul „otse pääd pööritama panew teadmatuus usuküsimustes”. Sellest lähtudes nägi Tallmeister seltsi eesmärgina kristlike väärtuste ja usuliste küsimuste käsitlemist ning tutvustamist, et kiriku ja religiooni tähtsus Eesti rahva seas kasvaks. Tallmeister kutsus ametivendi üles asutama koguduste juurde

⁴⁰⁹ Theodor **Tallmeister**. *Mis ütleb usk ilma ja elu tekkimisest? Kõne, pidanud „Estonia” kontsertsaalis Tallinnas 21.IV.20. Tallinna Püha-Vaimu koguduse õpetaja Th. Tallmeister*. Tallinn: 1920, 1; Kitsnik 2003, 28–29.

⁴¹⁰ Tallmeister 1920, 3.

⁴¹¹ Kitsnik 2003, 30–31; Saard 2008, 70.

⁴¹² *Kristliku kultuuri ja ilmawaate edendamise Seltsi põhikiri*. Tallinn: 1920, 3.

⁴¹³ ERA, f 14, n 3, s 1049, 11, 5.

seltsi tegevuse laialdasemaks levitamiseks ja töö koordineerimiseks haruseltse. Registreeritud põhikirjas nimetati neid seltsi osakondadeks.⁴¹⁴

KKIES asutamiskoosolek toimus 13. juulil 1920. a Tallinnas. Koosolek algas Tallmeistri esitatud ülevaatega seltsi loomise vajadusest, misjärel arutati põhikirjas kirjeldatud seltsi tegevuse eesmärgid. Sellele järgnenud avalikul hääletusel valiti seltsi esimeheks piiskop Kukk, abiesimeheks Tallmeister ja kirjatöömehetajaks õp Sommer.⁴¹⁵ Asutamiskoosolekul liitus seltsiga umbes 90 inimest. Koosolekul kokku lepitud tegevuskava kohaselt kavatsesid seltsi liikmed hakata korraldama usuõpetuse ja usuteaduse alaseid kursusi ning välja andma religiooni teaduslikult selgitavaid brošüüre ja usuteaduslikku ajakirja. Seejuures rõhutati, et tegevuse sihtgrupiks on eelkõige haritud ringkonnad. Seltsi loomisest andis üldjoontes positiivses toonis ülevaate ka EMS ajaleht Meie Kirik.⁴¹⁶

Selts alustas püstitatud eesmärkide saavutamiseks energiliselt tööd. 20. septembril 1920. a toimunud Tallinna praostkonna sinodil otsustati praostkonna vaimulike ja saadikute ringis asuda seltsi tegevust „laialises ülemaalses mõttes” tutvustama.⁴¹⁷ Tartu praostkonna sinodil 1. septembril 1920. a paluti prof Kõpul otsida võimalusi seltsi väljaandena avaldada kõster Kurriku usuõpetuse ja kirikulaulu õpperaamat „Usuhelinad koolitoas”.⁴¹⁸ See ettevõtmine jäi teadaolevalt siiski teostamata. 13.–15. oktoobrini 1920. a toimunud esimesel kirikupäeval juhtis Tallmeister koosolekust osavõtjate tähelepanu KKIES põhikirjale, mis oli koosoleku eesruumis huvilistele trükitud kujul müügil, kutsudes osavõtjaid endale põhikirja soetama ja oma kodukohas seltsi osakondi asutama.⁴¹⁹ Viimast ideed oli Tallmeister ka ise agaralt Eesti eri paigus tutvustanud. Teadaolevalt tekitas see elavat vastukaja. Näiteks 17. augustil 1920. a Võrus peetud kõnekoosoleku järel, mille tulemusena oli ajakirjanduse väitel seltsiga liitunud umbes 40 inimest, toimus Tallmeistri esitatud vaadete pooldajate ja vastaste vahel kirikus pärast tema sõnavõttu käsikähmlus.⁴²⁰

Seltsi osakondi asutati mitmes paigas üle Eesti. Osakondade õigused ja vahekorra seltsiga määras põhikirja kohaselt seltsi peakoosolek. Kuigi osakonnad olid tegevuses iseseisvad ja nende ettevõtmised sõltusid paljuski kohalikust vaimulikust ning osakonna liikmetest, ei olnud osakonnad siseministeeriumi juures iseseisvalt registreerinud, nagu ka EMS haruseltsid. See raskendab osakondade täpse arvu määramist.⁴²¹ Tallinna kõrval paistis kõige aktiivsemana silma 6. märtsil 1921. a asutatud

⁴¹⁴ EAA, f 1255, n 1, s 270; f 3151, n 1, s 101.

⁴¹⁵ Seltsi esimehena tegutses Kukk ametlikult oma surmani 1933. a. EELKKA, Jakob Kuke isikutoimik, 11.11.1938.

⁴¹⁶ MK, nr 6, 6.8.1920, 50. Uus kristlik selts.

⁴¹⁷ EELKKA, Kirjavahetus Tallinna praostkonnaga 16.9.1920–21.12.1938, 20.9.1920.

⁴¹⁸ EELKKA, Kirjavahetus Tartu praostkonnaga 28.3.1919–19.12.1938, 1.9.1920; MK, nr 11, 12.10.1920, 99. Tartu praostkonna sinodilt.

⁴¹⁹ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku I kirikupäeva protokoll Tallinnas, 13., 14. ja 15. oktoobril 1920, 20.

⁴²⁰ Võru Teataja, nr 62, 23.8.1920, 4. Võru teated. Loeng kirikus; Kitsnik 2003, 30.

⁴²¹ Seda reeglit kinnitab üks erand, milleks oli 21. märtsil 1921. a siseministeeriumis registreeritud seltsi „Laiwa osakond”. Osakondade täpse arvu määramist raskendab ka asjaolu, et seltsi arhiivi saatus pole teada. Seltsi likvideerimise järel 1940. aasta märtsis andis õpetaja Artur Soomre, kes oli seltsi tegevusega seotud materjale konsistooriumi arhiivist otsinud,

seltsi Tartu osakond, mida juhtis endine Saaremaa praost Rahamägi, kes töötas alates 1919. a-st Tartu ülikooli süstemaatilise usuteaduse dotsendina ja järgmisest aastast professori kohusetäitjana. Tartu osakonnaga liitus 1921. a märtsis-aprillis 81 liiget, teiste seas näiteks usuteaduse üliõpilased ja õppejõud Siegfried Aaslava, Arnold Tammik, Max Vaher, Gustav Rutopõld, Eduard Tennmann, Olaf Sild, aga ka ülikooli kuraator Peeter Põld ja üldajaloo professor Hans Oldekop.⁴²² Osakonna esimeheks valitud Rahamäge tuleb Tallmeistri kõrval pidada seltsi üheks aktiivsemaks eestvedajaks ja tegevuse tutvustajaks. 1921. a avaldasid Rahamägi ja Tallmeister seltsi väljaandel kumbki ühe brošüüri, mis täitis püstitatud eesmärgi kristlust ja kiriku ajalugu teaduslikult selgitada. Brošüüride väljaandmisele eelnesid samal teemal peetud ettekanded. Tallmeister esines taas Estonia kontserdisaalis, „mitmetuhandelisel rahwakoosolekul“. Seekordne ettekanne, mis trüki avaldati, kandis pealkirja „Friedrich Nietzsche ja ristiusk“.⁴²³ Samal teemal kõneles Tallmeister ka seltsi Tartu osakonna avakoosolekul 1921. a märtsis.⁴²⁴ Rahamägi pidas 17. aprillil 1921. a Tallinna Pühavaimu kirikus juubelikõne teemal „Luther Wormsi riigipäeval“, mis samuti juba samal aastal seltsi Tartu osakonna väljaandel avaldati.⁴²⁵ Lisaks neile kahele trükisele ilmus Rahamäe sulest 1921. a veel ka brošüür pealkirjaga „Ristiusk ja sotsialism“.⁴²⁶

Teaduslike ettekannete ja brošüüride väljaandmise kõrval korraldas selts näitemüüke, 1921. a juunis toimusid seltsi kaastegevusel kõstrite usuteaduslikud kursused. 18. aprillil 1921. a peetud iga-aastasel seltsi peakoosolekul otsustati asuda välja andma seltsi ajakirja, esialgu albumi kujul.⁴²⁷ Ajakirja Elu Vaod avanumber ilmus 1921. a detsembris, selle toimetajaks oli Kaarli gümnaasiumi direktor õp Raudkepp. Ajakirja eesmärgiks oli tegelda „tähtsamate ja raskemate usu- ja mõtteainete“ valgustamise ja analüüsimisega. Selleks kutsus ajakirja toimetaja avanumbris üles kõiki väljaande eesmärkidest huvitatud lugejaid, „kristlikka mehi ja naisi, kõiki püüdehoogsaid ja teadusehimulisi noori, kes kristliku kultuuri alusele jääwad“ ajakirjale kaastööd saatma. Samuti oodati lugejatelt religioonilaseid küsimusi, millele lubati ajakirja veergudel vastata. Sellega seoses andis toimetaja ülevaate vaimulikest ja

teada, et arhiiv võis oletatavasti jääda piiskop Jakob Kuke valdusesse, viimase surma järel 1933. aastal tõenäoliselt piiskopi abikaasa Melanie Kuke kätte. Säilinud on vaid seltsi registreerimistoimik ja Tartu osakonna materjalid. ERA, f 27, n 3, s 4111; f 14, n 11, s 1301.

⁴²² ERA, f 4737, n 1, s 5, l 2–6.

⁴²³ Theodor **Tallmeister**. *Friedrich Nietzsche ja ristiusk. Kõne, pidanud mitmetuhandehingelisel rahwakoosolekul „Estonia“ kontsertsaalis Tallinnas, 17. weebruaril 1921 Tallinna Püha-Waimu koguduse õpetaja Theodor Tallmeister*. Tallinn: Kristliku kultuuri ja ilmawaate edendamise Selts, 1921.

⁴²⁴ ERA, f 4737, n 1, s 2, l 1.

⁴²⁵ Hugo Bernhard **Rahamägi**. *Luther Wormsi riigipäeval*. Tartu: Kristliku kultuuri ja ilmawaate edendamise Seltsi Tartu osakond, 1921. Tartu osakonna koosolekul 17. aprillil ülikooli aulas kõneles samal teemal Tartu ülikooli usuteaduskonna ajaloolise usuteaduse professor O. Sild. ERA, f 4737, n 1, s 2, l 2.

⁴²⁶ Hugo Bernhard **Rahamägi**. *Sotsialism ja ristiusk*. Tallinn: Kristliku kultuuri ja ilmawaate edendamise Selts, 1921. Rahamägi oli sel teemal esinenud 13.–15. oktoobril 1920. a toimunud esimesel kirikupäeval. EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku I kirikupäeva protokoll Tallinnas, 13., 14. ja 15. oktoobril 1920, 14.

⁴²⁷ ERA, f 4737, n 1, s 2, l 3.

teadlastest, kes olid andnud nõusoleku saata väljaandele kaastööd. Nendeks olid Tartu ülikooli usuteaduskonna tegeliku usuteaduse professor Johan Kõpp, usuteaduskonna dekaan ja ajaloolise usuteaduse professor Olaf Sild, süstemaatilise usuteaduse professori kohusetäitja Hugo Bernhard Rahamägi, võrdleva usuteaduse dotsent Eduard Tennmann, professor Matthias Johann Eisen, ülikooli kuraator Peeter Põld, üldajaloo professor Hans Oldekop, piiskop Jakob Kukk, haridusminister (ajavahe-
mikul 25.1.1921–21.11.1922) Heinrich Bauer, kasvatusteadlane Carl Heinrich Niggol, Tallinna reaalkooli direktor Nikolai Kann, vaimulikud Jaan Lattik, Aleksander Mohrfeldt, Jaak Varik, Theodor Tallmeister, Artur Sommer, Ado Kõõgardal, Aleksander Sternfeldt (Täheväli) ning kirjamees ja ajalehe Meie Kirik kaastööline Hindrik Prants.⁴²⁸ Ehkki nimekiri on esinduslik, ei jõudnud suur osa nimetatud isikutest avaldada ajakirjas ühtegi artiklit. Kõige rohkem kirjutisi ilmus ajakirja toimetaja Raudkepi, Tallmeisteri ja Rahamäe sulest. Lisaks mainitud vaimulikele ja ühiskonnategelastele avaldati ajakirjas jutlusi, arvustusi ja ilukirjandust, mille autoriteks olid lisaks eelpool mainitud isikutele köster Juhan Kurrik ja usuteaduskonna üliõpilane Margarete Põld.⁴²⁹ Sõbralikus toonis andis ajakirja esimesest numbrist ülevaate EMS juhataja ja ajalehe Meie Kirik toimetaja praost Põld. Kriitikat pälvisid vaid Raudkepi tõlgitud jõululaulud.⁴³⁰

Ajakirjas avaldatud artiklid ja uurimused iseloomustavad seltsi liikmete seas valitsenud arvamuste ja vaadete paljusust ning mitmekesisust. Seltsi liikmed ja kaastöölised nägid nii ajakirja ülesandeid kui ka organisatsiooni eesmärgi mõnevõrra erinevalt. Nii tuleb ühest küljest esile tuua populaarteaduslikke artikleid, milles analüüsiti kiriku elu praktilisi ja ühiskondlikke ülesandeid, aga ka hingekosutuslikke kirjutisi, eesmärgiga rõhutada kiriku sotsiaalset rolli ja panust ühiskonnas. Sel teemal avaldas Rahamägi kolmeosalise kirjutise „Luterlise kristlase osa ja ülesanne ühiskonna sotsiaalses kujundamises“⁴³¹, õp Sternfeldt artikli „Usk – sotsiaalne nähtus“⁴³² ning õp Sommer kirjutise pealkirjaga „Hinge hariduse vajadusest“.⁴³³ Teisalt avaldati ajakirjas üha enam artikleid poliitilistel teemadel, mille puhul tuleb esile tõsta väljaande toimetaja, 1922. a detsembris Kristliku Rahvaerakonna koosseisus Riigikogu saadikuks pääsenud Raudkepi rolli ja taotlusi. Et ajakirjas reklaamiti Kristliku Rahvaerakonna trükitud põhikirja, on väljaannet nimetatud ka Kristliku Rahvaerakonna esimeseks häälekandjaks.⁴³⁴ Kuigi ametlikult oli ajakirja väljaandja selle algusest kuni lõpuni KKIES, muutus väljaanne iga numbriga üha enam selle toimetaja Raudkepi erakondlike seisukohtade peegeldajaks ja esitajaks. Teadupärast olid lisaks Raudkepale Kristliku Rahvaerakonnaga seotud Kukk, Lattik, Rahamägi ning

⁴²⁸ Elu Vaod, nr 1, 1921, 1. „Elu waod“.

⁴²⁹ Margarete Põllu jutlus oli tähelepanuväärne seetõttu, et see oli teadaolevalt esimene naisjutlustaja ülesastumine siinse luteri kiriku ajaloos. M. Põld jutlustas 23. aprillil 1922. aastal Tallinna Jaani kirikus. Esinemisest avaldati ajakirjas Elu Vaod ka kiitev ülevaade. Elu Vaod, nr 3, 1922, 48. Tähtis sündmus Eesti ewangeliumi kiriku ajaloos.

⁴³⁰ MK, nr 5, 1.2.1922, 38. Uus kuukiri.

⁴³¹ Elu Vaod, nr 2, 1922, 20–23; nr 3, 1922, 35–38; nr 4, 1922, 51–54. Luterlise kristlase osa ja ülesanne ühiskonna sotsiaalses kujundamises.

⁴³² Elu Vaod, nr 3, 1922, 40–42. Usk – sotsiaalne nähtus.

⁴³³ Elu Vaod, nr 1, 1921, 6–7. Hinge hariduse vajadusest.

⁴³⁴ Haava 2007, 44.

mitmed teised seltsi eesotsas seisnud vaimulikud ja kirikuliikmed. Eesti usulist aja- kirjandust käsitledes on Riho Saard ajakirja *Elu Vaod* nimetanud ka alates 1923. a-st ilmunud ajalehe Protestantline Ilm eelkäijaks.⁴³⁵ Arvestades ajalehe Protestantline Ilm toimetaja õp Tallmeistri juhtivat osa KKIES asutamises ja tegevuses, tema kaastöid ajakirjas *Elu Vaod*, aga ka seltsi ja selle häälekandja esialgseid eesmärgesid, võib selle hinnanguga üldjoontes nõustuda.⁴³⁶ Samas erines Tallmeistri sõnul KKIES ajakirja sisu mõneski osas tema seisukohtadest. Neid asus ta esitama ajalehes Protestantline Ilm.⁴³⁷

1922. a novembris iseloomustas piiskop Kukk kirikuelust kõneldes KKIES kui tänuväärset tööd tegevat organisatsiooni, mis koondas kõiki kristliku ilmavaate tunnistajaid, sh ka teistest kirikutest, sest seltsi eesmärk polnud tema sõnul mitte „mõne üksiku usudogma laialilaotamine”, vaid kristliku ilmavaate arendamine ja süvendamine.⁴³⁸

I.2.3. Kiriku majandusliku elu korraldamine

I.2.3.1. „Eesti Ew-Lut. Kiriku ülevalpidamise eelnõu”

Kiriku ja riigi lahutamise käigus kirikult maaseadusega võõrandatud maaomandi (u 42 000 hektarit) ja 1920. a vastu võetud seisuste kaotamise seaduse tulemusena senise regulatiivmaksu kaotamise järel lõi kõikuma kiriku majanduslik alus ja püsikindlus. Kirik jäi ilma oma peamisest sissetulekust. Maa võõrandamise eest kirikule kompensatsiooni ei makstud.⁴³⁹ Sellest lähtudes oli üheks pakilisemaks kiriku ees seisnud ülesandeks kiriku ja koguduste majanduslike aluste reformimine. Kirikumaid ei võõrandatud kohe täies ulatuses, teatud osa koguduste maaomandist jäi veel aastateks koguduste kasutada. 1920. a jooksul olid siiski riigistatud kõik kiriku vallamaad, kogu kirikumõisate mets ja üks osa kirikumõisate maast.⁴⁴⁰ Ka regulatiivmaksu ei asendatud kokkuleppelise rahalise liikmemaksuga üleöö. Muudetud ja kohandatud kujul kasutati seni kehtinud liikmemaksu süsteemi ka 1920. a-tel, mil kirikupäevadel arutati kiriku ülevalpidamise seadust.

Kiriku majandusliku elu korraldamiseks valiti teisel kirikukongressil komisjon, kuhu kuulusid õp Lattik ja õp Pöld, Türi koguduse köster Mart Veimer ja Kadrina koguduse köster Joosep Siiak, endine Asutava Kogu liige ja Järva-Peetri koguduse

⁴³⁵ Saard 2008, 77.

⁴³⁶ Siinkohal tuleb mainida 1922. a kevadel seltsi tegevuse tõttu tekkinud lahkarvamusi Tallmeistri ja ühe osa Pühavaimu koguduse liikmete vahel. Nimelt heideti Tallmeistrile ette, et seltsi koosolekuid peetakse Pühavaimu kiriku leeritoas. Süüdistus oli tegelikult tingitud koguduses puhkenud vastasseisust koguduse nõukogu valimise seaduslikkuse teemal. EELKKA, Tallinna Püha-Vaimu kogudus 12.6.1913–16.11.1935, 4.4.1922.

⁴³⁷ PI, nr 1, jaanuar 1923, 2–3. Mida me tahame?

⁴³⁸ Kaja, nr 273, 19.11.1922, 4. Kiriku praegune seisukord ja tulewiku wäljawaated Eestis.

⁴³⁹ Rahamägi 1926, 29; Aunver 1953, 14; Pesonen 2004, 81; Gnadenteich 1995, 94; *Eesti oikumeenia lugu* 2009, 20–21; Seppo **Zetterberg**. *Eesti ajalugu*. Tallinn: Tänapäev, 2010, 451.

⁴⁴⁰ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku II Kirikupäeva protokoll Tallinnas 14., 15. ja 16. juunil 1921, 29.

saadik Johannes Paalberg, Järva-Peetri koguduse saadik parun Walter von Schilling ja Tallinna Rootsi koguduse saadik Westerplum.⁴⁴¹ Komisjoni kokkukutsujaks ja juhiks oli Põld.

Komisjon tuli esimest korda kokku 1919. a detsembris.⁴⁴² Koosolekul välja töötatud ja kogudustesse saadetud kirikuametnike ja -maksude korralduse eelnõu pälvib koguduste esindajatelt sedavõrd laialdast vastukaja, et komisjon otsustas koostada täiesti uutal alustel eelnõu versiooni ja saata see koguduste ettepanekuid ära kuulamata kirikuvalitsusele, eesmärgiga lülitada see kirikupäeva päevakorda. Uue eelnõu koostamisel juhitud kahest põhimõttest: 1. Aluseks võttes üksiku liikme sissetulekut, kehtis kõikidele koguduste liikmetele ühetaoline maksujaotus; 2. Sissetulekuandmete õigsuse eest vastutas koguduse liige. Viimase põhimõttega soovis komisjon rõhutada kiriku vajadust astuda tagasi „tõe ja armastuse põhjale”, et kirik oleks omandanud esimeses ristikoguduses teostunud aluse.⁴⁴³ 1920. a augustis ehk enne 13.–15. oktoobril 1920. a toimunud esimest kirikupäeva avaldati eelnõu ka ajalehes Meie Kirik. „Eesti Ew. Lutheruse waba rahwakiriku ülespidamise eelnõu” koosnes kolmest osast: „A. Riigi osa kiriku ülewalpidamises, B. Üksikute koguduste ülespidamise kohused, D. Kiriku keskkassa”. Eelnõu esimeses osas, §-d 1–5, fikseeriti riigi osa kiriku ülalpidamises, mis hõlmas usuteaduskonna, konsistoriumi ja piiskopi ülalpidamise kulusid. § 2 sätestati, et üksikute koguduste maad jäävad kogudustele. Eelnõu esimene osa ei arvestanud riigi ja kiriku tegelikke suhteid. Kirikul polnud õigust ega võimalust vastavaid nõudmisi riigile esitada ega ülalpidamise korraldust sellisel kujul kehtestada. Ka mingeid eelnevaid kokkuleppeid polnud kiriku esindajad riigivõimu esindajatega sõlminud. Just nende nõudmistega seoses kerkis 1920. a kirikupäeval eelnõu kehtestamise puhul küsimus selle õiguslikest alustest. Kirikupäev võttis vastu otsuse, et eelnõu ei tule pidada mitte seaduseks, vaid üksnes sooviavalduseks.⁴⁴⁴ Põhikirja eelnõu teise osa ehk koguduste ülalpidamise kohustuste juures tuleb peatuda kahel keskse tähendusega paragrahvil, mis kirikupäeval muudeti. Selleks olid § 10 sisaldunud koguduse liikmemaksu suurus ja § 12 määratud ametitalituste eest nõutav tasu. Mõlemal juhul leidis kongressil aset tuline vaidlus, mille tulemusena asendati komisjoni redaktsioonis üksikasjalikult lahti kirjutatud paragrahvid üldise, lihtsustatud ja arusaadava põhimõttega. Selle kohaselt jäeti tasu suurus ja selle nõudmise kord koguduse nõukogu otsustada.⁴⁴⁵ Iga koguduse liige sai kokkulepitud liikmemaksu tasumise järel jooksva aasta jaoks liikmekaardi, mida soovitati üle Eesti trükkida ühesuguses formaadis. Ülalpidamise seaduse eelnõu kolmas osa puudutas üldkiriku ülalpidamist, millega asus seaduse kohaselt

⁴⁴¹ EELKKA, Eesti II Kirikukongressi protokoll Tallinnas 10., 11. ja 12. septembril 1919, 42–43; Pesonen 2004, 88–89.

⁴⁴² Esimese istungi ja teise kirikukongressi vahelisel ajal, 10. oktoobril, oli Asutavas Kogus vastu võetud Maaseadus, millega võõrandati kirikult talle kuulunud maaomand. Võõrandamata jäid surnuaiad, kirikute ja kloostrite alune pind koos tarviliku õuemaaga ja kiriku mõisate ning maade pidajate inventar. RT, nr 79/80, 1919, 156.

⁴⁴³ MK, nr 5, 15.7.1920, 43–44. Kiriku majanduse komisjoni tööst.

⁴⁴⁴ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku I kirikupäeva protokoll Tallinnas, 13., 14. ja 15. oktoobril 1920, 14.

⁴⁴⁵ TT, nr 235, 16.10.1920, 2. 2. Üleriikline ew. Lutheruse koguduste kirikupäew; Pesonen 2004, 112. Arvestuse aluseks määrati rukkipuud.

tegelema loodav kiriku keskkassa. Keskkassa ülesandeks oli piiskopi, konsistooriumi ja praostide ülalpidamine, vaesemate koguduste abistamine, laenude andmine ja usu-teaduse üliõpilaste ning töövõimetute kirikuametnike toetamine.⁴⁴⁶ Keskkassa tulu-baas moodustus teiste sissetulekute kõrval iga koguduseliikme aastamaksust. 1921. a määrati maksu suuruseks 1 mark, mis lisandus koguduse liikme liikmemaksule. Luua kavatsetava keskkassaga seoses kõlas kirikupäeval ettepanek, mille kohaselt oleksid kirikuametnikud saanud poole oma palga kogudusest ja teise poole keskkassast. Arutelu lõpus viidi läbi kiriku majandusliku elu korraldamise komisjoni valimised. Komisjoni juhiks valiti praost Põld, liikmeteks kõstrid Siiak ja Veimer, Kadrina koguduse saadik Wiikmann ja Paalberg.⁴⁴⁷

1920. a kirikupäev andis kogudustele majandusliku elu korraldamiseks ulatus-likud õigused. Koguduse nõukogu sai õiguse mõjutada nii vaimuliku palga kui ka liikmemaksu suurust. Vastavad põhimõtted põhjustasid kogudustes mõnel juhul sekeldusi, andes majanduslikult keerukas olukorras võimaluse vaimulikule survet avaldada ja palgamääramisega õpetaja suhtes oma meelsust näidata.

I.2.3.2. Praost Harald Põllu ettepanekud ja roll kiriku majanduslike aluste muutmisel

Kirikupäeval esialgu vastu võetud koguduste majandusliku tegevuse aluseks oleva soovitusliku iseloomuga ülalpidamise korraldusest tulenevaid muudatusi ja nende elluviimist analüüsides tuleb pöörata erilist tähelepanu majanduskomisjoni ja selle esimehe, praost Põllu edasisele tegevusele ning motiividele. Põllu esitatud muudatus-ettepanekud olid eeskujuks mitmes koguduses ja praostkonnas ning ka kirikupäeval langetatud otsustele. Nii nagu kiriku põhikirja redigeerimisel 1917. ja 1918. a, pööras Põld ka kiriku majanduslike küsimuste lahendamisel põhitähelepanu usutunnistuse ja pühakirja normatiivsele alusele toetunud kiriku liikmeskonna ning liikmete kohus-tuste ja õiguste selgele määratlemisele, millest pidi tõusma kasu kiriku majandusliku stabiilsuse tagamisel, aga ka tema kirikukorraldusliku visiooni kehtestamisel kirikus. Mäletatavasti oli Põld juba 1917. a soovinud põhikirja lisada selgesõnalist põhimõtet, mille kohaselt pidid kõik kiriku liikmed olema registreeritud üksikutes kogudustes.⁴⁴⁸ 1917. a Põllu ettepanekut ellu ei viidud ning 1919. a vastuvõetud põhikirjas määrat-leti kiriku liikmeskond arvestades kirikukorralduse alust ehk kogudust, liikmeskonna järjepidevust ja lasteristimist.⁴⁴⁹

20. novembril 1920. a toimunud Kose koguduse nõukogu koosolekul võeti vastu otsus järgneva aasta liikmemaksu suuruse kohta. Nagu kirikupäeval kokku lepiti, pidid kõik koguduse liikmed maksma lisaks liikmemaksule ühe marga keskkassa heaks. Koguduse nõukogu otsuse kohaselt oli koguduseliikmetel kohustus liikme-

⁴⁴⁶ MK, nr 6, 6.8.1920, 56. Eesti Ew. Lutheruse waba rahwakiriku ülespidamise eelnõu.

⁴⁴⁷ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku I kirikupäeva protokoll Tallinnas, 13., 14. ja 15. oktoobril 1920, 17–18; Pesonen 2004, 114.

⁴⁴⁸ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 33, 33p; EAA, f 1201, n 1, s 89 l 51.

⁴⁴⁹ Põhikiri 1920, 4.

kaardid välja võtta 1921. a jooksul. Nii pidi üleminek uuele süsteemile lõppema 1921. a.⁴⁵⁰

Praost Põllu eestvedamisel Kose koguduses kehtestatud kord võeti 28. ja 29. detsembril 1920. a toimunud Ida-Harju praostkonna sinodi päevakorda. Sinodil otsustati sama kord kehtestada kogu praostkonna ulatuses. Niisiis oli kõikide praostkonna koguduste liikmetel kohustus muretseda 1921. a jooksul endale liikmekaart. Need, kes seda ei teinud, arvati kogudusest eemale jäänuks. Nii Kose koguduses kui ka Ida-Harju sinodil lisati mainitud otsusele veel kaks tähendusrikast korraldust. Esimene puudutas neid koguduseliikmed, kes kehtestatud tähtjaks oma liikmekaarti välja ei võtnud ehk teisisõnu ei olnud oma liikmemaksu tasunud, kuid soovisid seda teha hiljem. Vastuvõetud korra kohaselt pidid need koguduseliikmed uuesti kogudusse sisse astuma ja sisseastumisel „usukatse alla” tulema. Vastuvõetud otsus saadeti ka konsistooriumile, eesmärgiga see kirikupäeval arutusele võtta ning kogu kirikus kehtestada. Samuti soovitati kirikupäeval valida komisjon, mis oleks välja töötanud nn usukatse tingimused. Sinodil esitati kirikupäevale arutamiseks ka teine ettepanek. Nimelt tuli kirikust välja arvatud inimestele keelata kõik kiriklikud talitused, v.a armulaud. Mõnevõrra leebemal kujul sõnastatuna oli seesama paragrahv 1920. a kirikupäeval põhikirjast välja hääletatud ja asendatud üldise korraldusega, mille kohaselt määras ametitalituste tasu koguduse nõukogu.⁴⁵¹ Konsistooriumile saadetud kirjas sinodi otsust selgitades toonitas praost Põld, et kiriku ametnikud ei tohi ka raha eest „usupõlgajatele” saadavad olla, lisades, et „küll võiksid nad, kui tahavad, armu poolest midagi teha.”⁴⁵²

Tähtsust, mis neil ettepanekuil kiriku majanduskomisjoni esimehele kirikuelus oli, iseloomustab hinnang, mille ta esitas 1920. a lõpul ettevaatavalt 1921. a kirikuelu kohta. „Uue aastaga astuvad ju meie kogudused tegelikult uue kirikukorra sisse. [---] Kirik lahutatakse riigist ja seega jätab tema maha need, kes tema liikmed olla ei taha.”⁴⁵³ Kiriku liikmeskonna ja majanduslike aluste sellisel moel määratlemine käis käsikäes Põllu esitatud kavaga rakendada kirikus kiriklikku kari.

1920. a kirikupäeval muudetud kiriku ülalpidamise korralduse eelnõu ei rahuldanud kiriku majanduskomisjoni liikmeid ega selle esimeest Põldu. Seetõttu otsustati 31. märtsil ja 1. aprillil 1921. a toimunud komisjoni istungil eelnõu kirikupäevale eelnenud redaktsioonis taas arutusele võtta ning „endistele põhimõtetele truuks jäädes ainult seda eelnõust eemale heita, mis kirikupäewa liikmete seas kõige suuremat vastuseismist äratas.” Tegelikuses tähendas see vana versiooni uuesti kasutuselevõtmist. Eelnõusse tehti vastavalt Põllu ja teiste komisjoniliikmete ettepanekutele mitmeid muudatusi. Näiteks pälvis komisjoni heakskiidu praost Halleri 1921. a usuteadlaste konverentsil esitatud ja komisjoni istungil korratud ettepanek kiriku keskkassa loomise ning sealt makstava vaimulike palga kohta. Komisjon

⁴⁵⁰ MK, nr 14, 3.12.1920, 129. Teated kogudustest. Koselt.

⁴⁵¹ Kirikupäeval välja hääletatud ülevõtmise seaduse vastavates paragrahvides oli tehtud vahet isikute vahel, kes polnud liikmekaarti omandanud, ning isikute vahel, kes olid teatanud kogudusest väljaastumisest. Esimesed pidid eelnõu kohaselt tasuma kiriklike talituste eest viiekordse tasu, teistele ei olnud õpetajad kiriklike talituste kohustatud täitma. MK, nr 6, 6.8.1920, 55. Eesti Ew. Lutheruse waba rahwakiriku ülespidamise eelnõu.

⁴⁵² EELKKA, Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 26.5.1901–18.12.1938, 18.2.1921.

⁴⁵³ MK, nr 14, 3.12.1920, 130. „Meie Kiriku” lugejatele.

toetas seda majanduslikest, aga ka kirikupoliitilistest kaalutlustest lähtudes. Nimelt väljendas komisjon arvamust, et ilma keskkassa keskkorraldusteta võib kirik üksikuteks kogudusteks laguneda, mida ei ühenda ükski väline side: „Kui keskkassa kaudu kirikupäewale ja konsistoriumile abinõusid ei anta koguduste majanduslise elu küsimustes kaasa rääkida, wõiwad nad warsti asutuseks muutuda, kelle alla kogudused ka muis asjus ei taha painduda.” Komisjoni istungil vastu võetud resolutsioonide kohaselt oli iga koguduse liige kohustatud kiriku ülalpidamisest osa võtma ja iga kogudus andma oma osa keskkassa tegevusse. Sellega määratleti selgemalt koguduse liikmete ja koguduse seos üldkirikuga. Resolutsioonide selgituseks märgiti iga koguduse liikme kohustust lähiajal otsustada, kas ta soovib kiriku liige olla või mitte, „erapooletud” pidid kiriku liikmeskonnast välja jääma, sest kirik teenis üksnes oma liikmeid.⁴⁵⁴ Viimane põhimõte oli lisatud ka komisjoni istungil muudetud ülalpidamise korralduse redaktsiooni. Nimelt polnud liikmekaardita inimestel õigust vaimuliku käest nõuda ametitalitusi ega osaleda koguduse täiskogu koosolekul (§ 14). Nii oli üks Põllu 1920. a detsembris esitatud nõudmistest seaduseelnõus oma koha leidnud.⁴⁵⁵

14.–16. juunil 1921. a toimunud teisel kirikupäeval suhtuti ülalpidamise seaduse muutmisse märksa kaalutletumalt kui esimesel kirikupäeval. Eelnõu läbis esimese lugemise ja kehtestati kirikus ajutiselt ühe aasta vältel. 1920. a kirikupäeval koguduste nõukogudele antud ulatuslikke õigusi kärbiti. Väärrib mainimist, et samal kirikupäeval käsitleti kiriku häälekandja küsimust, mis tekitas elavat diskussiooni ja lõppes Meie Kiriku staatuse muutumisega, erimeelsusi põhjustas usuõpetuse küsimus. Kirikupäevale vajutasid oma pitseri ka kuuldused kiriku põhikirja võltsimisest ja kirikupäevale eelnenud kõstrite kursuse tulemusena puhkenud vastasseis teoloogiliselt liberaalseid seisukohti esitanud õp Tallmeistri ja kõstrite vahel. Kiriku ülalpidamise eelnõu üle toimunud vaidluste tulemusena otsustati, et nii liikmemaksude kui ka vaimuliku ja kõstri palga suuruse määramine jääb endiselt koguduse õiguseks ning neid ei maksta keskkassast. Kogudus pidi vaimulikule võimaldama tasuta korteri ja kütte ning kindla aastapalga, mille suuruse määras kindlaks koguduse nõukogu ja kinnitas täiskogu.⁴⁵⁶ Koguduse liikmemaksu alammäära üle tekkis kirikupäeval terav vaidlus.⁴⁵⁷ Tallmeister ei pidanud heaks mõtteks ka ametitalituste eest nõutava tasu kaotamist. Tema arvates oli ametitalituste tasulisuse säilitamine kõige parem võimalus koguduse osa õpetaja palga maksmisel vähendada. Vaimuliku „ärarippumine” kogudusest kitsendas hingekarjase iseseisvust.⁴⁵⁸ Sellega

⁴⁵⁴ MK, nr 12, 22.4.1921, 90. Kiriku majanduse eelnõu komisjon.

⁴⁵⁵ MK, nr 13, 30.4.1921, 98–100. Eesti EwLut. Kiriku ülewalpidamise eelnõu.

⁴⁵⁶ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku II Kirikupäeva protokoll Tallinnas 14., 15. ja 16. juunil 1921, 6p.

⁴⁵⁷ *Ibid.*, 8p, 10; Rahamägi 1926, 31. Ühelt poolt pidas Kõpp viimast ülearuseks, nimetades seda kogudusele surve avaldamiseks. Teiselt poolt ootasid koguduste esindajad dots Tennmanni ja õp Lutheri sõnul kirikupäevalt senisest selgesõnalisemaid juhiseid. Kahtlemata ootasid seda ka vaimulikud. Alammäära kehtestamine andis vaimulikele palga nõudmisel kindluse, mis oli 1920. a kirikupäeval vaimulikelt võetud. Hääletusel kogus alammäära kehtestamise ettepanek rohkem toetushääli. Palga alammäär ei võinud olla väiksem keskkooli juhataja palgast.

⁴⁵⁸ EELKKA, Kirjavahetus Tallinna praostkonnaga 16.9.1920–21.12.1938, 8.10.1920.

seoses käsitleti kirikupäeval armulaua eest tasu nõudmise küsimust. Arvestades koguduste suurust, oli armulaua eest nõutav tasu olulisem just suurtes linnakogudustes. Tarvastu koguduse õpetaja Mihkel Jürmann väitis, et tasuline armulaud polevat kedagi koormanud ja selle kaotamiseks puudus seetõttu vajadus. Assessor Kõpp oli samas juba 1920. a kirikupäeval kõnelnud tasu määramise vastu, sest see oleks muutnud koguduse Jumala sõnaga kauplejaks.⁴⁵⁹ Kirikupäeval võeti vastu praost Põllu ettepanek, mille kohaselt ei nõutud armulaual käijatelt liikmekaardi esitamist, s.t armulaud sai sisuliselt n-õ iseseisvaks talituseks. See andis võimaluse tasu küsimist jätkata, sest armulaud polnud seotud muidu ülalpidamise seaduses kesksel kohal olnud liikmeksolekuga ega liikmemaksu tasumisega. Ka muus osas jäi ametitalituste tasu määramine endiselt koguduse pädevusse. Uuendusena polnud liikmekaardita inimesel õigust kiriklike talitusi nõuda ega neil osaleda.⁴⁶⁰

Kiriku keskkassa maksu puhul kurtis Tallinna Jaani koguduse õpetaja Hans Kubu, et linnakoguduses on palju nn surnud hingesisid, kelle eest peab kogudus samuti tasu maksma, ja pidas seda ebaõiglaseks. Põld vastas seepeale, et kõik koguduseliikmed, kes pole 1921. a lõpuks liikmekaarti välja võtnud ja liikmemaksu maksnud, arvatakse kogudusest eemalejäänuks, mis lahendab ka nn surnud hingede küsimuse. Vastav põhimõte mõjutas kogu koguduse ülalpidamise kontseptsiooni. Põld kordas seda põhimõtet kirikupäeval veel kahel korral, neist viimasel juhul, juba üsna kongressi lõpuosas, soovis ta vastava ettepaneku üle, mille oli kirikupäevale esitanud Ida-Harju praostkonna sinod, korraldada hääletuse. Kirikupäev toetas hääletusel Põllu ja Ida-Harju praostkonna ettepanekut.⁴⁶¹ Selline lahendus määratles koguduse kohustused keskkassa ees selgemalt kui varem ja vähendas kindlasti koguduse väljaminekuid. Arvestades majanduslike kaalutlusi, oli selle vastuvõtmine vaimulikele kindlasti meeltemööda. Kirikukongressi järel arutati liikmekaartide väljavõtmise tähtaega ka mitmes praostkonnas, kus see pälvis samuti toetust.

Vastava ettepaneku kirikupäevale esitanud Põllu jaoks tähistas uuele süsteemile üleminek aga teistki ja märksa kaalukamat, kogu kirikut puudutavat kursimuutust. Kirikupäeva järel ajalehes Meie Kirik ilmunud tähendusrikka pealkirjaga artiklis „Pööre waba kiriku poole” visandas Põld oma visiooni kiriku tulevikust. Kirikupäeva otsus, millega liikmekaardi muretsenud koguduseliikmed arvati kiriku liikmeks ja teised kirikust välja jäänuks, tähistas tema hinnangul esimest otsustavat sammu „meie kiriku tõsise uuenemise poole waba rahwakiriku mõttes”. Analüüsides ühelt poolt rahvakirikut kui kirikut, millel oli küll mõju suurema hulga rahva keskel, kuid mis oli tema hinnangul põhjustanud uute ja kirikule kahju toonud teoloogiliste seisukohtade imbumise kirikusse, ning teiselt poolt vabakiriku korraldust, mis tunnistas kiriku liikmeks üksnes neid, kes kirikusse olid teadlikult astunud, seejuures mainides, et Eesti luteri kirikus on vaid paar vaimulikku, kes sellist vabakiriklikku korda soovivad, asus ta seisukohale, et kirik ei või vabakiriku loomisele asuda, vaid soovib jääda rahvakirikuks. See oli aga vaid esimene osa Põllu kontseptsioonist.

⁴⁵⁹ TT, nr 235, 16.10.1920, 2. 2. Üleriikline ew. Lutheruse koguduste kirikupäew; Pesonen 2004, 112.

⁴⁶⁰ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku II Kirikupäeva protokoll Tallinnas 14., 15. ja 16. juunil 1921, 9p, 16p.

⁴⁶¹ *Ibid.*, 21p; Rahamägi 1926, 31.

Kirik püsis rahvakiriklikul alusel, kuid pidi Põllu arvates püüdema oma arengus vabakiriku poole. Ta selgitas: „Meie vaatame siis praegu veel oma kiriku peale kui rahvakiriku peale, see tähendab: meie tahame temast alles hoida nii palju kui võimalik ehk kui Jumal seda lubab. Meie siht aga on waba kirik, mille poole me edasi liigume wabanemise teel wanadest kammitsatest ja arenemise teel uute põhimõtete põhjal, mis arenemist võimaldavad. Meie ei taha midagi maha murda, waid laseme seda maha wariseda.”⁴⁶² Kirikupäeval heakskiidu pälvinud korraldus võimaldas teisisõnu „mahavarisemist” ehk kirikut mitte tähtsustanud liikmeskonna kirikust eemale jäämist. Uus ajajärk, mida Põld nimetas kiriku pööripäevaks, algas 1. jaanuarist 1922, mil kiriku liikmeks loeti ainult need, kes olid kiriku liikmemaksu tasunud ja liikmekaardi omandanud. 1922. a algul teatati ajalehes Meie Kirik innustunult, et reformi tõttu sai „igatahes kogudustesse puhtam õhk” ja uue seadusega oli „suur waimude lahkumine sündinud.”⁴⁶³ Õigupoolest andis kiriku ülalpidamise seadus võimaluse liikmemaksu tasumiseks ja liikmekaardi omandamiseks ka veel 1922. a jooksul, mistõttu selgus kiriku liikmeskond lõplikult 1. jaanuariks 1923. Sellega oli praost Põld asunud avalikult muutma kiriku alust, millele see oli 1917. a rajatud.

Vabakirikust kirjutades rõhutas Põld kirikupäeval ajapuudusel päevakorrast välja jäänud Ida-Harju praostkonna ettepanekut, mille kohaselt tuli kirikust välja jäänud inimestele keelata igasugune, ka eritasu eest toimetatud kiriklik talitus.⁴⁶⁴ Viimaks mainis ta Ida-Harju praostkonna sinodil arutusel olnud „usukatse” ehk kogudusse sisseastumisel nõutava kuulekuse ja vaadete kontrolli kehtestamise vajalikkust. Nii usukatse kehtestamise kui ka kiriklike talituste keelamise kavatses Põld tõstatada 1922. a kirikupäeval. Usukatsega koos puudutas ta ühtlasi usukohtu asutamise vajadust ehk koguduseliikmete korralekutsumise ja väjaheitmise mehhanismi loomist. Vastav korraldus oli Põllu väitel juba väljakujundamisel. Ühtekokku moodustas see Põllu kontseptsiooni kirikust ja kiriklikust korrast ehk kiriklikust karist, mida ilmestavad hästi 1922. a usuteadlaste konverentsil vastaval teemal, mäejuhtlusele (Mt 5,17) viidates, öeldud sõnad: „Kristus ei ole tulnud käsku kaotama, vaid täitma. Käsk juhatab Kristuse juurde.”⁴⁶⁵

Seega ootas Põld oma sõnul huviga piiskopi ettekannet 1923. a kirikupäeval, kus pidi nähtavale tulema täielik „uuenenud rahvakiriku arwuline koosseis”. Vastava reformiga omandas „Tartu kongressil 1917. aastal esimest korda hüüdsõnaks saanud „waba rahvakirik” enesele elawa kehatuse”⁴⁶⁶ ja sammus Põllu sõnul edasi „täielise wabakiriku poole.” Niisiis, kui esmapilgul näis vastava korralduse juurutamisel muutuvat vaid kiriku väline külg, põhjustas see Põllu hinnangul tegelikult kiriku sisemise uuenemise, lõigates „sisemiselt sügavasti meie kiriku elusse.”⁴⁶⁶

1922. a kirikupäeval esile kerkinud kiriku õpetusaluste temaatika varjutas järgmistel aastatel kiriku majandusküsimuste arutelu. Kuigi praostkondade ulatuses kehtestati koguduste majandamise kohta mitmeid korraldusi, jäi kiriku ülalpidamises

⁴⁶² MK, nr 21, 25.7.1921, 163. Pööre waba kiriku poole; Pesonen 2004, 138.

⁴⁶³ MK, nr 1, 4.1.1922, 7. Tähtsamate sündmuste ülewaade. Uute ajajärku.

⁴⁶⁴ MK, nr 21, 25.7.1921, 163. Pööre waba kiriku poole.

⁴⁶⁵ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 25., 26. ja 27. jaanuaril 1922, 7.

⁴⁶⁶ MK, nr 21, 25.7.1921, 164. Pööre waba kiriku poole.

kuni 1926. a-ni, mil kirik ja riik lõplikult lahutati, valitsema ebamäärasus. Sellest lähtudes säilis koguduste nõukogudel suur otsustusõigus, kirikupäeval vastuvõetud korraldusi ei võetud alati koguduse ülalpidamise aluseks, mis tõi omakorda kaasa probleeme õpetajate ja nõukogude suhetes. 1922. a kirikupäeval ette kantud aastaaruandes mainis piiskop Kukk kriitiliselt, et „kiriku päevaotsustest” ei peetud kinni mitte igal pool.⁴⁶⁷

Probleeme valmistas ülalpidamise seaduse legitiimsus ja sisu vastavus tegelikkusele, sest endiselt kehtis ka VELKS, mis sidus koguduse majandusküsimused riigiga. Asjaolu, et riik oli kirikult maaomandi võõrandanud ja senise liikmemaksusüsteemi tühistanud, võttis kirikult võimaluse end endisel moel majandada, samas ei andnud riik asemele uut seaduslikku raamistikku, mille alusel oleks kirik saanud kehtestada majanduslikku elu reguleerivat korraldust. Vastava teema tõstatas 1921. a kirikupäeval järel 1922. a märtsis Tartu praostkonna sinodil assessor Kõpp, kes mainis, „et senikaua, kus meil wana kiriku seadus olemas – ja see wana oli riigiga seotud – meil uutes oludes, kus riik ja kirik teineteisest lõplikult lahutatud veel ei ole”, puudub kirikul juriidiline autoriteet kõikidele koguduse liikmetele ühetaolise maksu kehtestamiseks. Seepeale kõneles Pauluse koguduse õpetaja Arnold Habicht kiriku reformide läbiviimise garantiina kiriku kõlbelisest autoriteedist.⁴⁶⁸ Kõlbeline autoriteet eeldas tegelikkuses aga kõiki pooli rahuldavaid kokkuleppeid, mille saavutamise võimalus muutus 1920. a-te algul aasta-aastalt üha ahtamaks.

I.2.4. Kiriku põhikirja redigeerimine

I.2.4.1. Redaktsioonikomisjoni tegevus ja põhikirja trükkimine

Teisel kirikukongressil valiti redaktsioonikomisjon, ülesandega töötada lõplikul kujul välja kongressil vastuvõetud kirikukorraldus, see trükkida ja saata kogudustesse. Komisjoni liikmeteks olid praost Thomson, õp Rahamägi ja õp Kapp. Viimase ettepanekul lisandus liikmete hulka piiskop Kukk. Komisjoni kokkukutsujaks määrati Kapp.⁴⁶⁹

Kiriku põhikiri trükiti 1920. a Tallinnas, J. H. Gresseli trükikojas.⁴⁷⁰ Kogudustesse jõudis põhikiri mitmel juhul aga alles 1921. a algul.⁴⁷¹ Komisjoni tegevusel,

⁴⁶⁷ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku III kirikupäeva protokoll Tartus, 13., 14. ja 15. juunil 1922, 21p.

⁴⁶⁸ EELKKA, Kirjavahetus Tartu praostkonnaga 28.5.1919–19.12.1938, 29.3.1922.

⁴⁶⁹ EELKKA, Eesti II Kirikukongressi protokoll Tallinnas 10., 11. ja 12. septembril 1919, 46p; Rahamägi 1926, 23

⁴⁷⁰ *Eesti Evangeeliumi Lutheruse Kiriku (EELK) põhikiri*. Tallinn: J. H. Gressel, 1920. Pesonen 2004, 71. M. Ketola paigutab põhikirja trükkimise 1921. a kevadesse. Ketola 1921, 87.

⁴⁷¹ Sellele viitab praost Põld, kirjutades, et tema luges ametivendadega „wast trükist ilmunud kiriku põhikirja” 1921. a märtsis. 1922. a kirikupäeva järel väitis ta, et põhikiri oli trükist ilmunud vaid mõni kuu enne kirikupäeva. MK, nr 28, 12.7.1922, 221. Usuvoolud kirikupäeval. Samas aga Järva praostkonda saadeti põhikirja trükitud eksemplarid konsistooriumist 10. juulil, praostkonda jõudsid need 15. juulil 1920. a. EAA, f 5286, n 1, s 48, 10.7.1920; Pesonen 2004, 147. Kuigi tuleb pidada tõenäoliseks, et samal ajal saadeti põhikiri ka teistesse praostkondadesse, ei leidu vihjeid õpetusaluste teema kerkimisest enne 1921. aastat. Ka

mis põhikirja redigeerimise ja trükkimisega tegeles, tuleb peatuda seoses teisel kirikukongressil vastuvõetud põhikirja redaktsioonis ning 1920. a trükkis ilmunud põhikirjas leiduvate sisuliste erinevustega. Komisjoni tegevuse kohta materjalid puuduvad, mistõttu on võimalik toetuda andmetele, mis on esitatud põhikirja trükkimise järel. Kõpu väitel jäi põhikiri pärast teist kirikukongressi Kuke kui kirikukongressi põhikirja referendi kätte „lõplikuks (keeleliseks) redigeerimiseks kongressi otsuse kohaselt, ja trükki andmiseks.”⁴⁷² Põld, kes tugines vestlusele Kukega, väitis, et põhikirja redigeerimist juhtis kongressi järel Rahamägi.⁴⁷³ Viimase kirjelduste kohaselt tegi komisjon põhikirja mitmeid muudatusi ja andis seejärel põhikirja keeleliseks redigeerimiseks Tallmeistrile. Tallmeistrit kui põhikirja keelelist redigeerijat või „lõpuparanduste lugejat” mainivad oma kirjeldustes ka Põld ja Kõpp, kes mõlemad toetuvad seda väites Kukelt saadud andmetele. Rahamägi kinnitas, et mingeid sisulisi muudatusi Tallmeister põhikirja sisse ei viinud, küll aga muutis redaktsioonikomisjon mitme paragrahvi sõnastust, millest kolm tekitasid alates 1922. a kirikupäevast teravat vaidlust. Nendeks olid kiriku õpetuslikke aluseid kirjeldanud § 3 sõnastuse muutmine, § 4 ehk vaimulike antava vande ärajätmine ja selle ühildamine § 50-ga, ning viimaks kiriku usuõpetuse positsiooni käsitletud § 60 põhikirjast väljajätmine.⁴⁷⁴ Vastavate paragrahvide hulgast tuleb esile tõsta õpetusaluste oma, millest sai teoloogiliste voolude vahelise avaliku konflikti peamine põhjus ja mis vajab seetõttu lähemat selgitamist.

I.2.4.2. Kiriku õpetusküsimuste esiletõus seoses õpetusaluste paragrahvis esineva väljendiga „protestantismi vaimule vastavas mõttes”

1917. a toimunud esimesel kirikukongressil arutusel olnud trükitud põhikirja eelnõus leidis kiriku õpetusaluseid käsitlev paragrahv järgmises sõnastuses: „§ 1 Eesti Ew.-Lutheri usu Waba kirik kui iseseisew iseennast walitsew asutus seisab õpetuse põhjal, mille aluseks Wana ja Uue Testamendi prohvetite ja apostlite raamatud ning neid seletavad Ew.-Lutheri usu kiriku Usutunnistuse kirjad on.” Sellises formuleeringus läbis paragrahv esimesel kirikukongressil esimese lugemise. Selles muudeti kiriku nimi, vabakirikust sai vaba rahvakirik, ja Lutherist Lutheruse.⁴⁷⁵ Kaks aastat hiljem, 1919. a septembris toimunud teisel kirikukongressil võeti põhikiri lõplikult vastu, selles sisaldunud õpetusaluste paragrahv on sõnastatud nii: „§ 3. EELKu õpetuse aluseks on Vana= ja Uue=Testamendi kaanoni raamatud ja neid seletavad Ev.=Lutheruse kiriku usutunnistuse kirjad – reformatsiooni vaimus mõistetud.”⁴⁷⁶

esimesel kirikupäeval 1920. a oktoobris põhikirja lisatud fraasi või sellest lähtunud teoloogilisi vastuolusid ei kajastatud. Nii tuleb pidada tõenäoliseks, et paljud vaimulikud said kiriku põhikirja muutmisest teada tõepoolest alles hiljemalt 1921. a kevadel.

⁴⁷² EELKKA, Perekond Kõpp. Johan Kõpp. Johan Kõpu käsikirjalised mälestused, „Protestantlik saba”.

⁴⁷³ MK, nr 31, 2.8.1922, 243. Usuwoolud kirikupäeval.

⁴⁷⁴ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 7.

⁴⁷⁵ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 34.

⁴⁷⁶ *Ibid.*, 42; Pesonen 2004, 67.

Paragrahv oli täienenud fraasiga „reformatsiooni vaimus mõistetud”, mille oli põhikirja lisanud esimesel kirikukongressil valitud põhikirja redaktsioonikomisjon 10.–11. jaanuaril 1918. a toimunud komisjoni istungil. Kuna teisel kirikukongressil põhikirja üldisi määrusi, mille hulgas leidis ka õpetusaluste paragrahv, ei arutatud, polnud enamik kiriku vaimulikkonnast ja kirikukongressi saadikutest kuni põhikirja trükkimiseni õpetusaluste paragrahvi muutmisest teadlik. Ilmselt seetõttu sõnastas kiriku viimane ülemsuperintendent, Pärnu Nikolai koguduse õpetaja Kentmann veel 1921. a suvel ilmunud õpperaamatus „Piibel, kirik ja misjonitöö minevikus ja nüüd” kiriku õpetuslike aluste paragrahvi esimesel kirikukongressil esitatud formulatsioonis: „Eesti Ew. Luth. Kirik on waba rahwakirik, iseseisew ja iseenast walitsew. Tema õpetuse aluseks on Wana ja Uue Testamendi kaanoni raamatud ja neid seletawad Ew. Luth. Kiriku usutunnistuse kirjad.”⁴⁷⁷ Seda suurem oli vaimulike üllatus, kui nendeni jõudnud põhikirjas, mis oli teise kirikukongressi järel teatavasti veel kord redigeeritud, esines kiriku õpetuslik alus järgmises sõnastuses: „§ 3. EELK-u õpetuse aluseks on Wana ja Uue Testamendi kaanoni raamatud ja neid seletawad Ew.-Lutheruse kiriku usutunnistuse kirjad, protestantismuse waimule wastawas mõttes.”⁴⁷⁸ Teise kirikukongressi järel põhikirja redigeerinud komisjon oli seega paragrahvi sõnastust veel kord muutnud, asendades fraasi „reformatsiooni vaimus mõistetud” sõnadega „protestantismuse waimule wastawas mõttes”. Viimast hakati nimetama protestantlikuks sabaks.⁴⁷⁹ Paragrahvi sõnastuse mitmekordne muutmine ning selle läbiviimise protseduur vajavad 1920. aastatel kirikus toimunud diskussiooni kontekstis tähelepanu ja meelepsidamist. Liiatigi on senised selgitused õpetusaluste paragrahvi sõnastuse kujunemise asjus mitmetimõistetavalt ja segaselt sõnastatud või suisa valed.⁴⁸⁰

Kõige teravamalt reageerisid fraasi lisamisele kiriku alalhoidlikud vaimulikud. Põld kirjeldab 31. märtsil ja 1. aprillil 1921. a Kadriina toimunud kiriku majanduskomisjoni istungit, kuhu kogunenud praostid Haller, Hoffmann, tema ise ning Kadriina õpetaja Gustav Beermann lugesid nendeni jõudnud kiriku trükitud põhikirja ja leidsid sealt oma suureks üllatuseks viite protestantlikule vaimule.⁴⁸¹ Näinud põhikirja trükitud versiooni, pöördus Põld 1921. a kirikupäeva järel piiskop Kuke poole, et põhikirja sõnastuse muutmise motiivide kohta piiskopilt kui redaktsioonikomisjoni

⁴⁷⁷ Wilhelm **Kentmann**. *Piibel, kirik ja misjonitöö minevikus ja nüüd*. Tallinn: Eesti Ew.-Lutheruse usu õpetajate seltsi kirjastus, 1921, 35. Riho Saard väidab, et Kentmann ignoreeris alalhoidliku vaimulikuna meelega õpetusaluste paragrahvi muudetud kuju. Saard 2008, 80. Põld arvustas raamatut ajalehes Meie Kirik 1921. a oktoobris, väites, et raamat ilmus „neil päevil” (MK, nr 29, 14.10.1921, 230–231. Uus raamat), seega võib oletada, et raamat oli kirjutatud ja trükki saadetud ajal, mil Kentmann polnud õpetusaluste paragrahvi muutmisest teadlik.

⁴⁷⁸ Põhikiri 1920, 3.

⁴⁷⁹ Aunver 1953, 38; Vihuri 2007a, 56; Saard 2008, 81; *Eesti oikumeenia lugu* 2009, 23.

⁴⁸⁰ Näiteks väidab Riho Saard, et 1919. a toimunud teisel kirikukongressil võeti õpetusaluste paragrahv vastu redaktsioonis, milles esines fraas „protestantismi vaimule vastavas mõttes”. Veiko Vihuri käsitlusest jääb aga mulje, nagu oleks redaktsioonikomisjon formuleerinud paragrahvi juba enne teist kirikukongressi sõnastuses, mis sisaldas samuti fraasi „protestantismi vaimule vastavas mõttes”. Vihuri 2007, 44; Saard 2008, 79.

⁴⁸¹ MK, nr 31, 2.8.1922, 243. Usuwoolud kirikupäeval.

liikmelt aru pärida. Kukk delegeris vastamise Rahamäele kui redigeerimise eestvedajale. Mikko Ketola on väitnud, et piiskop pidi komisjoni liikmena olema muudatusest teadlik, Põllu väitel oli aga ka piiskop ise olnud sellise sõnastuse üle imestunud. Järelepärimise peale väitis Rahamägi Põllule muuhulgas, et põhikirja teksti oli komisjoni töö lõppedes ja vahetult enne selle trükkimist redigeerinud Tallmeister.⁴⁸² Tallmeister, kes oli esinenud liberaalsete seisukohtadega nii enne kiriku asutamist kui ka selle järgses organisatsiooni kujundamise algusfaasis, kõneldes ja kirjutades protestantlusest ning protestantlikust printsipiist kui arenevast ja usuliste tõdede vabast otsimise vaimust, oli 1920. a-te algul jätkanud oma vaadete tutvustamist. Usuteaduslikele loengutele Pühavaimu kirikus lisandusid loengute brošüürid ja 1920. a asutatud KKIES tegevus. Samuti külastas ta aktiivse vaimulikuna kogudusi, korraldas piiblitunde jne. Avalike esinemiste kõrval avaldas ta arvukalt artikleid ajakirjanduses.⁴⁸³ Tallmeistri esinemised ja kirjutised äratasid alalhoidlike keskel kahtlemata tähelepanu. Selle tulemusena hakkasid levima kuuldused Tallmeistri usulisest vabameelsusest, mis tekitasid alalhoidlike vaimulike seas tõenäoliselt küsimusi tema sobivusest vaimulikuametisse. Trükitud põhikirjas esinenud viidet protestantlikule vaimule hakati seetõttu otseselt seostama Tallmeistri usulise positsiooniga.⁴⁸⁴ Seda süvendas teadmine, et Tallmeister oli enne põhikirja trükkimist põhikirja viimasena redigeerinud, mistõttu teda kahtlustati põhikirja võltsimises ehk õpetusaluste paragrahvi omavolilises muutmises. Siinkohal tuleb mainida, et pinged teoloogiliselt alalhoidlike ja liberaalsete vaimulike vahel olid avaldunud juba enne põhikirja ümber tekkinud poleemikat. Sellest andis märku 1921. a jaanuaris ajalehes Meie Kirik ilmunud artikkel „Meie Kiriku seisukord ja seisukoht”, milles Põld mainis, et kirik pole tema arvates usuliselt ühtne. Samuti andis erinevatest vaadetest märku vastasseis sisemisjoni seltsis. Põhikirjas leiduv fraas süvendas seniseid pingeid tunduvalt.

Õpetusküsimuste üle arutleti ka 26.–27. jaanuaril 1921. a toimunud usuteadlaste konverentsil, kus teemal „Dogmamõiste arenemisest dogmade ajaloo valguses” kõneles ajaloolise usuteaduse professor Olaf Sild, rõhutades vajadust dogmasid revideerida. Eesti kirik ei pääsenud Silla arvates „uuele ajajärgule vastusammudes, ka kiriku õpetuse läbiwaatamisest ja uuestiläbimõtlemisest.” Ettekandja koondas oma seisukohavõtu üheksasse punkti, rõhutades dogmade tähtsust ja vajalikkust nii

⁴⁸² *Ibid.*; Ketola 2000, 87.

⁴⁸³ TT, nr 9, 13.1.1921, 2. Protestantism ja „Waba Maa”. Mainimist väärib Tallmeistri võitlus vasakpoolses ajakirjanduses kiriku aadressil tehtud kriitikaga. Nii ilmus ajakirjas Elu Vaod kirikukriitilisi seisukohti arvustav artikkel, samuti avaldati reaktsioonina ajalehes Vaba Maa ning vasakpoolsetes ajalehtedes esitatud kriitikale kaheosaline artikkel kiriku ja riigi lahutamise ning usuõpetuse kaitseks ajalehes Tallinna Teataja. Analüüsivas artiklis rõhutas Tallmeister muu hulgas, et protestantlik kirik oli „wälimiste wormide ja dogmaatilise mõtteilma poolest” pidevas muutumises, samas viitas ta kõlbeliselt kõrgele Jumala aatele, mida kirik kandis ning mille kompromiss „ajavaimuga” oli lubamatu. Tööerakondlasest Riigikogu saadik Mihkel Juhkam meenutas 1925. a, kuidas Tallmeister oli Estonia kontserdisaalis 17. veebruaril 1921. a toimunud kõnekoosolekul, mil ta kõneles teemal „Friedrich Nietzsche ja ristiusk”, arvustanud Nietzsche teose *Antikristus* (tollane väljaanne kandis nimetust *Vastkristlane*) eessõna autorit Ado Anderkoppi. Vaba Sõna, nr 9, mai 1925, 260. Tallatud teel.

⁴⁸⁴ Aunver 1953, 38.

usulises kui ka kõlbelises elus. Dogmad polnud Silla sõnul aga staatilised, vaid elavad, seejuures toonitas ta vajadust ja võimalust „usuliselt mõjuta jäänud kujusid usuliselt elustada ja uuendada”. Ta õigustas dogmade mitmekesisust ja vajadust enne dogmade kirikus maksmapanemist need usuteadlaste poolt läbi töötada. Kiriku õpetusliku aluse üle diskuteerimisel oli vajalik arvestada kaasaja vaimueluga ning et õpetuse vundamendiks oli sisemise tõetunne, pidi õpetuse normatiivsus kätkema sisemist autoriteeti.⁴⁸⁵ Mingit esiletoomist väärivat vastukaja prof Silla ettepanekud teadaolevalt ei tekitanud ja kriitikat tema esitatud mõtted ei pälvinud.⁴⁸⁶

Avalik vastasseis Tallmeistri ja kiriku alalhoidlike ametikandjate vahel tekkis 1921. a juunis toimunud kõstrite kursuste järel.⁴⁸⁷ Kursused organiseeriti koostöös KKIESiga. Ettekandega esinenud Rahamäe loengu teemaks oli „Kristlik ilmavaade”, Tallmeister kõneles teemal „Vana Testament ja tema vaimu ilm”. Põld kõneles misjonist, Artur Kapp andis õpetust koorijuhtimises, köster Kasemets muusika-teoorias. Loengusari kestis 1.–11. juunini.⁴⁸⁸ Kursustel esinenud Tallmeister peatus ettekandes Jeesuse neitsisünni ettekuulutusel, kõneldes vastuolust Js 7,14 ja Mt 1,23 vahel ehk teisisõnu heebreakeelsest sõnast *המלה* [‘almäh], mis ei tähendanud tõlkes mitte neitsit, vaid noort naist. Jesaja 7,14 esinenud tõlge „neitsi” pärines Septuagintast.⁴⁸⁹ Sellest lähtudes leidis Tallmeister, et Mt 1,23 leiduv tõlgendus Kristuse neitsisünnist on väär. Ettekandja tõi tõestuseks Uue Testamendi vanemast kihistusest apostel Pauluse, kes ei kõnelenud samuti neitsist, vaid naisest (Gl 4,4).⁴⁹⁰

Kõstrite kursuse järel alanud teisel kirikupäeval, vahetult enne avajumala-teenistust Tallinna Jaani kirikus, oli Rahamäe teatel kiriku käärkambris tema kõrvu jõudnud kuuldus, et kiriku põhikirja on võltsitud. Rahamägi pidas vajalikuks enne võltsimisüüdisuse esitamist tutvuda kirikukongresside protokollidega. Kirikupäeval vastavat küsimust ei arutatud.⁴⁹¹ Tõenäoliselt viidates Rahamäe nõuandele, väitis Põld 1922. a, et ehkki õpetusaluste paragrahvi muutmise küsimuse oleks võinud tõstatada juba 1921. a kirikupäeval, ei pidanud ta seda sobivaks, sest ta polnud veel läbi töötanud põhikirja redigeerimisprotsessi avanud teise kirikukongressi protokoll. Kuigi protestantlik vaim polnud Põllu sõnul kirikus veel „tõsis nägu” näidanud, hõljus eri teoloogilisi seisukohti esindanud vaimulike vaheline tüli õhus juba 1921. a kirikupäeval. Põllu sõnul oli kõstrite suust kõlanud kirikupäeval Tallmeistri aadressil

⁴⁸⁵ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 26. ja 27. jaanuaril 1921, 39.

⁴⁸⁶ PM, nr 22, 28.1.1921, 2. Kirikuõpetajate koosolek.

⁴⁸⁷ 7. jaanuaril 1921. a toimunud kõstrite ja organistide ühingu eestseisuse koosolekul otsustati organiseerida vahetult enne juunis toimuvat kirikupäeva kõstrite-organistide kursused, mille lektoriteks kavatseti paluda dotsent Rahamägi, õpetajad Tennmann, Tallmeister ja Lattik ning praost Põld. 1921. aasta maikuuks oli esinejate nimekiri pisut muutunud, selles ei leidunud Lattiku ja Tennmanni nime, lisatud olid aga Kaarli koguduse köster Gustav Kasemets ja helilooja Artur Kapp. EELKKA, Kõstrite-organistide ühing Eestis. Koosolekute protokollid 2.9.1904–6.6.1940, 7.1.1921.

⁴⁸⁸ *Ibid.*, 3.5.1921.

⁴⁸⁹ Eesti Piibliseltsi väljaanne, 1999.

⁴⁹⁰ TT, nr 267, 17.11.1921, 6. „Ketserid” Eesti kirikus; MK, nr 33, 16.8.1922, 259. Usuvoolud kirikupäeval.

⁴⁹¹ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 6.

esitatud kriitikat.⁴⁹² Signaali kirikus eksisteerivatest eri seisukohtadest andis kirikupäeva koosolekul ka Põld ise, pidades võimatuks ajalehes Meie Kirik esitatud alahoidlikust usulisest positsioonist erinevaid seisukohavõtte avaldada.

Tallmeistri avaldatud seisukohad ärritasid mitmeid kõstreid sedavõrd, et kursuste ja kirikupäeva järel pöördusid neli kõstrit eesotsas Türi koguduse kõstri Mart Veimeriga piiskop Kuke poole ja esitasid kursusel väljendatud seisukohtadele toetudes kahtlusi Tallmeistri sobivuse üle vaimulikuametisse, nõudes, et Tallmeister annaks kõstrite ja piiskopi ees oma usulistest vaadetest aru. Koosolek, kus eri osapooled sõna said, toimus 13. oktoobril 1921. a piiskopi kabinetis. Tallmeistri väitega, et Jeesuse jumalikkuse üle on võimalik otsustada üksnes usuteadusliku analüüsi järel, seejuures kaasaegseid usuteaduslikke seisukohti arvestades, polnud kõster Veimer nõus.⁴⁹³ Kohtumise järel saatis Veimer piiskop Kukele mahuka kirjakohtade ülevaate, et oma seisukohti kaitsta ja Tallmeistri väiteid ümber lükata, esitades seejuures nõudmise, tunnistada Piibli kirjakohtad ja autoriteet kas kehtivaks või need ümber lükata. Viimasel juhul oli vajalik neil alustel formuleerunud tõdede esitamisest loobuda.⁴⁹⁴ Teoloogilise vaidluse kõrval arenes veel teinegi vaidlusteema, nimelt palus Tallmeister kõster Veimeri võtta vastutusele seoses Tallmeistri süüdistamisega kõstrite kursuse organiseerimisel esile kerkinud kursuse kutsete küsimusega. Selle probleemi lahendamiseks paluti konsistooriumisse aru andma omakorda Veimer.⁴⁹⁵

Samal ajal jõudis küsimus avalikkuse ette. Ajalehes Tallinna Teataja ilmunud artiklis, mille autor kasutas pseudonüümi „Usuteadlane”, kritiseeriti kirikus valitsevat kitsarinnalisust ja käsulist olemist. Artikli autor kirjeldas positiivses võtmes liberaalset teoloogiat ja osutas Tallmeistrile kui liberaalteoloogilisi seisukohti esindavale vaimulikule. Liberaalse usuteadusega seoses pidas autor vajalikuks juhtida tähelepanu kiriku ja usuteaduse vastasseisule ning selle ühe ilminguna luteri kirikus teenivaile vaimulikele, kes käivad mõnigi kord „kahekordse raamatupidamise teed”, olles küll teadlikud liberaalteoloogilistest seisukohtadest ja isegi neid toetades, kuid peavad nende tutvustamist koguduses kas sobimatuks või tulemusetuks. Vastavat kriitikat kordas kuu aega hiljem Tallmeister, kelle kolmes järjestikus lehenumbri ilmunud artikliteseria oli avaldatud vastulausena kõstrite-organistide ühingu esimehe kõster Heinrich Anniko esitatud kõstrite avalikule protestile ja süüdistustele,

⁴⁹² MK, nr 28, 12.7.1922, 221. Usuwoolud kirikupäeval; MK, nr 30, 25.7.1923, 234. Usuwoolude wõitlus meie kirikus.

⁴⁹³ Tallmeister arvustas muuhulgas ka kõstrite teoloogilisi teadmisi. Aastaid hiljem meenutas ta piiskopi juures toimunud kohtumisel kõlanud süüdistust, mille kohaselt nimetati teda Harnacki kõrval ka Ernst Haeckeli vaadete toetajaks, saamata aru kahe mehe seisukohtade erinevusest. Eesti keeles oli 1908. aastal ilmunud Haeckeli teos „Jumal looduses”, milles esitatud seisukohtadele oponentide avaldas Mart Tamverk veel samal aastal raamatu „Jumal looduses ehk kas on prof. Dr. Ernst Haeckeli jumalatsalgaw õpetus õige?” PI, nr 2, veebruar 1926, 32. Kirjakast; Ernst **Häckel**. *Jumal looduses*. Tallinn: A. Peterson, 1907; Mart **Tamverk**. *Jumal looduses ehk kas on prof. Dr. Ernst Häckeli jumalatsalgaw õpetus õige?* Haapsalu: 1907.

⁴⁹⁴ EELKKA, Theodor Tallmeistri isikutoimik, 17.11.1921.

⁴⁹⁵ *Ibid.*, 14.10.1921. Küsimus lõpetati „kui konsistooriumile mittealluv” 24. aprillil 1923. aastal toimunud konsistooriumi istungi tulemusena. *Ibid.*, 26.4.1923.

mille oli omakorda põhjustanud "Usuteadlase" artikkel.⁴⁹⁶ "Usuteadlane" oli kõstreid arvustades nimetanud neid kitsarinnalisteks ning soovitanud neil enne ketseri otsimist tutvuda kaasaegsete usuteaduslike seisukohtadega. Sedasama kirjutas Tallmeister, kes mainis oma vastulauses ka kiriku põhikirja õpetusaluste paragrahvi ja selles sisaldunud viidet protestantlikule vaimule, millele toetudes ja millest juhindudes võisid kirikus eksisteerida mitmesugused voolud: „Minu arvamise järele on ristiinimese vabadust tunnistanud kirikus ruumi mitmesugustele wooludele, alalhoidlikkudele ja wabameelsetele, kui nad ennast ainult ühest ja sellest samast waimust juhtida lasewad.”⁴⁹⁷

1921. a sügisel avaldatud seisukohtadele oponeeris 1922. a veebruaris Tallinna Teataja veergudel Rakvere koguduse abiõpetaja Egon Pallon, kelle väitel polnud vabameelne ehk liberaalne usuteadus sugugi valitsev ega üksmeelselt heakskiidetud. Kirjeldades fenomenoloogilist suunda ja mainides seejuures Edmund Husserli, Rudolf Otto ja Max Scheleri nime, väitis Pallon, et vabameelne usuteadus kaotab lähiajal oma senise tähtsuse.⁴⁹⁸

Vaatamata sellele, et kõstrid avaldasid 30. novembril 1921. a toimunud kõstrite-organistide ühingu eestseisuse koosolekul Tallmeistri käitumise kohta kõige valjemat protesti, ei toonud kõstrite pöördumine piiskopi poole mingeid tegelikke tagajärgi.⁴⁹⁹ 1922. a märtsis sel teemal avalikkuses sõna võtnud Tallmeister väitis enesekindlalt, et kõstrite üleskutse jääb ka edaspidi piiskopi ja konsistooriumi vastusetu. Tallmeistri hinnangul koosnes konsistoorium haritud inimestest, kes ei ruttu teoloogilist vana- või vabameelsust siduma usklikkusega, ja kes mõistavad, nagu ka Tallmeister, et usk oli viimselt „südame asi”. Ehkki piiskopi teoloogilised seisukohad erinesid Tallmeistri väitel mõneski küsimuses tema enda omadest, pidas ta ebatõenäoliseks, et piiskop oleks hakanud teda tema usuliste vaadete pärast uskmatuks tembeldama. Ka kõige mõõduandvamates kiriklikes ringkondades esines mõtete lahkuminekuid, selles ei tulnud aga näha usu nõrkust: „Tõsine usk ei ole sugugi nii kartlik, et ta igalpool hädaohtu näeks.”⁵⁰⁰

Tallmeistri hinnang oli täpne, piiskop ja konsistoorium ei algatanud 1920. a-te algul tema vaadete ja tegevuse kohta ametlikku uurimist. Samas, kuigi õpetusküsimused oleksid päevakorra le tõusnud varem või hiljem, oli just kõstrite protest ajendiks, mis tõi kaasa usulaste üle toimunud diskussiooni elavnemise. Tallmeistri sõnul kõnelesid kõstrid „uskmatutest” ka kiriklikes ringkondades ja õhutasid selles osas midagi ette võtma.⁵⁰¹ See küsimus paigutus peatselt õpetusaluste paragrahvi üle alanud vaidluste konteksti. 1927. a väitis Tallmeister tagasivaatavalt, et tema sooviks polnud hakata kiriku reformaatoriks, pigem oleks ta hea meelega kedagi häirimata

⁴⁹⁶ TT, nr 266, 16.11.1921, 2–3; nr 267, 17.11.1921, 6; 18.11.1921, 6. „Ketserid” Eesti kirikus.

⁴⁹⁷ TT, nr 237, 13.10.1921, 2. Kõstrid ketserisi otsimas – õp. Tallmeister „uskmatuse” pärast konsistooriumi kohtusse kaevatud; TT, nr 266, 16.11.1921, 3. „Ketserid” Eesti kirikus; TT, nr 267, 17.11.1921, 6. „Ketserid” Eesti kirikus.

⁴⁹⁸ TT, nr 35, 11.2.1922, 3. „Wabameelsest” ja „Uuest” usuteadusest; Saard 2008, 72.

⁴⁹⁹ EELKKA, Kõstrite-organistide ühing Eestis. Koosolekute protokollid 2.9.1904–6.6.1940, 30.11.1921.

⁵⁰⁰ Elu Vaod, nr 2, 1922, 24. Meie pahempoolse ajakirjanduse wõitlusewiis kiriku wastu.

⁵⁰¹ PI, nr 4, aprill 1923, 43. Protestantismi waimu wastu.

oma koguduses edasi töötanud, aga „kui kõstrid ja co nārīma hakkasid” ning selle tulemusena kogu küsimus avalikkuse ette toodi, pidi ta asuma oma seisukohti kaitsma.⁵⁰² 1921. a lõpul tõstsid kirikus pead mitmed alalhoidlikud vaimulikud, kelle jõupingutused polnud esialgu suunatud otseselt Tallmeistri tegevuse tõkestamisele, vaid põhikirja õpetusaluste paragrahvis sisaldava fraasi „protestantismuse vaimule vastavas mõttes” põhikirjast eemaldamiseks. Samas, nagu mainitud, oli nii sisuline ehk teoloogiline kui ka formaalne ehk põhikirja redigeerimist puudatav seos Tallmeistri ja vastava paragrahvi vahel juba loodud, nii oli fraasi eemaldamine suunatud ka Tallmeistri vastu.

1922. a alguseks oli praost Põld välja selgitanud, et teise kirikukongressi protokollis ega kongressil vastuvõetud põhikirjas viidet protestantlikule vaimule ei leidu, ühtlasi oli ta oma sõnul konsulteerinud põhikirja redigeerijatega, sh piiskopiga.⁵⁰³ Sellest piisas, et tõstatada paragrahvi põhikirjast kustutamise küsimus. 12.–13. jaanuaril 1922. a toimunud Ida-Harju praostkonna sinodil võeti Kuusalu koguduse õpetaja Ralf Lutheri algatusel õpetusaluste paragrahvi küsimus sinodi päevakorda. Lutheri väitel võimaldas viide protestantlikule vaimule luua usutunnistuse ja pühakirja üle „mingisuguse piiramata waimu”, millest lähtudes tuli väljend kui kirikule kahjulik põhikirjast eemaldada. Põld väitis Lutheriga nõustudes, et probleeme valmistab ka väljendi päritolu. Nimelt puudus põhikirja täpse muutmise kohta selgus. Nagu mainitud, oli Põld läbi vaadanud teise kirikukongressi protokollid, kus polnud põhikirja esimest osa ehk põhimäärusi ja koguduse korraldust kirjeldatud, sest neid kongressil ei arutatud. Seetõttu väitis ta, et kirikukongress polnud õpetusaluste paragrahvi muudetud sõnastuses ametlikult vastu võtnud. Veelgi enam häiris praost Põldu vastava fraasi kasutamine argumendina usulistes vaidlustes. Luther soovitas õpetusaluste paragrahvi küsimust arutada ka teistel praostkonna sinoditel, et esitada 1922. a juunis toimuvale kirikupäevale nõudmine paragrahvi lõpus esineva fraasi kustutamiseks. Ida-Harju praostkonna sinod otsustas esitada kirikupäevale ettepaneku viide protestantlikule vaimule põhikirjast kustutada.

Sinodi otsus avaldati ka ajalehes Meie Kirik, et tuua paragrahvi väljahäätamise nõudmine avalikkuse ette.⁵⁰⁴ Ida-Harju praostkonna sinodil langetatud otsus oligi eeskujuks mitmes teises praostkonnas toimunud aruteludele ja otsustele. Näiteks otsustati 12. veebruaril 1922. a peetud Saarte-Lääne praostkonna sinodil Ida-Harju praostkonna sinodi seisukohaga nõustuda.⁵⁰⁵ Samasisuline otsus langetati 23.–24. aprillil 1922. a toimunud Lääne-Harju praostkonna sinodil, mille protokollis mainiti, et viitega protestantlikule vaimule oli purustatud kiriku kindel alus ja avatud üks igale lahkusule.⁵⁰⁶ Mõni päev hiljem, 26.–27. aprillil 1922. a langetas ka Võru praostkonna sinod otsuse pöörduda kirikupäeva poole nõudmisega eemaldada õpetusaluste paragrahvi lõpust viide protestantlikule vaimule.⁵⁰⁷ Kirikupäevale esitasid vastava ettepaneku niisiis Ida-Harju ja Võru praostkonna sinodid, otsusega

⁵⁰² Tallmeister 1927b, 70.

⁵⁰³ MK, nr 31, 2.8.1922, 243. Usuwoolud kirikupäewal.

⁵⁰⁴ MK, nr 4, 25.1.1922, 27. Ida-Harju praostkonna sinod; Pesonen 2004, 147.

⁵⁰⁵ EELKKA, Kirjavahetus Saarte-Lääne praostkonnaga 4.3.1920–8.11.1938, 12.2.1922. Seejuures viidati vastavale ajaleheartiklile, kus Ida-Harju sinodi otsusest kirjutati.

⁵⁰⁶ EELKKA, Kirjavahetus Lääne-Harju praostkonnaga 13.7.1920–21.12.1938, 23.–24.4.1922.

⁵⁰⁷ EELKKA, Kirjavahetus Võru praostkonnaga 10.5.1919–15.6.1938, 26.–27.4.1922.

fraas põhikirjast eemaldada nõustused Saarte-Lääne ja Lääne-Harju praostkonna sinodid. Ida-Harju praostkonna sinodi otsust kiitis baltisaksa koguduste ajalehes Deutsches Kirchenblatt baltisakslasest Tallinna toomkoguduse õpetaja Alfred Bidder, kelle sõnul andis Ida-Harju praostkonna sinodil valitsenud usutunnistusele ustav vaim tunnistust, et „parem osa eestlastest” oli usuküsimustes ja armastuses kiriku vastu baltisakslastega ühte meelt.⁵⁰⁸ Mõnevõrra teistsuguse tulemuseni jõuti 3. aprillil 1922. a toimunud Viru praostkonna sinodil. Nimelt esines sinod ettepanekuga asendada sõna „protestantismuse” sõnaga „evangeeliumi”.⁵⁰⁹

Kokkuvõttes otsustati niisiis viie praostkonna – Ida-Harju, Lääne-Harju, Saarte-Lääne, Viru ja Võru – sinodil põhikirja muutmise kasuks, olgu siis fraasi „protestantismi vaimule vastavas mõttes” eemaldamise või muutmise poolt. Neile lisandusid tunnustavad hinnangud baltisakslaste häält esindanud kirikulehes ja vahetult enne kirikupäeva toimunud kõstrite-organistide ühingu peakoosoleku sama seisukohta väljendanud otsusena.⁵¹⁰ Nii oli õpetusaluste küsimus enne 13.–15. juunil 1922. a toimuvat kirikupäeva leidnud mitmes praostkonnas tähelepanu. Õpetusaluste paragrahvi küsimus oli jõudnud kirikupäeva ja avalikkuse ette.

I.2.5. Kirikliku kari korraldus

Kiriku põhikirja redigeerimisel 1917. ja 1918. a esile kerkinud kirikliku kari kehtestamise nõudmine tõusis 1920. a-tel taas päevakorra ja pälvis sel teemal puhkenud diskussiooni kestel nii toetajaid kui ka vastaseid. Sooviga kiriklik kari kehtestada asus selle rakendamise eesotsas seisnud praost Põld kirikus juurutama alalhoidlike vaimulike kontseptsiooni kirikust, selle korraldusest, õpetusest ja vaimulaadist. Et tema seisukohad erinesid mitmeski mõttes 1917. a kõlanud ja kokku lepitud põhimõtetest, tuleb neil põhjalikumalt peatuda.

Esimesel kirikukongressil esimese lugemise läbinud põhikirja eelnõus polnud kirikliku kari kehtestamist nõutud, sest kongressil kõlama jäänud ideaali kohaselt oli loodav kirik tegev sisemise jõu, vastutuse ja armastuse kaudu, mistõttu polnud kari kehtestamine vajalik. Sellele vaatamata viis põhikirja redaktsioonikomisjon koguduse liikme kõlbelist elu puudutava regulatsioonimehhanismi põhikirja siiski sisse. Koguduse nõukogu ülesandeid määratlevasse paragrahvi lisati korraldus, mille kohaselt oli nõukogu kohuseks „nõrkadele ja eksijatele koguduseliikmetele kristlikus vaimus toetajaks olla, neid noomides ja parandada püüdes (Matt. 18.15–17).”⁵¹¹ See redaktsioon oli 1919. a vastuvõetud kiriku põhikirjas asendatud tähenduselt tunduvalt üldisemaga: „§ 18. Peale nende välimiste ülesannete on nõukogu ülemaks kohuseks koguduse usulise ja kõlblise ülesehitamise juures õpetajale toeks olla ja koguduse tegewust edendada.”⁵¹² Alalhoidlikest vaimulikest, kes vastava teemaga tegelesid kõige suurema pühendumusega, olid näiteks praostid Põld ja Hoffmann ning õp

⁵⁰⁸ DK, nr 2, veebruar 1922, 16. Aus estnischen Gemeinden.

⁵⁰⁹ EELKKA, Kirjavahetus Viru praostkonnaga 27.2.1920–15.11.1938, 21.3.1922.

⁵¹⁰ EELKKA, Kõstrite-organistide ühing Eestis. Koosolekute protokollid 2.9.1904–6.6.1940, 12.6.1922.

⁵¹¹ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 43p.

⁵¹² Põhikiri 1920, 7.

Aunverdt juba 1917. a nõudnud liikmeskonna suhtes kirikliku kari kehtestamist ehk õigust ja võimalust eksinud koguduseliikmeid meelearanduse eesmärgil noomida ning vajadusel kogudusest välja heita. Taas tõusis kirikliku kari elustamine, nagu Põld seda nimetas, päevakorrale kiriku majanduslike aluste reformimise puhul 1920. a. Küsimusel oli õpetuslike seisukohtade kõrval laiem, nii ühiskondlik kui kiriklik taust. Ühest küljest oli kari kehtestamise argumendiks ühiskonnas avaldunud vasakpoolsed ja kirikuvaenulikud meeleolud, ka vaimulike täheldatud kõlbelise elu langus, teisest küljest aga kogudustes ilmnunud probleemid – põhiliselt majanduslikud ja koguduse ning vaimuliku suhteid puudutavad –, mis olid seotud vaba rahvakiriku korralduse kohaselt koguduse omavalitsusorganitele antud ulatuslike õigustega. Sellest lähtudes asus üks osa vaimulikest, toetudes arusaamale pühakirja autoriteedist ja ettekujutusele algkristlikus koguduses valitsenud korraldusest, nõudma kiriku ja riigi lahutamise järel senisest kindlama ja selgemalt määratletud kirikliku korra kehtestamist. Kiriku väline korraldus ehk kiriklik kari juhatas kiriku seemise puhastumiseni.

28.–29. detsembril 1920. a Ida-Harju praostkonna sinodi ettepanekule arvata kirikust lahkunuks kõik inimesed, kes pole 31. detsembriks 1921. a liikmekaarte muretsenud või kes olid teatanud kirikust välja astumisest, järgnes 15. aprillil 1921. a ajalehes Meie Kirik Põllu kirjutis pealkirjaga „Kiriku uuendus”. „Meie peame Jumala Waimu paluma, meie peame Jumala sõna põhja juure, Lutheruse usu aluse juure täielikult tagasi pöörama oma kiriklikus elus,” oli Põllu artiklis esitatud mõtete keskne sõnum. Sel teel pidi kirik juhinduma ennekõike misjonikäsust (Mt 28,18–19), – eriliselt rõhutas Põld seejuures noorsoo eest hoolitsemist –, teisalt aga asuma teostama „Issanda nõudmist eksinud wendade kohta” (Mt 18,15–17). Viimane oli seotud kiriku usupuhastuses võidetud kuju ja waimu taastamisega: „Lutheri päewade kõige suurem häda oli ju see, et kirik Kristuse oli kõrwale jätnud.” Nii nagu Luther, kelle eesmärgiks polnud Põllu sõnul kiriku lõhkumine, ei soovinud ka Põld oma sõnul kirikut lõhkuda, vaid pidas hoopis vajalikuks mitme ununenud korralduse taastamist. Üheks selliseks oli kiriklik kari ehk nn usukohus: „Ilma selleta upume wiimati ära kõige suurema patuhäbi sisse, nii et meid maailmaga ühes hukka mõistetakse, sest kui ohakaid sugugi wälja ei kitkuta, lämbub ka wili põllul täiesti ära.”⁵¹³ Nii näiteks oli lubamatu, et kirikusse kuulusid kiriku suhtes ükskõiksed inimesed, või kirikuliikmed, kes töötasid usuõpetuse õpetamise vastu koolides. Kirik pidi Põllu sõnul asuma võitlusesse alkoholismi, „ropu elu, petiste tegude, walemeele ja teiste pahede wastu.”

Samu mõtteid kordas Põld 1921. a kirikupäeva järel. Kirjutades kavatsusest kehtestada kiriku liikmelisust taastada soovivatele inimestele nn usukatse, pidas ta selle kõrval oluliseks rõhutada usukohtu loomise vajalikkust, „kelle otsustada jääks nende wäljamõistmine kirikust, kes awalikult kogudusele on pahanduseks oma eluga ehk tegudega ehk kes kiriku liige olles ometi on kiriku lõhkuja ning waenlane.” Vastava instantsi loomine oli Pärnu ja Ida-Harju praostkonnas toimunud aruteludel pälvinud Põllu sõnul positiivset vastukaja. Põld lootis usukohtu kehtestada hiljemalt

⁵¹³ MK, nr 11, 15.4.1921, 82. Kiriku uuendus.

1924. a, et reformatsiooni 400. juubeli aastal „meie kirik M. Lutheri seatud alustele täieste oleks tagasi pööranud.”⁵¹⁴

Peale Põllu analüüsis 1921. a ajalehe Meie Kirik veergudel kirikliku kari küsimust Vigala koguduse õpetaja Moritz Maximilien von Busch, keskendudes selle kehtestamise vajalikkuse tõestamisele pühakirja põhjal. Busch oli enne 1921. a kirikupäeva sel teemal esinenud ka Maa- ja Ranna-Lääne praostkonna sinodil. Koosolekul vastu võetud juhtmõtete kohaselt tuli avalikult patustanud koguduse-liikmetelt võtta hääleõigus ning juhul, kui nad oma tegevust jätkavad, nad koguduse liikme õigustest ilma jätta. Nii oli Maa- ja Ranna-Lääne praostkonna sinod Ida-Harju praostkonna kõrval teine kirikliku kari kehtestamisega tegelenud sinod, millele lisandus Põllu andmetel Pärnu praostkonnas toimunud arutelu.⁵¹⁵

Ajalehes Meie Kirik avaldatud artiklis kordas Busch üldjoontes Põllu varem avaldatud seisukohti. Koguduse igapäevaelust näiteid tuues tegi ta ettepaneku, mille kohaselt pole nendele kiriku liikmetele, kelle kõlbelisus ja arusaam kiriku õpetusest jätavad soovida, lubatud kiriku liikmekaarte väljastada. Nii sidus ta kirikliku kari kehtestamise kiriku majandusreformiga. Mitme kirjakohta põhjal (2Kr 10,6; Ef 5,5) kaitses Busch patuse elu hukkamõistmist ja kohtumõistmise kehtestamise õigsust, mööndes samas, et kirikliku kari esmane eesmärk pole sugugi mitte karistamine, vaid koguduseliikmete aitamine ja juhtimine meeleeparandusele. Pühakirja põhjal oli kari kehtestamine võimalik, toetudes Mt 18,15–17 anti kogudusele meeleväld koguduse korrast ja õpetusest kõrvale kaldunud liikmeid kogudusest eemaldada.⁵¹⁶ Artikli lõpetuseks esitas Busch juhtmõtted koguduse liikmelisuse reguleerimiseks, võttes aluseks koguduse liikme kõlbelise elu. Koguduse liikmeks võis vastu võtta vaid neid inimesi, kes tunnistavad kirikupäeva, praostkonna sinodi, koguduse täiskogu ja nõukogu otsused enda kohta maksvaks. Avalikult patustanud, kümnest käsust üle-astujad ja koguduse elu segajad saavad liikmekaardi alles seejärel, kui nad on end parandanud. Esiialgu kaotavad eksinud koguduseliikmed hääleõiguse, kui olukord seejärel ei parane, heidetakse nad kogudusest välja. Kirikliku kari korraldusega olid seotud ka kiriklikud talitused ja usuõpetuse õpetamise õigus. Viimane on vaid kiriku liikmetel, keda koguduse nõukogu selleks on volitanud. Kiriklike talitusi on õigus nõuda samuti vaid koguduse liikmetel. Kirikliku kari teostamiseks valitakse juhtmõtete kohaselt igas koguduses 5–7-liikmeline komisjon, ülesandega olla kari elluviimisel koguduse vaimulikule abiks. Lisaks koguduse õpetajale kuulub alalise liikmena komitee koosseisu koguduse kõster, ülejäänud liikmed on valitavad. Kari-alusel on õigus komitee otsus koguduse nõukogule edasi kaevata, viimase otsus on aga lõplik.⁵¹⁷

Neid seisukohti aluseks võttes jätkas Põld 1921. a oktoobris kirikliku kari kehtestamise vajalikkuse üle argumenteerimist. Nõustudes üldjoontes Buschi väidetega ja nõudes kari esimesel võimalusel kehtestamist, pidas ta vajalikuks Buschi esitatud juhtmõtetele lisada kaks parandusettepanekut. Esiteks polnud Busch kirjutanud sõnagi vaimulike ja teiste ametikandjate suhtes kehtestatavast karist. Kari kehtestamine

⁵¹⁴ MK, nr 21, 25.7.1921, 164. Pööre waba kiriku poole.

⁵¹⁵ MK, nr 16, 4.6.1921, 124. Praostkondade sinoditelt.

⁵¹⁶ MK, nr 25, 5.9.1921, 195–196. Kiriku kari ja tema läbiwiimine Püha kirja põhjal.

⁵¹⁷ *Ibid.*, 197.

vaimulikele ja kõstritele oli Põllu hinnangul aga samuti vajalik: „Parandusi on tarvis kirikul pea ja jalgade kallal, nagu M. Lutheri päewil öeldi. Ja algata tuleb ka mõlemist, nii hästi koguduse liikmeist kui nende juhatajast.” Teine Buschi esitatud seisukoht, mida Põld arvustas, puudutas kirikliku kari ulatust. Kui Buschi kavast oli kõrgeim instants, mis kariküsimusi otsustas, koguduse nõukogu ehk tegemist oli sisuliselt kogudusliku kariga, siis Põld nõudis kari üldkiriklikku rakendamist. See võimaldas tema sõnul vältida näiteks olukorda, et ühest kogudusest välja heidetud liige oleks astunud mõne teise koguduse liikmeks, samuti aga näiteks võimalust, et „mõni usuliselt lõtvade waadetega kirikuõpetaja” või nõukogu hakkavad usuliselt alalhoidlikke koguduseliikmeid kogudusest välja heitma, pidades neid tülikaks. Nagu Busch esitas ka Põld seisukohad kirikliku kari organiseerimisest. Igas koguduses asub ametisse kõlbluskohus, mis koosneb 5–7 koguduse vanemast ja auväärsemast liikmest, kelle valib koguduse nõukogu ning kinnitab täiskogu. Liikme volitused kestavad kuus aastat. Õpetaja ja kõster võtavad kõlbluskohtu tegevusest osa sõnaõiguslike liikmetena, hääleõigust neil pole. Kõlbluskohtu otsuse kogudusest väljaheitmise kohta peab kinnitama koguduse täiskogu, karialusel on seepeale õigus otsus edasi kaevata praostkonna nõukogusse, mis on viieliikmeline, koosnedes praostist, ühest kõstrist, ühest praostkonna sinodil valitud liikmest ja kahest koguduse vanemast. Kõrgeim kohtuinstants, mis kirikliku kari küsimusi lahendab, on piiskopi nõukogu, mille koosseisu Põld artiklis ei nimetanud. See selgub tema sõnul kiriku ja riigi lõpliku lahutamise järel.⁵¹⁸ Nagu mainitud, soovis Põld kiriklikku kari võimalikult kiiresti rakendada, millest lähtudes kutsus ta üles enne 1922. a kirikupäeva toimumisel praostkonna sinoditel kari kehtestamise üle arutlema, kujundama praostkondades sel teemal seisukoht ja esinema ettepanekutega. Kasutades võimalust oma seisukohti tutvustada, pidas ta 1922. a usuteadlaste konverentsil sel teemal pikema ettekande.

Enne usuteadlaste konverentsi tuleb peatuda 23. novembril 1921. a toimunud Tartu praostkonna sinodil, mis oli ainus Põllu oktoobris esitatud üleskutse ja 25.–27. jaanuaril 1922. a toimunud usuteadlaste konverentsi vahelisel perioodil aset leidnud praostkonna sinod, millel kirikliku kari kehtestamine pälvis kriitikat. Sel teemal sõna võtnud Laiuse koguduse kõster Jüri Riomar püüdis Põllu ja Buschi kavast esitatud põhimõtteid leevendada, kirjeldades kirikliku kari meelearandusliku mehhanismi ehk koguduseliikme manitsemise ja kogudusest väljaheitmise võimaluse asemel kirikut, mis ei või oma eksinud liikmeid parandada karistuse ähvardusega, vaid armastuse ja andeksandmisega, et neid seeläbi juhatada õigele teele. Selline arusaam kirikust oli 1917. a toimunud esimesel kirikukongressil kõlanud ka assessor Kõpu suust, kes teenis samuti Laiuse kogudust. Ettekandele järgnenud elav arutelu lõppes sinodi üldsõnalise otsusega võtta senisest enam kasutusele kasvatuslikke abinõusid korra ja kõlbluse alalhoidmiseks kogudustes. Sinodi saadikud soovitasid Riomari sõnavõtu avaldada ajalehes Meie Kirik.⁵¹⁹ Artikli avaldamisest Põld keeldus, tuues põhjuseks artikli tooni, mis olevat demagoogiline. Veelgi olulisem oli aga Põllu hinnang, mille kohaselt oli Riomari kõnes valesti hinnatud „meie usu autoriteete”. Need polnud ajalehe Meie Kirik ümber koondunud kirikuliikmete sihtidega kooskõlas. Tähelepanuväärsel kombel mainis Põld sellega seoses kiriku õpetusaluste

⁵¹⁸ MK, nr 29, 14.10.1921, 227–228. Veel kirikukarist.

⁵¹⁹ EELKKA, Kirjavahetus Tartu praostkonnaga 28.5.1919–19.12.1938, 23.11.1921.

paragrahvi, milles sisaldunud viide protestantlikule vaimule jättis tema väitel küll võimaluse usutunnistuskirju ja pühakirja Riomari esitatud moel tõlgendada, samas ei soovinud Meie Kirik selliseid kõrvalekaldumisi vaatamata põhikirjas sisaldunud võimalusele lubada. Seejuures viitas ta 12.–13. jaanuaril 1922. a toimunud Ida-Harju praostkonna sinodile, kus oli mäletatavasti nõutud õpetusaluste paragrahvi senise sõnastuse muutmist.⁵²⁰ Väärrib mainimist, et samal sinodil käsitleti ka kirikliku kari kehtestamist. Põllu selleteemalise ettekande järel võttis sinod vastu resolutsiooni, millega tunnistati kari kehtestamine vajalikuks ja soovitati vaatamata konkreetsete määruste puudumisele asuda „südametunnistuse järele” kirikliku kari korraldust praostkonnas kehtestama.⁵²¹

25.–27. jaanuaril 1922. a toimunud usuteadlaste konverentsi ettekanne oli senisest käsitlustest kahtlemata kõige mahukam ja põhjalikum. See oli Põllu programmi- line kõne kirikust ja selles valitsema pidanud korrast. Ettekanne avaldati kolme-osalisena ajalehes Meie Kirik.⁵²² Ettekandja esitas küsimuse kari kehtestamise võimalikkuse üle kirikus, andes ühelt poolt ülevaate Buschi ja tema enda sel teemal kirjutatud artiklitest, milles kari kehtestamist toetati, ning teiselt poolt Riomari ettekandest ja selle lõpus kõlanud seisukohast, „et jäägu kari meist eemale!”. Jättes eri arvamused kõrvale, asus ta Piibli põhjal kirikliku kari kehtestamist analüüsima ja selle vajalikkust põhjendama, püüdes seeläbi näidata kari kehtestamise põhjendatust ning vastata teisele ettekande alguses esitatud küsimusele, mil moel tuleb kari kirikus kehtestada. Kristus seadis kari õiguse juba meelevallaga patte andeks anda ja kinnitada (Jh 20,23). Meelevald anti jüngritele ja pühale ristikogudusele. Põld toetus seda väites teiste seas konservatiivse uustestamentlase Theodor Zahni eksegeesile.⁵²³ Ristikogudusele omistatud meelevalda pidas Kristus kõrgeimaks kohtumõistjaks. Põld viitas Mt 18,15–17 kui meelevalla ehk kirikliku kari peamisele alusele.⁵²⁴ Kari polnud Piibli kohaselt jäädav väljaheitmine kogudusest, vaid mõeldud eelkõige meelearanduseks (1Kr 5,5; 2Kr 13,10).⁵²⁵

Põld välistas oma kavasa reformatsiooni järel kehtinud korra, mille kohaselt olid kari rakendajad olnud koguduse õpetajad – Augsburgi usutunnistus sidus nii pattude andeksandmise kui ka kari õiguse piiskopiameti meelevallaga⁵²⁶ –, sest see oli

⁵²⁰ MK, nr 6, 8.2.1922, 44. Kari elustamine meie kirikus.

⁵²¹ MK, nr 4, 25.1.1922, 26–27. Ida-Harju praostkonna sinod.

⁵²² MK, nr 19, 7.5.1924, 147. Puhas õpetus ja kiriku kari. Põld märkis, et ettekanne oli päeva- korras piiskop Kuke soovil, et küsimust valgustada ja esitada ettepanekuid.

⁵²³ Theodor **Zahn**. *Das Evangelium des Matthäus*. 3. Auflage – Kommentar zum Neuen Testament. Leipzig: A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung Nachf., 1910, 552.

⁵²⁴ Selle kohaselt tuli patustanud venda esmalt kahe või kolme tunnistaja juuresolekul noo- mida, kui vend seda kuulda ei võtnud, tuli sellest teatada kogudusele. Kui patustanu ka koguduse manitsust ei kuulunud, tuli ta arvata paganate hulka ehk kogudusest välja. Harald Põllu piiblitõlkes esineb sõna „patustama” asemel mõnevõra mahendav, ent ka laiema semantilise tähendusväljaga sõna „eksima”.

⁵²⁵ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 25., 26. ja 27. jaanuaril 1922, 8; MK, nr 6, 8.2.1922, 44. Kari elustamine meie kirikus.

⁵²⁶ Seejuures rõhutati otsuste puhul toetumist evangeeliumile. Korraldused, mida põhjendati kui viisi Jumalat lepitada või armu välja teenida, hinnati evangeeliumile vastukäivaks. *Augsburgi usutunnistus 1530–1980*. Stockholm: Kirjastus Eesti Vaimulik Raamat, 1980, 41–50.

tekitanud palju ülekohtu ja isiklikku vaenu. Samuti arvustas ta kari ilmalikustumist, mis oli olnud iseloomulik 1917. a revolutsiooni eel Vene riigis valitsenud korrale, mil ilmalikul kohtul oli olnud õigus määrata patukahetsuse karistust. Just kari ilmalikustumine oli tema hinnangul põhjuseks, miks kari kui osa kiriklikust korraldusest oli 1917. a kirikukorraldusest kõrvale jäänud. Kirikus tema väitel valitsenud korratus ja algkristlikus koguduses kehtinud korrast taganemine sundisid kari taastama. Kogudus pidi aluseks võtma algkristliku, pühakirjale toetuva käsituse kari rakendamise. Esimene samm kari suunas oli Põllu sõnul tegelikult juba astunud. Selleks oli korraldus, mille kohaselt arvati need kiriku liikmed, kes polnud 1. jaanuariks 1922. a koguduse liikmekaarti välja võtnud, kirikust eemalejäänuks. Nendest liikmetest olid seega saanud karialused, ehk teisisõnu polnud neil õigust kiriklikke talitusi nõuda. Kiriku ülalpidamise korralduses leidis siiski veel võimalus liikmekaardid 1922. a jooksul õigusi kaotamata välja võtta. Seejärel kirikust eemale jäänud inimesi ei loetud ka veel mitte lõplikult kirikust lahkunuks, vaid neil oli võimalus kogudusse tagasi pöörduda, seda eeldusel, et nad kiriku seadusi ja õpetust tunnistavad ning järgivad. Kuigi Põld väitis end teadvat, et ülalpidamise seadusega loodud korraldust kõikides kogudustes ei järgita, pidi selle juhul, kui kirik soovib kujuneda elavaks organismiks, siiski üldkiriklikult kehtestama. Ta ennustas, et see mõjuks kiriku-liikmete arvu suurendavalt.⁵²⁷

Kari kehtestamise kontseptsiooni jagas Põld kaheks: selle esimese osa moodustasid juhised, mis olid täitmiseks kogudusest eemale jäänud inimestele, teine osa kujutas endast koguduses ja kirikus rakendatavat kari. Inimesi, kes olid kirikust eemale jäänud, luges Põld veel seitsme aasta vältel kirikuga seotuks ja nimetas neid tinglikult kiriku liikmeteks. Vastavalt eemal oldud ajale moodustas ta neli järku, mis sisaldasid eri nõudmisi nende kogudusest eemale jäänud inimestele, kes soovivad kogudusse tagasi pöörduda.⁵²⁸ Nagu mainitud, oli Põld teadlik, et kõik vaimulikud polnud kari kehtestamisele sugugi nõus ega pidanud selle rakendamist koguduses

⁵²⁷ MK, nr 7, 15.2.1922, 50–51. Kari elustamine meie kirikus.

⁵²⁸ *Ibid.* Esimene järk puudutas neid, kes olid kogudusest eemal olnud ühe aasta. Need inimesed pidid tasuma maksmata liikmemaksu ning liikmekaardi omandamiseks saama koguduse eestseisuselt nõusoleku. Teine järk kehtis koguduse liikmete kohta, kes olid kogudusest eemal olnud kaks kuni kolm aastat. Lisaks võlgade tasumisele ja eestseisuse nõusolekule pidid need inimesed andma koguduse õpetaja ja kahe tunnistaja ees töötuse. Selline korraldus oleks Põllu kava kohaselt hakanud kehtima 1923. a. Kolmanda järgu moodustasid inimesed, kes olid kogudusest eemal olnud neli kuni seitse aastat. Nende vastuvõtmine toimus loodava vanemate kogu või karikohtu ehk usukohtu kaudu (Põld kasutas kõige tihedamini viimast nimetust), mis pidi otsuse inimese kogudusse tagasi võtmise kohta langetama. Selline koguduse liige oli kohustatud tasuma vähemalt kolme aasta maksuvõla, vastuvõtmisega kaasnes ka õpetaja manitsemine, mis leidis aset kahe usukohtu ja kahe koguduseliikme juuresolekul. See korraldus oleks praost Põllu kava kohaselt hakanud kehtima 1925. aastast. Viimase, neljanda järgu moodustasid need liikmed, kes olid kogudusest eemal olnud kauem kui seitse aastat või olid teatanud kogudusest väljaastumisest, kuid soovisid kogudusse tagasi pöörduda. Need inimesed pidid esmalt läbima koguduse vaimuliku ja ühe kogudusevanema ees usukatse, misjärel arutas küsimust ja langetas otsuse usukohus. Kogudusse vastuvõtmine toimus avalikult kirikus. Vanu võlgu nende käest ei nõutud. Ristitud inimesel, kes oli raskelt haige või suremas, oli õigus nõuda vaimulikku ja kiriklikku talitust ka siis, kui ta oli oma eelnenud elu jooksul kogudusest eemal olnud.

vajalikuks. Elav näide oli Tartu praostkonna sinodil aset leidnud selleteemaline arutelu. Seetõttu soovitas ta nendes kogudustes, kus kari kavatseti kehtestada, nõuda kõikidelt inimestelt, kes kiriklikest talitustest osa võtavad, aga ka nendelt, kes kohalikku kogudusse ei kuulu, kehtiva liikmekaardi ettenäitamist. Nn karipooldajate koguduste esindajatel soovitas ta luua kariliidu.

Koguduse kari korraldus oli Põllu kava kohaselt jagatud kaheks eri liigiks: kari korrariikkujate ja kari pahandusesünnitajate vastu. Esimesse rühma kuulusid koguduse liikmed, kes end ametitalitustel viisakalt üleval ei pidanud, olid joores või käitusid mõnel muul moel ebaviisakalt. Pahanduse sünnitajad olid seevastu „avalikud patu orjad“, kelle iseloomustamiseks viitas Põld kirjakohale 1Kr 5,11, kus on mainitud patustanuid (kõlvatu, ahne, ebajumalateenija, pilkaja, joodik, riisuja), kellega apostel Paulus keelas suhelda. Pahandusesünnitajate karist leebem korrariikkujate kari oli kolmeastmeline.⁵²⁹ Pahandusesünnitajate kari koosnes samuti kolmest astmest, mis olid omakorda jaotatud alapunktideks.⁵³⁰

Eraldi käsitles Põld vaimulike ja koguduse nõukogu liikmete suhtes rakendatava kari korraldust. Nagu juba varem ajaleheartiklites, avaldas ta ka usuteadlaste konverentsil veendumust, et vaimulike ja teiste koguduse ametikandjate suhtes on kari kehtestamine sama vajalik kui koguduseliikmete kari. Vaimulike kari üle otsustas kava kohaselt praostkonna nõukogu, kes käsitles ka koguduse kari edasikaebusi.⁵³¹

Kirikliku kari rakendamisel esinevatest võimalikest raskustest kõneldes peatus Põld koguduse usukohtu moodustamisel. Tema hinnangul polnud kogudustes piisavalt inimesi, kes oleksid nõus põhimõtetele kindlaks jäädes kogukonna pahameelt ja viha trotsima, et kari rakendada. Ettekandele järgnenud arutelu käigus viitas kirikliku kari kehtestamist põhimõtteliselt toetanud praost Thomson samuti just koguduste liikmetele, väites, et kirikliku kari rakendamine on vaid siis võimalik ja koguduste jaoks veenev, kui sellesse pole kaasatud mitte ainult vaimulikud, vaid kogudus koos selle liikmetega: „Kui tahame kari läbi viia, siis peab kogudustel tundmine olema, et nad kogudused on.“ Seda tundmist kogudustes aga Thomsoni väitel polnud.⁵³² Ka kari kehtestamise nõudmine pärines tegelikult vaimulike ringist ja leidis rakendamist eelkõige nendes kogudustes, kus olid õpetajaiks kari rakendamist toetavad vaimulikud. Vaimulike kõrval, kes kari kasutusele võtta soovisid, oli koguduse osa enamasti tagasihoidlik. Kari kehtestamise toetajad olid põhiliselt alalhoidlikud ja

⁵²⁹ Selle esimesel astmel noomiti eksinut ühe kogudusevanema juuresolekul. Teisel astmel otsustas karialuse üle juba küll usukohus, õigusega karialust vajadusel noomida. Kolmandal astmel langetatud süüdimõistva otsusega kuulus karialune pahandusesünnitajate hulka.

⁵³⁰ Esimesel astmel manitses karialust vaimulik või vaimuliku ülesandel koguduse vanem, köster või mõni koguduse liige. Teisel astmel manitses õpetaja karialust kahe nõukogu liikme või kogudusevanema juuresolekul. Kolmas aste jagunes mitmeks alaosaks. Karialuse üle otsustas usukohus, „süüsuuruse järele“ määratud karistused algasid liikme hääleõiguse või vaderiks olemise õiguse kaotamisest ning lõppesid armualaualt kõrvaldamise ja ekskommunikeerimisega. Viimane oli karmim võimalik karistus ja selle kehtestamiseks oli vajalik täiskogu kinnitus. Karistuste ettelugemise järel rõhutas praost Põld, et kari sihiks oli avaliku patu mahajätmine ja meeleparandus. EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 25., 26. ja 27. jaanuaril 1922, 9.

⁵³¹ MK, nr 8, 22.2.1922, 59. Kari elustamine meie kirikus.

⁵³² EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 25., 26. ja 27. jaanuaril 1922, 10.

põhiliselt baltisakslastest vaimulikud. 1922. a usuteadlaste konverentsi ajaks oli kiriklikku kari teadaolevalt asunud rakendama Viru-Jaakobi ja Vigala koguduses.⁵³³ Neist esimeses oli õpetajaks Hoffmann, kes, nagu ka Põld, oli kari kehtestamisest kõnelenud juba 1917. a, teises Busch, üks kari kehtestamise initsiaatoritest.

Tõenäoliselt just eelpool mainitud põhjustel ei esitanud Põld ettekande ja arutelu lõppedes ettepanekut korralduse sellisel kujul kirikupäevale esitamise ja vastuvõtmise kohta. Kokkuvõttes saatis teda aga siiski edu. Nimelt esitas ta konverentsile neli ettepanekut, millest esimene: „Tartu usuteadlaste konverents tunnistab kari uuesti elustamise meie kirikus tarvilikuks”, sai konverentsi toetuse.⁵³⁴ Ülejäänud ettepanekud, mille hulgas oli kari korralduse toimkonna valimine ning kari kehtestamine kogudusest eemale jäänutele ja koguduse kari kehtestamisel valikuvabaduse jätmise, leidsid osaliselt rakendamist. Nimelt otsustas konverents anda küsimuse arutamise praostkonna sinoditele ja valis ettepanekute väljatöötamiseks seitsmeliikmelise komisjoni, kuhu kuulus nii uuendusmeelseid kui ka alalhoidlike vaadetega vaimulikke.⁵³⁵

Usuteadlaste konverentsi järel arutati kirikliku kari küsimust mitme praostkonna sinodil, samuti pälvis see tähelepanu ajakirjanduses. Praostkondades, kus arutelud toimusid, otsustati kari kehtestamist põhimõtteliselt toetada. 1921. a oli kari rakendamist arutatud Ranna-Lääne ja Maa-Lääne praostkonna sinodil, enne 1922. a usuteadlaste konverentsi oli kari kehtestamise küsimust käsitletud Ida-Harju ning Tartu praostkonnas, konverentsi järel lisandusid neile Võru, Lääne-Harju ja Saarte-Lääne praostkond. Saarte-Lääne praostkonna sinod peeti 12. veebruaril 1922. a, sellel otsustati ühineda 12.–13. jaanuaril 1922. a toimunud Ida-Harju praostkonna otsusega kiriklik kari kehtestada ja asuda seda kogudustes „südametunnistuse järele” rakendama.⁵³⁶ 23.–24. aprillil 1922. a toimunud Lääne-Harju praostkonna sinodil tekitas küsimus elavat arutelu, sinodi liikmed olid põhimõtteliselt kari kehtestamise poolt, soovitades esialgu siiski vaid üksikutes kogudustes nõukogudes sellekohaseid katseid teha.⁵³⁷ Võru praostkonna sinodil 26.–27. aprillil 1922. a oli sel teemal päevakorras õp Aunverdti ettekanne. Mäletatavasti oli Aunverdt, nagu ka Põld, kirikliku kari nõudmisega esinenud juba 1917. a. Kõne jäi ajapuudusel küll pidamata, kuid sinod võttis üksmeelselt vastu otsuse, mille kohaselt peeti kiriku siseelus kindla distsipliini kehtestamist hädatarvilikuks.⁵³⁸ Sinod ootas kirikupäevalt kari kehtestamisel konkreetseid samme.

Seega diskuteeriti ajavahemikul 1921. a novembrist kuni 1922. a juunini, mil toimus kolmas kirikupäev, kirikliku kari kehtestamise üle kokku viies praostkonnas. Neist neljas asuti kari rakendamist üksmeelselt toetama, Tartu praostkonnas esitas

⁵³³ PM, nr 21, 26.1.1922, 3. Usuteadlaste konverents.

⁵³⁴ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 25., 26. ja 27. jaanuaril 1922, 10.

⁵³⁵ Komisjoni koosseis oli järgmine: piiskop Kukk, praost Põld, prof Köpp, praost Thomson, prof Sild, õp Tallmeister, dots Tennmann. Toimkonda juhatas piiskop.

⁵³⁶ EELKKA, Kirjavahetus Saarte-Lääne praostkonnaga 4.3.1920–8.11.1938, 12.2.1922.

⁵³⁷ EELKKA, Kirjavahetus Lääne-Harju praostkonnaga 13.7.1920–21.12.1938, 23.–24.4.1922. Sinodile pidi tulema kiriklikust karist kõnelema praost H. Põld, kuid haigestumise tõttu jäi ettekanne ära. MK, nr 20, 17.5.1922, 154. Lääne-Harju praostkonna sinod.

⁵³⁸ EELKKA, Kirjavahetus Võru praostkonnaga 10.5.1919–15.6.1938, 26.–27.4.1922; MK, nr 21, 22.5.1922, 163. Võru praostkonna sinod Walgas 26. ja 27. aprillil.

köster Riomar ettekande, milles asus kari sellisel kujul kehtestamise suhtes sisuliselt eitavale seisukohale. Huvipakkuva paralleelina tuleb mainida, et kirikliku kari kehtestamist nõudnud praostkondades – Ida-Harju, Lääne-Harju, Saarte-Lääne, Võru – nõuti samal ajal ka põhikirja õpetusaluste paragrahvis leiduva fraasi „protestantismi vaimule vastavas mõttes” kustutamist. Viru praostkonnas, mis oli viies praostkond, kus õpetusaluste paragrahvi muutmist enne 1922. a kirikupäeva arutati, oli kiriklikku kari asutud juba ka tegelikult rakendama. Sealses Viru-Jaakobi koguduses oli õpetaja praost Hoffmanni eestvedamisel kiriklik kari kehtestatud.⁵³⁹ Niisiis toetati kirikliku kari rakendamist neis praostkondades, kus oli nõutud õpetusaluste paragrahvi sõnastuse muutmist ja rõhutatud kiriku alusena pühakirja normaatiivset autoriteeti.

Ajaleheveergudel avaldatud arvamustes suhtuti kirikliku kari kehtestamise kavasse põhiliselt kriitiliselt ja irooniliselt. Sel teemal sõna võtnud naljalugude autor Jaak Tiibus (August Kitzberg) nimetas seda otsesõnu kiriklikuks karistuseks ning pigem karistuseks kirikule. Pilgates Viru-Jaakobi ja eriti Vigala kogudust, „need Wigala mehed on jo ühed kanged mehed”, kus kiriklikku kari oli asutud rakendama, julgus ta soovitada Eesti Rahva Muuseumis leiduvate eksponaatide – kirikutulpade ja häbipinkide – taas kasutusele võtmist, ja seda juba enne, kui järgmistel kirikupäevadel ja usuteadlaste konverentsidel küsimus arutusele tuleb, „sest nagu meie maailma ajaloost näeme, üks ise enesele wõetud wõim on alles üks õige wõim, aga üks kirikupäewa poolt antud wõim, see oleks midagi nii – demokraatlise parlamentilise korra taolist, kus tulewad pärast jälle keiksugu arupärimiste ja wõimukitsendustega.” Artikli lõpus esitas ta ettepaneku kirikus luua ka nn ketserikohtud.⁵⁴⁰

Kui Tiibuse Jaagu etteasted kuulusid naljalugude hulka ja kriitika oli esitatud pilkekõnes, siis Anton Jürgensteini usutlus ajalehes Postimees, milles esitatud kriitika ei erinenud põhilises Jaak Tiibuse omast, taotles tõsiseltvõetavust. Jürgenstein nimetas kirikliku kari rakendamist ennekuulmatuks ja jahmatavaks, tuletades meelde, et kari kehtestamine oli ajaloos alati toimunud riigi nõusolekul ja toetusel, kaasajal oli selle rakendamise tagatiseks seevastu üksnes kiriku kõlbeline autoriteet. Viimases oli kirikul vaimulike omakasupüüdliku ja ebaväärika tegevuse tõttu aga vajaka. Tuues näite oma kodukihelkonnast Vändrast, näitas ta, kuidas kari kehtestamine oli pöördunud kari põhimõtete vastu ning oli rikkunud mitme koguduseliikme elu. Jürgensteini väitel tõi kari rakendamine vaid kahju ja diskrediteeris kiriku kõlbelisi ideaale.⁵⁴¹

Dots Tennmann püüdis ajakirjas Elu Vaod analüüsida kirikliku kari kehtestamise põhjusi ja tagamaid. Ta paigutas kari kehtestamise õigustatult kiriku ja riigi lahutamise protsessi, hinnates seda üheks protsessi tagajärjeks. Kiriku vastased, eelkõige poliitiliselt vasakpoolsed, püüdsid luua uut riiklust, mille arenemist kirik väidetavalt takistas. Oma sõnavõttudes samastasid nad kiriku selle ajaloo kõige vääritud tegudega, mõistmata Tennmanni sõnul seda, et need teod olid kiriku iseloomule sama omased kui riigile, rahvale või ühiskonnale, sest nii „nagu riik ei ole kunagi ainult

⁵³⁹ 21. märtsil 1922. a toimunud Viru praostkonna sinodil esitatud praostkonna aruandes teatas praost Hoffmann, et Viru-Jaakobi koguduses oli valitud vanemate kogu. MK, nr 17, 26.4.1922, 132. Wiru praostkonna sinodilt.

⁵⁴⁰ PL, nr 27, 2.2.1922, 2. Tiibuse Jaagu kiri usuteadlaste konverentsile.

⁵⁴¹ PM, nr 31, 7.2.1922, 1. Kirikliku karistuse uuesti päewakorraale võtmine.

kuningas või keiser olnud, nii ei ole kirik ammugi mitte ainult preester või paavst”. Kirik on laiem, kogu ühiskonda haarav ja mõjutav nähtus. Valjult kõlanud kriitikale vaatamata ei olnud kirikut hukka mõistnud inimesed 1. jaanuariks 1922. a, mil rakendus kiriku uus majanduslike aluste regulatsioon, kirikust välja astunud. Rännakud seevastu jätkusid. Seetõttu hindas Tennmann kirikliku kari kehtestamist kiriku ja riigi lahutamise loomulikuks tagajärjeks, tema sõnul polnud see oma „algastmel muud kui nende kogumine, kes kirikut tahavad”, rõhutades, et kirikliku korralduse kava olid oma tegevusega esile kutsunud just kiriku vastased.⁵⁴²

I.3. Kokkuvõte

1917. a asutatud vaba rahvakiriku põhikirja üle 1917–1919 toimunud vaimulikkonna ja kirikuliiikmete aruteludes avaldusid kaks vastanduvat käsitust kirikust, selle ülesannetest ja korraldusest. See lahknevus on põhjuseks ka teoloogiliste voolude kujunemisele 1920. a-tel. 1917. a toimunud esimesel kirikukongressil tegi Johan Köpp kiriku ja riigi suhetest kõneledes ettepaneku määratleda asutatav kirik vaba rahvakirikuna, s.t kirikuna, mis oleks riigi eestkostest vaba ehk oma otsustes iseseisev, areneks rahvakirikuna koos rahvaga ning arvestaks oma liikmete vajaduste ja eripäradega. Rahvakiriku liikmeskond kujuneb esialgu olemasoleva liikmeskonna alusel, s.t neist liikmetest, kes kirikust väljaastumisest ei teata. Edaspidi täieneks liikmeskond põhiliselt lasteristimise kaudu seniste liikmete järeltulijatega. Et kiriku liikmeskond koondub vabatahtlikul alusel kui ühendus, milles valitseb kristlik armastus ja hoolivus, ei kehtesta kiriku liikmeskonnale selle struktuuris eritingimusi ega nõudeid.

Kõpu ettepanek iseseisva vaba rahvakiriku korralduse kehtestamisest võeti esimesel kirikukongressil küll vastu, kuid seejuures tuleb arvestada, et vaba rahvakiriku põhimõtte tõlgendamisel ja selle rakendamisel kasutati erinevat argumentatsiooni. Täpsemalt sõnastades rõhutasid vaimulikud ja kirikuliiikmed oma sõnavõttudes kiriku ja selle õpetuse eri aspekte. Need rõhuasetused peegeldavad kiriku ja selle ülesannete eri määratlusi. Vaidlus kandus kirikukongressi järel 1917. a suvel ja sügisel ajakirjandusse ja põhikirja redigeerimiseks korraldatud koosolekutele, millest võtsid osa nii koguduste saadikuid kui ka kiriku ametikandjad.

Õpetusküsimustele pöörditi põhikirja üle toimunud arutelude käigus a-tel 1917–1919 vähe tähelepanu. Eri seisukohad avaldusid ennekõike kiriku ülesannete, struktuuri ja kiriku liikmeskonna määratlemisel. Kui esimesel kirikukongressil sõna võtnud vaimulikud Johan Köpp, Jaan Nuudi, Theodor Tallmeister ja Jaan Lattik ning kirikukongressi saadik Jaan Tõnisson rõhutasid kes otsesemal, kes kaudsemal moel vajadust leida kiriku töös tasakaal kiriku õpetuse ja selle liikmete vahel, s.t arvestada kiriku tegevuses inimeste hingevajaduste, sealhulgas ka rahvuslike eripäradega, et rahvast vaba rahvakiriku korralduse alusel koondada, siis esimesel kirikukongressil kõnelnud õp Jaan Treumann ja õp Aleksander Kapp ning kirikukongressi järel sõna võtnud ja oma mõtteid ajakirjanduses avaldanud õp Harald Põld ning õp Nathan Aunverdt hindasid uut kirikukorraldust lähtudes võimalusest kirikut ja selle liikmeid

⁵⁴² Elu Vaod, nr 3, mai 1922, 38–40. Kiriku kari.

seeläbi kõlbeliselt tõsta. Teisisõnu osutasid nad kirikust kõneldes ja sellest kirjutades kiriku ajatule ning normatiivsele usulisele alusele, millest kinnipidamist tuleb nõuda nii vaimulikelt kui ka kiriku liikmetelt. Viimase teostamiseks on aga vältimatu rakendada kirikus senisest rangemat korda, luua vaimulike harimiseks vaimulik seminar ning võtta kasutusele koguduseliikmete puhul nn aktiivse ja passiivse õiguse põhimõtte, mille kohaselt tuleb näiteks kehtestada koguduse juhtorganitesse kandideerivatele liikmetele võrreldes n-õ lihtliikmetega rangemad reeglid. Samuti sooviti kiriku põhikirja lisada õigust koguduste liikmeid usulistel ja kõlbelistel põhjustel korrale kutsuda, vajadusel kirikust välja heita, eesmärgiga kutsuda neid meeleparandusele.

Niisiis tahtis üks osa kiriku ametikandjatest ja liikmetest vabaneda ennekõike senisest härraskiriklikust mõjust ja lähendada kirikut selle liikmetele, teine osa seevastu vabaneda ühest osast senise kiriku liikmeskonnast ehk täpsemalt nendest, keda on võimalik pidada nimekristlasteks, et koondada kirikusse üksnes need, kes hindavad kirikut selle ajatust sõnumist ja alusest lähtudes ning väärtustavad kirikut sel alusel. Kirikukorraldusliku vormi puhul soovisid esimesed rakendada esimesel kirikukongressil kõlanud vaba rahvakiriku põhimõtet, samal ajal kui teine osa vaimulikkonnast nägi rahvakiriku korralduses võimalust koondada kirikuliikmeid usulisel alusel, rõhutades kiriku õndsusloolist ülesannet. Seda nõudes kaldusid viimase soovijad tegelikult vabakiriku korralduse poole. Põhikirja redigeerimist mõjutas kõige enam esimesel kirikukongressil valitud redaktsioonikomisjon, milles juhtivatel kohtadel olid esimeste hulka kuulunud ametikandjad ja kirikuliikmed.

Õpetusküsimustele pöörati kiriku põhikirja väljatöötamise käigus küll vähe tähelepanu, kuid ometi otsustati põhikirja redigeerides 1918. a jaanuaris just seoses õpetusküsimustega teha põhikirja muudatus, mis oli oluliseks tõukeks järgmisel kümnendil kirikus toimunud vaidlustele. Nimelt langetas kiriku põhikirja redaktsioonikomisjon otsuse muuta senise õpetusaluste paragrahvi sõnastust, lisades sinna fraasi, mille järgi mõistetakse kiriku õpetusaluseid reformatsiooni vaimus. See väljendas Kõpu eespool mainitud vaba rahvakiriku korralduse põhimõtete pooldajate ja sel teemal sõna võtnud vaimulike ning kirikuliikmete soovi tunnistada kirikusse kuuluvate inimeste õigust usulisele enesemääramisele. Õpetusaluste paragrahvi muutmine ei tähendanud redaktsioonikomisjoni liikmete meelest eemaldumist kiriku seniselt usuliselt aluselt. Lisaks õpetusküsimustele asendati vaimuliku seni kehtinud ametivanne töötusega.

Teisel kirikukongressil 1919. a võeti õpetusaluste paragrahv ülnimetatud sõnastustes vastu ning valiti kirikule uus kirikupea ja -valitsus. Et põhikirja õpetusaluste paragrahvi kongressil ette ei loetud ega arutatud ning põhikirja teine lugemine toimus 1917. a trükitud põhikirja eelnõu alusel, ei olnud enamik kirikukongressi saadikutest õpetusaluste paragrahvi muutmisest teadlik. Kiriku põhikirja vastuvõtmise järel moodustati põhikirja redigeerimiseks ja avaldamiseks komisjon, mille liikmed otsustasid õpetusaluste paragrahvi sõnastust enne põhikirja trükkimist veel korda muuta, asendades väljendi „reformatsiooni vaim” osutusega protestantlikule vaimule. Muudatus oli täpsustav, sellega ei kaasnenud muutust fraasi sisulises tähenduses. 1920. a-tel hakati õpetusaluste paragrahvi viimast kolme sõna nimetama „protestantlikuks sabaks”.

Ehkki teisel kujul, ilmses ka teisel kirikukongressil esimest korda juba kaks aastat varem avaldunud vastasseis. Seoses eestlastest kongressisaadikute sooviga mõista hukka ühe osa baltisaksa vaimulike käitumine 1918. a Saksa okupatsiooni ajal ja teisalt baltisaksa vaimulike kartusega kaotada kirikujuhi koht eestlasest vaimulikule, kõlas kongressi sõnavõttudes vastandumine rahvuslikul alusel. Kiriku, selle vaimulaadi ja kirikukorralduse kontekstis liitus nn rahvusküsimus kiriku põhikirja väljatöötamise käigus juba varem ilmnenu vastasseisuga. Teisisõnu asus põhiosa kongressi eestlastest saadikuid toetama Kõpu käsitust vabast rahvakirikust, vastandudes endisele kirikukorraldusele ja kirikus valitsenud vaimsusele, mis polnud kiriku liikmeid piisavalt tähtsustanud ja neile tähelepanu pööranud. Baltisakslastest saadikud seevastu pidasid tähtsamaks normatiivse usulise aluse rõhutamist ja sel alusel kiriku liikmeskonna moodustamist ning ei soovinud osalt rahvuslikel põhjustel endisele kirikukorraldusele ja sellega kaasnevale vaimulaadile sedavõrd põhimõtteliselt vastanduda. Viimasesse rühma kuulus baltisaksa saadikute kõrval ka eestlastest vaimulikke ja kirikuliikmeid. Ühe või teise kontseptsiooni toetamine oli tihedalt seotud kirikupea ja kirikuvalitsuse valimistega. Seoses sellega kõneldi kongressil uuendusmeelsetest ja alalhoidlikest vaimulikest ning kirikuliikmetest. Vastav jagunemine ei muutunud aga 1919. a kirikus ega avalikkuses veel oluliseks. Rahvusküsimuse tähtsuse tõttu õnnestus kongressi enamuse moodustanud koguduste eestlastest esindajate toetushäältega valida kiriku piiskopiks Jakob Kukk ning kirikuvalitsuse vaimulikeks liikmeteks Johan Kõpp ja Jaan Lattik. Nii saatis edu uuendusmeelseid vaimulikke.

Teisel kirikukongressil kinnistunud vastasseis avaldas mõju järgmiste aastate kirikuelule, kajastudes kongressi järel asutatud kristlike seltside tegevuses. Nii koonduis põhiosa eesti rahvusest vaimulikke ja kirikuliikmeid ehk uuendusmeelne rühm 1921. a asutatud KKIES ümber, teine osa ehk alalhoidlikud vaimulikud asusid tegutsema 1919. a asutatud EMSis. Seltside tegevusse oli haaratud üle poole kiriku vaimulikkonnast. Just EMS ümber koondunud vaimulikud eesotsas selle juhi, Ida-Harju praosti Harald Põlluga hakkasid hiljemalt 1921. a esindama teatud õpetuslikku ja kirikukorralduslikku alust, mida kõik kiriku vaimulikud ja liikmed sugugi ei jaganud. Sellest 1921. a jaanuaris EMS väljaandes Meie Kirik teada andes asus õpetuslikult alalhoidlik vool teadlikult ja avalikult koonduma ning põhjustas järgnevatel aastatel ka teiste teoloogiliste voolude tekkimise. Kui esialgu oli ajaleht Meie Kirik olnud üldkiriklik häälekandja, siis alates 1921. a kirikupäevast, mil Põld teatas keeldumisest avaldada ajalehes alalhoidlikule voolule sobimatuid seisukohti, määratles väljaanne end alalhoidliku voolu häälekandjana.

Alalhoidliku voolu juht Põld hakkas 1920. a-te algul kiriku tegevust reguleerivate õigusaktide ja korralduste väljatöötamise käigus oma voolu kirikukorralduslike seisukohti kohe ka kirikus juurutama. Ettepanekud kehtiva korra muutmiseks ei erinenud kuigi palju juba põhikirja redigeerimise ajal esitatud ettepanekutest. Muutumatusena püsisid ka põhjendused: viidates usulisele leigusele, kõlbluse langusele ja algkoguduses valitsenud korrale nõudis Põld kehtiva kirikukorra täiendamist kiriku liikmetele ja vaimulikele esitatavate nõudmistega. Nii nõudis ta kiriku majanduslike aluste ümberkorraldamisega seoses näiteks uue süsteemi järgi kehtestatavatest liikmemaksudest kõrvale hoiduvate liikmete kui usuliselt leigete kirikust väljaarvamist, et koondada kirikusse vaid need, kes kirikust tõepoolest hoolivad. Lisaks

nõudis Põld kiriku liikmete ja vaimulike puhul kirikliku korra ehk kari rakendamist, s.t koguduse liikmetele usulist ja kõlbelist korda tagavate normide kehtestamist. Nende eiramisele oleksid järgnenud manitsemine ja vajaduse korral karistamine, mis võis pöörduda koguni kogudusest väljaheitmisega ja vaimulike puhul ametist vabastamisega. Põllu ettepanekud pälvisid ajakirjanduses kriitikat, kuid kirikus ka põhimõttelist toetust. Kõigele sellele lisandus 1921. a võitlus õpetusaluste paragrahvi sõnastuse ja tähenduse eest. Saanud alles pärast kiriku põhikirja trükkimist teada, et selle õpetusaluste paragrahvi oli muudetud, asus Põld koos oma poolehoidjatega nõudma nn protestantliku saba kustutamist. Õpetusaluste paragrahvi üle toimunud võitlus kiirendas alalhoidlike koondumist. Kokkuvõttes hakkas Põld võitlema alalhoidlike õpetuslike arusaamade ja seda esindava kirikukorralduse eest, tehes seda mh ka vastandumise kaudu õpetusaluste paragrahvi kehtivale sõnastusele ja selle sõnastuse toetajaile. Põllu võitlust süvendas 1921. a toimunud kõstrite kursuse järel ilmnenu tõi siasi, et Tallinna Pühavaimu koguduse õpetaja Theodor Tallmeister oli kursusel peetud ettekandes eitanud Jeesuse neitsisündi. Kõstrid esitasid Tallmeisteri usuliste vaadete kohta piiskop Kukele kaebuse, kuid viimane jättis selle pärast asjaosalistega toimunud vestlust tagajärjeta. Selle tulemusena tõusid usuküsimused avalikkuse huviorbiiti, avardades vaidlust ja süvendades kujunevat vastasseisu. Tallmeister toetus oma seisukohti kaitstes ka õpetusaluste paragrahvi kehtivale sõnastusele. Alalhoidliku voolu esindajate üleskutsel võeti viie praostkonna sinodil vastu otsus nõuda kirikupäevalt kui kiriku seadusandliku võimu esindajalt õpetusaluste paragrahvi sõnastuse muutmist. Lisaks suhtuti samades praostkondades toetatult kirikliku kari kehtestamisse. Õpetusaluste paragrahvi muutmist toetas samuti kõster-organistide ühing. Praostkondade sinodite ettepanekul võeti õpetusaluste küsimus 1922. a kirikupäeva kavva ja sellega omandas õpetusaluste üle toimuv võitlus ning teoloogiliste voolude kujunemine üldkirikliku ulatuse.

2. TEOLOOGILISED VOOLUD JA ARUTELU ÕPETUSKÜSIMUSTE ÜLE AASTATEL 1922–1925

2.1. 1922. aasta kirikupäeval puhkenud tüli kiriku õpetuslike aluste tõlgendamise üle

13.–15. juulil 1922. a Tartu ülikooli aulas toimunud kolmandal kirikupäeval tõusis oodatult keskseks teemaks põhikirja õpetusaluste paragrahvis sisaldunud fraasi „protestantismuse vaimule vastavas mõttes” põhikirjast eemaldamine. Kiriku põhikirja õpetusaluste paragrahv, ehk täpsemalt võitlus paragrahvi kehtiva sõnastuse muutmise või säilitamise üle, kujunes järgneva kolme aasta vältel kirikus keskseks vaidlusteemaks. Diskussiooni kestel formeerusid erinevaid teoloogilisi ja kiriku-korralduslikke seisukohti esindavad teoloogilised voolud.

1922. a kirikupäev algas 13. juunil palvejumalateenistusega Maarja kirikus, millele järgnes avajumalateenistus Pauluse kirikus. Maarja kirikus pidas altarikõne praost Põld. Meeleolu oli juba kirikupäeva algusest peale ärev, dotsent Eduard Tennmann nimetas Põllu altarikõnes esitatud vaateid tormi kuulutatavateks akordideks.⁵⁴³ Kirjakohale lKr 3,11 toetudes kõneles Põld Kristusest kui kiriku alusest. Tunnistades ja tunnustades kiriku välise korralduse muutmist ehk rahvakiriku korraldust, ei nõustunud ta nendega, kes olid tema hinnangul lootnud, et sellega koos on muutunud ka kiriku sisemine ehk õpetuslik alus: „Jumala maja seisab kõikumata, tema ei lase oma aluseid liigutada.” Ristikogudus oli rajatud tunnistusele, et Kristus on Jumala poeg, lunastaja, „tema on alus ja põhi, mis ta ise on seadnud ja oma werega pühitsenud.” Põllu sõnul soovis luteri kirik ka edaspidi usutunnistuskirjadest normatiivsena kinni pidada ega luba „neid isegi kõrgeks kiidetud protestantismuse waimu läbi mitte tumestada.” Kirik tuli üles ehitada usu põhikirjadele.⁵⁴⁴

2.1.1. Johan Kõpu ettekanne elavast kogudusest

Et esimesed kirikupäevad kulusid põhiliselt praktiliste küsimuste üle arutlemisele, olid piiskop Kukk ja kirikuvalitsuse liikmed avaldanud soovi, et kirikupäeva päevakorda kuuluksid edaspidi praktiliste küsimuste kõrval ka põhimõttelised, „kiriku laadi” analüüsivad ettekanded. Sellest lähtudes oli kolmanda kirikupäeva päevakorda võetud assessor Kõpu ettekanne elavast kogudusest.⁵⁴⁵ Huvi esimest korda Tartus

⁵⁴³ Kaja, nr 142, 26.6.1922, 2. Viimaselt kirikupäewalt.

⁵⁴⁴ MK, nr 25, 21.6.1922, 193. Meie kiriku alus. Tartu kirikupäewa awamisel Maarja kirikus awaldatud mõtted; Pesonen 2004, 147.

⁵⁴⁵ Hugo Bernhard Rahamäe väitel võeti kõne päevakorda seoses kirikupäevale esitatud ettepanekuga nn protestantliku saba kustutamiseks. Kõpp lükkab selle väite ümber. Aunver 1953, 38. Ettekanne avaldati ajalehes Postimees. PM, nr 134, 17.6.1922, 5. Elaw kogudus. Mõneti sarnaselt Rahamäega väitis Harald Põld kirikupäeva järel, et uuendusmeelse voolu esindajad olid teadlikud õpetusküsimuste tähtsusest ja nende kirikupäeva päevakorda võtmisest. Sellest lähtudes valmistasid nad end alalhoidlike rünnaku vastu ette. Ka Kõpu kõne kaitstes seepärast nn protestantlikku saba. MK, nr 28, 12.7.1922, 221. Usuwoolud kirikupäewal.

toimuva kirikupäeva vastu oli suur, ülikooli peahoone aula rõdu oli täitunud huvilistega.⁵⁴⁶

Kõpp, kes oli esimesest kirikukongressist peale olnud kirikukorraldustööde üks peamistest eestvedajatest ja vaba rahvakiriku kontseptsiooni formuleerija ning esimesel kirikukongressil selle esitaja, esines kirikupäeval programmilise kõnega evangeelsest kirikust ja seda kandnud elavast vaimust. Ühest küljest tuleb rõhutada, et see oli Kõpu seniste, kirikukorralduse aluseid puudutanud ettekannetega võrreldes kahtlemata kõige selgemini ja koondatult esitatud seisukohavõtt. Ettekanne polnud Kõpu sõnul küll tingitud õpetusaluste paragrahvi lõpus sisaldunud fraasi kohta kirikupäevale esitatud muudatusettepanekust, samas ei jätnud kõneleja seda küsimust ettekandes käsitlemata, andes seeläbi vihje õpetusaluste paragrahvi muutmise motiividest ja tähendusest. Kahtlemata mõjutas see kirikupäeva suhtumist ettekandes esitatud seisukohtadesse. Teisalt väärib aga toonitamist fakt, et kirikupäeval esitatud vaated olid kõlanud juba esimesel kirikukongressil, aga ka mitu korda hiljem. Nii pidid need kiriku ametikandjatele, kindlasti ka ühele osale koguduste saadikutest, olema vähemalt üldjoontes tuttavad. Just need seisukohad olid koondatud esimesel kirikukongressil Kõpu ettekandes kõlanud kontseptsiooni vabast rahvakirikust. Need seisukohad olid olnud aluseks ka põhikirja koostamisel ja esimese kirikukongressi järgsel redigeerimisel, mille eestvedajaks oli teatavasti olnud samuti Kõpp. Sellest lähtudes olid ettekandes esitatud vaated mõjutanud kiriku õpetusaluste paragrahvi täiendamist esimese kirikukongressi järel. Õpetusküsimuste päevakajalisuse tõttu asetusi need seisukohad aga võrreldes 1917. või 1919. aastaga hoopis teistsugusesse konteksti.

Kõpp alustas ettekannet tagasivaatega möödunud viiele aastale ja väitis, et kirik on raskest ajast üle saanud ning põhiosa liikmeid kirikule truuks jäänud. Sellegipoolest pidid kirikuliikmed endalt aeg-ajalt küsima, kas kirik areneb õiges suunas, et tegemist oleks elava Kristuse kogudusega. Mõtete avaldamine sellele küsimusele vastamiseks oli Kõpu sõnul tema ettekande peamine eesmärk. Kõne aluseks oli kirjakoht Jh 6,63 „Vaim on see, kes elustab”: „On see vaim eluvaim, siis on ta Jumala riigi teostaja, ei ole see vaim mitte eluvaim, siis ei ole tal olemise õigust.” Kiriku nimetusest lähtudes tuli kirikule anda õige sisu. Vabas kirikus pidi valitsema evangeelne vaim, mis on esmajoones vabadusevaim. Vaba rahvakirik ei tunne Kõpu sõnul härrasid ega orje, vaid ainult Jumala lapsi. Jeesus ei toonud mitte eeskirju ja seadusi, vaid hingelist vabadust. Nii nagu esimesel kirikukongressil esitatud ettekandes, andis ta nüüd kirikust ajaloolise ülevaate, mis päädis reformatsiooni tulemusena kätte võidetud evangeelse vabaduse kirjeldamisega: „Meie oleme protestantismuse lapsed. Inimese hing on kõige kallim väärtus, ta otsib ühendust Jumalaga ja siin ei saa ega tohi teine ennast vahele segada.” See oli Kõpu sõnul tõeline vabadus, mis oli kiriku põhikirjas avaldatud sõnades „protestantismuse vaimule vastavas mõttes”.⁵⁴⁷ Sellega oli tahetud kindlustada usupuhastuse tulemusena saavutatud inimese hinge õigust iseseisvalt, ilma vahendajateta Jumalaga ühendusse astuda ja

⁵⁴⁶ Kaja, nr 140, 22.6.1922, 2. Tänavuselst Eesti Ew. Luth. usu kirikupäewalt.

⁵⁴⁷ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Kiriku III Kirikupäeva protokoll Tartus 13., 14. ja 15. juunil 1922, 6; Rahamägi 1926, 32; Aunver 1953, 38; Ketola 2000, 89; Pesonen 2004, 148; Saard 2008, 81–82.

soovitud ära hoida inimeste usuline allutamine välistele autoriteetidele. Kirjeldatud positsiooni väljundiks oli inimese isikliku usulise kogemuse tähtsustamine ja sallivus. Vastavast seisukohast, mis esines kiriku põhikirjas, ei tohtinud vaba rahvakirik Kõpu hinnangul loobuda. Veelgi enam. Lõppsihiks pidi olema seisukord, et kirikus on koht igaihele, kes end tunnistab Jumala riigi poole. Kirik polnud Kõpu sõnul mitte otstarve iseeneses, vaid andis enesele tähenduse ja põlistas end üksnes töös Jumala riigi tõusmiseks ja kasvamiseks. Eelnevast lähtudes polnud protestantlikus kirikus kõrgemat asutust, mis oleks määranud kindlaks täpse kuju, milline peab olema inimese suhe Jumalaga.⁵⁴⁸ Kõpp tähtsustas üksikisikut ja indiviidi usulist kogemust, määratledes ning mõtestades kirikut esmajoones lähtudes üksikisiku ja Jumala suhtest. Ta jätkas: „Usutunnistuse kirjad ei ole mitte mõeldud nagu eeskirjad tulevatele põlvedele, mis täht=tähelt täita tuleksivad. Kohtumõistmisest nende põhjal ei või meie kirikus juttugi olla.” Põhikirja vabadus oli kirikut arendav, mitte ei pidanud saama kirikuelus komistuskiviks. Nii ei tohtinud elavat vaimu Kõpu sõnul mitte karta, vaid karta tuli hoopis vaimu kütkestamist ahelatesse. Ka kiriklik kari pidi olema kasvatav, mitte vaimu kütkestav abinõu. Kiriklik kari oli õpetusaluste paragrahvi kõrval teine päevakajaline teema, mida Kõpp oma kõnes põgusalt puudutas. Ta kordas 1922. a usuteadlaste konverentsi järel ajalehes Postimees Anton Jürgensteini esitatud arvamust, et Põllu esitatud kirikliku kari abinõud pärinevad ajast, mil inimese hinge väärtust ei tuntud. Kiriklik kari ei pea toimima kirikliku karistusena.⁵⁴⁹ Kriitikast lähtudes ei pidanud ta kari sellisel kujul rakendamist vaba rahvakiriku kontseptsiooniga kooskõlas olevaks.

Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirik oli rahvakirik, seotud rahvaga, kelle keskel ta töötas. Usulised eluavaldused olid mitmekesised, kirik oli Kõpu sõnul rahva hinge peegeldus. Vaba rahvakiriku korraldusele toetudes taotles Kõpp ühtlust ja ühtsust armastuses Kristuse ning armastuses rahva vastu. Ettekande lõpuosas astus Kõpp vastu ettepanekutele vähendada koguduse omavalitsusorganite õigusi, vihjates nii kirikupäevadel toimunud majandusküsimuste arutelule, millega sooviti koguduste nõukogude rolli piirata, aga ka ettepanekule vähendada kirikupäevast osavõtivate koguduste esindajate arvu. Iga selline kitsendus töötas tema sõnul „elutõusule” vastu. Seejuures kordas ta juba teisel kirikukongressil ettenägelikult esitatud seisukohta, et üleminek uuele korraldusele võtab aega, ja kogudustele tuleb anda aega harjumiseks, et tekiks vastastikune usaldus. Kus pole usaldust, seal ei aita tema hinnangul ka sundus.⁵⁵⁰

Ettekanne ärritas selles esitatud vaadete tõttu mitut vaimulikku sedavõrd, et vaatamata koosolekut juhatanud prof Rahamäe ettepanekule kõnes esitatud mõtete üle diskuteerida hiljem, selleks päevakorras ette nähtud ajal, nõudsid õp Nikolai Bäuerle ja praost Põld kõne üle viivitamatult põhimõttelisi läbirääkimisi. Kirikupäeva enamus nõustus siiski koosoleku juhatajaga ja nii lükkus väitlus Kõpu esitatud seisukohtade üle edasi. Ettekandele järgnes põhikirja muudatuse ettepanekute arutelu. Nii nagu oli edasi lükatud keskustelu Kõpu kõne üle, lükati praost August Westrén-Dolli ette-

⁵⁴⁸ PM, nr 134, 17.6.1922, 5. Elav kogudus.

⁵⁴⁹ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Kiriku III Kirikupäeva protokoll Tartus 13., 14. ja 15. juunil 1922, 6.

⁵⁵⁰ *Ibid.*

panekul kirikupäeva kolmandale päevale, 15. juunile, edasi ka põhikirja § 3 muutmise küsimus.⁵⁵¹

Väärib veel mainimist, et kirikupäev otsustas esimesel lugemisel võtta vastu põhikirja muudatuse (§ 38), mille kohaselt oli konsistooriumil õigus kord aastas toimivate kirikupäevade vahelisel ajal kehtestada ja tühistada „edasilükkamata asjades” seadusi. Sel moel konsistooriumi kehtestatud seadusemuudatuse järel oli kirikuvallitsusel kohustus sellest kogudusi ringkirjaliselt teavitada, samuti pidi konsistoorium andma vastavast seadusest või seadusemuudatusest ülevaate ja seda järgneval kirikupäeval põhjendada.⁵⁵² Vastavat põhikirja sätet, mis läbis kirikupäeval ka teise lugemise ja võeti seega vastu, otsustas konsistooriumi president piiskop Kukk juba samal kirikupäeval rakendada.⁵⁵³

Teine põhikirja muudatus, mis oli kirikuelu juba alates esimesest kirikupäevast mõjutanud ning mõjutas ka järgnenud aastatel, puudutas kiriku põhikirja § 32. Mitme praostkonna sinodil oli asunud toetama kirikupäeva koosseisu vähendamist. Igast kogudusest kahe esindaja ja kõstri ning vaimuliku kirikupäevale saatmist peeti liiga koormavaks ning seadusandliku kogu tööd aeglustavaks. Juba esimesest kirikupäevast peale oli see tekitanud ka kvoorumi probleemi. 1921. a lõpul asusid kirikud 135 kihelkonnas, 1922. a vähenes see arv nelja võrra, mitu kogudust koosnes rohkem kui ühest pihtkonnast. Kirikul oli 132 peakirikut⁵⁵⁴ ja 49 abikirikut või kabelit, niisiis oli ühtekokku 181 pea- ja abikirikut. Igast kogudusest läkitati kirikupäevale teatavasti kaks saadikut, abikogudusest üks. Lisaks neile võtsid kirikupäevast osa koguduse vaimulikud (1921. a lõpul oli kirikus 117 vaimulikku), neile lisandusid 15 adjunkti, vikaarõpetajat või diakonit. Kõstreid oli 1921. a lõpul 135. Ka nemad olid kirikupäeva saadikud.⁵⁵⁵ Seega küündis kord aastas kogunenud kirikupäeva saadikute arv üle viiesaja. Põhikirja kohaselt oli kirikupäev otsustusvõimeline, kui kohal oli pool saadikutest. Vähendamisetepanek kogus nii poolehoidjaid kui ka vastaseid, kiriku põhikirja komisjon oli paragrahvi muutmise vastu. Komisjoni liikme õp Tallmeistri hinnangul pidi kirikupäev ka edaspidi olema koguduste vahelise sideme looja, mis on võimalik vaid juhul, kui kirikupäeva istungitest võtavad osa koguduste esindajad. Nii tunnevad koguduste liikmed, et nende häältega

⁵⁵¹ *Ibid.*, 8p.

⁵⁵² *Ibid.*, 8, 8p; Rahamägi 1926, 32.

⁵⁵³ Selle põhjuseks oli vahetult enne kirikupäeva lõppu seoses Tartu ülikooli koguduse põhikirja muutmise ja põhikirja §-de 4–9 ja 11–12 laiendamisega teistele kogudustele tõstatatud kvoorumi küsimus. Et kirikupäev osutus vajaliku kvoorumi puudumisel otsustusvõimetuks, kuid piiskop Kukk soovis koguduse põhikirja muudatust siiski kiiremas korras kehtestada – see võimaldas ühtlasi lahendada tüli Tartu Peetri koguduses –, võttis ta kvoorumi kontrollimise järel sõna ja teatas, et konsistoorium kavatses põhikirja § 38 alusel muudatusetepanekud kehtestada. *Ibid.*, 13p.

⁵⁵⁴ 1923. a arvestati juurde kaks peakirikut (Elva ja Nõmme), mille hooned polnud veel valminud. Nii koosnes kirik 1923. a kirikupäeval esitatud piiskopi aruande kohaselt 134 peakirikust (neist 133 kivist, 1 puust hoone) ja 42 abikirikust. Kokku haldas kirik 176 kirikuhoonet ja koosnes 138 kogudusest 147 pihtkonnaga., millele lisandusid 25 abikogudust. EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku IV Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 12., 13. ja 14. juunil 1923, 2, 27p.

⁵⁵⁵ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Kiriku III Kirikupäeva protokoll Tartus 13., 14. ja 15. juunil 1922, 16, 20.

arvestatakse. Kirikupäev otsustas komisjoni ettepanekut toetada, ehk teisisõnu jäid kirikupäeva koosseisu moodustamise põhimõtted muutmata.⁵⁵⁶

2.1.2. Kiriku põhikirja õpetusaluste paragrahvi üle toimunud arutelu

15. juunil 1922. a aset leidnud õpetusküsimuste arutelu algas kiriku põhikirja komisjoni seisukohavõtuga. Komisjoni aruandja dots Tennmann teatas, et komisjon ei toeta § 3 lõpus esineva fraasi kustutamist ei toetanud. Tallmeister lisas, et kuna tegemist on õpetusküsimusega, peavad vaimulikud ja usuteadlased selle üle kiriku põhikirja kohaselt esmalt diskuteerima usuteadlaste konverentsil. Juhul kui kolm neljandikku konverentsist osavõtjatest hääletab fraasi põhikirjast eemaldamise poolt, võetakse küsimus taas kirikupäeva päevakorda ja kirikupäeval on õigus langetada selles küsimuses lõplik otsus. Sellest lähtudes soovitas Tallmeister läbirääkimised vastava küsimuse üle lõpetada.⁵⁵⁷

Pöld nõudis aga taas läbirääkimisi ja sidus õpetusaluste paragrahvi prof Kõpu ettekandega, mis tegi tema hinnangul arutelu selles sisaldunud mõtete tõttu tarvilikuks ning Kõpu ettekande järel Rahamäe esitatud ettepanekust lähtudes ka võimalikuks. Sõna saanud Pöld esines pikema sõnavõtuga, milles arvustas Kõpu kõnes esitatud mõtteid, süüdistades teda ajakirjanduse väitel lausa ketserluses, ja sidus Kõpu seisukohtade kritiseerimise ülevaatega kirikus valitsevatest teoloogilistest seisukohtadest.⁵⁵⁸ Tema hinnangul oli kirikupäeval esindatud kaks teoloogilist voolu: liberaalne ja konservatiivne. Nii nagu 1921. a jaanuaris ajalehes Meie Kirik ilmunud artiklis „Meie Kiriku seisukord ja seisukoht”, milles Pöld esimest korda kirjeldas kirikus eksisteerinud eri voolusid, toetus ta ka kirikupäeval esinedes ja kirikus eksisteerinud kahte voolu kirjeldades konservatiivse luterluse positsioonile, mille järgi kuuluvad liberaalse ehk uuendusmeelse voolu pooldajate hulka kõik need, kes ei esinda alalhoidlikku positsiooni. Voolude eristamise lakmuspaberiks oli ka õpetusaluste paragrahvi senise sõnastuse toetamine või selle lõpus sisalduva fraasi põhikirjast eemaldamise pooldamine. Selline voolude jaotus oli tema sõnul kehtinud juba 1919. a toimunud teisel kirikukongressil ja 1920. a-te kiriku reformimisel ning olnud aluseks kahe suurema seltsi liikmeskonna moodustumisel.⁵⁵⁹ Uuendusmeelse rühma teoloogilisi seisukohti ta põhjalikult ei analüüsinud – selle tulemusena oleks juba 1922. a selgunud, et uuendusmeelne rühm polnud sugugi ühtne –, vaid lähtudes alalhoidlike teoloogilisest positsioonist näitas ta kirikupäeva järel Kõpu peamiselt eklesioloogiat käsitlenud ettekannet ning üksikuid Tallmeisteri väiteid aluseks võttes nende seisukohtade ekslikkust. Kirikupäeval lausus Pöld, et põhikirja muudatus oli läbi viidud liberaalsete vaadete elluviimiseks ja see oli toimunud pärast teist kirikukongressi; kongressil vastu võetud põhikirjas ega ka teise kirikukongressi protokollis vastavat fraasi Põllu sõnul ei leidunud. Seetõttu tulevat see põhikirjast

⁵⁵⁶ *Ibid.*, 6, 8.

⁵⁵⁷ *Ibid.*, 12p; Ketola 2000, 89; Pesonen 2004, 148.

⁵⁵⁸ VM, nr 140, 19.6.1922, 5. 4. üleriikline ew.-luteriusu kirikupäew.

⁵⁵⁹ MK, nr 28, 12.07.1922, lk 220. Usuwoolud kirikupäeval.

kustutada.⁵⁶⁰ Koosoleku juhataja Rahamägi kaitses fraasi põhikirjas esinemist väitega, et põhikirja sellisel moel muutmist olid 1917. a toetanud Jaan Tõnisson ja organist Martin Kaho⁵⁶¹, mille tulemusena oli vastav fraas põhikirja lisatud. Muudatuse sisseviimise aega Rahamägi ei täpsustanud.

Õpetusaluste paragrahvi sõnastuse kõrval juhtis Põld tähelepanu vaimuliku ordi-
neerimisel antavale ametivandele, mis oli esimese kirikukongressi järel redaktsiooni-
komisjoni töö käigus asendatud töötusega ja põhikirja redigeerimisel pärast teist
kirikukongressi tõstetud põhimääruste alaost (§ 4) kiriku ametikandjaid puudutava
osa juurde (§ 50).⁵⁶² Teadmata ametivande töötuseks muutmise täpseid asjaolusid,
pidas ta sedagi muudatust õpetusaluste paragrahvi muutmise seotud vaimulike
tööks, selle muutmist ebaselgeks ja ebaseaduslikuks, ning nõudis seetõttu ametivande
taastamist. Kui Põllu jaoks oli töötus midagi vähem siduvat – see oli võrreldes van-
dega tema sõnul „wäga kahvatu” –, siis talle vastanud piiskop Kukk teatas, et ordi-
neerimisel antud töötus sisaldab samuti töötust pühakirja ja usutunnistuse alusel
püsimise kohta. Põhikirjas § 50 oli see tegelikult esitatud üldises sõnastuses, nimelt
pidid kiriku ametikandjad, sh köstrid, kiriku juhtmõtetest kinni pidama, andes
tunnistuse, et nad seisavad „kiriku tunnistuse alusel”. Töötuse ja ametivande ainus
erinevus seisnes viimase seotuses riigivõimuga. Nimelt oli ametivanne enne 1917. a
olnud ühtlasi truudusvanne riigile. Vaba rahvakiriku ja Eesti Vabariigi loomise järel
riigivõimu esindajate koostatud ja kirikule ette pandud vandevormel sisaldas küll
truuduse vandumist Eesti riigile, kuid ei sisaldanud piiskopi sõnul vähimatki viidet
Jumalale, mistõttu otsustati selle kasutamisest loobuda ja piirdui vaid töötusega.⁵⁶³
Sel moel kajastus see ka kiriku põhikirjas. Samas oli esimesel kirikukongressil
valitud põhikirja redaktsioonikomisjon 1917. a põhikirja eelnõus sisaldunud vande
asendatud töötusega juba enne, kui riigivõim oli kirikule uue vandeteksti esitanud,
kusjuures 26.–27. septembril 1917. a aset leidnud redaktsioonikomisjoni istungist,
kus vastav muudatus põhikirja eelnõusse sisse viidi, oli osa võtnud ka Põld.⁵⁶⁴ Niisiis
oli üks terminite vahetus toimunud juba varem. Mil moel oli sellega muutunud
ordineerimisel antud vande/töötuse tähendus, sellel Kukk ega Põld ei peatunud.
Põhjus selleks oli lihtne: kuigi muudatus kajastus küll esimese kirikukongressi
redaktsioonikomisjoni protokollides, oli selle põhikirja lisamisest möödunud ligi viis
aastat, ja et põhikirja oli teise kirikukongressi järel veel kord redigeeritud, peatuti
vaid teise kirikukongressi järel põhikirja redigeerimisel tehtud muudatustel. 1917. a
redaktsioonikomisjonis toimunud põhikirjamuudatusest ei olnud Kukul ega Põllul
kirikupäeval sõna võttes ajalise vahe tõttu ülevaadet.

⁵⁶⁰ MK, nr 26,28.6.1922, 204. Tartu kirikupäew; Rahamägi 1926, 33; Aunver 1953, 38; Ketola 2000, 89; Pesonen 2004, 148.

⁵⁶¹ Rahamägi peab ilmselt silmas esimesest kirikukongressist osa võtnud Tallinna Pauluse koguduse saadikut, organisti ja kooliõpetajat Martin Kahu.

⁵⁶² EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 42p; Põhikiri 1920, 14.

⁵⁶³ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Kiriku III Kirikupäeva protokoll Tartus 13., 14. ja 15. juunil 1922, 12p; MK, nr 34, 23.8.1922, 266–267. Usuwoolud kirikupäewal.

⁵⁶⁴ EELKKA, Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917, 40p.

Põllu kriitikaga ühinesid õp Eugen Tannebaum, õp Bäuerle, Nissi koguduse saadik Jaan Gefria (Kefria) ja köster Veimer.⁵⁶⁵ Neist viimane esines oma sõnavõtu otsese süüdistusega, väites, et kirikus on vaimulikke, kes ei tunnista Kristust „piibli mõttes Jumala pojaks” ning peavad ülestõusnud Kristuse ilmumist visiooniks või viirastusteks, Kristuse imetegusid aga võimatuks. Seejärel süüdistas Haapsalu koguduse vennastekoguduse taustaga saadik Mart Tamverk teoloogiliselt liberaalsete vaadete esindamises ka usuteaduskonda ja tegi ettepaneku teaduskond sulgeda.⁵⁶⁶ Põld väitis kirikupäeva järel, et usuteaduskonna kaotamisest ei olnud keegi siiski kõnelnud, kirikupäeval oli vaid küsitud, kas kirikul on tarvis usuteaduskonda, mille üks osa õppejõude on teoloogiliselt liberaalsel positsioonil.⁵⁶⁷ 1923. a algul väitis Põld, et kirik on võimeline hakkama saama ka ilma usuteaduskonna ja selle professoriteta, kui kirikule „sealpoolt enam midagi vastu võtmise vääriks ei pakuta.”⁵⁶⁸ Tallmeistri sõnul nimetas Põld kirikupäeva sõnavõtu usuteaduskonda halvustavalt protestantluse pesaks ja näitas, et „ta kõige kurja juur olewat.”⁵⁶⁹ Sellele hinnangule vastas Põld, et usuteaduskond pole mitte protestantluse pesa, vaid protestantlus on teinud usuteaduskonda pesa, vihjates esmajoones Kõpule, mitte kogu teaduskonnale. Kõik usuteaduskonna õppejõud ei toetanud tema väitel sugugi protestantliku vaimu põhikirjas säilimist ega esindanud fraasi toetajatele omistatud teoloogilisi seisukohti.⁵⁷⁰ Sellega pidas Põld eelkõige silmas baltisaksa päritolu usuteaduskonna õppejõude. Vaimulikke süüdistanud Veimer oli mäletatavasti ka 1921. a sügisel Tallmeistri vastu esitatud kaebuse üks algatajatest ja eestvedajatest. Juba köstri sõnavõtu ajal tõusid Kõpp ja Tallmeister püsti ning nõudsid, et Veimer nimetaks konkreetsete ametikandjate nimed, kes kiriku õpetusest kõrvale kaldusid. Nende nõudmisega ühines koosolekut juhatanud Rahamägi, mispeale Veimer nimetas Tallmeistri nime ja mainis ka ühte usuõpetajat-hingekarjast, kelle all ta pidas tõenäoliselt silmas Tennmanni.⁵⁷¹

Kirikupäeva õhkkond oli muutunud enneolematult pingeliseks. Usuteaduskonna positsiooni teemal sõna võtnud dekaan prof Sild väljendas oma kõnes esiti nõutust. Kui Riigikogu, kus oli parajasti pooleli Tartu ülikooli seaduse arutelu (millega seoses oli ebakindel usuteaduskonna säilimine), teaduskonda ülikooli koosseisus näha ei soovinud, ning kirikupäeva ees samuti kahtlevate seisukohtadega esineti, ei puudunud palju, et teaduskond oleks kaotanud igasuguse toetuse ja pidanud seetõttu tegevuse lõpetama.⁵⁷² Samas püüdis Sild teaduskonda kaitsta ja puudutas oma kõnes ka õpetusaluste küsimust, näidates fraasi eri tõlgendusvõimalusi ning väitis sellest lähtudes, et fraasi põhikirjas püsimisega võisid olla rahul mõlemad osapooled. Ta

⁵⁶⁵ Rahamägi 1926, 33.

⁵⁶⁶ Kristlik Perekonna Leht, nr 10, oktoober 1922, 153–154. Awalikuks saanud „salaja asi”. Tema toimetamisel ja trükikojas ilmus Haapsalus 1924. a ajaleht Sõber. MK, nr 10, 5.3.1924, 78. Õige weider waimulik leht.

⁵⁶⁷ MK, nr 27, 5.7.1922, 211. Kirikupäeva järelkaja meie ajakirjanduses.

⁵⁶⁸ MK, nr 5, 31.1.1923, 35. „Protestantlise ilma” eksiwaadetest.

⁵⁶⁹ PI, nr 1, jaanuar 1923, 1. Mida me tahame?

⁵⁷⁰ MK, nr 4, 24.1.1923, 27. „Protestantlise ilma” eksiwaadetest; MK, nr 5, 31.1.1923, 36. „Protestantlise ilma” eksiwaadetest.

⁵⁷¹ MK, nr 33, 16.8.1922, 259. Usuwoolud kirikupäewal.

⁵⁷² Kaja, nr 142, 26.6.1922, 2. Viimaselt kirikupäewalt.

märkis, et alalhoidlike kõrval on kirikusse vaja ka teoloogiliselt liberaalseid vaimulikke.⁵⁷³

Oma vaateid kaitses ka Tallmeister, puudutades Kristuse neitsisünni erinevaid tõlgendusvõimalusi.⁵⁷⁴ Tallmeister andis kirikupäeva ees ülevaate kõstrite kursuse järel tema vastu esitatud süüdistustest, väites muu hulgas, et tema peamine süüdistaja, köster Veimer, oli kursustest osa võtnud vaid mõnel üksikul korral ja süüdistus põhines kontekstist välja rebitud väidetel. Kõpp, kelle otsesest süüdistamisest Veimer oli hoidunud, tundis end kirikupäeva ees esitatud kriitika tõttu aga sedavõrd lööduna, et astus assessori kohalt tagasi, nimetades konservatiivsete saadikute vaimu kesk-aegeks inkvisitsioonivaimuks.⁵⁷⁵ Tema sõnul oli kirikupäeval esitatud kriitika puhul tegemist umbusaldusavaldusega, mis andis võimaluse teda nimetada jumalasalgaajaks, millega ta ei saanud nõustuda.⁵⁷⁶ Kokkusattumuslikult järgneski Kõpu avaldusele sellesisuline süüdistus, mille esitaja, saadik Gefria, ähvardas „kodus Vennaste kogudusele avalikult rääkida, missugused jumalasalgaajad kirikus ametis olevat.” Esitatud süüdistus oli suunatud eelkõige Tallmeisteri vastu, nimelt julges Gefria oma sõnavõttu kogu vennastekoguduse nimel väita, et juhul kui Tallmeister tööd kirikuõpetajana jätkab, kavatseb vennastekogudus kirikust täielikult eralduda.⁵⁷⁷ Lõunavaheaja järel esitati Kõpp taas konsistooriumi assessori kandidaadiks ja valiti 97 poolthäälega ametisse tagasi. Vastuhääli anti 16 (kirikupäeva registreeritud saadikuid oli 179, nii ei osalenud hääletusel 66 saadikut ehk rohkem kui 1/3 kirikupäeva saadikutest). Kõpu valimise järel toimusid konsistooriumi asepresidendi valimised. Senine asepresident Akel oli 1922. a mais esitanud avalduse ametist vabastamiseks. Konsistoorium edastas avalduse kirikupäevale, kes selle rahuldas. Akeli tagasiastumise põhjuseks oli tema määramine Eesti riigi saadikuks Soome.⁵⁷⁸ Akeli asemel valiti konsistooriumi asepresidendiks Tartu ülikooli Rooma õiguse dotsent ja Riigikogu liige Jüri Uluots.⁵⁷⁹

Kõpu tagasivalimise järel kerkis taas kiriku õpetusaluste küsimus. Lõunavaheaeag oli nii kiriku ametikandjatele kui ka koguduste esindajatele mõjunud rahustavalt, teravate sõnavõttudega enam ei esinetud ja Põld leppis Tallmeisteri esitatud ettepanekuga võtta õpetusaluste paragrahvi küsimus usuteadlaste konverentsi päevakorda.

⁵⁷³ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Kiriku III Kirikupäeva protokoll Tartus 13., 14. ja 15. juunil 1922, 12p; MK, nr 26, 28.6.1922, 204. Tartu kirikupäew.

⁵⁷⁴ PI, nr 1, jaanuar 1923, 4. Kuidas on lugu Jeesuse üleloomuliku ilmalemisega?

⁵⁷⁵ Kaja, nr 140, 22.6.1922, 2. Tänavusel Eesti Ew. Luth. usu kirikupäewalt; Ketola 2000, 90; Vihuri 2004, 25; Pesonen 2004, 148–149; Saard 2008, 82.

⁵⁷⁶ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Kiriku III Kirikupäeva protokoll Tartus 13., 14. ja 15. juunil 1922, 12p.

⁵⁷⁷ DK, nr 7/8, juuli-august 1922, 68. Aus Kirche und Gemeinde.

⁵⁷⁸ Eero **Medijainen**. *Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997, 96, 348.

⁵⁷⁹ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Kiriku III Kirikupäeva protokoll Tartus 13., 14. ja 15. juunil 1922, 14p; Pesonen 2004, 149.

Samuti võeti konverentsi päevakorda Põllu tõstatatud ametivande taastamise küsimus. Sellega arutelu kolmandal kirikupäeval lõppes.⁵⁸⁰

2.2. 1922. aasta kirikupäeva järelkaja. Uuendusmeelne ja alalhoidlik vool

Kolmandal kirikupäeval aset leidnud vastasseis oli kirikuelus murdepunktiks. Esiteks seisneb kirikupäeva tähtsus kirikus eksisteerinud erinevate õpetuslike seisukohtade avalikus teadvustamises, teiseks tuleb tähtsustada Kõpu kõne tulemusena selgunud tõsiasja, et esimesel kirikukongressil esitatud mõtteid ja vaba rahvakiriku kontseptsiooni oli kirikus tõlgendatud juba alates kiriku loomisest väga erinevalt. Kui üldhinnang kirikupäeval toimunud oli peaaegu kõikides sel teemal avaldatud kirjutistes positiivne – kirikupäeva nimetati inspireerivaks, ilmutuslikuks, kõigele vaatamata harmooniliseks, kirikut uuendavaks sündmuseks, mis pani liikuma kauni mõtte jne –, siis põhjused, miks toimunud tähtsustati, ja hinnangud, mida seejuures esitati, erinesid üksteisest sama põhimõtteliselt kui kirikupäeval teineteisega põrkunud seisukohad.

Aluseks, millele kirikupäeval aset leidnud vastasseisu ja selle tähendust analüüsinud kirjutistes toetuti, oli Põllu esitatud jaotus liberaalsetest ja konservatiivsetest kiriku ametikandjatest ning koguduste saadikutest. Selle kõrval kasutati ka teisi terminitepaare: uuendus- ja vanameelsed, vabameelsed ja tagurlased, protestandid ja luterlased. Esitatud hinnangute tulemusena juurdus nii kirikus kui ka avalikkuses arusaam, mille kohaselt jagunesid kiriku ametikandjad ja koguduste saadikud uuendusmeelseteks ning alalhoidlikeks. Esimesed toetasid põhikirja senist sõnastust, teised soovisid viidet protestantlikule vaimule põhikirjast kõrvaldada. Sellega kaasnes teineteisele vastandumine ja tihti sellelt aluselt enese defineerimine.

Ajalehes Kaja ilmunud artiklis, mille autoriks oli, arvestades kirjutise stiili ja selles väljendatud seisukohti, tõenäoliselt dots Tennmann (artikli lõpus on initsiaalid E. T.), nimetati kiriku uuendusmeelsesse tiiba (Tennmann kasutas mõistet „liberaalne“) kuuluvaks kahes kõrgemas usulises asutuses – usuteaduskonnas ja konsistoriumis – ametis olevaid vaimulikke (neil oli artikli autori hinnangul neis asutustes „kindel koda“), nooremaid eestlastest õpetajaid ja teatud osa koguduste saadikuid. Alalhoidlikel seisukohtadel olid kõstrid ja teatud osa koguduste saadikuid, aga ka põhiosa koguduste liikmeid. Samuti esindasid alalhoidlikke vaateid baltisakslastest vaimulikud, kelle kõrval paistsid silma vanemad eesti rahvusest kirikuõpetajad ja „korporatsiooni vaimu“ esindavad nooremad eesti rahvusest õpetajad. Viimaseid nimetati teisel ka baltimeelse kasvatuses saanud meesteks. Arvuline ülekaal oli Tennmanni hinnangul viimase rühma ehk konservatiivide käes.⁵⁸¹

Ajalehes Vaba Maa nimetati protestantluse kaitsjatena nooremat vaimulikukonda, eestlastest usuteaduskonna õppejõude, aga ka piiskop Kukke. Protestantliku vaimu

⁵⁸⁰ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Kiriku III Kirikupäeva protokoll Tartus 13., 14. ja 15. juunil 1922, 14; Rahamägi 1926, 33; Aunver 1953, 39; Ketola 2000, 90; Pesonen 2004, 148.

⁵⁸¹ Kaja, nr 142, 26.6.1922, 2. Viimaselt kirikupäevalt; Kaja, nr 141, 23.6.1922, 4–5. Waba usk.

peamiste vastastena mainiti kõstreid.⁵⁸² Sisuliselt samasuguse iseloomustusega esines usuteaduskonna üliõpilane Jakob Albrecht (Aunver; tekstis kasutatud nimetähti J. A.), kes nimetas Kõpu seisukohtade ehk vabameelse tiiva pooldajatena eesti rahvusest õpetajaid, nooremapoolseid vaimulikke ning piiskoppi, vastastena Bäuerlet, Tannebaumi, Põldu ja kõstreid.⁵⁸³

Esines ka kaalutletumaid ja vähem üldistavaid hinnanguid. Tõenäoliselt kiriku-päevast osa võtnud vaimulik, pseudonüümi Servus Servorum kasutanud arvamuskirjelduse autor väitis, et kõstri usu lineaarne seisukoht oli tegelikult üheselt ja selgelt määratlemata, olles pigem seotud kirikupoliitilise sooviga kaitsta oma ametit – kuigi kõstri ameti osas soovis muudatusi suur osa kiriku vaimulikkonnast, oli Kõpp mäletatavasti juba esimesel kirikukongressil nõudnud kõstriameti põhjalikku ja seisuslikku muutust, alalhoidlikud vaimulikud soovisid mõõdukamaid reforme, mistõttu kujunes 1920. a-te algul keskseks teemaks kõstri haridustaseme tõstmine –, koguduste saadikute hoiakud ja seisukohad olid sõltuvalt piirkondade ajaloost ja traditsioonidest samuti mitmesugused; nii oli Põhja-Eestist pärit rohkesti vennastekoguduse vaimsusega saadikuid, Lõuna-Eestist soovisid koguduste esindajaid, kes rõhutasid kiriku ühiskondlikke ülesandeid ja tähtsustasid kirikut esmajoones sellest lähtudes. Alalhoidlike arv ületas uuendusmeelsete oma.⁵⁸⁴

Kirikupäeval aset leidnud vastasseisu hindamisel tuleb erilist tähelepanu pöörata kahe rühma esindajatele omistatud seisukohtadele ja nende kirjeldamiseks kasutatud märksõnadele. Kui välja arvata Põllu artiklid ajalehes Meie Kirik ja baltisaksa ajakirjanduses ilmunud arvamused, kaldusid vaimulikud, usuteaduse üliõpilased või ajakirjanikud, kes pärast kirikupäeva sõna võtsid, toetama uuendusmeelset positsiooni. Positiivsed olid uuendusmeelsed vaated, negatiivsed soovisid konservatiivseid seisukohti. Viimaseid nimetati mitmel juhul tagurlikuks. Kiriku uuendusmeelset rühma, ühes silmapaistvate esindajate Kõpu, Tallmeistri ja Kukega, kirjeldati kui vaba vaimu esindajaid. Selle all peeti silmas Kõpu esitatud kultuuroptimistlikku ja demokraatlikku kontseptsiooni, mille märksõnaks oli Jakob Albrechti artiklis nimetatud „evangeeliumi vaba vaimu rahva kirik”, milles valitseb Kristuses kehas-tunud armastus. Armastuse ja vabaduse vaim võimaldab inimestele, kes selle järgi tarvidust tunnevad, tee otsimist ja leidmist Jumala juurde.⁵⁸⁵ Demokraatlik kiriku-korraldus peegeldas demokraatlike ideale ja põimus ka Eesti riigi demokraatlike alustega. Selle teoloogiliselt liberaalse, avara, sallivusest ja mitmekesisusest kõnelnud üldkontseptsiooni alla mahtusid muuhulgas Tallmeistri kirikupäeval esitatud seisukohad kristoloogias, mida kirikupäeval toimunud vastasseisu kirjeldanud artiklites pikemalt ei käsitletud.

Tennmann imestas, et konflikt alalhoidlike ja uuendusmeelsete vahel oli puhkenud sedavõrd hilja, teatades, et isegi Rootsist olid Eestis valitsenud liberaalsed meeleolud ning liberaalide rohkus olnud juba ammu teada. Tema jaoks oli kirikupäeval toimunud vastasseis revolutsioon, mida kirikult oli oodatud ja mida vaba rahvakirik oli oma viieaastase ajaloo jooksul juba mitu korda varemgi läbi elanud. Ta visandas

⁵⁸² VM, nr 140, 19.6.1922, 5. 4. üleriikline ew.-luteriusu kirikupäev; Ketola 2000, 90.

⁵⁸³ Kaja, nr 140, 22.6.1922, 2. Tänauselt Eesti Ew. Luth. usu kirikupäewalt.

⁵⁸⁴ Kaja, nr 141, 23.6.1922, 4–5. Waba usk.

⁵⁸⁵ Kaja, nr 140, 22.6.1922, 2. Tänauselt Eesti Ew. Luth. usu kirikupäewalt.

lugejate ette alates 1917. a aset leidnud „revolutsioonide” rea: kõstrite revolutsioon ehk vaimulikega samaväärsete õiguste nõudmine esimesel kirikukongressil, revolutsioon kogudustes ehk omavalitsuse õiguste kehtestamine, revolutsioon kirikuvalitsuses ehk eestlastest kirikuvalitsuse ametisse astumine 1919. a, revolutsioon rahvuspraostkondade loomisel 1920. a, piiskopi ametissepühitsemine ja sellega seoses revolutsioon piiskopi ametiriietuse ümber, teiselt poolt aga riigipoolne kontrerevolutsioon ehk usuõpetuse, maaseaduse ning seisuste kaotamise seaduse kehtestamine. Viimasena toimus 1922. a kirikupäeval protestantliku vaimu revolutsioon. Revolutsiooniline areng oli muutnud kiriku vaimsemaks ning toetudes kirikupäeval kõlanud õp Lattiku kõnele riigivõimu ja kiriku suhetest, väitis Tennmann, et riigivõimu ja ajakirjandust ka kiriku suhtes leplikumaks.⁵⁸⁶ Alalhoidlike kirjeldades mainis Tennmann, et kõik konservatiivid ei toetunud küll Piibli verbaalinspiratsioonile, samas „ei lasknud temast ka palju eemale”. Alalhoidlike gruppi peeti uuendusmeelsete rühmast õigustatult eneseteadlikumaks.⁵⁸⁷

Alalhoidlikud vaimulikud ja koguduse saadikud olid oma nõudmistes uuendusmeelsest rühmast selgelt valjusõnalisemad. Sellest andis tunnistust nii nende esinemine kirikupäeval kui ka kirikupäevale eelnenud sündmused. Kui alalhoidlike hinnangul sooviti fraasiga „protestantismuse vaimule vastavas mõttes” kirikusse tuua vaimu, mis polnud luteri kirikule omane, siis uuendusmeelsete leeris nimetati alalhoidlike seas nähtavale tulnud vaimu keskaegseks inkvisitsioonivaimuks, see oli „keskajaline katolitsism”. Et tegemist oli nn vaba vaimu suretamisega, tuli evangeelses kirikus selle vastu võidelda. Selline oli üldjoontes kirikupäeva vaadete analüüsimisel kasutatud sõnavara ja retoorika.

Vaatamata vahetult kirikupäeva järel ilmunud artiklites esitatud kirjeldustele kirikus valitsenud meeoleoludest ja rühmadest, jäi nii uuendusmeelsete kui ka alalhoidlike vaadete käsitlemine üldsõnaliseks ja seisukohti pikemalt ning põhjalikumalt ei esitatud ega analüüsitud. Olgugi et artiklite autoriteks olid kas vaimulikud või usu-teaduskonna üliõpilasest tulevane vaimulik, ilmusid kirjutised Eesti päevalehtedes, mistõttu olid käsitlused ülevaatlilikud. Teisisõnu ei kaasnunud ajakirjanduses avaldatud üldsõnaliste seisukohtadega avalikkuse ees ega kirikuski selgust kahe rühma teoloogilistest ja kirikukorralduslikest seisukohtadest.

Seevastu leidis mitmel juhul mainimist õpetusküsimuste ja kirikus moodustunud rühmade seos eestlaste ja baltisaksa rahvusgrupi huvide ning hingelaadiga. Rahvus-küsimust käsitlenud Mikko Ketola on väitnud, et Eesti ajakirjanduse jaoks olid kirikupäeva sündmuste käsitlemisel esikohal just rahvuslikud küsimused.⁵⁸⁸ Rahvus-küsimuse avarama tausta moodustas ühelt poolt uuendusmeelsete seisukohtade sidumine Eesti demokraatlike ja vabadusideaalidega – kahtlemata oli sellel ka rahvuslik varjund –, ning teiselt poolt alalhoidlike seostamine konfessionaalse või ortodokse luterluse positsiooniga.⁵⁸⁹ Rahvuste huvid, eriti vihjed baltisaksa vaimulikele kui endise aja ja härraskirikliku vaimu kandjatele ja esindajatele, tekitasid tõepoolest ka 1922. a kirikupäeva järel endistviisi poleemikat, nagu ka kiriku loomisel kujunenud

⁵⁸⁶ Kaja, nr 142, 26.6.1922, 2. Viimaselt kirikupäewalt.

⁵⁸⁷ Kaja, nr 141, 23.6.1922, 4–5. Waba usk.

⁵⁸⁸ Ketola 2000, 90.

⁵⁸⁹ Pesonen 2004, 179.

vastasseisu ajal; siiski polnud need, erinevalt 1919. a kirikukongressist ja selle teemadest, enam esmatähtsad. Rahvuslik kuuluvus moodustas vaadete ja selle alusel kirikus eksisteerinud eri gruppide hindamisel üksnes ühe hästi eristatava kriteeriumi. Baltisaksa vaimulikest ja kirikuliikmetest kujunes õpetusküsimuste üle puhkenud tülis esialgu küll vormiliselt, kuid mitte sisuliselt ehk teoloogiliselt iseseisev rühm. Nad olid põhiosa kõtrite ning väikese osa eestlastest vaimulike ja koguduste saadikutega kiriku alalhoidliku voolu esindajad. Kirikukorraldusliku võitluse käigus baltisaksa vaimulike positsioon aga muutus, nii olid nad teoloogiliselt küll alalhoidlikud, kuid suur osa baltisaksa vaimulikke ei nõustunud alalhoidliku voolu kirikukorralduslike seisukohtadega ja paigutusid kirikukorralduslikus mõttes pigem kiriklik-konfessionaalse ehk kiriku keskvoolu esindajate hulka.

Väärib mainimist, et rahvust ja sellega seostatud vaimulaadi, näiteks baltisakslasi ja tagurlust või eestlasi ja nn vaba vaimu, kirjeldati kõige enam Eesti päevalehtede veergudel ja mõnel juhul ühe osa uuendusmeelsete vaimulike leeris, mille tulemusena püsis ja süvenes arusaam baltisakslastest kui alalhoidlikest ja endisaegseid põhimõtteid esindavatest vaimulikest. Sellele lisandus väide baltisakslaste soovist säilitada senine poliitiline mõjukus. Valdav osa baltisakslastest esindas teoloogiliselt alalhoidlikku positsiooni, mis mõjus kirjeldatud kontseptsiooni kinnistavalt. Vastav seisukoht kerkis õpetusaluste vaidluse käigus esile ka järgnenud aastatel. Sellest kujunes üks selgesti eristatav moodus „teise” defineerimiseks, mida esitades püüti end positsioneerida. Rahvuslikust kuuluvusest tähtsam oli rahvusega kaasnev stereotüüpne vaimsus ehk saksameelsus või sakslus. Selle vaimulaadi sünonüümiks kirikus oli tagurlus või nn tagurlik vaim. Sellega sildistati ka need alalhoidlikud kiriku ametikandjad ja kirikuliikmed, kes polnud baltisaksa päritolu. Kiriku alalhoidlikud vaimulikud ja kõstrid pidasid rahvuse ja sellele omase vaimulaadi rõhutamisest tähtsamaks õpetusküsimusi.⁵⁹⁰

Niisiis polnud rahvuse alusel seisukohtade eristamine ja esitamine küll arutelu aluseks, kuna diskussioon toimus esmajoones kirikukorralduslike ja õpetuslike vaadete üle, kuid baltisakslastele omast vaimulaadi samastati mitmel juhul õpetuslikult alalhoidlike seisukohtadega. Rõhutatult rahvuslikust vaatenurgast käsitleti kirikus toimuvat nii 1922. a kirikupäeva järel kui hiljem peamiselt Rahvaerakonna ja Kristliku Rahvaerakonna ümber koondunud kirikuliikmete seas ning ajalehes Postimees, milles ilmus 1922. a kirikupäeva avapäeval, 13. juunil, kõlava pealkirjaga artikkel „Eesti rahvuslik kirik”. Selles kutsuti jätkama protestantliku kiriku arendamist senises, protestantlikus, rahvuslikus ja vabas vaimus.⁵⁹¹ Pärast kirikupäeva ilmunud artiklis kirjeldati kirikupäeval võidutsenud protestantliku vaimu vastaseid kui kõige tagurlikumaid vaimulikke, kelle hinges olid vana aja mälestused. Baltisaksa vaimulikke kui eri kategooriat artiklis ei mainitud. Tagurlike õpetajate arvu hindas Postimees tagasihoidlikuks, põhiosa kirikuliikmeid olevat „wabade waadetega”. See on vastuolus mitmes teises kirikupäeva järel avaldatud kirjutises esitatud hinnanguga, mille kohaselt peeti alalhoidlike gruppi nii arvukamaks kui ka eneseteadlikumaks. Postimehele omasel rahvuslikul moel seoti rahvakirikus valitsev

⁵⁹⁰ MK, nr 27, 5.7.1922, 211. Kirikupäeva järelkaja meie ajakirjanduses.

⁵⁹¹ PM, nr 130, 13.6.1922, 1. Eesti rahvuslik kirik; Ketola 2000, 88; Pesonen 147.

vaimsus eesti rahva vabaduspüüdlustega, mida oli minevikus soovitud samuti maha suruda, kuid mis on siiski võidutsenud samuti kui protestantlik vaim.⁵⁹²

Baltisaksa kirikuringkondade jaoks oli kirikupäeval teadvustatud jagunemine ja eri seisukohti esindanud kiriku ametikandjate ning koguduste liikmete vastandumine üksnes eesti vaimulikke ja kirikuringkondi puudutav probleem. Õp Alfred Bidderi sõnul püsisid saksa kogudused ja kirikuliidmed kõik usutunnistuse alusel. Ta tunnustas praost Põldu ja ajalehes Meie Kirik avaldatud kirjutisi, milles Põld kirjeldas tagajärgi, mida põhikirja „õnnetu paragrahvi” sõnastus kirikus ja selle liikmete usulises elus võib põhjustada.⁵⁹³ Baltisakslastest vaimulikud osutasid seoses õpetusaluste paragrahvi üle toimunud vaidlusega eelkõige õpetuslikele seisukohtadele.

2.2.1. Praost Harald Põllu ja alalhoidliku voolu teoloogilised seisukohad ning kirikupäeva järgne kriitika

Praost Põllu artiklid ajalehes Meie Kirik moodustavad vahetult kirikupäeva järel ilmunud kirjutiste seas selge erandi. Neis analüüsiti kirikupäevale eelnenud sündmusi ehk artikli autori seisukohti kirikus eksisteerivate teoloogiliste voolude senisest avaldumisest ja voolude esindajate organiseerumisest. Põgusalt puudutas Põld ka kahe voolu teoloogilisi seisukohti. Viimase aluseks oli Kõpu kõne, mis avaldati pärast kirikupäeva ajalehes Postimees ja mida Põld lausehaaval tsiteerides arvustas, esitades seeläbi esmakordselt ülevaate alalhoidliku voolu teoloogilistest seisukohtadest. Kahe rühma esindajate vahel valitsevaid lahkavusi kirjeldas Põld ajalehes Meie Kirik ilmunud kaheksaosalises artikliseerias „Usuvoolud kirikupäeval”.⁵⁹⁴ Põld kordas kirikupäeval esitatud seisukohta, mille kohaselt oli kirik jaotunud kaheks: konservatiivseks ehk luterlikuks ja liberaalseks ehk protestantlikuks vooluks. Konservatiivse voolu esindajad olid koondunud põhiliselt EMS, aga ka Eesti Sisemisjoni Seltsi ümber, liberaalse voolu esindajad võtsid seevastu osa eelkõige KKIES tegevusest. Viimase liikmeteks oli Põllu sõnul ka „hulk alalhoidlikkude waadetega kirikuõpetajaid ja kirikuliidmeid”, juhtiv ja valdav osa seltsi liikmetest olid aga siiski uuendusmeelse voolu esindajaid. Ehkki Põld seda ei maininud, oli seltside tegevusest osavõtnute kõrval rohkesti vaimulikke, kes ei olnud ei ühe, teise ega kolmanda mainitud seltsi liikmed ja ei osalenud seltside tegevuses. Täpset arvu on liikmete nimekirjade puudumise tõttu võimatu määrata, kuid ühe või teise seltsiga oli allikates esinevate andmete alusel seotud kindlasti umbes 50% vaimulikest. Et seltsitegevusest võttis osa kirikuelus aset leidnud muudatuste elluviimisel kõige aktiivsemalt kaasa rääkinud ja muudatusi algatanud vaimulikkond, tuleb seltsitegevust ning selles osalenud vaimulikeringi ja seltside aluspõhimõtete alusel koondumist ka tähtsustada.

Kuigi kuuldusi teoloogiliselt liberaalsetest vaimulikest oli kirikus kostnud juba varem, tuli uuendusmeelsete olemasolu Põllu väitel kirikus selgelt nähtavale 1921. a algul seisukohtades ajalehele Meie Kirik laekunud artiklites, mida ta oli keeldunud

⁵⁹² PM, 17.6.1922, 7. Tartu teated. Kirikupäeva istumised lõppenud; Ketola 2000, 90.

⁵⁹³ DK, nr 9, september 1922, 75. Aus Kirche und Gemeinde. Bevorstehende Kämpfe um das Bekenntnis; Ketola 2000, 90; Pesonen 2004, 150.

⁵⁹⁴ Artikliseeria ilmus ajalehes Meie Kirik alates 12. juulist kuni 6. septembrini 1922. a.

avaldamast, ja sisemisjoni seltsis aset leidnud vastasseisus. Sellele järgnes kõstrite esitatud kaebus Tallmeistri sobivuse kohta vaimulikuametisse ning viimaks õpetusaluste paragrahvi erinev mõistmine ja hindamine.⁵⁹⁵ Niisiis samastas Põld õp Tallmeistri vaated – nii palju, kui ta neist teadlik oli – kogu uuendusmeelsete rühma vaadetega. Sellele lisandusid Kõpu esitatud seisukohad, mida Põld ajalehes Meie Kirik lähemalt analüüsis. Ühtekokku moodustasid need tema ettekujutuse kiriku uuendusmeelsest ehk liberaalsest voolust. Ühtlasi tähistasid need seisukohad Põllu jaoks põhjust, miks kirik oli hakanud pühakirjast ja usutunnistuskirjadest kaugenema. Vabameelsus võis tema sõnul kirikus küll edasi elada, kuid ei saanud Põllu sõnul kindlasti olla kirikus normiks.⁵⁹⁶ Õpetusaluste küsimuse kerkimine oli küll positiivne, kuid Põllu hinnangul oli probleem veel lõplikult lahendamata ning ajakirjanduses alalhoidlike kohta esitatud kriitika alusetu, seda näiteks seisukohtade osas, nagu sooviksid alalhoidlikud usulise tunde pealesurumist ja esindaksid nn keskaegset inkvisitsiooni vaimu.⁵⁹⁷

Kõpu seisukohti analüüsid pidas Põld oluliseks rõhutada, et sihid ja ettepanekud, millest Kõpp oli oma ettekandes kõnelnud, olid talle küll vastuvõetavad, kuid usuline alus, millest ettekandja oli lähtunud, oli teistsugune kui temal ja mitmel teisel. Seejuures püüdis Põld vihjamisi oma ägedat esinemist kirikupäeval vabandada, ka kõster Veimeri kaitseks kirjutas Põld, et kõster ei soovinud Kõppu sugugi solvata. Sellele vaatamata oli just Kõpu kõne aluseks, millele Põld vabameelset voolu otsekoheselt ja teravalt kritiseerides esialgu toetus.⁵⁹⁸ Tallmeistri vaadetest ülevaadet andes kirjeldas ta paari kirjakohta näitel kõstrite kursustel tüli põhjustanud Kristuse neitsisünni temaatikat, ja sellega kriitika üldjoontes piirduski.⁵⁹⁹ Samas, nendest seisukohtadest, aga ka Tallmeistri poolt kirikupäevadel, usuteadlaste konverentsidel ja 1921. a juunis toimunud kõstrite kursusel esitatud mõtetest piisas, et Tallmeistrit avalikult õpetuslikult sobimatutes seisukohtades süüdistada. Nagu varem mainitud, olid need esinemised kiirendanud õpetusküsimuste esile kerkimist.⁶⁰⁰ Seejuures oli Tallmeister sidunud oma seisukohad ja õiguse neid esitada kiriku põhikirja õpetusaluste paragrahvis sisalduva fraasiga. Seda tuletas Põld 1922. a kirikupäeva järel Tallmeistrit kritiseerides meelde.⁶⁰¹ Sellele vaatamata põhines Tallmeistri aadressil esitatud kriitika 1922. a peamiselt siiski lõkklausetel: Tallmeister tõlgendas usku mõistuslikult, esitas kirikupäeval teaduslikke seletusi, soovis usu põhikirjade küljest „kildusid lahti lüüa”, ei tunnistanud „Jeesust Piibli mõttes Jumala pojaks” jne. Samuti teadis Põld oletada, et kiriku uuendusmeelse voolu juured ulatuvad 19. sajandisse ja selle seisukohad ühtivad protestantliku liberaalteoloogia ning piiblikriitikaga. Niisiis samastas Põld uuendusmeelse voolu

⁵⁹⁵ MK, nr 28, 12.7.1922, 220–221. Usuwoolud kirikupäeval.

⁵⁹⁶ MK, nr 32, 9.8.1922, 252. Usuwoolud kirikupäeval.

⁵⁹⁷ MK, nr 27,5.7.1922, 211. Kirikupäeva järelkaja meie ajakirjanduses.

⁵⁹⁸ MK, nr 33, 16.8.1922, 259. Usuwoolud kirikupäeval;

⁵⁹⁹ *Ibid.* Väärrib märkimist, et Tallmeister oli 1922. a kirikupäeva avapäeva õhtul esinenud Vanemuise saalis ettekandega „Kas võib prohvet Taanieli raamatu põhjal tulevikku ette kuulutada?”. EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Kiriku III Kirikupäeva protokoll Tartus 13., 14. ja 15. juunil 1922, 2.

⁶⁰⁰ Aunver 1953, 38.

⁶⁰¹ MK, nr 33, 16.8.1922, 259. Usuwoolud kirikupäeval.

liberaalteoloogiliste seisukohtadega. Üheks 1922. a kirikupäeva olulisemaks tulemuseks oli 1923. a jaanuaris Tallmeistri eestvedamisel ilmuma hakanud ajaleht Protestantline Ilm, mille väljaandmise järel muutus teoloogiliselt konservatiivsete ja liberaalsete vaimulike vaheline väitlus senisest märksa argumenteeritumaks. Ühtlasi avaldus seejärel tõsiasi, et kõik vaimulikud, keda Põld oli pidanud uuendusmeelse ehk liberaalse voolu ridadesse kuuluvaks, ei esindanud sugugi liberaalteoloogilisi seisukohti. Üks põhjustest, miks Tallmeister ajalehte välja andma asus, oli Põllu ja alalhoidlike lööklauseline kriitika ning süüdistused, mistõttu Tallmeister pidas vajalikuks oma positsiooni kaitsta ja vaateid selgitada.

Kõpu seisukohtade asjus esitatud kriitika põhines Kõpu kõnes kõlanud mõistete erisugusel tõlgendamisel ja rõhuasetustel, mis ühtlasi peegeldasid teoloogilistes seisukohtes esinevaid lahknevusi. Esiteks küsis Põld, miks andis Kõpp oma kõnes tähenduse küll terminitele „rahvakirik” ja „evangeelne kirik”, kõneldes rahvast, evangeelsest vabadusest, vaimust ja rahvusest, jättes aga mainimata termini „luterlik”, ja vastates, et termin „luterlik” tähistas kõige sügavamalt kiriku olemust ja oli sellest lähtudes alalhoidlike silmis kiriku nime kõige tähtsam osa, mida ei mõistatud erinevalt liberaalidest ainult ajalooliselt.⁶⁰² Terminit „protestantlus” mõistis Põld seevastu just ajalooliselt, tuues välja selle erineva tähenduse reformatsiooni perioodil ja oma kaasajal. Kui reformatsiooni ajal, 1529. a Speyeri riigipäeva järel, tähistas luterlus sedasama mis protestantlus, siis kaasajal mõisteti protestantluse ning protestantlike koguduste ja kirikute all kõiki reformatsiooni tulemusena loodud kogudusi ja kirikuid. Seepeale küsis Põld, kas ei või vastava fraasi põhikirjas tunnustamine lõppeda olukorraga, „kus iga lahkusuliste kalduwusega kirikuõpetaja takistamata saab kirikus Methodisti ehk Baptisti ehk mõne muu usukoguduse põhimõtteid makswaks tunnistada ja selle järele toimetada”. Kas jääb kirik sel juhul veel luteri kirikuks? Samuti mainis ta Preisimaal aset leidnud õpetuslikku vastasseisu, mis sarnanes Eesti olukorraga: liberaalsed vaimulikud olid kiriku põhikirja soovinud lisada sõnastust, millega oleksid võinud rahul olla kirikus eksisteerivad mõlemad osapooled – Põld viitas siinkohal ka kirikupäeval kõlanud prof Silla sõnavõtule, kes oli samuti sellest võimalusest kõnelenud –, sellise lahendusega polnud aga alalhoidlikud nõus, „sest ühtlus ja kindlus ei tule tõesti mitte sellest, et paljude lahku minewad mõtted saawad ühineda ühes sõnas, waid ennemini sellest, et sõnale üks mõte jääb ja see kõigi üksikutele mõtetele on juhtnõõriks, kuhu poole iga üksik peab püüdma.”⁶⁰³ See alalhoidliku voolu seisukohtade formuleerimise põhimõtteline alus iseloomustab ilmekalt ka 1922. a kirikupäeva järel kirikus valitsenud kahe rühma seisukohtade erinevat alust.

Evangeelse kiriku vabadust ja vabaduse vaimu, millest Kõpp oma ettekandes oli kõnelenud, ei mõistnud Põld mitte kui inimese õigust otsida teed Jumala juurde, nagu seda oli kirjeldanud Kõpp, vaid kui vabadust olla Kristuse ori.⁶⁰⁴ Kristliku vabaduse tundemärk oli pimedana Kristuse järel kõndimine. Kristus oli tee Jumala juurde.

⁶⁰² MK, nr 29, 19.7.1922, 226–227. Usuwoolud kirikupäeval.

⁶⁰³ MK, nr 32, 9.8.1922, 252. Usuwoolud kirikupäewal.

⁶⁰⁴ Ajalehes Postimees on vastav lause esitatud sõnastuses: „Jumala riigi Jumala kodanik ei ole oma riigi ori, waid waba laps, kellel on oma tee otsimise õigus Jumala juure.” PM, nr 134, 17.6.1922, 5. Elaw kogudus.

Põllu hinnangul võis vabadus, millest Kõpp oli kõnelnud, tähendada mõne inimese jaoks alalist otsimist, mispeale ta küsis provotseerivalt, kuidas on võimalik koguduse vaimulikul juhatada teed Jumala juurde, kui ta seda teed alles ise otsib. Otseselt Kõpule vihjates esitas ta retoorilise küsimuse usuteaduse professorile, kes samuti veel teed ei olnud leidnud, kuid õpetas ülikoolis tulevasi hingekarjaseid.

Kui Kristus kõneles vaimust, kes elustas (Jh 6,63), siis polnud see Põllu sõnul mingi umbmäärane ega üldine vaim, nagu ta oli mõistnud Kõppu sellest kõnelevat, vaid Kristus oli rääkinud „otse enese vaimust”. Protestantlik vaim, millega Kõpp oli evangeelse vabaduse vaimu ühildanud, soovis Põllu sõnul „meie ewangeeliumi Lutheruse usu autoriteetide maksvust vähendada ja selle asemele oma südame-tunnistust kõigi usuliste avalduste mõõdupuuks seada.” Niisiis kartis Põld millegi normatiivse, pühakirja autoriteedi asendamist millegi subjektiivsega ehk käesoleval juhul inimese südametunnistusega. Autoriteedi puudumise tõttu kaasnes selle sammuga Põllu sõnul alaline protesteerimise õigus, soov puhuda lõkkele revolutsiooni, mis ei oleks kunagi lõppenud, vaid jätkunud uute revolutsioonide ja protesteerimistega. Sellises vaimus polnud kirikut tema hinnangul võimalik üles ehitada.

Põllu kriitika kajastas kiriku vaimulikkonnas valitsenud kristluse algkuju ja reformatsiooni tähenduse erisugust mõistmist. Martin Luther oli tema sõnul kiriku tagasi juhtinud Kristuse juurde ja sellega kiriku „Rooma paavsti orjusest pääsnud.” Seega oli Lutheri vaim Kristuse, aga mitte protestantlik vaim. Kui Kõpu jaoks tähistasid kaks terminit ühte ja sedasama, siis Põllu jaoks mitte. Tema sõnul oli just protestantide tõlgenduse ehk protestantliku vaimu vältimiseks ja takistamiseks ehitatud „tõkked meie usutunnistuse kirjades”, rõhutades seejuures, et kõik ametikandjad, kaasa arvatud Kõpp, on andnud ametivande, mis kohustab neid püsima usutunnistuse alusel.⁶⁰⁵ Ta ei nõustunud Kõpu seisukohaga, mida viimane oli esitanud usutunnistuskirjade maksvusest ja tõlgendamisest. Kirik oli tugev ja elav vaid ühel kindlal alusel. Kirjeldatud põhimõtte kehtis ka kiriku usutunnistusliku aluse kohta ehk teisisõnu, mida tugevamat kirikut sooviti, seda selgemalt tuli Põllu sõnul määratleda juhtnöörid. Usutunnistuskirjad pidid seetõttu olema absoluutselt ja normatiivselt maksvad. Kui Kõpu jaoks ei olnud usutunnistuskirjad täht-tähtelt täitmiseks ning nende põhjal kohtumõistmisest ei võinud vabas rahvakirikus juttugi olla, siis Põllu väitel oli valeõpetuse eest vastutusele võtmine tarvilik.⁶⁰⁶

Nii 1917. a kui ka 1922. a Kõpu ettekandes esitatud seisukohaga, mille kohaselt pidi kirik arvestama rahva hingevajadustega, oli Põld samuti põhimõtteliselt nõus ja mainis, et vastavat põhimõtet soovib EMS rakendada ka misjonitöös. Samas kritiseeris ta Kõpu kontseptsiooni rõhuasetust, kelle mõtteid tõlgendades julges ta kahelda, kas rahvuslik mõte jõuab kirikut elavaks teha. Kiriku ülesandeks on asetada esikohale usuline alus, mis tungiks „rahvuslikku woolusse”, ehk teisisõnu peab usk enne rahva elavaks tegema, misjärel leiavad usk ja kirik iga rahva seas selle rahva iseloomule vastava väljenduse. Põld julges jääda oma sõnul n-ö vanale seisukohale truuks – Kõpp oli kõnelnud rahvaga arvestamise vajalikkusest kui moodsa, kaasaja inimese nõuetega arvestamisest –, mille kohaselt on Jumala ees kõik inimesed ühtemoodi patused, ning sellest pääsemine, õndsaks saamine, toimub kõikidele

⁶⁰⁵ MK, nr 29, 19.7.1922, 227. Usuvoolud kirikupäeval.

⁶⁰⁶ MK, nr 30, 26.7.1922, 236. Usuvoolud kirikupäeval.

samuti vaid ühtemoodi: usus Jumalasse ja Jumalaga leppimises Kristuse vereohvri kaudu.⁶⁰⁷

Siinkohal on õige peatuda Põllu ja alalhoidliku voolu teoloogilistel seisukohtadel, et mõista kirikus alates selle asutamisest alalhoidlike esitatud kirikukorralduslikke seisukohti ja 1922. a-le järgnenud kirikupoliitilist võitlust.⁶⁰⁸ Et kirikus põhjustasid kõige enam lahkkelisid vaimulike õpetuslikud seisukohad pühakirjast ja Kristusest, on ka alalhoidlike vaadete hindamisel asetatud rõhk just nendele õpetusküsimustele.

Rahamägi on 1939. a kirjeldanud alalhoidlike seisukohti järgmiselt: „Ta tahab õpetuslikult olla mõlemat: seista tähttähelisel inspiratsiooni õpetuse alusel, aga olla ka „puht luterismi” või ortodoks, õigeusklik luterluse esindaja. Variatsioonid on olemas. Üldiselt on lause „Püha kiri on Jumala sõna kaanest kaaneni” nende kõikidele omane, aga mõned loobuvad tähttähelisest inspiratsiooniõpetusest siiski luterismi mõttes. Teiselt poolt rõhutavad ühed luterismi tema ortodoksajärgu mõttes [---] kuna teised tulevad Luteri enese kirjade juurde tagasi.” Seejuures eristab Rahamägi alalhoidlike vaateid, mida viimased esitavad õpetusaluste võitluse käigus, n-ö rahuaegsetest seisukohtadest: „Võitluspäevil on aga paroolideks: „Püha Kiri on sõna sõnalt ja kaanest kaaneni Jumala sõna”, ning inimese mõistus on kuradist”, usuteaduski võib olla „saatana värk”, peale selle, mis on väljendatud ortodoksajärgu luterlikus teoloogias.” Rahamägi esitab üldistuse, et alalhoidlike põhimõtete kohaselt on maailm 5000 aastat vana, madu paradiisi aias kõneles inimese keelt, Moosese raamatud on kõik Mooseselt jne. Ühtegi lisandust sellele, mis kord kirjutatud, alalhoidlikud ei tunnista: „Teisi usutunnistuse formulatsioone ei või ega saagi enam olla.” Nii on tema hinnangul alalhoidlike vaadetes kõik selge ja kindel, „aga tihtipeale kivistunud ja tardunud olekus ja kujus.”⁶⁰⁹

Aunver on alalhoidlike õpetuse ja kuulutuse põhimõtteid kirjeldades tõstnud esile kolm kesket küsimust: 1. Piibel kui Jumala sõna; 2. Mis on õige usk?; 3. Õpetus õigeuskmõistmisest. Ka tema selgituse kohaselt on Piibel alalhoidlike jaoks tervikuna Jumala sõna – konkreetset verbaalinspiratsiooni ta ei maini – ja Vana ning Uus Testament on üheväärsed. Piibli mõistmisel on kesksel kohal Piibel ise, teisisõnu peavad mõistuse abil tehtud järeldused, sh usuteaduslikud järeldused ja inimeste tahe Piibli tõlgendamisel jääma tagaplaanile. Just mõistuse tõttu tekivad küsimused

⁶⁰⁷ *Ibid.*

⁶⁰⁸ Harald Põllu kaasaegne vandeadvokaat Oskar Rütli on oma mälestustes kirjeldanud Põllu üliõpilasaastaid ja maininud, et Põllu ümber oli juba õpingute ajal koondunud väike rühm üliõpilasi, kellest Rütli tõstab esile hilisemat Tori koguduse õpetajat Johann Reitagi, keda kutsuti „Pastor Piibli” nimetusega. Rütli iseloomustab Põldu ja tema ümber kogunenud gruppi järgmiselt: „H. Põld ja tema kaaslased olid pärit nagu taevast. Nad ei kannatanud juureski olla, kui mõnelt üliõpilaselt vandesõna langes. Otsekuu kartes, et vanakuri nad ära viib, nagu vahel kombeks oli öelda. Oma poole külla ei kutsunud nad pea kunagi. Nad olid väga kokkuhoidlikud ja palvetasid tihti ka teiste nähes ja juuresolekul. Meie selle üle ei imestanud ega teinud ka märkusi, sest igal ühel oli täieline vabadus elada nõnda, kuidas ta tahtis.” Oskar **Rütli**. *Mälestusi. Ühe Eesti sugupõlve tööst ja võitlusist (1871–1949)*. New York: Korp! Sakala U.S.A. Koondise Kirjastus, 1961, 126.

⁶⁰⁹ Rahamägi 1939, 8–9; Vihuri 2007a, 49.

kesksete õpetusaluste, näiteks Jeesuse neitsisünni ja ihuliku ülestõusmise kehtivuse kohta.⁶¹⁰

Põllu ja alalhoidliku voolu seisukohtade lähemaks analüüsimiseks tuleb esmalt juhtida tähelepanu Põllu esitatud usu ja õpetuse vahekorra kirjeldusele. Põld defineerib usku kitsamas ja laiemas tähenduses. Kitsamas mõttes tähistab see inimese südames „sisemises kinnihaaramises Kristusest kui õnnistegijast” peituvat väge, laiemas mõttes nimetab Põld usuku aga kristlikke tõdesid, mida ta näeb tervikliku õpetusliku süsteemina. Usk laiemas mõttes on usuga kitsamas mõttes seotud: „Usk laiemas mõttes tahab olla ja ongi teeks usule kitsamas mõttes, mis teeb õndsaks.” Niisiis seob Põld kristliku ehk kitsamalt luterliku õpetuse vahetult ja otseselt isikliku usu ning õndsusega.⁶¹¹ Õpetust ehk usku laiemas mõttes nimetab Põld õndsuse teeks, st teeks, mis juhib seesmise usu õndsakstegevasse sfääri. Tee õndsusse on esimeseks luteri usu aluseks. Selle õndsuse tee näitajaks on Piibel, mida Põld nimetab luteri usu teiseks aluseks: „Temaga ühenduses läheme õndsusesse; tema on meie teejuht, meie valgus, kes meie eel käib ja oma järelkäijad (Joh. 8, 12) wiib igawesse ellu.”

Siinkohal on õige vahemärkusena puudutada mõisteid luterlane või luteriusuline ja luteri usk, mis olid 1920. ja 1930. a-tel toimunud õpetusliku ja kirikukorraldusliku diskussiooni kestel kasutusel ennekõike just alalhoidlike keskel. Just seetõttu viidati alalhoidlike seisukohavõtte osundades Lutherile kui alalhoidlike paavstile. Põld lükkab selle üheselt ümber: „Luteriusuks ehk luterluseks me ei nimeta oma usku aga mitte selles mõttes, et see oleks tekkinud ühe inimese, Martin Lutheri, südames või põhjenedeks tema mõtetel usust, vaid üksnes sellepärast, et see on rajatud selgele pühakirja sõnale. [--] Et luteriusk on rajatud üksnes piiblile, siis meie peame seda usku ainuõigeaks usuks.”⁶¹² Põllu jaoks on Luther vahendaja positsioonis, kelle sõnad tuleb alati pühakirja alusel läbi katsuda. Kirikupoliitilises võitluses on aga Luther tihti kilbiks, mille taha varjuda, seejuures tulevad esile ka Lutheri seisukohtades esinevad vastuolud ja tema eluaja jooksul seisukohtades toimunud areng. See kajastus ka näiteks Põllu väljatöötatud kirikliku kari korralduse rakendamist puudutavate juhtnõuete esitamise käigus. Toetudes ülalnimetatud luterlikule põhialusele nimetavad alalhoidlikud end uhkusega luterlasteks. Sel teemal kostis 1925. a, keset kõige ärevamat kirikupoliitilist vaidlust ka kriitilisi hinnanguid. Näiteks kritiseeris alalhoidliku voolu nimetamist „tõsilutherlaseks” praost Haller, kes toetus Lutheri kirjutisele, milles viimane arvustab inimesi, kes kasutavad õpetusest kõnelemisel terminit luterlik, ja nimetab seda õpetust kristlikuks. Põld viitab Hallerile vastates samuti Lutheri kirjutistele „Sakramendi mõlemast kujust” („Von beider Gestalt des Sakraments zu nehmen”), kus Luther nimetab enese õpetust evangeelseks, katoliku kiriku õpetust seevastu evangeeliumi vastaseks, ja peab sel alusel õpetuse luterlikuks nimetamist õigustatuks. Seejuures tuleb aga lisada, et Luther rõhutab samas kirjutises

⁶¹⁰ Aunver 1953, 46.

⁶¹¹ Harald Põld. *Luteriusu alustest ja tunnustest*. Tallinn: E.E.L.K. Sisemisjoni Seltsi kirjastus, 1936, 5.

⁶¹² Põld 1936, 6, 10.

õpetuse kristlikku alust, nimetades inimesi Kristuse ja mitte Lutheri õpilasteks, ning osutab nõudmisele juhinduda Kristuse enese sõnadest.⁶¹³

Niisiis hindavad alalhoidliku voolu esindajad Piiblit Jumala sõnana ja luterliku õpetuse alusena. Põld kirjeldab seda järgmiselt: „See seisukoht Sõna kui õndsuse tee näitaja suhtes on ainult luteriusul, mis õndsuse saavutamiseks ei otsi mingisuguseid aluseid ega teid inimese enese seest, ei tema mõistusest ega tema hingest, vaid kogu usutee ehk õpetuse rajab täielikult väljaspoole inimest. Jumal ju on meile ehitanud õndsuse tee ja ta on selle rajanud väljaspoole meid, üksnes oma sõnale, mille ta terwena on andnud meie kätte pühakirjas ehk piibliraamatus.” Viimast tuleb hinnata Jumala sõnana „ilma ühegi lisanduseta ja ilma ühegi väljajätteta.” Niisiis on Piibel tervikuna Jumala sõna.⁶¹⁴

Viimastest seisukohast on välja loetud alalhoidlike toetumist verbaalinspiratsioonile, kuigi, nagu Tennmann 1922. a kirikupäeva järel ja Rahamägi eespool tsiteeritud kirjutises mainisid, polnud verbaalinspiratsiooni toetamine omane sugugi kõikidele alalhoidlikele. Sellele lisaks on teoloogiliste voolude õpetuslikke seisukohti Kristusest põhjalikumalt analüüsinud õp Varik tabavalt märkinud, et juba ainuüksi Põllu enese kirjutistes esineb inspiratsiooniküsimuse selgitamisel teatud ebamäärasust. 1927. a novembris Tartus Akadeemilises Usuteadlaste Seltsis peetud alalhoidliku voolu tegevust ja vaateid käsitlevas ettekandes nimetas usuteaduskonna üliõpilane Reinhold Uhke alalhoidlikust voolust ja selle juhust kõneldes neid küll verbaalinspiratsiooni mõju all olevaks, kuid vihjas samas, et selle põhimõtte tegelik, s.t eksegeetiline rakendamine on hoopis teine küsimus.⁶¹⁵ Varik juhib tähelepanu Põllu 1923. a avaldatud kirjutisele, milles viimane lükkab ise ümber toetumise verbaalinspiratsioonile: „Selle sõnalise inspiratsiooniga kollitatakse siis ka Ew. Lutheruse usu õpetajaid. Martin Lutheri õpetus see ei ole: tema ei küsi üksikute sõnade järele, vaid ta pärrib ikka, mis on raamatu kirjutaja mõte olnud, mis ta tahtnud oma sõnadega öelda.” Teisal nimetab Põld Piiblit Jumala sõnaks lähtuvalt Kristuse kuulutamisest. Nii tunnistab ta kindlalt, et Piiblis pole Kristuse kohta mitte ühtegi vale sõna, mööndes samas, et Piibli inimlikus vormis, mis Kristust ei puuduta, võib leiduda inimlikke eksiarvamusi. Viimase väite ilmestamiseks toob ta levinud näite 3Ms 11,6, milles kõneldakse jäneseist kui mäletsejast loomast.⁶¹⁶

Põllu seisukohta võib seletada Rahamäe ülalmainitud kirjelduses esineva põhjendusega, mille kohaselt alalhoidlike vaade Piiblile omandas õpetuslike vaidluste kestel ühe, n-ö rahuajal aga teise kuju. Samas, nagu Rahamägi õigesti mainib, oli alalhoidlike põhialus siiski vankumatult ühemõtteline: Piibel on tervikuna Jumala sõna, selle ainus kirjalik väljendus. Piibel on ainus õndsakstegev tõde, „täielikult Jumala sõna ja otsast otsani Püha Waimu juhatusel kirja pandud”. Seda kinnitab Põllu

⁶¹³ *Luthers Werke in Auswahl*. Zweiter Band. Hrsg. Otto Clemen. Berlin: Verlag von Walter de Gruyter & Co., 1950, 320–321, 333; MK, nr 41, 14.10.1925, 328–329. Martin Luther ja praost Haller.

⁶¹⁴ Põld 1936, 40.

⁶¹⁵ EK, nr 50, 15.12.1927, 399. Konserwatiivne, rsp. Wanaprotestantlik wool Eesti kiriklikus elus.

⁶¹⁶ MK, nr 8, 20.2.1923, 60. „Protestantlisest Ilmast”; Varik 1939, 15–16.

hinnangul ka fakt, et Piibli kirjutamist Püha Vaim enam ei jätkka, ehk teisisõnu uusi ilmutusi ei anna.⁶¹⁷

Eelneva taustal kerkib küsimus, kuidas alalhoidlikud Piiblit tõlgendasid ja oma seisukohta põhjendasid. Taas kord tuleb pöörata tähelepanu Põllu seisukohale, mille ta esitas 1925. a: „Ma ei taha öelda, et meil igalühel oma arusaamist Jumala sõnast ei tohi olla. Ei! Meie ei pea aga mitte nii oma tundmiste tagaajajad olema, vaid peame täielikult Sõna alla heitma, otse koguduse mõtte pärast. [---] Wõtkem siis kõik ette, oma juhataja alla heita, et meil ühine juhtmõte oleks. Nii ükski saame võidelda ja ehitada.”⁶¹⁸ Siin kajastub nii Põllu kui kogu alalhoidliku voolu pühakirja mõistmise põhialus. Nagu Põld Piiblist kirjutades mainis, on nn usutee õpetus rajatud väljapoole inimest, see on rajatud Sõnale. Sellest lähtudes nimetab ta kõiki väärteid, mis Piibli tõlgendamisel on sajandite vältel ilmnenu, inimese tahte, mõistuse ja tunnete viljaks: „Inimene jätab pühakirja kui ainsa Jumala sõna allika ja juhtnööri kõrvale ja tõstab oma mina selle asemele usu õppetoolile ja usub enese mõtteid paremini kui Jumala mõtteid, kes ometi ütleb Jes. 55, 8 „Minu mõtted ei ole teie mõtted ega teie teed minu teed.”⁶¹⁹ Reinhold Uhket tsiteerides: „Kiri peab ise ennast seletama. Üks salm aitab teisesse selgust tuua.”⁶²⁰

Nii manifesteerib Põld kokkuvõttes, et elamused, kogemused ja tõlgendused on siis õigel kohal, kui nad järgnevad usule, mis Sõnast on tekkinud, rõhutades, et „nad on siis usu kinnitajad, kuid ilmaski mite usu rajajad.” Ka Piiblis esinevad vastuolud on ületatavad just usu ja Kristuse asetamisel esikohale: „Piibli tuum ja tõde aga on nimelt Jeesus Kristus, Jumala poeg, kes meie pattude pärast on surnud ja meie õigeks saamise pärast on üles äratunud. Kui sa sellest keskkohast püha kirja peale vaatad kui armu saanud patune, siis sa ei näe pühas kirjas üksteise vastu käivaid lauseid, vaid näed hästi korrastatud üksust, kus kõik teed näitavad keskpäiga poole.”⁶²¹

Niisiis soovivad alalhoidlikud püsida Piibli tõlgendamisel Piibli raamides. Seda põhimõtet rakendavad nad ka usutunnistuskirjadele ja arvustavad sel põhjusel viidet protestantlikule vaimule: „Meie usutunnistusi määrasid senini ära Püha Kiri ja reformatsiooni ajal fikseeritud usutunnistuskirjad. Need usutunnistuskirjad ei too mingisugust lisa Püha Kirjale, mis meie katekismuse järele on ainukene usuõpetuse allikas ja juhtnõör, vaid näitavad ainult, kuda usupuhastaja M. Luther ja tema kaaslased on aru saanud sellest pühast kirjast. [---] Sest need kirjad ise on juba reformatsiooni (usupuhastuse) ehk õige ning tõsise protestantismi vaimu kehastus ja sõnu protestantismi vaimust juurde lisada oleks nõnda üleliigne olnud.”⁶²²

Põhjusel, et alalhoidlikud tõlgendasid Piiblit ja usutunnistuskirju ajatutena, osutasid mitmed uuendusemeelsed vaimulikud nende tegevusele kui soovile juurutada evangeelsele alusele toetuvast kirikus nn katoliseerivat ehk üksikisiku usulist vabadust ja usu elu arengut piiravat vaimu. Alalhoidlikud selle kriitikaga ei

⁶¹⁷ Põld 1936, 47–48.

⁶¹⁸ MK, nr 1, 7.1.1925, 4. Saagem allaheitlikuks.

⁶¹⁹ Põld 1936, 50.

⁶²⁰ EK, nr 50, 15.12.1927, 399. Konservatiivne, rsp. Wanaprotellantlik wool Eesti kiriklikus elus.

⁶²¹ MK, nr 13, 28.3.1923, 99. Kas wanameelne wool meie kirikus tahab katoliseeriwa mõtlemise wiisi maksma panna?

⁶²² MK, nr 10, 7.3.1923, 74. Kirik ja usutunnistus.

nõustunud ja nägid uuendusmeelsete tegevuses ja nende kriitika põhjusena mõistuse ja teaduse domineerimist usu üle.

Alalhoidlike kaitseks 1923. a sõna võtnud õp Arnold Habicht hindas uuendusmeelsete seisukohavõtude peamise kitsaskohana asjaolu, et vabadusest kõnelevad inimesed osutavad küll üldmõistelisele vabale mõtlemisele, kuid ei puuduta Piiblile toetuvat usuelu iseseisvat arengut. Et Piibel jõudis rahvani reformatsiooni tulemusena, andis just Luther inimestele võimaluse usuelu iseseisvaks arenemiseks. Vabameelsete soov siduda pühakirja seletamine usuteaduslike argumentidega on Habichti sõnul pöördumine reformatsioonieelsesesse aega, sest sarnaselt tollal valitsenud korraga muudeti pühakirja lugemine sõltuvaks kellestki teisest, olgu viimane siis preester või teoloog: „Ka kirikliste wabameelsete kiidetud wabadus ja iseseiswus ei ole tõesti iseseiswus; ma loodan, et olen siin selgeks teinud, et nad kogudust iseseiswale usulisele arenemisele ei saada, et koguduse liikmed peawad seisma juhtiwate teadlaste mõju all, nii et katoliseerimise etteheide nende peale tagasi langeb.”⁶²³ Et teadus on pidevalt arenev ja muutuv valdkond, on koguduse liikme jaoks, kes otsib pühakirjast hingekosutust ja kindlust, välistele autoriteedidele toetumine vabadust pärssiv. Vaatamata teatud sisemisele vabadusele, pidid õpetusalused (ja tegelikkuses ka nende tõlgendamine) püsima alalhoidlike hinnangul muutumatul või traditsioonilisel alusel.

Ehkki sel alusel oli usuteaduse rakendamine igati lubatud ja soositud, saatis õpetusküsimuste kohta põhimõttelist laadi küsimuste esitamist vabas rahvakirikus alati alalhoidlike kriitika. Seda tegevust hinnati mõistuse ja usu vahekorras esimese domineerimisena viimase üle. See oli alalhoidlike väitel usuliste küsimuste käsitlemiseks liiga nõrk alus. Põld selgitab usu ja teaduse vahekorda järgmiselt: „Usule võib ainult usku wastu panna, waimu mõõka, Jumala sõna. Seda ususeisukohta saab siis muidugi ka weel teaduseliselt selgitada – seks on kindla usu alal hoidjatele mõistus ka wäga tarwilik.”⁶²⁴

Ehkki ka Tallmeister manifesteeris, et toetub õpetusküsimuste käsitlemisel piibllilisele alusele, hindasid alalhoidlikud tema vaadetes domineerivana mõistuslikku alust. Ka põhikirjas esinevat protestantlikku waimu seostati just mõistuse ja teadusega, nõudes usust, *resp.* õpetusest juhendumist: „Ka protestantliku waimu woolul meie kirikus on oma alusdogma ja see on nõudmine, et teadusel, kui inimese mõistuse kõige tähtsamal saawutusel, peab õigus olema kaaluwalt kaasa rääkida selle juures, mis tuleb uskuda ja mis mitte, ja et tema isegi ära peab määrama, mis Jumala sõnast maksab ja mis mitte. Meie ei ole, nagu wastased tõendawad, mõistuse wastased ega soovi mõistust lõpuni ära kägistada, aga usu asjus peab ta Jumala sõnale alla andma ja ennast kägistada ja taltsutada laskma. Usk peab mõistusest üle olema, ehk muidu kägistab mõistus usu ära, nii et sellest midagi järele ei jää.”⁶²⁵

Kokkuvõttes võtab Põld usu ja teaduse vahekorra kokku järgmiste sõnadega: „Teadus jääb ikka ainult abinõuks, et seda seletada, mida usk inimese südamesse toonud. [---] Meie tarvitame teadust selle julgusega, et kõik on meie päralt, aga meie

⁶²³ MK, nr 13, 28.3.1923, 98. Kas wanameelne wool meie kirikus tahab katoliseeriwa mõtlemise wiisi maksma panna?

⁶²⁴ MK, nr 5, 31.1.1923, 34. „Protestantlise Ilma” eksiwaadetest.

⁶²⁵ MK, nr 16, 18.4.1923, 123. Mispärast ei tohi protestantismi waim meie kirikusse jääda?

oleme Kristuse päralt. Meile läheb teadust tarwis Kirja seletamiseks. Pühale Kirjale ei ole aga teaduse tugesid vaja, ega karda ta teaduse kangutamisi enese kallal.”⁶²⁶

Ülalkirjeldatud seisukohad pühakirjast on aluseks alalhoidlike vaadetele Kristusest. Alalhoidlikud asetavad Kristusest kõneledes esikohale tema jumaliku loomuse, nõudes, et kiriku õpetuse alusena säiliks tunnistus Kristusest kui Jumala igavesest ja ainsast pojast ning piiramatust Issandast, kes on patuse lihasse tulnud.⁶²⁷ Põld rõhutab alalhoidlike vaateid kokku võttes, et viimased soovivad „kärpimata ning kõigutamata Jumala sõna peal seista ja Jeesust Kristust lihasse tulnud igaweseks Jumalaks tunnista.”⁶²⁸ Kristuse jumalikkusest kõneledes, tema inimeseks saamist kirjeldades, pööravad alalhoidlikud tagasihoidlikku tähelepanu Kristuse inimliku loomuse ja jumaliku ning inimliku loomuse vahekorra kirjeldamisele. Varik on õigesti märkinud, et alalhoidlike rõhuasetuse põhjuseks oli kirikupoliitilise diskussiooni käigus ilmnenu tõi asi, et liberaalse voolu esindajad rõhutasid Jeesuse jumalikkusest kõneldes tema inimlikku loomust.⁶²⁹ Samas ei kahanda alalhoidlikud Kristuse inimliku ja jumaliku loomuse vahekorra kirjutasid Kristuse inimlikku loomust, rõhutades samas, et Kristuse jumalikkude loomust pole ka tema maapealse tegevuse vältel tema inimlikust loomusest võimalik lahutada. Kristus kui Jumala poeg võttis „meie inimliku olemise, ilma patuta, enese peale, [---] nii et ta meile, oma vendadele, täielikult sarnaseks sai, ainult patt maha arvatud.”⁶³⁰ Kristuse inimliku loomuse ja maapealse tegevuse puhul ei ole tähtis tema arenemine, vaid ennekõike tema ülendamine. Selle kõige tähtsamaks punktiks on tema ihulik ülestõusmine.

Kristuse töö ja tegevuse tuumaks on tema lepitustöö: „Jumala poja lepitamine tema weriohvri läbi on tõsiritiusu üdi.”⁶³¹ Kristuse vereohvrist kirjutasid rõhutab Põld, et seda ohvrit nõuab Jumala õigus. Põld asetab Jumalast kirjutasid erilise rõhu Jumala vihale. Nagu märgib Varik, tingib just Jumala viha õpetuse Kristuse lepitustööst, „mis toimub asettäitva kannatamise ja Jumala läbi meie eest.” Nii asetub Põllu käsitluses Kristuse lepitustööst esikohale „Kristuse asettäitew tasu (satisfactio vicaria)”.⁶³² Jumala viha on Jumala õigus nõuda, et tema käsku täidetaks, ja panna igavene nuhtlus nende peale, kes tema käske ei täida. Seda, et Jumal on patu pärast vihane, tunneb iga inimene oma südames, seda tunnet ei suuda inimene ise rahustada.⁶³³ Kristuse lepitustöö ja lepitushoher, millega Kristus võttis isa otsatu viha patu pärast enda peale, muutis Jumala viha armastuseks. Seejuures tuleb osutada Põllu seisukohale, millega ta loobub Jumala viha ja armastuse üheaegse koostoimimise selgitamisest, toetudes Jumala viha ja Kristuse lepitustöö kirjeldamisel üksnes Piiblile ja mõõndes, et inimeste mõõt pole Jumala hindamisel niikuinii piisav, kuna Jumal on „igas mõttes täieline ja absoluutne”.⁶³⁴ Lepitustöö kulmineerub Jeesuse ihulikus ülestõusmises. Kristuse lepituse kaudu on inimene Jumalaga osadusse

⁶²⁶ MK, nr 36, 5.9.1923, 283. Püha kiri ja teadus.

⁶²⁷ Varik 1939, 19–20.

⁶²⁸ MK, nr 47, 19.11.1924, 370. Oma lugejaile.

⁶²⁹ Varik 1939, 21.

⁶³⁰ MK, nr 38, 19.9.1923, 300. Kahesugune usk.

⁶³¹ MK, nr 15, 1922, 113. Kristuse weriohwer.

⁶³² MK, nr 13, 1.7.1931, 147. Kristuse tegu meie heaks ja selle omandamine; Varik 1939, 24.

⁶³³ Põld viitab Jumala vihast kõneledes Pauluse kirjale roomlastele Rm 1, 18.

⁶³⁴ Varik 1939, 25.

astunud ja sellega vabaks saanud patu ja kuradi võimusest. Kristuse lunastus- ja lepitustöö kuuluvad niisiis kokku ning avalduvad kuulutuse kaudu. Viimaseta ei saa Jeesuse tegu kellegi jaoks elavaks ega uskuäratavaks sündmuseks. Nii on sõna Kristuse ristist täielik just elava Kristuse tunnistamisel.⁶³⁵

Tagasi tulles Põllu 1922. a kirikupäeva järel avaldatud seisukohtade juurde, tuleb veel põgusalt peatuda kahel käsitletud teemal. Neist esimene puudutas kiriku põhikirja õpetusaluste ja teiste vaidlusaluste paragrahvide muutmise käiku, mille kohta ta esitas oma seisukoha. Teiseks visandas ta kolmepunktilise skeemi tagajärgedest, millega kirik pidi arvestama juhul, kui õpetusaluste paragrahv oma senise sõnastuse säilitas. Kolmest punktist esimeses ja teises puudutas ta kiriku järjepidevuse küsimust ning suhteid teiste kirikutega. Protestantliku vaimu lisamine kiriku põhikirja, aga ka sellele eelnenud laiendus, millega loobuti usutunnistuskirjade ükshaaval nimetamisest ja asendati need fraasiga „Ew. Lutheruse kiriku usutunnistuse kirjad”, tähendas Põllu sõnul ühenduse katkestamist senise kirikuga. Ühendus Venemaa evangeelse luterliku kirikuga oli teatavasti juba 1917. a toimunud esimesel kirikukongressil vastu võetud resolutsioonides sätestatud kiriku liikmeskonna kaudu, kes, nagu mainis Põld, olid ristitud ja konfirmeeritud n-ö vanale usualusele. Ehkki Põld seda ei maininud, oli sellest versioonist lähtudes järjepidevus 1919. a järel ristitud ja konfirmeeritud kirikuliikmete jaoks tegelikult juba katkenud. Ta soovitas õpetusaluste paragrahvis sisalduva viite usutunnistuskirjadele siduda Konkordia raamatuga ning juhul, kui usutunnistuskirju siiski kuidagi piirata soovitakse, võib seda teha paragrahvi lõppu viite lisamisega, mille kohaselt mõistetakse usutunnistuskirju „terwe piibli waimule wastawas mõttes”.⁶³⁶ Viimast võimalikku lisandust ta seega järjepidevuse katkestamiseks ei pidanud. Teiseks katkestanud paragrahv ühenduse Rootsi, Soome, Läti ja teiste naaberkirikutega, sest nende kirikute põhikirjades viidet protestantlikule vaimule ei leidunud. Õp Alfred Bidder laiendas ajalehes Deutsches Kirchenblatt seda teemat vaimulike ordineerimisel antud vandele, kirjeldades, kuidas Rootsis, Soomes, Saksamaal ja mujal ordineeritakse vaimulikud õpetajaametisse usutunnistuskirjade ja pühakirja alusel.⁶³⁷ Põllu sõnul ei soovinud alalhoidlikud ühendust teiste kirikutega katkestada.

Kolmandaks nimetas Põld protestantlikku põhimõtet, kui midagi selgelt piiritlematut, Jumala sõna ja usu põhikirjade piirajaks. Tema loogika oli järgmine: vaimu on võimalik tunnetada ja mõista üksnes tema kehastuse kaudu. Inimese vaim on kehastunud inimese sõnades ja inimese kehas, Jumala vaim on kehastunud Jumala sõnas, Lutheri vaim tema kirjades. Milles on kehastunud protestantlik vaim? Nagu eespool esitatud kriitikas, nägi Põld protestantlikus vaimus relatiivset kategooriat, „midagi täitsa udust, midagi, mille all väga mitmekesist mõelda saab.” Selline selgelt määratlemata mõiste ei sobinud tema hinnangul kiriku põhikirja. Seejuures kasutas ta argumendina prof Silla kirikupäeva sõnavõtus esitatud mõtteid, milles viimane näitas protestantliku printsiibi tõlgendusvõimalusi ja rõhutas sellest lähtudes

⁶³⁵ MK, nr 18, 30.4.1930, 138. Ülestõusmist tunnistaw ja seda salgaw kuulutus.

⁶³⁶ MK, nr 32, 9.8.1922, 250–251. Usuwoolud kirikupäewal.

⁶³⁷ DK, nr 9, september 1922, 74–75. Aus Kirche und Gemeinde. Bevorstehende Kämpfe um das Bekenntnis.

võimalust sallida protestantlikku vaimu nii konservatiivide kui ka liberaalide poolt.⁶³⁸ Vahetult usuteadlaste konverentsi eel väitis Põld, et protestantlik printsiip piirab tema vabadust mõista pühakirja ja usutunnistuskirju, sundides neid tõlgendama vaid läbi ühe kindla vaimu.⁶³⁹ Nii oli see nn kindel vaim Põllu väitel ühest küljest selgelt määratlemata, subjektiivne ja ebahütlane, teisalt moodustas aga oma määratlematusega selge seisukoha ja positsiooni, kuidas kiriku õpetusaluseid mõista, ning et see seisukoht erines tema omast, asus ta seda kritiseerima. Seisukoht, mida ta esitas, on taas tunnistuseks terminite nagu „protestantism”, aga ka ristiusu vabaduse erisugusest tõlgendamisest. Kui uuendusmeelsed käsitasid protestantlust kui mõistet, mis võimaldas kiriku õpetuslikku alust tõlgendada eri seisukohti sallivalt ja arvestavalt, ning see ühtis nende kontseptsiooniga kristluse, aga ka demokraatlikust vabadusest, siis Põld oli teadlik ja samastas protestantlust küll eri seisukohti salliva positsiooniga, nagu ka uuendusmeelsed, samas andis see talle võimaluse rõhutada liberaalset uusprotestantlikku teoloogiat, mille lahutamatu osana nägi ta usu allutamist teadusele, inimese ja tema südametunnistuse ning mõistuse asetamist eespoole pühakirja autoriteedist ehk üldkokkuvõttes millegi vankumatu, normatiivse asendumist millegi relatiivsega. Lubamatu piiblikriitika kõrval tähistas protestantlus Põllu arusaamises ka kiriku õpetusest kõrvalkaldumisi kristoloogias. Kokkuvõttes väitis Põld kolmele mainitud tagajärjele toetudes, et põhikirja õpetusaluste paragrahvi senise sõnastuse säilitamine toob kirikule korvamatut kahju.

Õpetusaluste ja teiste vaidlusaluste paragrahvide muutmise käiku kirjeldades ei soovinud Põld oma sõnul kedagi otsesõnu küll süüdistada, kuid mainis siiski taas Tallmeistrit kui põhikirja muutmise võtmeisikut. Samuti mõõnis ta mõneti õigus-
tatult, et kirikukongressidel ei pööratud õpetusaluste küsimustele vajalikku tähelepanu, mille elavaks tõestuseks oli paragrahvi vastuvõtmine teisel kirikukongressil. Ta oli endiselt seisukohal, et vastav fraas polnud põhikirja vastu võetud seaduslikult ja sellest lähtudes asusid vaimulikud Ida-Harju praostkonna sinodil ning seejärel ka teistel sinoditel 1922. a algul nõudma fraasi põhikirjast eemaldamist.⁶⁴⁰ 1922. a kirikukongressi järel vaatas Põld taas läbi kirikukongresside ja redaktsioonikomisjoni protokollid ning leidis sealt küll kinnitust, et fraasi „protestantismuse waimule wastawas mõttes” polnud ei esimesel ega teisel kirikukongressil vastu võetud, kuid avastas samas, et teisel kirikukongressil vastu võetud kiriku põhikirjas esines õpetusaluste paragrahvis sellegipoolest lisandus, milleks oli fraas „reformatsiooni waimus mõistetud”. Viimast ei samastanud ta aga protestantliku vaimuga, vaid asus tõlgendama kui vaimu, mis valitses reformatsiooni ajal. See oli tema sõnul Lutheri ja tema kaastegelaste vaim, seega mitte protestantlik vaim, „waid otse Jumala sõna ehk Piibli waim”.⁶⁴¹ Vastav määratlus sobis tema vaadetega. Sellest lähtudes kinnitas ta 1922. a augustis, kirikupäevade ja -kongresside protokollidega tutvumise järel endiselt, et õpetusaluste paragrahvi selline sõnastus on ebaseaduslik, „sest lauset protestantismi waimust ei ole ükski kiriku kongress ega kirikupäew weel vastu wõtnud.”⁶⁴²

⁶³⁸ MK, nr 32, 9.8.1922, 252. Usuwoolud kirikupäewal.

⁶³⁹ MK, nr 4, 24.1.1923, 26. „Protestantlise ilma” eksiwaadetest.

⁶⁴⁰ MK, nr 31, 2.8.1922, 242–243. Usuwoolud kirikupäewal.

⁶⁴¹ MK, nr 33, 16.8.1922, 260. Usuwoolud kirikupäewal.

⁶⁴² *Ibid.*

Vaimulike ametivande töötusega asendamise põhjusi ja muutmise aega oli ta samuti protokollidest otsinud. Leides sealt vihje, et vanne oli töötusega asendatud juba 1917. a septembris, koosolekul, millest ta ise osa oli võtnud, palus Põld sel teemal esitatud süüdistuste ning selle küsimuse õpetusaluste paragrahvi ja selle muutmise asjaoludega sidumise pärast avalikult vabandust. Samas kõneles ta endiselt vajadusest ametivanne taastada.⁶⁴³

Põllu esitatud süüdistuste ja kahtlustuste tõttu moodustati 11. septembril 1922. a konsistooriumi otsusega „EELK põhikirja päristeksti kindlakstegemise komisjon”, ülesandega vaadata läbi kirikukongresside, kirikupäevade ja redaktsioonikomisjonide põhikirja muutmise töö. Komisjon koosnes kolmest vaimulikust, kes olid ühel või teisel moel olnud seotud põhikirja koostamise, redigeerimise või selle hilisema arvustamisega. Nendeks olid Köpp, Rahamägi ja Põld.⁶⁴⁴

Samal ajal jätkas Põld ajalehes Meie Kirik õpetusküsimuste ja kirikus valitsenud seisukohtade käsitlemist. Selgust ega ülevaadet selle kohta, kumb kahest rühmast oli ühtsem ja tugevam, tema hinnangul polnud. Seetõttu pidid luterliku ehk konservatiivse voolu esindajad olema valmis oma seisukohti kaitsma.⁶⁴⁵ Eeldatavat esseisvat võitlust silmas pidades kutsus Põld 25. oktoobril 1922. a ajalehes Meie Kirik üles usutunnistuse ja pühakirja alusel ehk konservatiivsel alusel seisva kiriku ametikandjaid ning koguduste liikmeid koonduma EMS ümber.⁶⁴⁶ Seltsi ajaleht Meie Kirik kui mõtteosaliste häälekandja võimaldas alalhoidlikke ühendada ja juhtida. Ühtlasi teenis üleskutse Meie Kiriku reklaamimise ja tellijate arvu suurendamise eesmärki, mida Põld kordas ka kuu aega hiljem, 22. novembril 1922. a avaldatud artiklis „Meie Kiriku seisukord ja seisukoht”, mis kujutas endast järke 1921. a jaanuaris ilmunud artiklile, milles Põld oli esimest korda analüüsinud ajalehe Meie Kirik ümber koondunud isikute õpetuslikke seisukohti. Ajalehe Meie Kirik ja EMS usulist positsiooni selgitades kutsus Põld koguduseliikmeid ja seniseid lehelugejaid propageerima ajalehe tellimist. Tema väitel polnud Meie Kiriku lugejate arv ajalehe positsioneerimise järel 1921. a jaanuaris küll vähenenud, kuid nädalalehena vajas väljaanne senisest kaks korda enam tellijaid, et end ära majandada. Välismisjonitöö arendamise kõrval oli selts hakanud juba enne 1922. a kirikupäeva üha agaramalt pöörama tähelepanu sisemisjonile, „et puhas Lutheruse usu õpetus, mille kuulutaja Meie Kirik tahab olla, rahwa sekka jälle teed leiaks”, samuti seisis Põllu sõnul ees voolude vaheline võitlus, ning seega vajas alalhoidlike vaateid esindanud rühm ja neid koondanud organisatsioon selgituse ning juhtmõtete esitamiseks häälekandjat.⁶⁴⁷

Esitades kiriku ametikandjatele ja koguduse liikmetele üleskutse koonduda EMS ja ajalehe Meie Kirik ümber, nimetas Põld küsimust, millega lehe lugejad olid ajalehe toimetaja poole pöördunud. Nimelt oli Põllu käest küsitud, miks pole piiskop Kukk õpetusküsimuses kindlat seisukohta kujundanud ja end ühe või teise voolu pooldajana avalikult määratlenud. Vastav teema oli kerkinud ka Kristlikus Perekonna

⁶⁴³ MK, nr 34, 23.8.1922, 267. Usuwoolud kirikupäewal.

⁶⁴⁴ EELKKA, Eesti Ev.-Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 1.3.1922–24.10.1923, 11.9.1922; EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 6.

⁶⁴⁵ MK, nr 37, 13.9.1922, 290. Wana ja uus protestantism.

⁶⁴⁶ MK, nr 43, 25.10.1922, 338–339. Seletuseks usuwoolude küsimuses mitmetele.

⁶⁴⁷ MK, nr 47, 22.11.1922, 370. Meie Kiriku seisukord ja seisukoht.

Lehes. Nagu mainitud, peeti mitmes kirikupäeva järel ilmunud artiklis piiskoppi põhikirja olemasoleva redaktsiooni kirikupäeval kaitsmine tõttu uuendusmeelse rühma toetajaks. Ehkki piiskopi seisukoht õpetusaluste paragrahvi olemasoleva sõnastuse kaitsjana oli ilmselt teada ka Põllule, ei rutanud ta piiskopi positsiooni selgitama ega määratlema. Sel teemal esitatud küsimust pidas ta hoopis liigse uudishimu väljenduseks. Seejuures tõi ta otsesest vastust andmata esile mitmesuguseid piiskopi senist käitumist kaitsvaid põhjusi, mainides peamise tegurina vähest aega, mille jooksul polnud alalhoidlikel ja uuendusmeelsetel kiriku ametikandjatel ja koguduste saadikutel võimalik oma mõtteid kõigiti ning põhjalikult avaldada. Sellest lähtudes pidi Kukk, silmas pidades oma ameti au säilitamist, hinnangu andmisest esialgu kõrvale jääma, et mitte lüüa kiilu eri leeride vahele.⁶⁴⁸

2.2.2. Õpetaja Theodor Tallmeistri eraldumine uuendusmeelsest voolust. Tallmeistri ja liberaalse voolu teoloogilised seisukohad

Ka piiskop Kukk ise ei rutanud oma positsiooni avalikult selgitama. Näiteks 1922. a novembris ajalehele Kaja antud intervjuus ei maininud ta õpetusküsimuste üle lahvatanud tüli sõnagagi. Kirikuelu tõusust kõneldes peatus ta kiitvalt KKIES tegevusel, millest võtsid teatavasti osa põhiliselt uuendusmeelse rühmaga seostatud vaimulikud ja kirikutegelased. Seltsi tegevusse haaratud kirikutegelaste meelsus kajastus muuhulgas piiskopi kommentaaris, millega ta kirjeldas seltsi tegevuse eesmärki: nimelt polnud seltsi eesmärgiks mitte „mõne üksiku usudogma laialilaotamine”, vaid avaram kristliku ilmavaate arendamine ja süvendamine.⁶⁴⁹ 1922. a oktoobris ilmus KKIES ajakirja Elu Vaod järjekordne, ühtlasi viimane number. Ajakiri jõudis seega ilmuda 1921. a detsembrist kuni 1922. a oktoobrini, selle aja jooksul anti välja vaid neli numbrit. Põhjusena, miks ajakirja väljaandmine lõpetati, on nimetatud ajakirja toimetaja Raudkepi tööd Riigikogus, mistõttu tal puudus soov, vajadus või aeg ajakirja väljaandmisega tegelda.⁶⁵⁰ Siinkohal tuleb tähelepanu juhtida ka seltsi ühe eestvedaja, Tallmeistri tegevusele. Nimelt ilmus 1923. a jaanuaris esimene Tallmeistri toimetatud ajalehe Protestantline Ilm number, mis võis samuti olla põhjuseks, miks ajakirja Elu Vaod väljaandmine lõpetati. Protestantlase Ilma väljaandjaks oli esialgu Johannes Wiederfeld, alates 1923. a lõpust Hindrik Paalberg; vastutavaks toimetajaks Tallmeister.⁶⁵¹

Ajalehe Protestantline Ilm avanumbris avaldatud artiklis „Mida me tahame?” teisi Eestis ilmunud usulisi ajalehti ja ajakirju iseloomustades nimetas Tallmeister KKIES väljaannet küll kõige paremaks usulise sisuga ajakirjaks, mis tollal ilmus – see tähendab, et 1923. a algul polnud veel täpselt teada, et ajakirja väljaandmine oli lõpetatud –, samas oli olukord Tallmeistri sõnul „nii kujunenud, et see leht rohkem usukosutawa laadi on omandanud ja esimeses joones praktiliste küsimustega

⁶⁴⁸ MK, nr 43, 25.10.1922, 339. Seletuseks usuwoolude küsimuses mitmetele.

⁶⁴⁹ Kaja, nr 273, 19.11.1922, 4. Kiriku praegune seisukord ja tulewiku wäljawaated Eestis.

⁶⁵⁰ Haava 2007, 44.

⁶⁵¹ ERA, f 1, n 7, s 939, l 1–4.

tegemist teeb.”⁶⁵² Ajakirja Elu Vaod sisu analüüsidest tõi ta kiitvalt esile Rahamäe artikliseeria pealkirjaga „Luterlise kristlase osa ja ülesanne ühiskonna sotsiaalses kujundamises”, milles käsitleti kiriku sotsiaalseid ülesandeid. Kriitiliselt kirjeldas ta väljaande neljandas ja ühtlasi viimaseks jäänud numbris ilmunud ülevaadet usuõpetuse rahvahäätetuse teemal, mille oleks tema hinnangul võinud avaldada ükskõik milline parempoolne ajaleht. Just seda artiklit näiteks tuues pidas Tallmeister oluliseks rõhutada, et uue ajalehe, Protestantlase Ilma eesmärk ei olnud tegelda poliitiliste ega ka esmajoones praktiliste küsimustega, vaid avaldada usuteaduslikke käsitlusi, millest oli tema hinnangul laiemates ringkondades kõige suurem puudus. Mäletatavasti oli ta neid seisukohti esitanud juba 1917. a, mil tõstas esmakordselt usuteadusliku ajakirja asutamise küsimuse. Tallmeistri hinnangu puhul väärib tähelepanemist arvamuse avalduses esinev sõna „kujunema”, mis viitab teatud protsessile. Ajakirja Elu Vaod veergudele olid koondunud seltsis esinevad eri arvamused, seejuures hakkasid lühikese aja jooksul, mil ajakirja jõuti välja anda, usuteaduslike käsitluste asemel üha enam domineerima praktilised küsimused ja teemad. Nagu piiskop Kukk mainis, oli seltsi eesmärgiks arendada ja süvendada kristlikku ilma-vaadet. Seejuures rõhutati kõige enam religiooni sotsiaalset rolli, mis peegeldus ka ajakirjas Elu Vaod ilmunud artiklites. Kui Rahamäe artikkel liigitub teaduslikuks käsitluseks, siis näiteks õp Sommeri artikkel „Hinge hariduse vajadusest” ja õp Aleksander Sternfeldti artikkel „Usk – sotsiaalne nähtus” olid pigem hinge-kosutatavat ja esseistlikku laadi.⁶⁵³ Õpetusküsimuste usuteaduslikust käsitlemisest hoiduti või ei peetud seda oluliseks, peaarõhk pandi kiriku ühiskondlike ja sotsiaalsete ülesannete ning väljakutsete tutvustamisele ja analüüsimisele. Üldjoontes teenisid sama eesmärki ka arutlused kooli usuõpetuse üle, mille käsitlemine teema päevakohasuse tõttu iga ajakirjanumbriga üha tihenes. Eriliselt väärib rõhutamist ajakirja toimetaja Raudkepi roll, ehk nagu ütles Tallmeister, andis toimetaja isik igale ajakirjale „teatava värvi”. Ajakirjas ilmunud käsitluste sisu ega vorm ei ühtinud Tallmeistri eesmärkidega ehk kontseptsiooniga usuteaduse teaduslikust käsitlemisest ja populariseerimisest, mis oli algselt olnud ajakirja asutamise põhjuseks. Nagu Tallmeistri antud hinnangust selgub, rõhutas ta esmalt usuteaduse populariseerimist, eitamata seejuures vajadust praktiliste küsimuste, näiteks kiriku sotsiaalsete ülesannete analüüsimiseks. Et koguduseliikmete ja vaimulike teadmised kaasaegsest usuteadusest olid tema hinnangul puudulikud, ning see mõjutas otseselt kiriku arengut, pidas ta tähtsaks ennekõike usuteaduslike seisukohtade tutvustamist ja populariseerimist. Viimane oli kirikuelus aset leidnud sündmuste ehk 1922. a kirikupäeval toimunud kiriku õpetusaluste üle toimunud diskussiooni ja sellele eelnenud ning järgnenud Tallmeistrile osaks saanud kriitika kõrval peamiseks põhjuseks, miks ta otsustas asutada iseseisva ajalehe, mis pidi esindama neid taotlusi, mida ta oli avalikult esitanud juba kiriku loomisel ja 1920. a KKIES asutamise ajal. Seltsi häälekandja polnud tema ootusi täitnud. Nagu Tallmeister mainis, tuli tal süüdistuste tagajärjel, mida oli esitatud juba pärast kõstrite kursust 1921. a, aga ka 1922. a

⁶⁵² PI, nr 1, 1923, 2. Mida me tahame?

⁶⁵³ Elu Vaod, nr 1, detsember 1921, 6–7. Hinge hariduse vajadusest; Elu Vaod, nr 3, mai 1922, 38–39. Usk – sotsiaalne nähtus.

kirikupäeval ning selle järel ajalehes Meie Kirik, asuda oma vaateid kaitsma ja oma seisukohtade eest seisma.⁶⁵⁴

Alates 1923. a algusest hakkas Tallmeister eemalduma ka KKIES tegevusest. Eri aegadel on ta seltsist eemale jäämise kohta esitanud eri seisukohti. 1927. a, seltsi tegevusele tagasi vaadates, väitis ta, et seltsist tõmbus ta koos oma mõttekaaslastega lõplikult tagasi Protestantliku Ühingu asutamise järel ehk 1925. a.⁶⁵⁵ Seda kinnitavad ka üksikud teated tema osalemise kohta seltsi ettevõtmistes veel 1924. a.⁶⁵⁶ Seltsi ametliku likvideerimise järel 15. novembril 1939. a pöördus Tallinna arestimaja politseikomissari seoses seltsi varade ja tegevusega Tallmeistri ja Soomre poole küsimusega, mis aastal selts oma tegeliku tegevuse oli lõpetanud. Nii Tallmeister kui ka Soomre vastasid, et umbes 1922. a.⁶⁵⁷ Nii võib pidada tõenäoliseks, et 1922. a kirikupäeva järel Tallinnas seltsi tegevuse aktiivsus tasapisi vaibus ja tegevus lõppes järgnenud aastate jooksul täielikult. Etteruttavalt tuleb mainida, et seltsi Tartu osakond jätkas järgenud paari aasta jooksul aktiivselt tööd ning liitus 1926. a Eesti Rahvakiriku Liiduga.⁶⁵⁸ 1927. a nimetas Sommer teoloogiliste voolude arengule ja organiseerumisele viidates – Tallmeister oli 1927. a usuteadlaste konverentsil KKIES nimetanud kiriklik-konfessionaalse voolu liikmeid esindavaks organisatsiooniks – seltsi asutamisajal valitsenud tingimusi: „Kristliku Kultuuri ja Ilmawaate Edendamise Selts asutati ajal, kus Eesti kirikus veel selgelt väljakujunenud rühmitusi ei olnud.” See mõjutas ka seltsi tegevuse hääbumist. Sommeri sõnul oli organisatsiooni töö 1927. a-ks „laiemale alusele säetud, kui seda ühe seltsi piirid mahutada suudaksid.”⁶⁵⁹ Sellega viitas Sommer tegelikult tõsiasi, et seltsi tegevus oli vaibunud.

1923. a jaanuaris ilmunud ajalehe Protestantline Ilm esimeses numbris kirjeldas Tallmeister väljaande eesmärke. Nagu mainitud, põhjendas ta ajalehe väljaandmist sooviga tutvustada ja selgitada kaasaegset usuteadust kaasaja inimese vajadustest lähtudes. Olemasolevad väljaanded ei olnud tema hinnangul suutnud Protestantlike Ilma püstitatud eesmärki ellu viia. Tallmeistri sõnul olid talle kirjutanud mitmed kirikutegelased, rõhutades, et osa neist on noored usuteadlased, kes väitsid küll end toetavat tema seisukohti, kuid väljendavad „praegust poliitilist silmapilku arwesse võttes” kartust voolude vahelise tüli puhkemise ja võitluse päevavalgele tulemise pärast, soovitades Tallmeistril oma väljaütlemistes olla ettevaatlikum. Teisisõnu kardeti, et Tallmeister võib oma seisukohtade ja terava esinemisega teha kirikule avalikkuse silmis kahju. Poliitiliselt keeruka olukorra all peeti eelkõige silmas lähenevat rahvahääletust algkoolide seaduse muutmise üle ehk vastust küsimusele,

⁶⁵⁴ PI, nr 12, 1924, 184. Tegelikult usutead. professor J. Köpp; Tallmeister 1927b, 70; Kaups 1928, 10.

⁶⁵⁵ PI, nr 1, 1927, 13. Mõned muljed usuteadlaste konverentsilt.

⁶⁵⁶ Näiteks 1. mail 1924. a Tallinnas organiseeritud jumalateenistus, mis leidis aset Tallinna Jaani kirikus ja mille algusliturgia pidas Pühavaimu koguduse koori kaastegevusel seltsi abiesimees Tallmeister, jutluse Rahamägi ning palve ja lõpuliselt seltsi kirjatöötaja Sommer. Jumalateenistuse järel peeti seltsi koosolek, mida juhatas seltsi esimees piiskop Kukk. EK, nr 19. 8.5.1924, 75–76. Kristliku kultuuri ja ilmawaate Edendamise Seltsi poolt.

⁶⁵⁷ ERA, f 27, n 3, s 4111, l 1–2.

⁶⁵⁸ ERA, f 4737, n 1, s 3, l 5–6.

⁶⁵⁹ EK, nr 7, 17.2.1927, 53. Kes teeb tööd?

kas usuõpetus peab olema vabatahtliku õppeainena kooli õppekavas või mitte. Tallmeister vastas nendele ettepanekutele otsekoheselt, et tema ei saa tõetunnnet ohverdada ja pidada kirikupoliitikat ega mõnda muud mõjutegurit tõetundest tähtsaks. Sellest lähtudes nägi ta ette, et ajaleht ja selle poolehoidjad peavad mõnikord kirikust ja selle ametlikust õpetusest mööda minema. Kirik on ainult otstarve, mitte abinõu, „meie ei või ühtegi tõe vastu, vaid tõe eest” (2Kr 13,8).⁶⁶⁰ Viimane kirjakoht oli Protestantlise Ilma juhtlauseks.

Praost Põld väljendas Protestantlises Ilmas avaldatud artiklite puhul kergendust, et oli tänu kirjutistes esitatud seisukohtadele vabanenud teda vaevanud kahtlustest. Nimelt oli ta kirikupäeval uuendusmeelsete vaateid analüüsisid oma sõnul vaevelnud sisemiste kahtluste küüsis, sest materjali, mille põhjal uuendusmeelse voolu esindajate seisukohti arvustada, oli väga vähe. Nii mainis ta üksnes ajalehes Postimehes avaldatud Kõpu artiklit, mis võimaldas tema sõnul n-õ ridade vahelt üht-teist välja lugeda. Selle kõrval osutas Põld Tallmeistri suusõnaliselt esitatud seisukohtadele Jeesuse neitsisünni teemal. Kummastaval kombel polnud Põld seega tutvunud Tallmeistri teiste kirjutistega, millest mitmed olid teadupärast avaldatud brošüüridena, laia levikuga ja seega üsna kergesti kättesaadavad. See omakorda tähendab, et senine õpetusküsimuste arutelu, sh Tallmeistri süüdistamine, oli põhinenud vaid üksikutel kahtlustel, kuuldustel ja oletustel. Protestantlise Ilma esimese numbril ilmumise järel avaldas Põld esiti lugupidamist, et Tallmeister on otsekoheselt avalikkuse ees asunud oma seisukohti esitama, ning oli veendunud, et Tallmeistrit kannustab tõepoolest tõe otsimine. Sellega komplimentide tegemine piirdus. Põllu sõnul ei jäänud Tallmeister oma artiklites püsima Jumala sõnasse, mistõttu ei olnud tema tõeotsimise tee tõeleidmise tee. Nii nagu Päevalehes ilmunud kommentaaril, samastas Põld Protestantlises Ilmas esitatud seisukohad ja Tallmeistri eesmärgid kogu uuendusmeelse rühma omadega. Ühtlasi pidas ta tõenäoliseks, et uus väljaanne pole uuendusmeelsele rühmale meeltnööda, pigem tuleb seda pidada „sellele vast ennast ülesupitawale waimule” kahjulikuks.⁶⁶¹ Seda seisukohta esitades toetus ta veendumusele, et artiklite otsekohene toon pole vaimuliku sisuga ajalehele sobiv. Ometi oli just Põld ajalehes Meie Kirik Tallmeistrile viidates kärevalt ja ilma tõendeid esitamata vihjanud, et kiriku põhikiri on võltsitud. Põllu hinnang, mille kohaselt polnud Tallmeistri välja antud ajaleht uuendusmeelsele rühmale meelepärane, osutus 1923. a usuteadlaste konverentsil ja kirikupäeval toimunud diskussiooni valguses aga tõepäraseks.

Ajakirjanduses avaldatud artiklites uut väljaannet ja Tallmeistri vaateid kirjeldades – mida samastati üksmeelselt uuendusmeelse rühma vaadetega –, jäeti kahe silma vahele seisukoht, mille Tallmeister oli esitanud ajalehe avanumbris väljaande eesmäärke kirjeldanud artiklis ja millel on teoloogiliste voolude esilekerkimisel väga oluline tähendus. Nimelt kuulutas Tallmeister, et ta ei soovi ajalehte Protestantline Ilm ja selle pooldajaid siduda ühegi kirikus eksisteeriva vooluga.⁶⁶² Viimase väljaütlemisega pani ta tegelikkuses aluse uuele voolule, asudes eralduma ja eristuma senisest uuendusmeelsest rühmast. See oli teoloogiline vool, mis esindas liberaal-

⁶⁶⁰ *Ibid.*, 4; Saard 2008, 78.

⁶⁶¹ MK, nr 3, 17.1.1923, 18. Protestantismi waimu ilmutused.

⁶⁶² PI, nr 1, 1923, 1–2. Mida me tahame?

teoloogilisi seisukohti. Ajaleht Protestantline Ilm andis vaadete esitamiseks suurepärase võimaluse ning muutus seeläbi voolu ühendajaks ja koondajaks.

Protestantlase Ilma esimestes numbrites esitas Tallmeister kaks programmilist artikliseeriat „Kuidas on lugu Jeesuse üleloomuliku ilmalemisega” ja „Missuguses mõttes on Piibel Jumala sõna?”, võttes neis kokku seisukohad, millele ta toetus ja mida ta ajalehes Protestantline Ilm edaspidi põhjalikumalt tutvustada ning selgitada soovis. Nagu varem mainitud, olid õpetused pühakirjast ja Kristusest kaks keskset dogmaatilist teemat, mille üle 1920. ja 1930. a-te luteri kirikus kõige enam diskuteeriti ja mida analüüsid avanesid ning leidsid käsitlemist ka teised teoloogilised küsimused. Neil vaadetel kui teoloogiliste voolude kategoriseerimise ühel alusel tuleb seetõttu lähemalt peatuda. Samas tuleb sissejuhatavalt märkida, et kuigi järgnev on üldjoontes omistatav kogu liberaalsele voolule, esines liberaalse voolu vaimulike seas spetsiifilistes küsimustes ka erimeelsusi. See ei mõjunud Tallmeisteri sõnul liberaalse voolu tegevusele aga takistavalt, samuti manifesteeris ta, et „meil ei ole ühtegi dogmat, mis meie tahaksime kõigile peale sundida”.⁶⁶³ 1930. a-tel liberaalse voolu esindajana ajalehes Protestantline Ilm artikleid avaldanud õp Otmar Pello on tagasivaatavalt heitnud liberaalse voolu kriitikutele ette, et need tegid kristoloogias liberaalse voolu vastase keskse probleemi. Selle hinnanguga tuleb nõustuda. Liberaalse voolu esindajate hulka võis tema sõnul kuuluda ka Kristuse ihuliku ülestõusmise jaataja. Pello avaldas 1930. a-te lõpul sel teemal liberaalse voolu häälekandjas artikli, kus esitas ihuliku ülestõusmise kaitseks mitu hüpoteesi, hoidudes neid dogmadeks või millekski absoluutseks nimetamast. Samas väljendas ta nende suhtes isiklikult toetust. Liberaalse voolu keskseks teemaks nimetas Pello õpetust pühakirjast.⁶⁶⁴ Pello hinnangu kommendaariks tuleb etteruttavalt lisada, et Jeesuse neitsisündi eitanud Tallmeister ja õp Voldemar Kuljus toetusid oma hinnangutes samaaegselt pühakirjale kui Pello neitsisündi toetavates hinnangutes.

Rahamägi on Tallmeisteri ja liberaalteoloogilise voolu seisukohti kirjeldanud järgmiselt: „Pühas Kirjas on ka Jumala sõna (mitte, et Püha Kiri on Jumala sõna); seda Jumala sõna tuleb sealt leida, seletada, tõlgitseda. [...] Usuvald peab olema harilikule, loomulikule, loogilisele mõistuse struktuurile ja arusaamisele vastav ja sellega konformne. Püha kirja võib arvustada ja tuleb võtta nagu teisi kirjanduslikke teoseid; praeguse aja inimesele jääb järele sealt rida usutõdesid, kust on eemaldatud enamvähem „müstiline”, „tundekohane”, imesid sisaldav külg. Dogmad peavad olema formuleeritud ratsionaalsele mõistusele vastuvõetaval kujul; irratsionaalseid suurusi ei tohi olla; neitsisündimisi, lihaülestõusmisi pole inimkonnas looduslikult olemas ega saagi olla; neid võib „seletada” ja „nendest aru saada” tolekordse teaduse ja selle väljenduste seisukohalt; siduvust uue aja, moodsa inimesega neil mingisugust pole; niisamuti pole surnuist ülesärkamisi, vee peal kõndimisi ning teisi „imelike asju ning sündmusi” või „imesid”. Protestantide teoloogia ja kuulutus on enamvähem „teotsentriline”, Jumal isa on selle keskkohat.”⁶⁶⁵

⁶⁶³ PI, nr 8, august 1928, 126. Wahekordade selgituseks.

⁶⁶⁴ Protestantlik Maailm, nr 1, märts 1939, 17–19. Hüpoteese lihaülestõusmise võimalikkusest; Eesti Kirik, nr 3, märts 1974, 59. Protestantism Eestis.

⁶⁶⁵ Rahamägi 1939, 11.

Õp Aunver on lisanud, et liberaalse voolu eesmärgiks polnud „uuendada usku”, vaid populariseerida usuteadust, lähtudes liberaalteoloogilisest seisukohast.⁶⁶⁶ Viimast rõhutas enamasti Tallmeister ka ise. Samuti tõstis seda esile Kuljus, mainides ühtlasi, et tõesed, mida esitati, olid Lääne-Euroopas juba aastakümneid tuntud ja aktsepteeritud.⁶⁶⁷ Aunveri esitatud hinnangulise kokkuvõtte kohaselt eitas liberaalne vool pühakirja verbaalinspiratsiooni, dogmadel ja usutunnistustel polnud absoluutset väärtust, vaid need olid „välja kasvanud omaaegsest mõistmisest.” Keskset usulised tõesed võtab Aunver kokku järgmiselt: „1. Jumala isik ja tema hooldav suhtumine maailmale, 2. Kristus Jumala suurima ilmutusena. Kristus on meie Issand. 3. Õpetus igavesest või hauatagusest elust ja Jumala kohtumõistmise tegelik rakendus igavikus.” Liberaalne vool eitas Jeesuse neitsisündi ja ihulikku ülestõusmist. Õp Otmar Pello hinnangul oli Tallmeistri ja liberaalse voolu hoiak elujaatav ja kultuuri pooldav ning talle oli võõras pietistlik, väliselt vaga poos.⁶⁶⁸ Kirjeldatud seisukohad Tallmeistri ja liberaalse voolu teoloogilisest positsioonist väärivad tähelepanemist ning Tallmeistri seisukohtade valgusel käsitlemist ja kommenteerimist.

Tallmeistri usuliste vaadete peamiseks mõjutajaks on õigustatult nimetatud 19. saj saksa teoloogia suurkujusid Albrecht Ritschlit ja tema õpilasi Wilhelm Hermannit, Julius Kaftanit ning ennekõike Adolf von Harnackit. Viimasel oli Tallmeistri vaadete kujunemisel ja nende esitamisel keskne tähtsus. Tallmeistri seisukohad ühtivad Harnacki vaadetega sellises ulatuses, et tema nimetamine Harnacki jüngriks on igati asjakohane. Viimase nimetusega esines Tallmeister kord ise, lisades, et kõigis üksikasjus ta Harnacki vaateid ei jaga.⁶⁶⁹ Viitega Harnacki teosele „Das Wesen des Christentums” julges Tallmeister kokkuvõtvalt siiski oletada, et „ristiusu sisu umbes nõnda mõistma hakatakse, nagu Harnack seda oma loengutes on vaadelnud.”⁶⁷⁰ Nimetatud teoloogide mõjul esindas Tallmeister historistlikku seisukohta, et kristluse mõistmiseks ja mõtestamiseks tuleb selle ajaloolist kujunemist ja arengut usuteaduslikult uurida, et sel teel kogutud tõenditele toetudes jõuda kristluse tõelise tuumani. Teiseks oli talle vastumeelne metafüüsiliste kategooriate kasutamine religioosse tunnetuse formuleerimisel ja kirjeldamisel, mistõttu ta asendas need vaimsete ja kõlbeliste kategooriatega.⁶⁷¹

Alustuseks tuleb osutada, et usuline tunnetus on Tallmeistri arvates pärit ilmutusest. See, tunnetuse ülim norm, on Kristuse kaudu teostunud usaldusakti kaudu saanud inimesele isiklikuks tõeks. Selle kõrgeimaks eesmärgiks on usu sünnitamine Jumalasse.⁶⁷² Nagu märgib teoloogiliste voolude esindajate kristoloogilisi vaateid

⁶⁶⁶ See seisukohta mainis Tallmeistri tihti oma kirjutistes ja sõnavõttudes. Näiteks 1927. a kirjutas Tallmeister järgmist: „Kõigepealt peaks kõigile selge olema, et meie enne kui pärast evang.-luteruse usulisteks jääda tahame ja sellepärast ka kõik uued kirikud ja koguduslikud korraldused sellele alusele rajame. [...] Sellepärast ei ole meil ka tarwis mingisugust uut usku wõi kirikut asutama hakata, waid tuleb ainult suure usupuhastaja jälgedes käies järjekindel olla.” PI, nr 8, august 1927, 126. Kuidas edasi tegutseda?

⁶⁶⁷ Protestantlik Maailm, nr 9, 15.9.1937, 143–144. Kiriku ja meie tulewase arenemise.

⁶⁶⁸ Aunver 1953, 48.

⁶⁶⁹ PI, nr 9, september 1931, 137. Kas walitseb Soome kirikus kirjatäheusk?

⁶⁷⁰ PI, nr 1, jaanuar 1926, 4. Milles seisab ristiusk?

⁶⁷¹ Varik 1939, 29.

⁶⁷² PI, nr 3, märts 1923, 18. Missuguses mõttes on Piibel Jumala sõna?

analüüsinud õp Varik, on ilmutuse tunnistamine usulise tunnetuse alusena omane kõikidele teoloogilistele vooludele – see väärrib voolude sarnasusi kirjeldades esiletoomist ja meespidamist –, mis luteri kirikus kahe maailmasõja vahelisel perioodil eksisteerisid ehk teisisõnu ühelt poolt nii Põllule kui teisalt Tallmeistrile. Ühtlasi osutab Varik, et Tallmeistri käsitus kristlusest on kristotsentriline, vastandudes sellega mitmele Tallmeistri kaasaegsele, teiste seas Tallmeistri seisukohti analüüsinud ja arvustanud Rahamäele.⁶⁷³ Ka Tallmeister ise nimetab liberaalse voolu seisukohta kristotsentrilisteks: „Just wabameelsete usuteadlaste mõtte- ja usuelu on täiesti Kristotsentriline”, mõistes seda nii, et liberaalse voolu jaoks on „Jeesuse isik igas asjas mõõduandew.”⁶⁷⁴

Jättes Tallmeistri käsituse kristoloogiast hetkeks kõrvale ja liikudes seisukohtade juurde, mida ta on esitanud seoses õpetusega pühakirjast, tuleb esiteks viidata Tallmeistri esitatud aluspõhimõttele, et kristlik usk on rajatud Piiblile: „Piibel on see klassikaline hallikas, kust meie usku õpime, jõudu ammutame, teed Jumala juure leiame.”⁶⁷⁵ Lähtudes eesmärgist, mille kohaselt on Piibli ülesandeks „meile teed Jumala juure näidata”, pidas Tallmeister Piiblit usuliseks ja ilmutuse allikaks olevaks raamatuks. Piibli eesmärk pole mõnda loodus- või reaalteaduslikku vms küsimust selgitada.⁶⁷⁶ „Piiblis leidub küll rohkesti omaaegset „teadust”, aga need osad on temas kõrvalise tähtsusega. Peaasi on ikkagi tema usuline ja kõlbline kül, tema waim ja suun[d] [---] Piibli suureks ja igaweseks ülesandeks jääb aga kuulutada meile Jumalat ja selles asjas ei saa teda wapustada ükski teadus.”⁶⁷⁷ Tallmeistri seisukohta Piiblist kui Jumala sõna sisaldavast raamatust ja kristliku usu alusest ilmestavad arvukad Piibli tsitaadid, mida ta oma vaadete esitamisel kasutab. Piiblist kui usu alusest lähtudes kerkib küsimus, mil moel hindas Tallmeister Piiblit Jumala sõnaks?

Piibel kui sõna on küll ilmutuse vili, kandja ja allikas, kuid sündinud inimlikul teel, mistõttu on nii selle üksikud raamatud kui ka Piibli kaanoni kujunemine nähtavad ja analüüsitavad ajaloolise protsessina. Sellest lähtudes pole kõik Piiblis sisalduv käsitatav jumaliku ilmutuse allikana, vaid iseloomustab selle autorite eluajal valitsenud teaduslikke, ühiskondlikke jm arusaamu ning kannab seetõttu endas autorite käekirja ja seisukohti. Piibli ajalooline kujunemine, allikaline mitmetasandlikkus ning Piiblis esinevad vastuolud välistavad niisiis võimaluse pidada

⁶⁷³ Varik tunnustab Tallmeistrit küll vaadete esitamise selguse ja aususe pärast, kuid mainib Tallmeistri seisukohti kirjeldades „ratsionaliseerivat tendentsi”, Tallmeistri „ärarippumist” Ritschlist ja usundiloolise kooli vaadetest ning leiab kokkuvõttes, et liberaalteoloogia toetumine ajaloolisele Jeesusele on relatiivne, tsiteerides seejuures Rudolf Bultmanni („Die Geschichtswissenschaft kann überhaupt nicht zu irgendeinem Ergebnis führen, das für den Glauben als Fundament dienen könnte, denn alle ihre Ergebnisse haben nur relative Geltung. Wie verschieden sind die Jesusbilder der liberalen Theologie, wie unsicher das Bild des historischen Jesus.”) ja Ernst Troeltschi („Historisch ist gleich relativ.”). Varik toetab Karl Girgensohni esitatud nn pneumaatilise eksegeesi kontseptsiooni ja Karl Barthi seisukohti. Varik 1939, 8–9, 52–57.

⁶⁷⁴ PI, nr 5, mai 1923, 54. Veel kord wõitlusest protestantismi waimuga.

⁶⁷⁵ PI, nr 1, jaanuar 1923, 5. Missuguses mõttes on Piibel Jumala sõna?

⁶⁷⁶ PI, nr 3, märts 1923, 17. Missuguses mõttes on Piibel Jumala sõna?

⁶⁷⁷ PI, nr 9, september 1929, 144. Kirjakast.

Piiblit sõnasõnaliselt inspireerituks ehk tervenisti Jumala sõnaks. Verbaalinspiratsioonile toetumine, millega tehakse Piiblist Tallmeistri sõnul „paberist paawst”, mõjub selles kontekstis hoopis Jumalat teotavana, sest sellega tehakse Jumal Piiblis esinevate vigade loojaks. Jumalat näeb Tallmeister aga süsteemse ja enda kehtestatud seadusi austavana. Jumal on ennekõike armastuse Jumal, Jumala vihast ta ei kõnele, Jumala vereohvrit eitab.⁶⁷⁸ Piiblis esinevad inimlikul teel sündinud vead ei anna Piibli usulisele väärtusele mitte midagi juurde ega võta sellelt ka midagi ära.⁶⁷⁹

Pöördudes Piibli usulise külje ehk Piibli kui Jumala sõna juurde, mõnab Tallmeister esiteks, et usuliselt pole Piibel samuti ühetasandiline, „waid et ka jumalikul ilmutusel oma ajalugu on.”⁶⁸⁰ Nagu on märkinud Tallmeistriga põhijoontes samu seisukohti esindanud dots Tennmann, ühinevad sõnas „ilmutuse jumalik ja inimlik ollus”.⁶⁸¹ Jumal on end ilmutanud inspireeritud inimeste kaudu, nn inimliku olluse tõttu pole Piibel Jumala ilmutuse allikana lõplik ega lõpetatud, vaid avaldub keele ja vaimu arenedes aina uuesti.⁶⁸² Piibli inimliku ja kaduva koore alt, nagu Tallmeister seda nimetab, tuleb otsida Piibli „igawest tuuma”, mille väljaselgitamiseks on sõna tarvis mõõta „selle kõige kõrgema mõõdupuuga, mis meil olemas, selle jumaliku ilmutuse täiusega, mida meie tunneme.” Lähtudes põhimõttest otsida Piibli ajatut tuuma, mis mõjub essentsialistlikult, saab Jumala sõnaks olla vaid see, mis on kooskõlas „Jeesuse waimuga”. Viimase puhul toob ta võrdluse keskse luterliku kontseptsiooniga hinnata pühakirjaks seda, mis Kristust kuulutab, mõistes seda nii, et ükski sõna pole iseenesest Jumala sõna, vaid on seda üksnes juhul, „kui ta meid Jumalale lähemale wiib. Sest „Kristust kuulutada” tähendab teed näidata Jumala juurde”. Kristuse kuulutus ehk nn Jeesuse vaimu kätkev Jumala sõna tähistab niisiis teed Jumala juurde ja et ilmutuse kõrgeim otstarve on usu sünnitamine Jumalasse, tuleb pidada Jumala sõnaks kõike Piiblis esitatut, mis on selle usuga seotud ning seda äratav. Teisisõnu on Jumala sõna Tallmeistri järgi see, „mis meid selle üle selgusele jõuda aitab, et Jumal meid armastab, et meie kui lapsed Tema juure tulla tohime ärakadunud poja wiisil ja Temalt wastu wõtta armu ja andeksandmist [---], mis meid usuliselt süwendab ja kõlbliselt kaswatab.”⁶⁸³

Nii moodustub liberaalse voolu seisukoht keskse luterliku põhimõtte tõlgendusest, mille kohaselt tuleb pidada Jumala sõnaks seda, mis kuulutab Kristust ehk on

⁶⁷⁸ PI, nr 1, jaanuar 1923, 4. Kuidas on lugu Jeesuse üleloomuliku ilmalesündimisega?; PI, nr 5, mai 1931, 69. Ta lepitab maailma; PI, nr 10, oktoober 1923, 100. Missuguses mõttes räägime meie Kristuse lunastamisesurmast; Varik 1939, 41.

⁶⁷⁹ PI, nr 1, jaanuar 1923, 7; PI, nr 2, veebruar 1923, 12. Missuguses mõttes on Piibel Jumala sõna?; PI, nr 11, november 1931, 162. Isiklik usk.

⁶⁸⁰ PI, nr 3, märts 1923, 18. Missuguses mõttes on Piibel Jumala sõna?

⁶⁸¹ Tallmeister on Tennmanni tema seisukohtade põhjal hinnanud temast veelgi liberaalsemal positsioonil olevaks vaimulikuks ja teoloogiks. Tennmanni surma järel 1936. a nimetas kooli-direktor ja Protestantliku Ühingu tegevusega seotud Jaan Roos Tennmanni radikaalseks mõtlejaks, kes oli veendunud „protestant ja Eesti protestantliku liikumise üks kandvamaid ideolooge ning aatlejaid”. VM, nr 213, 14.9.1929, 4. Kirikutülid jätkuvad; Saard 2008, 74; Tänapäev, nr 11–12, november-detsember 1936, 366. Eduard Tennmann.

⁶⁸² Eduard **Tennmann**. *Mooses ja prohvetid. Wana seaduse usk ja tema tunnistajad*. Tallinn: 1921, 4–5.

⁶⁸³ PI, nr 3, märts 1923, 18. Missuguses mõttes on Piibel Jumala sõna?

kooskõlas Jeesuse vaimuga. Kristuse kuulutust ehk Piibli ajatut tuuma või „jädawa wäärtusega usuwara” tuleb otsida usuteaduse abil, ajaloolis-kriitilist meetodit kasutades: „Meie tahame just üksikuid piibli raamatuid isekeskis wõrreldes ja uurides ja wanemate allikate peale suuremat rõhku pannes tõele lähemale püüda ja õiget „piibli raamatu Kristust” kättesaada.”⁶⁸⁴ Teisal nimetab ta samale kontseptsioonile viidates, et tema seisukoha määravad tõe armastus ja Piibli allikad.⁶⁸⁵

Kirjeldatud kontseptsiooni ilmestamiseks toob Tallmeister mitmeid näiteid nii Vanast kui ka Uuest Testamendist. Esimest hindab ta üksikuid raamatuid aluseks võttes küll erinevalt Uuest Testamendist tunduvalt kriitilisemalt, sest selles on tegemist peaausjalikult „kaduwa koore ja ajalooliste mõjudega”, samas ei ruttu ta seda usulise väärtuse poolest ja kui terviklikku käsitlust Iisraeli rahva ajaloost arvutama ega hukka mõistma, vaid kõneleb näiteks maailma loomisest ja pattulangemise loost kui usuliselt väärtuslikest, „hingeeluliselt tabavatest” jutustustest, mille ajalooline paikapidavus on küll küsitav, kuid mille usuline väärtus on sellele vaatamata kõrge. Vaherepliigina väärab mainimist, et Tallmeister keskendus nii Protestantlise Ilma veergudel avaldatud uurimistöös kui ka hiljem kõige kirglikumalt just Vanale Testamendile ja selles sisalduva käsitlemisele.⁶⁸⁶ Vana Testamendi loomisloos on Tallmeisteri sõnul „peaasi, et Jumal on loonud, kuna selle otsustamine, kuidas Ta löi, kuulub teaduse wõimupiiri.”⁶⁸⁷ Nii toetub ta eelpool mainitud põhimõttele hinnata Jumala sõna lähtudes sellest, „mis usuliselt süwendab ja kõlbliselt kaswatab”, unustamata seejuures Piibli ajaloolist kujunemist, konkreetsete kirjakohtade, perikoopide ja taustsüsteemi kriitilist analüüsi, mis on eelpool kirjeldatud lugude mõistmisel kaalu kaima tähtsusega. Seega eristab ta kõlblist ja tunnetuslikku ajaloolisest. Viimane on vahendiks ja eelduseks esimesteni jõudmisel.

Piibli tuum ning selleni jõudmine pole aga viimselt sõltuv vaid Piibli uurimisest ja ajaloolisest kujunemisest. Usuteaduslik uurimistöö aitab küll kasvatada „puhtamat ja peenemat arusaamist sellest, missuguses mõttes on piibel Jumala sõna”, kuid sel moel on võimalik vaadelda üksnes usuwelu väliseid avaldusi, teisisõnu tuleb Piiblit analüüsida, et vabaneda eri aegade mõjudest ehk eemaldada nn Piibli inimlik koor, kuid Piiblis kirjeldatud usulisi elamusi, „tema kangelaste hingelist kokkupuutumist Jumalaga ei saa teadusliselt „lahendada”. [---] Selleks on tarwis intuitsiooni, hingelist kongenialiteeti, usulisi kogemusi, puhast südant, ausat tahet.” (Mt 5,8).⁶⁸⁸

⁶⁸⁴ PI, nr 5, mai 1923, 54. Weel kord wõitlusest protestantismi waimuga.

⁶⁸⁵ PI, nr 2, veebruar 1923, 16. „Meie Kirikule”; Varik 1939, 29.

⁶⁸⁶ Aastatel 1924–1931 ilmus ajalehes Protestantline Ilm Tallmeisteri mahukas artikliseeria „Vana Testament ja tema waimuilm”. Aastakümneid hiljem, 1944. a vahetult Rootsi põgene misel järel, nimetas Tallmeister kirjas tollasele piiskopile Johan Kõpule end usuteaduslike huvidega inimeseks ja lisas, et kuigi ta oli viimastel aastatel semiidi keeltega vaid põgusalt tege lenud – „lugesin ja analüüsisin peaausjalikult ainult tekste, kui mõne W.T.i koha üle jutlustasin” –, loodab ta mõne ülikooli juurde professori abilisena tööle asuda, tuues näiteks prof Alexander Bulmerinczi, kel oli kord „keegi vanem üliõpilane abiks, kes pidi lugema raama tuid, kirjutama üles mõnesuguseid märkmeid nendest jne. ja refereerima professorile, mis seal seisis.” EELKKA, Perekond Kõpp. Johan Kõpp. Theodor Tallmeisteri kirjad Johan Kõpule, 8.12.1944, 17.4.1945.

⁶⁸⁷ PI, nr 9, september 1929, 144. Kirjakast.

⁶⁸⁸ *Ibid.*; Varik 1939, 31.

Niisiis on „usuelu suuremad väärtused nii salapärased ja mõistatuslikud, et nende kallal mingisugust mõistuse peale rajatud uurimise lõikust ettevõtta ei saa, mis nimetamisväärsed tagajärgi annaks. Aga nii palju võib ometi, et meie dogmaatilisi õpetuslauseid ristiusu põhitõdedega ja Jeesuse waimuga võrdleme ja järelwaatame, kas nad kristliku jumalamõistega kokkukõlas on ja ewangeelilisel kõrgusel seisawad või ehk omaaja ettekujutuste mõjul wõõrast waimu enesesse wastu wastuwõtnud on.”⁶⁸⁹ Viimati kirjeldatud põhimõte vajab liberaalse voolu kohta esitatud kriitikat arvestades esiletoomist ja rõhutamist, sest see lahutab viimselt teaduse usust, toob esile teaduse piiratus ega omista teadusele absoluutset väärtust. Ühtlasi on see aluseks indiviidi usulise maailma eripära tunnistamisele.

Uut Testamenti hindab Tallmeister Vanast Testamendist kõrgemalt ning ehkki ka see on inimlikul teel sündinud ja teated, mida evangelistid Jeesuse elu kohta esitavad, ei ole tihti ajalooliselt pädevad, peab ta elavat tunnistust, mida nii evangelistid kui ka teised Uue Testamendi autorid, keda ta nimetab inspireeritud isikuteks, „Jeesuses Kristuses ilmunud jumalikust armastusest ja tõest” edastavad, sedavõrd mõjuvaks, et see pole võrreldav ühegi teise teega, „mis meid usuelu kõrgustikkudele juhataks.”⁶⁹⁰

Tallmeisteri eelpool kirjeldatud vaateid lühidalt kokku võttes võib toetuda ta seisukohale, et ta ei otsi Piiblist ega näe Piiblis mitte niivõrd „Jumala sõnu”, vaid „Jumala kõnet” ehk nn Piibli waimu. Sõnad ja Piibli üksikud kirjakohtad, mida ta võrdleb kahurikuulidega, „mida võib lasta igas suunas”, on tema hinnangul paratamatult seotud oma aja mõjudega, kaduvad, puudulikud, mitmeti tõlgendatavad jne, „aga see kõne on igawene ja jumalik.” Pühakirja „ilmeksimatus piirdub ainult usulise aate ja Jeesuse Kristuse waimu ettetoomisega, kuna kõik üksikasjad – ka dogmaatilised – on wälja kaswanud omaaja puudulikkudest teadmistest ja waadetest.”⁶⁹¹ Jumala kõnet kuulnud inimese usku nimetab ta nn kirjausust märksa sügavamaks. Viimane on tema hinnangul teinud kirikule selle ajaloo kestel kõige rohkem kahju.

Kriitikale, nagu annaks liberaalteoloogiline käsitus üksikisikule liiga suure vabaduse, ähmastaks ja subjektiveeriks üksikisiku usulisele kogemusele toetudes ning seda väärtustades nii Piiblit kui kristlust laiemalt, vastas Tallmeister, et igasugune tõde võib tõeks saada üksnes juhul, kui inimene jõuab isikliku äratundmiseni ja selle tõe n-õ läbi elab: „Inimesed on väga mitmesugused, hingelised tarwitused ja kalduwused lähewad väga lahku, ja sellepärast ei wõigi see teisiti olla, kui et elawa usu juures ühele üks ja teisele teine koht piiblis suuremal määral Jumala sõnaks on.” Ka Lutherit ja reformatsiooni tähtsusust Tallmeister just lähtudes indiviidile antud õigusest usulisi tundeid südametunnistusele toetudes ja vastavalt isiklikule tõetundele läbi elada, teisisõnu peitub reformatsiooni tähtsus selles, et „autoriteedi asemele astus isik”. Lutherit nimetas Tallmeister inimeseks, kes seadis oma südametunnistuse ja tõetunde „wastu terwele maailmale ja kõigile autoriteetidele.”⁶⁹² Esmatähtis oli usuiline kasvamine ja kõlbeline edenemine, seejuures polnud kellelgi õigust ette heita, et inimese side pühakirjaga oli kujunenud isikliku tõetunde alusel. Teisalt tunnistas

⁶⁸⁹ PI, nr 10, oktoober 1923, 99. Missuguses mõttes räägime meie Kristuse lunastamisesurmast.

⁶⁹⁰ PI, nr 3, märts 1923, 20. Missuguses mõttes on Piibel Jumala sõna?

⁶⁹¹ PI, nr 1, jaanuar 1929, 12. „Meie Kirik” toob „teaduslisi wäiteid!”

⁶⁹² PI, nr 11, november 1931, 162. Isiklik usk.

Tallmeister üksikisiku usulise kogemuse kõrval normatiivse ja toetava eeldusena usuteaduslikku uurimistööd. Evangeelsel teoloogial peatudes väitis Tallmeister, et üksikutes küsimustes võis olla küll lahkarvamusi, kuid peamises ehk Jeesuse Kristuse evangeeliumi mõistmises Jumala sõna ja rõõmusõnumina, ei esinenud sugugi sedavõrd põhimõttelisi erimeelsusi.⁶⁹³

Tulles Tallmeistri kristoloogiakäsituse juurde ehk püüdes anda vastust küsimusele, millisena nägi Tallmeister Jeesuse isikut ning mil moel mõistis Jeesust kui Jumala poega ja lunastajat, peab alustama tõdemusega, et tema hinnangul on kristoloogia kõigepealt seotud Piibli ja selle tõlgendamisega. Vajab toonitamist ja kõigiti meeles pidamist mõista Piiblit just eelpool mainitud seisukohtade valguses, seejuures tuleb meenutada, et Piibli kui Jumala sõna tähendus sõltub Tallmeistri kontseptsiooni kohaselt viimselt Kristusest, sest mäletatavasti tuleb Jumala sõnaks pidada üksnes seda, mis on Kristuse vaimuga kooskõlas. Ühtlasi on Tallmeistri kristoloogia vaatlisel ja hindamisel vajalik mainida kriitikat, mida kontseptsioon kaasaegsete arvustustes pälvis. Nimelt heideti Tallmeistrile ja liberaalse voolu esindajatele õpetusaluste üle toimunud diskussiooni ja hilisemate vaidluste kestel korduvalt ette, et liberaalne vool toetub nn mõistuse dogmale, edendab ratsionalistlikku käsitust ning asetab mõistuse, mida hinnati relatiivseks ja subjektiivseks, väliselt antud ja ajatutest Piibli tõdedest ning sellest johtuvast kiriku usulisest alusest ettepoole.⁶⁹⁴ Etteheite aluseks on eelpool kirjeldatud vaadete kõrval Tallmeistri esitatud seisukoht, millega ta asetab esiplaanile Jeesuse ajaloolise ehk inimliku kuju. Viimasega on omakorda seotud nii Jeesuse neitsisünni kui ka ihulise ülestõusmise eitamine, milles kiriku alalhoidlikud vaimulikud eesotsas Põlluga nägid ohtu Jeesuse jumalikkusele ja kõrvalekaldumist kiriku usutunnistuslikust alusest.

Tallmeister kõneleb ja kirjutab küll mõistusest ning selle kasutamise vajalikkusest ja väidab, et nii nagu liberaalid, kasutavad ka alalhoidlikud Piibli tõlgendamisel paratamatult ja vältimatult mõistust, samas lükkab ta kategooriliselt tagasi süüdistuse, nagu propageeriks ta nn mõistuse dogmat või edendaks ratsionalistlikku mõistuseusku: „Ei ole ju midagi ekslikumat, kui tõendama tulla, et meie usuliste vaadete aluseks ja allikaks mõistus on. Oleme mitmel korral näidanud, et meie oma seisukoha just Piibli peale rajame.”⁶⁹⁵ Sellega soovib ta rõhutada liberaalteoloogiliste vaadete usulist iseloomu, nähes ajaloolis-kriitilise meetodi abil tehtavat uurimistööd, mis oli alalhoidlike eelkirjeldatud kriitika tegelikuks põhjuseks, vahendina ehk meetodina kristlike tõdede paremaks mõistmiseks. Ka Jeesuse neitsisünni ja ihuliku ülestõusmise eitamine toetuvad selgesõnaliselt just piibllilisele alusele: „Meie võime aga kindla sõnaga ütelda, et ükski imetegu mõistuslistel ja loodusteaduslistel kaalumistel meile raskusi ei tee, vaid kui meie mõnda neist eitame siis sünnib see usulistel ja piibllilikkudel põhjustel.” Piiblile rajatud kristoloogia on seotud usulise kogemuse ja tunnetuse ning Piibli kriitilise uurimisega. Viimase juurde kuulub ka uurimistöö ajaloolise Jeesuse üle, kelle inimlik kuju on võtmeks tema jumalikkuse mõistmisel.⁶⁹⁶

⁶⁹³ PI, nr 3, märts 1923, 22. Missuguses mõttes on Piibel Jumala sõna?

⁶⁹⁴ Varik 1939, 29, 31.

⁶⁹⁵ PI, nr 5, mai 1923, 54. Veel kord võitlusest protestantismi vaimuga; PI, nr 11, november 1931, 162. Isiklik usk.

⁶⁹⁶ Loodusteaduslike kaalutluste ainuõigeks hindamist arvustas Tallmeister juba 1914. a ilmunud brošüüris „Kas Kristus on ülestõusnud?“, kirjeldades inimesi, „kellel küllalt lapselikku

Tallmeister eitab Jeesuse isikut kirjeldades tema olemuslikult üleloomulikke seisundit. Jeesus on tema käsitusel „inimeselaps, nagu iga teine – lihast ja werest, inimlikult sündinud, inimlikult elanud, kiusatud ja waewatud, inimlikult surnud.” Nii nagu teised inimesed, oli ka Jeesus oma „nõrkuste ja kiusatustega, walu ja hädadega, waesuse ja puudusega. Inimlikkudest wanematest pidi ta sündima, laudas ja sõimes; inimlikult pidi ta elama ja nälga, wäsimust, ahastust tundes; inimlikult pidi ta surma minema, nõnda et ta higi oli kui werepisarad.”⁶⁹⁷ Jeesus polnud kõiketeadja (Mk 13,32) ega hinnanud end Jumalaga sama „täielikuks” (Mk 10,18). Jeesuse jumalikkuse sidumist imetegudega ja neitsisünniga nimetab Tallmeister usuliseks materialismiks ja paganlikuks arusaamaks: „Waid waimliselt ja kõlbliselt on Jeesus Jumalaga, kes Waim on nii lähedases wahekorras seisnud, nagu seda ühegi teise inimese juures enne ega pärast olnud ei ole, ja kui Tema jumalusest räägime, siis mõtleme kõige pealt selle iseäralise wahekorra peale.”⁶⁹⁸ Millisena Tallmeister „iseäralist wahekorda” iseloomustab ja milline on selle wahekorra eripära? Jeesuse inimlikkuse juurde kuulub tema tahteline ühtsus Jumalaga. Jeesus on Tallmeisteri sõnul waimse ja kõlbelse ühenduse kaudu Jumalas „juurdunud”.⁶⁹⁹ Just see ühendus, mis avaldub tema maises käitumises ja tegevuses – ta elab „kui püha olevus ja jumaliku armastuse ilmutus” –, eristab teda teistest inimestest ja juhatab ühtlasi Jeesuse jumalikkuse juurde. Viimase juurde kuulub lisaks tahtelisele ühendusele Jeesuse nimetamine Jumala „ilmutuse kõige kõrgemaks kandjaks”⁷⁰⁰, tema isiku kaudu on Jumal inimestega kõnelenud ja inimestele „isiklikuks” saanud. Jeesuse jumalikkus, millega avaldub „Jumala lähedale tulek inimsoole”, on esmajoones Jumala otsus ja tegu.

Niisiis tuleb esiti tähele panna küll Jeesuse tahtelist ühendust Jumalaga, mis on alaline ja waimselt ning kõlbliselt sedavõrd puhas ja sügav, et pole võrreldav ühegi teise inimesega, veelgi enam aga Jeesust kui Jumala ilmutust, Jumala tahteavaldust, mida Tallmeister nimetab ka Jumala kingituseks, astuda inimestega ühendusse. Jumal oleks „kättesaamata kõrguses, see olemise algpõhi oleks mõistatusline ja tundmata – wärisema ja kartma peaks waene inimeselaps igawese peremehe peale mõteldes – kui meie maakera pinda mööda kõndinud ei oleks kord tema Poeg. [---] Ja siiski, niipea kui tema hingeõhku sisse hingame, tema ligiolemist tunneme – tema

Julgust jätkub kinnitada ja uskuda, et loodus-teadus kõik elu-saladused awalikuks ja imeteod wõimataks teinud on”, lisades kriitiliselt, et kirjeldatud inimeste seisukohti „saadab harilikult igasuguse põhjalikuma teadmise puudus sellest, mis usk ehk mis teadus on, ja kõik põhjendused ja arusaamine on pea alati mõne ajalehe weergudelt ehk üksikutest usu wastu sihitud, raamatukestest laenatud.” Theodor Tallmeister. *Kas Kristus on ülestõusnud?*. Riia: 1914, 3.

⁶⁹⁷ PI, nr 6, juuni 1927, 83. Kolmainu Jumala püha; PI, nr 12, detsember 1924, 177. Elu mõtte kehastus.

⁶⁹⁸ PI, nr 1, jaanuar 1923, 5; PI, nr 2, veebruar 1923, 16. Kuidas on lugu Jeesuse üleloomuliku ilmalesündimisega; Varik 1939, 34. Tallmeister lisab, et kui Jeesust peeti Jumala lihalikuks pojaks, pidi ka Jumal ise lihalik olema.

⁶⁹⁹ PI, nr 4, aprill 1923, 47. Kirjakast. Jaak Varik näeb selles Jeesuse jumalikkuse ja inimlikkuse piiride hägustumist. Tema sõnul jääb ebaselgeks, kust lõpeb Jeesuse inimlikkus ning algab jumalikkus. Varik 1939, 35–36.

⁷⁰⁰ PI, nr 4, aprill 1923, 36. Ülestõusmisepüha usuline ja ajalooline alus; Varik 1939, 34.

waimlist suurust, tema kõlblist puhtust, tema armastuse rikkust, tema lahutamata ühendust Jumalaga, terwet tema isikut ja elu – siis on taewa ja maa Jumal minu Jumalaks saanud, siis on ta minu Isa ja mina tema laps. [---] Temas on Jumal maailmale ja inimkonnale nii lähedale tulnud, nagu ei kunagi enne ega ka pärast.”⁷⁰¹ „Jeesuses on Jumal alla tulnud, ta on taewa lõhki käristanud, on igawiku toonud ajalikkuse keskele, on iseenese, oma südame, oma olewuse awanud kui lahtitehtud raamatu, on kinkinud inimkonnale oma rikkuse ja täiuse. [---] Tõeline inimene Jeesus kannab endast tõelist Jumalat. Kes teda näeb, see näeb Isa.”⁷⁰² Selles, Jeesuses peitumas jumaliku ilmutuse täiuses avaldub Jumala armastustahe, mis võimaldab inimestel Jumala ilmutuse täiust läbi elada, ja sellest lähtudes on ka Piibel Jumala sõna.⁷⁰³ Jeesuse jumalikkusest kõneldes ei saa unustada Jeesuse inimlikku loomust, Jeesus võis „oma jumalanimikuis waimlises ja kõlblises täiuses” inimesi teenida ikka vaid inimesena, nende vennana.⁷⁰⁴ Samas kuulub Jeesuse jumalikkuse juurde nähtus nimetusega „kõige suurem au”, millele Tallmeister tihti viitab ning mis tähistab Jeesuse meelevald ja võitu kannatuste ning surma üle. Selles peitub Jeesuse täielik vaimne ja kõlbeline meelevald maailma üle.⁷⁰⁵

Vaimne meelevald on seotud ka Tallmeistri käsitusega Jeesuse ülestõusmisest. Tallmeister mõnab, et Piiblis esinevad viited ülestõusmisele lähevad üksteisest suuresti lahku. Nii kirjeldab ta ühelt poolt kirjakohtadele Jh 20,27; Lk 24,39–43 toetudes Jeesuse ihulikku ülestõusmist, jüngritele ilmumist ja Jeesuse toitmist, teiselt poolt aga kirjakohtadele Lk 24,15–16; Jh 20,17 toetudes ülestõusnud Jeesust kui vaimu ehk vaimset olendit. Tallmeistrile omasel moel asub ta ka Jeesuse ülestõusmist käsitledes toetuma apostel Paulusele, kes on tema hinnangul „apostlite hulgas kõige haritum pea” ning mis veelgi olulisem, kelle tegevus ja seisukohad on kirja pandud enne evangeeliume.⁷⁰⁶ Tallmeister toetub kirjakohtadele Ap 9,7; 1Kr 15,50.40.44 ja Gl 1,15–16 ning eitab Jeesuse ihulikku ülestõusmist, nähes selles vaimset sündmust.⁷⁰⁷ Ülestõusmine tähendab „Jeesuse võitu ja tema kui elava Issanda valitsemist,

⁷⁰¹ PI, nr 6, juuni 1927, 83. Kolmainu Jumala püha.

⁷⁰² PI, nr 1, jaanuar 1929, 4–5. Hiigla and. Tsiteeritud lause on seotud Js 64,1 esitatud palvega: „Oh et sa ometi käristaksid taevad lõhki ja tuleksid alla.”

⁷⁰³ Varik 1939, 31.

⁷⁰⁴ PI, nr 5, mai 1923, 54. Veel kord wõitlusest protestantismi waimuga.

⁷⁰⁵ Varik 1939, 36–37.

⁷⁰⁶ PI, nr 4, aprill 1925, 50. Ülestõusmisihu.

⁷⁰⁷ Põld viitas 1. Kr 15,39–44 ja apostlikus usutunnistuses sisalduvale fraasile „mina usun [---] ihu ülestõusmist” ja väitis, et Tallmeister kaldus usutunnistusest kõrvale. Tallmeister viitas Pauluse kirjakohtadele kõneledes nn vaimsele ihule ehk isikule, mida Paulus ülestõusmist kirjeldades silmas oli pidanud: „Ristiinimene teab, et ta isiklikult edasielab – see on, mida Paulus rõhutada tahtis. „Liha” ülestõusmise usust on ta aga kaugel ära.” Teiseks viitas praost Põld Mt 27,62–66; 28,12–15 kui tõestusele ihulikust ülestõusmisest. Tallmeister peab Matteuse tõendeid ebapiisavaks, väites esiteks, et üheski teises evangeeliumis Jeesuse haua juures olevatele vahtidele ja sõduritele rahapakkumist ei kirjeldata, teiseks seab ta kahtluse alla vahtide paigutamise ja sõdurite magamajäämise ning peab Matteuse kirjeldust hilisemaks lisandiks. Ka lugu tühjast hauast hindab Tallmeister hilisemaks lisandiks. PI, nr 6, juuni 1925, 91. Veel kord ülestõusmiseihust; PI, nr 11, november 1925, 166. Kas „ihu” või „isik”?; MK, nr 20, 20.5.1925, 157. Wastuolu süweneb.

tema töö vaimset jätkamist südamete kallal, „ülestõusnud” inimeste sünnitamist.⁷⁰⁸ Ehkki ta kirjeldab nii objektiivse kui ka subjektiivse visiooni teooriat ja annab esimesele osutades mõista selle toetamist, väidab ta siiski, et teooriad pole lõplikult vettpidavad, kinnitades kokkuvõttes üldistavalt, et „usuteadlises ilmas on üldiselt wastuõdetud, et jüngrid ise kindlasti Jeesuse ülestõusmise sisse uskusid.”⁷⁰⁹

Viimaks tuleb seoses Tallmeistri kristoloogiakäsitusega peatuda tema seisukohtadel Kristusest kui lunastajast. Tallmeistri sõnul tähistab 20. saj inimesele Kristuse ristisurm usuliselt küll „midagi suurt ja erakorralist”, samas ei saa kaasaja inimene leppida mitmete Kristuse lunastussurmaga seotud asjaoludega. See on põhjuseks, miks Tallmeister viitab senisele lunastusemõistmisele fraasiga „wähe õnnelik”: „Nii hästi algristikoguduses tekkinud waade, et Jumal werise ohwri läbi lepitanud saama pidi, kui ka keskajal mõjule peasenud satisfaktsiooniõpetus, mille järele Jumala au inimese patu läbi haawatud oli ja selle au jalaleseadmist tarwis läks, on wõõras umbrohutaim ristiusu puhtal wiljawäljal ja peab sealt wäljakitkud saama.”⁷¹⁰ Nagu eelpool mainitud, kujutab Tallmeister Jumalat armastuse Jumalana, mis välistab igasuguse tasu või lepitusohvri nõudmise. „Jumala armastus ja andeksandmine ei ole mitte Jeesuse surma tagajärg ja sünnitus. Sellepärast, et Jumal inimesi armastas, sellepärast et Tema igawese armastusenõu järele nende lunastamine oli ette nähtud, saatis Jumal on Poja maailma ja andis Tema surma.” Seetõttu ei tähistanud lunastussurm Jumala, kes polnud inimest armastamast lakanud, ja n-õ kadunud inimese lepitust, vaid Jumala eesmärgiks oli „inimesi iseenesega ära lepitada, nende wastupanemist, umbusaldust, kartust murda ja ärakadunud lapsi wõõrsilt kodu tuua.” Jumal lunastas pattu teinud, „ärakadunud ja hukkamõistetud” inimese põhjusel, et taastada tema sisemine kindlus, „et ta ikka weel laps on, et Isa teda siiski armastab ja suure armu ja heldusega wastuõtab. Ja selle lunastuse saatis Jeesus korda, selle kindlustuse tõi Kristuse isik, Tema õpetus, teod, elu, kõige kõrgemal määral aga Tema surm.”⁷¹¹ Nii nimetab Tallmeister Jeesuse lunastussurma Jumala ümberlukkamatuks tõestuseks tema armastusest, lastes oma poja surra armastusesurma: „Nii on Jeesuse surm meile Jumala armu kõige kindlamaks pandiks.” Lunastussurmaga andis Jeesus võimaluse „Jumala isaarmastuse sisse uskuda.” Kriitika kohta, nagu toonitaks liberaalne vool liiga ühekülgsest Jumala armastust, jättes sellega kõrvale inimese patuse ja Jumala viha, selgitab Tallmeister, et „wabameelne usuteadus rõhutab iseäraldi ristiusu kõlblist külge ja püüab näidata, et Jumalat esimeses joones puhta ja puha eluga teenida tuleb, et Tema palge ette kõige wäiksemgi patukibemeke ei sünni.” Täpsemalt öeldes paljastavad Kristuse rist ja lunastussurm Jumala põlguse patu vastu. Sellega, et Jumal „kõige parema inimeselapse, kes iial maa peal on elanud, et Ta oma Poja patu vastu wõitlemiseks ohwerdas, näitab, kui tõsiselt Ta pattu wihkab.” Niisiis on Jeesuse ristisurm märk Jumala armastusest, mis avaldab selle nägijale ühtlasi maailma patuse, mille vastu võidelda. Tallmeister lähtub

⁷⁰⁸ Nn ülestõusnud ehk Kristuses ülesäratatud hingede äratamist mainib Tallmeister ka seoses Kristuse ülestõusmisega kui tõestust waimu ülestõusmisest, toetudes seejuures kirjakohtadele Rm 6,4–5; Kl 2,12; 3,1. Varik 1939, 38; PI, nr 6, juuni 1925, 89. Weel kord ülestõusmiseihust.

⁷⁰⁹ PI, nr 11, november 1925, 166. Kas „ihu” wõi „isik”?

⁷¹⁰ PI, nr 10, oktoober 1923, 100. Missuguses mõttes räägime meie Kristuse lunastamisesurmast.

⁷¹¹ *Ibid.*, 101. Tallmeister toetus 2Kr 5,19 ja tähendamissõnale kadunud pojast (Lk 15,11–32).

armastusest, mis sünnitab vastuarmastust ja uut elu, ning mõtestab ka lunastussurma lähtudes Jumala armastusest, mis paljastab ühtlasi patuse inimese ja maailma ning kasvatab kristlase jõudu sellega võitlemisel.⁷¹²

Tulles Tallmeistri eemaldumise juurde uuendusmeelsest voolust, tõstis ta õigus-
tatult esile ka kirikupoliitika küsimuse. Kuna ta eristas vaateid, mida tema ja ta
pooldajad (kelle arvu ta artiklis ei maininud, kasutades vaid sõna „meie” ja nime-
tades ajakirja kaastöölisena Kõppu ja Tennmanni) esindasid,⁷¹³ siis võib selle põhjal
järeldada, et kumbki vool seda tõetunnet teda rahuldanud moel ei esindanud ehk
teisistõnu ei seisnud kumbki vool täielikult nende seisukohtade, eesmärkide ja põhi-
mõtete eest, mida Tallmeister hindas. Kui alalhoidlike puhul oli probleemiks teist-
sugune teoloogiline positsioon, siis uuendusmeelsete puhul pigem teoloogiline eba-
määrasus ja kirikupoliitilised kaalutlused. Ka usuteadlased, kes Tallmeistrile olid
kirjutanud, kuulusid kahtlemata uuendusmeelsete leeri. Etteruttavalt tuleb mainida, et
kirikupoliitilistel kaalutlustel ja kiriku huvide kaitsmisel hakkas järgnenud aastate
kirikuelus olema üha mõjuvam osa, ja seda just seoses uuendusmeelse rühmaga.

Niisiis oli 1922. a kirikupäeva järelkajana, enne 1923. a jaanuris toimunud
usuteadlaste konverentsi alalhoidlike eestkõneleja Põld kutsunud alalhoidlikke
ühinema EMS ja ajalehe Meie Kirik ümber, Tallmeister aga eemaldumisega uue-
nusmeelsest voolust asunud võitlema oma seisukohtade eest, pannes sellega aluse
liberaalsele voolule, mille häälekandjaks oli Protestantline Ilm. Teoloogiliste voolude
arengus tähistas 1923. a algus, mil Tallmeistri algatusel hakkas ilmuma liberaal-
teoloogilisi vaateid esindanud väljaanne, väitluse elavnemist, seisukohtade selgita-
mist ja selginemist. Liberaalse ja konservatiivse voolu vaidlused kandusid kirikliku
ajakirjanduse veergudele, mille kõrval kajastas luteri kirikus puhkenud õpetusküsi-
muste arutelu üha rohkem ka Eesti ilmalik ajakirjandus. Õp Aunveri sõnul oli
õpetusaluste küsimus ka kogudustes tihti vaidlusaineks.⁷¹⁴

2.3. Õpetusaluste küsimuse arutelu 1923. a usuteadlaste konverentsil

2.3.1. Konverentsi ettekannetes sisaldunud viited õpetusküsimustele

24.–26. jaanuril 1923. a Tartus Pauluse koguduse leerisaalis toimunud usuteadlaste
konverentsi avanud piiskop Kukk peatus oma pikemas sissejuhatavas kõnes kiriku-
elus esile kerkinud väärnähtustel ning vaimulike vahel tekkinud arusaamatustel ja
vastasseisul.⁷¹⁵ Vaatamata piiskopi üleskutsele lahendada erimeelsusi rahulikus ja

⁷¹² *Ibid.*, 102.

⁷¹³ Karl Kaups hindas Tallmeistri võitluskaaslaste arvu suureks: „Õp Tallmeistri ümber kogus suur hulk samameelseid võitlushoogsaid mehi. Neil oli oma tahtejõuline kartmata juht ja häälekandja. Ning ka pahempoolne, wabameelne, modern wool e.w. lut. Kirikus oli tõsi-
asjaks saanud.” Kaups 1928, 11. Kaupsi esitatud hinnang mõjub liialdusena.

⁷¹⁴ Aunver 1953, 39.

⁷¹⁵ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 2; PM, nr 23, 25.1.1922, 5. Usuteadlaste konverents Tartus.

leplikus meeles, oli meeoleolu konverentsil, nagu ka 1922. a juunis toimunud kiriku-päeval, ärev ja vaidlused teravad. Konverents kuulutati häältega 32 poolt, 27 vastu esialgu lahtiseks, kiriku õpetusaluste paragrahvi üle toimunud diskussiooni eel aga kinniseks. Kiriku õpetusaluste küsimus kajastus suuremal või vähemal määral kõikides konverentsi ettekannetes, neist kolm väärivad põhjalikumalt käsitlemist: prof Rahamäe aruanne „EELK põhikirja päristeksti kindlakstegemise komisjoni tegevusest” ning praost Põllu ettekanded teemal „Kirik ja usutunnistus” ning „Meie praegune kirik ja kiriklik kari”. Kõige enam vaidlusi põhjustas kiriku põhikirja õpetusaluste paragrahv, mille üle toimunud teravas toonis arutelu kulmineerus otsusega toetada fraasi „protestantismuse vaimule vastavas mõttes” põhikirjast eemaldamist.

Õpetusaluste paragrahvi mainiti juba konverentsi esimeses ettekandes, milles Põld puudutas kirikliku kari rakendamise küsimust. Põld tuletas meelde, et kirikliku distsipliini kehtestamise ettepanek, mis oli leidnud nii poolehoidjaid kui ka vastaseid, pälvis 1922. a usuteadlaste konverentsil põhimõttelise toetuse. Selle tulemusena moodustati konverentsil komisjon, mille ülesandeks oli kari rakendamise põhimõtete ja kava väljatöötamine. 1922. a novembris oli piiskop saatnud Põllule kirja, milles palus komisjon kokku kutsuda.⁷¹⁶ Põld oli seepeale palunud piiskopilt luba komisjon kokku kutsumata jätta ja esineda 1923. a usuteadlaste konverentsil uue ettekandega. Peamiseks komisjoni kokkukutsumisest loobumise põhjuseks oli komisjoni liikmete koosseis. Selle liikmeskonda kuulusid lisaks Põllule praost Thomson, õp Tallmeister, dots Tennmann, professorid Kõpp ja Sild ning piiskop Kukk. Põllu sõnul oli komisjon moodustatud kahe vastukäiva voolu esindajatest, mis tegi koostöötamise võimatuks.⁷¹⁷ Usuteadlaste konverentsil kõneldes mainis ta voolude vahel ilmnunud erinevate seisukohtade kõrval ka Tartu Peetri⁷¹⁸, Suure-Jaani⁷¹⁹ ja mõnes teises

⁷¹⁶ EELKKA, EELK Komisjonide toimikud (Keskkassa, Kiriku kari toimikond, Kiriku kodukorra komisjon, III Kirikukogu poolt valitud komisjon jne) 1921–1937, 1.11.1922.

⁷¹⁷ MK, nr 19, 7.5.1924, 148. Puhas õpetus ja kiriku kari.

⁷¹⁸ Tartu Peetri kogudus koosnes 1920. a-te algul kahest pihtkonnast, esimese pihtkonna õpetajaks oli Wilhelm Eisenschmidt, teise pihtkonna õpetajaks Arnold Laur. Eisenschmidti surma järel 23.3.1922. a kerkis tema ametijärglase küsimus. Üks osa kogudusest soovis kahele pihtkonnale ühist vaimulikku, senist teise pihtkonna õpetajat Lauri. Vähemusse jäänud osa, peamiselt esimese pihtkonna liikmed, soovisid aga pihtkonnale uut vaimulikku. Kuna koguduse vaimuliku valimine kuulus täiskogu pädevusse, tekkis enamuse ja vähemuse vahel paratamatult konflikt. 1922. a kirikupäeval muudeti sel põhjusel kiriku põhikirja, muudatuse kohaselt valis pihtkonna vaimuliku pihtkond iseseisvalt. Seadusemuudatuse teise lugemise eel tõstis Peetri koguduse saadik kvoorumis küsimuse, ning kuna kirikupäev polnud otsustusvõimeline, pidas ta seadusemuudatust õigustühiseks. Sellele vaatamata saatis konsistoorium 22. juunil 1922. a kogudustesse ringkirja, milles kuulutas pihtkonna õpetaja valimise pihtkonna ainuõiguseks. Seepeale kaebasid Peetri koguduse saadikud konsistooriumi otsuse edasi siseministeeriumi juures asunud usuasjade kolleegiumile. Tüliküsimus tekitas vaba rahvakiriku esimeste tegevusaastate ühe teravama avaliku väitluse, mh seostati ajalehes Postimees teise pihtkonna ja õpetaja Arnold Lauri käitumist alalhoidlikule ja tagurlikule voolule omase käitumisega. Veelgi olulisemana tõstis see päevakorda ebamäärasuse kirikuvalitsemises, sest koguduse teise pihtkonna esitatud kaebuse tõttu tekkis vastuolu kirikupäeva, konsistooriumi ja usuasjade kolleegiumi vahel. Olukord lahenes 1922. a oktoobris, kui usuasjade kolleegium asus selles küsimuses toetama konsistooriumi ning andis pihtkonnale võimaluse valida omale

koguduses aset leidnud sündmusi. Need juhtumid näitasid Põllule, et kari kehtestamine polnud 1922. a usuteadlaste konverentsil esitatud moel võimalik.⁷²⁰ Kui voolude esindajate vastasseisu põhjuseks olid esmajoones õpetuslikud ja kiriku-korraldust puudutanud küsimused, siis kahes koguduses puhkenud tüli puudutas koguduse ja õpetaja vahekorda ning kujutas endast kogudustes eksisteerinud huvirühmade vahelist võitlust.

Vaatamata Põllu esitatud väitele, mille kohaselt oli kari kehtestamine seni esitatud korra alusel võimatu, ei olnud ta kahe peamise seisukoha osas, millele kari toetus, oma positsiooni muutnud ning sellest lähtudes ka kari põhimõttelisest rakendamisest loobunud. Esiteks juhindus ta endiselt Mt 18,15–17 esitatud Jeesuse käsust ja 1Kr 5,11; 2Ts 3,14; 2Jh 10 esitatud apostlite näpunäidetest kari kehtestamise kohta, teiseks väljendas ta kindlust, et Martin Luther oli vaatamata asjaolule, et ta oli reaalselt kari kehtestamisest loobunud, seda oma kirjutistes siiski toetanud ja selle poole püüelnud. Viimase seisukoha puhul rõhutas Põld, et Lutheri sel teemal esitatud seisukohad olid aastate jooksul muutunud. Nimelt oli Luther kõnelnud küll kari rakendamise vajalikkusest, kuid kuna eeldused selle läbiviimiseks olid puudulikud ehk puudusid kari korraldavad isikud, loobus ta kari rakendamisest. Esmalt on niisiis tarvis luua eeldused kari kehtestamiseks. Selleks tuleb koguduses koondada inimesed, keda Põld kirjeldab kui koguduseliikmeid, kes „täitsa endid Jumala sõna alla heidavad.” See rühm inimesi moodustab koguduses omaette tuumkoguduse (ecclesia in ecclesiola), nende mõju ülejäänud kogudusele peab olema tervendav. Ainult tuumkogudusel on õigus nende puhul, kes end kristlikult üleval ei pea, rakendada kiriklikku kari. Tuumkoguduse koondumine peab toimuma välise surveta. Ühine alus on see, mis tuumkogudust liidab ja koos hoiab.⁷²¹ Et ka tuumkoguduse kava polnud

õpetaja. 22.12.1922. a suri 42 aasta vanuselt infarkti tagajärjel ka õp Laur. Vt lähemalt ERA, f 14, n 1, s 821, l 66–68, EELKKA, Arnold Lauri isikutoimik, 24.12.1922; PM, nr 186, 18.8.1922, 1. Tartu Peetri koguduse omawaheliste vastuolude puhul; PM, nr 202, 5.9.1922, 1. Millega ja millal lõpevad Peetri koguduse tülid?; Kaja, nr 227, 1.10.1922, 6. Tartu Peetri kogudusest; PL, nr 243, 5.10.1922, 2. Tüli puhul Luteri usu kirikus; Kõpp 2009, 46–52.

⁷¹⁹ Suure-Jaani koguduses aset leidnud vastasseis on heaks näiteks koguduse vaimuliku ja nõukogu halvast läbisaamisest ning selle tagajärgedest. 1. oktoobril 1922. a esitas Suure-Jaani koguduse nõukogu nõudmise koguduse vaimuliku Georg Rosenbergi tagandamiseks (tagandamise õigus oli kiriku põhikirja § 51 kohaselt konsistooriumil). 1922. a detsembris viis piiskop Kukk koguduses läbi visitatsiooni, mille tulemusena õnnestus tal selgitada, et koguduse enamus toetab senist õpetajat. Õp Rosenbergi süüdistamine jätkus ka järgnenud aastatel, konsistoorium asus seisukohale, et koguduse nõukogu peab esindama koguduse enamuse huve ja tuleb vastavalt sellele ümber korraldada. Vt lähemalt EELKKA, Suure-Jaani kogudus I 1921–1938, 1.10.1922, 24.4.1923; PL, nr 248, 11.10.1922, 6. Suure-Jaani Ew.-Luth. usu koguduse täiskogu koosolekul vastu võetud otsus; Sakala, nr 122, 13.10.1922, 2–3. Suure-Jaani kiriku õpetaja hra. G. Rosenbergi seletus.

⁷²⁰ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 2p. Päevalehes esitatud usuteadlaste konverentsi ülevaates nimetati komisjoni kolmeliikmeliseks ja väideti, et komisjon oli tülide tõttu töötanud tagajärgedeta. PL, nr 24, 26.1.1923, 2. Kirikuõpetajate konverents Tartus.

⁷²¹ Põld toetus Martin Lutheri 1526. aastast pärit kirjutisele „Saksa missa ja jumalateenistuse kord” (Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdiensts): „Sondern diejenigen, die mit Ernst Christen sein wollen und das Evangelium mit der Tat und dem Munde bekennen, müssten sich

Lutheril õnnestunud ellu viia, andis ta õiguse koguduse korra valvamise üle koguduse vaimulikule. Sellele oli järgnenud vaimulike kohtute ja seejärel konsistoriumide moodustamine, mis andis kari kehtestamise aja jooksul ilmaliku võimu kätte.⁷²² Põllu esitatud kontseptsioon ehk kari rakendamise protsess erines 1922. a jaanuaris usuteadlaste konverentsil esitatud seisukohast, mil ta polnud tuumkoguduse moodustamisest kõnelnud. Kontseptsiooni muutumise põhjusena nimetas ta senisest põhjalikumat teemaga tutvumist, nimelt oli ta oma sõnul 1922. a jooksul lugenud ka Lutheri hilisemaid kirjutisi.⁷²³ Teema tutvustamiseks oli ta ajalehes Meie Kirik alates 1923. a esimesest numbrist alustanud pikema artikliseeria avaldamist, milles ta nimetas tuum- või erikogudustena näiteks vennastekogudust, kaasajal pidas ta erikoguduse vooluks aga allianssliikumist, mille eesmärgiks oli „tõsisid ristiinimesi” koguda ja ühendada.⁷²⁴

Võrreldes 1922. a jaanuriga erines ka Põllu esitatud väljavaade kirikliku kari rakendamise võimalikkusest vabas rahvakirikus. Kui 1922. a algul ei näinud ta kari rakendamisel mingeid takistusi ja soovis kari juba enne üldkirikliku korralduse väljatöötamist üksikutes kogudustes kehtestada, siis 1923. a-ks oli ta seisukohta selles küsimuses muutunud. Oma ettekandes tõi ta esile kolm põhjust, mis „kari läbiwiimist tema piibllilises mõttes täiesti võimatumaks” tegid. Esiteks koosnesid kogudused inimestest, kes Jumala sõna Põllu väitel enam tõsiselt ehk absoluutselt kehtivana ei võta. Teiseks polnud kirikus enam üldkehtivat autoriteeti, sest Jumala sõna polnud enam „puutumata terve juhtnõörina maksew.” Seejuures oli peamiseks

mit Namen (in eine Liste) einzeichnen und sich etwa in einem Haugen für sich allein versammeln zum Gebet, (die Schrift) zu lesen, zu taufen, das Sakrament zu empfangen und andere christliche Werke zu üben. In dieser Ordnung könnte man die, welche sich nicht christlich hielten, kennen, strafen, bessern, austossen oder in den Bann tun nach Regel Christi Matth. 18, 15 ff”. *Luther Deutsch. Die Werke Martin Luthers in neuer Auswahl für die Gegenwart.* Hrsg. Kurt Aland. Band 6. Martin Luther. Kirche und Gemeinde. 2., erweiterte und neubearbeitete Auflage. Stuttgart, Göttingen: Ehrenfried Klotz Verlag, Vandenhoeck & Ruprecht, 1966, 89.

⁷²² MK, nr 7, 14.2.1923, 51. Meie praegune kirik ja kiriklik kari.

⁷²³ MK, nr 6, 7.2.1923, 45–46. Meie praegune kirik ja kiriklik kari. Niilo Pesonen osutab Põllu mõjutajatena Theodosius Harnacki vaba rahvakiriku kava ja Soome äratusliikumisi, täpsemalt beekistlikku (Tübingeni ülikooli alalhoidliku süstemaatikust professori Johann Tobias Becki järgi) piiblliteoloogiat, mis oli Soomes 19. sajandi lõpul valitsevaks suunaks. Seejuures väärrib mainimist, et Harnack oli 1870. a esitanud ettepaneku nn kahekordseks konfirmatsiooniks, püüdes eristada kiriku üldises osaduses armulauaosadus ja ristitute osadusest. Neist esimene konfirmatsioon hõlmas konfirmantide õpetamist, olles mõeldud kõigile risti- tuile, teine puudutas aga neid, kes „teadlikult luterliku koguduse aktiivsete liikmetena armulauale kokku tulevad”. Heinrich **Wittram**. *Luterlikud jooned Dorpati/Tartu Ülikooli Usuteaduskonnas 1840–1918, ülevaaten aastani 1940. – Eestimaa, Liivimaa ja Lääne kristlus: eestisch-deutsche Beiträge zur baltischen Kirchengeschichte.* Siret Rutiku, Reinhart Staats (Hrsg). Kiel: Friedrich Wittig Verlag, 1998, 196; Pesonen 2004, 204; Saard 2008, 26.

⁷²⁴ MK, nr 2, 10.1.1923, 11. Kirik ja kogudus. 1925. a juhib Põld tähelepanu 1849. a-st Peterburi üldkonsistoriumi liikme, Noarootsi koguduse õp Johannes Carlblomi vennastekogudust kaitsvale seisukohale, milles Carlblom peab vennastekogudust tuumkoguduseks ja selle olemasolu luteri kiriku seisukohast vajalikuks. MK, nr 3, 21.1.1925, 21. Kiriku ja Wennaste koguduse wahekorra Eestis.

komistuskiviks kiriku põhikirja õpetusaluste paragrahv, mis tema sõnul „koguduse ülesehitamisel Kristuse ja Lutheri mõttes põhja täiesti alt ära” löi. Selle ilmestamiseks tõi ta näite usuteadlaste keskel tollalgi kehtivast hinnangust Mt 18,15–17 kohta, mille kohaselt võib vastavaid salme pidada interpolatsiooniks.⁷²⁵ Kolmandana mainis Põld õpetajate keskel valitsenud erimeelsusi, tema hinnangul puudus vaimulikkonnas „ühine waim ja ühine usumeel”. Kari algatamist vaimulike keskel pidas ta kõige keerukamaks ülesandeks. Esitatud seisukohtadest lähtudes tegi Põld ettepaneku lükata kirikliku kari korraldamine edasi. Ta võttis tagasi kõik oma senised ettepanekud ja palus kirikliku kari kava väljatöötamise komisjon selle kohustest vabastada. Niisiis oli kari kehtestamine kirikus seotud pühakirja autoriteedi taastamisega, seoses sellega ka õpetusaluste paragrahvis sisalduva viitega protestantlikule vaimule.⁷²⁶

Ettekandele järgnenud diskussiooni kestel jäi kõlama arvamus, et kari rakendamine on tegelikkuses võimatu. Praktikas olid vaimulikud ka nende inimeste soovidele, kes koguduse liikmed polnud, enamasti vastu tulnud. Samuti säilis võimalus, et kari kehtestamise järel sai karialune minna mõne teise koguduse vaimuliku juurde. Viimase küsimuse lahendamiseks soovitas Põld koostada karialuste nimekirja, mille oleks kinnitatud kirikupäev ja mida oleks kirikutes teatud pühade ajal ette loetud. Kose koguduses oli ta vastava nimekirja juba koostanud. Sellesse kuulusid näiteks kahenaisepidajad ja vabaabielus olevad inimesed. Kokku oli selles nimekirjas 27 nime.⁷²⁷

Õp Varik ja õp Tallmeister võtsid sõna kari kehtestamise põhimõtete vastu. Kui Varik kritiseeris tuumkoguduse ideed, siis Tallmeister arvustas kari kehtestamise aluseid. Tema sõnul polnud kari „piibllisel alusel”, millest lähtudes esitas ta resolutsiooni, millega usuteadlaste konverents oleks tunnistanud kari kehtestamise „piibli waimule wastaseks” ja vabastanud kari korraldamise komisjoni selle tegevusest. Väitlus lõppes otsusega jätta endine kari korraldamise komisjon samas koosseisus tööle, mis tähendas sisuliselt küsimuse ummikusse jooksmist.⁷²⁸

Järgmisena sõna võtnud Rahamägi kõneles kiriku põhikirja õpetusaluseid, ametivannet ja usuõpetust puudutavate paragrahvide redigeerimisest. Esiteks kummutas ta väite, et Tallmeister oli sihilikult põhikirja § 3 sõnastust muutnud ehk põhikirja võltsinud, „tema ei ole sisuliselt ei ühtegi muudatust teinud, ei kogemata, ei meelega.” Selline süüdistus oli Rahamäe sõnul eksitus, Tallmeister oli põhikirja vaid keeleliselt korrigeerinud. Rahamägi rõhutas resoluutselt, et kui keegi tema selgituste järel Tallmeisteri süüdistamisega jätkab, tuleb seda pidada juba sihilikuks valeks.⁷²⁹

Põhikirja redigeerimisest ülevaadet andes peatus ta nii esimesel kui ka teisel kirikukongressil ja kirikukongresside järel põhikirja redigeerimisega tegelenud

⁷²⁵ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 3; Saard 2008, 83.

⁷²⁶ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 3p.

⁷²⁷ PM, nr 23, 25.1.1923, 5. Usuteadlaste konverents Tartus; PL, nr 24, 26.1.1923, 2. Kirikuõpetajate konverents Tartus.

⁷²⁸ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 4.

⁷²⁹ *Ibid.*, 4p.

komisjonide töö tulemuste kirjeldamisel, toonitades, et kiriku põhikirja polnud ükski kongress ega komisjon sihilikult võltsinud. Õpetusaluste paragrahvi sõnastuse üle puhkenud tüli tõttu pööras ta erilist tähelepanu just sellele. Tema sõnul oli esimesel kirikukongressil kõneldud palju protestantlikust vaimust, aga ka sellest, kuidas kiriku usualuseid tuleb mõista. Selle tagajärjel lisas esimesel kirikukongressil valitud redaktsioonikomisjon õpetusaluste paragrahvi fraasi „reformatsiooni vaimus mõistetud”, mis tähistas Rahamäe sõnul „vist” vahendavat vormelit. Teisel kirikukongressil aset leidnud paragrahvi vastuvõtmise järel asendas redaktsioonikomisjon fraasi „reformatsiooni vaimus mõistetud” fraasiga „protestantismuse vaimule vastavas mõttes”. Asendamine oli seotud sõna „reformatsioon” mitmetähenduslikkusega, mingit uut tähendust mõiste asendamisega põhikirja ei soovitud tuua.⁷³⁰

Komisjon oli mäletatavasti koosnenud neljast liikmest, komisjoni tegevusel, töökorraldusel, aruteludel ja esitatud ettepanekutel ta pikemalt ei peatunud, mainides selle tööst kõneldes üksnes põhjust, miks komisjon põhikirja vastava muudatuse oli sisse viinud. Põllu väitel oli Kukk olnud põhikirja trükkimise järel paragrahvi sõnastuse muutmisest kuuldes üllatunud ja kõnelenud Rahamäest kui põhikirja redigeerimise eesotsas seisnud vaimulikust.⁷³¹ Näidates komisjoni motiive, esines Rahamägi põhjaliku ettekandega, mille kokkuvõtlik versioon avaldati ajalehtedes Postimees ja Meie Kirik.⁷³²

Põhikirja sõnastuse ümber püsinud kahtluste kõrvaldamine oli oluline lootuse tõttu lõpetada kirikus puhkenud vastasseis, aga ka kirikupoliitiliste kaalutluste tõttu. Ammendavad vastused pidid näitama, et põhikiri polnud muudetud Tallmeistri algatusel ega sellest lähtudes ka tema vaadete elluviimiseks; teiselt poolt oleks see pidanud lõpetama Põllu esitatud kriitika, mis mõjus kirikule ühiskonna silmis halvasti. Ettekande rõhuasetus oli seejuures teise kirikukongressi järel aset leidnud kiriku põhikirja redigeerimisel, ehk sõna „reformatsioon” asendamisel mõistega „protestantism”. Seega teenis ettekanne ka teisel kirikukongressi valitud redaktsioonikomisjoni tegevuse motiivide selgitamise ja kaitsmise eesmärki. Rahamägi andis oma ettekandes ülevaate motiividest ehk fraasi muutmise põhjusest, samas ei maininud ta kordagi, kuidas ja kelle initsiatiivil oli protestantlik printsiip põhikirjas oma koha leidnud. Täpsustamata jätmine ei saanud komisjoni eesmarke ja küsimuse olulisust arvestades olla juhus. Sellest lähtudes saab Rahamäe käitumist põhjendada vaid kahel moel: ta polnud sõna „reformatsioon” asendamisest sõnaga „protestantism” kas teadlik, või oli ta olnud vastava muudatuse algataja või üks algatajatest. Esimest võimalust tuleb pidada väga ebatõenäoliseks, sest ta oli teatavasti redigeerimisprotsessi juhtinud, teist võimalust polnud ta nõus oma ettekandes tunnistama. Põhikirja teksti kindlakstegemise komisjoni ülejäänud kaks liiget, Põld ja Köpp, polnud vaatamata 1922. a novembris-detsembris toimunud kolmele komisjoni istungile, kus põhikirja küsimusi tekitanud paragrahvid läbi arutati, ka komisjoni töö lõppedes ja tulemuste avalikustamise järel teadlikud, millistel asjaoludel oli fraas

⁷³⁰ Rahamägi 1926, 34.

⁷³¹ MK, nr 31, 2.8.1922, 243. Usuvoolud kirikupäeval.

⁷³² PM, nr 35, 6.2.1923, 3. Eesti ewangeliumi Lutheruse kiriku põhikirja päristekst; MK, nr 18, 30.4.1923, 138–140.

põhikirjas asendatud.⁷³³ Nii leppisid vaimulikud küll teadmisega, et viide protestantlikule vaimule oli põhikirja lisatud seaduslikult, kuid tegelikkuses jäi küsimus, kuidas, mis põhjustel ja kelle algatusel sõnastust oli muudetud, ka konverentsi järel selgusetuks.

Rahamägi rõhutas oma ettekandes vajadust hoida termineid „protestantism” ja „uusprotestantism” lahus, seda vaatamata asjaolule, et teatud osa 1922. a kirikupäeval esitatud mõtetest võis tema sõnul panna just nn uusprotestantliku vaimu arvele. Protestantlikku vaimu iseloomustas ta vastandamise kaudu nn katoliiklikule vaimule. Sellisest dualistlikust lähenemisest oli tema sõnul teadlik kogu kristlik kirik. Kui katoliku vaim toetus „paawsti, kirjatähe ja traditsiooni peale”, siis protestantlik vaim rõhutas „elawat vaimu ja ewangeeliumi, püha Kirja.” Protestantlik vaim oli esmajoones vaim, mis vastas ewangeeliumile.⁷³⁴ Rahamägi nõudis mõistete „protestantism” ja „uusprotestantism” lahushoidmist, aga kas lahushoidmine tähendas kahe mõiste erinevat tähendust või kas protestantlus hõlmas ka uusprotestantlust, seda ta otsesõnu ei selgitanud, andes 1922. a kirikupäeval toimunud arutelule vihjates siiski mõista, justkui ei kattuks kahe sõna tähendusväljad täielikult. Samas ei andnud ta sisuliselt ammendavat vastust küsimusele, mil moel tuli pühakirja autoriteeti ja usutunnistust lähtudes protestantluse mõistest hinnata. Väitega, mille kohaselt oli protestantlik vaim esmajoones ewangeelne vaim, ta sellele küsimusele konverentsist osavõtjatele arusaadavas keeles ei vastanud, vaid säilitas senise avara tõlgendusvõimaluse. Samas, nagu öeldud, oli ettekande üheks peaeesmärgiks kirjeldada senist põhikirja redigeerimisprotsessi ja hajutada kahtlused Tallmeistri seostest põhikirja koostamise ning muutmisega. Just põhikirja muutmise motiivid ja Tallmeistri võimalik osalus olid põhikirja sõnastuse kõrval olnud usuliste vaidluste puhkemise ajendiks. Selle eesmärgi ettekanne üldjoontes ka täitis.

Ettekande lõpus esines Rahamägi pöördumisega, paludes kirikupäeval võtta seisukoht, kas teise kirikukongressi järel tegutsenud redaktsioonikomisjon oli oma volitusi ületanud või mitte. Juhul kui komisjon oli oma volitusi ületanud, tuli fraas „protestantismi vaimule vastavas mõttes” asendada fraasiga „reformatsiooni vaimus mõistetud”. Viimasel juhul pidi kirikupäev Rahamäe hinnangul selgitama, mida

⁷³³ MK, nr 10, 7.3.1923, 76. Kirik ja usutunnistus; EELKKA, Perekond Köpp. Johan Köpp. Johan Köpu käsikirjalised mälestused, „Protestantlik saba”; EELKKA, EELK põhikiri ja kodukord 9.10.1921–24.9.1935, 10.11.1922, 28.11.1922, 13.12.1922.

⁷³⁴ Sellist eristust kohtab kõige tihedamini ajalehes Postimees, samuti toetus sellele vastandusele Tallmeister, kes kirjutab Protestantlase Ilma esimeses numbris järgmist: „Walida on ainult katolitsismuse ja protestantismuse wahel, kolmandamat võimalust ei ole. Esimene ei luba mingisugust waba mõtlemist, ega isiklikku tõetunnet, ta nõuab täielikku paenutamist kiriku autoriteedi alla ja tema sõnakuulmist pimedast peast, teine on rajatud südame-tunnistuse-wabaduse ja sisemise läbielamise peale.” Neist esimese termini all pidas ta silmas Põllu ja alalhoidlike vaateid, teise all protestantluse toetajate seisukohti. Eesti katoliiklaste häälekandjas Kiriku Elu vastati Tallmeistri esitatud vastandusele Lutheri seisukohtades avalduvatele vastuoludele viidates. Luther oli reformatsiooni käigus esmalt nõudnud küll südame-tunnistuse vabadust, kuid asunud aasta-aastalt üha selgepiirilisel ja vastaste seisukohti arvustades kaitsma tema enese õpetuslike vaadete ainuõigust. Seda tehes nõudis ta enese autoriteedile allumist. PI, nr 1, jaanuar 1923, 3. Mida me tahame?; Kiriku Elu, nr 6, juuni 1934, 42–45. Kas autoriteet või süüme?

vastav fraas tähendab. Niisiis pidi üks või teine „saba” põhikirjas siiski ühel või teisel moel säilima.⁷³⁵ Selgituste andmise järel luges Rahamägi kiriku põhikirja teksti kujunemisega tegelnud komisjoni ülesande täidetuks ja avaldas lootust, et põhikirja koostamise ja redigeerimise üle esitatud süüdistustega tulevikus enam ei esineta.

Rahamäe aruandele järgnes Põllu ettekanne teemal „Kirik ja usutunnistus”, mis oli sissejuhatavaks sõnavõtuks konverentsi esimese päeva pärastlõunal aset leidnud õpetusaluste paragrahvis sisalduva fraasi üle toimunud arutelule ja hääletusele. Ootuspäraselt tegi Põld kõne lõpus ettepaneku nn protestantlik saba põhikirjast kustutada, millele lisandus ettepanek taastada vaimulike ametivanne.⁷³⁶ Kui 1922. a kirikupäeval esinedes oli Põld kiriku ametikandjad ja saadikud jaganud uuendusmeelseteks ja alalhoidlikeks, siis 1923. a usuteadlaste konverentsil ta sellisest jaotusest ei kõnelenud. Peatudes protestantliku vaimu kirjeldamisel, nimetas ta nimepidi üksnes Tallmeistrit, keda ta nimetas protestantliku vaimu „tõlgiks” ja „lähemaks äramäärajaks”. Tallmeistri vaadete iseloomustamiseks mainis ta Tallmeistri sõnavõttu 1922. a kirikupäeval ja „tema kiriku kantseleist ilmuma hakkanud ajakirja” Protestantline Ilm. Kui Rahamägi oli oma ettekandes kutsunud üles hoidma termineid „uusprotestantlus” ja „protestantlus” teineteisest lahus, siis Põld esineski Rahamäe soovitatud moel sellise eristusega, kuid väitis seejuures, et põhikirjas esinev termin „protestantism” tähistab vaateid, mida oli esitanud Tallmeister. Põllule oli tema sõnul selgitatud, et algselt, viidet protestantlikule vaimule põhikirja lisades, oli soovitud vastava täiendusega avardada usutunnistuskirjade ja üksnes usutunnistuskirjade mõistmist, ehk teisisõnu kehtis fraas üksnes selle ees seisnud usutunnistuse kohta: „Pühakirja põhimõtted on selle 350 aasta jooksul, mis usutunnistuskirjade ülesseadmisesest möödab, paremini selginud ja meie saame praegu pühast kirjast täielisemalt aru kui näiteks Formula concordiae (Ühemeelse õpetuse) kirja panijad.” Seetõttu ei rõhutatud mitte sõnasõnalist tõlgendust, vaid usutunnistuskirjade autorite vaimu. Sellise tõlgendusega, millega Põld esines esimest, teadaolevalt ainukest korda, võis tema oma sõnul „hädapärast” isegi nõustuda, nii olid seda enne Tallmeistri tõlgendust Põllu väitel mõistnud ka protestantliku printsipi toetajad. Nimeliselt Põld kedagi ei maininud, kuid pidas ilmselt silmas nii piiskoppi kui ka Rahamäge. Tallmeister püüdis tema sõnul seevastu usutunnistuskirju ümber seletades neid parandada. Ta ei piiranud protestantliku vaimuga pelgalt usutunnistuskirju, vaid püüdis „otse usutunnistust ennast ja Jumala Sõna piirata ja nende peale toetamist meie Ew. Luth. usu kirikule ainult teatawas mõttes veel lubada.”⁷³⁷ Sellest kirjeldusest selgub, et Põld tegi vahet Tallmeistri ja seni valdava enamiku uuendusmeelse voolu esindajate esitatud seisukohtadel, kelle initsiatiivil oli põhikirja õpetusaluste paragrahvi muudatus sisse viidud. Seeläbi hakkas kinnistuma arusaam kirikus eksisteerivast kolmest voolust ja nende seisukohtadest.

Põhikirjas leiduva termini „protestantism” sidus Põld oma ettekandes otseselt uusprotestantlusega, selle kirjeldamiseks esitas ta oma tõlgenduse Tallmeistri seisukohtadest. Nagu mainitud, uuendusmeelsest voolust ta enam ei kõnelnud. Tallmeister

⁷³⁵ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 6p; Saard 2008, 83.

⁷³⁶ *Ibid.*, 7p.

⁷³⁷ MK, nr 10, 7.3.1923, 75. Kirik ja usutunnistus.

seadis Põllu sõnul mõistuse pühakirjast kõrgemale, soovis Jumala sõna mõõta „mõistuse mõõdupuuga”, mistõttu oli Põllu väitel Tallmeistri jaoks tõde üksnes see, mida mõistus, aga ka vasakpoolne ehk liberaalne usuteadus oli kõlblikuks tunnistanud. Tallmeister iseloomustas Põllu kõnet kui mõistuse, „saadana sünnituse ja kiskja elaja” vastu suunatud etteastet. Ettekande lõpus esitas Põld ametivendadele üleskutse pidada Piiblist kaanest kaaneni kinni, et kirikul oleks „jälle kindel põhi jalge all.”⁷³⁸

Õpetusküsimuste üle toimunud arutelu eel esines lühikese sõnavõtuga ka Tallmeister, kelle hinnangul tuli, silmas pidades kiriku ja riigi lahutamist, kutsuda kokku kiriku uus asutav kogu, ülesandega töötada välja kiriku uus põhikiri, mis oleks vastanud seltside ja ühingute registreerimisõuetele. Olemasolev põhikiri neile ei vastanud. Kiriku asutava kogu koosseis oleks pidanud kirikupäeva koosseisust mõneski osas erinema, näiteks pidas ta ebaõigeks, et kirikupäevast võtavad osa kõstrid „ja muud juhuslikud isikud (ka õpetajad)”. Kirikupäeva senine koosseis polnud Tallmeistri väitel piisavalt demokraatlik ning sellel polnud koguduste vajalikku usaldust.⁷³⁹ Tallmeistri ettepaneku üle arutleti vahetult enne kongressi lõppu, otsust selle tulemusena aga vastu ei võetud, mispeale andis Tallmeister lubaduse käsitleda seda küsimust edaspidi ajakirjanduses.

2.3.2. Diskussioon kiriku õpetuslike aluste üle. Ettepanekud õpetusaluste paragrahvi sõnastamiseks

Õpetusküsimuste arutelu eel kuulutati koosolek kinniseks. Et vältida 1922. a toimunud kokkupõrke kordumist, esitas praost Steinberg arutelu alguses üleskutse säilitada ametivendade vahel vennalik ja rahulik vaim, seejuures vihjas ta nii Põllu kui ka Tallmeistri varasemale käitumisele ehk halvustavale toonile ja süüdistustele. Vastuseks tuletas Tallmeister meelde, et teravas toonis avalik vastasseis oli alanud Põllu süüdistusega, et põhikirja on võltsitud. Põld oli andnud mõista, et selle eest vastutas Tallmeister, kes avaldas imestust, et teda süüdistanud praost on selliste süüdistustega esinenud sedavõrd pika aja jooksul, ilma et ta oleks näidanud üles initsiatiivi leida küsimusele uurimise teel vastus, pidades Põllu teguviisi seetõttu sihilikuks. Ta tunnistas, et reageeris Põllu esinemistele küll teravamalt kui tavaliselt, samas olid ka süüdistused tema vastu esitatud teravas toonis, ta etendavat vabas rahvakirikus kuradi osa, samuti oli teda nimetatud koguni kristusevastaseks.⁷⁴⁰ Samuti kui prof Kõpp pidas ta seda tunnistuseks inkvisitsioonivaimust. Ka Kõpp mainis oma sõnavõtu, et vaidlus oli alanud praost Põllu esitatud võltsimiskahtlustusega, mis oli kristliku eetika seisukohast vääritud tegu. Tallmeistri kaitseks astus välja samuti Rahamägi, kelle sõnul polnud Tallmeistri uskmatuks tembeldamine kristlik teguviis. Nii Raha-

⁷³⁸ PI, nr 3, märts 1923, 26. Muljed Tartu õpetajate konverentsilt; MK, nr 10, 7.3.1923, 75. Kirik ja usutunnistus; EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 7p; Saard 2008, 84.

⁷³⁹ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 7p–8; Kaja, nr 24, 26.1.1923, 5. Eesti õpetajate kongress Tartus; MK, nr 6, 7.2.1923, 44. Usuteadlaste konverentsist Tartus.

⁷⁴⁰ PI, nr 3, märts 1923, 25–26. Muljed Tartu õpetajate konverentsilt; Saard 2008, 84.

mägi, Kõpp kui ka prof Sild kutsusid üles eri voolude seisukohti arvestama ja neid sallima, millest lähtudes sallisid nad oma sõnavõttudes otsesemal või kaudsemal moel ka põhikirjas sisalduvat viidet protestantlikule vaimule. Kõpp oli arvamusel, et „saba” mahakustutamine ei mõju kirikut ühendavalt, sest eri seisukohad jäävad sõltumata fraasi põhikirjas leidumisest endistviisi püsima ja kerkivad aja möödudes taas päevakorrale. Kõpu sõnul pidi vabas rahvakirikus valitsema südametunnistuse vabadus, vaadete mitmekesisust ei pidanud kartma, liiatigi polnud vaadete piiramise taotlustest sündinud mingit kasu: „On mõndagi hoitud varjul, ja uskumatus on siiski suur.” Ta kordas mitmel korral varemgi kõlanud soovi, et inimeste eneseteadlikkus kasvaks. Sild püüdis õigustatult näidata, et põhikirjas leiduva mõiste „protestantism” puhul on tegemist avara määratlusega; protestantlus võib, kuid ei pruugi olla liberaalne; lisandusega oli paragrahv avaram, mida ta hindas positiivseks.⁷⁴¹ See andis põhjuse rahul olla nii uuendus- kui vanameelsetel.

Protestantliku „saba” kustutamise poolt kõnelesid praostid Põld, Konrad von zur Mühlen ning Helme koguduse õpetaja Johannes Uustal, Tartu ülikooli koguduse saksa pihtkonna õpetaja Ralf Luther, Haapsalu koguduse õpetaja Ralf von zur Mühlen, Võru koguduse õpetaja Nikolai Blumberg ja Rakvere koguduse õpetaja Egon Pallon. Neist viimane kahtles Tallmeistri usuteaduslikus pädevuses ja vihjas, et Tallmeistri teadmised kaasaegses usuteaduses võivad olla pealiskaudsed.⁷⁴² Tallmeistri esitatud liberaalse usuteaduse seisukohti peeti vananenuks, Noarootsi koguduse õpetaja Eugen Tannebaumi sõnul polnud liberalism suutnud „tegelikus elus veel midagi korda saata”. Liberaalse teoloogia kohta tehtud kriitikale vastanud prof Sild avaldas seevastu lootust, et liberaalne mõtteviis leiab tulevikus vaimulike seas senisest enam poolehoidu, liberalism oli tema sõnul arenemas. Viimase väite kinnituseks Sild pikemat kirjeldust kahjuks ei lisanud. Palloni esitatud väitele Tallmeistri usuteadusliku pädevuse kohta (Tallmeistri sõnul oli Pallon kõnelnud konkreetselt Vana Testamendi teadusest) vastas Tallmeister, et ootas Pallonilt eksimuste ja pealiskaudsete teadmiste kohta konkreetseid tõendeid ja lisis, et temal on ühe Euroopa raamatukauplusega sõlmitud leping, mille kohaselt talle saadetakse kõik uuemad Vana Testamendi alased uurimused. Viimastest käsitlustest, millega ta oli tutvunud ja mida ta konverentsil ka nimetas, polevat ta leidnud midagi, mis tema vaateid oleksid suutnud ümber lükata. Sellega seoses tähtsustas ta oma sõnavõtus ka liberaalteoloogia populariseerimise vajalikkust. Ükski usuteadlane tema väitel

⁷⁴¹ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 10; Saard 2008, 86.

⁷⁴² 1921. a-st Rakvere koguduse abiõpetajana ja 1923. aastast õpetajana töötanud Egon Palloni pädevusest annab tunnistust tema teaduslik tegevus. 1921. a oli ta Marburgi ülikoolis promoveeritud filosoofiadoktoriks tööga *Die Freiheitslehre Fichtes in ihrer historischen Entwicklung*; 1933. aastal promoveeriti ta Jena ülikoolis teoloogiadoktoriks tööga *Das Erlösungsproblem in der abenländischen Kulturwelt der Gegenwart*. EELKKA, Egon Palloni isikutoimik, Egon Palloni teenistusleht; *Lexikon deutschbaltischer Theologen seit 1920*. Bearb. von Wilhelm Neander. 2. Auflage. Hannover: 1988, 125.

inspiratsiooniõpetusest enam kinni ei pidanud.⁷⁴³ Rahamägi lisas, et inspiratsiooniõpetus oli olnud Lutherile võõras.⁷⁴⁴

Kui protestantliku printsiibi toetajad toonitasid positiivsena ja kirikule omasena südametunnistuse vabadust, mille väljendusvormiks oli põhikirja õpetusaluste paragrahvile antud avar tõlgendusvõimalus, siis fraasi vastu kõnelenud vaimulikud nõudsid, et kiriku alus peab olema selgelt ja üheselt määratletud, saksa praostkonna praost Konrad von Mühleni sõnu kasutades „ühemõisteline ja kõikumata”. Õp Uustal rõhutas oma sõnavõttus autoriteedi normatiivsust kui usu alust. Autoriteedi teisenemisel millekski relatiivseks kaob ka koguduseliikmete usk. Ta küsis, kas vaimulikel oli õigus usklike suhtes nii talitada? Köpp ja Tennmann kartsid seevastu, et protestantliku põhimõtte põhikirjast kõrvaldamine tähendab intelligentsi kirikust kõrvalejäämist. Tennmanni hinnangul tuli just intelligentsi seas misjoniga tegelda, Köpu sõnul pidi põhikiri arvestama kõikide kirikuliikmete huvidega.⁷⁴⁵

Piiskopi kokkuvõtva sõnavõtu järel korraldatud hääletuse tulemused näitasid fraasi vastaste selget ülekaalu. Kuigi piiskop oli kutsunud üles protestantlikku printsiipi kui sallivust tähistavat põhimõtet kiriku põhikirjas säilitama, otsustati häälega 55 poolt ja 15 vastu fraas „protestantismi vaimule vastavas mõttes” põhikirjast eemaldada. Tallmeistri sõnul oli piiskopi ettepanekut saatnud mitme alalhoidliku vaimuliku pearaputus.⁷⁴⁶ Vahetult enne hääletust tõstatas Tallmeister kvoorumi küsimuse. Konverents oli otsustusvõimeline ja hääletustulemused seetõttu kehtivad. Rahamägi esitas enne hääletust aga ettepaneku asendada olemasolev sõnastus fraasiga „evangeeliumi vaimule vastavas mõttes”. Tema ettepanek pälvis 15 saadiku toetuse, vastu hääletas 22. Niisiis otsustati usuteadlaste konverentsil kiriku õpetusaluste paragrahvist viide protestantlikule vaimule eemaldada. Vastav otsus esitati lõplikuks otsustamiseks ettepanekuna kirikupäevale.⁷⁴⁷

Sellega küsimuse üle diskuteerimine aga ei lõppenud, vaid tõstus taas konverentsi teisel päeval. Oma kõnes „Kiriku poliitika ja usuõpetus rahvahääletamisel” toonitas Riigikogu ning kirikuvalitsuse liige õp Lattik seoses läheneva usuõpetuse rahvahääletusega kirikuliikmete üksmeele säilitamise vajalikkust, et kirik oleks suuteline ühisel jõul oma huvide eest ühiskonnas seisma. Sellega seoses kõneles ta põhikirjas esinevast viitest protestantlikule vaimule ja eelnenud päeval aset leidnud hääletusest kui kirikule kahjulikust sammust, kutsudes seda eksisammu parandama. Otsus fraas põhikirjast eemaldada andis tema sõnul kiriku vastastele olulise trumbi, lõhkus kiriku ühtsuse ja põhjustas kogudustes tülisid. Nähes protestantliku vaimu põhikirjast kõrvaldamise otsuses tagasipöördumist möödunud aegadesse, võisid

⁷⁴³ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 8p; PI, nr 3, märts 1923, 26. Muljed Tartu õpetajate konverentsilt; Saard 2008, 85.

⁷⁴⁴ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 9; Saard 2008, 85.

⁷⁴⁵ PL, nr 25, 27.1.1923, 5. Kirikuõpetajate konverents Tartus; Ketola 2000, 92

⁷⁴⁶ PM, nr 23, 25.1.1923, 1. Protestantismuse waimus; PI, nr 2, veebruar 1924, 19. Eesti piiskop Jakob Kukk.

⁷⁴⁷ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 10p; Rahamägi 1926, 34; Ketola 2000, 91; Pesonen 2004, 180; Saard 2008, 86.

kirikust tema sõnul eemaldada ka nende erakondade esindajad ja toetajad, kes olid seni kooli usuõpetuse taaskehtestamist pooldanud.⁷⁴⁸

Viimane väide puudutas eelkõige Rahvaerakonda, vähemal määral aga ka Põllu-meestekogude liikmeid ja toetajaid. Ajalehes Postimees, mis toetas ja esindas Rahvaerakonna seisukohti, oli protestantlikku vaimu ja selles vaimus kiriku ülesehitamist toetanud kirjutisi ilmunud juba alates kiriku asutamisest. Päeval, mil Lattik konverentsil kõneles, ilmus Postimehe esileheküljel Jaan Tõnissoni artikkel pealkirjaga „Protestantismuse vaimus”, kus võrreldi protestantlikku vaimu sallivuse vaimuga, vanameelsete vaimu aga kultuurivaenuliku katoliku vaimuga. Tähelepanuväärseks tuleb pidada artiklis esitatud seisukohta, et juhul kui kirikus pääseb võimule vanameelsete kultuurivaenulik ilmavaade, lahkub kirikust selle parem osa ja kavatseb moodustada „tõsise waba Eesti rahwakiriku, kus walitsemas on protestantismuse waim.”⁷⁴⁹ Niisiis oli Lattiku kartustel olemas teatud alus.

Lattiku hinnangul olid alalhoidlikud sõdinud ühe konkreetse sõna, aga mitte põhikirjas sisalduva põhimõtte vastu. Ta toetas viitega protestantlusele põhikirjale antud avarat sisu ja väitis, et põhikiri peab olema kokku seatud kõikide huve ja taotlusi arvestades, mitte ühe osa kirikuliikmete huvide kohaselt.⁷⁵⁰ Ühelt poolt heitis Lattik alalhoidlikele ette, et need tembeldavad Tallmeistrit ketseriks, teiselt poolt ei säästnud ta ka Tallmeistrit ja tema välja antud ajalehte, nimetades Tallmeistri valitud aega asuda ajalehte välja andma ebasoodsaks. Lattiku sõnul oleks pidanud Tallmeister ootama usuõpetuse üle toimunud võitluse lõppu, et oma seisukohti tutvustada.⁷⁵¹

Ettekande lõpus ei esitanud Lattik siiski nõudmist ega soovitusi eelmisel päeval põhikirjast eemaldatud fraasi ennistamiseks, vaid pakkus välja uue, järjekorras juba neljanda variandi õpetusaluste paragrahvi sõnastamiseks. Selles oli oma koht ka protestantlikul vaimul. Fraaside „reformatsiooni vaimus mõistetud” ja „protestantismi vaimule vastavas mõttes” kõrvale, mis olid põhikirjas eri aegadel leidunud, ning „evangeeliumi vaimule vastavas mõttes”, mille oli konverentsil kompromissvariandina välja pakkunud Rahamägi, ilmus Lattiku ettepaneku järel fraas „evangeeliumile vastavas protestantlises vaimus”. Lattik nimetas seda lepitusvormeliks.⁷⁵²

Vastava ettepaneku üle toimunud hääletusele eelnesid kaks tundi kestnud läbiarääkimised. Ühelt poolt tõsteti esile ajalehtedes, nimeliselt just Postimehes, ilmunud artikleid, mis kirikule väidetavalt head ei töotanud ja püüti seda kasutada kui argumenti Lattiku ettepaneku toetamiseks. Samas leiti, et ajaleheartiklitele järeleandmine oleks mõjunud kirikut naeruvääristavalt. Põld nimetas Lattiku ettepanekut poliitikaga kalkuleerimiseks ja nägi selles taotlust tekitada positiivset sensatsiooni. Õp Tannebaum ütles otsesõnu, et juhul kui viide protestantlikule vaimule põhikirjas säilib, ei saa tema oma koguduseliikmeid usuõpetuse rahvahääletusest osa võtma kutsuda, „sest Haapsalu ümbrus ei salli Tallmeistri usku.” Lattik vastas Tannebaumile, et nii

⁷⁴⁸ PM, nr 24, 26.1.1923, 5. Usuteadlaste konverents Tartus.

⁷⁴⁹ PM, nr 25.1.1923, 1. Protestantismuse vaimus; Pesonen 2004, 180.

⁷⁵⁰ Kaja, nr 25, 27.1.1923, 4. Eesti õpetajate kongress Tartus.

⁷⁵¹ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 13–13p; PM, nr 24, 26.1.1923, 5. Usuteadlaste konverents Tartus; Saard 2008, 87.

⁷⁵² EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 12p–13p..

tema kui ka Tallmeister kuulutavad kantslist evangeeliumi ja soovivad „evangeeliumi usku õpetada”, lisades irooniliselt, et kui ta oleks soovinud kuulutada midagi muud, oleks ta võinud hakata näiteks kommunistlikuks agitaatoriks, kes oleks oma palga saanud kommunistlikult Venemaalt. Rahamägi toetas oma sõnavõttus Lattiku ettepanekut ja kõneles koostöötamise vajadusest.⁷⁵³ Lattiku ettepaneku üle nõudis õp Aunverdt nimelist hääletust, seda toetas ka õp Kubu. Kinnisel koosolekul toimunud nimelisel hääletusel sai nn lepitusvormel 32 poolt- ja 38 vastuhäält.⁷⁵⁴ Nii nagu mitme varasema hääletuse puhul, oli tulemust ilmselt mõjutanud ettepanekus esinenud sõna „protestantism”, mida seostati alalhoidlike seas eelkõige Tallmeistri ja tema esitatud seisukohtadega, mistõttu ei olnud see vastuvõetav. Ajalehes Postimees rõhutati, et 38 vastuhäälest 33 andsid baltisakslastest vaimulikud, nii sidus Postimees vanameelsuse taas kord baltisakslusega.⁷⁵⁵ Tallmeister avaldas imestust, kuidas protestantluse toetajate arv oli ühe ööga sedavõrd oluliselt kasvanud.⁷⁵⁶

Praost Haller oli enne hääletust soovinud lisada õpetusaluste paragrahvi lõppu lisandus „Kristuse vaimus”, kuid üksnes juhul, kui Lattiku vormelit vastu võtta ei õnnestu. Ka see fraas ei leidnud aga poolehoidu selle liiga avara tähendus tõttu.⁷⁵⁷

Lattiku ettepaneku üle toimunud arutelu ja hääletus ei tähendanud samuti küsimuse üle toimuva arutelu lõppu, sest lõunavaheaja järel esitas Rahamägi ettepaneku lisada põhikirja õpetusaluste paragrahvi fraas „evangeeliumile vastavas vaimus”. See oli juba kuues variant õpetusaluste paragrahvi sõnastamiseks. Pakutud fraasi üle toimus taas arutelu. Konverentsi saadikud näitasid väsimuse ja leplikkuse märke, kindlasti oli oma osa asjaolul, et ettepanekus ei leidunud enam sõna „protestantism”. Nii soovitas Tallinna Niguliste koguduse teise pihtkonna õpetaja Oskar Undritz rahu säilimise pärast Rahamäe esitatud ettepaneku vastu võtta, õp Pallon ja dots Tennmann soovitasid ettepaneku vastu võtta lähtudes veendumusest, et see põhikirja sõnastuses midagi ei parandanud. Pallon lisas, et ka lisanduse üle toimunud hääletuse ebaõnnestumise korral ei pea kartma mõne vaimuliku kirikust väljaheitmist, mispeale hüüdis sõna võtnud Tallmeister: „Visake mind kirikust välja või täna, ega ma karda!” Kõpp nimetas Palloni sõnavõttu haavavaks. Rahamäe ettepanekut kommenteeris Kõpp kui paikamise abinõu, seejuures pidas ta seda varem esitatud ettepanekute ebaõnnestunumaks. Sellele vaatamata toetas ka tema koos Palloni, Tennmanni ja Undritzaga Rahamäe pakutud varianti, öeldes, et „kahest pahest tuleb ikkagi vähem paha valida.” Teisalt esinesid praostid Põld, Hoffmann ja von zur Mühlen seisukohavõttudega, milles nad olid igasuguse lisanduse vastu ning nägid Rahamäe esitatud fraasis kas tautoloogiat või selle mõjutajana „inimeste ja vastaste hääli”; õp Rosenberg väitis otsesõnu, et „sabaseadmine” oli toimunud ajalehtede mõjul. Tõenäoliselt seetõttu, et ettepanekust puudus viide protestantlusele, polnud ettepanekuga rahul ka Tallmeister, mistõttu kuulutas ta vahetult enne hääletusele asumist, et

⁷⁵³ PM, nr 24, 26.1.1923, 5. Usuteadlaste konverents Tartus.

⁷⁵⁴ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 14; PM, nr 24, 26.1.1923, 5. Usuteadlaste konverents Tartus; Kaja, nr 25, 27.1.1923, 4. Eesti õpetajate kongress Tartus; Saard 2008, 87.

⁷⁵⁵ PM, nr 24, 26.1.1923, 5. Usuteadlaste konverents Tartus; Ketola 2000, 92;

⁷⁵⁶ PI, nr 3, märts 1923, 25. Muljed Tartu õpetajate konverentsilt.

⁷⁵⁷ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 13p–14; Saard 2008, 87.

konverentsi esimese päeva otsus on olnud ajalooline: „Meie Eesti Protestandi kirik ei ole enam protestantline.”⁷⁵⁸

Hääletusel kogus Rahamäe ettepanek 29 poolthäält, vastuhääli anti 28, erapooletuks jäi 8 hääletanut. Kuigi ettepanek leidis enamuse toetuse, ei saavutanud see nõutavat 2/3 hääleteenamust.⁷⁵⁹ Seega oli ettepanek tagasi lükatud ja kirikupäevale esitati ettepanek fraas „protestantismuse vaimule vastavas mõttes” põhikirjast eemaldada.

2.4. Usuteadlaste konverentsi mõju kirikuelule

2.4.1. Praost Harald Põllu ja õpetaja Theodor Tallmeistri vaheline väitlus ajalehede Protestantline Ilm ja Meie Kirik veergudel

Professor Rahamäe usuteadlaste konverentsil esitatud ettekanne kiriku põhikirja õpetusaluseid, ametivannet ja usuõpetust puudutavate paragrahvide koostamisest, redigeerimisest ja vastuvõtmisest, millega loodeti õpetusaluste paragrahvi üle toimunud vaidlused ja süüdistused lõpetada, avaldati kolm kuud pärast usuteadlaste konverentsi ajalehes Meie Kirik. Artikli avaldamise järel vabandas praost Põld viivituse pärast, mis selgitava kirjatöö väljaandmisel oli tekkinud, nõustudes Rahamäe kirjutises sisaldunud mõtetele tuginedes viimaks protestantliku printsipi kui seaduslikult põhikirjas esineva väljendiga, ehk nagu ta mainis, oli „protestantlikul vaimul” vormiliselt õigus kiriku põhikirjas seista. Samas pidas ta põhikirjas sisalduvat väljendit ja põhikirja redigeerimist iseseisvaks küsimuseks, mida ei saanud protestantliku vaimu üle toimuva vaidlustega enam siduda. Võitlus protestantliku vaimu põhikirjast eemaldamise või senise sõnastuse säilimise pärast oli Põllu hinnangul jõudnud uude järku. Seda ei iseloomustanud tema sõnul enam süüdistused põhikirja redigeerimiskäigu kohta, vaid sisu, mida protestantlikule vaimule oli alates 1923. a jaanuarist asunud andma ajaleht Protestantline Ilm eesotsas selle toimetaja õp Tallmeistriga.⁷⁶⁰

Põllu esitatud seisukoht on selgeks märgiks, et protestantliku printsipi üle toimunud väitluse jõujooned olid võrreldes 1922. a-ga muutunud. Kui 1922. a kirikupäeva järel nimetati protestantliku vaimu pooldajateks kiriku uuendusmeelseid ametikandjaid ja kirikuliikmeid ning protestantluse iseloomustamiseks esitati põhiliselt üldmõisteid nagu sallivuse ning vabaduse vaim ja südametunnistuse vabaduse vaim, siis alates 1923. a algusest, mil hakkas ilmuma ajaleht Protestantline Ilm, senine käsitus teisenes. Kui varem oli kõneldud vabadusest ja sallivusest peamiselt kirikukorralduse kontekstis ning seejuures oli kirjeldustes jäädud üldisele alusele, siis 1923. a algusest hakkas Tallmeister sellele vabadusele, mis oli põhikirjas sätestatud ja protestantlikus vaimus kehastunud, Protestantlase Ilma veergudel andma kindlat teoloogilist tähendust ja sisu, asudes esitama ja käsitlema usuteaduslikke teemasid.

⁷⁵⁸ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 14p; Saard 2008, 88.

⁷⁵⁹ Pesonen 2004, 80; Saard 2008, 88.

⁷⁶⁰ MK, nr 18, 30.4.1923, 140. Eesti Ewangeeliumi-Lutheruse Kiriku põhikirja päristekst.

Kuigi ta oli oma vaateid avalikult ja otsekoheselt avaldanud juba varem, muutusid need seoses õpetusaluste üle toimunud vaidluse ja ajalehe Protestantline Ilm väljandamisega nii vaimulike kui avalikkuse silmis tunduvalt märgatavamaks ja seetõttu ka arvestatavamaks. Sellega omandas seni avaralt tõlgendatud protestantlik printsiip kindla tähenduse ning teatud alatoonid; domineerima hakkas protestantliku vaimu liberaalteoloogiline tõlgendus. Sellise kuvandi kujundamisel oli tähtis osa Pöllul, kes kuulutas küll avalikult, et protestantlikule vaimule polnud keegi mingit üheselt mõistetavat seletust andnud, ja nimetas seda (nagu tegid ka kiriku uuendusmeelsed ametikandjad) mõttevabaduse vaimuks, mis pidi küll alalhoidlikke vaateid sallima, kuid sidus samas protestantliku vaimu üha tihedamini otseselt Tallmeistri teoloogiliste vaadetega.⁷⁶¹ Viimane asjaolu avaldas mõju juba 1923. a jaanuaris usuteadlaste konverentsil toimunud arutelu ja hääletustulemuste puhul, veelgi enam mõjutas see aga konverentsi järel, 1923. a talvel ja kevadel aset leidnud väitlust, mis konverentsil langetatud otsuse tõttu uut jõudu sai.

Niisiis asus Tallmeister ühtaegu nii põhjalikult kui kirglikult tutvustama liberaalteoloogilisi seisukohti ja nõudma protestantliku vaimu kui südametunnistuse vabaduse põhimõtte säilitamist põhikirjas, teiselt poolt taandas Põld kõik Tallmeistri esitatud seisukohad võitluseks protestantliku vaimu vastu ja asus sellest lähtudes õpetuslikult konservatiivseid vaateid esile tuues ning liberaalteoloogilisi seisukohti kritiseerides nõudma protestantliku vaimu kõrvaldamist kiriku põhikirjast. Tema hinnangul tähistas protestantlik printsiip just vabaduse piiramist, sest selle esinemisega põhikirjas oli Tallmeister talle ette kirjutanud, mil moel peab ta õpetusaluseid mõistma. Selle vastu julges Põld protesteerida ja nimetas end seetõttu protestantide protestandiks.⁷⁶² Kõige selle tõttu kujunes usuteadlaste konverentsi järgne diskussioon esmajoonel kahe ajalehe toimetaja, nende esitatud seisukohtade ja nende lähemate pooldajate vastasseisuks. Nagu prof Sild 1923. a Soome teoloogilises ajakirjas Teologinen Aikakauskirja kirikus toimuvat võitlust kirjeldades mainis, toimus valdav osa vaidlusest just ajalehtede veergudel, viidates seejuures, et liberaalne vool oli konservatiivsest voolust märksa väiksemaarvulisem.⁷⁶³ Põhiosa vaimulikkonnast jäi selles vaidluses aga kõrvaltvaatajaks, üldhinnang kahe vaimuliku tegevusele ja toetus fraasi säilimisele põhikirjas avaldusid aga selgelt praostkonna sinoditel.

Vaidlus, mis peamiselt kahe ajalehe toimetaja vahel 1923. a algas, muutus kohe teravtooniliseks, isiklikuks ja pahatihti teineteist halvustavaks. Tallmeister süüdistas Põldu alusetutes süüdistustes ja laimamises, mida viimane oli teinud seoses põhikirja redigeerimisega, aga ka 1922. a kirikupäeval tüli provotseerimisega; Põld omakorda heitis Tallmeistrile ette tema artiklite ja sõnavõttude ebaviisakat tooni, ja kuigi Tallmeister oli rõhutanud sallivust teisitõtlejate suhtes, ei soovinud ta Põllu sõnul seda ise sugugi alati arvestada.⁷⁶⁴ Põllu kõrval arvustasid Tallmeistri vaateid ajakirjanduse veergudel ka Kristliku Perekonna Lehe toimetaja Gustav Allo ja selle ajalehe kaastöölised, kes nimetasid Tallmeistrit kord usumäratsejaks, kord

⁷⁶¹ MK, nr 12,21.3.1923, 92. Mispärast ei tohi protestantismi waim meie kirikusse jääda?

⁷⁶² MK, nr 4, 24.1.1923, 26. „Protestantlise ilma” eksiwaadetest.

⁷⁶³ Olaf Sild. Viron ev.-luterilaisen kirkon kehityksen suuntaviivat viime vuosilta. – *Teologinen Aikakauskirja*, 1923, 213.

⁷⁶⁴ PI, nr 4, aprill 1923, 43. Protestantismi waimu wastu; MK, nr 8, 20.2.1923, 60–61. „Protestantlisest ilmast”.

fanaatikuks ja demagoogiks. Kriitika jätkus 1923. a kirikupäeva järel, mil ajalehes ilmus artikliseeria pealkirjaga „Üksikasjalised seletused Tallmeistri piiblitõdede ümberlukkamise vastu”.⁷⁶⁵

Ühes olid Tallmeister ja Pöld sarnased – õpetusküsimusi, sh õpetusaluste küsimust tuli nende hinnangul avalikult ja kõiki asjaolusid arvesse võttes arutada. Nagu mainitud, mõjutas senise protestantliku vaimu käsituse teisenemine millekski teoloogiliselt konkreetseks ehk selle samastamine Tallmeistri esitatud seisukohtadega usuteadlaste konverentsi hääletustulemusi ja diskussiooni. Samas pääses usuteadlaste konverentsil mõjule ka üldsõnaline, avar ja sallivusest kõnelenud protestantliku vaimu käsitus, mis oli 1920. a-te algul olnud uuendusmeelsete vaimulike hulgas põhiliseks tõlgendusviisiks. Konverentsi esimene hääletustulemus, mille tagajärjel otsustati fraas „protestantismuse vaimule vastavas mõttes” põhikirjast eemaldada, oli eelkõige tingitud just protestantliku vaimu tähenduse samastamisest liberaalse teoloogiaga. Hääletusele järgnenud päeval ettekandega esinenud assessor Lattik kasutas oma kõnes seevastu neid mõisteid, mis olid 1920. a-te algul olnud iseloomulikud uuendusmeelsele rühmale ja millest lähtudes oli neil aastatel tõlgendatud ka protestantlikku vaimu. See kontseptsioon väljendus endisaegse korra vastandamises demokraatlikele ideaalidele ning neid esindanud korraldusele. Protestantlik vaim oli südametunnistuse vabaduse ja sallivuse vaim, mistõttu pidi kirikukorralduses Lattiku sõnul arvestama eri osapoolte huvidega. Praktikas tähendas see erinevate õpetuslike seisukohtadega mitte nõustumise korral nende austamist. Kui siia lisada Lattiku toodud seos usuõpetuse rahvahääletusega ja kõnes esitatud kuvand, mille kohaselt pidi kirik olema uuendusmeelne, vabaduse vaimu kandja, tuleb pidada loomulikuks, et Lattiku ettepaneku üle toimunud hääletuse tulemus, mis ei erinenud õpetusliku aluse tõlgenduse võimaluste määratlemisel sisuliselt olemasolevast paragrahvi sõnastusest, kuid mille tutvustamisel rõhutati teisi termineid, aga ka ühiskondlike olude ja kiriku mainega arvestamise vajalikkust, erines oluliselt esimesest hääletustulemusest. Teatud määral mõjutas hääletustulemusi kindlasti ka Lattiku isik. Lattiku ettepanek leidis 32 toetajat, s.t kogus 17 häält rohkem kui konverentsi esimene õpetusküsimuste üle toimunud hääletus. Ettepaneku vastu hääletas 38 vaimulikku ja usuteadlast.⁷⁶⁶ Lattikuga sarnast terminoloogiat kasutas konverentsi järel ka Jaan Tõnisson, kes vastandas protestantlikku vaimu nn vanale balti vaimule, kuulutades ajaleheveergudel viimase võitu. Mäletatavasti esines Tõnisson üleskutsega asuda juhul, kui protestantlik vaim kiriku põhikirjast kõrvaldatakse, asutama uut protestantlikku kirikut.⁷⁶⁷

Nii Tallmeister kui ka Pöld nägid Lattiku esitatud ettepaneku üle toimunud hääletustulemuse peamise mõjutegurina kirikupoliitilisi kaalutlusi ning asusid sellest lähtudes seda otsust arvustama. Tallmeistri väitel olid 17 vaimulikku ja usuteadlast olnud protestantliku vaimu – tegelikkuses just selle tähenduse, mille Tallmeister oli protestantlusele andnud – vastu, kuid olid poliitika huvides olnud nõus seda siiski toetama. Usuteadlaste konverentsi järel väitis Tallmeister, et tundis „uutest protes-

⁷⁶⁵ Saard 2008, 93.

⁷⁶⁶ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 23.

⁷⁶⁷ Jaan Tõnisson. *Riigivanem*. Koostaja Simo Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2011, 166.

tantlastest” suuremat lugupidamist alalhoidlike vaimulike vastu, kes oma „kato-
liiklises mõtlemiswiisis järjekindlad olid ja teda wälistel põhjustel rewideerima ei
hakkanud.”⁷⁶⁸ Põld oli Lattiku ettekande järel näinud tema ettepanekus soovi tekitada
positiivset poliitilist sensatsiooni, Põllu sõnul ei tulnud silmas pidada kiriku ja
õpetajate au, vaid au tuli anda Jumalale.⁷⁶⁹ Usuteadlaste konverentsi järel nimetas
Põld Lattiku vormelit katseks luua kahe seisukoha vahele sild.⁷⁷⁰

Tallmeister pidas protestantluse pooldajateks üksnes neid vaimulikke, kes olid
hääletanud protestantliku printsiibi põhikirjast eemaldamise vastu.⁷⁷¹ Nii nagu
1922. a kirikupäeva järel, peeti ajakirjanduse veergudel, sh ka Tallmeistri kirjutistes,
protestantliku põhimõtte toetajateks nii usuteaduskonnas kui ka konsistooriumis
ametis olevaid vaimulikke ja usuteadlasi. Tallmeister pidas seda rõõmustavaks ja
lohutavaks seigaks ning nimetas neid kirikuelus kaasa rääkinud „paremateks ja ande-
rikkamateks” meesteks. Üldjoontes hindas Tallmeister usuteadlaste konverentsil
toimunut aga vabameelsete kaotusena.⁷⁷²

Nii nagu 1922. a kirikupäeva järel tekkinud arutelu puhul, kerkis ka pärast
usuteadlaste konverentsi küsimus kiriku ülemkarjase piiskop Kuke hoiakutest. Selle
diskussiooni laiema tausta kujundas taas protestantliku vaimu erisugune tõlgenda-
mine. Tallmeister väitis, et piiskop oli konverentsil kõnelnud ja hääletanud protes-
tantliku printsiibi põhikirjast eemaldamise vastu, ning ei kuulunud seega tagurlaste
hulka. Kukke kui protesantliku vaimu toetajat on mainitud ka ajakirjanduses.⁷⁷³
Piiskopi hoiakute kohta esitatud hinnangu aluseks oli assessor Lattiku ettepaneku üle
toimunud nimeline hääletus ja Kuke sõnavõtt, milles ta oli protestantliku vaimu
põhikirjas säilimist toetanud. Põllu hinnangul oli Kuke positsioon protestantliku
vaimu üle toimunud arutelude ja hääletuse käigus olnud neutraalne, piiskop ei pida-
nud tema sõnul veel vajalikuks oma seisukohtadest avalikkust teavitada ning kahe
voolu vahele kiilu lüüa.⁷⁷⁴ Sama seisukohta oli Põld mäletatavasti väljendanud ka
1922. a kirikupäeva järel. Tallmeister tuletas Protestantlase Ilma veergudel Põllule
adresseeritud vastuses meelde piiskopi sõnavõttu, millega viimane oli enne õpetus-
küsimuste üle toimunud hääletust esinenud ja milles ta oli otsesõnu lausunud, et tema
vastava fraasi põhikirjast kõrvaldamist ei toeta. Nii piiskopi kui ülejäänud kiriku-
valitsuse samasugust hoiakut oli enne 1923. a veebruaris toimunud kooli usuõpetuse
rahvahääletust Viljandis korraldatud kõnekoosolekul kinnitanud ka assessor Lattik.
Tema seisukohad olid teatavasti avaldunud ka usuteadlaste konverentsil. Seejuures
rõhutas Tallmeister, et piiskopi teoloogilised tõekspidamised on omaette teema ega

⁷⁶⁸ PI, nr 3, märts 1923, 25. Muljed Tartu õpetajate konverentsilt.

⁷⁶⁹ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste konverentsi protokoll
Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 23.

⁷⁷⁰ MK, nr 9, 28.2.1923, 67. Kaks awalikku küsimist kirikuõpetajale Tallmeistrile.

⁷⁷¹ Tallmeister eksib protestantismi pooldajate arvu nimetamisel, väites, et protestantismi
toetajaid oli hääletusel olnud 17. Tegelikult hääletas protestantismi põhikirjas säilimise poolt
15 vaimulikku ja usuteadlast. EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku Usuteadlaste
konverentsi protokoll Tartus, 24., 25. ja 26. jaanuaril 1923, 18.

⁷⁷² PI, nr 3, märts 1923, 25. Muljed Tartu õpetajate konverentsilt.

⁷⁷³ PL, nr 31, 2.2.1923, 2. Tartu õpetajate konverents ja eelolew rahvahääletus; PM, nr 23,
25.1.1923, 1. Protestantismuse waimus.

⁷⁷⁴ MK, nr 9, 28.2.1923, 67. Kaks awalikku küsimist kirikuõpetajale Tallmeistrile.

ole vastava küsimusega seotud.⁷⁷⁵ Põld sidus protestantliku waimu toetamise seevastu taas otseselt Tallmeistri esitatud seisukohtadega – teist tähendust polevat protestantlusele kirikus antud –, ja väitis, et tema ei olnud usuteadlaste konverentsil kuulnud piiskoppi Tallmeistri teoloogilisi seisukohti toetavat. Näiteks ei uskunud Põld, et piiskop eitab Jeesuse neitsisündi. Põllu teatel ei kavatsenud ta piiskopi usulise positsiooni kohta piiskopilt aru pärida, see selgus järgnenud kirikupäeval.

Tallmeistri seisukohad Põllu sõnul kiriku usutunnistusega ei ühtinud. Tallmeistri positsiooni kirjeldas ta kui uut veini, mis on valatud vanadesse astjatesse. Viidates Tallmeistri sõnavõtule usuteadlaste konverentsil, soovitas ta Tallmeistril kokku kutsuda kiriku asutav kogu ning „luua uued usunormid ja uus kirik, nii kui cand. Tõnisson nõu annab.“⁷⁷⁶ Sellega andis ta lisaks Tallmeistri seisukohtadele hinnangu kiriku loomisel aktiivselt kaasa rääkinud Tõnissonile, aga ka Postimehes alalhoidlike kohta tehtud kriitikale. Tallmeister kordas oma teises, Protestantlise Ilma veergudel avaldatud vastulauses esimest korda juba kõsrite kaebuse puhul esitatud arvamust, mille kohaselt oli piiskop avara ja laia silmaringiga vaimulik. Tallmeistri hinnangul oli Kukk kaugel Põllule omasest kitsarinnalisusest ja sallimatusest teisitimõtlejate vastu. Tallmeistri sõnul soovis piiskop nii 1922. a kirikupäeval kui ka 1923. a usuteadlaste konverentsil kaitsta evangeelse sallivuse ehk ristiiinimese vabaduse waimu. Kuke waadete kohaselt võisid liberaalid ja konservatiivid kirikus üheskoos töötada.⁷⁷⁷ Sellega iseloomustas Tallmeister üheselt mõistetavalt nii piiskopi kui ka uuendusmeelse vaimulikkonna positsiooni. Need vaimulikud olid vaatamata erinevatele seisukohtadele konkreetsetes õpetusküsimustes võimelised suuremal või vähemal määral sallima vaimulikkonna seas eksisteerivaid seisukohti. Kuigi Tallmeister suhtus kriitiliselt usuteadlaste konverentsil assessor Lattiku ettepanekut toetanud vaimulike meelsusse, olid ka need vaimulikud, olgugi et osalt kirikupoliitilistel kaalutlustel, olnud nn evangeelse sallivuse põhimõtte toetajad ja eristusid selle tõttu alalhoidlikest kirikuõpetajatest. Väärib rõhutamist, et otsuse puhul Lattiku ettepanekut toetada olid taas mõjuvaks teguriks kirikupoliitilised kaalutlused, mida Tallmeister oli mäletatavasti maininud ka seoses oma waadete tutvustamise ja nende avaliku arvustamisega juba enne usuteadlaste konverentsi.

Tallmeistri esitatud seisukohta Kuke tasakaalukusest kinnitas intervjuus Soome ajalehele Kotimaa piiskop ise. Kukk kirjeldas kirikuelust ülevaadet andes nii alalhoidlike kui ka liberaale ning pidas kahe voolu esindajate vahel tekkinud tüli kiriku arengut takistavaks ja pärssivaks, väljendades aga lootust, et tulevikus võivad kahe voolu vahelised pinged hajuda ja nii on võimalus kõigil kirikus ühiselt töötada.

Viimaks tuleb 1923. a veebruaris toimunud koolide usuõpetuse rahvahääletusega seoses mainida Tallmeistri ja Põllu eriarvamusi usuõpetuse küsimuses. Mõlemad vaimulikud toetasid küll koolides usuõpetuse õpetamist, kuid nii nagu mitmes teises küsimuses, selle üldpõhimõttega nende ühised arusaamad piirdusid. Kui Tallmeister ning teda toetanud õp Kubu nõudsid 22. mail 1923. a Tallinna praostkonna sinodil

⁷⁷⁵ PI, nr 3, märts, 1923, 32. Wastuseks H. Põld'i awalikkude küsimiste peale. Praost Põllu väidete ekslikkusest ja tema süüdistustest, nagu oleks õp Tallmeister põhikirja võltsinud, kirjutas dotsent Eduard Tennmann ka Soome kiriklikus ajakirjanduses. MK, nr 11, 14.3.1923, 86. Th. Tallmeistri wastused minu awalikkude küsimiste peale.

⁷⁷⁶ MK, nr 11, 14.3.1923, 85. Th. Tallmeistri wastused minu awalikkude küsimiste peale.

⁷⁷⁷ PI, nr 4, aprill 1923, 37, 43. Apostlik usutunnistus, Protestantismi waimu wastu.

vaatamata õp Raudkepi ja suure enamuse sinodi saadikute kriitikale interkonnafessionaalse usuõpetuse põhimõtte rakendamist – kuigi seda polnud Tallmeistri sõnul usuõpetaja positsioonist lähtudes täielikult võimalik teostada –, siis Põld jätkas Meie Kiriku veergudel juba 1920. a-te algusest tuttavate seisukohtade esitamist.⁷⁷⁸ Põllu sõnul ei tulnud usuõpetuse arutelu puhul karta mitte kiriku ja usuõpetuse vastaseid, vaid neid, kes kõnelevad avalikkuse ees koolides usuõpetuse õpetamise poolt. Usuõpetuse pooldajate peamiseks eriarvamuse põhjuseks oli endiselt selle konfessionaalne või interkonnafessionaalne alus ja küsimus, kas usuõpetus peab olema kirikliku või riikliku kontrolli all. Viidates enne rahvahääletust Riigikogus usuõpetuse kaitseks kõnelnud Riigikogu liikmetele, Kristliku Rahvaerakonna saadikule Raudkepile ja Rahvaerakonna juhile Tõnissonile, arvustas Põld interkonnafessionaalse ja riigi järelevalve all korraldatud usuõpetuse põhimõtet. Usuõpetus pidi olema kiriklik.⁷⁷⁹ Anton Jürgenstein oli seevastu just Põllu seisukohtade tõttu kutsunud inimesi 30. jaanuaril 1923. a ajalehes Postimees rahvahääletusest osa võtma. Kooli usuõpetus võis tema hinnangul anda loodetud tagajärgi, et Põllu esindatud seisukohad oleksid kirikust kadunud.⁷⁸⁰

2.4.2. Praost Hendrik Kokamäe juhtum

Pühalepa koguduse õpetaja, Saarte-Lääne praost Hendrik Kokamägi oli teadaolevalt esimene luteri kiriku vaimulik, kes vaba rahvakiriku esimestel aastatel vaimulikuametist omal soovil vabastati. Selle otsuse puhul oli isiklike usuliste vaadete kõrval määravaks teguriks kirikus toimunud vaidlus ja lahkarvamused kiriku õpetusaluste üle.

1910–1917 misjonärina Hiinas töötanud Kokamäest sai luteri kiriku vaimulik 1919. a. Esmalt asus ta kiriku teenistusse vikaarõpetajana, 1920. a siirdus õpetajaks Hiiumaale. 15. veebruaril 1920. a valis Pühalepa-Kärdla koguduse täiskogu Kokamäe koguduse õpetajaks, konsistoorium kinnitas otsuse 3. märtsil 1920. a.⁷⁸¹ 29. augustil 1920. a toimunud Saarte-Lääne praostkonna sinodil valiti ta praostkonna praostiks.⁷⁸²

Saabunud Hiiumaale, asus Kokamägi innukalt kirikuelu edendama. 1921. a praostkonna sinodil otsis ta praostkonna vaimulike, kõstrite ja koguduste saadikute ees ettekannet pidades vastust küsimusele, kuidas reformida leeriõpetust. Ilmselt isiklikule kogemusele ja tähelepanekutele toetudes pidas ta kehtivat korraldust ebapiisavaks. Tema hinnangul ei tohtinud koguduse täisliikmeks saamine olla seotud pelgalt teatud hulga teadmiste omandamisega, vaid inimestel pidid selle käigus ilm-nema uuestisündinud ehk pöördunud inimese tundemärgid. Koguduse liikmeks saada

⁷⁷⁸ PI, nr 6, juuni 1923, 68. Tallinna praostkonna sinodit.

⁷⁷⁹ MK, nr 1, 3.1.1923, 5. Usuõpetuse ümber.

⁷⁸⁰ PM, nr 30, 30.1.1923, 1. Karuteene kirikule.

⁷⁸¹ Riho Saard. *Hiiumaa ja hiidlased. Usutuultest tormatud ja piiratud. Usu ja kiriku ajalugu Hiiumaal XIII sajandist Eesti taasiseseisvumiseni. Vaimulikkond, pühakojad, kogudused, usuliikumised*. Tallinn: 2009, 169.

⁷⁸² EELKKA, Kirjavahetus Saarte-Lääne praostkonnaga 4.3.1920–8.11.1938, 29.8.1920.

soovinud inimesed pidid kogema usulist ärkamist, meeleparandust.⁷⁸³ Väidetavalt oli selliseid ärkamisi Kokamäe kuulutuse tagajärjel kogudustes ka toimunud.⁷⁸⁴ Kokamägi võttis kuulutustöös omaks pietistilikud töömeetodid. Samuti hakkas ta nii kogudusetöös kui ka praostkonnas peetud ettekannetes rõhutama usule pöördumise tähtsust, usu tunnistamist koguduse liikmelisuse määrajana, jumalateenistusel kutsunud Kokamägi aga jutluse järel inimesi altari ette eestpalvele.⁷⁸⁵ Kokamäe vaimulaad ja teguviis leidsid poolehoidjaid, kes kuulutasid veel aastaid hiljem, et nad olid „Kokamäe usku”, siiski põhjustasid tema vaated ja hoiakud koguduses ka kokkupõrkeid. Ta toetas küll lasteristimist ja esines Hiiumaa kogudustes lasteristimist kaitsvate sõnavõttudega, samas keeldus teadaolevalt ristimast lapsi, kelle vanemad ja vaderid olid tema hinnangul uskmatud. Sel põhjusel esitati tema kohta ka kirjalikke kaebusi.⁷⁸⁶ Lühidalt öeldes peegeldas Kokamäe vaimulikutegevus suutmatust kohandada oma vaateid vaba rahvakiriku korralduse ja põhimõtetega.

Kiriklikest organisatsioonidest tegi Kokamägi 1920. a-te algul koostööd EMSiga. 15.–22. augustil 1920. a viibis Hiiumaal EMS juhataja praost Põld. Misjoninädala jooksul sõitsid Põld ja Kokamägi läbi kõik Hiiumaa kogudused. 16. augustil Kärddlas toimunud jumalateenistusel asutati sealse koguduse juurde haruselts, ka Reigi ja Emmaste kogudusse asutati Põllu teadete kohaselt EMS haruseltsid. 1921. aastal seltsist ülevaadet andes nimetas Põld ka Pühalepa haruseltsi, kus oli teatavasti õpetajaks Kokamägi.⁷⁸⁷

Kokamäe usuliste vaadete kohta tekkinud kahtluste tõttu toimus 1922. a aprillis Pühalepa koguduses piiskoplik visitatsioon. Väidetavalt oli piiskop Kukk Kokamäge hoiatanud, et kui ta õpetusest ja korrast edaspidi kõrvale kaldub, tuleb tal ametist lahkuda. 20. märtsil 1923. a esitas Kokamägi ise avalduse, paludes „südametunnistuse hääle tõttu” end alates 1. maist 1923. a nii praosti kohustest kui ka vaimulikuametist vabastada. Konsistorium otsustas 17. aprillil toimunud istungil Kokamäe palve rahuldada ja vabastada ta tagasiulatuvalt juba 20. märtsist.⁷⁸⁸

Aastaid hiljem nimetas Kokamägi oma lahkumise põhjustest kirjutades esimesena kirikus tema ametist lahkumise ajal valitsenud põhimõttelist lahkeli. Ta kirjutas: „Sel ajal oli kibe võitlus protestantismi vastu käimas, mida peajas praost Põld käis õp Tallmeistriga. Olen ikka suur koguduse ja kiriku puhtuse pooldaja olnud. Võtsin kirikut tervikuna. Kuid mulle tundus, et kui kuulun sarnasesse organisatsiooni, kus lubatud on Piibli autoriteedi, Kristuse jumaluse jne. salgamine, kuuluda sellesse organisatsiooni, on sama kui seda heaks kiita.”⁷⁸⁹ Lisaks sellele mainis ta veel kahte, tema usulisi vaateid iseloomustanud põhjust, mida arvesse võttes ei olnud tal võimalik luteri kiriku vaimulikuna tööd jätkata. Niisiis moodustasid õpetualuste üle

⁷⁸³ *Ibid.*, 10.4.1921; Saard 2009, 170.

⁷⁸⁴ Jouko **Talonen**. *Viron lestadiolaisuus 1886–1953*. Studia Historica Septentrionalia 16. Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 1988, 33.

⁷⁸⁵ Saard 2009, 170–171.

⁷⁸⁶ Taimi **Proos**. *Südametunnistuse pärast. Hendrik Kokamäe elust ja tööst*. Stockholm: Kirjastus Välis-Eesti & EMP, 1987, 135–136; Saard 2009, 171–172.

⁷⁸⁷ MK, nr 8, 4.9.1920, 73. Teated kogudustest. Hiiumaalt; MK, nr 31, 5.11.1921, 244. Misjoniseltsi aastakoosolekult.

⁷⁸⁸ EELKKA, Hendrik Kokamägi isikutoimik, 20.3.1923, 20.4.1923; Saard 2009, 172.

⁷⁸⁹ EELKKA, Hendrik Kokamägi isikutoimik, 30.4.1937; Saard 2008, 87; Saard 2009, 174.

toimunud vaidlus ja kirikus esile kerkinud teoloogilised seisukohad ühe põhjuse, miks Kokamägi õpetajaametist loobus. Tema usulistes vaadetes oli kesksel kohal elav usk, selle luterlikuks ehadaimaks esinemisvormiks pidas ta pietismi. Kokamäel olid Hiiumaa perioodil tihedad suhted vennastekogudusega, mainitud on ka tema sooja läbisaamist Hiiumaa vabakoguduste ehk peamiselt baptistide ja priilastega.⁷⁹⁰ Riho Saard on teda teoloogiliste vaadete poolest hinnanud Lars Levi Laestadiuse seisukohtade toetajaks. Väärrib mainimist, et 1921. a oli tema kutsel Kärddlas ja Pühalepas jutlustanud lestadiuslaste pastor Kustavi Luonasheimo. Tema sümpaatiat lestadiuslaste vastu on maininud ka lestadiuslaste tegevust Eestis uurinud Jouko Talonen.⁷⁹¹ 1920. a-te algul EMS ja Põlluga tihedat koostööd teinud ning Põllu esitatud üldkirikut puudutavaid ettepanekuid toetanud Kokamäge nimetas Põld 1923. a juunis „awalikult lahkusuliseks” läinuks.⁷⁹²

Vaimulikuametist tagasiastumise järel töötas Kokamägi aastatel 1924–1940 Briti ja Välismaa Piibliseltsi esindajana Eestis. 1931. a liitus ta Tallinna Immaanueli Evangeeliumi Kristlaste Vabakogudusega.⁷⁹³

2.4.3. Tallinna Pühavaimu koguduse ja Eesti Misjoni Seltsi pöördumised

9. veebruaril 1923. a ilmus ajalehes Päevaleht õp Tallmeistri artikkel pealkirjaga „Mis tuleks kogudustel ette võtta, et Eesti protestantlisesse kirikusse protestantismi waim jääks?” Tallmeister oli kindel, et kui kirikupäev otsustab fraasi põhikirjast kõrvaldada, jäävad kirikust eemale intelligentsemad, „andekamad mehed”, kes „oma südametunnistust wägistada ja sisemist elu kammitsasse panna” ei luba. Seetõttu kutsus ta astuma samme selleks, et kiriku põhikirja õpetusaluste paragrahvis leiduks ka tulevikus viide protestantlikule vaimule. Vaatamata üleskutsele suhtus Tallmeister protestantluse pooldajate võimalusse kirikupäeval asjade käiku mõjutada realistlikult ja kriitiliselt. Intelligents oli tema hinnangul kiriku vastu sisuliselt huvi juba kaotanud, nad polnud kirikust küll välja astunud, samas ei võtnud nad koguduse elust osa. See oli tema arvates põhjuseks, miks koguduste nõukogud koosnesid eelkõige alalhoidlikest koguduseliikmetest, mis mõjutas omakorda praostkondade sinodite ja kirikupäeva saadikute koosseisu. Nendele lisandusid kirikupäevast osa võtnud köstrid, kes olid samuti põhiliselt alalhoidlikud, ning vaimulikud, kelle teoloogilised hoiakud ja seisukohad olid selgelt avaldunud 1923. a jaanuaris toimunud usuteadlaste konverentsil. Keerulisele olukorrale vaatamata pidas Tallmeister oluliseks vaidlusi õpetusaluste paragrahvi senise sõnastuse üle jätkata. Seejuures pidas ta vajalikuks oponentide ajalehes Postimees esitatud ettepanekule asutada juhul, kui viide protestantlikule vaimule põhikirjast eemaldatakse, uus protestantlik kirik. Reforme tuli taotleda ja läbi viia kirikus. Ta kirjutas vajaduses võitlust viimse võimaluseni jätkata ning loobuda mõttest anda kirik kohe käest. Tallmeister kutsus koguduseliikmeid koguduste täiskogu koosolekutel sõna võtma, usuteadlaste konverentsi otsuste vastu

⁷⁹⁰ Proos 1987, 134; *Eesti oikumeenia lugu* 2009, 77.

⁷⁹¹ Saard 2009, 175; Talonen 1988, 44.

⁷⁹² MK, nr 26, 27.6.1923, 207. Teated kogudustest.

⁷⁹³ Saard 2009, 175; *Eesti oikumeenia lugu* 2009, 496.

protesteerima ja hoolitsema selle eest, et kirikupäeva saadikud oleksid eelseisval kirikupäeval protestantluse suhtes soodsalt meelestatud.⁷⁹⁴

Näidates eeskuju, võeti õpetusaluste küsimus 15. veebruaril 1923. a toimunud Pühavaimu koguduse täiskogu päevakorda. Koguduse täiskogu tunnistas oma õpetaja senise teguviisi õigeks ja väljendas lootust, et liberaalteoloogiline vool pääseb ka Eestis mõjule, „kui mitte nüüd, siis aastate jooksul.” Koosolekul võeti vastu kolm resolutsiooni. Neist esimeses avaldati usuteadlaste konverentsi otsuse suhtes protesti ning kohustati koguduse esindajaid eelseisval kirikupäeval „katoliseeriva mõtlemise viisi” vastu võitlema ja hääletama. Teises resolutsioonis avaldas kogudus oma õpetajale võitluses protestantliku vaimu eest toetust. Kolmandaks protesteeriti kirikupäeva olemasoleva koosseisu ja selle moodustumise tingimuste vastu. Näiteks peeti vajalikuks proportsionaalse süsteemi kehtestamist, mille kohaselt oleks kirikupäeva saadikute arv olnud seotud koguduste liikmete arvuga. Olemasoleva korra alusel saatis iga kogudus, vaatamata liikmete arvule, kirikupäevale kaks saadikut, kellele lisandusid kõster ja vaimulik. Ettepaneku proportsionaalse süsteemi juurutamiseks oli Tallmeister esitanud ka 1923. a jaanuaris toimunud usuteadlaste konverentsil. Kolmandas resolutsioonis avaldas Pühavaimu koguduse täiskogu lootust, et peatselt kutsutakse kokku uus kiriku asutav kogu.⁷⁹⁵

Resolutsioonide üle toimus hääletus, mille tulemused toetasid ülekaalukalt koguduse õpetaja ja nõukogu esitatud ning resolutsioonides kajastunud seisukohti. Näiteks esimese resolutsiooni üle toimunud hääletusel andsid 921 hääletusel osalenud koguduseliikmest vastuhääle vaid kaheksa inimest, teisel hääletusel oli vastuhääli veelgi vähem, ainult neli. Täiskogu koosolekust ja hääletustulemustest anti ülevaade ajalehes Päevaleht, mispeale esitas üks tundmatuks jäänud Pühavaimu koguduse liige ajalehes Meie Kirik täiskogu kirjelduses leidunud väidete tõttu avaliku õienduse. Nii muutus see küsimus osaks õpetusküsimuste üle toimunud vaidlusest. Eri seisukohtade esinemise puhul tuleb silmas pidada Pühavaimu koguduse vennastekoguduse taustaga liikmeskonda, kes oli juba 1919. a, mil Tallmeister koguduse õpetajaks kandideeris, pidanud Tallmeisteri enda sõnul teda usuliselt liiga vabameelseks, aga ka koguduse liikmete vahel puhkenud tüli, mille ajendiks polnud õpetusküsimused. Viimane oli alguse saanud juba enne õpetusküsimuste avalikkuse ette jõudmist. Üks osa koguduse liikmeid, kelle arvuks Tallmeister hindas 40–50, püüdis vaidlustada koguduse nõukogu valimisi ja Tallmeisteri sõnul mustata ka koguduse vaimulikku.⁷⁹⁶ Väikese-

⁷⁹⁴ PL, nr 38, 9.2.1923, 2. Mis tuleks kogudustel ette võtta, et Eesti protestantlisesse kirikusse protestantismi waim jääks?; Pesonen 2004, 182.

⁷⁹⁵ EELKKA, Tallinna Püha-Vaimu kogudus 12.6.1913–16.11.1935, 15.2.1923; Kaja, nr 48, 19.2.1923, 3. Pühavaimu koguduse täiskogu koosolek.

⁷⁹⁶ Tallmeister 1927b, 69–70; PI, nr 4, aprill 1923, 45–46. „Meie Kirik” Püha-Vaimu koguduse peakoosolekult. 22. aprillil 1922 toimunud koguduse täiskogu koosoleku järel pöördus Pühavaimu koguduse liige Gustav Orav protestikirjaga kiriku keskvalitsuse poole. Saamata konsistooriumilt koguduse nõukogu valimise protseduuri kohta esitatud kaebusele teda rahuldavat vastust, esitas ta sama kaebuse siseministeeriumi juures töötavale usuasjade kolleegiumile. Viimane rahuldaski 16.11.1922 langetatud otsusega Orava kaebuse ning tegi konsistooriumile ülesandeks nõuda koguduselt uut nõukogu valimist. Pühavaimu koguduse nõukogu esitas 1923. a jaanuaris otsuse kohta siseministrile protesti. 19.4.1923 tühistas siseminister

arvulise opositsiooni olemasolu Pühavaimu koguduses tõestab vahetult enne 1923. a kirikupäeva konsistooriumisse saadetud palvekiri 96 Pühavaimu koguduse liikme allkirjaga, milles esitatud seisukohad olid pealtnäha tingitud rahulolematusest õp Tallmeistri teoloogiliste vaadetega. Palvekirjale alla kirjutanud koguduseliikmed soovisid kirikupäeva abi protestantismi vaimu kõrvaldamiseks kogudusest või alternatiivina teise pihtkonna asutamist.⁷⁹⁷

Pühavaimu koguduse täiskogu otsuste põhjal koostas koguduse nõukogu ringkirja, mis saadeti trükitult üle Eesti kõikidele koguduste nõukogudele. 6. märtsi kuupäeva kandvale ringkirjale olid alla kirjutanud koguduse nõukogu esimees Hans Vinnal ja sekretär Johann Essenson. Praost Põld julges oletada, et selle tegelikuks autoriks oli Tallmeister. Koguduse vaimulikuna oli Tallmeister kirjaga suuremal või vähemal määral kahtlemata seotud. Lisaks täiskogu resolutsioonides kõlanud seisukohtadele mainiti ringkirjas Põllu algatatud kirikliku kari temaatikat. Kiriklikuks karistuseks nimetatud kava iseloomustati kui keskaegset, 20. sajandile võõrast vaimu kandvat korraldust, mis pole Jeesuse vaimuga kooskõlas. Kiriku asutava kogu kokkukutsumist ringkirjas ei mainitud, küll aga kirjeldati vajadust kirikupäeva koosseisu reformimiseks.⁷⁹⁸

Vaherepliigina väärrib mainimist, et ehkki Pühavaimu kogudus ning selle õpetaja olid otsustavalt kirikliku kari kehtestamise vastu, oli kirikliku kari temaatika 1923. a kevadel ainsaks ühisosaks, mis Põllu ja Tallmeistri silmast silma kokku viis. Nimelt otsustas Põld, vaatamata varasemale otsusele kirikliku kari komisjoni mitte kokku kutsuda, selle komisjoni istungi siiski korraldada. Kiriklikule elule ja toimunud võitlusele iseloomulikult ilmus komisjoni istungile vaid kolm komisjoni liiget: Põld, Tallmeister ning piiskop Kukk. Koosolekul käsitleti ristimise ja laulatusega seotud küsimusi, kirikliku kari üldpõhimõtteid teadaolevalt ei arutatud.⁷⁹⁹

Pühavaimu koguduse ringkiri pälvis mitmes koguduses ja praostkonnas tähelepanu. Põld rõhutas Pühavaimu koguduse üleskutset kommenteerides, et ringkiri on ühe koguduse eraalgatus, mistõttu koguduste nõukogudel pole kohustust sellele reageerida. Tema hinnangul andis ringkiri märku protestantide positsiooni nõrgenemisest, sest ringkirjas polnud rõhutatud ei usuteaduse tähtsust ega kiriku asutava kogu kokkukutsumist, mida Tallmeister oli varem oma sõnavõttudes mitu korda toonitanud. Mainitud oli vaid koguduse autonoomiat, sh ka õpetusküsimustes.⁸⁰⁰ Koguduste esindajate puhul proportsionaalse süsteemi kehtestamise nõudmist arvustas Põld näitega Tartu ülikooli kogudusest, kus oli vähe koguduseliikmeid, kuid kus oli loodud nii eesti kui ka saksa pihtkond, mida teenisid kaks vaimulikku.⁸⁰¹

Seoses kiriku asutava koguga vastas Tallmeister Põllule, et talle oli 1923. a usu-teadlaste konverentsil, kus ta vastava ettepanekuga esines, ette heidetud, et ta oli

usuaegade kolleegiumi otsuse kui kolleegiumile mitte alluva. EELKKA, Tallinna Püha-Vaimu kogudus 12.6.1913–16.11.1935, 10.5.1922, 19.4.1923; ERA, f 14, n 1, s 821, l 81–83.

⁷⁹⁷ Saard 2008, 93.

⁷⁹⁸ EAA, f 1246, n 1, s 200, 6.3.1923; EELKKA, EELK Narva-Alutaguse praostkond. Kirja-vahetus Narva Aleksandri kogudusega 1910–1940, 6.3.1923.

⁷⁹⁹ MK, nr 19, 7.5.1924, 148. Puhas õpetus ja kiriku kari.

⁸⁰⁰ MK, nr 12, 21.3.1923, 90–91. Võitlusest protestantismi vaimuga I.

⁸⁰¹ MK, nr 14, 4.4.1923, 107–108. Mispärast ei tohi protestantismi waim meie kirikusse jääda?

sooviga kokku kutsuda kiriku asutav kogu seni tehtud tööd justkui eitanud. Seda Tallmeister oma sõnul aga teha ei soovinud. Tema eesmärgiks oli üksnes kirikupäeva koosseisu põhimõtteid ehk senist ametikandjate liiga suurt hulka ja koguduste saadikute määramisel proportsionaalse süsteemi puudumist reformida. Kiriku ametikandjate esindatusest kirjutades kritiseeris ta eriti kõstrite suurt esindatust, kellel usuteaduslik haridus enamasti puudus. Kuigi ta ei soovinud tehtud tööd eitada, asus ta koguduste saadikute valimise puhul arvustama esimese kirikukongressi seaduslikkust ja sellega seoses ka kiriku põhikirja, mille esimene kirikukongress Tallmeisteri sõnul kirikule oli andnud, väites, et kirikukongressile läkitatud saadikud polnud juhiste puudumise tõttu demokraatlikult valitud. Sellest lähtudes hindas ta seda omalgatuslikuks kogunemiseks, millel seaduslikku kehtivust polnud. Sellele lisandus veelgi kaalukam väide, mille kohaselt tuli kiriku asutav kogu kokku kutsuda ka peatselt toimuva kiriku ja riigi lõpliku lahutamise tõttu. Nagu Tallmeister mainis, oli riik seni seadustanud üksnes üksikkoguduse korralduse, võimalus kiriku põhikirja registreerimiseks tekkis alles kiriku ja riigi lahutamise järel. Riigikogus sel teemal aset leidnud vaidluses olid mitmed vasakpoolsete erakondade esindajad soovinud kirikut lõhestada, kiriku esindajad soovisid seevastu, et kirikut tunnistatakse seaduses kui „üksust”. Senine kiriku korraldus, mida Tallmeister nimetas ebaseaduslikuks, kirikupäeva aga ebaseaduslikuks, andis tema sõnul kiriku vastastele võimaluse peale suruda üksikkoguduse korraldust, mida kirik oli püüdnud vältida. Tallmeister ei asunud üldkiriku positsiooni arvustama, vaid esines pigem selle kaitsjana. Samas oli tõenäoliselt just Tallmeister 1922. a sügisel, mil kiriku ja riigi suhteid reguleeriv seaduseelnõu oli Riigikogus arutusel, kirjutanud tööerakondlasest Riigikogu saadikule Jüri Annussonile ja osutanud vajadusele anda kogudustele seaduseelnõu olemasolevas redaktsioonis esitatud sätetest suuremaid õigusi.⁸⁰²

Vaatamata Põllu nõuandele kirjale mitte reageerida, võtsid mitmed kogudused ringkirja kohta siiski seisukoha. Nelja koguduse – Tallinna Jaani, Vigala, Vastseliina ja Martna – nõukogu arvamus avaldati alalhoidlikke vaateid esindanud ajalehes Meie Kirik. Kogudused soovisid piiskopile ja kirikupäevale jõudu protestantliku vaimu põhikirjast eemaldamiseks, rõhutasid protestantliku vaimu põhikirjast eemaldamist toetades usuteadlaste konverentsi samasisulist otsust, soovitasid liberaalse usuteaduse pooldajatel asutada iseseisev kirik.⁸⁰³ Lisaks kogudustele oli Pühavaimu koguduse ringkiri Tartu praostkonna sinodi päevakorras, kus asuti seisukohale, mille oli juba varem esitanud praost Põld. Sinod leidis, et praostkonna koguduste nõukogud ei pea üleskutse kohta seisukohta kujundama, sest üleskutse pole esitatud seaduses ette nähtud moel.⁸⁰⁴

Ka alalhoidlikud vaimulikud esinesid enne kirikupäeva pöördumise ja kutsega. Nimelt saatsid praostid Põld, Hoffmann ja õpetaja Luther kogudustesse kirja – teadaolevalt saksakeelse, kuid tuleb pidada tõenäoliseks, et kirjast oli ka eestikeelne versioon –, milles avaldasid esiti veendumust, et ees seisval kirikupäeval õnnestub

⁸⁰² PI, nr 4, aprill 1923, 44–45. Protestantismi vaimu vastu; *I Riigikogu. VIII istungjärk. Protokollid Nr. Nr. 143–184*. Tallinn: Täht, 1922. Protokoll 163 (21), vrg 853.

⁸⁰³ MK, nr 14, 4.4.1923, 106. Wõitlusest protestantismi waimuga II; MK, nr 17, 24.4.1923, 134–135. Wõitlusest protestantismi waimuga IV; MK, nr 19, 9.5.1923, 149–150. Teated kogudustest.

⁸⁰⁴ EELKKA, Kirjavahetus Tartu praostkonnaga 28.5.1919–19.12.1938, 25.4.1923.

viide protestantlikule vaimule kiriku põhikirjast eemaldada; protestantismi vaim polnud aga pelgalt fraas kiriku põhikirjas, see oli nende hinnangul vaim, mis oli kallutanud kiriku õigelt teelt kõrvale. Toetudes kirjakohtadele Mt 17,21, tuli selle vaimu kirikust väljaajamiseks palvetada ja paastuda. Kolm vaimulikku kirjeldasid pöördumises EMS teoloogilisi seisukohti ning kutsusid koguduste esindajaid 9.–10. juuniks 1923. a ehk vahetult enne kirikupäeva misjonikursustele.⁸⁰⁵ Ajakirjanduses seda kutset teadaolevalt ei avaldatud.

2.4.4. Arutelu õpetusaluste paragrahvi üle praostkondade sinoditel ja praostide koosolekul

Usuteadlaste konverentsile, kus õpetusaluste küsimust oli arutatud vaimulike ja usuteadlaste keskel, järgnes arutelu praostkondade sinoditel, millest võtsid vaimulike kõrval teatavasti osa ka kõstrid ja koguduste saadikud. Arutelude tulemusena esitasid sinodid 1923. a juunis ees seisvale kirikupäevale õpetusaluste paragrahvi kohta oma seisukohad. Hääletustulemuste ja otsuste kõrval peegeldab sinoditel toimunud vaidlus kirikus valitsenud meeoleolusid ja hoiakuid.

Diskussioonis keskenduti peamiselt Tallmeistri vaadete arvustamisele. Tema isiku puhul tuleb ühest küljest esile tuua Protestantlikus Ilmas esitatud vaateid ja avaldatud usuteaduslikke artikleid, teisalt ei saa tähelepanuta jätta seisukohtade esitamise viisi ehk Põllu ja Tallmeistri vahelist avalikku ning teravatoonilist arvamuste vahetamist. Ühel või teisel põhjusel kujunesid Tallmeistri isik ja tema esitatud seisukohad peamiseks motiiviks, miks praostkonna sinoditel nõuti õpetusaluste paragrahvist protestantliku vaimu kõrvaldamist. Vaikimisi oli selle eelduseks põhikirjas esinenud protestantluse ja Tallmeistri teoloogiliste vaadete samastamine. Tallmeister juhtis Protestantliku Ilma veergudel Tallinna praostkonna sinodil toimunud arutelule viidates sellele asjaolule ka ise tähelepanu ja imestas, kas koguduste esindajad olid tõesti nii „waimurikkad, et nad ühe õpetaja vaadete pärast kiriku põhikirja muutma hakkavad”, ning küsis, kas sel juhul, kui ajaleht Protestantline Ilm oleks end ümber nimetanud ajaleheks „Evangeeliline Ilm”, oleks tulnud põhikirjast viide evangeeliumile kustutada.⁸⁰⁶ Et iseloomustada arusaama Tallmeistrist kui protestantliku vaimu kehastajast, on hea näide praost Thomsoni sõnavõtt 13.–14. mail 1923. a toimunud Lääne-Harju praostkonna sinodil. Kui välja arvata liberaalne teoloogia ja selle samastamine protestantliku vaimuga, mis tähendas Thomsoni hinnangul sellist vabadust, „nagu võiks igäüks õpetada mis ta tahab”, polnud protestantlikul vaimul tema sõnul „iseenesest ühtegi paha lõhna küljes”. Fraasile omistatud tähendusest lähtudes otsustas sinod jääda kindlaks juba enne 1922. a kirikupäeva sinodil langetatud otsusele, nõustudes seega usuteadlaste konverentsi otsusega õpetusaluste paragrahvi muutmisest.⁸⁰⁷

5. aprillil 1923. a toimunud Narva-Alutaguse praostkonna sinodil õpetusaluste teemal sissejuhatava kõnega esinenud praost Jalajas ja õp Varik nimetasid Tallmeistri

⁸⁰⁵ EAA, f 1246 n 1, s 75; f 5286, n 1, s 49, 23.5.1923.

⁸⁰⁶ PI, nr 6, juuni 1923, 68–69. Tallinna praostkonna sinodil.

⁸⁰⁷ EELKKA, Kirjavahetus Lääne-Harju praostkonnaga 13.7.1920–21.12.1938, 13.–14.5.1923; MK, nr 22, 30.5.1923, 173. Lääne-Harju praostkonna sinodil.

teoloogilisi ning õpetusaluste paragrahvi kaitseks esitatud seisukohti ja tegevust käsitledes tema teguviisi lubamatuks agitatsiooniks, „koguduste ja kirikuelu kõigutamiseks” ning „usuõpetuse labastamiseks ja lahjastamiseks”. Sarnaseid seisukohti väljendasid ka koguduste saadikud. Köster Adam Hürri nõudis, et konsistoorium astuks samme ajalehe Protestantline Ilm väljaandmise tõkestamiseks.⁸⁰⁸ Narva-Alutaguse praostkonna kirikuliikmete meelsust näitas 1923. a juunis piiskop Kukele saadetud kaebus, millele oli alla kirjutanud 259 Narva Aleksandri koguduse ja Viru praostkonna Vaivara koguduse liiget. Vaherepliigina tuleb mainida, et ka Viru praostkond hääletas 25. mail 1923. a toimunud sinodil nn protestantliku saba põhikirjast kõrvaldamise poolt. Vastuhääli ei antud, üks inimene jäi erapooletuks.⁸⁰⁹ Tagasi tulles kahe koguduse liikmete kaebuse juurde, viidati selles, nagu ka Narva-Alutaguse praostkonna sinodil, ajalehes Protestantline Ilm avaldatud artiklitele, millega Tallmeister oli koguduste liikmete väitel õnestanud pühakirja autoriteeti ja salanud Kristuse jumalikkude loomust. Koguduste liikmed avaldasid protesti, et Tallmeister esitas „Saksa teaduse meeste ja prohveessorite” eeskujul kirikus korralagedust tekitanud seisukohti ning palusid piiskop Kukul teha takistusi sellele voolu tegevusele.⁸¹⁰

Järva praostkonna sinodil 13.–15. aprillil 1923. a manitseti Protestantlise Ilma kõrval ajalehte Meie Kirik ning väljaannete toimetajaid, kes olid õpetusküsimuse avalikkuse ette toonud ja tarvitanud mõnelgi korral lubamatut tooni. See hinnang on seda tähelepanuväärsem, et koosolekust võttis teiste seas osa Põld, kes esines õpetusaluste teemal pikema sõnavõtuga.⁸¹¹ Samal teemal kõneles ka Koeru koguduse õp Hermann Ederberg. Nii nagu Tallmeister, kelle hinnangul vajasid usuküsimused avalikult ja kõiki asjaolusid arvesse võttes arutamist, pidas ka Põld pärast Järva praostkonna sinodit avaldatud seisukohavõttus usualuste küsimuse üle toimunud avalikku vaidlust täiesti õigustatuks.⁸¹² Järva praostkonna sinodil hindas üks osa koguduste saadikuid enda pädevust õpetusküsimuste üle otsustamisel ebapiisavaks ja soovitas hääletust mitte ette võtta; sinodil kõlas ka hinnang, et lahkkelid on paisunud sedavõrd suureks, et neid pole võimalik enam „kerge lubjakorraga kinni katta.” Teisalt nõudis üks osa sinodi saadikutest ametivande taastamist ning konsistooriumile õigust ja võimu kiriku õpetuse asjus järelevalve teostamiseks. 15 poolt- ja 3 vastuhäälega otsustati usuteadlaste konverentsi otsusega nõustuda ja nõuda viite protestantlikule vaimule kustutamist.⁸¹³

Lisaks Järva praostkonna sinodile võttis Põld osa Viru praostkonna sinodist, kutse saabus ka Viljandi praostkonna sinodile, mis jäi aga „kibeda külwitöö aja pärast” pidamata. Viru praostkonna sinodil esines Põld päevakorra kohaselt küll üksnes misjoniteemalise ettekandega, kuid arvestades tema kirglikkust õpetusküsimuste käsitlemisel, ei jätnud ta tõenäoliselt kasutamata võimalust esineda protestantliku

⁸⁰⁸ EELKKA, Kirjavahetus Narva-Alutaguse praostkonnaga 24.8.1920–16.7.1938, 5.4.1923.

⁸⁰⁹ EELKKA, Kirjavahetus Viru praostkonnaga 27.2.1920–15.11.1938, 25.5.1923; MK, nr 24, 13.6.1923, 187. Wiru praostkonna sinod.

⁸¹⁰ EELKKA, Theodor Tallmeistri isikutoimik, 3.6.1923; Saard 2008, 92–93.

⁸¹¹ Kaja, nr 100, 18.4.1923, 6. Järva praostkonna sinod.

⁸¹² MK, nr 20, 16.5.1923, 156. Wõitlusest protestantismi waimuga V.

⁸¹³ EELKKA, Kirjavahetus Järva praostkonnaga 16.5.1920–14.11.1938, 13.–15.4.1923; MK, nr 19, 9.5.1923, 146–147. Järva praostkonna sinod.

vaimu ja Tallmeistri vastase sõnavõtuga. Tallmeister ei jätnud omakorda Põllu tegevust kommenteerimata, viidates 1923. a juunis ilmunud Protestantlise Ilma numbris mõnevõrra irooniliselt Põllu 1923. aasta mais esitatud seisukohale, mille kohaselt oli „Jumal ise ohjad oma kätte võtnud” ja tema edasine praostkonna sinoditel osalemine polnud enam vajalik.⁸¹⁴ Põhiosa sinoditest oli selleks ajaks tegelikult juba toimunud. 25. mail 1923. a aset leidnud Viru praostkonna sinod, millest Põld samuti osa võttis, oli 1922. aastal asunud seisukohale, et viide protestantlikule vaimule tuleb asendada viitega evangeelsele vaimule, 1923. a sinodil nõustuti seevastu usuteadlaste konverentsi otsusega ehk pooldati igasuguse „saba” kustutamist.⁸¹⁵ Viimast oli oma otsuses nõudnud ka 26.–27. veebruaril 1923. a toimunud Ida-Harju praostkonna sinod. Kui põhiliselt sedastati sinoditel lühidalt 1923. a usuteadlaste konverentsi otsusega nõustumist, siis Ida-Harju praostkonna sinodil käsitleti küsimust teistest põhjalikumalt, mille tulemusena võeti vastu kaks otsust. Neist esimene puudutas protestantliku vaimu põhikirjast kõrvaldamise nõudmist, teine aga vajadust seista igasuguse õpetusaluste fraasi täiendamise vastu. Viimane otsus polnud juhuslik, vaid sellel oli oma tagamõte ja selle esitamisel kaks põhjust. Esimeseks mõjuteguriks oli 1922. a Viru praostkonna sinodil nõutud protestantluse asendamine evangeelse vaimuga, teiseks viitas Põld Rahamäe samasisulisele ettepanekule, mis oli kõlanud 1923. a usuteadlaste konverentsil. Kui Viru praost Hoffmann oli Põllu sõnul viitega evangeeliumile soovitud rõhutada üksnes seda, et Piibel, s.o evangeelium, asetseb usutunnistuskirjadest kõrgemal ja usutunnistuskirju tuleb tõlgendada evangeeliumi ehk pühakirja alusel, siis Rahamäe seisukohti julges Põld tõlgendada märksa avaramalt, aga ka kergekäelisemalt.⁸¹⁶ Rahamägi eitas kategooriliselt kõike, milles Põld teda süüdistas,

⁸¹⁴ PI, nr 6, juuni 1923, 68. Tallinna praostkonna sinodit.

⁸¹⁵ MK, nr 24, 13.6.1923, 187. Viru praostkonna sinod.

⁸¹⁶ MK, nr 11, 14.3.1923, 83. Ida-Harju praostkonna sinodilt. Tekkinud vastasseis on tõestuseks 1923. a usuteadlaste konverentsil õpetusaluste paragrahvi sõnastuse kujunemise teemal peetud ettekandes kõlanud selgituste mitmetimõistetavusest. Rahamägi polnud kõnes esitatud mõisteid pikemalt selgitanud. Põld viitas Rahamäe esinemistele ning väitis, et Rahamägi soovis Lutheri õpetust uuendada, seda reformida evangeeliumide abil, nende alusele tagasi pöördudes. Rahamägi läks Põllu sõnul veelgi kaugemale, kõneldes apostel Paulusest, kellega Luther oli oma töödes kõige enam arvestanud ning kes oli evangeeliumidest kaugenenu, eemaldunud. Niisiis otsis Rahamägi Põllu süüdistuse kohaselt sisuliselt algkristlikku tõelist kuulutust. Sellest lähtudes oli ta tõlgendanud ka fraasi „evangeeliumi vaimus”. Piiblikriitikat, mida Põllu esitatud arvamust hinnates oleks soovitav arvestada, Põld ei maininud ega esitanud, sest pühakiri oli tema jaoks ühetasandiliselt inspireeritud. Põllu kriitika puhul polnud esmatähtis mitte väide evangeeliumidele toetumisest, vaid vihje, justkui soovituks Rahamägi usualuseid reformida ja pühakirja autoriteeti kõigutada. 1927. a detsembris Tartu ülikooli aastapäeval peetud kõnes teemal „Kas tuleb otsida uut religiooni, ja kui, siis missugusel joonel?” väitis Rahamägi religiooni tulevikust kõneledes, et seda, mis religiooni ülmas kujus, s.t kristluses, on nähtavale tulnud, tuleb „tema ürgkujulises olus uuesti läbi elada ja muutunud oludes tema igavest tõde esile tuua.” Toetudes Ernst Troeltschile ütles Rahamägi, et kristlus on „omaetteolev originaalne suurus” ning et see oli inimkonnas nähtavale tulnud, on iga aja religioosse vaimu ülesanne tuua esile ristiusu puhast originaalset tüüpi. Nii otsis Rahamägi kristlusest selle ajatut iseloomu, nõudes ettekande lõpuosas, et „ristiusu puhas olu ja ülim iseloom peab realiseeruma.” Hugo Bernhard **Rahamägi**. Kas tuleb otsida uut religiooni, ja kui, siis missugusel joonel. *Usuteadusline Ajakiri* 4/1927, 161–164.

ning nõudis, et Põld oma kriitikat põhjendaks ja tõendaks. Tema hinnangul soovis Põld teda koos Tallmeistriga uskmatuks tembeldada, pidades Põllu väiteid piisavaks, et „usu wastase Rahamägi” vastu hakata kihutustööd tegema ning koosolekuid pidama. Põld tunnistas seepeale, et oli Rahamäe artiklit ja sõnavõtte tõlgendanud meelevaldselt ning liiga avaralt ja avaldas heameelt, et Rahamägi oli tema kriitikale vastanud, paludes ühtlasi süüdistuste esitamise pärast vabandust.⁸¹⁷

Põllu ja Rahamäe tülist veelgi teravam ning samuti õpetuslikke seisukohti puudutanud vastasseis tekkis Tallinna praostkonna sinodil Tallmeistri ja õp Sommeri vahel. 22. mail 1923. a toimunud praostkonna sinodil oli Sommer pöördunud Tallmeistri poole ning väitnud, et viimane oli teda süüdistanud nn kahekordses raamatupidamises ehk väitnud, et Sommeri teoloogilised seisukohad ei ühti tema esitatud seisukohtadega jumalateenistustel ja kogudustöös. See andis tõuke 1923. a juunis Protestantlase Ilma veergudel ilmunud üleskutseks, milles Tallmeister palus Sommerit selgitada oma usulisi vaateid.⁸¹⁸ Tuleb mainida, et Tallinna praostkonna sinodil otsustati, nagu ka varem mainitud praostkonna sinoditel, 1923. a usuteadlaste konverentsi otsusega küll nõustuda ning nõuda protestantliku vaimu põhikirjast kõrvaldamist, samas polnud hääletustulemus – 18 poolt- ja 6 vastuhäält – erinevalt teistest praostkondadest sedavõrd üksmeelselt fraasi eemaldamist toetav. Sellele tuleb lisada, et Pühavaimu koguduse saadikud koosolekust osa ei võtnud, nende puudumine oli Tallmeistri sõnul olnud juhuslik.⁸¹⁹

Tallinna praostkonna omaga ligilähedane oli tulemus teadaolevalt veel vaid ühes praostkonnas. Selleks oli Võru praostkond, kus ettepanek protestantliku vaimu põhikirjast kõrvaldamiseks sai 11 poolt- ja 7 vastuhäält, 5 sinodi saadikut jäid erapooletuks. Sinodil õpetusaluste teemal kõnelnud õp Friedrich Heimann avaldas lootust, et õpetusaluste küsimuses saavutatakse peatselt kokkulepe. Tema sõnavõtule järgnes elav arutelu, mille käigus esineti nii „protestantliku vaimu” põhikirjast eemaldamist pooldavate kui ka selle põhikirjas säilitamist toetavate kõnedega.⁸²⁰ Hääletustulemuste põhjal oli Võru praostkond ainus, kus protestantlik printsiip oleks teoreetiliselt võinud saada selle vastastest rohkem hääli.⁸²¹ See otsus on tähelepanu vääriiv ka seetõttu, et 1922. a, veel enne õpetusaluste küsimuse kerkimist kiriku-

⁸¹⁷ MK, nr 13, 28.3.1923, 102–103. Seletuseks ja õienduseks.

⁸¹⁸ PI, nr 6, juuni 1923, 69. Awalik kiri Kaarli kiriku õpetaja A. Sommer'ile. Tüli juured ulatusid tegelikult juba varasemasse aega. Nimelt oli üks Pühavaimu koguduse liige soovinud Tallmeistri usuliste vaadete tõttu kogudusest lahkuda ning astuda Kaarli koguduse liikmeks. Tallmeistri sõnul oli ta koguduse liikmele vihjanud, et Sommeri vaated ei erine olulisel määral tema seisukohtadest. Enne sinodil kõnelemist oli Sommer sellel teemal vestelnud piiskop Kukega, see vestlus oli jõudnud ka Tallmeistri kõrvu.

⁸¹⁹ PI, nr 6, juuni 1923, 68–69. Tallinna praostkonna sinodit.

⁸²⁰ PM, nr 142, 1.6.1923, 5. Võru praostkonna sinod.

⁸²¹ EELKKA, Kirjavahetus Võru praostkonnaga 10.5.1919–15.6.1938, 30.–31.5.1923; MK, nr 24, 13.6.1923, 189–190. Võru praostkonna sinodilt. Teoloogiliselt liberaalsel positsioonil Elva koguduse köster Jaan Kompus, kes oli oma sõnul olnud nooruspõlves David Straussi vaadete pooldaja, mis oli teda aidanud „kirjatähest lahti, kindlale usulisele alusele”, väljendas praostkonna sinodi hääletustulemuse ja osalejate väikese arvu üle kurvastust. Kui sinodi protokollis kohaselt pooldas protestantismi vaimu kõrvaldamist 11 saadikut, siis köster Kompuse väitel 12 inimest. Et praostkonnas oli üle 20 koguduse, oli osalejate arv tema sõnul väike, eriti köstrite ja koguduste saadikute puhul. PI, nr 7, juuli 1923, 80. Sinod ja mina.

päeval, oli Võru praostkonna sinod mäletatavasti olnud üks viiest praostkonna sinodist, kus oli nõutud protestantliku printsiibi põhikirjast kõrvaldamist.

Tallmeistri ja Sommeri avalik vastasseis jätkus viimase vastusega ajalehe Meie Kirik veergudel. Juba ainuüksi vastuse avaldamiseks valitud väljaanne annab aimu vastuse sisust. Vastus ilmus 1923. a kirikupäeva järel. Sommer tunnistas, et tema teoloogilised seisukohad erinevad mitmeski mõttes Tallmeistri omadest. Ta väitis, et Tallmeister esindab aegunud ja ammendunud liberaalteoloogilisi vaateid, mistõttu ei saa ta aru nende avaldamise vajalikkusest ega otstarbekusest. Tallmeistri teoloogilisi vaateid kirjeldas ta mõistuse ja usu vastandamise kaudu: Tallmeister asetas tema hinnangul esikohale mõistuse, Somme ise aga usu ja intuitsiooni. Samas ei selgitanud ta nende mõistete lähemat sisu, väites vaid, et ta ei tunne mingit vajadust ühegi põhjenduse vastu, mis Kristuse neitsisündi eitab, ning lisas, et tema süda on rõõmus selle üle, et Jumal oli oma pojalt sellisel moel, s.t neitsist, lasknud sündida. Tallmeistri avaldatud artiklitele viidates julges ta oma vastuse lõpus järeldada, et Tallmeistri vaated on „kõvasti iganenud ratsionalistlik-intellektuaalses kammitsas” kinni.⁸²²

Tallmeister vastas Sommerile 1923. a augustikuus pika ja põhjaliku selgitusega, mis jäi ühtlasi viimaseks nende kahe vahetatud avalikuks kirjaks. Tallmeistri väitel oli Sommer kasutanud tema vaadete arvustamisel meelevaldseid üldistusi ja teinud nende põhjal ekslikke järeldusi. Tema vaated ei põhinenud „iganenud ratsionalistlik-intellektuaalsel” ega „mõistuse dogmal”; põhjused, miks ta näiteks Kristuse neitsisündi eitas, olid piibllilised. Seejuures juhtis ta tähelepanu 1907–1916 ja 1918 Tartu ülikooli usuteaduskonna süstemaatilise usuteaduse professorina töötanud Karl Girgensohnile, kes oli olnud nii Tallmeistri kui ka Sommeri õpetajaks. Girgensohn pidas Tallmeistri sõnul Jeesuse neitsisündi ajalooliseks küsimuseks, neitsisünnil ei olnud tema meelest usuliselt mingit tähtsust.⁸²³ Kui Sommer oleks samuti sellele alusele toetnud, oleks Tallmeister võinud tema vastust aktsepteerida; et aga Sommeri artiklist ei selgunud Tallmeistri hinnangul üheselt mitte midagi, ei tema seisukohta Piibli inspiratsioonipõetuse ega ka Jeesuse neitsisünni usulise tähenduse ja väärtuse kohta, ei saanud ta teha muud, kui vastulause lõpuks osutada ühele ametivennale, kelle sõnul oleks Sommer teinud õigesti, kui ta poleks Tallmeistri üleskutsele üldse vastanud.⁸²⁴ Nii Tallmeistri kui ka Põllu lahkkelid kaasvaimulikega ja positsioonide selgitamine iseloomustavad kirikus üha selgemalt avaldunud polariseerumist ning sellega kaasnenud teravnenud suhteid vaimulike vahel. Need olid Tallmeistri ja Põllu esimesed avalikkuse ette jõudnud tülid, millele järgnesid peagi teised sarnased konfliktid.

Viimaks tuleb peatuda saksa praostkonna sinodil. 24.–26. aprillil 1923. a toimunud sinodist võttis praostkonna ametikandjate ja saadikute kõrval osa Läti evangeelse

⁸²² MK, nr 29, 18.7.1923, 228–229. Vastus Kirikuõp. herra Th. Tallmeistrile.

⁸²³ Girgensohn oli usuliste vaadete poolest kaasaegse positiivse teoloogia toetaja, olles kõige enam mõjutatud oma õpetaja prof Reinhold Seebergi vaadetest. Teoloogiliste voolude jaotuses ühtisid need seisukohad kõige enam kiriku keskvoolu ehk kiriklik-konfessionaalse voolu vaadetega. Samas hindas Girgensohn kõrgelt ka liberaalset teoloogi Adolf von Harnackit. **Moonika King.** *Karl Girgensohn (1875–1925) kui Dorpati religioonipsühholoogia koolkonna rajaja.* Magistritöö. Tartu: 2001, 14–15, 124.

⁸²⁴ PI, nr 8, august 1923, 83–88. Õpetaja A. Sommeri vastus.

luterliku kiriku baltisakslasest piiskop Peter Harald Poelchau. Õpetusaluste küsimust käsitleti sinodil põhjalikult, endise ülemsuperintendendi Kentmanni pikema sõnavõtu järel kõnelesid pühakirja ja usutunnistuse alusele jäämise vajadusest õpetajad Alfred Bidder, Paul Walter ning praost von zur Mühlen. Sinodi teisel päeval, 25. aprillil, valis sinod õpetusaluste paragrahvi osas seisukoha kujundamiseks erikomisjoni, mille koosseisu kuulusid von zur Mühlen, õp Luther ja Tartu ülikooli usuteaduskonna süstemaatilise usuteaduse eradotsent, religioonipsühholoog Werner Gruehn. Komisjon esitas 26. aprillil neljapunktilise resolutsiooni, mille sinod heaks kiitis. Selles tunnistati Kristust kui Jumala poega ja lunastajat, sinod oli igasuguse õpetusaluste paragrahvi täiendamise vastu, olgu see siis viitega protestantlikule või evangeelsele vaimule. Viimaks toonitati, et kirik võib üksnes sel juhul Jumala riiki ehitada, kui ta püsib kindlal alusel, mistõttu nõuti sinodi otsuses vaimulike ametivande taastamist.⁸²⁵

Saksa praostkonna sinodil vastu võetud resolutsioonidest andis praost von zur Mühlen ülevaate ka 1. mail 1923. a toimunud praostide koosolekul. Piiskop Kuke kutsel kokku tulnud koosolek oli esimene sellelaadne, kogunemise põhjusena nimetas piiskop vajadust arutada praostidega kirikueelu küsimusi ja määrata kindlaks järgmise kirikupäeva päevakord. Koosolekul käsitleti ka õpetusaluste küsimust. Praostid otsustasid, et ees seisnud kirikupäeval tuleb pikem arutelu õpetusküsimuste üle ära hoida. Põhjenduseks väideti, et 1922. a juunis toimunud kirikupäev oli vastava küsimuse jätnud usuteadlaste konverentsi otsustada. Tõenäoliselt kardeti 1922. a kirikupäeval ja 1923. a usuteadlaste konverentsil toimunud teravate sõnavõttude kordumist. Praost von zur Mühleni ettepanek võtta saksa praostkonna resolutsioonid kirikupäeva päevakorda, ei leidnud koosolekul toetamist. Õpetusaluste teema kokkuvõtteks sedastati, et kirikupäeval oleks tulnud vastava paragrahvi üle korraldada ainult hääletus.⁸²⁶

Kokkuvõttes otsustati kõikidel praostkonna sinoditel, kus küsimust käsitleti, toetada 1923. a jaanuaris usuteadlaste konverentsil langetatud otsust ning pooldada protestantliku vaimu põhikirjast kõrvaldamist. Kahe praostkonna – Viljandi ja Tartu – sinodil otsust ei langetatud. Kui esimene oli edasi lükatud ja polnud kirikupäeva ajaks veel toimunud, siis Tartu praostkonna sinodil 25. aprillil 1923. a puudutati küll Tallinna Pühavaimu koguduse nõukogu üleskutset, kuid õpetusaluste paragrahvi ei arutatud. Dots Tennmanni sõnul ei puudutatud õpetusaluste küsimust just seoses Tallinna Pühavaimu koguduse pöördumisega, mis, nagu mainitud, oli saadetud kogudustele. Sellest lähtudes ei peetud Tartu praostkonna sinodil praostkonna tasandil õpetusküsimuste arutelu vajalikuks, seda vaatamata asjaolule, et praostkonna sinodil otsustati kogudustele soovitada Pühavaimu koguduse ettepaneku üle mitte seisukohta kujundada ega selle üle diskuteerida, sest pöördumine oli esitatud koguduse eraalgatusel, mitte seaduses ettenähtud teel.⁸²⁷

⁸²⁵ EELKKA, Kirjavahetus Saksa praostkonnaga 1919–1938, 24.–26.4.1923.

⁸²⁶ EELKKA, Praostide koosolekute protokollid 1923–1935, 1.5.1923.

⁸²⁷ EELKKA, Kirjavahetus Tartu praostkonnaga 28.5.1919–19.12.1938, 25.4.1923; PM, nr 155, 14.6.1923, 2. Kirikupäew Tallinnas; Pesonen 2004, 186.

2.5. 1923. a kirikupäev

12.–14. juunil 1923. a Tallinnas I Poeglaste Gümnaasiumi maneežis toimunud kirikupäeval jätkus vaidlus fraasi „protestantismuse vaimule vastavas mõttes” põhikirjast eemaldamise üle. Kiriku põhikirja kohaselt pidi ettepanek fraasi põhikirjast kustutamiseks läbima kaks lugemist. Vahepeal, enne kirikupäeva, 11. juunil, oli kogunenud kõstrite-organistide ühingu peakoosolek, kus, nagu ka praostkonna sinoditel, avaldati toetust usuteadlaste konverentsil langetatud otsusele kiriku õpetusaluste paragrahvi lõpus olev lõik põhikirjast eemaldada.⁸²⁸ Mäletatavasti oli kõstrite-organistide ühing nõudnud fraasi kustutamist juba 1922. a kirikupäeva eel.

Kirikupäeva avanud piiskop Kukk soovitas avapalves argadele julgust, liig kindlatele aga tagasihoidlikkust. Kuigi õpetusküsimuste üle toimunud vaidlus elavdas ja teravdas tunduvalt kirikupäeva saadikute suhteid ja kirikupäeva meeleolu, oli õhkkond võrreldes 1922. a kirikupäevaga märgatavalt rahulikum.⁸²⁹ Tervislikel põhjustel puudus kirikupäevalt üks uuendusmeelsete vaimulike rühma häälekamaid esindajaid prof Kõpp, kes soovis kirikupäeva juhatuse valimise järel ettelõetud tervituses kirikupäevale jõudu vaba rahvakiriku ülesehitamiseks, et „kirik jääks igal ajal tõsise evangeelse vabaduse ja sallivuse vaimu asupaigaks ja hoidjaks Eestis”. Kõpu kui autoriteetse isiku puudumise tõttu oli protestantliku vaimu põhikirjas säilimise toetajate positsioon võrreldes 1922. a kirikupäevaga kindlasti mõnevõrra nõrgem.⁸³⁰ Samas tõestasid praostkonna sinoditel toimunud arutelud, et fraasi seostati eelkõige Tallmeistri ja tema esitatud seisukohtadega, ning ehkki Kõpp oli vaimulikkonna ja kiriku liikmete hulgas lugupeetud ning autoriteediga vaimulik, poleks tema esinemine ja protestantlikule vaimule antud tõlgendus kirikupäeva saadikute hoiakuid ja sellest lähtudes ka järgnenud hääletustulemust sisuliselt enam muuta suutnud. Liiatigi tõestas 1922. a kirikupäev, et ka Kõpu protestantliku vaimu tõlgendus ei olnud ühele osale vaimulikest ja kirikulikest vastuvõetav. Ajalehes Postimees, mille veergudel oli varasemate kirikupäevade ja usuteadlaste konverentside eel esinetud protestantlust kui demokraatlikke ja rahvuslikke põhimõtteid tähistavat vaimu toetavate avaldustega, toonitati ka 1923. a kirikupäevale eelnenud päeval avaldatud artiklis endiselt küll sallivuse põhimõtet, mida oli oma tervituses rõhutanud ka Kõpp, kuid erinevalt varasematest aastatest ei seostatud omavahel ühelt poolt demokraatlikke ja rahvuslikke ideaale ning uuendusmeelsust ja teiselt poolt sakslikku mentaliteeti ning tagurust. Postimehe seisukoht oli varasemaga võrreldes tunduvalt mõõdukam ja ettevaatlikum.⁸³¹ Veelgi märkimisväärsemana oli Postimees muutnud oma hinnangut ka protestantliku vaimu põhikirjas säilimise võimaluste kohta, nentides tagasihoidlikult, et protestantliku vaimu pooldajate ja vastaste teoreetilisi vastuolusid pole võimalik lahendada. Postimehe juhtkirjas avaldati veendumust, et ketseriks ei hakata väljendi toetamise või mittetoetamise pärast kedagi siiski tituleerima, sest kirikus on

⁸²⁸ EELKKA, Kõstrite-organistide ühing Eestis. Koosolekute protokollid 2.9.1904–6.6.1940, 11.6.1923.

⁸²⁹ PM, nr 155, 14.6.1923, 2. Kirikupäev Tallinnas; Ketola 2000, 93.

⁸³⁰ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku IV Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 12., 13. ja 14. juunil 1923, 80, Ketola 2000, 93; Pesonen 2004, 186.

⁸³¹ PM, nr 153, 12.6.1923, 1. Kirikupäeva awamiseks; Ketola 2000, 93; Pesonen 2004, 185.

eluõigus mõlema rühma esindajatel ja juhul, kui põhikiri kirikupäeval ka muudetakse, ei avalda see kirikule praktilises töös suurt mõju.

Kirikupäeva mandaatkomisjoni teatel registreeris end avapäeval kokku 290 osalist. Esimese päeva jooksul kasvas saadikute arv kümne võrra.⁸³² Kirikupäev oli esialgu otsustusvõimeline, kuid avapäeva õhtul langes saadikute arv alla nõutava kvoorumi piiri, mistõttu kuulutati istung sel päeval lõppenuks.

Praostide koosolekul langetatud otsusest juhindudes avaldas piiskop soovi läbi-rääkimistest hoiduda ja jätkata praostkonna sinodite otsuste ärakuulamise järel otse-kohe hääletusega. Kuigi mitu sõnavõtjat nõudsid õpetusaluste paragrahvi üle läbi-rääkimisi – Tennmann tõi esile, et Tartu praostkonnas polnud küsimust arutatud –, asus kirikupäeva enamus toetama piiskopi ettepanekut ja nii liiguti päevakorras edasi, kuulates ära praostkondade aruanded.⁸³³ Lakooniliste ülevaadete kõrval, mille iseloomustamiseks on kirikupäeva protokollis lühidalt mainitud, et praostkonna sinodite otsused olid põhikirja õpetusaluste paragrahvi muutmist toetavad ning enamasti ühehäälsed, „mõne üksiku vastuolemisel ehk erapooletusel”, esinesid Tallmeistri protestist hoolimata pikemate sõnavõttudega praostid Jalajas ja von zur Mühlen. Neist viimasel õnnestus vaatamata praostide koosolekul langetatud otsusele saksa praostkonna resolutsioone kirikupäeva päevakorda mitte võtta, need kiriku-päeval siiski ette lugeda. Tallinna toomkoguduse õp Alfred Bidderi sõnul pälvis saksa praostkonna resolutsioon kirikupäeva liikmetelt aplausi.⁸³⁴

Praostide sõnavõttudele järgnenud hääletus näitas õpetusaluste paragrahvi muut-mise pooldajate selget ülekaalu. Hääletega 208 poolt ja 34 vastu otsustas kirikupäev nõustuda 1923. a usuteadlaste konverentsi otsusega kiriku põhikirja õpetusaluste paragrahvi lõpust lisandus „protestantismuse vaimule vastavas mõttes” kustutada.⁸³⁵ Mandaatkomisjoni teatel oli end kirikupäeva teisel päeval registreerinud 320 osalist, millest järeldub, et umbes 80 kirikupäeva saadikut jäi õpetusaluste paragrahvi üle toimunud hääletusel erapooletuks.⁸³⁶ Sellega oli ettepanek läbinud esimese lugemise. Postimehe andmetel võeti otsus vastu jalgade sahastamisega ja saalis oli kuulda naeru nende üle, kes olid andnud oma hääle muudatusettepaneku vastu.⁸³⁷ Kristliku Pere-konna Lehe veergudel kirjeldati protestantliku vaimu pooldajaid ja erapooletuid kui umbusu haiguse põdejaid.⁸³⁸

Esimesele lugemisele järgnes nii muudatusettepaneku toetajate kui ka vastaste mitu protesti ja Saaremaa praostkonna esindajate ettepanek. Esiteks esines Tallmeister Pühavaimu koguduse nimel kirjaliku protestiga, milles nimetati õpetusaluste paragrahvi muutmise kavatsust ja hääletustulemust kergekäeliseks ja kitsarinnalisuse

⁸³² EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku IV Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 12., 13. ja 14. juunil 1923, 2.

⁸³³ PM, nr 155, 14.6.1923, 2. Kirikupäev Tallinnas.

⁸³⁴ Ketola 2000, 95.

⁸³⁵ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku IV Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 12., 13. ja 14. juunil 1923, 12p; Rahamägi 1926, 35; Aunver 1953, 39; Ketola 2000, 93, Pesonen 2004, 186; Saard 2007, 89.

⁸³⁶ Praost Põld nimetas erapooletute arvuks 30–40. Kaja, nr 153, 14.6.1923, 5. Ewangeeliumi Lutheruse usu kirikupäew; MK, nr 25, 20.6.1923, 196. Kirikupäewalt.

⁸³⁷ PM, nr 155, 14.6.1923, 2. Kirikupäev Tallinnas.

⁸³⁸ Kristlik Perekonna Leht, nr 9, september 1923, 140. Kirikupäew Tallinnas.

ning katoliseeriva mõtlemisviisi õigustamiseks kirikus. Tallmeister ja Pühavaimu koguduse esindajad leidsid, et paragrahvi muutmiseks ei piisanud lihthäälteenamusest, ettepanek nõuda suuremat häälteenamust ei leidnud aga kirikupäeva toetust. Ka selle peale avaldas Pühavaimu kogudus oma esindajate kaudu protesti. Teisalt protesteerisid Lääne-Harju praostkonna saadikud Tallmeisteri sõnavõttudes esinenud süüdistuste vastu, nagu oleks ta kirikupäeva saadikuid nimetanud katoliiklasteks ning ketseriteks. Viimase termini kohta tehtud kriitikaga Tallmeister ei nõustunud, väites õigustatult, et tema polnud vastavat terminit, mille kasutamine oleks tema sõnul olnud ka sisuliselt vale, kordagi maininud.⁸³⁹

Nissi koguduse saadik Gefria, kes oli juba 1922. a kirikupäeval Tallmeisterit ja tema teoloogilisi vaateid arvustanud, esitas mitme saadiku nimel protesti, millega nõudis õpetusaluste paragrahvi üle toimunud hääletust silmas pidades konsistoriumilt nende vaimulike ametist vabastamist, kes „Jeesust avalikult Jumala pojaks ei tunnistanud”. Väärrib rõhutamist, et ettepanek esitati veel enne õpetusaluste paragrahvi teist lugemist. Gefria protest sai veelgi konkreetsema ja selgesõnalisema vormi õp Bäuerle ettepanekuga, mille viimane esitas Saaremaa praostkonna nimel vahetult enne põhikirja muudatuste üle toimunud arutelu lõppu, paludes eelseisvatel praostkonna sinoditel ja usuteadlaste konverentsil resolutsiooni kohta kujundada oma seisukoht. Arvestades järgnenud protsesse, on tegemist tähenduselt kaaluka ja kaugeleulatuva ettepanekuga. Samasisulist ettepanekut korraldati ka järgnenud aastatel.

Bäuerle esitatud resolutsiooni juhatas sisse vaidlus konsistoriumi kui vaimuliku kohtuinstantsi õiguste suurendamise üle. Nimelt oli konsistorium valmistanud ette põhikirja muudatuse, mille kohaselt oleks seni põhikirja § 51 esinenud lõpulause, millega oli kiriku ametikandjatest kaebealustel õigus konsistoriumi otsus kaevata edasi kirikupäevale, kustutatud, ehk teisisõnu oleksid konsistoriumi otsused vaimulike kohta olnud edaspidi lõplikud. Kirikuvalitsus nimetas muudatuse põhjusena kirikupäevale langevat liiga suurt koormust, Tallmeister sidus selle aga põhikirja õpetusaluste üle toimuva võitlusega ja väitis, et protestantliku vaimu väljahäätamise järel sooviti hakata ühtlustama ka kohtupidamise korda fraasi toetajate üle. Ajakirjanduse väitel nimetas ta konsistoriumi ettepanekut ketserikohtute sisseseadmiseks.⁸⁴⁰

Just viimase teemaga oli seotud Bäuerle esitatud resolutsioon, milles avaldati soovi, et piiskop ja konsistorium asuksid teostama vaimulike, kõstrite ja õpetaja kandidaatide usuliste vaadete suhtes järelevalvet, et olla kindlad, kas kiriku ametikandjad „terve Püha kirja ja usutunnistuse kirjade põhja peal seisavad ja nõnda ka õpetavad”. Kiriku ametikandjaid, kelle õpetuslikud seisukohad eelpool mainitust erinesid, nimetati resolutsioonis valeõpetuse poolehoidjateks ning nõuti konsistoriumilt nende ametikandjate ametist tagandamist, õpetaja kandidaatide puhul aga ordineerimisest loobumist.⁸⁴¹ Kuigi vastaval teemal oli põgusalt kõneldud juba 1922. a kirikupäeval, aga ka selle järel, oli just Saaremaa praostkonna resolutsioon üldkirik-

⁸³⁹ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku IV Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 12., 13. ja 14. juunil 1923, 13, 13p.

⁸⁴⁰ Kaja, nr 153, 14.6.1923, 5. Ewangeeliumi Lutheruse usu kirikupäew; VM, nr 132, 14.6.1923, 4. Ew. Lutheri-usu 1. kirikupäew.

⁸⁴¹ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku IV Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 12., 13. ja 14. juunil 1923, 14; Rahamägi 1926, 35; Aunver 1953, 39.

liku vaidluse avalöögiks teoloogiliselt liberaalsete kiriku ametikandjate tagandamise üle, millele järgnesid peatselt konkreetsete sammud ehk nn ketseriprotsessid. Ettepaneku tausta kujundas protestantliku vaimu ja õpetusliku vabaduse üle toimunud arutelu ning kirikupäeval esimese lugemise läbinud õpetusaluste paragrahvi muudatustettepanek.⁸⁴²

2.5.1. Õpetusaluste diskussiooni poliitiline taust ja mõju kiriku juhtimisele

Õpetuslike erimeelsuste kõrval tõusid kirikupäeval esimest korda esile poliitilised lahkarvamused ja neist johtunud kirikupäevasaadikute hoiakud, mis avaldasid mõju ka õpetusaluste paragrahvi üle toimunud arutelule.⁸⁴³

Lahkarvamuste põhjused peitusid enne kirikupäeva aset leidnud Riigikogu valimistes ja neile järgnenud poliitilistes kokkulepetes. 5.–7. mail 1923. a toimunud Riigikogu ennetähtaegsed valimised üllatasid ülesseatud nimekirjade rohkusega, riigikokku õnnestus pääseda koguni 14 poliitilisel rühmitusel. Valimistel oli 23 saadikukohaga kõige edukam Põllumeestekogude nimekirja, Tööerakond sai parlamendis 12 kohta, Rahvaerakond ja Kristlik Rahvaerakond kumbki kaheksa saadiku kohta.⁸⁴⁴

Eesti poliitilisel maastikul juba tuntud erakondade kõrval tuleb lühidalt kirjeldada 1923. a Riigikogu valimistel esimest korda ülesastunud Rahvuslik Vabameelset Parteid, sest selle nimekirjas kandideeris mitu vaimulikku. 1922. a novembris registreeritud erakonda juhtis aseadmiraal Johan Pitka, erakonna valimisnimekirja kuulusid apostliku õigeusu kiriku ülempreester ja hilisem metropoliit Aleksander (Paulus), Petseri kloostris eestseisja, arhimandriit ja hilisem piiskop Joann (Nikolai Bulin) ning misjonär ja Pärnu Immaanueli baptistikoguduse pastor Hendrik Tuttar.⁸⁴⁵ Luteri kiriku vaimulikest olid erakonna valimisnimekirjas kaks liberaalse tiiva silma-

⁸⁴² Erimeelsused õpetusküsimustes kajastusid ka teiste kirikupäeva päevakorrapunktide aruteludes. Näiteks viitas saadik Gefria kiriku ametikandjate palkade puhul vajadusele jätta „revolutsioon Jeesuse vastu”, misjärel laheneks palgaküsimus tema sõnul iseenesest. Tallmeister tõi seepeale just vastupidise näite, mainides, et ajal, mil ta oli hakanud välja andma ajalehte Protestantline Ilm, et oma seisukohti tutvustada, olid ta sissetulekud hoopis suurenenud. Tema sõnul tekkis nendes kogudustes, kus õpetajatel oli „vabameelsem vaim”, ametitasu teemal vähem konflikte.⁸⁴² Konfliktide ja vastasseisuta ei saanud siiski läbi ka Tallmeister. Kirikupäevale oli esitatud „mitme Pühavaimu koguduse liikme” avaldus, milles nõuti koguduses „protestantismi vaimus” jutlustamise keelamist või teise pihtkonna loomist. Et küsimus ei kuulunud kirikupäeva pädevusse, anti see konsistooriumi lahendada. EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku IV Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 12., 13. ja 14. juunil 1923, 25.

⁸⁴³ Ketola 2000, 93–94; Pesonen 2004, 188.

⁸⁴⁴ *Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2005, 70; Mati Graf. *Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934*. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2000, 192; Haava 2007, 47.

⁸⁴⁵ Ajalehes Meie Kirik kasutati Hendrik Tuttari iseloomustamiseks lauset „Protestantismi vaimu leerist üks paptistide jutlustaja”. MK, nr 15, 11.4.1923, 120. Tähtsamate sündmuste ülevaade.

paistvamat esindajat – Tallmeister ja Tennmann.⁸⁴⁶ Neist esimesel õnnestus valimiste tulemusena pääseda Riigikogusse. Erakonna programmis nõuti kiriku ja riigi lahutamist ning riigilt kiriku suhtes heatahtlikkust ja sõbralikkust. Usk on igatihe eraasi.⁸⁴⁷ Riigikogu valimiste eel avaldati erakonna häälekandjas Eesti ka usuteaduslikke kirjutisi, näiteks kaheosaline ülevaateartikkel „Voolud praegusaja usulises liikumises”, ning artikkel riigi ja kiriku suhetest. Ajalehes Eesti ilmus 1923. a märtsis ka Pühavaimu koguduse üleskutse, mille koguduse nõukogu oli enne kirikupäeva kogudustesse saatnud. Protestantlike Ilma veergudel Tallmeister poliitilisi küsimusi enne Riigikogu valimisi ei käsitletud.⁸⁴⁸ Üldjoontes sama põhimõtet jagas ka alalhoidlikke vaateid esindanud ajaleht Meie Kirik. Mõnel üksikul juhul esineti Meie Kiriku veergudel siiski soovitusena hääletada valimistel nende erakondade poolt, kelle esindajad olid 1923. a veebruaris toimunud rahvahääletusel toetanud usuõpetuse õpetamise taastamist koolides, täpsemate soovitusena ajaleheveergudel aga ei esinetud.⁸⁴⁹

Riigikogu valimiste järel hakkas valimistulemuses pettunud Jaan Tõnissoni juhitud Rahvaerakond otsima ühendust nii Tööerakonna kui ka Kristliku Rahvaerakonna ja Rahvuslik Vabameelse Partei esindajatega. Mai lõpul asusid viimase kahe erakonna esindajad Leopold Raudkepp ja Ernst Constantin Webermann ning Rahvaerakonna esindaja August Kerem pidama läbirääkimisi ühise bloki moodustamiseks, millest pidi Riigikogus kujunema vastasjõud põllumeestele ja sotsialistidele. Eriti valjusõnaline oli vastasseis Rahvaerakonna ja Põllumeestekogude vahel. Viimased süüdistasid Rahvaerakonda poliitilisel maastikul liiga vasakule kaldumises, rahvaerakondlased nimetasid Põllumeestekogude esindajaid seevastu tagurlasteks.⁸⁵⁰ Kolme mainitud erakonna põhjal maikuu lõpul asutatud Demokraatliku Liidu moodustamise järel laienes Põllumeestekogude seisukoht Rahvaerakonna kaldumisest vasakpoolsusse teistele Demokraatlikku Liitu kuulunud erakondadele. Kristliku Rahvaerakonna esindusele laekusid sel teemal väidetavalt Tartust ja Virumaalt isegi valijate kaebused.⁸⁵¹ Väärrib mainimist, et Põllumeestekogude seisukohti esindanud ajalehe Kaja andmetel oli Demokraatliku Liidu ristiisaks olnud piiskop

⁸⁴⁶ Eesti, nr 25, 24.4.1923, 4. Rahvuslik-Vabameelse partei kandidaatide nimekirjad 2. Riigikogu valimistel.

⁸⁴⁷ *Ibid.*, 1. Rahvuslik-Vabameelse partei töökava.

⁸⁴⁸ Eesti, nr 9, 15.2.1923, 1. Riik ja kirik; nr 13, 24.2.1923, 2. Voolud praegusaja usulises liikumises; nr 16, 3.3.1923, 2. Voolud praegusaja usulises liikumises; nr 22, 17.3.1923, 7. Üleskutse kiriku nõukogudele.

⁸⁴⁹ MK, nr 16, 18.4.1923, 127. Tähtsamate sündmuste ülevaade. Omalt maalt. Riigikogu valimised; MK, nr 18, 30.4.1923, 143. Tähtsamate sündmuste ülevaade. Omalt maalt. Riigikogu valimised.

⁸⁵⁰ PM, nr 139, 29.5.1923, 1. Äärmuse hädad; PM, nr 142, 1.6.1923, 1. Sihilik jutt selgeist asjust; Kaja, nr 133, 25.5.1923, 3. Päewauudised. Demokraatline blokk teoks saamas; Haava 2007, 47.

⁸⁵¹ Kaja, nr 149, 10.6.1923, 4. Wirumaa walijad kristlaste erakonnast ei ole rahul, et nende esitajad riigikogus pahempoolsetega ühinenud; Kaja, nr 146, 7.6.1923, 3. Kas blokk juba pragunemas?

Kukk, kes oli Rahvaerakonna ja Kristliku Rahvaerakonna esindajad omavahel läbirääkimisteks kokku viinud ja „uuele abielule oma isaliku õnnistuse annud.”⁸⁵²

Vastastikust umbusaldust suurendas veelgi 7. juunil 1923. a toimunud teise Riigikogu avaistung. Istungil aset leidnud Riigikogu esimehe valimistel õnnestus teises valimisvoorus vajaliku lihthälteenamusega valida Riigikogu uueks esimeheks Demokraatliku Liidu esindaja, Rahvaerakonna esimees Jaan Tõnisson. Tõnissoni kandidatuuri ülesseadmise ja teatud protseduuriliste sekelduste järel olid Põllumeestekogude esindajad protestiks loobunud Riigikogu esimehe valimisest osavõtmast – senise tava kohaselt kuulus kandidaadi esitamise õigus kõige enam häáli saanud rühmale, nii oli algselt kandidaadiks esitatud senine Riigikogu esimees Konstantin Päts – ja lahkunud saalist.⁸⁵³ Kui Rahvaerakonna esindajad nimetasid Postimehe veergudel lahendust, mis Riigikogu esimehe valimistel leiti, mõõdukaks keskteks, siis Põllumeestekogude seisukohti esindanud ajalehes Kaja toonitati, et Tõnissoni hääled olid lisaks Demokraatlikule Liidule, millel oli Riigikogus esialgu 20 saadikukohta, pärit sotsialistide ja kommunistide käest.⁸⁵⁴ Vasakpoolsete erakondade, olgu siis sotsiaaldemokraatide, vasaksotsialistide, kommunistide või vasaktsentristidest Tööerakonna esindajate hääled olid Tõnissonile antud 49 poolthääle (esimeses voorus 50 poolthäält) kogumiseks tõepoolest olnud vajalikud.

Poliitiline vastasseis ja usaldamatus kandusid üle 12. juunil 1923. a alanud kirikupäevale. Kirikupäeva üldist meeoleolu ja saadikute hoiakuid kujundas arusaam, et nii Kristlik Rahvaerakond kui ka Rahvaerakond olid asunud tegema koostööd vasakpoolsete parteidega, mille esindajad olid alles mõni kuu varem toimunud rahvahäälletuse eel esinenud kirikut kritiseerivate ja usuõpetuse vastaste seisukohtadega. Seda kuvandit süvendasid juba enne Riigikogu avaistungit Põllumeestekogude esindajate eelpool kirjeldatud vihjed. Nagu mainitud, mõjutas erakondlik võitlus ja sellest lähtunud hoiakud ka õpetusaluste paragrahvi suhtes kujundatud seisukohti, sest Põllumeestekogude vaateid esindanud ajaleht Kaja asus avalikult toetama põhikirja muutmist ehk nn protestantliku saba kõrvaldamist põhikirjast. Rahvaerakond eesotsas selle esimehe Jaan Tõnissoniga toetas seevastu põhikirja senist sõnastust. Tõenäoliselt just poliitilistel kaalutlustel ja arvestades protestantliku vaimu toetajate arvu vähesust, oli Rahvaerakond oma avalikes hinnangutes võrreldes varasemate aastatega märksa tagasihoidlikum. Selle märgiks oli ka eelpool mainitud artikkel, mis avaldati enne kirikupäeva ajalehes Postimees.⁸⁵⁵

Rahvuslik Vabameelse Partei positsiooni ning seost erakonna liikme ja Riigikogu liikme Tallmeistri seisukohtade ja õpetusliku vaidlusega kirikupäeval ei käsitletud, küll aga kerkis üles küsimus Kristliku Rahvaerakonna positsioonist, mille toetajas-

⁸⁵² Kaja, nr 145, 6.6.1923, 3. Uue riigikogu kokkuastumise ümber. Piiskop Kukk bloki ristija.

⁸⁵³ *II Riigikogu. I istungjärg, protokollid nr. nr. 1–20*. Tallinn: Kirjastus OÜ Täht, 1923. Protokoll nr 1 (1923 a), 3–8.

⁸⁵⁴ Jaan Tõnissoni kandidatuur oli olnud enne Riigikogu istungit arutusel ka Demokraatliku Liidu koosolekul, kus Kristliku Rahvaerakonna esindajad olevat selle osas väljendanud kahtlevaid seisukohti. PM, nr 149, 8.6.1923, 2. Teise riigikogu awamine; Kaja, nr 146, 7.6.1923, 3. Kas blokk juba pragunemas?; Kaja, nr 147, 8.6.1923, 2. Ühine väerind kristlastest kommunistideni põllumeeste vastu; Kaja, nr 148, 9.6.1923, 3. „Postimees” hõiskab, et põllumehed riigikogu juhatusest eemale tõrjutud.

⁸⁵⁵ Pesonen 2004, 188.

kond oli kirikupäeva saadikute seas ilmselt kõige arvukam. Õp Liebergi sõnul olid kirikutegelased töötanud Kristliku Rahvaerakonna huvide eest veendumuses, et erakond teeb koostööd Põllumeestekoguga. Kirikupäeva juhtinud Kristliku Rahvaerakonna keskkomitee esimees ja Riigikogu saadik Oskar Amberg nõustus kõikidele küsimustele vastama, kuid pidas poliitilise teema käsitlemist kirikupäeval ebasobivaks ja lõpetas küsimuse üle vaidlemise.⁸⁵⁶ Rahulolematuse tõttu toimus 13. juuni õhtul erakonna koosolek.

Nagu mainitud, Rahvuslik Vabameelse Partei ja Tallmeistri seisukohti kirikupäeval ei käsitletud, küll aga analüüsis Tallmeister kirikupäeva järel avaldatud artiklis Põllumeestekogude seost õpetusküsimuste aruteluga. Tema sõnul väärtsid tähelepanu nii kirikupäeval kõlanud etteheited Kristliku Rahvaerakonna tegevuse kohta kui ka Põllumeestekogude häälekandjas ajalehes Kaja esitatud arvamus, mille kohaselt tohtis „üks õige „põllumees” ainult praost Põld’i mõtteosaline olla.” Põllumeestele lisandusid põhikirja muudatuse toetajatena baltisaksa vaimulikud ja koguduste esindajad, kes kartsid Tallmeistri sõnul vabameelsete kiriku ametikandajate ja koguduste saadikute liiga rahvuslikku joont ning sellega seoses baltisaksa mõju kadumist kirikust. Viimane oli seotud poliitilise ja ühiskondliku mõjuga. Tallmeister avaldas enesekindlalt veendumust, et neile, kellel on piisavalt iseloomu ja meelegindlust, ei avalda põhikirja üle toimunud arutelu ega hääletustulemus mingit mõju. Põhiosa koguduste saadikuid oli Tallmeistri sõnul aga „naiiwilised hinged”, kellele alalhoidlike esindajatel õnnestus kerge vaevaga sisendada, et kirik ja usk on hädaohus ning seetõttu tuleb teisitimõtlejate tegevust piirata. Protestantliku vaimu põhikirjast kõrvaldamine ei tähenda aga kindlasti selle kadumist.⁸⁵⁷

Samuti juhtis Tallmeister kirikupäeval valitsenud meeoleolu ja kirikupäeva saadikute hoiakute kirjeldamiseks õigustatult tähelepanu Riigikogu Kristliku Rahvaerakonna rühma liikme ja assessor Lattiku usuõpetuse teemalisele ettekandele. Lattik ei piirdunud oma kõnes üksnes usuõpetuse rahvahääletuse järgse probleemistiku käsitlemisega, vaid ta kõneles, nagu ka varasematel kirikupäevadel ja 1923. a usuteadlaste konverentsil, kirikus esinevaist lahkarmustest ehk õpetusaluste üle toimunud vaidlusest. Nii nagu 1923. a usuteadlaste konverentsil, väitis ta ka kirikupäeval, et kirikus tekkinud tüli polnud kirikut edasiviiv, kritiseerides ühelt poolt Tallmeistrit ja eriti tema käremeelsust, teisalt aga kiriku alalhoidlikke ametikandjaid. Kui usuteadlaste konverentsil oli Lattiku kõne järel protestantlust kui sallivusprintsipi toetanud vaimulike arv eri põhjustel suurenenud, siis kirikupäeval oli reaktsioon ta kõnele ja selles esitatud kriitikale vastupidine. Juba ainuüksi asjaolu, et kirikupäeva juhataja otsustas saalis puhkenud rahulolematuse tõttu Lattiku kõne katkestada ja tal ei lubatud lõpuni kõnelda, ilmestab kirikupäeva enamuse suhtumist kõnes esitatud seisukohtadesse.⁸⁵⁸ Tallmeistri sõnul lubati Lattikul kõnelda seni, kuni ta kritiseeris seoses võitlusega kiriku õpetusliku aluse üle õpetuslikult vabameelseid

⁸⁵⁶ VM, nr 132, 14.6.1923, 4. Ew. Lutheri-usu 1. kirikupäew; Kaja, nr 153, 14.6.1923, 5. Ewangeeliumi Lutheruse usu kirikupäew.

⁸⁵⁷ PI, nr 7, juuli 1923, 77. Kirikupäew ja protestantismus.

⁸⁵⁸ VM, nr 132, 13.6.1923, 4. Ew. Lutheri-usu 1. kirikupäew.

vaimulikke. Kui ta aga asus arvustama ka alalhoidlike käitumist ja rõhutama koostöö vajadust, katkestati kõne.⁸⁵⁹

Põhikirja muutmist toetanud saadikute tugevusest kirikus andsid õpetusaluste paragrahvi üle toimunud hääletuse kõrval selge tõenduse ka korralised kirikuvalitsuse valimised, mille käigus vahetusid kõik neli senist assessorit. Prof Kõpp oli saatnud kirjaliku teadaande, milles ta keeldus uuesti konsistooriumi assessoriks kandideerimast ja palus oma kandidatuuri mitte üles seada. Selle otsuse peamiseks põhjuseks oli tema töö ülikoolis. Kõpp töötas alates 1923. a jaanuarist Tartu ülikooli prorektorina.⁸⁶⁰ Enda kandidatuuri ülesseadmise keeldusid ka senised ilmalikud assessorid Bergmann ja Kargaja.⁸⁶¹ Vaimulike assessorite kandidaatideks esitati senine assessor Lattik, õp Kapp ja õp Friedrich Stockholm, praost Pöld ja prof Rahamägi. Ilmalikeks assessorikandidaatideks olid dr Jaan Masing (Maasing), advokaadid Alfred Nirk ja Gerhard Soosaar ning Riigikogu liige, insener Oskar Amberg. Vaimulikest assessorikandidaatidest ülekaalukalt kõige enam hääli kogus Pöld (179), kellele järgnesid Rahamägi (137), Kapp (110), Lattik (84) ja Stockholm (24 häält). Ilmalikest assessorikandidaatidest osutusid valituks Soosaar 168 ja Masing 156 häälega.⁸⁶² Märkimist väärib Lattiku kasin valimistulemus, mis oli otseselt seotud tema kõnes esitatud kriitika ja poliitilise tegevusega (kandidaadid seati üles vahetult pärast Lattiku kõne lõppu).⁸⁶³

Samuti on huvipakkuv tuua võrdlus teisel kirikukongressil 1919. a toimunud esimese kirikuvalitsuse vaimulike assessorite koosseisu valimisega, mille 1920. a uuendatud volitused 1923. a kirikupäeval lõppesid. Kui 1919. a võitsid rahvuslikult meelestatud uuendusmeelsete kongressi saadikute esitatud kandidaadid, Kõpp ja Lattik, siis neli aastat hiljem saatis edu 1919. a alalhoidlike kongressisaadikute esitatud kandidaate, Pöldu ja Rahamäge. Kuigi viimane ei kuulunud alalhoidlike ridadesse, vaid oli 1920. a-te algul üles astunud põhikirja õpetusaluste paragrahvi senise sõnastuse kaitsjana ning hakkas 1923. a kirikupäeva järel üha selgemini esinema kiriku keskvoolu ehk kiriklik-konfessionaalse voolu esindaja ja ühe juhina, annab 1923. a konsistooriumi valimiste tulemus siiski märku alalhoidlike positsiooni ja meeleolude tugevnemisest ning ühe etapi lõppemisest kiriku elus. Põllu hinnangul valiti ta konsistooriumisse just vastusena nn protestantliku saba toetajate tegevusele.⁸⁶⁴

Valimiste tulemusena ei vahetunud üksnes assessorid, vaid asendusid ka põhimõtted ja seisukohad, mida kirikuvalitsuse esimene koosseis oli esindanud ning mille

⁸⁵⁹ PI, nr 7, juuli 1923, 77. Kirikupäev ja protestantism.

⁸⁶⁰ Sel põhjusel oli ta lahkunud ka Laiuse koguduse vaimuliku ametist. Rohtmets 2007a, 38.

⁸⁶¹ MK, nr 25, 20.6.1923, 196. Kirikupäewalt.

⁸⁶² EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku IV Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 12., 13. ja 14. juunil 1923, 12, 17.

⁸⁶³ Lattiku kesise valimistulemuse ja talle poliitilise tegevuse tõttu osaks saanud kriitika valgusel mõjub omamoodi paradoksaalsena asjaolu, et Lattik oli jäänud Kristliku Rahvaerakonna liitumise suhtes Demokraatliku Liiduga pigem äraootavale seisukohale. Erakonna liitumist oli toetanud erakonna enamus eesotsas Oskar Ambergiga. VM, nr 242, 19.10.1924, 3. Kas walitsuse laiendamine?

⁸⁶⁴ MK, nr 9, 4.3.1925, 67. Wõitlus puhta lutherluse pärast.

alusel kirikut juhtinud.⁸⁶⁵ Alalhoidlike positsiooni tugevnemine oli seotud eelkõige võitlusega kiriku õpetusaluste üle. Ajakirjanduses iseloomustati konsistooriumi valimisi kui uuendusmeelsete kirikuvalitsusest väljatõrjumist ja vanameelsete võitu.⁸⁶⁶ Tõsiasi, et Põld oli valimistel pälvinud sedavõrd suure toetuse, ei tõlgendatud mitte üksnes alalhoidlike võiduna, vaid ka Tallmeistri ja tema tegevuse ebaõnnestumisena. Samas nenditi, et Põllul tuli olla ettevaatlik, et kirikuvalitsus ei omandaks ketserikohtu kuulsust.⁸⁶⁷ Selle põhjuseks oli Pühavaimu koguduse protest, aga samuti sel teemal esitatud vihjed, mis andsid alust arvata, et õpetusküsimused võivad ka teistes kogudustes ja teiste vaimulike puhul edaspidi valmistada erimeelsusi, mida konsistooriumil tuleb lahendada.

Vaatamata õpetusaluste paragrahvi esimesel lugemisel ilmnenud paragrahvi muutmist toetanud kirikupäeva liikmete veenvale ülekaalule, ei suudetud õpetusaluste paragrahvi 1923. a kirikupäeval siiski muuta. Kirikupäeva kolmandal päeval, päevakorra viimase punktina aset leidnud põhikirja õpetusaluste paragrahvi teise lugemise eel palus Rahvuslik Vabameelse Partei ridadesse kuulunud Tallinna Peapostkontori ülem ning Pühavaimu koguduse saadik Oskar Jankowitz (Jankovits), Tallmeistri parteikaaslane, mandaatkomisjonil nimetada kirikupäeval viibivate saadikute arvu. Et saadikuid oli 143, puudus vajalik kvoorum, mistõttu lükkus kiriku põhikirja õpetusaluste paragrahvi muudatusettepaneku lõplikuks vastuvõtmiseks vajalik hääletus edasi järgmisele kirikupäevale. Niisiis, olgugi et vormilistel põhjustel, säilitas õpetusaluste paragrahv senise sõnastuse.⁸⁶⁸

2.6. Liberaalne, kiriklik-konfessionaalne ja konservatiivne vool ning nende häälekandjad. Kiriklik-konfessionaalse voolu teoloogilised seisukohad

20.–22. oktoobril 1923. a toimusid Tallinnas iga-aastased EMS misjonipäevad, mida seltsi esimees praost Põld julges nimetada tähtsuselt kaugeleulatavateks ja emotsionaalselt hinnates koguni kirikuelu pööripäevaks. Selleks andis tema sõnul põhjuse misjonipäevadel valitsenud äratundmine, et seltsist on üha selgepiirilisemalt saamas kiriku alalhoidliku voolu, ehk Põllu sõnu kasutades, „kindla usulise woolu” keskkoht.

Alates 1922. a-st oli EMS üha enam pööranud tähelepanu sisemisjoniile, see suundumus jätkus järgnevatel aastatel. EMS usulise positsiooni ja eesmärkidega

⁸⁶⁵ Tartu ülikooli rektor Heinrich Koppel iseloomustas konsistooriumi valimistulemusi järgmiselt: „Nüüd on siis kiriku laeva tüür, ka konsistooriumis, õigeuslike käes. Ei ole lubatud enam leige olla, ei anta meelesparanduse võimalust. Kui sa soe ei ole, saa külmaks.” Ühtlasi väljendas Koppel kurbust otsuse üle protestantlik vaim põhikirjast eemaldada. Kalling 2007, 63–64.

⁸⁶⁶ VM, nr 133, 15.6.1923, 4. Ew. Lutheri-usu kirikupäew.

⁸⁶⁷ Kaja, nr 158, 19.6.1923, 2. Ääremärkused kirikupäewa tööde kohta.

⁸⁶⁸ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku IV Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 12., 13. ja 14. juunil 1923, 25p; Rahamägi 1926, 35, Aunver 1953, 39; Ketola 2000, 93; Pesonen 2004, 186; Saard 2007, 90.

seoses kirjeldas Põld ka kirikus eksisteerivaid teisi usulisi voole ja nende esindajate vaateid. 1923. a novembris teist korda esitatud kirjeldus – esimest korda oli ta seda teinud 1923. a septembris – on aluseks kuni 1934. a valitsenud teoloogiliste voolude jaotusele.

Esmalt osutas ta nähtusele, mida nimetas ususegaseks lahkvooluks, ning mille eesmärgi ta iseloomustab kui soovi uuendada kirikut vabakoguduslike põhimõtete alusel, nimetades seda voolu kirjeldades küll rõhu asetamist sõnale ja vaimule, kuid sellele vaatamata tegelikkuses toetumist inimlikule ja teaduslikule tarkusele. Samas vastandus see vool Põllu väitel n-ö ülikoolide usuteadusele, pidades seejuures eelkõige silmas kirikus aktuaalset liberaalset teoloogiat.⁸⁶⁹ Ususegase lahkvooluga seoses viitab Põld Kristlikule Perekonna Lehele, milles avaldatud artiklid seda suunda esindasid.⁸⁷⁰ Ususegase lahkvoolu järel kirjeldatud alalhoidliku ehk luterliku voolu kõrval, mille esindajad olid koondunud EMS ümber ja mille häälekandjaks oli ajaleht Meie Kirik, mainib Põld moodsat ehk vabameelset, protestantlikku voolu, mis seisab tema sõnul hea protestantliku vaimu säilitamise eest kiriku põhikirjas ning mille häälekandjaks on Protestantline Ilm. Alalhoidlik vool toetub kiriku usutunnistustele kui alalistele ja täielikult kehtinud Jumala sõna seletustele, ent moodne ehk liberaalne vool kirjeldab usutunnistuskirju kui ajaloolisi dokumente, millel pole tervikuna absoluutset väärtust.

Esimest korda mainib Põld lisaks alalhoidlikule ja liberaalsele voolule kiriku keskvoolu, mis oli tema sõnul „koondav” ehk „lepitaja evangeelne vool” või siis hili-sema, prof Silla antud nimega „konnessionaalne” ehk „kiriklik-konnessionaalne vool”. Prof Rahamägi on nimetanud seda moodsaks positiivseks vooluks, Riho Saard seevastu positiiv-konservatiivseks suunaks.⁸⁷¹ Ehkki ühelt poolt tuleb mainitud määratluste mõistmisel ja hindamisel juhtida tähelepanu nende esitajate seisukohtadele ja teoloogilisele positsioonile, tuleb teiselt poolt rõhutada koondava voolu esindajatele iseloomulikku kaldumist liberaalse või konservatiivse suuna poole – olgu siis õpetuslikes või kirikukorralduslikes küsimustes –, mistõttu võib nõustuda kõikide eelpool esitatud nimetustega.

1925. a lisas Põld koondava voolu kirjeldamiseks mõiste „rahvuslased”, mida esitades ta püüdis usutunnistuslik-vabakiriklikul alusel püsivat alalhoidlikku voolu vastandada usutunnistuslik-ühiskondlikule alusele toetuvale koondavale voolule. Ühiskondlikku alust samastas Põld mõneti õigustatult rahvuse ja rahvusliku vaimulaadi rõhutamisega. Selle juured peitusid 1917. a Kõpu esitatud vaba rahvakiriku korralduse kontseptsioonis, millest koondava voolu esindajad juhendusid.⁸⁷² Kiriklik-konnessionaalse voolu esindajad olid olnud vaba rahvakiriku loomise eesotsas ja tunnistasid Põllu sõnul teoloogilistes küsimustes Jumala sõna kõrval ka usuteaduse kaasaraäkimise õigust. Erinevalt alalhoidlikest polnud Jumala sõna niisiis kiriku

⁸⁶⁹ MK, nr 37, 12.9.1923, 291. Kahesugune usk.

⁸⁷⁰ MK, nr 38, 19.9.1923, 299. Kahesugune usk. Ususegane lahkvool oli võrreldes teiste vooludega kirikus kõige pinnalisemalt avaldunud, millest johtuvalt oli ka selle mõju kiriku-elule vähe märgatav ja tähtsus seetõttu väike. Hilisemates kirjeldustes Põld sellenimelisele voolule enam ei osuta.

⁸⁷¹ Sild 1938, 229; Rahamägi 1939, 5, 12; Saard 2008, 73.

⁸⁷² Vihuri 2007a, 52.

ainus juhtnõör.⁸⁷³ Rahvuse tähtsustamist võrdles Põld taandumisega Vana Testamendi aega: „Israelis oli kirik ja rahvuslus üks; seal tähendas usklik olla ja juut olla ühte ja sedasama.” Kristus oli rahvuse piirid ületanud ja sellest lähtudes seisid pühakiri ja usutunnistus, millele kirik end toetas, rahvusest kõrgemal.⁸⁷⁴

Kiriklik-konfessionaalse voolu positsiooni kirjeldas Põld kui tüürimist alalhoidliku ja liberaalse voolu vahel. Kiriku loomisest alates esitatud seisukohti arvestades moodustasid kiriklik-konfessionaalses voolus suure enamuse uuendusmeelsed ametikandjad. Nagu mainitud, oli just selle voolu esindajate eestvedamisel pandud 1917. a alus vabale rahvakirikule ja kahe aasta möödudes olid just kiriklik-konfessionaalse voolu esindajad haaranud kirikuvalitsuses võimu.⁸⁷⁵

Õigustatult mainis Põld kiriklik-konfessionaalse voolu iseloomustades ka sõna „lepitav”, sest nimetatud voolu esindajate eesmärgiks oli hoida ära liberaalse ja konservatiivse voolu üldkirikust eraldumine ning kutsuda neid üles rahvakirikus ühiselt töötama. Selle eesmärgi aluseks oli kiriku institutsiooni, kiriku ühiskondlike eesmärkide ning kiriku maine ja positsiooni tähtsustamine, mis muutus 1920. a-te algul alanud avaliku õpetusliku vaidluse kestel aasta-aastalt üha olulisemaks. Viimase protsessi käigus avaldus üha selgemalt ka kiriklik-konfessionaalse voolu positsioon, mistõttu õp Jaak Varik on nimetanud seda voolu õigustatult eeskätt kiriklikuks või kirikupoliitiliseks vooluks. Nemad panid rõhu praktilisele teoloogiale. Samas mõönis Varik, et kiriklik-konfessionaalsel voolul ei puudunud siiski omapärane „teoloogiline pale”, mis avaldus tema hinnangul kõige selgemalt prof Rahamäe kirjutistes ja teistes seisukohavõttudes. Ka teistes käsitlustes on piiskop Kuke kõrval nimetatud selle voolu seisukohtade juhtivaks vormijaks ja esindajaks just Rahamäge.⁸⁷⁶ Varik lisab, et voolu esindajate seisukohavõttude vähesuse tõttu jäi õpetuslikes küsimustes palju ebaselgeks. Ka Rahamäe kristoloogilisi seisukohti kirjeldades mainib Varik, et Rahamägi ei pidanud voolu kirikupoliitilise iseloomu tõttu oma vaateid, erinevalt Põllust ja Tallmeistrist, lähemalt selgitama.⁸⁷⁷ Liberaalse voolu esindaja õp Tallmeister pidas kirikus toimunud kokkupõrgete käigus positiivse voolu seisukohtadele ja nende ebamäärasusele osutades selle põhjuseks vajakajäämisi teoloogilistes teadmistes. Selline olukord valitses tema sõnul ka mujal Euroopas.⁸⁷⁸ Kui Varik on kirjeldanud kiriklik-konfessionaalse voolu positsiooni Rahamäe seisukohtadest lähtudes, siis õp Aunver, kes kuulus samuti kiriku keskvoolu esindajate hulka, on esile toonud voolu esindajate seisukohtade erinevusi ja teoloogiliste vaadete osas ühtluse puudumist, võttes oma hinnangu kokku järgmiselt: „Niisiis tegelik töö kiriklikul tööpõllul mitmete erinevate õpetuslike vaadete ja arusaamistega usulistes ja usuteaduslikes küsimustes.”⁸⁷⁹ Ka kiriklik-konfessionaalse voolu lepitav positsioon eeldas suuremal või vähemal määral eri õpetuslike seisukohtadega arvestamist, ehkki see ei tähendanud alati nende seisukohtadega nõustumist. Teatud variatsioonidega olid

⁸⁷³ MK, nr 29, 22.7.1925, 232. Wabakiriku ootel.

⁸⁷⁴ MK, nr 31, 30.7.1924, 243–244. Mis tähendab protestantlik, mis – ewangeelne, mis – lutherlik.

⁸⁷⁵ Rahamägi 1926, 37.

⁸⁷⁶ Vihuri 2007a, 53; Saard 2008, 73.

⁸⁷⁷ Varik 1939, 6.

⁸⁷⁸ PI, nr 9, september 1925, 142. Jutuajamine professor Hermelink’iga.

⁸⁷⁹ Aunver 1953, 49.

need põhimõtted juba alates kiriku loomisest kajastunud nii prof Kõpu, piiskop Kuke kui ka õp Lattiku ja prof Rahamäe kõnedes ning ettekannetes, suuresti selles vaimus oli koostatud ka kiriku põhikiri.

Praost Põld tegi ka katse iseloomustada koondava voolu usulisi vaateid, mille esindajate arvu ta pidas kirikus suurimaks, väites, et keskvool on „usutunnistuliselt täiesti jaataw (positiivne)”, soovides samas „ka wabameelsel ehk moodsal woolul lubada kaasa rääkida kirikuõpetuste selgitamises.”⁸⁸⁰ Koondava voolu kirjeldamisel toetus Põld 25. oktoobril 1923. a toimunud praostide koosolekul Rahamäe esitatud seisukohale, mille viimane oli avaldanud Põllu palvel seoses peatselt asutatava kirikuajalehe Eesti Kirik väljaandmisega.⁸⁸¹ Ajalehte Eesti Kirik andis välja konsistorim, see oli kiriku ametlik väljaanne, millest kujunes ühtlasi koondava voolu häälekandja.⁸⁸² Enne ajalehe Eesti Kirik asutamise ja väljaandmisega seotud küsimuste käsitlemist tuleb lühidalt kirjeldada koondava voolu teoloogilisi seisukohti, et paigutada alates 1923. a-st üha selgepiirilisemalt avaldunud ja end määratlenud kiriku keskvoolu ning selle esindajate vaated neil aastatel intensiivistunud õpetusliku ja kirikupoliitilise vaidluse konteksti.

Rahamägi kui kiriklik-konfessionaalse voolu üks juhtivatest esindajatest on voolu seisukohti kirjeldanud järgmiselt: „Õpetuslikult vaatab positiivne või konfessionaalne vool Pühale Kirjale kahesugusest seisukohast. Pühäl Kirjal on sulaselik ja jumalik pale, ta on Jumala sõna, aga sulase rüüs. [---] Sellepärast võib piibli raamatut võtta puht teaduslikult ja kirjanduslikult seisukohalt nagu iga teist raamatut, seda läbi uurida, arvustada, seletada ja temast püüda aru saada. Aga teiselt poolt on ta ainulaadne raamat, näidates patusele inimesele ja otsijale inimkonnale, kuidas Jumal teda armastab, kasvatab ja oma riigile vastu kannab.” Rahamäe sõnul peab tunnistama fakte: „Mis loogiline ja mõistusekohane, seda ei saa eitada.” Samavõrra ei tohi ega saa mõistus aga eitada usutõdesid: „Positiivne vool seisab sellel seisukohal, et tõesti Jumala juures on kõik võimalik ja sellepärast ka ainulaadseid sündmusi; ta ei eita põhimõttelikult võimalusi ja asju, mis sündida võivad, nii ka imesid, kui mõne loomuliku, seni tuntud teguri juurde astub mõni uus, „sealtpoolt ilmast”, „transendentsest olemisest”, kui Jumal tegutseb.”⁸⁸³ Rahamägi mainib, et mõistus ja usk ei pea teineteisele vastanduma ega tohi teineteist eitada, samuti ei soovinud kiriku keskvool tema sõnul „kristlikku usku ja tõsist, tõe-oludel seisvat teadust” teineteise arvel vähendada.⁸⁸⁴

Õp Aunver kirjeldab voolu pühakirja kohta käivatele seisukohtadele tähelepanu juhtides õp Uustali 1925. a usuteadlaste konverentsil peetud sõnavõttu, milles viimane osutab inspiratsiooniküsimusele kui reformatsiooni ajal tundmatule õpetusele – seda oli mäletatavasti 1923. a usuteadlaste konverentsil rõhutanud ka Rahamägi –, tunnistades pühakirja inspiratsiooni küsimuses usuliste tõdede inspireeritust ja vastandudes sellega verbaalinspiratsioonile.⁸⁸⁵ Rahmäe seisukohti analüüsid on

⁸⁸⁰ MK, nr 45, 7.11.1923, 355. Misjoni päewadelt.

⁸⁸¹ EELKKA, Praostide koosolekute protokollid 1923–1935, 25.10.1923.

⁸⁸² Rahamägi 1926, 37; Sild 1938, 229; Aunver 1953, 48; Ketola 2000, 97; Vihuri 2007a, 53; Saard 2008, 73.

⁸⁸³ Rahamägi 1939, 13.

⁸⁸⁴ Rahamägi 1926, 37.

⁸⁸⁵ Aunver 1955, 355.

tema kolleeg usuteaduskonnast Olaf Sild pööranud tähelepanu Rahamäe erilist rõhuasetust usulise tunnetuse väärtuse ja ulatuse kindlakstegemisele ja „kristliku eetika nõuete tähtsuse selgitamisele kultuuriliste ja ühiskondlike küsimuste lahendamisel.”⁸⁸⁶

Piiskop Kukk rõhutas oma sõnavõttudes kesksena ühelt poolt õpetuse ja teisalt kristliku, hingelise usu vahel valitsevat pinget. 1923. a märtsis Tartus Noorte Meeste Kristlikus Ühingu peetud ettekandes osutas ta usuelu arengust kõneldes esiteks õpetusele ja kirjeldas kiriku ajalugu kui õpetuslikku võitlust, mis jõudis tema sõnul keskajal, mil hakati lahendama „küsimusi nagu kui palju inglaid mahub terava nõela otsa peal seisma”, välja narrusteni. Ka reformatsiooni ei hinnanud ta ainult positiivselt, viidates selle mõjust kõneldes killustavale tendentsile ja mainis näitena 1922. a alanud õpetusaluste üle toimunud vaidlusi. Õpetuse kõrval pööras Kukk tähelepanu teisele usuelu arenemise põhialusele, milleks on kristlaste ühine armastuse tunnistus: „Meil ometi üks Jumal. See on ometi ka tunnistus ja parem usu tunnistus kui õpetus. [---] Õpetus on teadmise väljendus Jumalast. Nagu öeldud, ei ole selles peitumas ülem elu tarvitus. [---] Kuna õpetus differentseerib ja lahutab, ühendab armastuse tunnistus.”⁸⁸⁷

Nagu paljud teised kiriklik-konfessionaalse voolu vaimulikud arvustas Kukk teaduse ja religiooni vahekorras kõneldes teaduse domineerimist ja nägi kiriku liberaalse voolu esindajate tegevuses soovi Jumalat ja üldisemalt usku mõistuslikult tunnetada. 1930. a aprillis Tallinnas Noorte Meeste Kristlikus Ühingu kõneldes rõhutas ta teaduse piire ja arvustas nii kirikus kui Eesti ühiskonnas valitsevaid hoiakuid: „Usu sündimiskohaks inimeses võiksime nimetada inimese hinge. Mitte inimese vaimu mõistus, intelligentsus, vaid inimese hing on usu sündimiskohaks.

⁸⁸⁶ Rahamägi oli oma sõnul nooruspõlves toetanud liberaalse teoloogia seisukohti (täpsemalt ta neid seisukohti ei kirjelda), kuid nendest üliõpilaspõlves kaugenenu. Samas olid ta vaated mõjutatud nii Ritschlist kui Kaftanist ja orientatsioon selgelt praktilisel kristlusel. 1920. a oli Rahamägi Berliinis Kaftani juures end täiendanud, kuulates samas ka Reinhold Seebergi, Ernst Troeltschi, Paul Tillichi jt tolle aja silmapaistvate teoloogide loenguid. Tunnetusteoreetilises küsimuses toetas Rahamägi tema kolleegi prof Konrad Grassi sõnul Auguste Sabatierist mõjutatuna kriitilist sümbolismi, mille kohaselt ei saa inimene adekvaatselt kirjeldada absoluutset olemust, vaid ainult mõistukujuliselt. Absoluutse olemasolu on talle seejuures väljaspool kahtlust. Dialektilisse teoloogiasse suhtus Rahamägi ettevaatlikult, sest pidas seda alles arenevaks suunaks, mis oli tema sõnul liikumas „radikaalse müstika ja evangeeliumi vahel.” Karl Barth polnud tema sõnul suutnud teoloogias valitsevat kriisi lahendada, vaid oli seda veelgi kriitilisemaks muutnud. Dialektilise teoloogia n-õ eestkõnelejaks oli alates 1930. a-te algusest Elmar Salumaa. Tema kaasaegne Uku Masing nägi selles Salumaa soovi „saada kuulsaks ja mõne uue voolu isaks.” 1933. a avaldatud artiklis kirikust rahvusliku kultuuri-probleemina arvustas Salumaa liberaalset teoloogiat, iseloomustades seda kui ristiusu põhitõdede redutseerimist inimese intellektile „enam-vähem vastuvõtavaiks isiksusehar-mooniat kaunistavaiks üldreligioosseiks mõttekildudeks”. EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 23., 24. ja 25. jaanuaril 1933, 3; Elmar **Salumaa**. Kirik rahvusliku kultuur-probleemina. *Usuteadusline Ajakiri* 2/1933, 36–37; Hugo Bernhard Rahamägi. *Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku piiskop. 50 a. sünnipäevaks*. Tallinn: Eesti Kirik, 1936, 64; Uku **Masing**. *Uskuda, elada. 59 kirja Kiivitile*. Tartu: Ilmamaa, 2006, 61; Vihuri 2007a, 30–31, 352.

⁸⁸⁷ EAA, f 2264, n 1, s 27, l 15.

Inimese nägemata hing on oma tegevuses teistsugune kui mõistus. Inimese teadmine ripub asjade külles, mis meelte kaudu vastu võetavad, tunduvad on. Mis sellest väljaspool seisab, on kõik mõistmata mõistatus teadusele. Sellepärast saame aru, mispärast teadus ei saa mitte tegemist teha mitte asja oluga, vaid tema tegevus peab piirduma asjade ilmuvustega, nende väliste vormidega. Hing ei pane omalt poolt välist loodust tähelegi. Ta on ise nägemata ja tema varad on nägemata. Ta on ise jumalikku sugu arusaadav et ta püüd on kiinduda jumalasse. Ja selle hinge kiindumuse vili on usk – religion. Usu loomise sündimise koht on sellepärast inimese hinges, mitte mõistuses, teaduses. Ma ütlen usu loomulik sündimise koht on hing sellepärast, et võiks otsida usule aset ka inimese vaimu töö sünnitusest – mõistusest. Halvakõlaline kuulsus sellel alal on ratsionalismil – mõistuse usul, valgustususul. Inimese mõistus ei või Jumalat mitte leida. [---] Ratsionalism – kas vanaaegne ehk moodne – ei leia mitte Jumalat, vaid tema valmistab seda oma mõistusega nagu loodusrahvad kivist ehk puust, nõnda loovad ratsionalistid ise omale Jumala kuju oma mõistuse soovide kohaselt. Seda võib ainult usu sorrogaadiks – aseaineks pidada. Samasugune on lugu nende usuga, kes mõnest vanast rahvuse kolikambriist mõne muinasvara usualal välja toovad ja seda elustada katsuvad – nagu nõndanimetatud Taara usk. See võib ju usu kaotanutele mängukanniks ja ajaviiteks olla, aga ei ole mitte usk, vaid on usumängimine.⁸⁸⁸

Etteruttavalt olgu märgitud, et rõhuasetused Kuke ja Rahamäe seisukohtade esitamises kirikukorraldusliku diskussiooni kestel muutusid. Nii on konteksti mõistmine seisukohtade avaldamisel väga oluline. Kas ja millisel määral peegeldas rõhuasetuste muutus seisukohtade arenemist, on omaette küsimus. Pigem tuleb kiriklik-konfessionaalse voolu vaimulike puhul taas kord rõhutada õpetusküsimuste teisejärgulisust ja pidada esmatähtsaks kirikukorralduslike küsimuste käsitlemist. Sellega seoses muutus kirikupoliitilise võitluse käigus kirikus eksisteerivate eri seisukohtade tajumise ja talumise lävi, mis võib pahatihti jätta mulje vaimulike eneste seisukohtade muutumisest.

Kiriklik-konfessionaalse voolu seisukohad Kristusest järgivad õp Variku sõnul täielikult „kiriku usutunnistuskirjade seisukohta Jeesuse tõsise inimlikkuse suhtes”. Jumal on end Jeesuses „täielikult” ilmutanud, „andnud oma enese pre- ja posttekstisistentse poja”. Viimast selgitab Rahamägi kui Kristuse ülestõusmist ja eksisteerimist igavesest ajast igaveseni.⁸⁸⁹ Varik tsiteerib 1927. a avaldatud kiriklik-konfessionaale voolu esindajatest koosneva kirikuvalitsuse seisukohta, mille kohaselt on „Kristuse neitsist sündimist ja surnust ülestõusmist, nagu see Pühas Kirjas seisab ja nagu seda Evangeeliumi Luteri usu kirik õpetab.” Teisisõnu asusid nad 1920. a-tel vaidlusi põhjustanud Jeesuse neitsisünni ja ihuliku ülestõusmise küsimuses neitsisünni ja ihulikkude ülestõusmist toetaval positsioonil.⁸⁹⁰ Kokkuvõtvalt kajastub kiriklik-

⁸⁸⁸ *Ibid.*, 139.

⁸⁸⁹ Varik 1939, 48.

⁸⁹⁰ EK, nr 23, 9.6.1927, 178. Eesti Evangeeliumi Luteri Usu kiriku Konsistooriumi otsus Tallinna Püha-Waimu koguduse õpetaja Theodor Tallmeistri süüdistuse asjas. Samas tuleb mainida, et sellesõnalise selgitusega võis põhimõtteliselt nõus olla õp Tallmeister, kes Kristuse neitsisünni ja ihulist ülestõusmist eitas. Kiriklik-konfessionaalse ja liberaalse voolu seisukohtades kristoloogiast valitsevat lõhet peegeldab 1927. a toimunud brošüürisõda ja selle käigus esitatud argumendid.

konfessionaalse voolu seisukoht Rahamäe 1925. a Põllule adresseeritud kirjas, milles ta kirjeldab oma usulisi seisukohti: „Sest sisuliselt tead sina, et mina nii samuti nagu sina elava ülestõusnud Issanda sisse usun, kes nii nagu sind, ka mind on lepitatud.”⁸⁹¹

Tagasi tulles kiriku ametliku häälekandja väljaandmise juurde, tuleb esiteks märkida, et kirikliku ajalehe loomise küsimuse oli ülemsuperintendent Kentmann tõstatanud oma sõnavõtus juba 1919. a toimunud teisel kirikukongressil.⁸⁹² 1921. a kirikupäeval moodustati kirikliku ajalehe küsimuse lahendamiseks kolmeliikmeline komisjon. Küsimuse päevakohasuse üheks põhjuseks oli tõenäoliselt ajalehe Meie Kirik taandumine üldkiriku mitteametliku häälekandja positsioonilt.⁸⁹³ 1922. a kirikupäeval oli häälekandja küsimus taas päevakorral, komisjoni referent praost Thomson esitas komisjoni ideena kava asutada kord kuus ilmuv ajakiri, milles oleks käsitletud eelkõige vaimulikke küsimusi, kuid Thomsoni sõnul oleksid seal tähtsal kohal ka koguduste elu kirjeldused ja koguduste teadaanded. Poliitilised teemad pidid kava kohaselt jääma väljaande veergudelt eemale. Kirikupäeval oli arutusel ka ajalehtede Meie Kirik ja Elu Vaod ühendamine ning selle tulemusena ühe ühise kirikliku väljaande asutamine. Piiskop Kuke sõnul tuli töötada selle nimel, et kiriklike väljaandeid oleks senisest rohkem. Sellest lähtudes asus kirikupäev toetama iseseisva ajalehe väljaandmist.⁸⁹⁴

1923. a-ks oli olukord õpetusküsimuste üle toimunud diskussiooniga seoses mõnevõrra muutunud. Õpetusaluste paragrahvi üle toimunud vaidluse käigus vastaspooltel asetsenud ajalehtede Meie Kirik ja Protestantline Ilm tõttu oli muutunud taustsüsteem ehk teisisõnu oli uuenenud positsioon, milles uue kirikliku ajalehe väljaandmist alustati. 1923. a oktoobris toimunud praostide koosolekul kirjeldas assessor Rahamägi kujunenud olukorda kui võõristavat: kirikus ilmusid küll mitmed väljaanded, kiriku ametlik ajaleht aga puudus. Põllu esitatud küsimusele vastates kirjeldas Rahamägi Eesti Kiriku usulist positsiooni kui teoloogiliselt positiivset ja käsitluselt objektiivset. Põllu küsimusele ajalehe usulisest positsioonist viitas Rahamägi ka 1923. a detsembris ilmunud ajalehe Eesti Kirik proovinumbris. Nädalalehe peatoimetajaks oli selle asutamisest peale Rahamägi. Eesti Kirik soovis tema sõnul olla kogu kiriku häälekandjaks, ühendajaks ja koondajaks. Ajaleht seisis „täiesti positiivselt ewangeeliumi alusel”, seejuures polnud esmatähtis mitte kiriku õpetus, vaid usuline elu. Need eesmärgid kajastusid muuhulgas ajalehe pealtnäha laiali-

⁸⁹¹ EELKKA, Eesti Misjoni Selts. Eesti Misjoni Seltsi äratusosakonna kirjavahetust 1920–1929, 24.3.1925.

⁸⁹² EELKKA, Eesti II Kirikukongressi protokoll Tallinnas 10., 11. ja 12. septembril 1919, 38p.

⁸⁹³ Komisjoni kuulusid praost Thomson, õp Tallmeister ja õp Raudkepp. EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku II Kirikupäeva protokoll Tallinnas 14., 15. ja 16. juunil 1921, 21p.

⁸⁹⁴ Kirikupäeval valiti uus häälekandja väljaandmise ettevalmistamisega seotud komisjon. Uus koosseis oli järgmine: praost Mohrfeldt, dots Tennmann ning õp Eugen Tannebaum. EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Kiriku III Kirikupäeva protokoll Tartus 13., 14. ja 15. juunil 1922, 9, 13p; Kaspars Šlihta, Priit Rohtmets. Eesti Kirik ja Svētdienas Rīts – Evangēliski Luteriskās baznīcas oficiālie laikraksti Igaunijā un Latvijā 1920–1925. *Čels* 60/2010, 114–115.

valguvas usulise aluse kirjelduses. Eesti Kirik soovis peatoimetaja sõnul küsida „Mida ütleb Jumal oma ewangeeliumis meile meie kiriku kaudu tänapäew?” ehk teisisõnu seada nii usu, kiriku kui ka riigielu ewangeeliumi valgusesse.⁸⁹⁵ Seega lähtus koondav ehk lepitav vool ja selle häälekandja kaasaja inimese vajadustest, nähes eesmärgina ewangeelisel alusel inimese usulistele küsimustele vastamist. See tähendas kogu kiriku liikmeskonna – 1922. a rahvaloendusele toetudes julges Rahamägi nimetada kirikusse kuuluvaks peaaegu kõiki Eesti elanikke⁸⁹⁶ – ja sellest tuleneva mitmekesisusega arvestamist. Ajaleht asetus nii usulist kui ka füüsilist positsiooni arvestades kiriku elu keskmesse. Praostide koosolekul nimetas Rahamägi ajalehe ülesandena ka kristliku kultuuri vastu huvi äratamist.⁸⁹⁷

Nagu eelnevalt mainitud, oli Rahamäe esitatud seisukoht avaldunud mitme teise vaimuliku ettekannetes ja kõnedes, kus rõhutati elavat usku ja ühes oma rahvaga arenevat kirikut. Need põhimõtted, mis olid kõlanud juba esimesel kirikukongressil, olid leidnud oma koha ka kiriku põhikirja muudetud õpetusaluste paragrahvi sõnastuses. Nii reformatsiooni kui ka protestantlik vaim olid algselt tähistanud just kirikuliikmetega arvestavat, südametunnistuse vabadust esindavat usuliselt elavat kirikut. Vastavad põhimõtted rakendati õpetusaluste paragrahvi lisatud viitega ka pühakirjale ja usutunnistustele. Seda üldkontseptsiooni, mida oli vajaduse korral võimalik tõlgendada väga avaralt ja mitmeti, täiendas Rahamägi Eesti Kiriku avanumbris üksikute vihjetega, mille tõlgendamisele võib samuti anda mitmesuguseid vastuseid. Näiteks väitis ta Lutheri ja teiste reformaatorite tegevust ning tähtsust kirjeldades, et Jumal oli nende kaudu viinud inimesi nende usulises tundmises „sammu edasi”. Sellega viitas ta sisuliselt võimalusele ning vajadusele hoida usku ja õpetust elavana, aga ka arenevana, eristudes nii alalhoidlikust voolust ja õpetuslike aluste ajatust antusest. Kirik ei tohtinud oma edenemises olla Rahamäe sõnul aga Lutherist luterlikum. Viimast vihjet võib tõlgendada kui eristumist liberaalsest voolust – kiriku areng ehk nn samm edasi pidi aset leidma teatud raamistiku alusel ehk teisisõnu pidi eksisteerima teatud tähenduses ja piirini objektiveeritud õpetuslik alus –, aga ka alalhoidlikust voolust, mis püüdis õpetuse reformatsiooniaegsele võimalikule tõlgendusele (mis oli ennekõike vormitud usutunnistuses) toetudes ning selle ajatust ja objektiivsust näidates olla pahatihti luterlikum kui Luther. Õigustatult kirjutab Rahamägi, et tema selgitusi võibki tõlgendada kui „wanameelsust, wabameelsust, laweerimist” ehk nii, kuidas keegi soovib.⁸⁹⁸ Rahamäe seisukoht iseloomustab kiriku koondava keskvoolu positsiooni, soovi otsida keskteed, praktikas aga ka seisukohtade võimaliku mitmekesisuse tunnistamist.

Seesama mitmekesisus peegeldus ka 1923. a kirikupäeval aset leidnud õpetusaluste paragrahvi üle toimunud hääletustulemustes. Kui 1925. a väitis Põld veendunult, et kiriku keskvoolu esindajad toetavad õpetusaluste paragrahvi sellist sõnastust, milles ei esine viidet protestantlikule vaimule, siis 1923. a kirikupäeva hääletustulemusi silmas pidades oli olukord kindlasti mõnevõrra teistsugune.⁸⁹⁹ Tallmeistri

⁸⁹⁵ EK, detsember 1923 (proovinumber), 3. Meie lugejatele.

⁸⁹⁶ Luteri kirikusse kuulus 1922. a rahvaloenduse põhjal 867 137 inimest, mis moodustas 78,3% kõigist Eesti elanikest. *Eesti oikumeenia lugu* 2009, 29.

⁸⁹⁷ EELKKA, Praostide koosolekute protokollid 1923–1935, 25.10.1923.

⁸⁹⁸ EK, detsember 1923 (proovinumber), 3. Meie lugejatele.

⁸⁹⁹ MK, nr 29, 22.7.1925, 232. Wabakiriku ootel.

sõnul olid protestantliku vaimu põhikirjas säilimise poolt antud 34 häält selgeks tunnistuseks liberaalse voolu esindajate ja selle häälekandja edukast tööst. Nii samastas ta viite protestantlikule vaimule ning selle põhikirjas säilimise toetamise liberaalse voolu platvormiga. Protestantlase Ilma töövõiduks julges Tallmeister selle kõrval nimetada ka erapooletute saadikute sedavõrd suurt arvu. Erapooletuid saadikuid, kelle arv ulatus eri kirjelduste järgi kuni 80-ni, tuleb pidada põhiliselt koondava voolu esindajateks, kes, nagu väitis ka Tallmeister, polnud protestantliku vaimu vastu vaenulikult meelestatud.⁹⁰⁰ Ehkki täpseid arve on võimatu nimetada, oli kiriku kõige arvukama, koondava voolu esindajate hulgas kindlasti ka neid, kes hääletasid paragrahvi põhikirjast kustutamise poolt. Küsimus oli seejuures nii teoloogiliste seisukohtade kui ka avaliku võitluse sallimises ning seeläbi kiriku huvide ja maine võimalikus kahjustamises.

1924. a alguseks, mil ajaleht Eesti Kirik hakkas korrapäraselt ilmuma, oli kirikus eksisteerinud kolme rühma esindajatel kõigil niisiis oma häälekandja. Et ajalehtede toimetajad olid teada andnud ka väljaande usulise positsiooni, mis on kiriku ametikandjate usuliste vaadete määramise üheks aluseks, on ajalehtede kaastöölised enamasti vastavate usuvoolude esindajad. See järeldus pole siiski absoluutselt kehtiv. Erandi moodustab ajaleht Eesti Kirik, mis andis oma mõtete esitamiseks võimaluse samuti liberaalse ja alalhoidliku voolu esindajatele. Seda ka kasutati. Nii võib Eesti Kiriku veergudel kohata mitme vaimuliku kirjatöid, kes avaldasid artikleid kas ajalehes Meie Kirik või Protestantline Ilm. Ehkki see suundumus 1920. a-te edenedes vähenes, väärib see siiski mainimist. Samuti tuleb esile tõsta ajalehtede Protestantline Ilm ja Meie Kirik vastutavate toimetajate Tallmeistri ja Põllu aukartustäratavat töövõimet. Umbes $\frac{3}{4}$ kahes ajalehes avaldatud artiklitest oli pärit nende kahe sulest.

Alates 1923. a jaanuarist välja antud ajalehe Protestantline Ilm kaastöötajate ring oli selle asutamisest peale nii mõnegi autori võrra suurenenud. Kui esialgu ilmusid ajalehes peamiselt Tallmeistri ja Tennmanni kirjutised, siis 1923. a jooksul lisandusid neile noorte vaimulike Anton Eilarti ja Voldemar Kuljuse jutlused ning usuteaduslikud artiklid. 1924. a lõpul teatas Tallmeister, et ajalehe toimetusse oli saadetud mitu kirjatööd, mille avaldamise korral palusid artiklite vaimulikest autorid oma nime mitte lisada. Tallmeister vastas, et ajaleht on end teoloogilistes küsimustes avalikult määratlenud, millest lähtudes on kõikidel autoritel kohustus end ausalt ja avalikult esitleda. Tallmeister keeldus varjunimede all esitatud artikleid avaldamast.⁹⁰¹

Artiklite autorsuse ja avaldamisega seoses väärib mainimist prof Kõpp, keda Tallmeister oli 1923. a jaanuaris ilmunud Protestantlase Ilma avanumbris nimetanud ajalehe võimaliku kaastöölisena. Tallmeistri sõnul oli Kõpp talle 1922. a detsembris saadetud kirjas teatanud, et peab ajalehe väljaandmist tingimata tarvilikuks ning oli lubanud ettevõtmist kaastööga toetada. 1923. a viimases numbris väitis Tallmeister, et Kõpp oli kirjatöödest tervislikel põhjustel ära öelnud ning püüdis kummutada arvamust, nagu soovinuks Kõpp ajalehest ja liberaalse voolu tegemistest eemale hoida.⁹⁰² Kiriku alalhoidliku ja liberaalse voolu vastasseisu arenedes hoidis Kõpp kirikus toimuvast võitlusest tõepoolest üha enam eemale, pidades seda nii teologi-

⁹⁰⁰ PI, nr 7, juuli 1923, 78. Kirikupäew ja protestantism.

⁹⁰¹ PI, nr 12, detsember 1924, 188. Kiriku häälekandja asi läheb juba liiale.

⁹⁰² PI, nr 12, detsember 1923, 134. Meie sõpradele.

liseks kui ka isikute vastasseisuks ning omavahelisest kemplemisest tulenevaid tagajärgi kiriku tegelikule tööle ja ülesannetele kahjulikuks.⁹⁰³ 1924. a lõpul oletas ka Tallmeister, et Kõpp soovib rahuliku inimesena „wõitluse palawikust, milles Prot. Ilm seni on seisma pidanud, eemale hoida.” Samas hindas ta teda endiselt vabameelse usuteaduse poolehoidjaks ja pidas teda „silmapaistvamate protestantlaste hulka” kuuluvaks, olles Kõpu esitatud seisukohtade ja tegevuse põhjal veendunud, et põhimõtted ning vaim, mida Kõpp esindab, ühtivad ajalehes Protestantline Ilm esitatud seisukohtadega.⁹⁰⁴ Ehkki Tallmeisteri viimase seisukohaga võib paljuski nõustuda, ei avaldanud Kõpp ajalehes Protestantline Ilm järgnevatel aastatel ühtegi artiklit. 1925. a vastu võetud UNLS kehtestamise järel, kui mitmed kogudused registreerisid end üldkirikust eraldiseisvalt, kaitses Kõpp üldkiriku positsiooni, rõhutades rahvakiriku kontseptsioonile toetudes vajadust koondada kirikusse eri vaadete esindajaid.⁹⁰⁵ Liberaalse voolu esindajad suhtusid Kõppu ka järgnevatel aastatel hästi. Nagu mainitud, nimetas Tallmeister Kõppu tema 50. juubeli puhul 1924. a avaldatud artiklis üheks silmapaistvamaks protestandiks; koondava voolu üks juhte, prof Rahamägi, tituleeris teda liberaalse voolu esindajate väidetele toetudes koguni voolu „pühikuks” ja „patroniks”.⁹⁰⁶ Kõpp tundis liberaalse voolu võitlusviisi kohta esitatud kriitika kõrval nende seisukohtade vastu tõepoolest teatud sümpaatiat. Ühiseks aluseks oli üldmõistelise sallivuspõhimõtte ja hingelise eripära ning üksikisiku usulise kogemuse teadvustamine ja tähtsustamine ning sellega seoses ka nn kirjatähe usu asendamine nn elava usuga. Kõpp kõneles nagu Tallmeisteri usuteaduslikust uurimistööst kui inimlikust vahendist Jumala kõne ehk kristlike ajatute tõdede mõistmiseks, nähes usuteaduse ülesandena pilgu avardamist ja usuteadust nende hulkade laiendajana, „kes tõesti mõistavad Jumala kõnet ja saavad sellest ajat ning jõudu elamiseks ja teotsemiseks.”⁹⁰⁷ Otseselt ja avalikult ta end ühegi vooluga aga kunagi ei sidunud.

⁹⁰³ KM EKLA, f 186, m 67:21, l 10–11.

⁹⁰⁴ PI, nr 12, detsember 1924, 184. Tegelikult usutead. professor J. Kõpp.

⁹⁰⁵ Üliõpilasleht nr 6, 15.6.1926, 86. Kirik ja rahvuslik mõte.

⁹⁰⁶ Rahamägi 1939, 10; Saard 2008, 76.

⁹⁰⁷ Kõpu usuliste seisukohtade kirjeldamiseks on paslik kasutada tema enese kirjeldusi: „Jumal ei ole sidunud ega seo ennast inimlike sõnade puudulikkuse külge, veel vähem üksikute kirjatähtede külge. „Vaim on see, kes teeb elavaks...” (Joh. 6,63). [--] Piibel oma vaimult on igaviku sõna. Vormiliselt kõneleb ta igapäevale tema keeles, mitte ainult ühes, nii-öelda ainulubatud või eesõigustatud keeles, sisuliselt astub ta igapäevale lähedale tema elamuste, kogemuste ja eluvaate teel, saades nõnda antud korral igaviku sõnaks, Jumala Sõnaks sellele, kes temale oma südame avab... Inimlikud elemendid, tingitud inimesest, kes oma vahenditega on edasi andnud Jumala ilmutatud sõna, ei halva, kõnelemata hävitamisest, Sõna, mis loob elu... . Teoloogia ei ole ega tohi olla inimesest Jumala juurde viiva tee kinnipanijaks, vaid peab olema inimesele abiliseks tee leidmisel ja selle kindlal käimisel läbi inimliku mõtte tekitatud takistuste otse Jumala juurde, ainsa vahemehe, Jeesuse Kristuse kaudu.” Teaduse ja usu vahekorra kohta ütleb Johan Kõpp järgmist: „Ratio – mõistus – ei ulatu kõige juurde, mis on olemas. Ta avastab küll pidevalt uusi nähtusi, aga inimese hinges (vt. usupsühholoog William James) on ikkagi aset ka teataval müstikal, mis on väljaspool teadmist ja tajumist otseses mõttes. Müstika on usu asi, mitte teadmise ja teaduse asi! Ka ristiusul on oma müstika, valdkond kuhu ratio ei ulatu. See on usu objekt ja sinna ulatuvad usu juuredki inimese olemuses. Müstikast osasaamine on aga alati subjektiivne, seega mitte ette kirjutatud ja mitte

Ajalehes Meie Kirik ilmusid peale väljaande toimetaja ja peamise autori praost Põllu kirjutistele misjoniteemalised artiklid Märjamaa koguduse õpetaja Oskar Mederi, misjonär Leonhard Blumeri, Tõstamaa õpetaja Immanuel Eduard Nikolai Hahli, Valjala koguduse õpetaja Gustav Pundti ning EMS sekretäri õp Bidderi sulest, jutlusi ja vaimulikke artikleid avaldasid praostid Hoffmann ja Haller, õp Kurt Kentmann, õp Bäuerle, köster Adam Hürri, Põlva koguduse õpetaja Johann Christoph Shwartz, Kanepi koguduse õpetaja Friedrich Heimann, Rapla koguduse õpetaja Joosep Liiv. Võrreldes 1920. a-te algusega oli 1924. a-ks ajalehes kirjatöid avaldanud kiriku ametikandjate arv mõnevõrra vähenenud. Seda süvendas 1923. a detsembrist ilmuv kiriku ametlik häälekandja Eesti Kirik, millega laienes võimalus vaimulike kirjatöid avaldada. Teisalt oli selle põhjuseks tõsiasi, et EMS koos oma häälekandjaga esindas kirikus ühte kindlat teoloogilist seisukohta. Ajalehe usulist alust oli Põld mäletatavasti toonitanud artiklis, mis avaldati 1923. a oktoobris toimunud misjonipäevade järel, samuti oli see esitatud 1923. a detsembris ilmunud artiklis „Meie Kiriku seisukoht ja seisukord”. Kolmandas, EMS ja selle häälekandja seisukohti avaldanud kirjutises – esimest korda oli sama nime kandnud artikkel ilmunud 1921. a jaanuaris – manifesteeris praost Põld, et ajaleht ei saa olla kogu kiriku häälekandjaks, sest esindab ühte teoloogilist voolu, „nimelt seda kõige wanameelsemat ja alalhoidlikumat.”⁹⁰⁸ Ajalehe Eesti Kirik väljaandmisega muutus ka EMS häälekandja sisu, kahanes koguduste ja praostkondade kirikliku elu ülevaadete arv, suurenes aga õpetusaluste vaidlusega seotud artiklite hulk, mille kõrval ilmus varasemaga võrreldes arvukamalt ka tõlkeid. Põhiosa kirjatöid pärines soome ja saksa keelest, tõlkitajateks Põllu kõrval Hoffmann ja Kentmann. Ajalehe Eesti Kirik ilmumiselega vähenes kuuendiku võrra EMS häälekandja tellijate arv, mis tekitas Põllu sõnul ajalehe väljaandmisel raskusi. 1924. a maikuu asus ajalehte majanduslikult toetama seltsi kodumisjoni haru. 1924. a annetas kodumisjoni haru koguni poole oma tulust ajalehe väljaandmiseks.⁹⁰⁹

Nii Protestantlise Ilma kui ka Meie Kiriku toimetajad väljendasid 1924. a jaanuaris kiriku ametliku häälekandja väljaandmise üle rõõmu. Õp Tallmeister kutsus Eesti Kirikut üles kirikut paremasse valgusesse tõstma ning tervitas ajalehe sihti panna rõhku usulise elu kirjeldamisele ja edendamisele. Eraviisiliselt olid Eesti Kiriku „juhtivad ringkonnad” talle teatanud, et ajalehe toimetus kavatseb Protestantlise Ilma väljaandjatega püsida sõbralikes suhetes, soovides saada kõikide kirikus eksisteerivate voolude ühendajaks. Tallmeister toonitas ajalehete erinevaid ees-

kõigile ühtlasel kujul. [---] Nagu inimeses on vaim ja hing üheskoos ja üheväärsed, nõnda ka ratio ja müstika – teadus ja usk – võivad elada üksteisega heas vahekorras samas indiviidis. Oma isiklik müstika ei anna õigust halvustada või hukka mõista teise müstikat, samuti ei ole seda lubatud teha oma isiklikust ratio’st lähtuva ilme tõekspidamistel. Iga tungimine teise inimese usumaailma ja usu elu saladustesse on lubamatu, samuti sorimine teise inimese südametunnistuses, niivõrd kui see on seotud ja johtuv inimese usulistest elamustest, kokkupuutumistest elava Jumalaga.” Johan **Kõpp**. Kiriku ylesandeid praegusel ajal. *Usuteaduslik Ajakiri* 3/4, 1939, 76–77; Johan **Kõpp**. *Mälestuste radadel III*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1969, 23–24; Kõpp 2009, 120.

⁹⁰⁸ MK, nr 49, 5.12.1923, 386–387. Meie Kiriku seisukoht ja seisukord.

⁹⁰⁹ MK, nr 23, 4.6.1923, 179. E. Misjoni Seltsi kodumisjoni haru.

märke ja nägi seetõttu helget tulevikku mõlemale ajalehele.⁹¹⁰ Põld avaldas lootust, et uus väljaanne annab paljudele kirikutegelastele, kes seni vaikinud, võimaluse kirikuelu edendamiseks sulg haarata.⁹¹¹

Ajalehe Eesti Kirik peatoimetaja assessor Rahamäe kõrval avaldasid ajalehes selle esimesel ilmumisaastal jutlusi piiskop Kukk, ajalehe vastutav toimetaja õp Sommer, Jõhvi koguduse õpetaja Varik, Vigala koguduse õpetaja Ferdinand Jürgenson, Urvaste koguduse õpetaja Jaak Valk, Türi koguduse õpetaja Paul Kuusik, Rapla koguduse õpetaja Joosep Liiv, Viljandi Pauluse koguduse õpetaja Lattik, Martna koguduse õpetaja ja Lääne praost Haller, Võru praost Friedrich Ederberg, Väandra koguduse õpetaja Nuudi, Helme koguduse õpetaja Uustal, Noarootsi koguduse õpetaja Tannebaum, Sangaste koguduse õpetaja Sternfeldt, Märjamaa koguduse õpetaja Meder, Narva Peetri koguduse õpetaja Gustav Kiviste, Tori koguduse õpetaja Reitag, Tartu ülikooli kuraator Peeter Põld, Keila koguduse õpetaja Ado Kõögardal, Vastseliina koguduse õpetaja Aunverdt, Kanepi koguduse õpetaja Heimann, köster Johann Aumann ja Rõuge koguduse õpetaja Valter Viks. Kirikuelu ülevaateid, kirikuelu küsimusi käsitlevaid artikleid ja kiriku komisjonide töö aruandeid avaldasid Rahamägi, praostid Põld ja Haller, õp Sternfeldt, köster Heinrich Anniko ja õp Aunver. Usuteaduslikke kirjutisi ilmus 1924. a Aunveri ja Valga Peetri koguduse õpetaja Arnold Tammiku sulest. Esitatud nimekirjast nähtub, et kiriku ametliku häälekandja ümber koondunud ja selles kirjatöid avaldanud isikute arv oli juba väljaande esimesel aastal liberaalse ja alalhoidliku voolu häälekandjates kirjutisi avaldanud kiriku ametikandjate ja kirikuliikmete omast tunduvalt suurem.

Vaatamata ajalehe avanumbris esitatud soovile eri voolusid koondada, tõi ajalehe väljaandmine endaga juba 1924. a märtsis kaasa Protestantlise Ilma ja Eesti Kiriku peatoimetajate suhete pingestumise. Ülekantuna alalhoidlike ja liberaalsete vaimulike vahelistele suhetele oli samasugune reaktsioon järgnenud ka 1923. a ilmunud ajalehe Protestantline Ilm avanumbrile. Et häälekandjate veergudel puhkenud kiriku ametikandjate vaheline tüli toimus avalikus ruumis, mõjutas see vaimulike omavaheliste suhete kõrval ka õpetusküsimuste ning kirikukorralduse üle toimunud vaidlust – kokkupõrked tihenesid. Koondava ja liberaalse voolu esindajate vahelise arvamuste vahetuse ja esimeste kokkupõrgete kõrval iseloomustasid 1923. ja 1924. a kirikupäevade vahele jäävat aega kiriku alalhoidliku ja liberaalse tiiva esindajate üha pingelisemaks muutuvad suhted, mis jõudsid üha enam avalikkuse ette ja mõjusid seda raskemalt.

1924. a veebruaris ilmus ajalehes Eesti Kirik Villem Reimani sünniaastapäeva ja sellega seotud mälestusürituste puhul pikem ülevaade tema tegevusest, tähtsusest ja võitlustest, mida ta oli pidanud. Väidetele, et „kiriklaste” seas oli Reimani peetud usuliselt liiga vabameelseks ning et ka kaasajal on kõlanud väited, mille kohaselt oleks ta kindlasti olnud radikaalide ehk Rahamäe sõnul usu ja kiriku hävitajate seas, vastas Rahamägi, et Reiman oli oma jutlustes olnud positiivne, teoloogilistelt vaadetelt Tartu ülikooli süstemaatilise usuteaduse professori Alexander Konstantin

⁹¹⁰ PI, nr 1, jaanuar 1924, 11. „Eesti Kirik”.

⁹¹¹ MK, nr 1, 2.1.1924, 5. Kiriku häälekandja.

von Oettingeni seisukohtade pooldaja, vaimulaadilt pietistlik ja tunnetuses askeetlik.⁹¹²

Vaidlus Reimani ühiskondliku ja kirikliku tegevuse ning selle tähtsuse üle, milles peegeldus suhtumine tema usulistesse vaadetesse, oli alanud juba 1924. a jaanuaris toimunud usuteadlaste konverentsil, kui praost Põld avaldas Reimani vähestele tuntusele viidates soovi mälestuspäevale sedavõrd suurt tähelepanu mitte pöörata.⁹¹³ Sellele hinnangule olid konverentsil vastu astunud mitmed vaimulikud eesotsas piiskop Kukega, samuti pahandas see Tallmeistrit, kes asus Põllu hoiakut teravalt arvustama.⁹¹⁴ Rahamäe artikli ilmumise järel hakkas Tallmeister kritiseerima ka Rahamäe esitatud seisukohti. Väitlus, mis ajaleheveergudel aset leidis, on tõestuseks koondava voolu üha selgepiirilisemalt avaldunud eristumisest. Märkimist väärrib asjaolu, et Reimani isikut ja tema tegevust tähtsustasid peaaesjalikult liberaalse ja koondava voolu esindajad, kes olid kiriku loomisel seisnud ühiselt nende põhimõtete kaitsel, mille eest oli rahvakiriku korraldusest kirjutades ja kõneldes seisnud Reiman. Ehkki Reimani mälestuspäeva puhul kirjeldati ka tema kirikukorralduslikke vaateid ja kavasisid – piiskop Kukk kõneles mälestuspäeva jutluses Reimani püüust „kirikut rahvalikuks teha, rahvas ise pidi usu elu kandja olema ja kirikut walitsema ja korraldama, kuna regulatiivid kui sunninõud kaduda pidid tulema” –, pühendati õpetusküsimuste aktuaalsuse tõttu palju leheruumi Reimani usuliste vaadete üle diskuteerimisele.⁹¹⁵

Tallmeister kirjeldas Reimani kui teoloogiliselt vabameelset, kes oli usuküsimustes asunud temast mitmeski suhtes liberaalsemal seisukohal.⁹¹⁶ Ta meenutas

⁹¹² EK, nr 9, 28.2.1924, 34. Mõni sõna W. Reiman'ist ja tema mälestamisest. Alexander von Oettingeni osa Reimani vaadete kujundajana mainis Reimani mälestusbrošüüris ka Peeter Põld. Peeter Põld. Kes oli meile Willem Reiman? – *Willem Reimani mälestuseks*. Tartu: 1924, 5–6.

⁹¹³ Reimani mälestuse jäädvustamisega on seotud veel teinegi sekeldus. Nimelt oli 1923. a tegevust alustanud Villem Reimani mälestuse jäädvustamise komitee esindaja pöördunud konsistooriumi poole palvega nimetada komitee asemikku üks kiriku esindaja. Konsistoorium määras kiriku alaliseks esindajaks prof Kõpu. 23.10.1923. a teatas Kõpp oma soovist sellelt kohalt tagasi astuda. Ühtlasi soovis ta end taandada agendakomisjonist. Olukord, mida Kõpp kirjeldas kui muudatuste aega, mil kiriku nägu pole veel välja kujunenud, tegi tema sõnul jumalateenistuse korra muutmise lähiajal võimatuks. Tegelikult oli Kõpu alalise esindaja mandaat Reimani mälestuskomitee esindajana juba 5. septembril muudetud. Kiriku esindajaks oli määratud assessor Rahamägi. Et Kõpule polnud sellest teatatud, ja ta oli sellest teada saanud mälestuskomitee kaudu, tekitades sel moel piinliku olukorra, andis ta 12.11.1923 konsistooriumile saadetud kirjas solvunult teada, et loeb end kõikidest kiriku komisjonidest lahkunuks. Sellega astus Kõpp täielikult kirikuelu juhtimisest kõrvale. EELKKA, Villem Reimani mälestamise komitee, 26.2.1923, 23.10.1923, 7.11.1923.

⁹¹⁴ PI, nr 2, veebruar 1924, 28. Selleaastane üleriikline usu teadlaste konverents.

⁹¹⁵ EAA, f 2264, n 1, s 37, l 7.

⁹¹⁶ Riho Saard on väitnud, et liberalism sobis neile, kes taotlesid ühiskonna, sh kiriku reformimist. Selles tähenduses olid tema sõnul liberaalid nii Reiman kui ka Jakob Hurt. Samas väidab Saard, et liberaalse teoloogiaga „polnud neil midagi pistmist”. Reimanist monograafia kirjutanud August Palm on tema usulisi vaateid kirjeldades osutanud vennastekoguduse vaimsuse kõrval ka liberaalsetele mõjudele: „Ta tellis ja luges näiteks vabameelset teoloogilist ajakirja „Die Christliche Welt” ja sai sealt uusi mõtteid. Ta polnud küll vabameelsete jünger, kuid

1911. a Viljandi praostkonna õpetajate konverentsi, kus Reiman oli ainsana nõus-
 tunud Suure-Jaani õpetaja Rosenbergi ettekandes lõpuaja märkidest (2Ts 2,2)
 esitatud seisukohaga, et eshatoloogilised ettekujutused olid oma aja vaadetest välja
 kasvanud ning nad pole absoluutseks täitmiseks. Rosenbergi ja Reimani oli seetõttu
 nimetatud otsesõnu ja pilkavalt ketseriteks.⁹¹⁷ Rahamäe artiklis esitatud seisu-
 kohtadest riivas Tallmeistrit viide radikaalidele kui kiriku lõhkujatele ja lammuta-
 jatele. Tema sõnul polnud kahtlustki, et need vihjed olid esitatud just Protestantlise
 Ilma ja liberaalse voolu toetajate suunas, sest Protestantline Ilm oli ainus Eestis
 ilmuv ajaleht, kus seni oli radikaalseid seisukohti avaldatud. Tallmeister avaldas
 ühtlasi imestust seni mõõdukat positsiooni esindanud Rahamäe süüdistuste ja
 ülesastumise üle, väites, et Rahamäe seisukohad ei mõju mitte koondavalt, vaid
 pigem lahutavalt. Ajalehe Eesti Kirik positsiooni kritiseerides mainis ta muuhulgas
 selle poliitilist kallutatust. Nimelt oli Eesti Kirikul Tallmeistri sõnul poliitilistes
 ülevaadetes liiga „erakondlik maik juures.”⁹¹⁸ Nii vihjas Rahvuslik Vabameelse
 Partei ridadesse kuulunud Tallmeister, et kiriku ametlik ajaleht esindas kord otse-
 semal, kord kaudsemal moel Kristliku Rahvaerakonna seisukohti. Mõnevõrra ärrit-
 tunud Rahamägi tõrjus süüdistusi väitega, mille kohaselt olid Tallmeistrit riivanud
 vihjed olnud suunatud hoopis kiriku parempoolse tiiva ehk konservatiivsete kiriku
 ametikandjate seisukohtade arvustamiseks, sest just nemad olid Reimani süüdistanud
 vabameelsuses ning viidanud Reimanile kui usu ja kiriku hävitajale. Rahamägi asus
 oma vastulauses kritiseerima Tallmeistri kriitilist ja kahtlustavat suhtumist
 ametivendadesse.⁹¹⁹ Alates õpinguaastatest Tartu ülikooli usuteaduskonnas tihedates
 ja sõbralikes suhetes olnud ning kiriku algusaastatel KKIESis aktiivselt koostööd
 teinud Tallmeistri ja Rahamäe 1924. a märtsis avaldatud artiklid olid kahe vaimuliku
 vastasseisu avalöögiks.⁹²⁰ Esimese kokkupõrke järel suhted paranesisid, kuid terav-
 nesid taas 1925. a, kulmineerudes 1927. a nn brošüürisõjaga. Eesti Kiriku positsiooni
 ei arvustanud üksnes Tallmeister. 1. mail 1924. a toimunud praostide koosolekul
 väitis Rahamägi, et Eesti Kiriku vastu olid end negatiivselt häälestanud mitmed
 vaimulikud, kes olid kantslis ajalehe vastaseid loosungeid hüüdnud.⁹²¹

võttis neilt mõndagi vastu. Vabameelsed rõhutavad mõistuslikkust, kuna Reiman oli enam
 hernhuutlikult tundeline tüüp. Teda kiskus kaasa vennastekoguduse hingesoojus. Vennaste-
 koguduse hindamine pärines vagast isakodust. Ka välismaal reisisid ta külastas hernhuute.”
 Piiskop Kukk on lisanud, et Reimani jaoks polnud dogmaatilised küsimused ja õpetuslaused
 mitte esimesel kohal. Tema sõnul leppinud Reiman hõlpsasti ka vabakogudustega ja kasutas
 heameelega baptisti jutlustaja Charles Haddon Spurgeoni töid, millest ta lugu pidas. Hurda
 suhtes tuleb Saardiga nõustuda. Hurt kirjeldab oma eluloos kiindumist ratsionalismi ning
 sellest loobumist ja „lihtsa lapseliku piiblistiusu juurde” naasmist. Selle põhjuseks oli tema
senior’i Otepää koguduse õp Moritz von Kauzmanni ratsionalistlikud vaated ja neis pettu-
 mine. EAA, f 2264, n 1, s 37, l 3; August **Palm**. *Villem Reiman*. Tartu: Ilmamaa, 2005, 89;
 Jakob **Hurt**. *Looja ees*. Koostaja Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2005, 18; Saard 2008, 55.

⁹¹⁷ PI, nr 3, märts 1924, 35. Willem Reiman’i mälestuspäeva.

⁹¹⁸ PI, nr 4, aprill 1924, 61. Kas seda „koondamiseks” tarwis oli?

⁹¹⁹ EK, nr 20, 15.5.1924, 80. Wastuseks „Protestantlisele ilmale”.

⁹²⁰ EK, nr 50, 15.12.1927, 397. Positiivne, rsp. neopiblistlik wool Eesti kirikus.

⁹²¹ EK, nr 19, 8.5.1924, 75. Kiriku elu. Praostide koosolek.

2.7. Algatus liberaalse voolu esindajate tagandamiseks

Rahamäe ja Tallmeistri vastasseisu kõrval sai 1923. ja 1924. a kirikupäeva vahelisel ajal alguse ka teine 1920. a-tel avalikkuse tähelepanu köitnud ning kirikuvalu mõjutanud protsess, mis pingestas kiriku keskvalitsuse ja voolude esindajate suhteid. Selleks oli liberaalse voolu vaimulike ametist tagandamine ehk nn ketseriprotsessid.

Tallmeister oli 1923. a juulis toimunud kirikupäeval aset leidnud vastasseisu ja uue konsistooriumi koosseisu valimisi kirjeldades tulevikku vaatavalt küsinud, kas Põllul on kirikuvalitsuse liikmena kavatsus nn ketseriprotsesse läbi viima asuda ning kas tal on selles edu saavutamiseks teiste konsistooriumi liikmete seas vajalik poolehoid.⁹²² 1923. a oktoobris sai ta kahest küsimusest esimesele vastuse. 8. oktoobril 1923. a saatis Põld kirikuvalitsusele kirja, et viidata kuu aega varem, 9. septembril, Jüri kirikus üles astunud kandidaat Voldemar Kuljuse võimalikele eksimustele, s.t agendas sätestatud kiriklike talituste korra eiramisele. Esiteks oli Kuljus jumalateenistusel asendanud patutunnistuse ühe enda kirjutatud luuletusega, mis oli avaldatud ka ajalehes Protestantline Ilm, teiseks oli Kuljus Põllu hinnangul jutluses kirjakohest kõrvale kaldunud, ja lõpuks polnud ta kinni pidanud matusetalituse korrast. Kohalike elanike kaebuste kõrval, millele Põld kaebekirjas viitas, rõhutas ta kasvavat korralagedust ja allumatust kirikliku korra ehk kari suhtes, mida selliste juhtumite esilekerkimine tema hinnangul üha selgemalt tõestas. Põld võrdles Kuljuse üleastumist Ida-Harju praostkonnas ilmsiks tulnud lubamatu koduse armulaua jagamisega. Tema jaoks mõjus tõenäoliselt kõige ärritavamalt kuuldus, nagu oleks Kuljus oma jutluses kriitiliselt viidanud Ida-Harju praostkonnale, kus tehtavat Kuljuse sõnul „värskemate tuulte puhangutele” takistusi.⁹²³

Põld esitas kaebuse ajal, mil kandidaat Kuljusel seisis ees vaimulikuks ordineerimine. Vastavasisulise avalduse oli 1922. a usuteaduskonna lõpetanud Kuljus esitanud 1. oktoobril 1923. a.⁹²⁴ Kuljus oli oma prooviaastat alustanud Tartu Pauluse koguduses õp Habichti juures, jätkates kolme kuu möödudes, alates 1. jaanuarist 1923. a, Tartu ülikooli koguduse eesti pihtkonnas õp Rahamäe juures. Viimane esitas 10. septembril konsistooriumile kandidaadi iseloomustuse, milles tõstis esile tema innukust ja mainis ka tema teoloogilisi seisukohti. Iseloomustus lõppes sõnadega: „Selle peale vaatamata, et kand. Kuljus teoloogiliselt pahemal tiival seisab, võiks teda kiriku teenistusse ordineerida.”⁹²⁵ Ehkki Kuljus oli oma vaadete esitamises olnud aus ja kuigi Rahamägi toetas tema ordineerimist, märgib Riho Saard õigustatult, et Kuljuse ordineerimine polnud tema usuliste vaadete tõttu sugugi iseenesestmõistetav.⁹²⁶ Selle tõestuseks olid tema ordineerimisega seotud küsimused arutusel kõigil kolmel 1923. a oktoobris toimunud kirikuvalitsuse istungil. 2. oktoobril toimunud istungil

⁹²² PI, nr 7, juuli 1923, 78. Kirikupäev ja protestantism.

⁹²³ EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi evangeeliumi luteriusu usutunnistuse aluselt kõrvale kaldumises ja kiriku seaduslikule korrale mittealistumises 8.10.1923–3.12.1936, 8.10.1923; PI, nr 9, september 1923, 89. Halasta; Saard 2008, 139.

⁹²⁴ EELKKA, Voldemar Kuljuse isikutoimik, 1.10.1923.

⁹²⁵ *Ibid.*, 10.9.1923; Saard 2008, 68–69.

⁹²⁶ Saard 2008, 66.

esitas piiskop Kukk küsimuse, kas Kuljus võiks teenida Tallinna praostkonnas vikaarõpetajana. Ettepanekule järgnes pikem arutelu, mille tulemusena otsustati Kuljuse vikaariks määramist mitte toetada, seevastu anti talle võimalus kandideerida õpetajaametisse. Mõni päev hiljem oli küsimus arutusel Tallinna vaimulike koosolekul, kus see samuti poolehoidu ei pälvinud.⁹²⁷ Küsimus lahenes Tallmeistri sekkumise järel, kes tegi ettepaneku määrata Kuljus Pühavaimu koguduse abiõpetajaks. Kuljusel oli Tallmeistri sõnul soov tervislikel põhjustel asuda tööle Tallinnast väljaspool, nii nägi ta vastavat ametikohta ajutisena.⁹²⁸ 9. oktoobril 1923. a toimunud konsistooriumi istungil otsustati Tallmeistri ettepanekuga nõustuda, Kuljus ordineerida ja kinnitada Pühavaimu koguduse abiõpetajaks.⁹²⁹

Ordinatsioonitalitus viidi läbi 21. oktoobril 1923. a, piiskop Kukke assisteerisid õpetajad Tallmeister ja Mohrfeldt, teiste seas oli kohal Põld. Juba järgmisel päeval saatis Põld konsistooriumile oma teise kaebekirja. Sel korral oli põhjuseks Kuljuse ordinatsioonijutlus. Jutlus, mille aluseks oli kirjakoht Jh 6,68, avaldati 1923. a novembris ka ajalehes Protestantline Ilm.⁹³⁰ Põllu süüdistuse kohaselt oli Kuljus, kõneldes isikliku tõe otsimisest ning tõe juurde juhatamisest ja enesesse uskumisest, kuulutanud täiesti uut õpetust, mida Põllu sõnade kohaselt Tartu ülikooli usuteaduskonnas ei õpetatud. Põld läks oma süüdistuses veelgi kaugemale, väites, et Kuljuse seisukohad ei mahtunud isegi kehtiva õpetusaluste paragrahvi raamidesse. Et Kuljus oli Põllu väitel oma jutluses süüdistanud kiriku vaimulikke tõe varjamises, palus Põld konsistooriumilt, et noor vaimulik võetaks distsiplinaarvastutusele.⁹³¹

Konsistoorium nõudis Kuljuselt Põllu kaebuse kohta selgitust ja palus tal kirikuvalitsusele tutvumiseks saata jutluste käsikirjad. Kuljus mainis pikemas seletuskirjas Jüri koguduse liikme saadetud kirja, kus tema jutlust oli kiitvalt hinnatud, samuti peatus ta Põllu motiividel ja käitumisel. Kui Põld oleks Kuljuse süüdistamisel toetunud viimase eraarvamustele ja isiklikele seisukohtadele – näiteks osutas Kuljus seletuskirjas tema hinnangul loomuvastasele olukorrale, et „eesti rahvas germaani kultuuriõisi rohkem armastab, kui oma lapsi“ –, oleks Kuljus mainitud seisukohti salgamata need omaks võtnud. Et aga süüdistuse aluseks oli jutlus, milles ta selliseid seisukohti ei olnud esitanud, ei nõustunud Kuljus Põllu süüdistustega. Samuti lükkas ta seletuskirjas tagasi Põldu häirinud viite Ida-Harju praostkonnas valitsevatele hoiakutele. Põllu arvustatud ordinatsioonijutlust hindas Kuljus teda ordineerinud ja jutlust kuulanud piiskop Kuke autoriteedi diskrediteerimise ja konsistooriumi ühtsuse lõhkumisena, lõpetades seletuskirja lausega: „Arvustades mind on arvustatud piiskoppi.“⁹³²

Tõenäoliselt seetõttu teatas Põld 11. detsembril 1923. a toimunud konsistooriumi istungil, kus arutati Kuljuse distsiplinaarvastutusele võtmise küsimust, et ordinatsioonijutluse kohta esitatud kaebekirja palub ta Kuljuse distsiplinaarvastutusele võtmisel mitte aluseks võtta. Põld väitis, et soovis jutluse üle üksnes läbirääkimisi.

⁹²⁷ EK, nr 47, 20.11.1924, 192. Toimetusele saadetud kiri.

⁹²⁸ PI, nr nr 12, detsember 1924, 188. Kiriku häälekandjaga läheb asi juba liiale.

⁹²⁹ EELKKA, Eesti Ev.-Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 1.3.1922–24.10.1923, 2.10.1923, 9.10.1923.

⁹³⁰ PI, nr 11, november 1923, 114–116. Läbi raskuste tähtede poole.

⁹³¹ EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 22.10.1923.

⁹³² *Ibid.*, 5.11.1923.

Sellega eemaldati süüdistusest otseselt õpetusküsimusi puudutanud süüdistuse osa. Agendast kõrvalekaldumise eest otsustas konsistoorium teha Kuljusele lihtnoomituse.⁹³³

Kuljuse usulise positsiooni hindamisel ja arvustamisel ilmneb kaks selgelt eristatavat lähtealust. Kaebuse esitanud Põldu häirisid lisaks kiriku agendast kõrvalekaldumisele Kuljuse usulised seisukohad, mille esitamisega ta ei saanud alalhoidliku vaimulikuna nõustuda. Rahamägi, kes oli Kuljuse prooviaastal olnud tema *senior*'iks, aga ka piiskop Kukk olid tema teoloogilistest seisukohtadest teadlikud, kuid ei teinud koondava voolu esindajatena takistusi tema vaimulikuametisse pürgimisel. *Pro ministerio* eksamil hindas Kukk Kuljuse proovijutlust siiski vaid hindegas „rahuldav” ja arvustas lisaks Kuljuse väljaütlemisi; Kuke väitel oli luteri kirikut jutluses valesti hinnatud. Kuljuse eksami koondhinne oli sellele vaatamata „väga hea”.⁹³⁴ Assessor Sommer väitis 1925. a, et piiskop oli Kuljust eksami ajal hoiatanud, et viimane võib ametisse astuda üksnes juhul, kui ta end parandab.⁹³⁵ Kuke positsiooni hindamisel tuleb mainida ka delikaatsust nõudnud lähedasi peresidemeid. Nimelt abiellus piiskop 5. mail 1924. a Tallinna Kaarli kirikus Voldemar Kuljuse õe Melanie Kuljusega.⁹³⁶

Kui Põllu jaoks mõjusid ärevust tekitavalt Kuljuse usulised vaated, siis konsistooriumi ülejäänud liikmed suhtusid hoopis kriitilisemalt Põllu esitatud kaebuste avalikustamisse. Nimelt ilmusid Põllu kaks kaebust ja Kuljuse seletuskiri Päevalehe ja Protestantlase Ilma veergudel. Konsistooriumi arupärimisele vastas Kuljus, et tema polnud kirju ajalehtedele avaldamiseks saatnud.⁹³⁷ Tõenäoliselt võis kaebekirjade ja seletuskirja avaldamise algatajaks olla Tallmeister.

Kahte eelpool mainitud positsiooni aluseks võttes mõjus Kuljuse personaalküsimuse tõstatamine Põllu eraalgatusliku initsiatiivina, mille konsistoorium otsustas kiirelt lihtnoomitusega lõpetada. Põld lahkus arutelu ja otsuse tegemise ajaks ruumist. Põllu algatusele viidati ironiliselt ka ajalehes Protestantline Ilm. Praosti nimetati nuuskuriks, kes käib mööda kirikuid ja „uurib suurekstegewa klaasiga jutlustajaid eest ja tagant, et kindlaks teha, kas neil ehk midagi „ketserlikku” küllles ei ole.”⁹³⁸

Alates 1923. a oktoobrist Pühavaimu koguduse abiõpetaja ametis olnud Kuljus valiti 2. detsembril 1923. a Iisaku koguduse õpetajaks. Piiskop Kukk tutvustas ta Nõmme koguduse õpetaja Eilarti ja õp Tallmeisteri assisteerimisel 10. veebruaril 1924. a.⁹³⁹ Juba enne tutvustamist, 6. veebruaril 1924. a, oli konsistooriumile laekunud Iisaku koguduse liikme Eduard Räästi ja ühtekokku 24 koguduseliikme allkirju kandev kaebekiri, milles nimetati Kuljust valeõpetuse levitajaks ning paluti

⁹³³ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 11.12.1923.

⁹³⁴ Saard 2008, 68.

⁹³⁵ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 29.9.1925.

⁹³⁶ EAA, f 2264, n 1, s 47, l 7. Melanie Kukk oli konfirmeeritud Tallinna Pühavaimu koguduses õp Tallmeisteri poolt.

⁹³⁷ EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 21.12.1923.

⁹³⁸ PI, nr 12, detsember 1923, 130. Paar huwitavat dokumenti.

⁹³⁹ EK, nr 8, 21.2.1924, 32. Sõnumid kogudustest.

konsistooriumil ta õpetajaametist vabastada. Kaebekirja autori väitel pakkus Kuljus kirikus ajalehte Protestantline Ilm, milles alavääristati Piiblit, salati Jeesuse jumalikku loomust jne.⁹⁴⁰ Kirja saatis Rääst varakevadel ka Põllule, kes oli 1924. a jaanuaris jätkanud Kuljuse usuliste vaadete ja vaimuliku tegevuse arvustamist. 22.–24. jaanuaril 1924. a toimunud usuteadlaste konverentsil tõstatas ta seoses ametivande taastamise küsimusega Kuljuse sobivuse õpetajaametisse.

2.8. Kirikukorralduse ja õpetusküsimuste arutelu 1924. a usuteadlaste konverentsil

Usuteadlaste konverentsi päevakorras oli ametivande taaskehtestamise teemal kaks ettekannet. Neist esimeses viitas Põld Kuljuse jutluse tekstile – sama jutluse üle oli ta soovinud konsistooriumi istungil läbirääkimisi –, tõstes esile jutlustes esinenud läbivat põhimõtet, milleks oli vajadus uskuda oma jõusse, et seeläbi jõuda isikliku tõe juurde. Selline põhimõte alandas Põllu hinnangul Jumalat ja Jumala armu väärust ning oli näiteks usulisest korralagedusest, mis noorte vaimulike seas valitses. Põld nõudis ametivande taastamist ja esitas ettekande lõpus kolm resolutsiooni, sidudes vande nõudmise tema hinnangul kirikus üha enam maad võtva omavoliga usutunnistuse ja Piibli tõlgendamisel. Tema ettepaneku kohaselt tuli õpetusaluste paragrahvi järele lisada eriline paragrahv, milles oleks nõutud kinnitust õpetajate püsimise kohta usutunnistuse ja pühakirja alusel.⁹⁴¹

Tallmeistri sõnul polnud Põld Kuljuse vaadete hindamisel juhindunud mitte jutluste kesksetest ideedest, vaid otsinud üksikuid lauseid, mida Kuljuse vastu kasutada, ja neid kontekstist välja rebides oma ettekande eesmärkidega sidunud. Tallmeister arvustas ka Põllu ettekande keskseid põhimõtteid, kaitses Protestantlise Ilma usulist positsiooni, ja asus toetama konverentsil ametivande teemal teise ettekande pidanud Tennmanni seisukohti. Tennmann oli oma ettekandes esiteks toetunud mäejutlusele, Jeesuse sõnadele mitte vanduda (Mt 5,34–35), ning näidanud vande primitiivsust. Tennmanni sõnul polnud vanne omane kristlusele, mis rõhutas armastuseosadust ja elu, vaid valmistas pigem teed variserlikkusele ning mõjus kirikupoliitilise vahendina.⁹⁴² Mäejutlusele toetudes kõneles vande kehtestamise vastu ka Rahamägi ja soovitas, samuti kui Tallmeister ja Tennmann, ametivannet mitte taastada. Nendega ühinesid Kõpp ja Kukk, neist viimane püüdis konkreetse näite varal kummutada ametivande pooldamise või sellele vastandumise sidumist uuendusmeelsuse või alalhoidlikkusega. Selle tõestuseks kõnelesidki vande taastamise vastu ka mitmed seni alalhoidlikke vaateid esindanud vaimulikud, näiteks praostid Haller ja Thomson. Ametivande taastamise poolt võtsid Tallmeistri teatel sõna vaid Põld, Bäuerle ja Võru koguduse õpetaja Nikolai Blumberg. Toetajate vähesuse tõttu

⁹⁴⁰ EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 6.2.1924.

⁹⁴¹ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 22., 23. ja 24. jaanuaril 1923, 9.

⁹⁴² *Ibid.*, 9–10; PI, nr 2, veebruar 1924, 24–25. Selleaastane üleriikline usu teadlaste konverents.

palusid vande taastamise pooldajad kontrollida kvoorumit, ja kuna kvoorum puudus, lükkus hääletus ettepaneku üle vanne taastada edasi.⁹⁴³

Usuteadlaste konverentsi ettekannetel ja aruteludel tuleb peatuda veel seoses mitme päevakajalise, kiriku korraldust ja õpetusküsimusi puudutanud küsimusega. Neist esimene käsitles kirikliku kari temaatikat. Nagu varasematel aastatel esines ka 1924. a usuteadlaste konverentsil Põld kirikliku kari kehtestamist nõudnud ettekandega. Põld tõlgendas 1923. a kirikupäeval toimunut kui olulist sammu kari kehtestamisele lähemale, laiendades õpetusaluste paragrahvi muutmist toetanud kiriku ametikandjate ja koguduste saadikute kirikupäeval avaldunud ülekaalu kirikliku kari kehtestamise toetamisele. Nagu varem märgitud, oli nn protestantliku saba eemaldamine põhikirjast üks kirikliku kari rakendamise eeldusi.⁹⁴⁴ Kiriku ametlikus häälekandjas avaldatud kirjelduse kohaselt kõneles Põld hasarti sattununa – see kuulus tema „iseloomu omapärasusse” – taas vajadusest kiriklik distsipliin kehtestada.⁹⁴⁵ Põllu esitatud seisukohad olid kõlanud juba varem; ta rõhutas vajadust alustada kari rakendamist vaimulikest, kõneles abielurikkujate ja kiriklikult mitte laulatatud paaride kirikust väljaheitmisest jne. Ettekande lõpus tegi Põld ettepaneku kiriku seadusandlik komisjon kirikliku kari komisjoniga ühendada, kuid et konverentsi kvoorum puudus, ei asunud ettepaneku üle hääletama, vaid lükati arutelu ja hääletus järgmisele usuteadlaste konverentsile edasi.⁹⁴⁶ Põllu ettepanekute kohta esitatud kriitikale vaatamata hindas ta toimunud arutelu asjalikuks. Seejuures viitas ta usulistest vooludest kõneldes ainult koondavale voolule, nimetades seda kõige arvukamaks. Seda mainides osutas Põld tõenäoliselt vihjamisi peamisele tegurile, mis 1924. a usuteadlaste konverentsil tema ettekannetes kõlanud mõtete hindamist ja vastuvõtmist oli mõjutanud.

Põllust veelgi kirglikumalt esines Bäuerle, kes kandis ette 1923. a kirikupäeval usuteadlaste konverentsile delegeeritud resolutsiooni, milles nõuti konsistooriumilt vaimulike suhtes usulise järelevalve karmistamist. Eesti Kirikus esitatud ülevaate kohaselt mõjusid Bäuerle sõjakas resolutsioon ja fanatismist õhkuv ettekanne hoopis eemaletõukavalt, Tallmeistri sõnul oli too nn uskmataste õpetajate ametist tagandamise kõrval nõudnud ka ajalehe Protestantline Ilm tegevuse lõpetamist. Viimase ettepaneku vastu võttis omakorda sõna Laiuse koguduse õpetaja Jaan Järve.⁹⁴⁷ Konverentsi enamus näis toetavat konsistooriumi senist tegevust ega pidanud rangema korra kehtestamist vajalikuks.⁹⁴⁸

Seoses vaimulike sõjaka ja emtosionaalse esinemise, aga ka vaimulike omavahe-
liste ning vaimulike ja kirikuvalitsuse vaheliste pingetega oli päevakorras Rahamäe

⁹⁴³ *Ibid.*, 26–27.

⁹⁴⁴ MK, nr 19, 7.5.1924, 148. Puhast õpetus ja kiriku kari.

⁹⁴⁵ EK, nr 5, 31.1.1924, 19. Usuteadlaste konverents.

⁹⁴⁶ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 22., 23. ja 24. jaanuaril 1923, 11–12.

⁹⁴⁷ EK, nr 6, 7.2.1924, 24. Kiriku elu. Usuteadlaste konverents; PI, nr 2, 27. Selleaastane üleriikline usu teadlaste konverents. Eesti Kirikus ilmunud aramusavalduse järel saatsid Saaremaa praostkonna esindajad ajalehe toimetusse õienduse, milles palusid esiteks õp Bäuerle esitatud resolutsiooni ajalehes avaldada, teisalt rõhutasid asjaolu, et resolutsioon esindas praostkonna sinodi ja Saaremaa kogudustes valitsenud meeleolu, mitte polnud esitatud õp Bäuerle eraalgatusena. EK, nr 26, 26.6.1924, 108. Kirjakast.

⁹⁴⁸ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 22., 23. ja 24. jaanuaril 1923, 18–19.

ettekannet õpetaja kutse-eesituse teemal. Ettekandjat häiris ajakirjanduse kasutamine vaimulike vahelise vaidluse areenina, koondava voolu esindajana soovis Rahamägi kaitsta kiriku mainet. Seeläbi vihjas Rahamägi esmajoonel Põllu ja Tallmeistri vahelisele vaidlusele, mis oli oma jõulisuse ja sõnakasutuse tõttu avalikkuses kahtlemata kõige enam tähelepanu pälvinud. Ettekande juhtmõtteks oli vaimulike vahelise lugupidamise säilitamise vajalikkuse rõhutamine ja omavaheliste suhete reguleerimiseks eetikakoodeksi koostamine. Tallmeistri sõnul peeti soovitatavaks „wastastikuseks peapesemiseks” korraldada kinniseid koosolekuid. Samuti asus konverents toetama ideed asutada vaimulike aukohus. Organiseerimistöõdeks valiti komisjon koosseisus piiskop Kukk, assessor Rahamägi, praost Thomson, õp Tallmeister ja õp Aunverdt.⁹⁴⁹

Viimaks tuleb lühidalt mainida mõneti ootamatult puhkenud vaidlust põhikirja õpetusaluste paragrahvi hääletustulemuste üle. Nimelt tõstas õp Järve küsimuse 1923. a usuteadlaste konverentsil langetatud põhikirja õpetusaluste paragrahvi muutmiselegi legitimeerimise kohta. Võimaluse õpetusaluste paragrahvi hääletustulemuste kahtluse alla seadmiseks andis 1924. a konverentsil selgunud tõsiasi, et konsistooriumil puudus täielik konverentsi liikmete nimekiri. Selle põhjuseks omakorda oli kiriku põhikirja § 48-s esinenud määratlus, mille kohaselt kuulusid konverentsi saadikute hulka sisuliselt kõik akadeemilise usuteadusliku haridusega inimesed.⁹⁵⁰ Tallmeistri sõnul ei olnud 1923. a konverentsil aga kõiki usuteadlaste hääleõigusliku liikmena arvestatud ja et nõutud 2/3 hääleteenamus oli saavutatud vaid ühe enamushäälega, sooviti hääletustulemuse õiguspärasust kontrollida.⁹⁵¹

Järve ettepanek põhjustas konverentsil osalenute seas teatavat pahameelt, vaidlused üksikute sõnade pärast näitasid kiriku mahajäämist ja alaväärsust, väitis ettepanekut kritiseerinud õp Raudkepp.⁹⁵² Raudkepi vaated võtavad üldjoontes kokku koondava voolu positsiooni, mida iseloomustas õpetusaluste paragrahvi üle toimunud vaidluse puhul juba 1923. a ilmnunud väsimus ja soov õpetusaluste paragrahvi käsitlemine lõpetada. Mäletatavasti oli vaidluste lõpetamist ja koostöötamise vajadust 1923. a usuteadlaste konverentsil ja kirikupäeval esinendes toonitanud Lattik, aga ka Rahamägi jt. Konverentsil võeti kvoorumis küsimuses vastu resolutsioon, millega võeti teatavaks, et 1923. a jaanuaris muudetud õpetusaluste paragrahvi hääletustulemus sisaldab kvoorumis tõttu vasturääkivusi, ja anti põhikirja kohaselt selle lahendamise konsistooriumile.⁹⁵³ Sel teemal ilmus 5. juunil 1924. a ajalehes Eesti Kirik pikem artikkel, milles õp Sternfeldt soovitas kiriku põhikirjas esitatud ebamäärast liikmeskonna määratlust täiendada täpsustusega, mille kohaselt oleksid usuteadlaste konverentsi saadikute hulka kuulunud usuteaduskonna õppejõudude kõrval üksnes kiriku teenistuses olevad akadeemilise haridusega usutead-

⁹⁴⁹ *Ibid.*, 16; EK, nr 5, 31.1.1924, 19. Usuteadlaste konverents; PI, nr 2, veebruar 1924, 27. Selleaastane üleriikline usu teadlaste konverents.

⁹⁵⁰ Põhikirj 1920. „§ 48 Wähemalt ükskord aastas peetakse usuteadlaste konverents ära, millest koguduste õpetajad ja teised akadeemilise usuteadlase haridusega isikud osa võtavad.”

⁹⁵¹ PI, nr 2, veebruar 1924, 28. Selleaastane üleriikline usu teadlaste konverents; Pesonen 2004, 194.

⁹⁵² EK, nr 6, 7.2.1924, 24. Kiriku elu. Usuteadlaste konverents.

⁹⁵³ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 22., 23. ja 24. jaanuaril 1923, 20; PI, nr 2, veebruar 1924, 28. Selleaastane üleriikline usu teadlaste konverents.

lased.⁹⁵⁴ 1923. a usuteadlaste konverentsil langetatud otsust toetada õpetusaluste paragrahvi senise sõnastuse muutmist pärast 1924. a usuteadlaste konverentsi ümber ei vaadatud.

Kui Järve ettepanek tekitas konverentsil omajagu kriitilist vastukaja, siis Tallmeistri esitatud ettepanek, lükata põhikirja õpetusaluste paragrahvi teine lugemine piduliku usupuhastuse juubeliaasta tõttu aasta võrra edasi, pälvis konverentsi saadikute heakskiitu ja esitati kirikupäevale.⁹⁵⁵ Nii juhendus Tallmeister ühest küljest Rahamäe soovitusel arutada lahkavamusi omavahel – 1924. a kirikupäevale, mil tähistati usupuhastuse 400. aastapäeva, oli kutsutud arvukalt väliskülalisi –, teisalt andis see Tallmeistrile ja liberaalse voolu esindajatele võimaluse lükata õpetusaluste paragrahvi võimalikku muutmist edasi ja säilitada õpetusaluste paragrahvi olemasolev sõnastus. Usuteadlaste konverentsi otsus pälvis mitmes praostkonnas enne 1924. a kirikupäeva negatiivset vastukaja. Ida-Harju ja Saarte-Lääne praostkondade sinoditel esitati nõudmine viia õpetusaluste paragrahvi teine lugemine läbi 1924. a kirikupäeval.⁹⁵⁶ Mitmes praostkonnas võeti 1924. a kevadel toimunud sinoditel vastu otsus rangema distsipliini kehtestamisest kirikus. Nii näiteks korraldati Võru praostkonna sinodil esimest korda juba 1922. a esitatud nõudmist vaimulike ja koguduste liikmete suhtes kirikliku distsipliini ehk kirikliku kari kehtestamise kohta.⁹⁵⁷ Viru praostkonna sinodil korraldati aga hääletus vaimulike ametivande taastamise küsimuses. Väike-Maarja õpetaja Paul Eberhardi soovil päevakorda võetud küsimuses otsustas sinod hääletega 8 poolt, 1 vastu, 6 erapooletut pidada ametivande taastamist tarvilikuks.⁹⁵⁸ Õpetusaluste paragrahvi küsimust arutati ka 30. aprillil 1924. a toimunud Tallinna praostkonna sinodil ja 1. mail toimunud praostide koosolekul. Tallinna praostkonnas asuti toetama usuteadlaste konverentsi otsust, praostid leidsid seevastu vajaliku õpetusaluste paragrahvi muutmissettepanek siiski kirikupäeva päevakorda lisada. Päevakorra pidi lõplikul kujul kokku seadma piiskop Kukk.⁹⁵⁹ Lisaks eelpool mainitud otsusele esitati Tallinna praostkonna sinodil kirikupäevale ettepanek nõuda põhikirja muutmiseks $\frac{3}{4}$ häälteenamust.⁹⁶⁰

Vaatamata kolme voolu esindajate üha järjekindlamale üksteisest eraldumisele ja vastandumisele ning üksikutele kokkupõrgetele ja süvenevatele pingetele, mis 1923. a kirikupäeva järel avaldusid, säilis kirikus 1924. a kirikupäeva eel siiski rahu. Selle peamiseks tagajaks oli piiskop Kukk, kes suutis kahe voolu esindajate vahel teatud tasakaalu säilitada. Tallmeister teadis 1924. a talvel oletada, et 1923. a lõpul Põllu algatatud Kuljuse tagandamist ei jätkatud samuti just piiskopi salliva vaimu tõttu.⁹⁶¹

⁹⁵⁴ EK, nr 23, 5.6.1924, 92. Usuteadlaste konverentsi kwoorumi küsimus.

⁹⁵⁵ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 22., 23. ja 24. jaanuaril 1923, 20; Pesonen 2004, 195; Ketola 2000, 96.

⁹⁵⁶ EELKKA, Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 26.5.1901–18.12.1938, 6.–7.3.1924; EELKKA, Kirjavahetus Saarte-Lääne praostkonnaga 4.3.1920–8.11.1938, 25.5.1924.

⁹⁵⁷ EELKKA, Kirjavahetus Võru praostkonnaga 10.5.1919–15.6.1938, 6.–7.5.1924.

⁹⁵⁸ EELKKA, Kirjavahetus Viru praostkonnaga 27.2.1920–15.11.1938, 28.3.1924.

⁹⁵⁹ EK, nr 19, 8.5.1924, 75. Praostide koosolek.

⁹⁶⁰ EELKKA, Kirjavahetus Tallinna praostkonnaga 16.9.1920–21.12.1938, 30.4.1924.

⁹⁶¹ PI, nr 2, veebruar 1924, 20. Piiskop Jakob Kukk.

2.9. Kokkupõrge 1924. a kirikupäeval. Alalhoidlike lahkumine kirikupäevalt

1924. a tähistati Tartus reformatsiooni 400. aastapäeva. Pidustused kulmineerusid 17.–20. juunil, mil toimus ka korraline kirikupäev. Vaimulike protsessioonile ja jumalateenistustele järgnes Tartu ülikooli aulas toimunud kirikupäeva pidulik avastung, kus esinesid tervitustega Soome luteri kiriku piiskop Gummerus, Läti kiriku piiskopid Irbe ja Poelchau ning teised väliskülalised. Usupuhastuse juubelit peeti meeles mitme trükisega. Õp Lattiku sulest ilmus raamat Martin Lutherist, vaimulike koostööna ja usupuhastuse juubeli kirjanduskomisjoni väljaandena avaldati koguteos „Usupuhastus eestlaste maal 1524–1924”. Raamatu autoriteks olid Tartu ülikooli õppejõud: prof Sild, prof Rahamägi, Tartu ülikooli kuraator ja pedagoogikaprofessor Peeter Põld, ajaloolasest eradotsent Hendrik Sepp, kunstiajaloo prof Tor Helge Kjellin, aga ka mitu vaimulikku, teiste hulgas praost Põld ja õp Tallmeister.

Raamatu viimases artiklis „Luteruse kiriku praegune seisukord Eestis ja mujal” peatus piiskop Kukk usupuhastuse tähtsust kirjeldades ka protestantliku vaimu iseloomustamisel. Protestantlikus kirikus pidi inimese südametunnistusel olema õigus protesteerida, südametunnistus ei tohtinud „ennast lasta panna orja ahelasse.” Samas langes protesteerimine sageli äärmustesse, mille iseloomustamiseks nimetas piiskop ühelt poolt nn vasakpoolset usuteadust, mille puhul kujunes protesteerimisest tema hinnangul eitamise jumaldamine, teiselt poolt hindas ta luterluse nõrgaks kohaks suundumust, mida nimetas luterlikuks õigeuslikkuseks ning mille iseloomulikuks jooneks ja ühtlasi valearvestuseks nimetas piiskop arvamust, nagu tähendaks õige õpetus ka tingimata õiget usku. Jeesuse sõnadetele „Sõnad, mis ma räägin on waim ja elu” viidates nägi piiskop selle tulemusena tekkinud kuristikku, mis laiutas sõnade ja vaimu ning elu vahel.⁹⁶²

Võrreldes piiskopi varasemate väljaütlemistega, oli juubeliväljaande kirjutise toon selgelt kriitiline. Piiskopi manitseva kirjutise tõenäoliseks eesmärgiks oli korralekutsumine, esitatud kriitika asetus ka usulise elu elavdamise ja edendamise vajaduse rõhutamise raamidesse. Teisisõnu polnud kirik, eelkõige selle vaimulikud töötajad, suutnud end küllaldaselt koondada, misjuures lasus teatud süü ka õpetusküsimuste üle toimunud vaidlustel.

Vajadusest rahvast koondada ja ühendada, et kirikust kujuneks kande jõud, toonitasid kirikupäeva eel oma kirjutistes ka Peeter Põld ja Rahamägi. Viimane mõõnis, et ajaloo jooksul on tulnud ette palju vaidlusi õpetusküsimuste üle, misjuures oli tihti kaldutud „koguni katoliigi praksisesse”, sellele vaatamata olid luterlikud põhimõtted aga lõpuks siiski võitnud. Kirikuelu arendamisest kirjutades asetas Rahamägi rõhu rahvale kui kiriku subjektile: „Usupuhastuse mõttes ei ole rahwas kiriku, waid kirik rahwa pärast.”⁹⁶³ Piiskopi kirjutises luterluse seisukorrast väljendus seesama väsimus ja tüdimus, mis oli seoses õpetusküsimuste diskussiooniga leidunud

⁹⁶² Jakob Kukk. Luteruse kiriku praegune seisukord Eestis ja mujal. – *Usupuhastus eestlaste maal 1524–1924*. Tartu: Usupuhastuse juubeli kirjandusline komisjon, 1924, 233–234.

⁹⁶³ PM, nr 160, 17.6.1924, 2. Usupuhastuse 400-aastaseks juubelipäewaks Eestis; Üks ewan-geeliumi-luteri usupuhastus-kiriku tulewikuülesanne; Pesonen 2004, 195–196; Vihuri 2009, 134.

mitme teise koondava voolu esindaja kirjutistes ja ettekannetes. Eelpool mainitud vastandusest veelgi otsesemalt viitas ta kirikus omavahel võidelnud liberaalse ja konservatiivse voolu esindajatele Eesti usulist olukorda kirjeldades, seejuures pälvitsid võitlus ja selles osalejate seisukohad, nagu ka eelpool esitatu omajagu kriitikat.⁹⁶⁴

Üha teravamatele väljautlemistele vaatamata püsis 1924. a kirikupäeva eel lootus, et pidulikul kirikupäeval kavatsetakse tulistest väitlustest hoiduda. Teisalt oli praostide koosolekul mäletatavasti otsustatud, et õpetusaluste paragrahvi teine lugemine tuleb kirikupäeva päevakorda siiski lisada. Kahe kirjeldatud seisukoha toetajate vahel tekkis 18. juunil lühike vaidlus. Selleks andis võimaluse piiskopi esitatud kirikupäeva päevakord, millesse oli kantud nii õpetusaluste paragrahvi teise lugemise läbiviimine kui ka seisukoha kujundamine usuteadlaste konverentsi otsuse kohta õpetusaluste küsimuse arutamine ja hääletus edasi lükata.⁹⁶⁵ Et need kaks küsimust seisid päevakorras just selles järjekorras, esinesid õpetajad Tallmeister, Tennmann ja Järve, kellega ühines alalhoidlike esindaja praost Põllu noorem vend, Tartu ülikooli kuraator Peeter Põld, ettepanekuga lükata küsimuse arutamine edasi järgmisele kirikupäevale, et mitte pidulikkude meeleolu rikkuda. Teiselt poolt soovitati piiskopi esitatud päevakorrale kindlaks jääda ja selle alusel tööd alustada.⁹⁶⁶ Liberaalse tiiva vaimulike ja Peeter Põllu ettepanek ei leidnud kirikupäeva toetust, mistõttu alustati istungeid senise päevakorra alusel. 17. ja 18. juunil suudeti vaatamata üksikutele kõnedes ja jutlustes kõlanud vihjetele ja viidetele säilitada rahulik ja pidulik meeleolu.

Kirikupäeva kolmandal päeval, 19. juunil, kerkis õpetusaluste paragrahvi teise lugemise edasilükkamine lähtudes teise päeva otsusest taas päevakorrale ning põhjustas ootamatult terava kokkupõrke. Päev algas kiriku põhikirja õpetusaluste paragrahvi muudatusettepaneku aruandja praost Põllu sõnavõetuga, misjärel soovitas koosolekut juhatanud Riigikogu liige köster Heinrich Anniko õpetusteemalistest läbirääkimistest hoiduda ja asuda otsekohe hääletama. Enne Anniko soovitusel viimist jõudis kateedrisse astunud õp Tallmeister lugeda ette mitu lauset õp Lattiku raamatust „Martin Luther”, kus viimane oli mõiste „protestant” kohta esitanud järgmise selgituse: „Nüüd on see nimi muidugi mõista aunimeks saanud ja iga ewangeeliumiusuline on protestant ja iga protestant on ewangeeliumiusuline. Alati walmis protesteerima ja välja astuma kui südame wabaduse kallale asutakse.”⁹⁶⁷ Etteloetud lausetele toetudes avaldas Tallmeister lootust, et juubelpäeval ei kavatseta inimese südametunnistust rünnata, ning kordas avapäeval esitatud üleskutset esmalt langetada

⁹⁶⁴ Liberaalne vool võitles küll tõe eest, kuid see tõe pidi piiskopi sõnul üsna tühine olema, kui koosnes vaid mõnest õpetuslausel, mis kunagi igavesteks tõdedeks ei saanud, vaid mis juba paarikümne aasta pärast asendati või muudeti tundmatuseni. Teiselt poolt arvustas ta konservatiivse voolu esindajaid ehk nn õigeusklikke, kes ehtisid end piiskopi hinnangul küll valge ristiusu rüüga ja pidasid end lapselikus meeles kuninga lasteks, samas ei paistnud võitluse tühinas nende riiete alt mitte Kristuse õiguse kuub ja armastus vendade vastu, vaid „tükike räpast walet ja väiklust, mida nobedasti warjatakse õigeusklikkuse walge rüüga.” Kukk 1924, 241; Saard 2008, 95–96.

⁹⁶⁵ EK, nr 23, 5.6.1924, 94. Usupuhastuse 400 a. juubel ja V Kirikupäew.

⁹⁶⁶ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku V Kirikupäeva protokoll 18., 19. ja 20. juunil 1924, 1p; Pesonen 2004, 196.

⁹⁶⁷ Jaan Lattik. *Martin Luther*. Tartu: Laakmann'i trükk, 1924, 52.

otsus usuteadlaste konverentsi esitatud ettepaneku kohta küsimuse arutamine edasi lükata.⁹⁶⁸ Tema ettepanekut asus toetama Tennmann. Liberaalse voolu esindajate sõnavõtte kroonis viimaks edu. Selle märgiks otsustas kirikupäeva enamus päevakorda muuta ja viia enne õpetusaluste paragrahvi teise lugemise jätkamist läbi hääletus usuteadlaste konverentsi otsuse üle lükata õpetusaluste paragrahvi teine lugemine edasi järgmisele kirikupäevale. Hääletustulemus 60 poolt, 138 vastu näitas aga saadikute kindlat soovi küsimus veel samal koosolekul lõplikult lahendada. Seepeale asus üks osa kirikupäeva saadikutest nõudma õpetusaluste paragrahvi üle läbirääkimisi, mille üle korraldati samuti hääletus. Olgugi et selle tulemus – 86 häält läbirääkimiste poolt, 99 vastu – oli võrreldes esimese hääletusega tunduvalt tasavägisem, oli kirikupäeva enamus siiski seda meelt, et igasugustest aruteludest tuleb hoiduda ja küsimus võimalikult kiiresti ning liigse kärata lahendada.⁹⁶⁹ Kaks hääletustulemust näitasid selgelt kirikupäeva saadikute meelsust, neis tulemustes avaldus ühtlasi ka kirikupäevast osavõtnud saadikute arv. Mandaatkomisjoni väitel oli kirikupäeva kvoorumiks vajalik 273 liikme kohalolek, avapäeva algul oli ülikooli aulasse kogunenud 276 saadikut, päeva lõpuks oli liikmete arv kasvanud 285-ni.⁹⁷⁰ Teisel päeval aset leidnud hääletuste põhjal ei saanud jääda märkamata, et kohalviibinud saadikute arv oli esimese päeva omast väiksem. Et kõik muud võimalused õpetusaluste paragrahvi muutmist takistada olid senise sõnastuse toetajate poolt kasutatud, tõstatas kirikupäeva sekretariaadi juhataja õp Järve kvoorum küsimuse. Mäletatavasti oli samamoodi talitatud ka 1923. a kirikupäeval. Kvoorum määramisel selgus, et kirikupäeva istungist võtab osa 226 saadikut, mis tähendas, et kirikupäev polnud otsustusvõimeline. Ajakirjanduse väitel saatsid Järve sõnavõttu vahelehood, et ta takistavat sihilikult kirikupäeva tööd.⁹⁷¹ Kirikupäeva järel kurtis üks tundmatuks jäänud saadik, et mitmed maakoguduste saadikud olid end avapäeval küll registreerinud, et reisiraha saada, kuid lahkunud seejärel kirikupäevalt, et linnas isiklike asju korraldada.⁹⁷² Kirikupäeva juhataja otsustas ärevas meeolus koosoleku katkestada ja saata saadikud veerandtunnisele vaheajale, kuid elavad vaidlused jätkusid ka kogu vaheaja. Järvet ning Tallmeistrit süüdistati kirikupäeva lõhkumises ja laialiajamises, samal ajal vaidles Tallmeister ühes aulanurgas õp Lattikuga, kes protesteeris Tallmeistri sõnavõtu vastu, mille aluseks oli olnud Lattiku kirjutatud elulooraamat Lutherist. Lattik oli juba Tallmeistri sõnavõtu järel väitnud, et ta ei olnud kirikupäeval tsiteeritud lauset lisanud raamatusse selleks, et seda sellisel moel ära kasutataks. Kaks vaimulikku suutsid end vaidluse tulemusena rahulikuks rääkida ja lahkarvamused lahendada, Lattik väitis koguni, et kavatseb juhul, kui Tallmeistrit soovitakse õpetajaametist tagandada, hakata tema „ägedamaks kaitsjaks”, sest usutunnistus võimaldas ka Tallmeistril kirikus edasi töötada.⁹⁷³

⁹⁶⁸ PM, nr 163, 20.6.1924, 2. Wiies Eesti kirikupäew; VM, nr 140, 21.6.1924, 5. Kirikupäew lõhki aetud.

⁹⁶⁹ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku V Kirikupäeva protokoll 18., 19. ja 20. juunil 1924, 3p; Saard 2008, 96.

⁹⁷⁰ *Ibid.*, 1, 2p.

⁹⁷¹ Kaja, nr 162, 21.6.1924, 8. Wiies kirikupäew Tartus.

⁹⁷² EK, nr 31, 31.7.1924, 127. Rohkem kohusetunnet.

⁹⁷³ VM, nr 140, 21.6.1924, 5. Kirikupäew lõhki aetud.

Vaheaja järel asusid kirikupäeva saadikud arutama kirikumaade küsimust; selle kohta vastu võetud resolutsiooni ja lühikese pausi järel pöörduti aga taas õpetusküsimuste juurde. Esialgu võimaldas kirikupäeva juhataja üksikutel vaimulikel esineda kuni viie minuti pikkuste sõnavõttudega, seejärel korraldati vastava küsimuse üle hääletus, mille tulemusena sõnavõttud keelati. See ei tähendanud kirikupäeval valitsenud äreva meeleolu, vahelehiütete ja sõneluse raugemist. Sel teemal sõna saanud Tennmann lahkus kateedrist, öeldes, et kirikupäev ei oleks tohtinud muutuda miitinguks.⁹⁷⁴ Vaatamata aulas puhkenud lärmile pidi kirikupäev päevakorra kohaselt jätkuma õpetusaluste paragrahvi muudatusettepaneku hääletusega. Viimast takistas aga taas tõstatatud kvoorumi küsimus, mille esitas ettepaneku järel viia läbi nimeline hääletus Puhja koguduse köster Rudolf Peerna. Kirikupäeva istungist osavõtnud hääleõiguslike isikute arv oli endiselt 226, nii polnud saadikute hulk ei suurenenud ega vähenenud. See tähendas, et kirikupäeval polnud seaduslikku õigust õpetusaluste paragrahvi kohta otsust langetada.⁹⁷⁵

Kvoorumi kontrollimisele järgnenud sündmused läksid ajalukku ühe tõsisema ja sügavama kokkupõrkena, mis Eesti luteri kirikut 1920. a-tel raputas. Juba kvoorumi kontrollimise eel oli praost Põld palunud, et kirikupäeva liikmed ei lahkuks saalist ka juhul, kui kvoorum puudub.⁹⁷⁶ Kvoorumi kontrollimise järel kuulutas kirikupäeva juhataja taas välja vaheaja, et seninägematult pingeliseks muutunud õhkkonda võimalust mööda rahustada. Koosoleku juhataja sõnavõtu järel, kui saadikud olid aulast lahkumas, nõudis ärritunud Põld eraviisiliselt sõna ja asus lühikese sõnavahetuse järel kateedrisse, et kuulutada kirikupäev ning ühes sellega kogu kirik lõhenenuks ja lõhutuks. Põld kutsus kirikupäeva saadikuid üles kirikupäevalt lahkuma ning pidas vajalikuks veel sama aasta sügisel kutsuda kokku kiriku uus asutav kogu. Alalhoidlike nimel sõna võttes kinnitas Põld, et kirikupäevast, mis juhendus senisest põhikirjast ja selles sisalduvast õpetusaluste paragrahvist, tema ja ta pooldajad enam osa võtta ei kavatse.⁹⁷⁷ Kirikupäeva järel nimetas Põld oma sõnavõtu põhjusena asjaolu, et kirikupäeva juhataja polnud talle tema sooviavalduse järel sõna andnud, mispeale oli Põld enda sõnul vastanud, „et kui sõna ei anta, ta kirikupäewale Jumalaga ütleb ja ära sõidab.“⁹⁷⁸ Põllu sõnavõtu järel, mis põhjustas ülikooli aulas senisest veelgi lärmakamat vastukaja, astus kateedrisse piiskop Kukk, et kinnitada kirikupäeva juhatajana kirikupäeva jätkumist väljakuulutatud vaheaja järel. Väiksemates rühmades jätkusid vaidlused ka vaheajal.⁹⁷⁹

Rohkem kui tund aega kestnud pausi järel alanud koosolekul pani piiskop ette jätta õpetusaluste paragrahvi lugemine kõrvale ehk lükata see edasi järgmisele kirikupäevale. Piiskopi ettepanek võeti ühel häälel vastu. Ajakirjanduse väitel oli ka Põld vaheaja järel siiski aulasse naasnud, kuid mõne aja möödudes kirikupäevalt lõplikult

⁹⁷⁴ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku V Kirikupäeva protokoll 18., 19. ja 20. juunil 1924, 4p.

⁹⁷⁵ EK, nr 29, 17.6.1924, 120. Kiriku elu.

⁹⁷⁶ VM, nr 140, 21.6.1924, 5. Kirikupäew lõhki aetud.

⁹⁷⁷ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku V Kirikupäeva protokoll 18., 19. ja 20. juunil 1924, 4p; Rahamägi 1926, 36; Aunver 1953, 40; Ketola 2000, 96; Saard 2008, 97.

⁹⁷⁸ MK, nr 26, 25.6.1924, 204. Kirikupäewalt.

⁹⁷⁹ PM, nr 163, 20.6.1924, 2. Wiies Eesti kirikupäew.

lahkunud.⁹⁸⁰ Temaga ühinesid mitmed vaimulikud ja koguduste esindajad, kellest üks osa asus aula rõdule pealtvaatajate hulka. Enamik kirikupäevalt lahkunud vaimulikke olid baltisakslased.⁹⁸¹ Otsuse järel õpetusaluste paragrahvi teine lugemine edasi lükata tõstas õp Treumann juba tavaks saanud kombel kvoorumi küsimuse. Treumann oli Põllu sõnavõtu eel esinenud viimase kaitsjana, nõudes Põllu seisukohtade ärakuulamist. Tõenäoliselt oli soov kirikupäeva saadikute arv taas fikseerida ja teatavaks teha kantud soovist kirikupäeva tegevus praost Põllu üleskutse tõttu lõpetada. Vaatamata kvoorumi puudumisele otsustas kirikupäev olemasolevas koosseisus siiski tööd jätkata, misjärel Treumann lahkus kirikupäevalt nagu Põldki. Kvoorumi kindlaks tegemisel selgus, et koosolekust võtab osa 154 saadikut, seega oli kokkupõrke järel kirikupäevalt lahkunud 72 saadikut. Ehkki lahkumise põhjusi võis olla teisigi, oli peamiseks põhjuseks kindlasti just Põllu üleskutse. Seetõttu näitab lahkunute arv üldjoontes ka kiriku alalhoidliku voolu esindajate arvu. Lahkunute hulk polnud tühine, vaid moodustas kirikupäeva avapäeval istungitest osa võtnud saadikute arvust umbes neljandiku, teisel päeval koosolekutel viibinud liikmete arvust aga peaaegu kolmandiku. Pärast kirikupäeva sõna võtnud Põld ei teadnud oma mõtteosaliste täpset arvu nimetada.⁹⁸²

Kirikupäeval aset leidnud vastasseisu kõrval väärib 1924. a 19. juuni tähelepanu veel ühel teiselgi põhjusel. Nimelt kogunes tormiliselt kulgenud kirikupäeva istungi lõppedes Tartu Tütarlaste Gümnaasiumi direktori Jaan Roosi korterisse rühm kirikupäeva saadikuid, keda ühendas eesmärk asutada kiriku liberaalse voolu esindajaid koondav organisatsioon.⁹⁸³ Koosolekul valiti asutatava ühenduse põhikirja väljatöötamiseks ajutine juhatus, kuhu kuulusid Tennmann, Järve ja Tallmeister, köster Jaan Kompus ja usuteaduskonna üliõpilane Aleksander Bender. Organisatsiooni nime kohta esialgu lõplikku otsust ei langetatud, välja pakuti kolm varianti: „Protestantlik liit”, „Ewangeeliline liit” ning „Teadliste liikmete liit”. Asutatava organisatsiooni häälekandjaks nimetati ajalehte Protestantline Ilm, ühenduse eesmärkidena kogudustes „õige protestantliku waba rahwakiriku waimus” vabameelse usuteaduse seisukohtade tutvustamist. Selleks loodeti kõigis kihelkondades kohalike tegelaste algatusel ellu kutsuda liidu osakonnad. Kontaktsisikuks määrati Tennmann.⁹⁸⁴

19. juunil 1924. a aset leidnud kokkupõrke ja Põllu käitumise kohta võtsid kirikupäeva viimasel päeval, 20. juunil, sõna mitu vaimulikku. Tennmann nõudis otsesõnu, et kirikupäevalt lahkunud Põld, kes ignoreeris kiriku seaduslikku korda, tuleb arvata

⁹⁸⁰ *Ibid.*, 1. Kas uus lahkusk tekkimisel?

⁹⁸¹ *Ibid.*; VM, nr 140, 21.6.1924, 5. Kirikupäew lõhki aetud; PL, nr 165, 22.6.1924, 4. Reformatsiooni 400. a juubelipidustused.

⁹⁸² MK, nr 27, 2.7.1924, 210. Minu ettepanekud Konsistooriumile.

⁹⁸³ Koolidirektor Jaan Roos oli õppinud Tartu ülikoolis usuteadust. Kirjandusteadlane ja aastatel 1929–1940 Eesti Kirjanduse Seltsi teadusliku sekretäri kohusetäitja Daniel Palgi meenutab oma mälestustes, et Roos oli õpingute kestel vaimuliku elukutses pettunud ning seetõttu otsustanud kooliõpetaja elukutse kasuks. Roosi teoloogiaõpingute üle oli kahte meest ühendanud Eesti Kirjanduse Seltsi ümber koondunud ringkonnas aeg-ajalt nalja heidetud. Roos oli sellele vastanud enamasti vaimulikukonna suunalise terava kriitikaga, arvustades nii ka kirikut laiemalt. Daniel **Palgi**. *Murduvas maailmas. Mälestusi I–III*. Tallinn: Eesti Päevaleht & Akadeemia, 2010, 133.

⁹⁸⁴ PI, nr 7, juuli 1924, 110. „Protestantliku liidu”; Saard 2008, 114.

assessorikohalt tagasiastunuks ja tema asemele valida uus kirikuvalitsuse liige. Kirikupäev toetas praost Bernhard Steinbergi ettepanekut lükata Põllu personaalküsimuse lahendamine edasi ja anda see esialgu konsistooriumi pädevusse ning praostkonna sinoditele seisukohavõtuks arutada.⁹⁸⁵

Reaktsioon kirikupäeval toimunud kokkupõrkele, mida tollane Kärddla baptistkoguduse vanem Karl Kaups nimetas juubeli lõheks, oli kahetine.⁹⁸⁶ Päevalehes ilmunud hinnangutelt mõõdukas artiklis võrreldi Põllu ja tema toetajate ülikooli aulast lahkumist ning kirikulõhe väljakuulutamist 1905. a revolutsiooni ajal, 17. oktoobri manifesti järel samas paigas toimunud ülemaalse rahvaesindajate koosolekuga. Tol korral oli koosolekul puhkenud vastasseisu tõttu aulast lahkunud Jaan Tõnissoni toetajaskond ja jätkanud koosolekut Bürgermusse seltsi saalis.⁹⁸⁷ Kiriku suhtes kriitilise Vaba Maa veergudel võrreldi kirikupäeva sündmusi seevastu hoopis enamlaste 1917. a tegevusega, mil viimased olid üritanud üle võtta kodanlikke seltse. Põld seati seejuures samale tasemele 1918. a Eestimaa Tööraha Kommuuni väljakuulutamisel osalenud Jaan Ikmelti ja tema tegevusega. Nii tituleeriti praost Põld enamlasteks, Ikmelti kohta viidati aga ironiliselt, et tema olevat õieti üks „lugejagewend kusagilt Läänemaa põhjast“.⁹⁸⁸

Enamlastega hingesugulaseks ja seaduste eirajaks nimetas Põldu ja tema käitumist ka Postimehe veergudel pseudonüümi Rusticus kasutanud artikliseeria autor õp Järve.⁹⁸⁹ Järve rõhutas esiti õpetusaluste küsimuse olulisust, ning seda mitte lähtudes ühest põhikirja fraasist, vaid vaimust, mida see esindas. Ta sidus protestantliku vaimu rahvakiriku korraldusega, mille aluseks oli evangeelsele vaimule toetuv ristiinimese vabadus. Peamise ohuna rahvakiriku korralduse elluviimisel nimetas ta baltisakslastest vaimulikke. Teistes elusfäärides oli baltisakslaste mõju Eesti riigi loomise järel langenud, kirikus oli see Järve hinnangul baltisakslastest vaimulike suure arvu tõttu aga endistviisi arvestatav. Järve seisukohad toetusid veendumusele, et „riiki ja rahvust ei kanna välised võimuvahendid ja parimgi organisatsioon, kui puudub elav organism, kui puuduvad nähtavad vaimsed alused“. Nii sidus ta riikluse ja rahvuse säilimise ja arenemise kirikuga, ja osutas vajadusele viimast elustada.⁹⁹⁰ Teatavasti oli enamik kirikupäevalt lahkunud vaimulikke just baltisaksa päritolu, mis kinnistas ja süvendas juba alates kiriku loomisest baltisakslaste kohta esitatud kriitikat, mida tegi osa rahvuslikult meelestatud eestlastest vaimulikke ja kirikuliikmeid. Baltisakslastest vaimulikud olid Järve hinnangul juba vaba rahvakiriku asutamise järel alustanud rahvakiriku põhimõtte vastast sõjakäiku. Nende arvukust arvestades pidas ta nende mõju suureks, seda suurendas veelgi soov otsida

⁹⁸⁵ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku V Kirikupäeva protokoll 18., 19. ja 20. juunil 1924, 6p.

⁹⁸⁶ Kaups 1928, 13.

⁹⁸⁷ PL, nr 165, 22.6.1924, 4. Reformatsiooni 400. a juubelipidustused; *Eesti ajalugu V. Päriskorjuse kaotamisest Vabadussõjani*. Peatoimetaja Sulev Vahre. Tartu: Ilmamaa, 2010, 358.

⁹⁸⁸ VM, nr 144, 27.6.1924, 2. Mürgel kirikupäeval.

⁹⁸⁹ PM, nr 183, 11.7.1924, 1. Meie kiriku seisukorrast; Saard 2008, 99.

⁹⁹⁰ Jaan Järve. *Töötatud maa. Jutlusi ja kõnesid iseseisvuse kevadpäevilt*. Tartu: K/Ü Loodus, 1936, 128–129.

endale eelkõige kõsrite, kuid samuti koguduste saadikute hulgast toetajaid.⁹⁹¹ Ka kirikupäeval aset leidnud vastasseis polnud tema arvates mitte niivõrd õpetuslik lahkuminek, vaid osa poliitilisest ja rahvuslikust võitlusest. Nii seostas Järve õpetusaluste küsimuse rahvakiriku korraldusega ning selle edukuse ja rakendamise omakorda rahvakiriku vastaste tegevusega. Viimaste iseloomustamiseks kasutas ta üldnimetust „baltisakslastest vaimulikud”, samas, nagu Järve ka ise mainis, ei lahkunud kirikupäevalt sugugi mitte kõik baltisakslastest kirikuõpetajad. Mitmed nimekad praostid, näiteks Haller, Schultz ja Thomson võtsid kirikupäeva tööst osa kuni selle lõpuni.⁹⁹² Neid takistas lahkumast kuulekus kiriku seaduslikule korrale. Olgugi et nimetatud praostid olid varasematel aastatel esinenud mitmeski küsimuses Põllu toetajatena ja pooldanud ka õpetusaluste paragrahvi põhikirjast kõrvaldamist, ei pidanud nad ometi võimalikuks kirikupäevalt lahkuda. Kirikupäeva järel kiriku ametlikus häälekandjas Eesti Kirik ilmunud artiklis väideti, et Põllu üleskutse järel olid ülikooli aulas kõlanud kiriku seaduslikku korda, piiskoppi ja konsistooriumi kaitsvad hüüded.⁹⁹³

Nagu varem mainitud, muutusid teoloogiliste vaadete kõrval voolude esindajate vahelise vastasseisu arenedes üha olulisemaks kirikupoliitilised kaalutlused, 1924. a kirikupäeva järel liberaalse ja konservatiivse voolu eestvedajate sõnavõttudes kõlanud nõudmiste ehk kogudustele suuremate õiguste omistamise tõttu aga ka kiriku-korralduslikud vaated ehk senise üldkirikliku vaba rahvakiriku korra kaitsmine. Kirjeldatud suundumus kasvas kiriku keskvoolu ja hõrendas eelkõige alalhoidlike ridu. Need vaimulikud asusid õpetuslikult küll alalhoidlikul seisukohal ja pooldasid 1924. a kirikupäeval ka protestantliku vaimu kui nende hinnangul liberaalteoloogilisi seisukohti esindava põhimõtte kõrvaldamist põhikirjast, kuid kaitsesid samas rahvakiriku korraldust. Selle positsiooni ilmestamiseks väärib mainimist pärast kirikupäeva 1924. a sügisel ajalehes Eesti Kirik ilmunud praost Halleri kirjutis „Waba rahvakirik”, kus Haller vastandas teravalt vabakirikliku ja rahvakirikliku korralduse, viidates esimesele kui vabakogudustele omasele korraldusele, millele vastandus rahvakirik, mille aluseks oli Jeesuse misjonikäsk ning selle täitmine. Kirik pidi tunnetama oma missiooni kogu ühiskonnas.⁹⁹⁴

Järve nimetas neid kirikupäeva saadikuid, kes Põllu üleskutsele reageerisid, otseõnu tagurlasteks. Et viimased olid põhiliselt baltisakslased, siis andis see hea võimaluse vastandada endist kiriklikku korda, mida baltisaksa vaimulikud Järve sõnul taastada igatsesid, ja vaba rahvakiriku põhimõtet. Ühel juhul oli tegemist vaid valitud kihtide juhtimise all tegutseva kirikuga, teisel juhul demokraatliku kirikukorraldusega.

Tõsiasi, et põhiosa kirikupäevalt lahkunuid olid „Saksa soost ja meelest”, pidas oluliseks toonitada ka Tallmeister. Nii nagu Järve, mainis ka Tallmeister kirikupäevale jäänud nimekaid praoste ning järeldas sellest lähtudes, et Põllu organiseeritud „meeleawaldusline mürgel” oli sisuliselt ebaõnnestunud. Tallmeister hindas

⁹⁹¹ PM, nr 165, 22.6.1924, 1. Meie kiriku seisukorraldust; Ketola 2000, 99–100; Pesonen 2004, 202–203.

⁹⁹² PM, nr 183, 11.7.1924, 1. Meie kiriku seisukorraldust.

⁹⁹³ EK, nr 29, 17.6.1924, 120. Kiriku elu.

⁹⁹⁴ EK, nr 48, 27.11.1924, 194–195. Waba rahvakirik.

kirikupäevalt lahkunute – „peaasjalikult saksad ja nende tuntud sabarakud” – arvu tagasihoidlikuks, väites, et tema teada jäid mitmed saadikud kirikupäeva tööst eemale teistel põhjustel. Nii nagu Järve, seostas ka Tallmeister kirikupäeval lahvanud tüli eelkõige võimuambitsioonidega. Tema sõnul asusid baltisakslaste ja nende toetajate – nende hulka liigitas ta ka Põllu – tegevuse põhjused 1919. a toimunud teisel kirikukongressil läbi viidud võimupöördes. Baltisakslaste eesmärgiks oli senine võim kukutada, õpetusküsimuste tõstatamine oli seejuures vaid ettekäändeks.⁹⁹⁵

Ehkki Tallmeister oli ka varem sidunud protestantliku vaimu vastase võitluse baltisakslastest vaimulike rahvusega, polnud rahvusküsimuse ega rahvuslikul alusel eesmärgistatud võimuambitsioonid tema käsituses olnud õpetusaluste üle toimunud võitluse peamiseks teguriks ja mõjutajaks. Pärast kirikupäeva tunnistas Tallmeister, et Põllu süüdistamine saksameelsuses oli küll liialdatud, kuid võib-olla eneselegi teadmata oli Põld tehtud baltisakslaste tööriistaks. Ta oli Tallmeisteri mõnevõrra jämedas sõnastuses vasikas, keda baltisakslased kündmiseks kasutasid. Baltisakslaste jaoks olid usuküsimused Tallmeisteri väitel alati olnud seotud poliitikaga.⁹⁹⁶

Käesoleval juhul muutus rahvus senisest tähtsamaks siiski üksnes õpetuslike seisukohtade tõttu, mida baltisaksa vaimulikkond esindas; demokraatlik kord samastati õpetusliku sallivusega, endisaegne, seisuslik kord seevastu konfessionaalse ja ortodoksse luterluse positsiooniga. Võitlus viimase vastu nihutas esiplaanile baltisakslastest vaimulike rahvuse ja võimalikud rahvuslikud huvid. See leidis kinnitust baltisakslaste kirikupäevalt lahkumisega, mis mõjutas ühtlasi nende kirikupäevale jäänud kirikuõpetajate ja koguduste saadikute hoiakuid, kes polnud võitluses õpetusküsimuste üle kindlat positsiooni omandanud. Neid, kiriku keskvoolu esindanud kirikupäevasaadikuid, iseloomustati ajalehes Vaba Maa ehk mõneti liialdatult kui kirikuliikmeid ja vaimulikke, kellel oma vaimne alus puudub ning kes püüavad „peene diplomaatiaga mõlemaid tiibu koos hoida.”⁹⁹⁷ Kokkuvõttes toetusid eestlastest vaimulikud oma sõnavõttudes niisiis tõsiasjale, et põhiosa kirikupäevalt lahkunud vaimulikest olid baltisakslased. Sellel lihtsal tõdemusel rajanes suur osa kirikupäeva järgsest kriitikast.

Teiselt poolt rõhutas baltisaksa vaimulikus häälekanajas Deutsches Kirchenblatt esinenud õp Alfred Bidder vastupidiselt kahele eestlasest vaimulikule õpetusküsimuste esmatahtsust ning pidas rahvusliku kuuluvuse ja huvide tõstatamist Eesti ajakirjanduse töö viljaks. Bidderi sõnul polnud baltisakslased püüdnud ühelgi moel kasutada õpetusküsimuste üle toimunud vaidlust kirikupoliitiliste huvide elluviimiseks.⁹⁹⁸ Õpetusküsimuste esmatahtsust rõhutas ka praost Põld. Nagu varasemateski väljaütlemistes pidas Põld õpetusküsimuste sidumist baltisaksluse ja endisaegse korraga valeks ja õigustamatuks, tema sõnul paistis „Saksa asjaga kollitamine, neile, kes usus elavad ei ole”, liiva silma puistamisena. Ajakirjanduses esitatud järeldusele jõuti üksnes seetõttu, et eestlastest alalhoidlikke vaimulikke oli kirikus vaid kolm. See tõsiasi ei andnud Põllu hinnangul aga mingil juhul alust rahvusküsimuse sidumiseks õpetusaluste paragrahvi üle toimunud võitlusega. Põld esindas seega seis-

⁹⁹⁵ PI, nr 7, juuli 1924, 104–105. Juubelipidustused ja kirikupäev Tartus.

⁹⁹⁶ PI, nr 8, august 1924, 125. „Meie Kiriku”.

⁹⁹⁷ VM, nr 144, 27.6.1924, 2. Mürgel kirikupäeval.

⁹⁹⁸ Ketola 2000, 98.

kohta, mille ta oli esitanud juba 1922. a – seos baltisaksluse ja õpetusliku alalhoidlikkuse vahel on küll teatud ajalooliste juurtega, kuid lahkarvamused õpetusaluste küsimuses on põhjustatud eelkõige siiski erinevatest teoloogilistest positsioonidest. Vastav seisukoht kehtis ka kirikupäevalt lahkumise põhjustest kõneldes. Koondava voolu esindajaid, sh kolme eelpool nimetatud praosti, kes ei soovinud Põllu sõnul alalhoidlike leeri kuuluda, nimetas Põld kirikupäeva järel „wana piibliku ja puhta lutherluse wasta” leigeteks, vabameelset voolu aga vaenulikuks.⁹⁹⁹

2.10. Teoloogiliste voolude esindajate vahelise vastasseisu süvenemine 1924. a kirikupäeva järel

2.10.1. Diskussioon kiriklikus ajakirjanduses ja küsimus kirikukorralduse seaduslikkusest

25. juunil ja 2. juulil 1924. a ilmusid ajalehes Meie Kirik artiklid „Katki pole kedagi” ja „Minu ettepanekud konsistooriumile”, milles praost Põld kirjeldas kirikupäevalt lahkumise motiive, väites, et tema ja ta poolehoidjad lahkusid koosolekult südame-tunnistuse sunnil, ning viitas ühtlasi ettepanekutele, mida ta konsistooriumile kujunenud olukorra lahendamiseks oli esitanud.¹⁰⁰⁰

Kirikupäeva järgsest olukorrast üritas Põld väljapääsu leida kiriku põhikirja ja kehtinud seaduste vahel valitsenud ebamäärasuse kaudu. Ühelt poolt polnud tal vahe-tult kirikupäeva järel võimalust juba astunud sammudest taganeda, teisalt ei tundnud ta selleks ka vajadust, sest kirikupäeva senine koosseis, õigemini koosseisu ehk kvoorumi puudumine, oli tõestanud suutmatust õpetusküsimusi ühte või teist poolt rahuldaval moel lahendada. Põllule andis kindlustunde kuuldus, et kiriku ja riigi lõplik lahutamine, mille alusel oleks olnud võimalik kogudustel ehk usuühingutel end iseseisvalt registreerida, et seejärel moodustada usuühingute liite, kavatseti läbi viia juba 1. jaanuarist 1925. a.¹⁰⁰¹ 1924. a kirikupäeval esitatud üleskutse aluseks, kokku kutsuda kiriku asutav kogu, oli samuti just kiriku ja riigi lahutamine. Kiriku-päeval aset leidnud konfliktist ja selle tagajärgedest lähtudes astus Põld otsustava sammu ja kuulutas 1919. a teisel kirikukongressil vastu võetud kiriku põhikirja praostkonna ja üldkiriku osa õigustühiseks.

Põllu jaoks pühitses eesmärk abinõu, ühtlasi asetaski see samm praosti kirikupäeva eel esitatud seisukohtade valguses mõnevõrra naeruväärsesse olukorda, mida õp Tall-meister ei jätnud mõistagi mainimata. Vaid nädal enne kirikupäeva, 11. juunil aja-lehes Meie Kirik ilmunud artiklis „Puhas õpetus ja kiriklik kari” kirjeldas Põld seoses kirikukorralduse ja järelevalvemehhanismidega üksikasjalikult kirikupäeva kui kiriku seadusandliku esinduskogu rolli. Esitatud kontseptsiooni kohaselt olid kirikupäeva tegevuse järelevaatajateks kogudused, keda esindasid kirikupäeval saadikud, seega tunnistas Põld esindusdemokraatia põhimõtteid. Seejuures mõõnis ta kirikupäeva

⁹⁹⁹ MK, nr 30, 23.7.1924, 236. Meie ajakirjandus kirikupäeva kohta; Ketola 2000, 97–98.

¹⁰⁰⁰ MK, nr 26, 25.6.1924, 205. Katki pole kedagi; nr 27, 2.7.1924, 210–211. Minu ettepanekud konsistooriumile.

¹⁰⁰¹ MK, nr 21, 27.5.1925, 163. Kas koguduste juriidilise isiku õigused kaalu peal?

jõuvahekordi analüüsidest järgmist: „Missugused usuwoolud siis kirikus kõige tugevamad on, need pääsewad ka mõõduandwamaiks tegureiks.” Lühidalt öeldes olid Põllu kirjutisele järgnenud kirikupäeval aset leidnud sündmused, nii vastasseis kui ka otsus edasi töötada, kirikupäeva eel esitatud seisukohtadega kooskõlas. Samas artiklis hindas ta vaba rahvakiriku korraldust vanast kirikukorraldusest ehk Venemaa evangeelse luterliku kiriku seadusest juhindunud korrast loomulikumaks ja pühakirjale rohkem vastavaks. Kirikupäev oli mõõtuandev ka õpetusküsimustes.¹⁰⁰²

Samas väljaandes kaks nädalat hiljem, 25. juunil, nimetas Põld kirikupäeva aga lõhutuks, ja mis veelgi olulisem, hindas oma teguviisi kui seaduslikule alusele naasmist. Seadusliku alusena pidas ta silmas nii enne Eesti riigi loomist kui ka selle järel kehtinud VELKS, mille kõrval tunnistas ta seaduslikuks ka vaba rahvakiriku põhikirjas kindlaks määratud üksikkoguduse korralduse, mis oli mäletatavasti põhikirja ainsa osana Ajutise Valitsuse poolt 1919. a aprillis kehtestatud. Nii asus ta esindama seisukohta, mille kohaselt oli kirik töötanud sisuliselt kahe paralleelselt kehtiva seaduse alusel, ja et 1919. a vastu võetud põhikirjas leiduv õpetusliku aluse kirjeldus polnud talle meeltemööda, valis ta 1832. a kehtestatud seaduses esitatud õpetusaluste paragrahvi sõnastuse, kavatsedes edaspidi ka kõikides muudes kiriku ja koguduse juhtimist puudutavates küsimustes toetuda just sellele seadusele.¹⁰⁰³

Põllu argumentatsiooni üks alustalasi oli tõdemus, et usuühinguid käsitleva ja nende tegevust reguleeriva seaduse puudumise tõttu pole riik ja kirik veel lõplikult lahutatud, 1919. a vastu võetud kiriku põhikiri oli sellest lähtudes mõeldud ajutisena kui „hädaabinõu, mis kiiruga kokku seati, et kirikut läbi wiia rewolutsiooni aegadest.” Seitsme aasta järel, mil kirik oli „rewolutsiooni wingust tumestatud silmadega” töötanud, tuli pöörduda tagasi seaduslikule alusele ehk võtta kirikukorralduse aluseks VELKS. Teisal nimetas ta seitsme aasta pikkust perioodi ehk aastaid 1917–1924 katseks wiia ellu kiriku loomisel „Postimehe meeste” esitatud kontseptsiooni, mille juhtmõte oli järgmine: „Eesti kirik saagu wabaks protestantlikuks rahwakirikuks.”¹⁰⁰⁴ See oli mäletatavasti käsitlus, mille vastu Põld oli üha süveneva innukusega juba alates kiriku asutamisest võidelnud. Põllu sõnul oli ta oma töös konsistooriumi assessorina mitmel korral puutunud kokku vastuoludega, mis kiriku põhikirja ja VELKS vahel esinesid, ning jõudnud tõdemuseni, et kiriku põhikiri oli kehtiva luteri kiriku seadusega mitmel juhul vastuolus ega kehtinud kogu ulatuses.¹⁰⁰⁵ Vaatamata faktile, et konsistooriumi koosseis polnud ametisse nimetatud kooskõlas 1832. a VELKSiga, vaid 1919. a vastu võetud kiriku põhikirjaga ja valitud 1923. a kirikupäeval ehk VELKSiga vastuolus, hindas ta konsistooriumi koosseisu ja tegevuse seaduspäraseks ning nimetas konsistooriumi seaduslikkuse kaitsjaks.¹⁰⁰⁶ Nõudmise asemel konsistoorium koos kirikupäevaga seadusevastaseks kuulutada ja

¹⁰⁰² MK, nr 24, 11.6.1924, 187–188. Puhas õpetus ja kiriklik kari.

¹⁰⁰³ Aunver 1953, 40; Pesonen 2004, 202.

¹⁰⁰⁴ MK, nr 29, 16.7.1924, 227–228. Kirik teelahkmel.

¹⁰⁰⁵ MK, nr 27, 2.7.1924, 210–211. Minu ettepanekud Konsistooriumile.

¹⁰⁰⁶ MK nr 26, 25.6.1924, 205. Katki pole kedagi. Põld väitis, et Vabariigi Valitsus ei kinnitanud konsistooriumi kui kirikupäeva täidesaatvat organit ehk teisisõnu ei võtnud arvesse 1919. a vastuvõetud kiriku põhikirja, vaid oli kinnitanud Venemaa evangeelse luterliku kiriku seadusele toetudes konsistooriumi kui riigiasutuse. MK, nr 51, 23.12.1925, 407–408. Rewolutsiooni seadus kirikus.

laiali saata, esitas ta kirikuvalitsusele hoopis neli ettepanekut kiriku edasise tegevuse korraldamiseks. Neist esimeses kutsus ta üles asuma tööle kiriku asutava kogu kokkukutsumiseks. Selle lähtekohaks ja aluseks oli VELKSis kindlaks määratud kiriku õpetuslik alus (§ 252). Teiseks nõudis Põld konsistooriumilt sammude astumist, et riik oleks ajutiselt kinnitanud 1919. a vastu võetud põhikirja §-d 22–30 ehk praostkonna korralduse. Kolmas nõudmine toetus teatud määral teisele ehk sõltus asjaolust, kas riik otsustab praostkonna korralduse ajutiselt kehtestada. Põld nõudis esmalt praostide koosoleku ja seejärel praostkonna sinodite kokkukutsumist, kes oleksid eelpool mainitud paragrahvid läbi arutanud. Viimaks avaldas ta soovi kõik kirikupäeval langetatud otsused revideerida, väärotsused muuta ja kehtestamist vajavad seadused riigivõimule kinnitamiseks esitada.¹⁰⁰⁷

Mäletatavasti oli 1923. a kirikupäeva eel kirikukorralduse revideerimist nõudvate ettepanekutega esinenud ka õp Tallmeister. Ka tema soovis kiriku asutava kogu kokkukutsumist, nimetas kirikupäeva ebaseaduslikuks organiks, tegi kriitikat esimeste kirikukongresside kui kiriku asutavate kogude kohta ja pidas vajalikuks toonitada kirikupäeva koosseisu moodustamise põhimõtete muutmise vajalikkust.¹⁰⁰⁸ Siiski ei kuulutanud ta erinevalt Põllust teisel kirikukongressil vastu võetud kirikukorraldust üheski osas kehtetuks ega kirikupäeva olemasoleval kujul laialisaadetuks, vaid kõneles üksnes muudatuste vajadusest. Pärast 1924. a kirikupäeva asus ta Põllu käitumist teravalt arvustama, nimetades teda tasakaalu kaotanud meheks ning tema ettepanekuid juriidiliselt ja sisuliselt küündimatuks. Olgugi et riik ja kirik ei olnud vormiliselt lõplikult lahutatud, oli riigivõim 1920. a põhiseadusele ning selles väljendatud kiriku ja riigi lahutatusele toetudes põhiosa endisest kirikuseadusest praktikas kehtetuks tunnistanud ning võimaldas kirikul oma sisemisi küsimusi iseseisvalt ja põhikirja alusel lahendada. Samuti osutas Tallmeister õigustatult asjaolule, et sise-ministeerium polnud kiriku põhikirja küll kinnitanud, kuid tunnistas kirikupäeva kui kiriku tegeliku seadusandliku võimu esindajat. Selle kinnituseks oli riigivõim kinnitanud ametisse kirikupäeval valitud konsistooriumi ega polnud nõudnud, et valimine, õigemini määramine oleks toimunud VELKS alusel.¹⁰⁰⁹

Juba enne Tallmeisteri esitatud kriitikat püüdis Põld kirikupäeval ja vahetult pärast seda avaldatud seisukohti teatud osas revideerida ning selgitada, väites, et tema ja ta pooldajad ei soovi 1920. a-te algul peetud kirikupäevi siiski täielikult õigustühiseks kuulutada, sest kirikupäev oli „seaduse loaga nõupidamiseks ja eelnõude tegemiseks kokku astunud.” Ta võrdles kirikupäeva teevaruga, mida mööda kirik oli liikunud ning mis oli kiriku eksiteele viinud, väljendades taas enesekindlalt veendumust, et kirikupäev oli lõhutud ja ei tule enam kunagi sellises koosseisus kokku.¹⁰¹⁰

Põllu seisukohti iseloomustab teatud kahepalgelisus. Esialgse veendumuse kohaselt toetus ta üksnes VELKSile ja nimetas sellest lähtudes konsistooriumi ka mitu kuud pärast kirikupäevalt lahkumist riigiasutuseks.¹⁰¹¹ Selle kinnituseks oli kirikuvalitsuse ametisse kinnitanud riigivõim. Just see andis Põllu silmis konsistooriumile

¹⁰⁰⁷ EELKKA, Harald Wilhelm Põllu isikutoimik, 25.6.1924; Pesonen 2004, 202.

¹⁰⁰⁸ Tohvri 1994, 44.

¹⁰⁰⁹ PI, nr 8, august 1924, 124–125. „Meie Kiriku”.

¹⁰¹⁰ MK, nr 28, 9.7.1924, 220. Eksiteelt tagasi.

¹⁰¹¹ MK, nr 37, 10.9.1924, 294. Wõitlus puhta luterluse pärast III.

seadusliku iseloomu. Samas, nagu mainitud, olid alates 1919. a kõik konsistooriumi koosseisud valitud kirikupäevadel, mitte määratud ametisse VELKSis ettenähtud korra alusel. Ka kirikuvalitsuse seaduslikkus põhines tegelikkuses kiriku põhikirjal, mille alusel oli konsistoorium kirikupäeva täidesaatva organina 1920. a-te algul ka töötanud. Seega oleks Põld pidanud 1924. a kirikupäeva järel, juhindudes kirikuvalu korraldamisel VELKSist, nõudma lisaks kirikupäeva laialisaatmisele ka kirikuvalitsuse volituste lõpetamist ning paluma eelpool mainitud seaduses ettenähtud korras uue konsistooriumi ja teiste kiriku juhtivorganite tööle nimetamist ning rakendamist. Kui kirikuvalitsust nimetas Põld riigiasutuseks, siis kirikupäevade seaduslikkuse ja staatuse kohta väljendas ta 1924. aasta suvel mitmesuguseid seisukohti. Etteruttavalt tuleb märkida, et muutumatuna ei püsinud ka Põllu seisukoht, mille kohaselt ei tule kirikupäev sellises koosseisus enam kunagi kokku.

Kõikides Põllu artiklites, milles ta kirikupäeva järgset olukorda analüüsis, leidis keskse põhimõttena rõhutamist peatselt teostatav kiriku ja riigi lõplik lahutamine. Seejuures väljendas ta kiriku keskvalitsusele esitatud ettepanekute valguses veendumust, et juhul kui konsistoorium tema ettepanekutega arvestada ei kavatse, tuleb kirikus eksisteerivatel eri rühmadel pärast kiriku ja riigi lahutamist kogudused ise- ja eraldiseisvalt registreerida: „Puhta luterluse põhjal seiswad ei ühine siis mitte nendega, kes protestantismi taga ajavad.”¹⁰¹² Nn puhta luterluse säilitamist nõudis ta ka mitmes teises kirikupäeva järel avaldatud kirjutises, avaldades lootust, et seadusandluses arvestatakse vaba arenemise põhimõtet ehk võimalusega õpetuslikult eri seisukohti esindavaid kogudusi iseseisvalt registreerida.¹⁰¹³ Seejuures mainis ta esmajoones vabakiriku ja alles seejärel rahvakiriku korraldust. Vastavat kontseptsiooni korrates toetus Põld muuhulgas veendumusele, et protestantliku vaimu vastaseid koguduseliikmeid ja vaimulikke on kirikus arvuliselt rohkem kui selle toetajaid. Sellest lähtudes pidid viimased moodustama uue kiriku.¹⁰¹⁴

Põllu seisukohad märgivad senises rahvakiriku arengus olulist suunamuutust. Ehkki vabakirikliku korralduse poole püüdlemisest oli Põld kõnelnud juba varem – ka tema 1920. a-te algul esitatud ettepanekud kallutasid rahvakirikut selgelt vabakiriku suunas ja pärast 1925. a kirikupäeva väitis ta otsesõnu, et vabakiriku ja rahvakiriku vahel algas lahkuminek juba protestantliku vaimu lisamise järel põhikirja –, kirjutas ta 1924. a kirikupäeva järel esimest korda tegelikust võimalusest ja vajadusest senine rahvakirik vabakiriklikule alusele seada.¹⁰¹⁵ Põllu vaated kõnelesid ühtlasi vankumatust positsioonist, et kiriku liberaalse tiiva esindajatega ei kavatse ta oma pooldajatega mingil juhul koostööd teha ega seisukohtade osas lepitust otsida.¹⁰¹⁶

Toonitamist väärrib ka Põllu meelekindlus kirikus valitsenud meeleolude hindamisel, ehk väited alalhoidlike domineerimisest. Ehkki kirikupäevalt lahkunud alalhoidlike arv ulatus kõige rohkem neljandikuni sellest osavõtnud koguduste saadikute arvust, hindas ta kirikupäeva järel „muutmata Lutheruse usu põhjal” seisnud kiriku-

¹⁰¹² MK, nr 27, 2.7.1924, 211. Minu ettepanekud Konsistooriumile.

¹⁰¹³ MK, nr 28, 9.7.1924, 220. Eksiteelt tagasi; MK, nr 31, 30.7.1924, 243. Mis tähendab protestantlik, mis – evangeelne, mis – luterlik.

¹⁰¹⁴ MK, nr 29, 16.7.1924, 228. Kirik teelahkmel.

¹⁰¹⁵ MK, nr 26, 1.7.1925, 207. Siia maale on Jumal aidanud!

¹⁰¹⁶ MK, nr 29, 16.7.1924, 229. Kirik teelahkmel.

liikmete arvu valitsevaks ehk enamuse arvamuseks. Seetõttu võiks oletada, et ta pidas sellesse rühma kuuluvaks ka koondava voolu esindajaid, samas oli nn muutmata usutunnistuse toetajaid Põllu sõnul nimetatud halvustavalt ka baltisakslasteks, mis osutab selgelt just alalhoidliku voolu esindajate kohta esitatud kriitikale.

Nii nagu Tallmeister, hindasid ka kiriku keskvoolu esindajad Põllu käitumist kiriku seadusliku korra eiramiseks, pidades erinevalt Põllust seadusliku korra aluseks ka kiriku põhikirja. Kiriku ametlikus häälekandjas Eesti Kirik ei pälvinud alalhoidlike kirikupäevalt lahkumine ja pärast kirikupäeva esitatud ettepanekud esialgu vähimatki vastukaja. 10. juulil 1924. a avaldatud kirikupäeva sündmusi kirjeldanud artiklis libiseti kirikupäeval aset leidnud kokkupõrkest lausega „Koosolek lõpetati ja kuulutati uus koosolek välja” ilma liigsete kommentaarideta lihtsalt üle.¹⁰¹⁷

Esimene artikkel, milles praost Põllu ettepanekuid ja käitumist analüüsiti, ilmus õp Aunveri sulest alles 14. augustil 1924. a ehk ligi paar kuud pärast kirikupäeva sündmusi. Ehkki Aunver ei julgenud esitatud mõtteid nimetada kiriku ametliku häälekandja ega enamuse seisukohaks, uskus ta teisalt, et toetus Põllu ettepanekutele ja käitumisviisile polnud samuti sedavõrd valdav, nagu Põld seda oli näidata püüdnud. Aunver hindas Põllu käitumist üleolevaks ja tema ettepanekuid kiriku seadusandlikku võimu eiravaks. Küsimus oli seda tõsisem, et Põld oli ise kirikuvalitsuse liige. Konsistoorium pidi Aunveri arvates nii Põllu kui ka tema poolehoidjate suhtes kujundama kindlasti seisukoha.¹⁰¹⁸

Mõnevõrra tasasemal toonil, ent sellele vaatamata Põllu ettepanekuid ja käitumist arvustades, esines praost Haller, kes leidis, et riik oli konsistooriumi kinnitamisega tunnistanud ühtlasi kirikupäeva kui kiriku seadusandliku võimu esindajat ja isegi juhul, kui riik kirikupäeva sellisena poleks tunnistanud, ei saanud kirikuvalitsus, mis tegutses põhikirja kohaselt kirikupäeva täidesaatva organina ning mille liikmeskond oli kirikupäeval valitud ja seetõttu kirikupäeva ees vastutav, kirikupäeva võimu ja volitusi eirata. Haller lisas, et iga kiriku liige, ka Põld, on võtnud vastu kiriku liikmekaardi, millele oli just Põllu ettepanekul trükitud järgmine lause: „Selle kaardi wastu võtja tunnistab kirikupäeva otsused enese kohta makswaks.” Kes kirikupäeva tegevust sellisena ei tunnistanud, tuli Halleri arvates arvata kirikust väljaastunuks. Need liikmed loobusid ka õigustest kiriku hoonetele ja muule varandusele. Ehkki Põld oli resolutselt kinnitanud, et tema ja ta poolehoidjad ei kavatse enam kunagi õpetusaluste paragrahvi üle hääletada – lähtudes Põllu seisukohast, mille kohaselt kehtis VELKS, puudus selliseks hääletuseks ka vältimatu vajadus –, esitas Haller, kelle sõnul toetas kiriku põhikirja õpetusaluste paragrahvi sõnastuse muutmist kirikupäeva kindel enamus, ettepaneku, kuidas õpetusaluste paragrahvi küsimuse üle toimuvad vaidlused lahendada ehk viide protestantlikule vaimule kõrvaldada. Kui Aunver nõudis Põllu vastutusele võtmist, siis Haller lootis õpetusaluste paragrahvi põhikirjast eemaldamisega võtta Põllult aluse protesteerimiseks ja lõpetada seeläbi tema algatatud vastasseis. Halleri ettepaneku kohaselt oli konsistooriumil vabadus kirikupäeva

¹⁰¹⁷ EK, nr 29, 17.7.1924, 120. Kiriku elu.

¹⁰¹⁸ EK, nr 33, 14.8.1924, 134–135; nr 34, 21.8.1924, 138–139. Kriisi tundemärgid ew-luteri usu kirikus; Pesonen 2004, 205.

enamusele toetudes viide protestantlikule vaimule põhkirjast kustutada ning sellest 1925. a kirikupäeval teada andes see juba enne kirikupäeva kehtestada.¹⁰¹⁹

Aunveri ja Halleri esitatud mõtteid käsitleti ka 19. augustil 1924. a toimunud konsistooriumi istungil, kus kirikuvalitsus Põllu ettepanekuid arutas. Diskussiooni ja hääletuse eel avaldas assessor Soosaar soovi võtta Põld ebasünda käitumise pärast distsiplinaarvastutusele. Põllu väitel oli piiskop Kukk kõnelnud koguni tema õpetaja-ametist vabastamisest. Rahamägi palus enne küsimuse otsustamist Põllul esitada kirikupäeval aset leidnud vastasseisu kohta omapoolne selgitus, mistõttu lükkus otsuse langetamine edasi järgmisele konsistooriumi istungile. Etteruttavalt tuleb mainida, et arutelu Põllu käitumise üle venis, üheks põhjuseks oli õp Järve viivitamine 1924. a kirikupäeva protokollil esitamisega. Konsistoorium soovis enne lõplikku otsust kirikupäeva protokolliga tutvuda.¹⁰²⁰ Põllu ettepanekute üle korraldati koosolekul hääletus. Et esimese ettepaneku poolt hääletas üksnes selle autor, vastu anti kolm häält ja üks konsistooriumi liige jäi erapooletuks, võttis Põld ülejäänud kolm ettepanekut tagasi. Niisiis ei leidnud tema seisukohad konsistooriumi enamuse toetust.¹⁰²¹

Vaatamata kirikuvalitsuse istungil langetatud otsusele ei jätkanud Põld endiste seisukohtade esitamist, vaid püsis esialgu äraootaval positsioonil, asudes seejuures kiriku seaduslikule alusele naasmise asemel taas keskse põhimõttena rõhutama kiriku põhikirjas esineva fraasi „protestantismi vaimule vastavas mõttes” põhikirjast eemaldamist.¹⁰²² Kirikupäeva hindas ta *de facto* seaduslikuks, *de jure* aga mitte. Alalhoidlikud eitasid tema sõnul üksnes sellist kirikupäeva, mis juhindub põhikirjast, milles leidub viide protestantlikule vaimule. Muus osas Põllul kirikupäeva kohta vastuväiteid polnud. Vastuses Aunveri eelpool mainitud kriitikale nimetas ta põhikirjas esinevat viidet protestantlikule vaimule kirikus toimuva võitluse peapõhjuseks. Alalhoidlikud polnud Põllu sõnul võidelnud mitte üksnes vabameelsete ehk liberaalse voolu esindajate vastu, vaid kõikide nende vastu, kes olid fraasile põhikirjas toetust avaldanud, „olgu see kirikupäew, konsistoorium, piiskop, ehk terwe koondaw wool.”¹⁰²³ See seisukoht selgitab laiemalt Põllu käitumise motiive. Aunver nimetas Põllule adresseeritud vastulauses kiriku seadusandliku korra aluseks kirikupäeva *de facto* tunnistamist, mida kinnitas riigi põhiseaduses sätestatud kiriku ja riigi lahutatus.¹⁰²⁴

Tallmeister nägi samal ajal kiriku keskvoolu esindajate sõnavõttudes üha enam positiivseid jooni. Näiteks viitas ta ajalehes Eesti Kirik avaldatud praost Halleri jutlusele „Õige Lutheruse usk” ning kriipsutas selles alla mitmeid praosti esitatud mõtteid, näiteks õpetusküsimuste üle toimunud võitluse ajal kirikule truuks jäämist ja meelesparanduse otsimist, aga ka kristlikku armastust kui usulistest võitlustest kõrgemal asetsevat põhimõtet: „Issand ei taha oma jüngrid mitte ägedast usuasjade üle

¹⁰¹⁹ EK, nr 35, 28.8.1924, 143. Praost Põld'i ettepanekud; Pesonen 2004, 205–206.

¹⁰²⁰ MK, nr 10, 11.3.1925, 77. Võitus puhta lutherluse pärast.

¹⁰²¹ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 19.8.1924; EK, nr 35, 28.8.1924, 144, Kiriku elu.

¹⁰²² MK, nr 35, 27.8.1924, 277. Võitlus puhta lutherluse pääst I.

¹⁰²³ MK, nr 37, 10.9.1924, 294. Võitlus puhta lutherluse pärast III.

¹⁰²⁴ EK, nr 39, 25.9.1924, 160. Wastuseks praost H. Põllule; Pesonen 2004, 206.

waidlemisest ega teiste õpetuste hukkamõistmisest äratunda, waid sellest, kui neil armastust on isekeskis.”¹⁰²⁵

Toetudes Halleri sõnavõtule, julges Tallmeister koguni väita, et kui juba teoloogiliselt alalhoidlike vaadetega Haller esindab „tõsise kristliku waimu alusel” sedavõrd leplikku seisukohta, siis kaovad kirikust peatselt kõik teravused ning vana- ja vabameelsed võivad jälle ühiselt tööd teha.¹⁰²⁶ Tallmeister soovis niisiis eri vooludele eluõigust ja avaldas vahetult 1924. a kirikupäeva järel lootusrikkalt veendumust, et olukord kirikus võib rahuneda. Põld asetaski alalhoidliku waimulikuna rõhu aga kolme voolu õpetuslikele erinevustele; tema hinnangul polnud leppimine võimalik mitte ükskeste eripärasid tunnistades, vaid üksnes koondava voolu usutunnistuslikul platvormil, millega polnud nõus leppima ei liberaalne ega konservatiivne vool: „Kas on Protestantline Ilm ja Meie Kirik mõlemad walmis ühes oma poolehoidjatega oma usutunnistusi käest ära andma ja oma senist tööd ja wõitlust igauks oma tõe eest tühjaks tunnistama? Waewalt küll!”¹⁰²⁷ Arvustades Halleri nimetamist alalhoidlikuks waimulikuks, väitis Põld, et koondava ehk positiivse voolu ning alalhoidlike vahel oli selge vahe: „Koondava woolu mehed wõiwad olla küll positiivsed, aga alalhoidlised ei ole nad meie mõttes küll mitte.” Nii paigutas Põld ametiwend Halleri kiriku keskwoolu esindajate hulka, kelle iseloomustamiseks esitas ta järgmise selgituse: „Positiivne ehk j a t a w olla, tähendab usu põhitõdedest, nagu Jeesuse jumalikkus, tema lihalikust hauast ülestõusmine, kinni pidada, aga muidu usuwaadetes uudsuse poole püüda ja moodsate seletustega leppida.”¹⁰²⁸

Halleri ettepanekut, mille kohaselt pidi kirikuwalitsus wiite protestantlikule waimule põhikirjast enne 1925. a kirikupäeva eemaldama, asus Põld innukalt toetama, nähes selles talle sobivat lahendust protestantliku waimu üle toimunud vastasseisu lõpetamiseks: „Saaks rutemini rahu majasse, kui see wastu wõetakse.”¹⁰²⁹ Tallmeister hindas Halleri ettepanekut ootuspäraselt ebaõnnestunuks ning asus seda lähtudes tekkinud ohust õpetusaluste paragrahvi senisele sõnastusele arvustama. Ehkki vormiliselt oli kirikuwalitsusel õigus ja võimalus Halleri ettepaneku kohaselt talitada ja õpetusaluste paragrahv põhikirjast eemaldada, ei hinnanud Tallmeister seda sisuliselt õigustatuks, tuues hüpoteetilise võrdluse Vabariigi Valitsuse otsusega hakata iseseisvalt muutma riigi põhiseadust.¹⁰³⁰

Kirjutises, milles Tallmeister arvustas Halleri ettepanekut, juhtis ta tähelepanu ka kiriku ametliku häälekandja Eesti Kirik poliitiliselt erapoolikule hoiakule. Sel teemal

¹⁰²⁵ EK, nr 35, 28.8.1924, 142. Õige Lutheruse usk.

¹⁰²⁶ PI, nr 9. september 1924, 138. Teistest waimulikkudest lehtedest.

¹⁰²⁷ MK, nr 38, 17.9.1924, 300. Wõitlus puhta lutherluse pärast IV.

¹⁰²⁸ *Ibid.*, 301.

¹⁰²⁹ MK, nr 37, 10.9.1924, 294. Wõitlus puhta lutherluse pärast III.

¹⁰³⁰ Ettepanek õpetusaluste paragrahvi sel moel muuta oli Tallmeistri väitel seda kummatavam, et 1924. a kirikupäew oli asunud põhikirja muutmist hoopis karmistama. Kirikupäewal läbis esimese lugemise põhikirja muudatus, mille kohaselt wajas põhikirja muutmise 2/3 kirikupäewa liikmete toetust. Vastav otsus tähistas protestantliku waimu põhikirjas säilitamist toetanud waimulike ja kirikupäewa saadikute jaoks olulist töövõitu. Hääletus oli toimunud alalhoidlike kirikupäewalt lahkumise järel. PI, nr 9, september 1924, 139. Teistest waimulikkudest lehtedest; EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku V Kirikupäewa protokoll 18., 19. ja 20. juunil 1924, 16; Pesonen 2004, 206–207.

puhkenud vaidlus paisus 1924. a sügisel liberaalse ja koondava voolu esindajate teravaks vastasseisuks, olles õp Kuljuse suhtes algatatud ametist tagandamise protsessi ja konsistooriumi initsieeritud õpetusaluste kirjaliku hääletuse kõrval üheks mõju-
teguriks, mis tõukas 1924. a kirikupäeva järel paranenud suhted pikaajalisse kriisi. Tallmeister oli vastava teema tõstatanud esmalt ühel Tallinna vaimulike kogunemisel, väites seejärel ajalehes Protestantline Ilm konkreetsetele näidetele toetudes, et ajalehes Eesti Kirik ilmunud ülevaadetes avaldati kord otsesemal, kord kaudsemal moel toetust kindlate erakondade tegevusele ja seisukohtadele. Ülevaadete sisu oli mitmel juhul seotud päevapoliitikaga, nii kujutati positiivselt Riigikogu Kristliku Rahvaerakonna ja Rahvaerakonna esindajaid, negatiivselt aga Põllumeestekogude rühma. Kiiduavaldused ja kriitika on seletatav 26. märtsil 1924. a toimunud valitsuse vahetusega. Põllumeestekogude esindaja Konstantin Pätsi valitsus, milles oli esindatud ka Kristlik Rahvaerakond, lahkus ametist, uue valitsuse moodustas eelmise valitsuse välisminister, Kristliku Rahvaerakonna esindaja ja endine kiriku asepresident Friedrich Akel. Haridusministri ametis oli kirikuvalitsuse liige Rahamägi, kes oli ühtlasi ajalehe Eesti Kirik peatoimetaja. Vähemusvalitsusest jäid kõrvale Riigikogu kaks arvukat rühma – Põllumeestekogud ning Tööerakond, valitsust toetas aga Demokraatlikku Liitu kuuluv Rahvuslik Vabameelse Partei Riigikogu neljaliikmeline rühm, kuhu kuulus teatavasti ka Tallmeister.¹⁰³¹ Viimane soovitas 1924. a septembris avaldatud kirjutises kiriku ametlikul häälekandjal kajastada poliitilisi sündmusi tagasihoidlikumalt, sest ametliku häälekandjana pidi Eesti Kirik püüdma rahvast ühendada, mitte teravusi suurendama. Kriitika päädis Tallmeisteri soovitusel vahetada senine ülevaadete autor välja.¹⁰³²

Protestantlase Ilma veergudel avaldatud arvustus ei jäänud vastulauset, seejuures ei kritiseeritud esmajoones mitte Tallmeisteri vaateid, vaid asuti arvustama tema isikut. Tallmeisterit süüdistati haavavate kommentaaride esitamises, teda nimetati meheks, kes on unustanud kristliku meelelaadi, tema tegevust hinnati kui era-
konna reklaamimist; vastulause tundmatuks jäänud autor väitis, et Eesti Kiriku veergudel poliitiliste ülevaadetega esinenud „Vaatileja” seisukohad polnud ega pidanudki olema „kiriku otsused” ehk ametlikud seisukohad.¹⁰³³

Tallmeister vastas seepeale, et Eesti Kiriku päises seisab väljaandjana „Eesti ewangeeliumi-lutheri usu konsistoorium, Tallinnas”, millele toetudes nimetas ta ajalehte kiriku ametlikuks häälekandjaks. Väljaande positsioonist lähtudes avaldati seal kiriku ametlikke seisukohti, päevapoliitiliste küsimuste käsitlemine pidi Tallmeisteri arvates olema tasakaalukas ja erapooletu. Eesti Kirikus ilmunud vastulause tooni ja seisukohtade põhjal julges Tallmeister oletada, et tema vaateid arvustanud

¹⁰³¹ Mägi 1951, 61.

¹⁰³² Näiteks osutas Tallmeister artiklitele, milles pseudonüümi „Vaatileja” kasutanud kirjutise autor andis hinnangu 1923. a märtsis ametist lahkunud Konstantin Pätsi valitsuse tegevusele, „K. Pätsi valitsuse ajad ei ole õigeid sihte võtnud”, aga ka teatud erakondade esiletoomisele, „ainult asunikud, kristlik rahvaerakond ja rahvaerakond on walmis tööd tegema igas riikliselt mõtlewas koalitsioonis”. PI, nr 9, september 1924, 140. Teistest vaimulikkudest lehtedest. Samas viidati sõjaminister Oskar Ambergi tagasiastumise järel 1924. a oktoobris Kristliku Rahvaerakonna soovile kaasata valitsusse ka Põllumeestekogude esindajaid. VM, nr 242, 19.10.1924, 3. Kas walitsuse laiendamine?

¹⁰³³ EK, nr 39, 25.9.1924, 160. Ajakirjandusest.

kirjutise autoriks oli Kristliku Rahvaerakonna liige ja Riigikogu teine abiesimees Raudkepp.¹⁰³⁴ Tallmeister vastas Eesti Kirikus ilmunud vastulausele üksikasjaliku ja teravas toonis artikliga, mille keskseks mõtteks oli rõhutada kiriku ja selle ametliku häälekandja poliitikast hoidumise vajalikkust. Talle sekundeeriti opositsioonilise Põllumeestekogude seisukohti esindanud ajalehes Kaja, kus väideti kiriku tegevust liikumas suunas, mis ei vasta rahvakiriku mõttele ja püüetele.¹⁰³⁵

Ajalehes Eesti Kirik viidati küll Raudkepile kui ajalehe kaastöölisele, samas ei nõustunud ajalehe toimetus avaldama poliitiliste ülevaadete autorite nimesid, vihjates vaid asjaolule, et „Vaatleja” nime all kirjutas kolm eri isikut.¹⁰³⁶ Küsimus ajalehe Eesti Kirik poliitilistest hoiakutest muutus 1924. a oktoobris üha isiklikumaks. Raudkepp oli 1920. a-te algul asunud vaimustunult looma kirikulaule ja tegelema nende esitamise, millest kujunes tema jaoks südamelähedane ja iselaadne kirglik ettevõtmine. Raudkepi esitatud laulud ja laulusõnad ei pälvinud aga kiriklikes ringkondades tunnustust ega poolehoidu, teiste seas oli neid arvustatud ka ajalehtedes Meie Kirik ja Protestantline Ilm. 1924. a sügisel puhkenud tüli käigus pöördus Tallmeister Protestantlase Ilma veergudel Raudkepi luuletuste kohta ilmunud kriitika juurde tagasi ning kirjeldas ametivend Raudkepi luuleridade puhul esitatud arvustusi mitte kui Raudkepi meelsuse ja hea tahte eitamise väljendusi, vaid kui soovi näidata „ainult seda saamatust ja andewaesust, mis tal luule suhtes on”. Raudkepp oli Tallmeistri väitel tunginud seevastu tema meelsuse kallale.¹⁰³⁷ Loomulikult ei mõjunud Tallmeistri artikkel tüli leevendavalt, vaid suhteid halvendavalt. 1924. a oktoobris esitas Raudkepp praost Mohrfeldtile palve võtta Tallinna praostkonna vaimulike koosolekul arutusele Kuljuse personaalküsimus. Raudkepp avaldas soovi keelata Kuljusel Tallinna praostkonna piires jutlustamine.¹⁰³⁸ Ehkki Raudkepp eitab Kuljusevastase ettepaneku esitamise ja Tallmeistriga puhkenud tüli seoseid, avaldas eelpool kirjeldatud vastasseis Kuljuse suhtes algatatud protsessile kindlasti teatud mõju. Kuljus oli olnud üks Raudkepi laulude peamistest arvustajatest.¹⁰³⁹ Kuljuse süüdistamine põhjustas omakorda tüli elavnemise Eesti Kiriku ja Protestantlase Ilma veergudel. Olukorda pingestas veelgi Tallinna praostkonna vaimulike koosolekul toimunud Kuljuse personaalküsimuse arutelu, kus Raudkepi kõrval esines peamise arvustajana õp Sommer, kes tegi Eesti Kiriku vastutava toimetajana kiriku ametlikus häälekandjas mitmeid vihjeid Tallmeistri kirjutiste, aga ka tema isiku kohta, põhjustades nii 1924. a novembris-detsembris kahe ajalehe toimetaja vahel tõelise sõnasõja. Tallmeister asus 1924. a detsembris seisukohal, et Sommer pole ajalehe vastutava toimetajana oma ülesannete kõrgusel ja soovitas konsistooriumil kaaluda tema väljavahetamist. Tallmeister toonitas taas, et ajaleht Eesti Kirik on kiriku ametlik häälekandja, mille 1923. a detsembris ilmunud avanumbris oli rõhutatud vajadust kiriku liikmeid ja eri voolude esindajaid koondada. Ehkki ka Tallmeistri artiklite toon oli

¹⁰³⁴ PI, nr 10, oktoober 1924, 159. Veel kord „Eesti Kiriku” poliitikast.

¹⁰³⁵ Kaja, nr 255, 23.9.1924, 2. Kas Eesti kirik erakonna ja poliitika teenistuses? Artikli autor on kasutanud initsiaale K. E. Tegemist on tõenäoliselt Riigikogu saadiku Karl Einbundiga.

¹⁰³⁶ EK, nr 40, 2.10.1924, 164. Ajakirjandusest.

¹⁰³⁷ PI, nr 10, oktoober 1924, 159. Veel kord „Eesti Kiriku” poliitikast.

¹⁰³⁸ EK, nr 41, 9.10.1924, 168. Kiriku elu.

¹⁰³⁹ PI, nr 11, november 1924, 173–174. Kilplaste sõjakäik wabameelsemate jutlustajate vastu; VM, nr 245, 23.10.1924, 8. Kas väljawisata õp. Kuljus kirikust?

terav ja paiguti isiklik, olid Eesti Kirikus 1924. a sügisel avaldatud artiklid tõepoolest tulvil isiklikku laadi vihjeid ja solvanguid ning eristusid nii Protestantlase Ilma kui ka Meie Kiriku artiklite laadist.

Avalik vastasseis lõppes 1925. a jaanuaris pealtnäha ootamatult ja ilma ühegi kommentaarita. Eesti Kiriku peatoimetaja Rahamägi alustas aastat pöördumisega väljaande lugejate poole, kinnitades ajalehe sihte, mis püsivad tema sõnu endistena. Väljaande kaastöölise ringis oli seevastu toimunud üks märkimist vääriv muudatus, mis on ühtlasi ainsaks sisuliseks vihjeks, miks 1924. a lõpukuudel aset leidnud vastasseis ajaleheveergudel sedavõrd äkki lõppes. 8. jaanuaril 1925. a ilmunud Eesti Kiriku päises ei esine väljaande vastutava toimetaja ametikohal enam mitte Sommer, vaid õp Aunver. Sommer oli senisest ametist taandunud või taandatud, siiski ei jäänud ta ajalehe väljaandmisest täielikult kõrvale, asudes häälekandja toimetajaks.¹⁰⁴⁰ Ametikohast lähtudes oli tema osa ajalehe väljaandmisel varasemaga võrreldes siiski tunduvalt väiksem.

Aunveri ametisseasumisele järgnes suhete teravnemine kiriku ametliku häälekandja ja ajalehe Meie Kirik vastutavate toimetajate vahel. Võrreldes eelpool kirjeldatud vastasseisuga oli tegemist märksa põhimõttelisemate ja kaalukamate lahkavustega. Mäletatavasti oli Aunver 1924. a kirikupäeva järel arvustanud Põllu kirikupäevalt lahkumist ning tema tegevuse motiivi. Põld avaldas ajalehe Meie Kirik 1925. aasta avanumbris artikli, milles kutsus kiriku tulevikku silmas pidades pöörduma tagasi jumalasõna kui kiriku ainsa juhtnööri ja aluse juurde. Mõiste, millele Põld artiklis kesksena toetus, oli vabadus. Seda määratledes sidus ta selle 1. detsembril 1924. a ehk pisut enam kui kuu aega varem toimunud kommunistide ebaõnnestunud riigipöördekatsega. Eristades termineid „ebavabadus” ja „tõsine vabadus”, leidis Põld, et neist esimene oli oma piiramatuses muutunud tõelise vabaduse selgeks vastandiks ja vaenlaseks, ning oli ühtlasi peamiseks eelduseks, mis oli valmistanud teed ka riigipöördekatsele. Teisisõnu ei ühtinud kõik, mida vabaduse nime all nõuti, iseseisva Eesti riigi eesmärkide ja põhimõtetega. Sellest lähtudes tuli seada teatud piirangud. Kommunistide riigipöörde põhjustanud ebavabadusega võrreldes Põld kirikus leiduvat protestantlikku ebavabadust. Tema hinnangul sooviti selle, kiriku loomise järel esile tõusnud põhimõtte kohaselt rõhutada küll südametunnistuse vabadust, kuid unustati piirid, mille oli sellele vabadusele seadnud Jumala sõna. Sellega asetati end Jumala sõnast kõrgemale ja tehti küsitavaks selle kehtivus, lahutades nii südametunnistuse vabaduse Jumala sõnast ja sidudes selle protestantliku vaimuga, mis suhtus Jumala sõnasse ja usutunnistuskirjadesse üleolevalt. Ehkki seda kontseptsiooni esindasid Põllu väitel eelkõige kaks vaimulikku – Kuljus ja Tallmeister, kes asetati eelnevat arvestades sisuliselt samale tasemele kommunistidest riigipöörjatega, leidis ka koondava voolu esindajate seas ning selle häälekandjas Eesti Kirik avaldatud artiklites pühakirja aluselt kõrvalekaldumisi. Teisisõnu lubasid nad endale pühakirja ja kiriku õpetuse tõlgendamisel liiga suurt vabadust. Üksikute väljavõtete põhjal – näiteks väideti Eesti Kirikus ilmunud artiklis, et armastus kasvab rõõmust ja ohvrust, mille peale vastas Põld, et armastus kasvab siiski üksnes usust – nimetas Põld kõrvalekaldumisi võõraks tuleks Jumala altaril, mille toomise eest Aaroni pojad surma leidsid (3Ms 10). Samuti kirjutas Põld Kristusest kui kiriku

¹⁰⁴⁰ EK, nr 2, 15.1.1925, 9.

alusest, mitte aga rahva alusest, nagu sellele oli vabast rahvakirikust kirjutades osutatud Eesti Kiriku veergudel. Väärib mainimist, et Põld viitas ka alalhoidlike seas valitsevatele väärnähtustele, teisisõnu polnud ka kõik alalhoidlike esindajad „Jumala sõnale allaheitlikud”.¹⁰⁴¹

Ehkki nendegi mõtete puhul otsustas Aunver oponeerida ning leidis, et enne Eesti Kiriku ja selle lugejate arvustamist tuleb Põllul esmalt „oma kodu puhtaks teha”, häiris teda kõige enam võrdlus kindral Johan Laidoneri ning talle antud volituste ja võimuga, millist vajas Põllu hinnangul ka luteri kirik. Põllu väitel oli võimalik need volitused anda üksnes Lutherile. See andis kirikule ühise aluse ja kindlustas ka nn allaheitmise Jumala sõnale. Aunveri sõnul peitusid Põllu nõudmistega võim-ambitsioonid, millele tuli kõige jõulisemalt vastu astuda, kui rahvakirik soovib „oma kohuseid kodumaa ja rahva vastu kalliks pidada.”¹⁰⁴² Seeläbi pörkusid lepitamatuna kaks kirikukorralduslikku käsitust. Põld väitis, et rahvakirik, millest Aunver oli kirjutanud, oli registreerimata „ja tegelikult ellu tõusmata”. See hinnang ühtis vahe- tult pärast 1924. a kirikupäeva esitatud seisukohtadega. Olemasolevat kirikut nimetas ta Eesti Evangeeliumi Lutheruse Kirikuks, mitte vabaks rahvakirikuks, lisades, et riigivõimu taotlus oli juba Asutava Kogu ajal olnud vabakirik, mitte vaba rahvakirik asutamine.¹⁰⁴³

Ehkki Aunver väitis 1925. a veebruaris ajakirjas Vaba Sõna ilmunud artiklis, et Põld oli „oma südames puritaanselt puht lutherlane” ja teeninud ära lugupidamise, ei pidanud ta võimalikuks Põllu seisukohtadega nõustuda. Aunver pööras artiklis oma pilgu rahvakiriku kontseptsioonile, millest lähtudes leidis artiklis mainimist kiriku missioon ühiskonnas, millel oli ka rahvuslik varjund. Rahvuse rõhutamine polnud tõenäoliselt meelepärase küll kõikidele koondava voolu esindajatele, kuid see iseloomustas üldjoontes siiski koondava voolu positsiooni. Rahvakiriku korralduse rakendamise suurimaks ohuks nimetas Aunver baltisakslastest vaimulikke, kelle jaoks tähendas Põllu vabakiriku korraldus võimalust säilitada kirikus senine võim. Kui rahvakiriku kord võimaldas rahvast kirikule lähendada, siis vabakiriklik korraldus mõjus pigem vastupidiselt.¹⁰⁴⁴ Ajaks, mil ajalehtede vastutavate toimetajate ning nende esindatud vaadete omavaheline pörkumine lõppes, olid kirikuelu asunud mõjutama kaks tunduvalt enam tähelepanu äratanud teemat: Kuljuse usuliste vaadete ja tegevuse kohta algatatud uurimine ning kirikuvalitsuse algatusel läbi viidud hääletus põhikirja õpetusaluste senise sõnastuse muutmise üle.

Viimaks väärib mainimist, et Aunveri teravad väljaütlemised tekitasid 1. mail 1925. a toimunud praostide koosolekul mitmes praostis kahtlusi tema sobivusest kiriku ametliku ja kirikuliikmeid koondava ajalehe vastutava toimetaja kohale. Praost Steinberg väitis, et 34-aastane Aunver on liiga noor, mistõttu soovitati tema asemele mõnda vanemat ametivenda ning mainiti nimeliselt praost Beermanni. Teisalt soovitati peatoimetajal Aunveri ohjata; praost Tannebaum lisas, et seda tuleb teha „konser- vatiivsel alusel”. Praost Hoffmani hinnangul pidi aga muutuma ajalehe artiklite toon. Nii hinnati Aunveri vaateid tõenäoliselt liiga vabameelseteks või rahvuslikeks, ja mis

¹⁰⁴¹ MK, nr 1, 7.1.1925, 2–4. Saagem allaheitlikuiks.

¹⁰⁴² EK, nr 2, 15.1.1925, 11–12. „Meie Kiriku” unistused diktaatorist eesti vaba rahvakirikus.

¹⁰⁴³ MK, nr 4, 28.1.1925, 30–31. Protestantismi waimu.

¹⁰⁴⁴ *Vaba Sõna*, nr 3, veebruar 1925, 80–82. Saksa kants Eesti ev.-luteri usu kirikus.

veelgi olulisem, tema stiili liiga teravaks. Kriitikale vaatamata jätkas Aunver ka järgnevatel aastatel ajalehe vastutava toimetajana.¹⁰⁴⁵

2.10.2. Nn ketseriprotsess õpetaja Voldemar Kuljuse usuliste vaadete üle

Õp Kuljuse personaalküsimus kerkis 1923. a detsembris lihtnoomitusega lõpetatud kaebuse järel taas 1924. a kevadel, mil konsistooriumisse laekus Iisaku koguduse liikme Eduard Räästi esitatud ja Iisaku koguduse 24 liikme allkirju kandnud kaebekiri, milles heideti koguduse õpetajale ette õpetuslikku vabameelsust. Kaebuse esitajate nimekirjas olid ülekaalus nelja perekonna liikmed.¹⁰⁴⁶ 1. juulil 1924. a konsistooriumile adresseeritud seletuskirjale, milles Kuljus esines omapoolsete selgitustega, kirikuvalitsuse reaktsiooni ei järgnenud. Uute kaebuste tõttu tõusis küsimus aga taas üles juba 1924. a septembris.

14. septembril 1924. a jutlustas Kuljus Tallinna Pühavaimu kirikus. Luues jutluse alguses, mille aluseks oli kirjakoht Am 5,16, elava pildi kiskjalikust ämblikust, kes meelitas kannatlikult oodates oma võrku kärbe, et viimane surmata, esitas ta võrdluse kaasaja pahelisest ja ebavõrdsest ühiskonnast, kus „emaämblikud on waeserahwa waewast rammusad kui Pasani lehmad ja rõhutute raswad koowad nende ihudele silmapimestawat siidi.”¹⁰⁴⁷ Kristus oli seevastu kõnelnud vennaarmastusest, samamoodi oli ka algkristlik kogudus põhinenud vennaarmastustusel ja Kristuse peatse taastulemise ootusel ega polnud Kuljus sõnul õhutanud „sorteerima jumalalapsi walgeteks ega punasteks.” Seda algkristlikku korda, mida tollases koguduses edendati, nimetas Kuljus kommunismiks: „Algkoguduses arendati kommunismi ja kahtlemata on sotsialistlik ilmakord majandusliste hädade ja klassiwaheliste terawuste kristlikuim lahendus.” Võrdluse vääririmõistmise vältimiseks rõhutas ta, et Jumalariik asub kõigepealt inimese südames, illustreerides seda värvika oletusega, mille kohaselt oleks Jeesuse tegevuse ja sõna võit üpris väike, kui „proletaarlaste nälgunud salgad” näeksid pelgalt „imeleiwä wälist külge”. Jeesuse sõna abil pääses üksikisik oma hinges ämblikupoliitikast ehk halastamatuses ja omavolist vabane misele. Kuljus avaldas jutluse 1924. a novembris ka ajalehes Protestantline Ilm, kus see kandis pealkirja „Inimämblik”. Lisaks ilmus 1925. a Kuljuse koostatud brošüür „Lunastatud albatrossid”, kuhu ta oli koondanud kolm jutlust: lisaks ordinatsioonijutlusele „Tähtede poole”, mida Põld oli 1923. a sügisel mäletatavasti arvustanud, ilmusid selles ka „Inimämblik” ja brošüürile nime andnud jutlus „Lunastatud albatrossid”. Brošüür oli pühendatud Tallmeistrile.¹⁰⁴⁸

Pühavaimu koguduses jutlustanud Kuljuse seisukohad tekitasid tormilist vastukaja. 19. septembril 1924. a saatis jumalateenistusest osa võtnud Pühavaimu koguduse liige ja Kristlikku Rahvaerakonda kuuluv Riigikogu saadik Voldemar Linnamägi konsistooriumisse kaebuse, millele lisandus 21. septembril veel üks kaebekiri. Viimase autorid nimetasid end luterliku koguduse liikmeiks. Kirjale allakirjutanud

¹⁰⁴⁵ EELKKA, Praostide koosolekute protokollid 1923–1935, 1.5.1925.

¹⁰⁴⁶ Saard 2008, 142.

¹⁰⁴⁷ PI, nr 11, november 1924, 169. Inimämblik.

¹⁰⁴⁸ Voldemar Kuljus. *Lunastatud albatrossid. Kolm jutlust*. Tartu: Odamees, 1925.

viiest inimesest kolm kuulusid Pühavaimu kogudusse, nende kõrval leidsid kaebakirjal ka Narva Aleksandri koguduse liikme Heinrich Kiiveri ja Narva Soome-Rootsi Mihkli koguduse liikme Erland Rantaneni allkirjad.¹⁰⁴⁹ Lisaks eelpool kirjeldatud kaebustele esitas õp Raudkepp Tallinna praostile ettepaneku Kuljusele jutlustamine Tallinna praostkonna piires ära keelata ja soovitas Kuljusel asutada uus kogudus, sidudes selle ning Kuljuse vaated budismi, judaismi ja panteismiga.¹⁰⁵⁰ Ehkki Tallinna praostkonna sinodil Kuljuse küsimuses otsuseid ei langetatud, seati väidetavalt Tallinna Kaarli kirikus Kuljuse suhtes sisse iselaadne kantslikeeld.¹⁰⁵¹ Selle otsuse algatajaks oli tõenäoliselt õp Sommer. Nii nagu Raudkepp, nimetas ka Linnamägi Kuljuse vaateid panteistlikuks ning süüdistas Kuljust rahvusliku ja sotsiaalse vaenu õhutamises. Linnamägi tõi esile, et sotsiaalse ebavõrdsuse eest pidas Kuljus vastutavaks juute ja baltisakslasi, nad olevat „waeste õgijad”. Samuti häiris teda viide kommunismile. Nagu Linnamäe kirjas nimetati ka 21. septembril 1924. a saadetud kaebekirjas Kuljuse jutlust kommunistlikuks agitatsiooniks ja heideti Kuljusele ette Kristuse alandamist „harilikuks kommunistiks”.¹⁰⁵²

Lisaks konsistooriumisse saadetud kirjadele avaldati üks Kuljuse jutlust ja tema õpetuslikke seisukohti teravalt arvustav kaebekiri alalhoidlike häälekandjas Meie Kirik.¹⁰⁵³ Teisalt jõudis konsistooriumisse Kuljuse jutlust ja tema tegevust kiitev kiri Tartust, millele oli alla kirjutanud 27 inimest.¹⁰⁵⁴ Kirikuvalitsusele esitatud kaebused olid arutusel 7. oktoobril 1924. a toimunud konsistooriumi istungil, kus otsustati asjaolude selgitamiseks võtta ette täiendav materjalide kogumine ning volitada seda läbi viima vaimulikud assessorid Põld ja Rahamägi. Kogutud materjal tuli esitada konsistooriumile, kes kutsuks vajadusel Kuljuse kirikuvalitsuse istungile aru andma.¹⁰⁵⁵

Kuljuse suhtes algatatud uurimine pälvis 1924. a sügisel ajakirjanduses rohkete tähelepanu. Ajalehtede veergudel olid ülekaalus vaated, mille kohaselt pidi vaba rahvakirik ketserite otsimisest hoiduma; ajalehes Kaja viidati eelpool mainitud Iisaku koguduse liikmete kaebusele, milles oli Kuljuse ja tema vaadete üle väljendatud rahulolematust. Kaebekirja tõttu võttis Iisaku koguduse nõukogu 7. detsembril 1924. a vastu Kuljust toetava avalduse, milles kirjeldati õpetajat kui energilist töö-

¹⁰⁴⁹ Neist esimene oli 1920. a-te algul võtnud aktiivselt osa EMS tegevusest, kuuludes ka seltsi juhatusse, ning ehkki luteri kiriku liikmed, olid mõlemad isikud olnud juhtivalt seotud lestadiuslaste tegevusega Põhja-Eestis. Et mõlemad mehed elasid Tallinnas, võib oletada, et nad võisid viibida ka jumalateenistusel, kus Kuljus jutlustas. EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 19.9.1924, 21.9.1924; Talonen 1988, 29, 41.

¹⁰⁵⁰ EK, nr 41, 9.10.1924, 168. Kiriku elu; VM, nr 242, 19.10.1924, 3. „Ketserite otsimine”.

¹⁰⁵¹ PI, nr 12, detsember 1924, 188. Kiriku häälekandjaga läheb asi juba liiale.

¹⁰⁵² EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 19.9.1924, 21.9.1924. Riho Saard on toetudes Tallmeistri artiklile märkinud, et Kuljuse jutluse pealkiri sarnanes 1905. a Tartu Eesti Sotsiaaldemokraatlise Tööliste Ühisuse Tartu osakonna väljaandel ilmunud Saksa sotsialisti Wilhelm Liebknechti brošüüriaga *Kärbsed ja ämblikud*, mis pandi 1906. a Kohtupalati otsusega keelu alla. Saard 2008, 143.

¹⁰⁵³ MK, nr 40, 1.10.1924, 317–318. Wõitlus puhta luterluse pärast.

¹⁰⁵⁴ EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 19.11.1924.

¹⁰⁵⁵ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923 – 21.6.1927, 7.10.1924.

tegiijat, kes on suutnud lühikese aja jooksul ellu kutsuda mitmeid liikumisi ja austab „hingeelu arenemist”.¹⁰⁵⁶

Tallmeister asus Kuljust Protestantliku Ilma veergudel kaitsma ja nägi lahk-
arvamuste peamise põhjusena koguduse liikmete erinevaid vajadusi. Tallmeister
mõnõis, et Kuljuse jutlustamise stiil oli ehk liiga raskepärane, mistõttu võisid ta
mõtted olla „lihtnimestele liigrasked seedita”. Viimane tingis omakorda väärtõlgen-
duste tekkimise ja levimise. Jutluste raskepärast oli Tallmeister oma sõnul ameti-
vend Kuljusele mitu korda maininud. Samas ei jätnud Tallmeister irooniliselt viita-
mata kaebusega esinenud Riigikogu liikmele Linnamäele, väites, et kirikusse tuli ka
„kristliku rahwaerakonna Riigikogu rühma liikmeid ja muud palwemaja publikumi ja
nende arusaamisele ei saa ükski asi lihtne küllalt olla.” Ta soovitas Kuljusel kiriku-
liikmetega senisest enam arvestada. Intelligentsi hulgas oli Kuljuse stiil Tallmeistri
väitel hinnatud, mistõttu olid mitmed haritlased leidnud taas tee kirikusse.¹⁰⁵⁷ Tall-
meister viitas ühtlasi Kuljuse usulisi vaateid uurinud komisjonile ja leidis, et Raha-
mägi poleks pidanud komisjoni kuuluma. Tallmeister kirjeldas küll mõtete lahku-
minekuid, mis nende vahel oli esinenud, kuid hindas Rahamäge intelligentseks
meheks, kellel oli tema arvates piinlik konsistooriumi moodustatud uurimiskomis-
jonis tegutseda. Liiatigi oli Rahamägi määratud komisjoni liikmeks tagaselja, sest ta
oli istungilt küsimuse arutamise ja komisjoni määramise ajaks juba lahkunud.¹⁰⁵⁸
Tallmeistri hinnangul sobisid komisjoni tööd tunduvalt paremini läbi viima Riigi-
kogu liikmed Raudkepp ja Linnamägi, Türi kõster Veimer ja Kristliku Perekonna
Lehe toimetaja Gustav Allo, ehk inimesed, kes olid kõik ühel või teisel moel Tall-
meistri, Kuljuse ja liberaalse voolu seisukohti arvustanud.

Kuljuse käitumist ja seisukohti hinnanud komisjoni kuulunud Rahamägi vaatles
Kuljuse jutlust „Inimämblik” ja tema teoloogilisi seisukohti kahe eraldiseisva küsi-
musena. Rahamägi ei leidnud Kuljuse jutluse kohta tehtud kriitika põhjal, et
Kuljusele oleks tulnud jutlustamine kirikus keelata. Ehkki ta arvustas Kuljuse
jutluses esitatud poliitilisi seisukohti ja üldisemalt poliitiliste teemade käsitlemist,
nimetades Kuljuse käitumist ja vaadete esitamist noateral käimiseks, väitis ta
hinnangu lõpuks, et Kuljuse ning tema jutluste stiili ja sisu üle peab olema otsus-
tajaks esmajoones kogudus. Kirikuvalitsus saab juhtida Kuljuse tähelepanu üksnes
pahandustele, mida tema jutlus oli tekitanud.¹⁰⁵⁹ Kuljuse teoloogiliste vaadete ja
sellest lähtudes tema ametist vabastamise suhtes oli Rahamägi äraootaval seisukohal.
Tema hinnangul polnud Kuljuse seisukohtade põhjal võimalik „kategoriliselt
tõendada”, et Kuljus oleks kiriku õpetusest kõrvale kaldunud. Kuljuse stiil oli
Rahamäe sõnul mänglev, ta ei väljendanud end alati otsekoheselt, vaid ehitas jutluse
üles vastandustele. Mitme esitatud kaebuse tõttu vajasid tema vaated aga kindlasti
selgitamist. Tõlked ja tekstid, kus puudutati budismi või religioossust üldisemalt, ei
kuulunud Rahamäe väitel vaadete hindamiseks vajalike tekstide hulka, mistõttu ta
formuleeris mitmesuguseid küsimusi, millega Kuljuse poole tema vaadete lähemaks

¹⁰⁵⁶ EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 7.12.1924; PI, nr 1, jaanuar 1925, 16. Iisaku kiriku nõukogu kiri konsistooriumile.

¹⁰⁵⁷ PI, nr 11, november 1924, 172. Kilplaste sõjakäik vabameelsemate jutlustajate vastu.

¹⁰⁵⁸ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 7.10.1924.

¹⁰⁵⁹ EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 16.11.1924.

selgitamiseks pöörduda. Need puudutasid Jumala ja Kristuse isikut, Jumala armu ja soterioloogiat, kristluse suhet poliitikaga jne.¹⁰⁶⁰ Niisiis ei kiirustanud Rahamägi Kuljust 1924. a sügisel hukka mõistma, teisalt ei väljendanud ta Kuljuse käitumise suhtes ka toetust, vaid soovis selgitada, millised on Kuljuse õpetuslikud seisukohad.

Komisjoni teine liige, Põld, saatis 7. novembril 1924. a konsistoriumisse pikema analüüsi, viidates kokkuvõttes vajadusele Kuljus konsistoriumi ette kutsuda, et tema vaadete kohta aru pärida. Põld oli sõna-sõnalt ning üksikuid lauseid esile tuues analüüsinud kõiki talle kättesaadavaid Kuljuse jutlusi, ja erinevalt Rahamäest ka usulisi artikleid. Seejuures kasutas ta Kuljuse *pro ministerio* eksami sooritamiseks esitatud kateheesi ja tööd „Praeguse aja jutluse stiil ja ettekanne. Põhimõtted”. Põllu hinnangul pidas Kuljus Kristust inimeseks, kes oli Ketsemani võitluses omandanud jumalikkuse. Jumalat mõistis Kuljus Põllu väitel panteistlikuna, religioosus oli laiemalt haaratav ja hoomatav, ning nii polnud ka Jumal mitte Kristuse isa, vaid inimeste isa. Nii nagu 1923. a algatatud protsessi puhul, viitas Põld ka 1924. a sügisel Kuljuse jutluses kõlanud üleskutsele uskuda iseenesesse. Põllu käsituses nägi Kuljus enesesus sisuliselt uskumist Jumalasse, teisisõnu tähistas ta Jumalana inimest. Kokkuvõttes hindas Põld Kuljuse usulisi vaateid antropotsentrilisteks, Kristusel polnud inimesest kõrgemat autoriteeti. Ühtlasi mainis Põld Iisakust saabunud Eduard Räästi kirja ja kohtumist ühe vanema kogodusliikmega, kes oli Põllule muu hulgas öelnud, et esimesel ülestõusmispühäl oli Kuljus Iisaku kirikus jutlustades väitnud, et Kristuse ülestõusmise kohta – ehkki Põld ei täpsustanud, pidas ta ilmselt silmas ihulist ülestõusmist – ei ole olemas kindlaid tõendeid. Toetudes Venemaa evangeelse luterliku kiriku seaduse §-dele 252, 253, 777, 784 ja 432, mida selgitasid lähemalt §-d 477–504, väitis Põld, et Kuljuse jutlustes esitatud seisukohad ei vasta mainitud paragrahvides sätestatule.¹⁰⁶¹ Selles osas erines Põllu hinnang Rahamäe esitatud arvamusest, samas ühtisid komisjoni kahe liikme seisukohad nõudmise osas asuda Kuljuse usulisi vaateid lähemalt selgitama. Ka sellega seoses viitas Põld VELKS vastavatele paragrahvidele.

Komisjon esitas kogutud materjali konsistoriumile 2. detsembril 1924. a toimunud istungil. Piiskop Kukk taandas end suguluse tõttu küsimuse arutamisest, mistõttu kirikuvalitsuse istungit kiriku juhataas asepresident Jüri Uluots. Küsimus otsustati võtta 16. detsembri istungi päevakorda, et seda sisuliselt arutada. Selleks anti materjalid tutvumiseks ka assessor Soosaarele. Põllule tehti ülesandeks kokku seada ettepanek punktidest, mille alusel Kuljus pidi oma seisukohti esitama.¹⁰⁶² Põllu ja

¹⁰⁶⁰ *Ibid.*, Saard 2008, 145.

¹⁰⁶¹ § 253 keelati suuliselt ja kirjalikult väljendada arvamust, mis ei ühti kiriku õpetusega. §-d 777–779 puudutasid kiriku õpetuse järelevalvet: § 777 nõuti superintendentidelt ja praostidelt kooskõlas § 252 sätestatud õpetusliku alusega järelevalve teostamist. § 784 puudutas jumalateenistust, millel nõuti jutluse õpetuslikul alusel püsimist. *Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Russland, mit Erläuterungen des Dirigierenden Senats, Erlassen des Ministers des Innern und Befehlen des General Consistoriums*. Reval: Verlag von Franz Kluge, 1901, 1, 151, 154; EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 7.11.1924; Saard 2008, 143–144.

¹⁰⁶² EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 2.12.1924; Saard 2008, 145.

Rahamäe algatusel oli algselt üksikute, Kuljuse jutlustes esitatud seisukohtade suhtes alustatud uurimisest kujunenud Kuljuse õpetuslike vaadete analüüsimine.

Ülekuulamiskavaks nimetatud küsimustiku esitas Põld konsistooriumile juba 8. detsembril 1924. a. Konsistooriumi istungil 16. detsembril otsustati 7. oktoobri otsusele toetudes algatavad protsess lõpule viia ja teatada Kuljusele uurmiskomisjoni koosseis, mis oli ajakirjanduses esitatu põhjal olnud tegelikult juba varem teada. Samuti otsustati Kuljusele väljastada tema kohta esitatud kaebused. Küsimustiku esitamise delegeeris konsistoorium kahest assessorist koosnevale komisjonile.¹⁰⁶³ 1925. a jaanuaris ja veebruaris laekusid konsistooriumisse kaebekirjad, milles nimetati Kuljuse jutlusi sisult sobimatuteks.¹⁰⁶⁴ 1925. a veebruaris laekus konsistooriumisse ka Põllu avaldus kirikuvalitsuse liikme ja ühtlasi Kuljuse seisukohtade uurimiseks moodustatud komisjoni liikmekohalt tagasiastumisest. Põld andis tema käes olnud dokumendid üle Rahamäele.¹⁰⁶⁵ Põllu tagasiastumise põhjused peitusid konsistooriumi organiseeritud õpetusaluste paragrahvi üle toimunud hääletuse tulemustele järgnenud protsessides, mida kirjeldatakse lähemalt käesoleva uurimuse järgmises alaosas.

Põllu tagasiastumine ei tähendanud Kuljuse protsessi lõppu, pigem tähistas see protsessi jätkuvat elavnemist, mis oli seotud õpetusaluste üle toimunud hääletuse järgse konsistooriumi otsusega asuda piirama õpetusaluste paragrahvi tõlgendamist. Kui esialgu oli protsessi sisuliseks eestvedajaks olnud Põld, siis tema tagasiastumise järel asus komisjoni ja kogu protsessi etteotsa Rahamägi, kes avaldas konsistooriumi nimel 5. märtsil 1925. a ajalehes Eesti Kirik artikli, milles väitis, et kirikuvalitsus peab seadma tõkkeid nendele, kes lubavad kirikusse panteismi, budismi ja „igasugust segu, mis aga kellegil südames kipitab!“. Sellega viitas Rahamägi otseselt Kuljusele ja tema suhtes algatatud protsessile. Aluseks võttes Põllu tagasiastumise ja sellele 1925. a kevadel järgnenud protsesse, tuleb hinnata tõeseks väidet, mille kohaselt võib Kuljuse protsessi jätkamise ühe põhjusena näha ka alalhoidlike rahustamis-püüdeid.¹⁰⁶⁶ See ei avaldanud aga loodetud mõju, vaid pingestas hoopis suhteid kiriku liberaalse voolu esindajatega.

Põllu tagasiastumise järel koosnes Kuljuse seisukohti analüüsiv komisjon vaid ühest liikmest, mistõttu komisjoni liige Rahamägi andis 3. märtsil 1925. a materjalid üle konsistooriumile. Kirikuvalitsuse istungil otsustati Kuljuse protsessiga jätkata, Kuljusele saadeti tema õpetuslike vaadete hindamiseks koostatud küsimustik ja nõuti 1. aprilliks 1925. a vastuseid.¹⁰⁶⁷ 28. aprillil 1925. a saadatud vastuses keeldus Kuljus

¹⁰⁶³ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 16.12.1924.

¹⁰⁶⁴ EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 9.1.1925.

¹⁰⁶⁵ EELKKA, Harald Wilhelm Põllu isikutoimik, 15.2.1925.

¹⁰⁶⁶ Tohvri 1994, 48.

¹⁰⁶⁷ Küsimused olid järgmised: Kuidas kirjeldas Kuljus kolmainuõpetust ning millisena esines selles Kristus? Kas Kristus oli Jumala Poeg? Kas Kuljus tunnistas Kristuse preeksistentsi? Kas Kristus oli lihalikult hauast üles tõusnud? Kas Kristusel oli meelevald taevas ja maa peal? Kuidas hindas Kuljus Kristuse veriohvrit? Mida tunnistas Kuljus Kristuse taastulemisest? Milline oli Kuljuse hinnangul erinevus Piibli ja teiste pühakirjade vahel? Mil moel oli Piibel Jumala Sõna? Kas Kuljus uskus, et Jumal oli end sõnas ilmutanud? Küsimused puudutasid mitmel juhul otseselt Kuljuse jutlustes ja artiklites esitatud üksikuid seisukohti. Näiteks küsiti,

kõikidele esitatud küsimustele vastamast. Uskudes, et konsistooriumi taotluseks polnud teda uuesti eksamineerida, hindas ta uurimiskomisjoni koostatud sedavõrd avarasisulist küsimustikku volituste ületamiseks. Et konsistoorium oli Kuljusele 20. detsembril 1924. a saadetud kirjas maininud, et tema tegevust uurima määratud komisjonil on õigus hankida lisaandmeid vaid esitatud süüdistuste piires, vastas ta üksnes süüdistuskirjades esitatud väidetele ja nendega seotud küsimustele. Jumalateenistuse korrast kõrvalekaldumise eest oli Kuljust teatavasti 1923. a juba noomitusega karistatud. Seetõttu polnud võimalik samale materjalile toetudes seda küsimust Kuljuse hinnangul taas tõstatada. Kuljus andis vastuse Kristuse isikut puudutavatele küsimustele, tunnistades elavat Kristust, kellel on meelevald nii taevas kui maa peal, eitades Kristuse ihulikku ülestõusmist ning nimetades Kristuse taastulemise lootust usu vaesuseks: „Kristus elab praegu, [---] Kristus on juba, ei tarvitse enam tulla.” Kuljus ei tunnistanud, et ta oli vaimulikuna eksinud õpetuse vastu, millega sooviti Jeesuse läbi inimesi Jumala lasteks teha, samuti ei uskunud ta võimalusse, et Jumala sõna võis selle kuulajaid sihilikult valele teele juhatada. Seoses süüdistustega kommunistlikus propagandas viitas Kuljus jutluses „Inimämblik” esitatud seisukohale, mille kohaselt oli Jumalariik inimese südames, ning algkristlikus tähenduses tähendas kommunism vennaarmastusel ja Kristuse peatsel taastulemisel põhinevat kontseptsiooni. Vastavat viidet tuli mõista selles kontekstis.¹⁰⁶⁸ Eraldi seletuskirjaga vastas Kuljus Põllu süüdistustele. Põllu motiivid polnud Kuljuse hinnangul ausad ega erapooletud, teda kannustas „pime fanatism”. Kuljuse sõnul ei hinnanud Põld ehk „puruproosaline pealuu” poeetilist jutlust arvustades mitte jutluses valitsevat vaimu, vaid üksikuid lauseid, nimetades neid kontekstist välja rebides ketserlikeks: „Ükski sõna ei ole iseenesest „ketserlik”.”¹⁰⁶⁹

31. märtsil 1925. a oli Kuljuse küsimus taas konsistooriumi istungi päevakorras. Selle põhjuseks oli vajadus Põllu tagasiastumise järel täiendada uurimiskomisjoni koosseisu. Kirikuvalitsus otsustas määrata uurimiskomisjoni aruandjaks Rahamäe ning täiendada komisjoni kahe liikme võrra: nendeks olid prof Sild ja õp Habicht.¹⁰⁷⁰

Komisjoni kaks uut liiget esitasid 1925. a mai esimestel päevadel komisjoni aruandjale Kuljuse vaateid hindavad kirjalikud arvamused ning kogunesid Rahamäe kutsel 11. mail 1925. a. koosolekule, et vastata kokkuvõtlikult kahele küsimusele: kas ja milliseid kõrvalekaldumisi komisjoni liikmed Kuljuse seisukohtade analüüsimisel kiriku sümboliraamatute valguses märkasid, ning veelgi olulisemana, kas kõrvalekaldumised puudutavad kiriku põhiõpetusi. Kokkuvõttes konstateeris komisjon, et Kuljus kaldus kõrvale kristlik-luterlikust usuteadusest ning sellega seoses ka sümboliraamatutest. Niisiis olid Kuljuse vaated komisjoni üldhinnangu põhjal kuulutatud ekslikuks lähtudes kiriku õpetusest ja tähelepanuväärsel kombel ka lähtudes usuteaduslikest seisukohtadest. Viimase osas konkreetseid selgitusi ei esitatud. Kõrvalekaldumised puudutasid kiriku põhiõpetusi.

mida tähendab usk enesesse ja millises vahekorras on see usuga Jumalasse; milline on vahekorra ristusu Jumala ja „jumala ületülde ehk ka inimese oma jumala vahel”? EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 9.3.1925.

¹⁰⁶⁸ *Ibid.*, 28.3.1925.

¹⁰⁶⁹ *Ibid.*, 4.4.1925.

¹⁰⁷⁰ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 31.3.1925.

Vaatama üldsõnalisele otsusele polnud komisjoni liikmete seisukohad kõiges siiski üheselt Kuljuse vaateid hukkamõistvad. Sild väitis, et Kuljusel polnud kõikides usuteaduslikes küsimustes veel kindlat seisukohta. Kuljus toetus vaadete esitamisel liberaalsele teoloogiale, ilukirjandusele ja usundiloole ning pani kõige enam rõhku jutluste stiilile ja esteetilisele küljele, püüdes olla efektne, seejuures pigem negatiivsete näidete kaudu. Esteetilisust ei tohtinud Silla hinnangul aga Kuljuse kombel ära vahetada jutluse usulis-kõlbelise küljega, sest selle all kannatas kristlik tuum. Ehkki Sild hindas positiivselt Kuljuse taotlusi kristlikku inimest kasvatada, ei nõustunud ta Kuljuse esitatud lahendusviisiga asetada rõhk inimesele enesele, teisisõnu kõnelda inimesest, tema Jumalast ja eneseusust, mille tulemusena omandas jutlus „kergesti naturalistliku maigu”. Kokkuvõttes oli Kuljuse vaadetes küll kõrvalekaldu-misi, kuid need esinesid sellises ulatuses, et Kuljus oleks Silla arvates olnud nõus neid muutma kas või kirikus rahu säilitamise huvides. Juhul kui konsistoorium peab siiski vajalikuks võtta Kuljuse suhtes rangema hoiaku, tuleb enne otsuse langetamist kindlasti pöörduda Iisaku koguduse poole, sest kogudusel oli oma õpetaja osas õigus kaasa rääkida. Ühtlasi arvustas Sild 7. novembrist 1924. a pärit Põllu arvamusi-avaldust ja väitis, et Kuljuse jutluste põhjal pole võimalik kuidagi selliste järeldusteni jõuda.¹⁰⁷¹

Habichti kriitika sarnanes nii vormi kui sisu poolest just Põllu eelpool kirjeldatud hinnanguga. Ka tema väitel polnud Kuljuse Jumala-mõiste kristlik, Kristus oli inimene, „isata laps”. Kuljuse jutlused, mida Habicht hindas aforistlikeks, haavasid sagedasti inimeste usutundeid. Haavavaid väljaütlemisi heitis Kuljusele ette ka assessor Rahamägi. Teda häiris viis, kuidas Kuljus oli küsimustikule vastates arvus-tanud Põllu isikut. Kuljuse vastuseid pidas Rahamägi ebamäärasteks: „Nagu tema jutluses, nii ka siin võib peaaegu igat seisukohta neist välja lugeda.” Sellele vaata-mata, et Rahamäe hinnangul polnud Kuljuse esitatud vastuste põhjal võimalik tema õpetuslike seisukohtade kõrvalekaldu-mise kohta otsust langetada, saatis ta komisjoni otsuse seisukoha kujundamiseks kirikuvalitsusele.¹⁰⁷²

Kuljuse protsess peatus enne 1925. a kirikupäeva. Ehkki uurimiskomisjon oli kogutud materjali kirikuvalitsusele edastanud, ei võetud küsimust enne eelseisvat kirikupäeva konsistooriumi päevakorda. Selle põhjuseks oli assessor Põllu tagasi-astumine ja piiskop Kuke eemaldumine küsimuse arutamisest, mistõttu oli kiriku-valitsuse ainsaks vaimulikuks assessoriks komisjoni aruandja Rahamägi. Sellest lähtudes hinnati konsistooriumi autoriteeti vaimuliku õpetuslike seisukohtade üle otsustamisel ebapiisavaks ja oodati eelseisvat kirikupäeva, mille päevakorras seisis kirikuvalitsuse uue vaimuliku liikme valimine.¹⁰⁷³ Nii püsis Kuljuse vaadete üle puhkenud protsess lõplikku lahendust leidmata 1925. a kevadel aktuaalse ning ärevust tekitavana päevakorral.

¹⁰⁷¹ EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 2.5.1925; Saard 2008, 148.

¹⁰⁷² EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 14.5.1925; Saard 2008, 148.

¹⁰⁷³ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku VI Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 16., 17. ja 18. juunil 1925. Eesti Evangeeliumi Luteruse usu Konsistooriumi aruanne 1925. aasta kohta, 4.

2.10.3. Kirjalik hääletus õpetusaluste paragrahvi sõnastuse üle

Kuljuse suhtes algatatud protsessi kõrval, mis halvendas eelkõige kiriku liberaalse ja keskvoolu esindajate suhteid, tuleb peatuda 1924. a sügisel langetatud otsusel korraldada õpetusaluste küsimuse lahendamiseks kirikupäeva saadikute seas kirjalik hääletus. Selle tagajärjed osutusid teiseks kaalukaks mõjuteguriks, mis juhtis kiriku 1925. a kevadel kriisi.

Ettepaneku kirikupäeva liikmete seas kirjalik hääletus organiseerida esitas Rahamägi 19. augustil 1924. a toimunud konsistooriumi istungil Põllu ettepanekute üle toimunud arutelu käigus. Väärrib märkimist, et ettepaneku esitas vaimulik, kes oli viis aastat varem juhtinud kiriku põhikirja redigeerimist, mille tulemusena oli viide protestantlikule vaimule põhikirjas oma koha leidnud. Samuti väärrib märkimist, et kiriku tegevust reguleerinud õigusaktides polnud kirjaliku hääletuse võimalust mainitud. Kirikuvalitsuse istungil soovitas Rahamägi kavandatava hääletuse tulemuste selgumise järel konsistooriumil seaduse iseseisvalt kehtestada, sest kirikupäeval polnud kvoorumi tõttu eeldatavasti võimalik küsimust taas õiguspäraselt lahendada.¹⁰⁷⁴ Niisiis soovis ettepaneku autor tagatist, mis oleks konsistooriumi võimalikku otsust vajadusel kindlustanud. Senise õpetusaluste paragrahvi muudatuse ettepaneku kohta langetatud otsustele toetudes oli Rahamäe ettepaneku aluseks tõenäoliselt veendumus, et suur osa kirikupäeva saadikuid toetab põhikirja sõnastuse muutmist. See peegeldus muuhulgas ka kirjeldatud ettepaneku formuleeringus. 19. augustil välja paisatud mõte oli taas arutusel 7. oktoobril 1924. a toimunud kirikuvalitsuse istungil. Üksmeelt hääletuse korraldamise suhtes konsistooriumi liikmete seas polnud, otsus hääletus organiseerida langetati märkimisväärsel kombel vaid kahe poolthäälega, ettepanekut toetasid Kukk ja Rahamägi. Kolm kirikuvalitsuse liiget, Põld, Masing ja kiriku asepresident Uluots jäid hääletusel erapooletuks.¹⁰⁷⁵ Ilmalike assessorite jaoks tekitas tõenäoliselt küsimusi hääletuse organiseerimise õiguslik alus.

Hääletuse täpne korraldus avalikustati 23. oktoobril 1924. a ajalehes Eesti Kirik.¹⁰⁷⁶ Hääletuse vajalikkuse põhjendamiseks viidati senisele õpetusaluste paragrahvi muutmise käigule; õpetusaluste paragrahv oli tekitanud kirikus ärevust ning „kirikupäeva tööd tunduvalt halvanud”. Salajane hääletus pidi juhiste kohaselt leidma aset koguduse eestseisuse koosolekul. Hääleõiguslikud isikud olid kõik kirikupäeva saadikud. Hääleõiguslike isikute hulka kuulusid ka kõik usuteaduskonna õppejõud, kes andsid juhiste kohaselt oma hääle usuteaduskonna kogu istungil, samuti kõik kiriku teenistuses olevad akadeemilise teoloogilise haridusega isikud. Hääletustulemusi sisaldavad ümbrikud pidid konsistooriumisse laekuma hiljemalt 1. detsembriks 1924. a.¹⁰⁷⁷

Konservatiivse ja liberaalse voolu esindajate suhtumine hääletuse korraldamisse oli ootuspärane. Vaatamata Põllu esialgsele äraootavale seisukohale, pidas ta konsis-

¹⁰⁷⁴ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 19.8.1924; Rahamägi 1926, 38.

¹⁰⁷⁵ *Ibid.*, 7.10.1924.

¹⁰⁷⁶ EK, nr 43, 23.10.1924, 175. Kiriku elu.

¹⁰⁷⁷ EAA, f 1225, n 1, s 31, 156–157.

tooriumi kavatsust õnnestunuks ja kutsus üles kõiki kirikupäeva saadikuid hääletusest osa võtma. Ehkki hääletuse tulemus ei olnud siduv, tähistas see tema sõnul ometi teed segadusest selguse poole.¹⁰⁷⁸ Tallmeister juhtis seevastu tähelepanu asjaolule, et kehtiva korra kohaselt polnud sel moel kiriku põhikirja võimalik muuta, mõistes samas, et hääletus oli konsistooriumile vaid teatud suunanäitajaks. Suund oli tema sõnul olnud tegelikult selge juba varem. Viidates taas kirikupäeva koosseisu moodustumise põhimõtetele ja olemasolevale kirikupäeva koosseisule, ei olnud Tallmeisteri sõnul kahtlustki, et enamik kirikupäeva saadikuid toetab põhikirja senise sõnastuse muutmist ehk nn protestantliku saba kõrvaldamist. Tallmeisterit häiris kõige enam hääletuse kuulutamine salajaseks. Põhikirja senise sõnastuse toetajad olid juba mitu korda nõudnud õpetusaluste muutmise üle nimelist hääletust, viimati näiteks 1924. a kirikupäeval, kus lükati õpetusaluste paragrahvi muutmise teadupärast edasi järgmisele kirikupäevale. Kirjaliku hääletuse väljakuulutamise järel esines Tallmeister taas samasisulise ettepanekuga, soovitades ka kirikupäeva saadikutel pöörduda nimelise hääletuse nõudmisega konsistooriumi poole.¹⁰⁷⁹ Vaatamata Tallmeisteri üleskutsesele viidi hääletus läbi salajasena.

Konsistooriumi liikmed andsid oma hääle 16. detsembril 1924. a toimunud kirikuvalitsuse istungil. Samal koosolekul, mil hääletuse tähtjast olid möödunud vajalikud kaks nädalat, mille kestel oli olnud õigus hääletuse läbiviimise kohta esitada proteste, loeti ka hääled kokku. Nii nagu Tallmeister oli ennustanud ja varasemad õpetusaluste üle toimunud hääletustulemused olid tõestanud, kujunes ka seekordne hääletus õpetusaluste paragrahvi muutmise toetajate ülekaalukaks võiduks. Ühtekokku oli oma hääle andnud 467 kirikupäeva liiget, kellest 372 toetasid õpetusaluste paragrahvi senise sõnastuse muutmist.

Nii vastasid tulemused 1923. a kirikupäeval toimunud hääletustulemustele, ehkki õpetusaluste senise sõnastuse toetajate arv, mis küündis nüüd 83-ni, oli varasemaga võrreldes protsentuaalselt pisut tõusnud (1923. a oli paragrahvi muutmist toetanud 208, senist sõnastust aga 34 kirikupäeva saadikut; umbes 80 saadikut olid jäänud erapooletuks). Eri põhjustel tühistati 7 hääletussedelit, 5 ümbrikku oli ära antud tühjuna, seega loeti 12 sedelit kehtetuks. Kirikupäeva hääleõiguslikest liikmetest jätsid hääle andmata 121 inimest, seejuures ei viidud koguni 20 koguduses hääletust üldse läbi.¹⁰⁸⁰

Assessor Rahamägi nimetas sellega seoses kirjaliku hääletuse kohta esitatud proteste ja väljendatud vastasseisu.¹⁰⁸¹ Arvustusi, nii konsistooriumile laekunud kaebusi kui ka päevalehtede veergudel esitatud kriitikat, kirjeldati ka 22. detsembril 1924. a ajalehes Eesti Kirik avaldatud hääletustulemusi kajastanud artiklis, milles

¹⁰⁷⁸ MK, nr 41, 29.10.1924, 347. Wõitlus puhta lutherluse pärast.

¹⁰⁷⁹ PI, nr 11, november 1924, 162–163. Kiriku põhikirja §3-ma küsimuse.

¹⁰⁸⁰ Hääled ei laekunud Rannamõisa abikogudusest ja Ruhnu, Rõuge, Laatre, Sangaste, Elva, Hargla, Sindi, Vändra, Suure-Jaani, Viljandi Pauluse, Vara, Alatskivi, Viru-Nigula, Simuna, Randvere, Nõva, Äksi, Laiuse ja Maarja-Magdaleena kogudusest. Viimase kolme esindajad esitasid protesti hääletuse seaduslikkuse kohta. Sama olid teinud ka Tartu ülikooli usuteaduskonna, Tartu ülikooli koguduse, Tallinna Jaani ning Tallinna Pühavaimu koguduse esindajad. EELKKA, EELK põhikiri ja kodukord 9.10.1921–24.9.1935, 16.12.1924.

¹⁰⁸¹ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 16.12.1924; Rahamägi 1926, 38.

esitatud informatsiooni kohaselt ei olnud konsistoorium edasisi samme veel pikemalt arutanud.¹⁰⁸² Hääletuse järel oli konsistoorium end tegelikkuses asetanud fakti ette, sest hääletustulemuste väljakuulutamisele pidid järgnema konkreetsed sammud. Samal ajal puudus aga üksmeel hääletuse seaduslikkuse ja seega ka võimalike järelduste tegemise ja konkreetsete ning siduvate otsuste langetamise osas. 27. jaanuaril 1925. a toimunud konsistooriumi istungil teatas konsistooriumi abiesimees prof Uluots, et tema oli hääletusel andnud ära tühja ümbriku, paludes vastava viite lisada 16. detsembril 1924. a toimunud istungi protokollile.

Uluotsa sõnavõtu eel olid arutusel koguduste ja usuteaduskonna esindajate protestikirjad hääletuse seaduslikkuse ning protseduuriliste küsimuste kohta. Usuteaduskonnas oli hääletus viidud läbi 20. novembril 1924. a toimunud teaduskonna kogu istungil. Koosolekust osa võtnud viiest õppejõust andsid oma hääle vaid kaks professorit: Vana Testamendi ja semiidi keelte professor Alexander Bulmerincq ning Uue Testamendi professor Konrad Grass. Prof Sild, dots Tennmann ja prof Köpp koosolekul ei hääletanud.¹⁰⁸³ Hääletusel mitte osalenud usuteaduskonna õppejõud esitasid konsistooriumile hoopis kirjaliku protesti. Köpu hinnangul tuli lähtudes teemast – ta nimetas põhikirja muutmist „esimese järgu tähtsusega” küsimuseks – järgida väga täpselt põhikirjas sätestatud korda ja senist praktikat. Selle kohaselt langetas otsused kirikupäev. Köpp mainis õigustatult, et 1922. a kirikupäeval konsistooriumile antud õigus seadusi iseseisvalt kehtestada puudutas vaid hädatarvilikke ja kiiresti kehtestamist nõudvaid seadusesätteid, mille hulka õpetusaluste paragrahv kindlasti ei kuulunud. Ehkki põhikirja muutmine oli aeganõudev protsess, pidas Köpp kokkulepitud protseduurist juhindumist hädavajalikuks, sest vaid sel moel oli seaduse sisu ja otstarbekohasust võimalik igakülgselt selgitada. Kirikupäeval polnud õpetusaluste paragrahvi muutmise küsimust tema hinnangul veel piisava põhjalikkusega arutatud. 1922. a kirikupäeval toimunud vaidlust nimetas ta juhuslikuks ja teemast kõrvale kaldunuks; 1923. a praostkonna sinodite aruteludele viidates julges

¹⁰⁸² Riho Saard on väitnud, et konsistoorium otsustas hääletustulemused teatavaks teha alles 1925. a kirikupäeval ning tulemusi ei soovitud enne avalikustada. Tema väitel ei suutnud kirikuvalitsus aga saladust hoida, 1925. a jaanuaris oli võimalik Protestantlisest Ilmast hääletustulemuste ja neile lisatud kommentaaridega tutvuda. Saardi väide ei vasta tõele, sest tegelikult oli kirikuvalitsus juba 1924. a detsembris hääletustulemused ajalehes Eesti Kirik avalikustanud. Otsust hääletustulemusi salastada konsistoorium ei langetanud. EK, nr 52/53, 22.12.1924, 214. Eesti ewangeeliumi luteri kiriku põhikirja § 3-da hääletamise tagajärg; Saard 2008, 99–100.

¹⁰⁸³ EAA, f 2100, n 5, s 2, l 84. Kui Sild, Köpp ja Tennmann olid õpetusaluste üle toimunud vaidluse käigus kaitsnud õpetusaluste paragrahvi kehtivat sõnastust ja osalenud kirikus õpetusaluste üle toimunud debatis, siis Bulmerincq ja Grass olid kirikus toimuvast võitlusest eemal hoidnud. Bulmerincqile on usuteaduskonna üliõpilaste või õppejõudude kirjeldustes viidatud kui teoloogiliselt alalhoidlikule. Grassi iseloomustamisel on viidatud ennekõike tema kõrgele teaduslikule tasemele. Johan **Köpp**. *Mälestuste radadel II. Tartus 1896–1906*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1954, 60; Arthur **Vööbus**. *The Department of Theology at the University of Tartu. Its Life and Work, Maryrdom and Annihilation. A Chapter of Contemporary Church History in Estonia*. Papers of the Estonian Theological Society in Exile. Stockholm: Estonian Theological Society in Exile, 1963, 31–32; Andrus **Roolah**. *Nii see oli.... Kroonika ühest unustuseliiva maetud ajast*. Tallinn: Perioodika, 1990, 46; August **Arumäe**. *Hiobi õnnistus. Mälestused*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2005, 151–152.

Kõpp oletada, et informatsioon, mis praostkondades enne hääletust jagati, oli mitmel juhul liiga ühekülgne ja kõikide seisukohtade esitamine polnud sugugi kindlustatud.¹⁰⁸⁴ Viimase vihjega arvustas Kõpp eelkõige Põldu, kes oli mitmest praostkonna sinodist osa võtnud ning sellega arutelule kindlasti mõju avaldanud. Kõpu seisukohtadega ühinenud Sild väitis otsesõnu, et kui konsistoorium otsustab hääletuse tulemusena õpetusaluste paragrahvi muuta, on tegemist seadusevastase otsusega.¹⁰⁸⁵

Ootuspäraselt arvustas hääletustulemust ka Tallmeister. Tallmeistrit häiris koguduste nõukogude koosseis, mis mõjutas kogu kirikus toimuvat diskussiooni. Tallmeistri sõnul koosnesid koguduste nõukogud „peasjalikult niisugustest kihtidest, kus a ja b vahel wahetteha ei osata”, mistõttu puudus neil pädevus protestantliku vaimu üle hääletada. Koguduste nõukogude ja kirikupäeva koosseisusid ning nende moodustamise põhimõtteid oli Tallmeister mäletatavasti arvustanud juba 1923. a, nüüd sidus ta protestantluse toetamise või hukkamõistmise otseselt koguduste saadikute haritusega. Peale selle olid vaimulikud ja kõstrid, kellel oli „oma ameti tõttu suur kalduvus kiwineda ja shabloonilisesse wormilikkusesse langeda”, kujundanud protestantlusest Tallmeistri hinnangul väära pildi. Toetudes 1924. a mitmel pool Eestis organiseeritud kõnekoosolekutel kogetud vastukajale, mida tema ettekanded ja neis esitatud seisukohad olid pälvinud, väitis ta, et rahvas pole protestantliku vaimu kui evangeelse vabaduse vaimu vastu sugugi nii vaenulikult meelestatud. Hääletus oleks tema hinnangul andnud hoopis teistsuguse tulemuse, kui sel teemal oleks läbi viidud 1923. a usuõpetuse küsimusega sarnane rahvahääletus. Kokkuvõttes pidas Tallmeister hääletustulemusi ebaoluliseks: „Ta ei muuda karwawäärki meie tegewust ega suuda wabameelsete tööd põrmugi rohkem takistada, kui seda seni on sündinud.”¹⁰⁸⁶

Põld pidas hääletustulemusi seevastu taas tõestuseks kirikus valitsevatest meeleoludest ja toonitas, et 1923. a usuteadlaste konverentsi ning kirikupäeva järel oli tegemist juba kolmanda korraga, kui viide protestantlikule vaimule põhikirjast välja oli hääletatud. Koguduste protestidest ja hääletuse seaduslikkusest kirjutades viitas ta kirikupäevale kui kõrgeima võimu esindajale: „Kuid muidugi jääb selle kohta kirikupäewal oma lõpusõna ütleda, kas ta konsistooriumi teguwiisi hääks kiidab, wõi selle hukka mõistab – wastutab konsistoorium ju kirikupäewa, mitte üksikute koguduste ees.”¹⁰⁸⁷ Niisiis juhendus Põld küsimuse lahendamisel kiriku põhikirjast. Ehkki Põld oli jõudnud alalhoidlike eesmärgile taas lähemale, ei julgenud ta konsistooriumi assessorina kirikuvalitsuse võimalikke otsuseid analüüsides siiski väga enesekindlalt esineda. Selleks oli ka põhjust, sest kirikuvalitsuses puudus edasiste sammude suhtes üksmeel.

¹⁰⁸⁴ EELKKA, Perekond Kõpp. Johan Kõpp. Minu kirjutisi ja mõtteavaldusi kiriku ja usuelu küsimuste kohta, visandid, fragmendid, protestantism Eestis jm.

¹⁰⁸⁵ EELKKA, EELK põhikiri ja kodukord 9.10.1921–24.9.1935, 20.11.1924.

¹⁰⁸⁶ PI, nr 1, jaanuar 1925, 2–3. Kas protestantism Eestist wälja hääletatud?

¹⁰⁸⁷ MK, nr 1, 7.1.1925, 7. Hääletamine usutunnistuse paragrahwi üle.

2.10.4. Konsistooriumi otsus õpetusaluste paragrahvi tõlgendamisest

Vastust küsimusele, mida hääletustulemuste järel ette võtta, arutati 1925. a talvel kahel konsistooriumi istungil. 27. jaanuaril 1925. a asuti pikemate läbirääkimiste järel seisukohale, et hääletustulemusi tuleb hinnata kui informatsiooni, kuid lõplik otsustamine lükati assessor Rahamäe koosolekult puudumise tõttu edasi. Teisisõnu ei seotud hääletustulemusi kohustusega langetada nendele vastav otsus.¹⁰⁸⁸ Hääletuse algataja Rahamäe hinnangul tuli konsistooriumil õpetusaluste paragrahvi muutmisotsus siiski langetada. Selle seisukohavõtuga alustati 10. veebruaril 1925. a konsistooriumi istungit, mis kujunes pikaks ja arvamusterohkeks. Ühtlasi oli sel koosolekul arutusel praost Põllu personaalküsimus, mille oli konsistooriumile delegeerinud 1924. a kirikupäev. Rahamägi kandis ette mitmed Põllu teravusi sisaldanud tsitaadid. Nii Rahamäelt kui ka Põllult oodati kirjalikku selgitust, mistõttu lükati küsimuse arutamine edasi.

Rahamägi põhjendas oma seisukohta väitega, et kogudused ootavad kirikuvalitsuselt õpetusaluste paragrahvi kohta otsust. Et kirikupäeval oli vastav seadusemuudatus juba esimese lugemise läbinud ja teisel lugemisel oli otsuse vastuvõtmist takistanud vaid kvoorumi puudumine, pidas ta hääletustulemustest juhindumist ning otsuse langetamist igati õigustatuks. Tema sõnul kaalus kiriku seisukord ehk rahu säilitamine kirikus rohkem kui hääletuse juriidilise ja vormilise paikapidavuse suhtes väljendatud kahtlused.

Rahamägi esitas oma sõnavõttus veel ühe tähelepanuväärse seisukoha, kõneldes protestantliku vaimu usulisest tähendusest ja tähtsusest: „Kuigi nendel sõnadel ühelt poolt usualuse kohta tähtsust ei võiks olla, on nendel, ja eriti meie oludes seda ometi.” Just nn protestantliku saba usuline tähendus kujunes järgnenud arutelu keskseks küsimuseks, millele vastust otsides konsistooriumi assessorite arvamused lahknesid. Soosaar väitis, et olukorras, kus tsariaegne kirikuseadus kehtib ja kiriku põhikirja õpetusaluste paragrahvis esinev lisandus ei tähista tema arusaamist mööda usulises mõttes „midagi olulist”, peab konsistoorium esitama hääletustulemused kirikupäevale, mis seaduseandjana otsuse langetaks. Konsistooriumil puudus vajadus ja seaduslik alus iseseisvalt otsuse langetamiseks. Uluots asus samuti seisukohal, et konsistooriumil endal ei ole võimalust põhikirja muuta. Viide protestantlikule vaimule võis, kuid ei pruukinud tähistada õpetusaluste paragrahvi usulise aluse muutmist. Põld avaldas seepeale veendunult arvamust, et usuline alus oli põhikirjas siiski muudetud, mistõttu tuleb taas kehtestada ainuvõimaliku lahendusena VELKSis (§ 252) esitatud õpetuslik alus. Uluots juhtis tähelepanu sellele, et tsariaegne kirikuseadus kehtib, mistõttu puudub vajadus seda uuesti kehtestada. Rahamägi kõneles taas rahu säilitamise vajalikkusest kirikus ja väitis, et kiriku lagunemist ei hoia ära mitte nn protestantliku saba põhikirjas säilitamine, vaid selle eemaldamine. Seejuures püüdis ta protestantliku vaimu põhikirja lisamist kõigutada väitega, et see oli sinna jõudnud redaktsioonikomisjoni töö tulemusena, mille sisulist tööd oli mõneti ironilisel kombel juhtinud just Rahamägi. Uluots vastas õigustatult, et kirikupäev oli

¹⁰⁸⁸ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 25.1.1925.

redaktsioonikomisjoni sanktsioneerinud. Uluots sõnas vastupidiselt Rahamäele, et kui konsistoorium otsustab nn protestantliku saba kustutada, võib kirikus tekkida veelgi suurem vastasseis. Uluots ja Soosaar esitasid ettepaneku informeerida eelseisvat kirikupäeva hääletuse tulemustest ja lõpetada sellega küsimuse arutelu.

Istungil viibinutest viimasena sõna võtnud piiskop Kukk toonitas nn protestantliku saba seotust pühakirjaga ning asus seisukohal, et VELKSis sätestatud kiriku õpetuslik alus (§ 252) ja kiriku põhikirja õpetuslik alus (§ 3) pole teineteisega vastuolus. Kukk väljendas rahulolematust hoopis fraasi avara tõlgenduse üle – Rahamägi oli enne piiskopi sõnavõttu väitnud, et nn protestantlikku saba tõlgendati kui õpetuslikku kõikelubavust –, väites, et juhul kui konsistoorium fraasi kustutamise küsimuses üksmeelt ei saavuta, tuleb lause senist avarat tõlgendamist teisiti piirata. Nii nagu ilmalikud assessorid, kõneles ka tema võimalusest esitada hääletustulemused kirikupäevale. Selle kasuks rääkis fakt, et kirikupäev pidi toimuma juba nelja kuu pärast.

Niisiis toetasid kiriku vaimulikud assessorid paragrahvi muutmist otsekohe, ilmalikud assessorid seevastu hääletustulemuste esitamist kirikupäevale, kellel oli õigus ja võimalus küsimus lõplikult lahendada. Piiskop püüdis aga endistviisi kesktee poole, soovides õpetusaluste paragrahvi avarat tõlgendamist piirata, nn protestantliku saba eemaldamist ei pidanud ta aga vajalikuks ja asus seisukohal, et õpetusaluste paragrahv pole protestantliku saba lisamisega usuliselt muutunud. Et Kukke asusid arutelu lõpus toetama ka ilmalikud assessorid ja Rahamägi, otsustas konsistoorium vastu võtta koosolekul sõnastatud ning redigeeritud kolmepunktilise resolutsiooni. Ainsana hääletas resolutsiooni vastu Põld.¹⁰⁸⁹

Konsistoorium asus seisukohale, et 1919. a toimunud teise kirikukongressi soov polnud „kiriku puhtusulist alust muuta”, mistõttu ei leidu ka kiriku põhikirjas sisalduvas viites protestantlikule vaimule muudetud usulist alust. Seega kuulutas kirikuvalitsus olenemata põhikirja sõnastusest maksvaks juba Vene evangeelses luterlikus kirikus kehtinud õpetusaluste paragrahvi, mõistes seda kiriku põhikirjaga samasisulisena. Et põhikirjas sisalduvale fraasile sooviti kirikus anda „iseäralist sisu”, siis hoiatas konsistoorium, et „lahkmõtete teostajad” peavad „oma väljaastumiste eest endisel viisil” vastutust kandma.¹⁰⁹⁰ Viimase täiendusega viidati tsaariaegsele kirikuseadusele, mida oli õpetusaluste vääriti tõlgendamise kahtluse juriidilise aluse määramisel Kuljuse protsessi läbiviimisel teatavasti ka juba kasutatud. Õpetusaluste tõlgendamise piiramine puudutas tegelikkuses nii alalhoidlikke kui ka liberaalseid vaimulikke. 1925. a kirikupäevale esitatud konsistooriumi tegevuse aruandes mainiti sellega seoses nii Tallmeistri kui ka Põllu tõlgendusi, millega oli õpetusaluste paragrahvile antud kirikut lõhestanud ja teravusi tekitanud „isesugune sisu”.¹⁰⁹¹ Sellega oli kiriku keskvool asunud kindlustama kiriklikku korda ning andma protestantlikule vaimule senisest selgepiirilisemat kiriklikku ja kiriku poliitilist tähendust.

¹⁰⁸⁹ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 10.2.1925.

¹⁰⁹⁰ Kiriku Teataja, nr 2, veebruar 1925, 1; Rahamägi 1926, 38.

¹⁰⁹¹ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku VI Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 16., 17. ja 18. juunil 1925. Eesti Evangeeliumi Luteruse usu Konsistooriumi aruanne 1925. aasta kohta, 2.

2.10.5. Kirjaliku hääletuse ja konsistooriumi otsuse tagajärjed ning mõju õpetusaluste üle toimunud diskussioonile

10. veebruaril 1925. a langetatud konsistooriumi otsuse suhtes väljendasid rahulolu kiriku keskvoolu ja liberaalse tiiva esindajad, seejuures tuleb rõhutada, et leppimine või rahulolu põhines nii kiriku põhikirja õpetusaluste paragrahvi senisel kui ka muutunud tõlgendusel. Mil moel oli protestantliku vaimu kui evangeelse sallivus-põhimõtte tähendus konsistooriumi otsuse järel muutunud, selgus juba 1925. aasta kevadel. Kiriku keskvoolu ja liberaalse voolu hääletusjärgne rahulolu on seda märkimisväärsem, et hääletustulemus oli andnud lootust pigem konservatiivse voolu esindajatele. Tallmeister suhtus konsistooriumi otsusesse kui ainuvõimalikkude ja -õigesse lahendusse, väites seejuures enesekindlalt, et protestantlik põhimõte kehtis põhikirjas olenemata sellest, kas fraas põhikirjas leidis või mitte. Tema jaoks tundus kummastav, miks oli konsistoorium hääletuse üldse organiseerinud ning selleks raha ja aega raisanud.¹⁰⁹²

Kiriku ametlikus häälekandjas avaldas konsistooriumi sekretariaadi juhataja Oskar Villa 19. veebruaril 1925. a lakoonilise selgituse konsistooriumi otsuse tagamaadest, kaitstes kirikuvalitsuse seisukohta ja põhikirja sõnastuse muutmata jätmist argumendiga, et õpetusaluste paragrahvi muutmise polnud n-ö edasilükkamatu ehk kiireloomuline küsimus. Teisisõnu polnud kirikuvalitsusel alust põhikirja muuta, seda pidi vajadusel tegema kirikupäev. Ka polnud kiriku põhikirja § 3 ja VELKS § 252 teineteisega vastuolus, mistõttu puudus samuti vajadus kiiresti reageerida.¹⁰⁹³

19. veebruaril 1925. a ajakirjanduses ilmunud selgitusele eelnenud päeval oli konsistooriumisse laekunud kirikuvalitsuse liikme praost Põllu tagasiastumispalve. Kui kiriku keskvoolu ja liberaalse voolu esindajad võisid oma vaadetest lähtudes kas otsusega rahulduda või oodata eelseisvat kirikupäeva, siis Põllu ja kiriku alalhoidliku tiiva esindajate jaoks tähendas kirikuvalitsuse otsus 1924. a kirikupäeval kogetud hoobi kordumist. Samas kostis Põllu sõnul ka alalhoidlike ridades hääletuse järel hääli, mis kõnelesid väsimusest ja tüdimusest ning kutsusid üles edasisest võitlusest rahu säilitamise nimel loobuma. Põllu hinnangul tähendas võitlusest loobumine aga allaandmist, mistõttu tuli võitlust jätkata. Konsistooriumi hääletust pidas Põld 1924. a kirikupäeval katkenud arutelu ja hääletuse lõppotsuseks ning kirjeldas seda kui uut lappi, millega soovitakse kirikus tekkinud lõhet paigata. Ehkki võitlus pidi jätkuma, oli konsistooriumi otsus teatud murdepunktiks, millega vastasseis oli jõudnud taas uude ajajärku.¹⁰⁹⁴

Selle märgiks oli ka Põllu avaldus konsistooriumi assessorikohalt tagasiastumiseks. Põld toonitas, et ta ei võitle konkreetsete isikute, vaid kirikus eksisteeriva vaimu vastu.¹⁰⁹⁵ Kui kirjaliku hääletuse eel, pidades võimalikuks, et kirikuvalitsus kavatses hääletuse järel õpetusaluste paragrahvi põhikirjast kustutada, oli ta kõnele-
lenud kirikupäevast kui kirikuvalitsuse käitumise lõplikust hindajast ja otsustajast,

¹⁰⁹² PI, nr 3, märts 1925, 46. Konsistooriumi seletus kiriku põhikirja § 3-ma kohta; Ketola 2000, 101.

¹⁰⁹³ EK, nr 7, 19.2.1925, 51–52. Eesti ewangeeliumi luteri usu kiriku usuline alus ei ole kiriku põhikirja läbi muudetud.

¹⁰⁹⁴ MK, nr 7, 18.2.1925, 49. Võitlus puhta lutherluse pärast.

¹⁰⁹⁵ MK, nr 12, 25.3.1925, 91. Võitlus puhta lutherluse pärast.

siis 10. veebruaril 1925. a langetatud otsuse tulemusena kinnitas ta pärast 1924. a kirikupäeva esitatud seisukohta, et kirikupäevast, mis juhindub olemasolevast õpetusaluste paragrahvi sõnastusest, tema osa võtta ei kavatse. Et mitmed Põllu vaateid jaganud kiriku ametikandjad ja liikmed olid väljendanud soovi võitlus lõpetada, ei osanud Põld alalhoidlike voolu esindajate ja eelseisvalt kirikupäevalt kõrvalejäävate täpset arvu nimetada. Vaatamata EMSile kui alalhoidlike keskorganisatsioonile, puudus alalhoidlikel Põllu sõnul erakondlik distsipliin ja sellele vastav organisatsioon.¹⁰⁹⁶

Lahkumispalve lõppes üleskutsega, et konsistoorium asuks õiguslikule alusele.¹⁰⁹⁷ Konsistoorium keeldus Põldu assessorikohalt vabastamast, viidates kirikupäevale kui esinduskogule, mis oli Põllu ametisse valinud, ja pidi sellest lähtudes tegelema ka tema ametist vabastamise küsimusega. Põld pöördus seepeale kirikupäeva otsuse kinnitanud siseminister Karl Einbundi poole, tema kes rahuldab tagasiastumispalve 24. märtsil 1925. a.¹⁰⁹⁸

Põld oli kirjeldanud kavatsust oma veendumuste eest edasi võidelda, nii esitas ta toetudes VELKS §-dele 670 ja 672 siseministeeriumile konsistooriumi otsuse kohta apellatsioonikaebuse.¹⁰⁹⁹ Järgides protseduurireegleid, pöördus ta esmalt konsistooriumi poole, et viimane väljastaks talle apellatsiooni loa. Sellest kirikuvalitsus aga keeldus, väites, et Põld kui konsistooriumi assessor ei saa olla seaduses nimetatud kaebaja ehk „kohtukäija”. Konsistooriumi viimase otsuse vastu protesteerides pöördus Põld kaebusega usuasjade kolleegiumi poole. 1925. a märtsis esitatud kaebuse otsustas usuasjade kolleegium 3. juulil 1925. a rahuldada, andes praost Põllule niisiis õiguse apellatsiooni esitamiseks.¹¹⁰⁰

Põllu tagasiastumispalves esitatud väidete tõttu algatas konsistoorium 27. veebruaril 1925. a omakorda distsiplinaarmenetluse. Kirikuvalitsuse liikmete väitel sisaldas Põllu tagasiastumispalve haavavaid ja teotavaid seisukohti. Konsistooriumi esindajad tundsid end häirituna Põllu üleskutsest pöörduda tagasi õiguslikule teele, millele lisandusid väited konsistooriumi otsuses peituvatest vigadest.¹¹⁰¹ 17. märtsil 1925. a toimunud konsistooriumi istungil otsustati Põldu karistada valju noomitusega. Otsus kanti ka tema teenistuslehele.¹¹⁰² Põldu manitses ja hindas tema tagasi-

¹⁰⁹⁶ MK, nr 9, 4.3.1925, 68. Võitlus puhta lutherluse pärast.

¹⁰⁹⁷ Põld kuulutas enesekindlalt, et kuigi „Teie pool praegu on võim ja suurema osa haritud maailma poolehoid, siiski on Kolmainus Jumal ja Eesti Vabariigi põhiseadused minu pool”, ning avaldas kartust, et nn protestantlik saba võib viia hukatusse kogu kiriku, kasutades ettekuulutuse illustreerimiseks kirjakohta Jesaja 9, 13–14: „Sellepärast lõikab Issand Iisraelilt ühel päeval pea ja saba, võrse ja varre. Vana ja austatu on pea, aga valet õpetav prohvet on saba.” EELKKA, Harald Wilhelm Põllu isikutoimik, 15.2.1925; MK, nr 8, 25.2.1925, 58–59. Võitlus puhta lutherluse pärast.

¹⁰⁹⁸ MK, nr 12, 25.3.1925, 92. Võitlus puhta lutherluse pärast; EK, nr 14, 9.4.1925, 111. Konsistooriumi assessor praost H. Põld.

¹⁰⁹⁹ EK, nr 8, 26.2.1925, 62. Kiriku elu.

¹¹⁰⁰ ERA, f 14, n 1, s 1156, l 45–46.

¹¹⁰¹ EELKKA, Harald Wilhelm Põllu isikutoimik, 2.3.1925; EK, nr 15, 16.4.1925, 119. Kiriku elu.

¹¹⁰² EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 17.3.1925; EK, nr 15, 16.4.1925, 119–120. Kiriku elu.

astumist enneaegseks ka tema noorem vend Peeter Põld, kes väitis, et konsistoorium oli end hääletusjärgse otsusega protestantlikust vaimust lahti öelnud ning vend Harald oleks võinud selle „võiduga” leppida. Peeter Põld rõhutas leppimise vajadust ja kirikupäeva kui kirikukorralduse püsikindlust tagava institutsiooni tähtsust.¹¹⁰³

5. märtsil 1925. a avaldas Rahamägi kiriku ametlikus häälekandjas kiriku keskvallitsuse seisukohti ja motiive selgitava kirjutise. Varasemate väljaütlemistega võrreldes märgatavalt kriitilisemas toonis kirjutatud artiklis pööras ta tähelepanu nii Tallmeistri kui ka Põllu seisukohtadele ja käitumisele. Rahamäe teravenenud hoiakud on tunnistuseks kasvanud pingetest, mille puhul tuleb mõjutegurina arvestada nii Kuljuse suhtes algatatud protsessi ja seetõttu liberaalse ning kiriku keskvoolu vahel pingestunud suhteid, kui ka õpetusaluste paragrahvi sõnastuse üle organiseeritud kirjalikku hääletust ja Põllu esitatud tagasiastumispalvet ning seisukohti, mida ta kirjaliku hääletuse järel oli esitanud. Artiklis arvustati mõlema vaimuliku tegevust.

Kindlasti väärib mainimist, et 1924. a sügisel oli olukord kirikus tunduvalt pingestunud ka Toomkoguduse ja konsistooriumi vastasseisu tõttu, ja ehkki baltisakslastest vaimulikud olid jäänud kirjalikule hääletusele järgnenud õpetusküsimuste vaidluses tagasihoidlikuks, avaldas piiskopi ja kirikuvalitsuse soov määrata Toomkirik piiskoplikuks kirikuks mõju eelkõige kirikuvalitsuse käitumisele, kuid kindlasti ka laiemalt, ning tekitas ärevust. 6. veebruaril 1925. a riigistas siseminister Einbund Toomkiriku, millele järgnes Toomkoguduse algatud kohtuprotsess.¹¹⁰⁴ Sellele lisandus Tartu ülikooli koguduse saksa pihtkonna õpetaja Ralf Lutheri jutluses Toomkoguduse ja baltisaksa vähemuse õigusi puudutanud seisukohtade tõttu algatatud uurimine ja 28. aprillil 1925. a langetatud otsus Luther ametist tagandada.¹¹⁰⁵ Võrreldes Kuljuse üle toimunud protsessiga, mille aluseks olid õpetusküsimused, võeti Lutheri ametist tagandamise otsus, mis küll hiljem usuasjade kolleegiumi otsusega tühistati, vastu märgatavalt kiiremini. Õpetuslikel põhjustel tagandamine kujutas endast võrreldes kirikuvalitsuse ja kiriku suhtes esitatud kriitiliste, ja rahvuspoliitiliste väljaütlemistega selgelt keerulisemat juhtumit.

Tagasi tulles Rahamäe artikli juurde, heitis ta Tallmeistrile ette kirikupäeva saadikute süüdistamist harimatuses, Põldu kritiseeriti aga lähtudes tema seisukohast, mille kohaselt oli konsistoorium kirjaliku hääletuse tulemuste avalikustamise järel langetatud otsusega säilitanud põhikirja õpetusaluste paragrahvi senise sõnastuse, mida Põld hindas õpetuslikult liiga avaraks. Viimase väite ümberlükkamine oli Rahamäe artikli keskne eesmärk. Tema sõnul oli konsistooriumi hääletus tõestanud, et kiriku liikmeskonna selge enamus soovib „hoida kinni wankumata sellest teest, mis ei luba uduste, mitmetmoodi praegustel ajal seletada wõiwate sõnade ja ütluste kaudu salakaubana sisse tuua seda, mis kõige põhjapanewamaid ristiusu tõdesid häwitama hakkab.” Sellele seisukohale toetudes oli konsistoorium otsutanud esineda selgitusega, mille kohaselt oli kiriku usuline alus säilinud muutumatuna ka 1919. a põhikirja vastuvõtmise ja redigeerimise järel.

¹¹⁰³ EELKKA, Eesti Misjoni Selts. Eesti Misjoni Seltsi äratusosakonna kirjavahetust 1920–1929, 22.4.1925.

¹¹⁰⁴ Toomkiriku üle toimunud võitlust on seoses rahvusküsimusega pikemalt kirjeldanud Mikko Ketola. Ketola 2000, 102, 144–212; Sild 1938, 224–225; Rahamägi 1926, 39.

¹¹⁰⁵ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 28.4.1925.

Konsistooriumi motiivide selgitamise kõrval tuleb juhtida tähelepanu Rahamäe esitatud vihjetele, mis on samuti kui eelpool viidatud seisukohad ja nende esitamise viis tunnistuseks kirikuvalitsuse retoorika muutumisest. Nii kirjutas Rahamägi nimesid nimetamata nendest, kes soovivad nn protestantlikku saba siduda panteismi, budismi või millegi muu sarnasega, mis oli sisuliselt seotud eelpool kirjeldatud ristiusu tõdede hävitamisega. Sellele vihjele, millega viidati Kuljusele, kelle usulisi vaateid oli mäletatavasti just neid sõnu kasutades iseloomustatud, järgnes lõppjärel-dusena esitatud võrdlus ühelt poolt riiki eitavast kommunismist ja selle vastandina tõsisest riiklusest ning teiseks kirikust, mis tunneb usutõdede piire, ning selle vastan-dina udusest tühjusest, mis neid piire eitab.¹¹⁰⁶ Rahamägi juhendus oma kriitikas kirikuvalitsuse otsusest asuda kiriku põhikirja õpetusaluste paragrahvi tõlgendust piirama, mis tähendas praktikas paratamatult vaadete selgemat määratlemist. See puudutas kõige olulisemalt just kiriklik-konfessionaalse voolu esindajaid. Selgema piiritlemisega kaasnes mõneti ootuspäraselt ka seisukohtade iseloomustamiseks esi-tatud sõnastuse ning pealtnäha senise positsiooni teisenemine. Teisisõnu, kui varem oli kõneldud südametunnistuse vabadusest ja selle kehastumisest protestantlikus vaimus, siis nüüd hakkasid kiriku juhtorganite esindajad esimest korda kõnelema õpetusaluste paragrahvi tähenduse piiridest ja piirangutest. Samas pidas Rahamägi kartust, et sellega soovitakse kellegi „usutunnistust wägistada”, lapsikuks. Nagu eel-pool mainitud, avaldasid konsistooriumi seisukohad mõju ka Kuljuse usuliste vaadete üle toimunud protsessile.

Tallmeister viitas Rahamäe artiklit arvustades endise assessori Lattiku sõnavõtule 1923. a usuteadlaste konverentsil, milles viimane oli rõhutanud, et protestantliku vaimu põhikirjast eemaldamist ei toetanud mitte ükski kirikuvalitsuse liige ega usuteaduskonna õppejõud, ja ehkki Rahamägi ei nimetanud end Tallmeistri sõnul liberaaliks, oli ta ometi fraasi põhikirjas säilimist toetanud. Tallmeister väitis irooni-liselt, et Rahamägi oli võrreldes 1923. a-ga tublisti „arenenud” ja võrdles Rahamäe mainitud nn protestantliku saba kõrvutamist panteismi ja budismiga ning fraasi mitmetimõistetavaks nimetamist 1923. a kevadel Pühavaimu koguduse pöördumisele esitatud vastusega, milles „üks metsatagune kirikunõukogu [---] buddhistidest ja brahmanistidest sonis, kes kõik protestantlaste hulka kuuluda”. Tallmeister kordas taas seisukohta, et kõik evangeelsele alusele toetuvad kirikud ja kogudused on protestantlikud, mistõttu on jutt põhikirjas esinevast protestantlikust vaimust kui ebamäärasest põhimõttest ekslik.¹¹⁰⁷

Tagasivaatavalt väärub mainimist, et nii nagu Rahamägi, oli ka piiskop Kukk asunud 1925. a algul kõnelema evangeeliumi kuulutamise ja kuulutajate piiridest. 20.–22. jaanuaril 1925. a toimunud usuteadlaste konverentsil oli päevakorras kaks asjasse puutuvat ettekannet: „Mispärast ei ole Kristus oma taewaminemist ettekuulu-tanud?” ja „Mis õpetavad meie usutunnistuskirjad püha Kirja inspiratsioonist?” Neist esimeses väitis Uue Testamendi professor Grass, et Jeesus püsis ülestõusmise ettekuulutuse osas Vana Testamendi alusel, millest lähtudes oli ülestõusmine talle eneselegi teadmata: „Jumala tahtmine oli, Jeesuse elu wiimast järku warjata ka

¹¹⁰⁶ EK, nr 9, 5.3.1925, 67–68. Praost Põllu tagasiastumisest Konsistooriumi nõuniku kohalt.

¹¹⁰⁷ PI, nr 3, märts 1925, 47–48. H. B. Rahamägi katsub näpistada.

Jeesuse Enese ees.” Grass sedastas ettekandele järgnenud arutelu lõpus kokkuvõtvalt, et Jeesus polnud inimesena kõiketeadja.¹¹⁰⁸

Teise ettekandega esinenud õp Uustali sõnavõtule järgnesid teravad läbirääkimised, mille eesotsas seisid oodatult Tallmeister ja Põld. Kui esimene avaldas heameelt, et tema hinnangul õpetuslikult konservatiivse vaimulikuna oli Uustal väljendanud sedavõrd vastuvõetavaid seisukohti – Uustal oli kõnelnud inspiratsiooniküsimusest kui reformatsiooni järgsest ehk reformatsiooni ajal tundmatust käsitusest ning tunnistanud usutunnistuskirjade ja pühakirja inspiratsiooni puhul üksnes usuliste tõdede inspireeritust, vastandudes sellega verbaalinspiratsioonile¹¹⁰⁹ –, ning avaldas lootust, et sellised seisukohad jõuavad jutluste ja piiblitundide kaudu ka koguduse liikmeteni, siis Põld nimetas Uustali vaateid usutunnistuskirjadest kõrvalekaldunuks ja halvustavalt schleiermacherlikuks. Põllu sõnul polnud tema jaoks tähtis, kas pühakiri ja usutunnistuskirjad olid verbaal-, reaal- või personaalinspireeritud, oluline oli kinni pidada seisukohast, et „kõik pühakiri on Jumala sõna, olgu personaal-, verbaal- või reaalinspiratsioon”. Tallmeisteri üleskutsesele usuteaduslikke küsimusi avameelselt usuteadlaste konverentsidel arutada vastas Põld ühemõtteliselt, et usuteadlaste konverentsist osavõtjad pole mitte usuteaduse, vaid kiriku õpetuse esindajad. Viimane pidi Põllu hinnangute kohaselt püsima vankumatuna. Sellest argumendist lähtudes avaldas ta soovi läbirääkimised lõpetada. Samas toetas ta tänu sõnadega õp Lutheri sõnavõttu, milles viimane refereeris Karl Barthi seisukohti Jumalast kui transsendentsest, kellestki, kes polnud Lutheri sõnul selline, nagu inimesed temast mõtlesid, vaid midagi hoopis teistsugust.¹¹¹⁰ Sellesse vaidlusesse sekkus viimaks piiskop, kes lausus, et Kristus oli maailma käsuseaduse alt vabastanud, mistõttu polnud kristlased „kirjatähe jüngrid”, lisades teisalt, et kristliku vabaduse kõrval eksisteerisid siiski teatud piirid, „kust ewangeeliumi kuulutaja üleminna ei tohi, ja kui ta nende piiridega ei lepi, on tal wabadus kirikust väljaastuda.” Üheks selliseks piiriks nimetas piiskop ka Kristuse ilmeksimatuse küsimust. Toetudes Grassi ettekandele, võis piiskopi sõnul küll oletada, et Jeesus polnud kõiketeadja, samas oli tema sõnul lubamatu öelda, et Jeesus oleks mõnes asjas eksinud.¹¹¹¹

¹¹⁰⁸ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartu 20., 21. ja 22. jaanuaril 1925, 5–6.

¹¹⁰⁹ EK, nr 13, 2.4.1925, 99. Mis õpetavad meie usutunnistuskirjad Pühakirja inspiratsioonist.

¹¹¹⁰ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartu 20., 21. ja 22. jaanuaril 1925, 4–5. Tallmeisteri sõnul hindas Ralf Luther Karl Barthi Rooma kirja kommentaari kui tõestust, et alalhoidlikud olid taas võidule pääsemas. Tallmeister teadis „sellekohastes ajakirjades nähtawale tulnud” informatsioonile toetudes seevastu väita, et „terwe usuteadline ilm” vaatas „väljamaal tema peale eitawalt”. Jutud liberaalteoloogia vananemisest olid tema sõnul asjatud, „tondi seinale maalimine”. Tallmeisteri sõnavõtu järel heideti talle tema enda sõnul ette, et ta olevat Barthi vaadete hindamise aluseks võetud prof Karl Girgensohni kriitikat valesti refereerinud. Tallmeister kriitikaga ei nõustunud ja jäi endale kindlaks, väites kaasajal toimuvat arengut ja muutusi kirjeldades, et võrreldes varasema ajaga asetatakse enam rõhku Piibli usulisele küljele ning rõhutatakse ilmutuse tähtsust. PI, nr 2, veebruar 1925, 24. Usuteadlaste konverents Tartus; PI, nr 9, september 1925, 141. Jutuajamine professor Hermelink’iga; Saard 2008, 104.

¹¹¹¹ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartu 20., 21. ja 22. jaanuaril 1925, 15–16. Õp Tallmeistrile jättis piiskopi viimane kommentaar kummalise mulje: „Kõiketeadja mitte, kuid siiski ilmeksimatu! [---] Üheltpoolt öeldakse, et ega meie kirjatähe küljes ei ripu, aga nii

Omalaadseks kirjaliku hääletuse järgseks märgiks piiride joonistumisest oli kirikuvalitsuse 17. märtsil 1925. a langetatud otsus keelata õpetajatel ja kõstritel „kogudusele soovitada niisugust waimulikku kirjandust, mis ei seisa ewangeeliumi luteri usu tunnustuskirjade alusel.”¹¹¹²

Vaatamata konsistooriumi waimulikest liikmete muutunud väljaütlemistele, nimetas Põld kirikuvalitsuse liikmeid Meie Kiriku veergudel protestantliku waimu toetajateks, mis välistas tema veendumuste kohaselt nendega koostöö. Põllu ja konsistooriumi suhted muutusid kirjaliku hääletuse ja Põllu tagasiastumise järel viimase väljaütlemiste ja konsistooriumi senisest otsekohesema käitumise tõttu üha pingelisemaks. Põld esines alalhoidlikele adresseeritud üleskutsega oodata kiriku ja riigi lõpliku lahutamiseni, et siis „kokku astuda tõsise Lutheruse kiriku korra loomisele wanal usu alusel.” Kuni selle ajani soovitas ta olla konsistooriumi ja seadusliku korra suhtes kõigiti allaheitlik.¹¹¹³ Niisiis oli Põld seisukohal, et kirik oli lõhenenud ning kiriku ja riigi lõpliku lahutamise järel kavatseti moodustada õpetuslikult alalhoidlik luteri kirik.

Kui mõni aasta varem oleks Põllu väljaütlemistele järgnenud Tallmeistri kriitika ja sellega oleks artiklile osutatud tähelepanu tõenäoliselt piirdunud, siis 1925. a kevadeks oli olukord kirikus sedavõrd pingestunud, et Põllu artiklile järgnes konsistooriumi arupärimine, milles nõuti vastust kirjutises esitatud väitele, justkui oleksid konsistooriumi assessorid esinenud Põllu kirjutises liberaalteoloogilise tähenduse omandanud protestantliku waimu toetajatena.¹¹¹⁴ Põld nimetas vastuses konsistooriumi arupärimisele protestantliku waimu toetajaks Rahamäge, aga ka piiskoppi, kes oli nõustunud Rahamäe ettepanekuga korraldada õpetusaluste paragrahvi üle tekkinud vaidluse lahendamiseks kirjalik hääletus. Põllu sõnul soovis ta artikliga näidata, et tema polnud hääletuse algataja ning sugugi mitte kõik konsistooriumi liikmed polnud hääletuse organiseerimist toetanud.¹¹¹⁵ Põllu vastusega assessorite vaadete käsitlemine ametlikul ja avalikul tasandil lõppes. Väärib mainimist, et eraviisiliselt püüdis Rahamägi otsida Põlluga lepitust. Ta saatis 24. märtsil 1925. a

pea kui sa selgelt ja otsekoheselt järeldusi hakkad tegema, wõetakse kõik tagasi.” PI, nr 2, veebruar 1925, 24–25. Usuteadlaste konwerents Tartus; Saard 2008, 104–105.

¹¹¹² Et konsistooriumi korraldusele ei järgnenud lähemat selgitust, julges õp Tallmeister oletada, et nn keelatud kirjanduse hulka, mida ta võrdles katoliku kirikus kehtinud *index librorum prohibitorum*’isse kantud teostega, kuulusid näiteks ajalehed Meie Kirik ja Kristlik Perekonna Leht, mis esindasid mõlemad ewangeelsele kirikule võõrast nn kirjatähe usku ning pidasid oma seisukohti ainuõigeks. Konsistoorium pidas vastava määruse alla kuuluvaks ka Protestantlase Ilma levitamist. 1925. a veebruaris laekus konsistooriumisse Suure-Jaani kogudusest kaebus, mille kohaselt levitas ja reklaamis sealne õp Rosenberg kantslist ajalehte Protestantline Ilm, nimetades seda kiriku valgustajaks. Konsistoorium vastas, et oli saatnud koguduste waimulikele ringkirja, keelates ära „niisuguse waimuliku kirjanduse soovitamise, mis ei seisa ewangeeliumi luteri usu usutunnustuskirjade alusel”. EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid. 30.10.1923–21.6.1927, 17.3.1925; EELKKA, Tallmeister Theodor. Toimikud süüdistusajaks ewangeeliumi luteriusu usutunnistusest kõrvalekaldumises, kiriku lõhkumise püüetes ja korravastases tegevuses jne 13.11.1921–13.11.1930, 1.3.1925; Kiriku Teataja, nr 3, aprill 1925, 1.

¹¹¹³ MK, nr 9, 4.3.1925, 68. Wõitlus puhta lutherluse pärast.

¹¹¹⁴ EELKKA, Harald Wilhelm Põllu isikutoimik, 20.3.1925.

¹¹¹⁵ *Ibid.*, 31.3.1925.

Põllule kirja, milles kinnitas, et tunnistas koos Põlluga elavat ülestõusnud Kristust kui Issandat ja nimetas nende vaadete lahkumineku põhjuseid formaalseteks. Rahamägi väljendas nõrdimust, et Põld nimetas teda protestantliku vaimu toetajaks, ühtlasi vabandades, et tema Eesti Kirikus avaldatud kirjutise põhjal võis jääda mulje, et ta peab Põldu valelikuks.¹¹¹⁶

2.10.6. Konsistooriumi otsuse üle toimunud arutelu praostkondades ja praostide koosolekul

Praost Põllu isiklike väljaütlemiste kõrval tõusis päevakorrale 26.–27. veebruaril 1925. a Ida-Harju praostkonna sinodil toimunud arutelu ja sinodil langetatud otsused. Ka sel puhul otsustas kirikuvalitsus vastuste saamiseks pöörduda Põllu poole. Kahtlusi tekitas eraviisiliselt saadud informatsioon, nagu oleks Ida-Harju praostkonna sinodil võetud vastu ebaseaduslikke otsuseid.¹¹¹⁷ Eraviisilise informatsiooni allikaks ja vahendajaks oli tõenäoliselt Jüri kogudust teeniv õp Aunver, keda esitleti sinodi protokollis kajastatud õpetusaluste paragrahvi üle toimunud vaidluses kui konsistooriumi positsiooni kaitsjat. Praostkonna sinodil asus konsistooriumi otsust kaitsnud Aunveri seisukohti arvustama Põld, kes esines sel teemal pikema sõnavõtuga. Mäletatavasti olid Aunver ja Põld mõtteid vahetanud juba varem, seejuures oli see kaasa toonud teravatoonilise kokkupõrke, viimati oli teineteise kohta kriitikat tehtud 1925. a jaanuaris. Aunver asus seisukohal, et Põld oli sattunud konsistooriumiga vastuollu ning küsis, millisel positsioonil asus Põllu juhitud alalhoidlik vool suhetes kirikuvalitsusega. Viimane vastas, et tema ei soovinud oma tegevusega arvustada konsistooriumi, vaid üksnes langetatud otsust. Aunver esines sinodil ettepanekuga kohustada kõiki praostkonnast kirikupäevale läkitatud saadikuid eelseisvast kirikupäevast osa võtma, et õpetusaluste küsimus saaks lõpliku lahenduse. Ettepanekut pooldas kuus sinodi saadikut, vastuhääli anti seevastu 15,¹¹¹⁸ ehk teisisõnu asus sinodi enamus toetama Põllu seisukohta, et õpetusaluste paragrahvi üle hääletamisel ei olnud enam sisulist tähtsust, mistõttu ta pidas õigeks eelseisvast kirikupäevast mitte osa võtta. Nagu varem mainitud, ootas Põld kiriku ja riigi lõplikku lahutamist, et asuda moodustama talle ja kiriku alalhoidliku voolu esindajatele vastuvõetaval usulisel alusel asuvat vabakirikut. Põllu seisukohti toetanud sinodi enamus võttis sellest lähtudes vastu resolutsiooni, avaldades soovi esitada Riigikogule kiriklike ringkondade ühine ettepanek, mille kohaselt oleks usuühingu kui üksuse aluseks jäänud üksikkogudus, mis oleks võimaldanud erinevatel õpetuslikel alustel asuvaid kogudusi iseseisvalt registreerida, ja sellel alusel moodustada vajadusel usuühingute liite. Vaatamata üleskutsesele kirikupäevast mitte osa võtta ning nõudmisele toetada üksikkoguduse põhimõtet, ei tähendanud esitatud seisukohad ja

¹¹¹⁶ EELKKA, Eesti Misjoni Selts. Eesti Misjoni Seltsi äratusosakonna kirjavahetust 1920–1929, 24.3.1925.

¹¹¹⁷ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 3.3.1925.

¹¹¹⁸ Jakob Aunveri esitatud ülevaate kohaselt oli ettepaneku poolt 6, vastu aga 13 saadikut. Ülejäänud sinodi liikmed jäid erapooletuks. EK, nr 10, 12.3.1925, 77. Ida-Harju praostkonna sinod Kuusalus.

tingimused siiski tingimata kavatsust moodustada uus kirik; ühtsuse säilitamiseks pidi Põllu nõudmiste kohaselt kiriku põhikirjast kaduma viide protestantlikule vaimule, millele lisandus veelgi olulisemana tema kõnes kõlanud nõudmine usu tunnistamisest: „Tähtis ei ole hääletamine usu paragrahvide üle, vaid usu tunnistamine.”¹¹¹⁹ Tegemist oli vabakirikliku korralduse rakendamise keskse tingimusega, millele lisandus eelpool kirjeldatud nõudmine üksikkoguduse kui kirikliku üksuse registreerimise õigusest. Ühisel alusel usku tunnistavad kogudused moodustaksid kas olemasoleva või juhul, kui olemasoleva kiriku usuline alus ei vasta nõudmistele, uue loodava kiriku.¹¹²⁰ Konsistooriumile esitatud sinodi protokollis läbivaatamisele ei järgnenud teadaolevalt aga ühtegi otsust ega sanktsiooni.

Peale Ida-Harju praostkonna sinodi arvestati konsistooriumi otsust mitmel teisel praostkonna sinodil. Arutelu kestel väljendati eelkõige rahulolematust, aga ka segadust selle üle, mil moel tuleb õpetusaluste paragrahvi konsistooriumi otsusest lähtudes tõlgendada. Tegelikult nähti protestantlikus vaimus endiselt moodust, mis avas ukse liberaalteoloogiale. Viimast tõlgendati kui õpetuslikku kõikelubavust, mistõttu nõuti konsistooriumilt fraasi põhikirjast eemaldamist. Samas väljendus mitmel praostkonna sinodil soov oodata eelseisvat kirikupäeva, et küsimus seaduslikul teel lahendada.

Praostkondade vaidluse aluseks kujunes 18. märtsil 1925. a toimunud Viru praostkonna sinodil ühe vastuhäälega vastu võetud resolutsioon, mis avaldati nii kohalikus ajakirjanduses kui ka ajalehes Meie Kirik. Selle koostamiseks sinodil valitud erikomisjon avaldas resolutsioonis soovi, et konsistoorium veel enne kirikupäeva nn protestantliku saba kiriku põhikirjast eemaldaks.¹¹²¹ Põld nägi selles alalhoidliku voolu põhimõtete toetamist, mille kohaselt ei võtnud alalhoidliku voolu esindajad osa kirikupäevast, mis juhendus senisest põhikirja õpetusaluste paragrahvist.¹¹²² Ehkki resolutsioonis ei loodud otsest seost õpetusaluste paragrahvi muutmise ja kirikupäevast osavõtmise vahel, oli resolutsiooni sisu alalhoidlikele kahtlemata meeltemööda. Viru praostkonna sinodil ettekandega esinenud Rakvere koguduse õpetaja Pallon arvustas kirikus valitsevat arusaamu ristiusu ja inimese vabadusest, nähes selles sofistliku käsituse rakendamist, milles asetati kõikide asjade mõõduks inimene. Palloni sõnavõtt on heaks näiteks alalhoidlike kasutatud argumentatsioonist. Kõnes kirjeldatud moraalirelativism tähendas tema sõnul ohtu nii indiviidi kui ka ühiskondliku elu alustele, viimasega seoses ka riigitrudusele. Sellele järgnes võrdlus liberaalse teoloogiaga, mis asetas Palloni sõnul pearõhu Jumala ja tema sõna asemel inimesele, muutes triviaalseks nii patu mõiste ja tähenduse kui ka Kristuse ihuliku ülestõusmise ning jumalikkuse. Selles nägi ta ohtu kirikule ja üldse kristlusele laiemalt. Kirik pidi tagasi pöörduma Jumala sõna normatiivsele alusele.¹¹²³ 21. aprillil 1925. a kogunenud Saaremaa praostkonna sinodil otsustati õp Bäuerle

¹¹¹⁹ MK, nr 10, 11.3.1925, 76–77. Ida-Harju praostkonna sinod; Wõitlus puhta lutherluse pärast.

¹¹²⁰ EELKKA, Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 26.5.1901–18.12.1938, 26.–27.3.1925; MK, nr 10, 11.3.1925, 75–78. Ida-Harju praostkonna sinod; Wõitlus puhta lutherluse pärast.

¹¹²¹ EELKKA, Kirjavahetus Viru praostkonnaga 27.2.1920–15.11.1938, 24.3.1925; Virulane, nr 14, 28.3.1925, 2–3. Wiru praostkonna sinod.

¹¹²² MK, nr 14, 8.4.1925, 107. Wõitlus puhta lutherluse pärast.

¹¹²³ MK, nr 16, 22.4.1925, 123; nr 17, 29.4.1925, 132–134. Jumalasõna ja südametunnistus.

ettepanekul Viru praostkonna resolutsiooniga nõustuda. Seoses päevakorras seisnud Põllu personaalküsimusega, mille oli sinoditele arutamiseks esitanud 1924. a kirikupäev, otsustati Bäuerle ja õp Herbert Liebergi eestvedamisel võtta vastu resolutsioon, milles avaldati Põllule toetust. Saaremaa praostkonna sinod oli teadaolevalt ainus, kus Põllu käitumist arutati.¹¹²⁴ Nii nagu Saaremaa praostkond, ühines Viru praostkonna sinodil vastu võetud resolutsiooniga ka 16. aprillil 1925. a kogunenud Narva-Alutaguse praostkonna sinod.¹¹²⁵ Ehkki 28. aprillil 1925. a toimunud Saarte-Lääne praostkonna sinodil Viru praostkonna sinodi resolutsioonile ei viidatud, nimetati ka sel sinodil konsistooriumi käitumist kergekaeliseks ja nõuti rahulolematust väljendades nn protestantliku saba võimalikult kiiret põhikirjast eemaldamist.¹¹²⁶

Nagu mitmel eelpool kirjeldatud sinodil, esitati ka Lääne-Harju praostkonnas ettepanek Viru praostkonna resolutsiooniga ühineda, kuid et õp Roderich Bidderi algatus pälvis 4 poolt- ja 11 vastuhäält, otsustas sinod jääda senise seisukoha juurde ning nõuda paragrahvi kustutamist kirikupäeval.¹¹²⁷ Ka saksa praostkonna sinod otsustas kuni eelseisva kirikupäevani jääda äraootavale seisukohale ja kutsuda praostkonna esindajaid kirikupäevast võimalikult rohkel arvul osa võtma.¹¹²⁸

Niisiis leidis õpetusaluste küsimus käsitlemist Ida- ja Lääne-Harju, Viru, Saaremaa, Saarte-Lääne, Narva-Alutaguse ja saksa praostkonnas, millele lisandusid Viljandi praostkonnas toimunud arutelu ning vaidlus Tallinna praostkonna sinodil. Õp Hasselblati eestvedamisel Tallinna praostkonna sinodi päevakorda lisatud õpetusaluste paragrahvi üle arutlemise vastu avaldasid Tallmeister ja Kubu küll protesti, kuid enamuse soovil säilitas küsimus päevakorras siiski oma koha. Sel teemal puhkenud arutelu kujunes ootuspärast rada pidi, kus ühele poole asusid õpetajad Tallmeister, Eilart ja Kubu, teisele poole aga Hasselblatt ning Sommer. Sinodil esitati kolm resolutsiooni: Tallmeister tegi ettepaneku konsistooriumi hääletusjärgsele otsusele ja selgitusele toetudes esineda kirikupäeva ees soovitusena õpetusaluste küsimus päevakorrast välja jätta. Hasselblatt viitas samuti kirjaliku hääletuse järgsele otsusele, kuid väitis, et koguduse liikmed ja sinodi saadikud ootasid konsistooriumilt võrreldes senise sõnastusega selgesõnalisemat deklaratsiooni, et konsistoorium pooldab nn protestantliku saba põhikirjast kõrvaldamist. Viimaks esines ettepanekuga õp Sternfeldt, nõudes, et kirikuvalitsus oleks esitanud kirjaliku hääletuse tulemustele toetudes kirikupäevale ettepaneku nn protestantliku saba kustutamiseks. Sinod otsustas 18 poolthäälega toetada viimast ettepanekut. Vastu hääletas kolm sinodi liiget.¹¹²⁹ Tallmeisteri sõnul olid kolm vastuhäält pärit Pühavaimu koguduse liikmetelt, Eilart ja Kubu olid hääletuse ajaks sinodilt lahkunud.¹¹³⁰

Kirikupäeva eelse arutelu lõpetas 1. mail 1925. a kirikuvalitsuse ruumides toimunud praostide koosolek. Koosolekust võttis osa ka Põld, kuid jäi koosolekul lange-

¹¹²⁴ EELKKA, Kirjavahetus Saaremaa praostkonnaga 19.9.1919–7.10.1938, 21.4.1925.

¹¹²⁵ EELKKA, Kirjavahetus Narva-Alutaguse praostkonnaga 24.8.1920–16.7.1938, 29.4.1925.

¹¹²⁶ EELKKA, Kirjavahetus Saarte-Lääne praostkonnaga 4.3.1920–8.11.1938, 29.4.1925.

¹¹²⁷ EELKKA, Kirjavahetus Lääne-Harju praostkonnaga 13.7.1920–21.12.1938, 16.–17.4.1925; EK, nr 17, 30.4.1925, 134. Lääne-Harju praostkonna sinod.

¹¹²⁸ EELKKA, Kirjavahetus Saksa praostkonnaga 1919–1938, 21.–23.4.1925.

¹¹²⁹ EELKKA, Kirjavahetus Tallinna praostkonnaga 16.9.1920–21.12.1938, 23.–24.4.1925; EK, nr 17, 30.4.1925, 132, 133. Tallinna praostkonna sinod. Lääne-Harju praostkonna sinod.

¹¹³⁰ PI, nr 5, mai 1925, 73–75. „Sool” ja „walgus”.

tatud otsuste puhul ainsana erapooletuks. Ehkki mitmes sõnavõtus nõuti konsistooriumilt õpetusaluste paragrahvi kohta veel enne eelseisvat kirikupäeva nn protestantlikku saba eemaldavat otsust, avaldati teisalt konsistooriumi käitumisele toetust. Selle põhjused peitusid Rahamäe ettekandes. Nimelt kinnitas ta, et konsistooriumi sooviks oli olnud nn protestantliku saba põhikirjast eemaldamine, kuid hääletuse järel ei olnud sellist otsust võimalik vormilistel põhjustel langetada. Väärrib märkimist, et Rahamägi kõneles konsistooriumist kui tervikust. Osa praoste esitas ülevaate sinodite otsustest, misjärel aset leidnud arutelu lõpus jäi kõlama lootus, et tõenäoliselt õnnestub juunis toimival kirikupäeval kvoorumi probleemi lahenedes õpetusaluste paragrahvi ümber toimunud sekeldused lõpetada. Põhikirja senise sõnastuse säilitamise vajadusest ükski praost ei kõnelnud, seevastu nõudsid nii Põld kui ka Tannebaum usuliselt vabameelsete vaimulike ametist vabastamist. Piiskop Kukk osutas seepeale justkui tõestuseks pooleli olevale Kuljuse protsessile. Praost Thomsoni hinnangul ei avaldanud Kuljuse ametist vabastamine aga vähimatki sisulist mõju ega parandanud olukorda, seejuures tuli arvestada, et Kuljust toetas tema koguduse liikmete enamus.

Kiriku liberaalse voolu kohta esitatud hinnangute kõrval arvustati ka Põllu võitlusviisi; Steinberg ja Thomson kutsusid üles kirikus rahu säilitama. Õpetusaluste paragrahvi ja konsistooriumi käitumise üle toimunud arutelu lõpetuseks esitas Haller üleskutse, milles paluti kõikidel kirikupäeva saadikutel tingimata kirikupäevale ilmuda. Üleskutse avaldati ametlikus Kiriku Teatajas.¹¹³¹ Ka selle sisu osas näisid Põllu ja ülejäänud praostide arvamused lahknevat. Nagu märgitud, jäi Põld ainsa praostina hääletusel erapooletuks; Rahamäe ettepaneku järel kohustada saadikuid kirikupäevast osa võtma, küsis Põld, kuidas tuleb talitada juhul, kui kogudus keelab saadikutel kirikupäevast osavõtmise.¹¹³² Põllu seisukohad ja motiivid olid üldjoontes avaldunud juba konsistooriumi organiseeritud kirjaliku hääletuse tulemusena langetatud otsuse järel. Praostide koosolekul vastu võetud resolutsioon mõjus üksnes seisukohti kinnitavalt. Sellele lisandus Tallinna praostkonna sinodil Tallmeistri esitatud tõdemus, et isegi juhul, kui nn protestantlik saba põhikirjast eemaldatakse, ei piira see liberaalse voolu tegevust. Põllu sõnul oli Tallmeistri seisukoht ilmekaks tõestuseks kiriku liberaalse ja konservatiivse voolu esindajate vahel valitsevast kuristikust. Tunnustades Tallmeistrit otsekoheuse eest, leidis Põld samas, et alalhoidlikke rahuldanud lahenduseni jõudmiseks on vaja enam kui õpetusaluste paragrahvist nn protestantliku saba eemaldamist. Sõnumina kiriku keskvalitsusele saatis Põld nõudmise astuda õpetusaluste paragrahvi muutmise järel otsustavaid samme, et „ka ususalgawad hääled meie kantslitelt ja ususalgawad ajakirjad meie kirikute uste juurest kaoksid.” Viimane nõudmine esitati kui tingimus kiriku ühtsuse säilitamiseks.¹¹³³

Vabakiriklikust korraldusest kõneldes ja kirjutades vastandus Põld tegelikkuses ka kiriku koondavale voolule ja kirikuvalitsusele. Väärrib rõhutamist, et tema senine suhtumine ja seisukohad kiriku keskvalitsuse ning õpetusaluste üle toimunud võitluse

¹¹³¹ Kiriku Teataja, nr 4, mai 1925, 2.

¹¹³² EELKKA, Praostide koosolekute protokollid 1923–1935, 1.5.1925; EK, nr 18, 7.5.1925, 141. Praostide koosolek konsistooriumis 1. mail s.a; MK, nr 18, 6.5.1925, 141. Praostide koosolekust.

¹¹³³ MK, nr 20, 20.5.1925, 157. Wastuolu kõweneb.

kohta põhinesid veendumusel, et peatselt vastu võetava UNLS kohaselt on kogudustel võimalik end iseseisvalt registreerida, et seejärel ühisel õpetuslikul alusel koonduda. Teisisõnu andis see Põllu jaoks seljataguse, millele toetuda. Mäletatavasti oli koguduste iseseisva registreerimise õigust 1925. a veebruaris nõudunud ka Ida-Harju praostkonna sinod. 1925. a kevadel sattus mainitud käsitus aga ühtäkki ohtu, millega seoses muutus ka Põllu retoorika kiriku keskvalitsuse ja koondava voolu suhtes. Küsimus, mille osas lahknevus tekkis, puudutas peatselt Riigikogus arutusele tulevas UNLSis reguleeritud kirikute ehk usuühingute liitude registreerimist. Põld kirjeldas UNLS, mille vastuvõtmist ootas ta ajakirjanduses levinud kuuldustele toetudes juba 1. juulil 1925. a, ja millele ta viitas kui alalhoidlikele antud võimalusele „oma esiwanemaist päritud usu põhjal” koonduda.¹¹³⁴ Arusaamale, mille kohaselt koonduvad iseseisvalt registreeritud ning ühisel usulisel alusel olevad kogudused soovi korral ühisesse liitu, vastandasid end senise kiriku kui üksusliku terviku registreerimise eest seisnud ringkonnad. Tegemist oli vabakiriku ja vaba rahvakiriku korralduse toetajate vastasseisuga. Viimased olid koondunud kirikuvalitsuse ümber, suur osa nendest kiriku ametikandjatest kuulus kiriklik-konfessionaalse voolu esindajate hulka. Riigikogus toetasid seda kontseptsiooni esmajoones Rahvaerakonna ja Kristliku Rahvaerakonna saadikud. Nende seisukohad avaldusid ka enne 1925. a Riigikogu suvevaheaega Riigikogu üldkomisjoni esitatud UNLS eelnõus, mille arutamine ootas Riigikogus ees 1925. a sügisel.¹¹³⁵ Üldkirikut toetasid need vaimulikud ja kirikuliikmed, kes olid 1917. a alates olnud juhtivad kiriku asutamisel ja kiriku-korralduse kontseptsiooni kujundamisel. Viimase seisukohaga oli Põld küll nõus, kuid väitis samas, et nii 1917. kui ka 1919. a oli kirik tahetud asetada vabakiriklikule alusele. Põllul oli õigus, kuid see on üksnes pool tõest. Ta rõhutas küll õigustatult, et vabakirik oli riigist lahutatud kirik, kõneldes ja kirjutades vabakirikust kirikupoliitilises tähenduses; samas kajastus tema vabakiriku määratluses ka selle usuline definitsioon, mis vastandus teadupärast just rahvakirikule.

Niisiis pooldasid kahe eri seisukoha esindajad vabakiriku korraldust küll kirikupoliitilises tähenduses, usulises tähenduses toetas seda aga üksnes Põld ja tema seisukohti jaganud alalhoidliku voolu esindajad. Väide, et kirik seati a-tel 1917–1919 vabakiriklikule alusele, on ühtlasi tõestuseks sellest, kui erinevalt esimese ja teise kirikukongressi tulemusena vastu võetud kirikukorralduse arusaamu mõisteti ning vastavalt õpetuslikele seisukohtadele ja kirikupoliitilisele vajadusele tõlgendati. Vabakirikliku korralduse toetajate vastasena nägi Põld rühma, kes soovis kogudused koondada kiriku keskvoimu ümber ning hindas kirikut kui võimuabinõu, soovides kiriku kaudu rahvast rahvuslikul alusel ühendada ja juhtida. Just rahvuslikkuse rõhutamise arvel vähenes kiriku õpetusliku aluse tähtsustamine. Tegelikult tõlgendas üks osa koondava voolu liikmetest alalhoidlikest erinevalt ka kiriku õpetuslike aluseid ja esindas teoloogiliselt vabameelsemaid seisukohti. Põld pidas rahvakiriku kontseptsiooni toetajatele omaseks rahvuslikkuse rõhutamist.¹¹³⁶ Sel viisil kujunes

¹¹³⁴ MK, nr 21, 27.5.1925, 162. Kas koguduste juriidilise isiku õigused kaalu peal?

¹¹³⁵ Rahamägi 1926, 41.

¹¹³⁶ Illustreeriva näitena viitas Põld ühele noorele vaimulikele, kelle kõrval oli Põllu sõnul ka teisi tema sarnaseid, kes soovisid Lembitut, Kalevipoega ja teisi Kristusega võrrelda ja „ühele pulgale seada”. Samuti arvustas ta usuteaduse üliõpilast ja hilisemat vaimulikku Jüri Kimmelit, kes oli Põllu arvates mõnitavalt suhtunud väitesse, et koju ei jõudvat mitte Kalev,

kirikust koht, mida nähti kui „teatawate talituste bürood”, mis koondas inimesi ja õhutas tundeid, mis polnud Põllu hinnangul usutunded, „aga ometi kergesti usutunnega ära segatawad.” Sel viisil loodeti kirikusse meelitada haritlasi. Samuti väitis Põld, „et just siit ringkondadest on ju ka wälja kaswanud kuulus „protestantismi saba””. Nii pidas ta rahvakirikliku korralduse toetajateks uuendusmeelseid waimulikke, ehk teisisõnu 1919. a toimunud teisel kirikukongressil koondunud ja 1920. a-te algul, põhiliselt KKIES tegevusega seotud kirikuõpetajaid ning -liikmeid. Põld kuulutas 10. juunil 1925. a ilmunud artikli lõppsõnas, et võitlus õpetusaluste paragrahvi ja selle sisu üle on lõppemas. Selle asemel oli esile kerkimas võitlus luterliku vabakiriku eest.

Sellega oli muutunud ka senine rindejoon, millest andis märku nädal aeg hiljem, 17. juunil 1925. a ilmunud artikkel, milles Põld esines pretseedenditu üleskutsega, avaldades soovi ühendada jõud liberaalse voolu esindaja Tallmeistriga, ja teoloogilisi vaidlusi kõrvale jättes asuda võitlema vabakirikliku korralduse eest.¹¹³⁷ Seega eeldas Põld, et üldkirikliku korralduse kehtestamine võib riivata ka Tallmeistri positsiooni kirikus. Lisaks üleskutsesele maalis ta pildi vabakiriklikust korraldusest, mille puhul toonitas riigi ja kiriku täielikku lahutatust, perekonnaseisu registrite üleandmist riigile, ning väitis viimaks, et vabakirik ei saa lubada ettekirjutusi waimulike hariduse osas, viidates seejuures kriitiliselt usuteaduskonnale ja seal antavale haridusele. Vabakirik nõudis waimulikelt pühakirja tundmist, millest pidi lähtuma usuteaduse kava. Eksamid, nii teaduslikud kui praktilised, tuli Põllu sõnul edaspidi sooritada kiriku keskvalitsuse juures, mistõttu võis kaalumisele tulla uue waimuliku õppeasutuse rajamine. Põld teadis väita, et nende arv, kes vabakiriklikku korraldust toetavad, pole sugugi väike, samas kartis neist suur osa vabakirikliku korraldusega kaasnevat võimalikku kiriku lõhkumist ja killunemist.¹¹³⁸

Nii algas 1925. a kirikupäev teadmisega, et kiriku ühtsena säilimine pole kindlustatud ka juhul, kui viide protestantlikule waimule põhikirjast wälja hääletatakse. Põhikirjas leiduva fraasi ja õpetuslike seisukohtade üle alanud võitlus oli juhtinud kiriku kriisi, mille tulemusena oli kirik lõhenenud ja 1917. a toimunud esimesel kirikukongressil esitatud ning 1919. a vastuvõetud vaba rahvakirikliku korraldus löögi alla sattunud.

vaid Kristus (Kimmel väitis, et Kristuse kuju polnud eesti rahva seas veel hingepärast väljendust leidnud, mistõttu ei olnud kirik suutnud kaasa tõmmata ka rahvuslikult mõtlevat intelligenti). Oma vitsad sai ka usuteaduskond. Kirik ei saanud rahvast eestipärasusega, liiatigi veel „muinasusu seondamise teel, mida nüüd ka ülikooli usuteaduskonnas tehakse, kirikule nurgakiwi kõrvale seada.” MK, nr 23, 10.6.1925, 178–179. Wabakiriku wastaswool; Üliõpilasleht, nr 5, 4.4.1925, 103–104. Mõtteid üliõpilasest ja rahvakirikust.

¹¹³⁷ MK, nr 24, 17.6.1925, 192. Awalik sõna ametiwennale Th. Tallmeistrile; Vihuri 2007a, 45.

¹¹³⁸ MK, nr 24, 17.6.1925, 188. Wabakiriku poole!

2.1.1. Kiriku õpetusaluste paragrahvi üle toimunud võitluse lõpp 1925. aasta kirikupäeval

16.–18. juunil 1925. a Tallinnas toimunud kuuendal kirikupäeval valitsenud meeleolu kujundas kirikupäeva eel kogunenud praostkonna sinoditel ja praostide koosolekul kõlanud soov kolm aastat väldanud arutelu õpetusaluste paragrahvi üle lõpetada. Lahendusena nägi enamik kiriku seadusandliku kogu liikmetest põhikirja senise sõnastuse muutmist. Seetõttu pälvisid ettepanekud, millega sooviti viidet protestantlikule vaimule põhikirjas säilitada või küsimuse arutamist edasi lükata, kirikupäeva enamuse silmis teravat kriitikat. Valjuhääelseid sõnavõtte, hukkamõistu ja „trampimist” – viimast sõna kasutati kirikupäeva meeleolude iseloomustamisel kõige enam – põhjustasid ettepanekute kõrval ka nende autorid, kes protestantliku vaimu põhikirjas säilimist avalikult toetasid. Kõige enam arvustati Tallmeistri seisukohti ja käitumist. Viimane nimetas kirikupäeval valitsenud vaimu jalgadetrampimise vaimuks.¹¹³⁹ Vahetult enne kirikupäeva kogunenud kõsrite-organistide ühingu peakoosolekul avaldati protesti Protestantlise Ilma veergudel ilmunud kirjutiste vastu, milles Tallmeister oli kõsrite hinnangul esitanud kirikupäeva saadikuid haavavaid seisukohti.¹¹⁴⁰ Tallmeistri personaalküsimus kerkis üles ka kirikupäeval. Esmalt tuleb aga peatuda õpetusaluste paragrahvi muudatusettepaneku üle toimunud hääletusel.

Vaatamata Põllu ja Ida-Harju praostkonna sinodi üleskutsele kirikupäevast mitte osa võtta ning oodata kiriku ja riigi lõplikku lahutamist, et registreerida luterlik vabakirik, oli kirikupäev otsustusvõimeline. Põld ei võtnud kirikupäeva istungitest osa, vaid viibis samal ajal Lätis Noorte Naiste Kristliku Ühingu suvekonverentsil.¹¹⁴¹

16. juuni pärastlõunal alanud avaistungile oli kogunenud 301 kirikupäeva saadikut, esimese päeva õhtul toimunud hääletusel, millega otsustati kiriku põhikirja õpetusaluste paragrahvist viide protestantlikule vaimule eemaldada, andsid oma hääle 279 kirikupäeva saadikut, kellest 242 hääletasid muudatusettepaneku poolt ja 36 vastu, üks saadik jäi erapooletuks.¹¹⁴²

Hääletusele eelnes õp Järve sõnavõtt, lühikese kõne pidas ka Tallmeister. Järve esitas kirikupäevale ettepaneku võtta põhikirja õpetusaluste paragrahvi muutmise päevakorrast välja, väites selgituseks, et senine põhikirja sõnastus ei takistanud kellelgi usutunnistuse alusel õpetamast ja kuulutamast. Tallmeister lisas, et paragrahvi muutmise pole otstarbekas ka vormilistel põhjustel, ning avaldas soovi oodata ära kiriku ja riigi lõplik lahutamine. Mõlemad sõnavõttud lõpetas saalist

¹¹³⁹ PI, nr 7, juuli 1925, 105. Kuuendast kirikupäevast.

¹¹⁴⁰ EELKKA, Kõsrite-organistide ühing Eestis. Koosolekute protokollid 2.9.1904–6.6.1940, 15.6.1925.

¹¹⁴¹ MK, nr 27, 8.7.1925, 214. Läti kirikust. Põllule andis kirikupäevast ülevaate tema noorem vend, ülikooli kuraator Peeter Põld, kes ei viibinud küll õpetusaluste üle toimunud hääletusel, kuid võttis osa kirikupäeva teisest päevast. Peeter Põld kirjeldas õpetusaluste paragrahvi hääletust kui rahulikku ja üksmeelset ning osutas nimeliselt piiskop Kukele kui põhikirjamuudatuse toetajale. EELKKA, Eesti Misjoni Selts. Eesti Misjoni Seltsi äratusosakonna kirjavahetust 1920–1929, 22.6.1925.

¹¹⁴² EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku VI Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 16., 17. ja 18. juunil 1925, 5; Rahamägi 1926, 39; Aunver 1953, 41; Ketola 2000, 102; Saard 2008, 107.

kostnud „marune müra ja trampimine”, mistõttu vaimulikud olid sunnitud kõnetoolist lahkuma.¹¹⁴³ Seejärel esinesid Tallmeister ning kümme kirikupäeva saadikut, kelle hulgas olid näiteks õpetajad Kerem, Järve, Kuljus ja kõster Mets, kirikupäeva kodukorra § 48-le toetudes palvega, et õpetusaluste paragrahvi üle toimuv hääletus oleks nimeline.¹¹⁴⁴ Vastav nõudmine kuulus täitmisele, kui sellele oli allkirja andnud kümme või enam kirikupäeva saadikut. Nii viidigi hääletus läbi nimelisena. Tallmeistri sõnul oli põhikirja muutmise toetajate ülekaal veenev. Seda olid tõestanud juba varasematel aastatel toimunud hääletuste tulemused. Just seetõttu soovisid nõudmise esitanud üksteist kirikupäeva saadikut teada, kes saadikutest olid valmis protestantliku vaimu põhikirjas säilimist ka kujunenud olukorras toetama.

Oodatult oli senise põhikirja sõnastuse toetajate arv võrreldes 1924. a lõpul korraldatud kirjaliku hääletusega, mil protestantliku vaimu põhikirjas säilimist oli toetanud 83 inimest, märgatavalt väiksem. Neid kiriku ametikandjaid ja koguduste esindajaid, kes avalikult protestantliku vaimu kaitseks häält ei andnud, kuid olid seda varasematel aastatel avalikult toetanud, arvustas Tallmeister kirikupäeva järel kõige teravamalt. Nad olid tema hinnangul „tuulejärele käijad”, seejuures vihjas ta nimesid nimetamata, kuid arusaadavalt näiteks Lattikule ja Rahamäele. Neist esimene oli Tallmeistri sõnul protestantliku vaimu toetamisest kõnelnud 1923. a rahvahääletuse eel organiseeritud koosolekutel, teine esinenud sel teemal aga usuteadlaste konverentsil.¹¹⁴⁵ Ajakirjanduses märgiti, et muudatusettepanekule andsid kõige rohkem vastuhääli Tartu praostkonnast pärit kirikupäevasaadikud.¹¹⁴⁶ Nagu Tallmeister nimetas ka Järve baltisaksa vaimulike, nende koguduste köstrite ja vanemate eestlastest vaimulike kõrval seadusemuudatuse toetajatena neid kirikupäeva saadikuid, kes olid varasematel aastatel esinenud põhikirja senise sõnastuse toetajatena. Nende, kiriklik-konfessionaalse voolu esindajate hulgas oli ka piiskop Kukk. Põhikirja senise sõnastuse toetajaskonna vähesuse ühe põhjusena mainis Järve hääletuse toimumist kirikupäeva avapäeval. Mitmed Lõuna-Eestist pärit koguduste esindajad, kes oleksid Järve sõnul protestantlikku vaimu põhikirjas säilimist toetanud, ei olnud 16. juuniks veel Tallinnasse jõudnud. Vaatamata sellele mõnis ka Järve, et paragrahvi senise sõnastuse muutmise pooldajate ülekaal oli juba eelnevalt teada.¹¹⁴⁷

Nii nagu 1923. a kirikupäeval, kus õpetusaluste paragrahvi muudatusettepanek oli läbinud esimese lugemise, esineti ka 1925. a kirikupäeval toimunud muudatusettepaneku teise lugemise lõpetanud hääletuse ja põhikirjamuudatuse vastuvõtmise järel deklaratsiooniga. Toetudes õpetusaluste paragrahvi muudetud sõnastusele, nõudsid deklaratsiooni autorid konsistooriumilt õpetusliku järelevalve karmistamist ja pakkusid konsistooriumile selle teostamisel oma abi. Nagu 1923. a esitatud ettepanek, oli ka seekordne deklaratsioon pärit Saaremaa praostkonna esindajatelt ning nii nagu 1923. a, ei leidnud ettepanek ka kaks aastat hiljem kirikupäeva enamuse toetust ega rakendamist. Väärrib märkimist, et lisaks Saaremaa praostkonnast pärit

¹¹⁴³ PM, nr 161, 18.6.1925, 5. Kuues kirikupäew Tallinnas.

¹¹⁴⁴ EELKKA, VI Kirikupäeva ettevalmistamise ja läbiviimisega seotud kirjavahetus, 16.6.1925.

¹¹⁴⁵ PI, nr 7, juuli 1925, 104. Kuuendast kirikupäewast.

¹¹⁴⁶ Kaja, nr 150, 18.6.1925, 4. Tormiline kirikupäew.

¹¹⁴⁷ PM, nr 164, 21.6.1925, 4. Üldmuljed VI kirikupäewalt; Ketola 2000, 103; Saard 2008, 107–108.

kahele vaimulikule, Valjala koguduse õp Gustav Pundtile ja Kaarma koguduse õp Herbert Liebergile, olid deklaratsioonile alla kirjutanud ka vaimulikud ja koguduste saadikud teistest praostkondadest.¹¹⁴⁸ Neist oli suur osa sama seisukohta esitanud juba varasematel kirikupäevadel või praostkondade sinoditel. Vaatamata alalhoidlikule positsioonile olid nad erinevalt Põllust otsustanud kirikupäevast siiski osa võtta, et jätkata õpetusküsimuste üle peetud vaidlusi kirikupäeval. Selles avaldus õpetuslike küsimuste kõrval ka kiriku institutsiooni tähtsus ja tähtsustamine. Nõustudes õp Aunveri hinnanguga, tuleb nende kiriku ametikandjate ja koguduste saadikute käitumist ehk nende algatatud deklaratsiooni hinnata kui õpetusaluste paragrahvi muutmise järellainetust. Aunveri sõnul võtsid kirikupäevast osa kõik Põllu tähtsamad mõtteosalised ja toetajad.¹¹⁴⁹ Aunver nimetas pärast kirikupäeva kiriku ametliku häälekandja veergudel avaldatud artiklis deklaratsiooni ette kandnud Liebergi ülesastumist pateetiliseks, küsides selle põhjuste ja vajaduse järele.¹¹⁵⁰ Lieberg oli soovinud deklaratsiooni üle kirikupäeval põhjalikumalt arutleda ja viimaks selle üle hääletada, mispeale viitas koosolekut juhatanud Riigikogu liige Oskar Amberg ettepaneku deklaratiivsele iseloomule; konsistoorium ei vajanud Ambergi sõnul näpunäiteid, vaid juhendus kiriku põhikirjast ja täitis põhikirja kohaselt kirikupäeva otsuseid ka ilma ettepanud deklaratsioonita. Seejärel mindi päevakorraga edasi.¹¹⁵¹

Õpetusaluste paragrahvi üle toimunud hääletuse järelkajaks võib nimetada ka kirikupäeva teisel päeval, 17. juunil üles kerkinud Tallmeistri personaalküsimust, mis põhjustas võrreldes õpetusaluste paragrahvi üle toimunud hääletuse ja sellele eelnenud sõnavõttudega veelgi kärarikkamat vastukaja. Tallmeistri sõnavõtte saatsid kirikupäeva protokollis kohaselt „müra, trampimine, hüüded: Maha! Wälja!“¹¹⁵² Erakorraliseks teadaandeks sõna saanud Kadrina koguduse saadik Wiikmann soovis kirikupäeval hukka mõista Tallmeistri kirjutistes esitatud kirikupäeva saadikuid solvavaid seisukohti ja Tallmeistri käitumist. Nii ei puudutanud süüdistused vormiliselt küll otseselt Tallmeistri õpetuslike seisukohti, vaid teravatoonilist vaadete esitamise viisi, teisalt olid Tallmeistri vastased väljautlemised paratamatult tema õpetuslike seisukohtadega seotud. Mäletatavasti oli Tallmeister kirikupäeva saadikuid ja kirikupäeva moodustamise põhimõtteid Protestantlise Ilma veergudel tõepoolest arvustanud.¹¹⁵³ Kirikupäeval esitatud kriitika ei puudutanud aga pelgalt Tallmeistri ajakirjanduslikku tegevust. Negatiivset tähelepanu pälvis ka kirikupäeva teise päeva õhtuks Pühavaimu kirikusse kokku kutsutud PÜ asutamiskoosolek.¹¹⁵⁴ Ajalehe Meie

¹¹⁴⁸ Nende seas olid näiteks Rapla koguduse õp Joosep Liiv, Lüganuse koguduse õp Bruno Hörschmann, Kuusalu koguduse õp Kurt Kentmann, Noarootsi koguduse õp ja Saarte-Lääne praostkonna praost Eugen Tannebaum, Tartu Peetri koguduse õp Jaan Treumann ning Nissi koguduse saadik Jaan Gefria.

¹¹⁴⁹ EK, nr 26, 2.7.1925, 204. Kuues kirikupäew Tallinnas.

¹¹⁵⁰ EK, nr 26, 2.7.1925, 202. Kirikupäewa töö tulemused; Aunver 1953, 41.

¹¹⁵¹ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku VI Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 16., 17. ja 18. juunil 1925, 15.

¹¹⁵² *Ibid.*, 8; Saard 2008, 106.

¹¹⁵³ EK, nr 26, 2.7.1925, 204. Kuues kirikupäew Tallinnas.

¹¹⁵⁴ PL, nr 162, 19.6.1925, 2. 6. kirikupäew.

Kirik andmetel nõuti koguni Tallmeistri ametist tagandamist.¹¹⁵⁵ Kirikupäevale laekus tõepoolest 41 Tallinnast ja Narvast pärit kirikuliikme kaebekiri, milles nõuti just õpetuslikele seisukohtadele viidates Tallmeistri ja Kuljuse ametist tagandamist. Ehkki nõudmisele ei järgnenud ühtegi otsust – selleks puudusid kirikupäeval vastavad volitused –, suhtus kirikupäeva enamus Protestantlise Ilma veergudel Tallmeistri esitatud seisukohtadesse ja nende esitamise viisi silmanähtavalt kriitiliselt.¹¹⁵⁶ Vaatamata Tallmeistri protesteerimisele otsustas kirikupäev tema tegevuse hukka mõista, teisisõnu võeti saadik Wiikmanni ettepanek „rõhuwa häälteenamusega vastu.” Tallmeistri jaoks oli tegemist põhimõttelise küsimusega. Otsuse langetamise järel teatas ta ruumist väljudes, et kavatseb kirikupäeva otsuse peale vilistada, mispeale esines kirikupäeva juhatanud Amberg ettepanekuga Tallmeister üheks koosolekuks kirikupäevalt eemaldada. Koosolekule naasnud Tallmeister palus kontrollida kvoorumit, ja et see puudus, kuulutas kirikupäeva juhataja välja vaheaja.¹¹⁵⁷ Pärast vaheaega kogunesid Pühavaimu koguduse saadikud Tallmeistri ümber, et teda toetada ja õnnitleda, sama päeva õhtul toimunud PÜ asutamiskoosolekul võeti Pühavaimu koguduse liikme Jankovitsi ettepanekul vastu Tallmeistri tegevust toetav avaldus.¹¹⁵⁸ Kirikupäeva jätkudes Tallmeistri käitumist enam ei arutanud.

Praost Pöld oli enne kirikupäeva kuulutanud, et vaidlused õpetusaluste paragrahvi üle on lõppemas. Ehkki lahkarvamused säilisid ja vaidlused jätkusid ka järgmisel aastal, mil asuti koostama kiriku uut põhikirja, nihkus diskussiooni kese 1925. a kirikupäeva järel Riigikogus arutatavale usuühingute tegevust reguleerivale seadusele ja sellega seoses eelkõige kiriku registreerimise alusele. Õp Aunver märkis pärast kirikupäeva õigustatult, et usuühinguid puudutava seaduse kohta väljendatud arvamused lähevad kirikupäeva saadikute seas otsustavalt lahku.¹¹⁵⁹ Kirikupäeval ei võetud sel teemal vastu ühtegi suunda andvat otsust, küll aga kajastus kiriku registreerimise ja eri kirikutüüpide toetajate vastasseis mitme vaimuliku sõnavõtus. Näiteks väitis konsistooriumi ja koguduste vahekorda puudutava määruse teise lugemise käigus õp Treumann, et määrus on vabakirikliku korraldusega vastuolus ning vajab praostkondade sinoditel põhjalikumat läbitöötamist. Treumanni kui vabakirikliku korralduse toetajat häiris üksikkoguduse õiguste kärpimine ja üldkirikliku korra tugevdamine ehk konsistooriumi õiguste suurendamine. Treumanni toetas praost von zur Mühlen, kes soovitas anda määruse arutamiseks kiriku põhikirja – tema sõnastuses seadusandlikku – komisjoni. Ajakirjanduse andmetel olid määruse vastu-

¹¹⁵⁵ MK, nr 25, 24.6.1925, 202. Tänavusest kirikupäevast.

¹¹⁵⁶ PM, nr 161, 18.6.1925, 5. Kuues kirikupäev Tallinnas. Tallmeister väitis, et ajalehe-toimetaja Tallmeister ja kirikupäeva saadik Tallmeister olid kaks eri staatuses isikut, mistõttu polnud kirikupäeval vormilist õigust ajalehetoimetaja Tallmeistri kirjutiste põhjal kirikupäeva saadik Tallmeistrit hukka mõista. Samuti polnud kirikupäeval õigust võtta vastutusele ei ajalehte Protestantline Ilm ega selle toimetajat, kirikupäeva sellekohane õigus laienes üksnes kiriku ametlikule häälekandjale.

¹¹⁵⁷ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku VI Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 16., 17. ja 18. juunil 1925, 8–9.

¹¹⁵⁸ PM, nr 161, 18.6.1925, 5. Kuues kirikupäev Tallinnas; VM, nr 139, 19.6.1925, 5. Protestantlike waimu kaitsel.

¹¹⁵⁹ EK, nr 26, 2.7.1925, 202. Kirikupäewa töö tulemused.

võtmise vastu peajasjalikult baltisaksa vaimulikud.¹¹⁶⁰ Et konsistoorium oli määruse esimese lugemise järel kehtestanud ning selle abil oli püütud lahendada Toomkoguduse ja konsistooriumi vastasseisu, mis oli pingestanud baltisaksa vähemuse ja kirikuvalitsuse suhteid, peitus baltisakslaste vastumeelsus määruse kehtestamise ja sellega kirikuvalitsuse õiguste suurendamise puhul peajasjalikult Toomkoguduse ümber pooleliolevas vaidluses. Kriitikutele vastanud õp Johannes Oskar Lauri, piiskop Kukk ja õp Aunver kõnelesid seevastu ka vabakirikus valitsema pidanud korrast. Selle osas andis määrus nende hinnangul vajaliku aluse. Kirikupäev otsustas määruse teisel lugemisel vastu võtta.¹¹⁶¹

Kirikupäeva kolmandal päeval, vahetult enne istungite lõppu, esines lühiettekanedega Riigikogu liige kõster Heinrich Anniko, et tutvustada saadikutele Riigikogu päevakorras olevate kirikut puudutavate seaduste sisu ja sel teemal seni toimunud arutelu. Anniko ettekandele järgnesid üldkiriku korraldust kaitsvad ning seda arvustavad sõnavõttud. Anniko kutsus kirikupäeva saadikuid üles langetama otsust, et väljendada kiriku seadusandliku võimu seisukohta, mil moel tuleb kirik kui üksus usuühinguid puudutava seaduse kohaselt registreerida. Kiriku ametlikus häälekandjas ilmunud ülevaate kohaselt esitati sel teemal küll mitmeid „wastukäiwaid otsuseid”, kuid ühtegi siduvat otsust kirikupäev ei langetanud. Seda kinnitas kirjas alalhoidlike juhile praost Põllule ka tema vend Peeter Põld, kelle sõnul oli praost Halleri ettepanekul resolutsiooni vastuvõtmisest loobutud. Peeter Põld mainis, et tema toetanud oma sõnavõttus üksikkoguduse registreerimise õigust.¹¹⁶² Ajaleht Kaja andmetel võttis kirikupäev siiski vastu „sooviavalduse” seaduse kehtestamise järel kirikut mitte lõhestada, andes seejuures aga üksikkogudusele juriidilise isiku õigused.¹¹⁶³ Sellega rõhutati üksikkogudust kui kirikukorralduse alust, väljendades samal ajal veendumust, et kirik säilitab ühtsuse ka üksikkogudusest juhinduva kirikukorralduse kehtestamise järel. Kirikupäeva protokollis kiriku registreerimise mooduse kohta vastu võetud „sooviavaldust” ei mainita.¹¹⁶⁴ Ühel või teisel juhul peegeldas kirikukorralduse teemal toimunud vaidlus kirikupäeva saadikute polariseerumist. Üks osa saadikutest toetas üldkiriklikku registreerimist, teine osa soovis omistada üksikkogudusele juriidilise isiku õigusi, et kogudusi iseseisvalt registreerida ja moodustada kirik koguduslikul alusel.

¹¹⁶⁰ VM, nr 138, 18.6.1925, 5. Mürgel kirikupäewal.

¹¹⁶¹ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku VI Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 16., 17. ja 18. juunil 1925, 4. Määruses kirikuvalitsuse ja koguduse vahekorra kohta sätestati, et koguduse organid teostavad heausklikult ja täpselt neile antud õigusi ja täidavad kiriku keskvalitsuse seaduslikke nõudmisi. Juhul kui koguduse organid kohustuste täitmisest keelduvad või kõrvale kalduvad, oli kiriku keskvalitsusel määruse kohaselt õigus juhtorganite liikmeid ametist tagandada. Kiriku Teataja, nr 4, juuli 1924, 1.

¹¹⁶² EK, nr 26, 2.7.1925, 204. Kuues kirikupäew Tallinnas; EELKKA, Eesti Misjoni Selts. Eesti Misjoni Seltsi äratusosakonna kirjavahetust 1920–1929, 22.6.1925.

¹¹⁶³ Kaja, nr 152, 20.6.1925, 4. Kirikupäewa lõpukoosolek asjalik ja rahulik.

¹¹⁶⁴ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku VI Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 16., 17. ja 18. juunil 1925, 17.

2.12. 1925. a kirikupäeva järelkaja

Järgnevate kuude jooksul kujunes kiriku registreerimise küsimusest kirikus keskne teema.

Kirikupäeva järgsed sõnavõtted ja kirjutised, milles puudutati õpetusaluste paragrahvi muutmist, sisaldasid varasematest aastatest tuttavaid seisukohti ning olid tunnistuseks kirikus valitsevatest sügavatest lõhedest. Erimeelsuste juured olid küll õpetuslikud, kuid leidsid pärast 1925. a kirikupäeva vormi eeskätt kirikukorralduslikus vaidluses. Sellele diskussioonile keskendutakse käesoleva uurimuse järgmises peatükis.

Kiriku ametlikus häälekandjas kirikupäevale tagasi vaatavas kirjutises pidas kiriklik-konfessionaalse voolu esindaja õp Aunver ametivendade Tallmeistri ja Järve ning Liebergi sõnavõtte ebakohaseks. Tema hinnangul oli kirikupäev olukorra ootuspäraselt ja selgelt ehk õiguspäraselt lahendanud, seejuures kaitses ta saadikute südametunnistuse vabadust. Sellele vastavalt olid saadikud kirikupäeval ka hääletanud.¹¹⁶⁵

Praost Põld väljendas kahjutunnet eelkõige selle üle, et kirikupäeval ei langetatud otsust usuühingute tegevust reguleerivas seaduses sätestatava kirikliku struktuuri registreerimise kohta. Põllu tähelepanu oli keskendunud kirikukorraldusele, sest õpetuslikes küsimustes polnud tema arvates võimalik ei liberaalide ega kiriklik-konfessionaalse suuna esindajatega kõiki osapooli rahuldavale kokkuleppele jõuda.¹¹⁶⁶ Sel põhjusel oli ta mäletatavasti kõrvale jäänud ka kirikupäeva istungitest. Ajalehes Meie Kirik arvustati taas kord alalhoidlikkuse rahvuslikku aspekti ehk „puhtusulise küsimuse” sidumist baltisakslaste ja baltisakslusega: „Ärgu segatagu kõnesoleva puht-usulise küsimuse juurde mitte poliitilisi ja rahvuslisi põhjusi, ei „tagurlust” ei „eesti” ega „saksa” meelsust, ärgu öeldagu, et „kirikupäeva suur enamus asub tagurlisel seisukohal”. See on kõlbmata weesegamine ja wassimine.”¹¹⁶⁷

Alalhoidlike kriitika põhjuseks oli ajalehe Postimees veergudel ilmunud artikkel, milles nimetati põhikirja muutmise pooldajaid balti tagurluse toetajateks, nagu 1924. a kirikupäeva järel esitatud kriitikaski. Artikli autoriks oli pärast 1924. a kirikupäeva sarnaste seisukohtadega esinenud õp Järve, kes kasutas artiklite avaldamisel pseudonüümi Rusticus. Talupoegliku nime taha peitunud Järve hinnangul oli kirik „võõra balti waimu taimelawaks”, kus aeti taga baltisakslate poliitilisi huvisid.¹¹⁶⁸ Süüdistuse raskuskese langes baltisakslastest ning eestlastest saksameelsetele vaimulikele, kes olid koguduste nõukogude kaudu mõjutanud kirikupäeva koosseisu ja sellest lähtudes ka kirikupäeval õpetusaluste paragrahvi osas langetatud otsust. Sellega sooviti taastada endisaegseid, härraskiriklikke põhimõtteid ja korraldust, mida oli iseloomustanud kiriku ja selle liikmeskonna enamuse vahel valitsenud

¹¹⁶⁵ EK, nr 26, 2.7.1925, 202. Kirikupäeva töö tulemused.

¹¹⁶⁶ MK, nr 28, 15.7.1925, 224. Wabakiriku ootel.

¹¹⁶⁷ MK, nr 26, 1.7.1925, 211. Kirikupäeva järelkaja ajakirjanduses.

¹¹⁶⁸ PM, nr 164, 21.6.1925, 4. Üldmuljed VI kirikupäewalt. Järve tõi näiteks Tartu kolme suure koguduse, Pauluse (õp Habicht), Peetri (õp Rutopõld, õp Treumann) ning Maarja (õp Funcke) koguduse vaimulikud, kellest oli tema hinnangul vaid üks eestimeelne, ülejäänud aga „kas päris saksad, wõi saksameelsed.” Eestimeelseks hindas õp Järve tõenäoliselt õp Ruto-põldu.

lõhe. Järve jaoks oli põhikirjast välja hääletatud protestantlikul printsiibil sisuliselt sünonüümne tähendus rahvakirikliku korraldusega, mille ülesandeks oli „ristiusu aadete istutamine rahva hinge.” Eelpool kirjeldatud rahvuslikud huvid mõjutasid rahvakiriku ideaali teostamist.

Järvele vastanud Tartu ülikooli kuraator Peeter Põld, kes hindas Järve väiteid protestantluse ja sellele vastandunud baltisaksa tagurluse suhtes õigustatult rahvuspoliitilisteks, väitis sarnaselt ajalehes Meie Kirik avaldatud seisukohtadega, eitamata seejuures „endist balti herraste kiriku haputaigent ka meie praeguses rahvakirikus”, et protestantluse ja õpetusaluste paragrahvis sisalduv viide on esmajoones usuline küsimus. Põllu hinnangul tähistas protestantlus liberaalse teoloogia rakendamise programmi kirikus. Selle eesmärgiks oli taotleda „wabastust kohustusest kindlale usutunnistusele”, nii kujutas ta liberaalset teoloogiat kui midagi subjektiivset, usuliselt ebamäärase ja laialivalguvat. Ehkki see võis Põllu hinnangul olla üksikisiku seisukohast vastuvõetav, tähendas see usutunnistusele toetunud kiriku jaoks enese eitamist. Põld esitas varemgi õpetusaluste diskussiooni kestel kõlanud seisukohta, mille järgi polnud liberaalne usuteadus suutnud kirikus midagi tähelepanuväärset korda saata, nimetades seda religiooni mõistuslikuks ja teaduslikuks käsitluseks. Kirikule oli seevastu omane usuline alus, milles jäi „peaasjus rohkesti aset sellele, mis mõistuse kohalt absurdne, loogika vastane.” Niisiis vastandas ta mitmel korral varemgi esitatud moel mõistuse ja usu. Õpetusliku diskussiooni kestel kõlanud südametunnistuse vabaduse kui üksikisiku õiguse nõudmisest ei olnud usutunnistusele toetavas kirikus võimalik tegelikkuses sisuliselt kõnelda või oli seda võimalik teha vaid väga kitsastes piirides. Põld võrdles kirikut parteiga, kes võis enesele küll seada lipukirjaks südametunnistuse vabaduse eest võitlemise, kuid lubas seda tegelikkuses seni, kuni see ei sattunud vastuollu erakonna põhimõtetega. See seisukoht kattus sisuliselt Peeter Põllu vanema venna Harald Põllu varem mitmel korral esitatud arusaamadega. Harald Põld avaldas põhiosa Peeter Põllu artiklist muutmata kujul ka ajalehes Meie Kirik, lisades artikli lõppu vaid lakoonilise kommentaari, et temal pole noorema venna seisukohtadele midagi lisada.¹¹⁶⁹

Liberaalse voolu esindaja dots Tennmann nimetas ülikooli kuraatori Peeter Põllu seisukohti „absurdse irratsionaalsuse paremaks eksempliks”, küsides, kuidas võib irratsionaalne usk ja usuelu end üldse mõistusele vastuvõetavates vormelites määratleda ja kehtestada. Sel juhul tuleb ka vormelite täitmist nõuda „irratsionaalses” mõttes ehk mitte sõna-sõnalt nagu alalhoidlikud usutunnistusi ja pühakirja tõlgendavad. Põllu kontseptsiooni nimetas ta „paavstlikuks” ja Rooma vetes ujumiseks ning küsis sellega seoses usuteaduskonna vajalikkuse kohta. Tennmanni väitel sooviti mõistust kirikust kõrvaldada arvamises, et selle põhjal või abil tehakse kirikule soovimatuid järeldusi. See kartus oli asjata, liiatigi olid ka vormelid, millest kinnipidamist nõuti, lõpuks inimeste sõnastatud: „Kui see sünnib inimese keeles, siis on juba ka mõni mõte seal juures. Ja kus mõtted on, pole mõistus enam kaugel.” Tennmann mõistis usku küll suveräänse nähtusena, kuid mingit vastasseisu inimese teiste hingeelu elementide vahel ta ei loonud. Tema hinnangul kaotas mõistuse ja usu vastandamisest esmajoones usk.¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁹ MK, nr 28, 15.7.1925, 223. Wõitlus wabakiriku pärast.

¹¹⁷⁰ PM, nr 186, 14.7.1925, 3. „Protestantline waim”.

Liberaalse voolu esindaja õp Järve mõistis nagu Tennmanni kirikut ja selle ülesandeid kuraator Põllust märksa avaramalt ja eri seisukohti koondavalt. Järve väitis, et tema jaoks ei ole tähtis, kas tegemist on konservatiivse, liberaalse või kiriklik-konfessionaalse voolu esindajaga, ta peab tähtsaks üksnes luteri kiriku usu alustel ristiusu tõdede südamlikkust ja sooja esitamist nendele, kelle keskel kirik tegutseb. Kiriku liikmetest ja ühiskondlikust positsioonist lähtudes manifesteeris ta ka rahvakiriklikku korraldust ja kirjeldas toimuvat vastasseisu seetõttu rahvuslikust vaatevinklist. Baltisakslastest vaimulikud olid rahvakirikliku korralduse teostamisel takistuseks või töötasid koguni selle vastu.¹¹⁷¹

Postimehe ringkonna vaadete iseloomustamisel tuleb mainida ka kartust, et õpetuslike vaidluste tõttu tugevnenud positsiooni saanud baltisaksa vaimulikud võivad koos alalhoidlike eestlastega moodustada vabakiriklikule korraldusele toetuva luteri kiriku.¹¹⁷² Ka Peeter Põld kuulus Jaan Tõnissoni juhitud Rahvaerakonda ja jagas Postimehe ringkonna vaateid, käesolevas küsimuses oli ta n-õ traditsioonilistest rahvaerakondlikest põhimõtetest aga märksa konservatiivsemal seisukohal. Ehkki ka Järve toetas koos vendade Põldudega üksikkogudusele toetuvat kirikut, soovis ta sel alusel jätkata senist vaba rahvakiriku ülesehitamist. 1917. a esitatud käsitusest, mille alusel oli kirikut seni arendatud, kõnelesid 1925. a eelkõige koondava voolu esindajad. Mäletatavasti oli ka vaba rahvakiriku loomisel rõhutatud just kiriku üksikkoguduslikku alust ning ehkki 1920. a-te algul suurendati aasta-aastalt kiriku keskvalitsuse õigusi, oli kiriku struktuur kujundatud siiski selgelt koguduslikul alusel ehk koguduste õigusi tähtsustaval põhimõttel. Erinevus vabakiriku ja vaba rahvakiriku korra toetajate vahel seisneb lisaks õpetuslikele erinevustele liikmeskonna ja kiriku ühiskondliku rolli määramises. Kommenteerides Peeter Põllu seisukohti, väitis Järve, et Kristuse vaim mahutab märksa enam kui erakondlik vaim. Erakondliku distsipliini taotlemine põhjustas paratamatult lõhkumist, kiriku ülesanne on aga ühendada. Selles peituski eelpool mainitud kiriku ühiskondlik-sotsiaalne roll. Seisukohtade paljusust ja lahkuminekut ei olnud erinevalt erakondadest õigustuseks, et asuda looma uusi organisatsioone. Niisiis nõustus ta küll üksikkogudusliku kiriku alusega, kuid eeldas seejuures erinevalt praost Põllust olemasoleva kirikliku juhtimiskorralduse ja vaba rahvakiriku säilimist.

Tallmeister nimetas kirikupäeva otsust tagasipöördumiseks 16. sajandisse ja järgnenud sajandite usuteadusliku arengu eiramiseks. Samuti juhtis ta taas tähelepanu kirikupäeva koosseisule ning julges oletada, et kui kirikupäeva koosseis ja selle moodustamise põhimõtted lähiajal ei muutu, mõjub seadusandlik kogu kiriku arengule ainult kahjulikult. Peale selle viitas ta kriitiliselt kirikupäeval aset leidnud konsistooriumi koosseisus läbiviidud muudatustele. Konsistooriumi vaimulikuks assessoriks valiti Põllu asemel Sommer, kiriku abiesimeheks Jüri Uluotsa järglasena Riigikogu liige ja endine sõjaminister Oskar Amberg. Uluots keeldus ametiaja lõppedes oma kandidatuuri uuesti üles seadmast. Et assessor Masing astus kirikupäeval assessorikohalt tagasi, valiti ka üks uus ilmalik assessor. Sellele kohale asus advokaat

¹¹⁷¹ PM, nr 177, 5.7.1925, 9. Eesti kirik tuulte keerises.

¹¹⁷² MK, nr 27, 8.7.1925, 216. Wõitlus wabakiriku pärast.

Alfred Nirk.¹¹⁷³ Kokkuvõttes hindas Tallmeister kirikupäeva ja konsistooriumi koosseisu ning toimimist kiriku tulevikku ja koguduste usulis-kõlblise elu arengut silmas pidades kahjulikuks – see tähendas „otse usulis-kõlblise arenemise surma” –, mistõttu tuli tema arvates otsida võimalusi, „mis enamarenenud kogudustele nende usulise ja vaimlise omapärasuse kindlustaks”.¹¹⁷⁴

Viimast seisukohta selgitas ta samas lehenumbris ilmunud artiklis „Eesoleva kiriku ja riigi lahutamise puhul”, millega vastas ühtlasi ajalehes Meie Kirik avaldatud praost Põllu üleskutsele asuda võitlema üksikoguduse õiguste eest end iseseisvalt registreerida. 19. juunil oli Tallmeister sel teemal Põllule kirjutanud, andes teada, et ta on Põlluga selles küsimuses üldiselt samal seisukohal ja pidas vajalikuks rõhutada, et tema maailmavaade ei luba selles küsimuses kogudustele surve avaldamist, vaid ta pooldab vaba ühinemist.¹¹⁷⁵ Niisiis võttis ta Põllu pakkumise küll sisuliselt vastu, kuid kui jätta kõrvale üksikoguduse registreerimise õigus, mille kehtestamise vajadusega kaks vaimulikku veendunult nõustusid, nähes seda kiriku moodustumise alusena, erines Tallmeisteri esitatud käsitus Põllu vabakirikliku korralduse kavast sama põhimõtteliselt kui nende õpetuslikud seisukohad. Tallmeister meenutas osalemist 1920. a-te algul moodustatud kiriku ja riigi segakomisjonis, kus ta oli kaitsnud üldkiriklikku korda ning sellel alusel kiriku registreerimist. Mäletatavasti oli ta 1923. a kevadel viidanud vasakpoolsetele erakondadele, kes soovisid kirikut üksikoguduse korraldust kehtestades lõhestada.¹¹⁷⁶ Tõllal üldkiriklikku korda kaitsnud Tallmeister oli 1925. a oma seisukohti mõnevõrra muutnud, seejuures viitas ta kirikupäeva kohta tehtud kriitikale; kiriku kõrgeima võimu esindaja oli tema hinnangul esinenud „usulise arenemise leppimata vastasena”. Samas ei kiirustanud Tallmeister seetõttu kirikust lahkuma ega nõudnud erinevalt Põllust vabakirikliku korralduse rakendamist, vaid soovis, et seadus kindlustaks nii üldkirikliku kui ka koguduste iseseisva registreerimisvormi.

Sellega oli 1922. a alanud diskussioon õpetusaluste paragrahvi üle kolme aasta jooksul paisunud ulatuslikuks vastasseisuks, mille tulemusena asusid alalhoidliku ja liberaalse voolu esindajad ühiselt nõudma koguduste iseseisva registreerimise õigust, et tagada takistamatu tegutsemine.

¹¹⁷³ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku VI Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 16., 17. ja 18. juunil 1925, 7, 9, 13.

¹¹⁷⁴ PI, nr 7, juuli 1925, 104–106. Kuuendast kirikupäewast. Sommerile osutas Tallmeister toetudes Kapi sõnadele kui „libedale” mehele, kiriku aseesimehele Ambergile aga seoses „niisutamise” ehk alkoholi pruukimisega. Tallmeister kirjeldas kirikupäeval järel aset leidnud juhtumit, kui temalt oli ühel Tallinnas toimunud lapseristimisel küsitud: „Kas uus konsistooriumi on juba sissenüüstatud?”

¹¹⁷⁵ EELKKA, Eesti Misjoni Selts. Eesti Misjoni Seltsi äratusosakonna kirjavahetust 1920–1929, 19.6.1925.

¹¹⁷⁶ PI, nr 4, aprill 1923, 44–45. Protestantismi waimu wastu.

2.13. Kokkuvõte

Aastatel 1922–1925 kirikut haaranud õpetusaluste paragrahvi sõnastuse ja selle tähenduse üle toimunud vaidluse ning kirikupoliitilise võitluse käigus kujunesid kirikus välja kolm teoloogilist voolu. Selle protsessi tulemusena selginesid kirikus valitsevad erinevad õpetuslikud ja korralduslikud arusaamad. Õpetusaluste paragrahvi üle toimunud võitlus tõi kaasa vaba rahvakiriku käsituse sisulise hindamise ja ümberhindamise ning teoloogiliste voolude esindajate ettepanekud kehtiva kirikukorraldust muutmiseks.

1922. a tõstatatud õpetusaluste paragrahvi muutmise küsimus, s.t soov eemaldada sellest viide protestantlikule vaimule, seostus kirikus juba selle asutamisel tekkinud kirikukorraldusliku vaidluse ja selle käigus esitatud eri seisukohtadega. Nüüd aga jõudsid kirikus valitsevad erinevad arusaamad ja kiriku liikmete ning vaimulike jaotumine uuendusmeelseteks ja alalhoidlikeks nii vaimulike endi, kirikuliikmete kui ka avalikkuse teadvusesse. Seda põhjustas 1922. a kirikupäeval ettekandega esinenud vaba rahvakiriku korralduse peamine ideoloog Johan Kõpp, kes vaba rahvakiriku kontseptsioonist kõneldes seostas selle õpetusaluste paragrahvi lõpus leiduva viitega protestantlikule vaimule, sidudes seega õpetusaluste paragrahvi kiriku loomise käigus ilmnunud kahe kirikukorraldusliku arusaama, selle üle toimunud väitluse ja ilmnunud vastasseisuga. Kõpp tõlgendas vaba rahvakirikut lähtudes selles valitsevast vabast evangeelsest vaimust, mida ta kirjeldas kui õiguse, armastuse ja vabaduse vaimu, hinnates kõrgelt inimese õigust usulisele enesemääramisele ja tähtsustades indiviidi ning Jumala suhet. Kirikupäeval ja selle järel sattus Kõpu ettekanne 1921. a kirikus tekkinud alalhoidliku voolu esindajate terava kriitika alla, sest see kõigutas viimaste seisukohti kiriku normatiivsest usutunnistuslikust alusest ning rõhutas nende arvates liiga palju inimese südametunnistust kui subjektiivset ja kiriku ajatut alust hägustavat kategooriat. Sellega asus alalhoidlik vool, esialgu küll ettevaatlikult, omistama seni kirikukorralduslikul alusel jaotunud uuendusmeelsetele ja alalhoidlikele vaimulikele ning kirikuliikmetele ka kindlat õpetuslikku maailmavaadet. Et õpetusaluste paragrahvi muutmise ettepaneku puhul oli tegemist õpetusliku teemaga, volitati vastavat küsimust esmalt arutama vaimulikest ja usuteadlastest koosnev usuteadlaste konverents, et see siis taas kirikupäeva kavva võtta.

Selle küsimuse kõrval kogus aga jõudu veel teinegi arenguliin. Toetudes 1921. a kõsrite kursusel avaldunud õp Tallmeistri usulistele vaadetele, mida alalhoidliku voolu esindajad pidasid lubamatult liberaalseteks, arvustati teda ka 1922. a kirikupäeval. Sellega seoses otsustas Tallmeister ellu viia esimest korda juba 1917. a esitatud idee asutada kiriku liikmete harimiseks usuliselt vabameelne teoloogiline väljaanne. Kirikupäeva järel kujunenud olukorras tähendas ajakirja asutamine ka avaliku väljundi loomist Tallmeistri seisukohtade esitamiseks ja kaitsmiseks. Tallmeister pidas kiriku ees seisvaid probleeme ja kirikust eemalejäämise põhjusi analüüsides ning neile lahendusi otsides vältimatuks teoloogiliste küsimuste käsitlemist. Nii asuski ta 1923. a jaanuarist välja andma liberaalse teoloogia seisukohti kajastavat ajalehte Protestantline Ilm, milles avaldatud artiklites vastandas ta end pühakirja verbaalinspiratsioonile ja Jeesuse neitsisünnile, hinnates Jeesuse ülestõusmist vaimse sündmusena. Tallmeister osutas neid seisukohti esitades vajadusele tutvustada kaasaja inimesele mõistetavas keeles oma aja usuteaduse seisukohti. Nende all pidas ta

silmas just liberaalset teoloogiat. Sidudes need vaated kiriku põhikirjas esineva õpetusaluste määratlusega, hakkas vastava paragrahvi sõnastus omandama kindlat teoloogilist tähendusvarjundit; teisisõnu hakkas teoloogiliselt liberaalse käsituse üle domineerima selle liberaalteoloogiline tõlgendus. Ehkki üks kontseptsioon ei välis-
tanud teist ja õigupoolest muutus ainult vaba rahvakiriku käsituse rõhuasetus, mõjus paragrahvile omistatud uus tähendus sedavõrd võimsalt ennekõike just kirikus süvenenud vaidluste tõttu. Seni avaralt ja ennekõike kirikukorralduse kui terviku kontekstis käsitletud õpetusaluste paragrahvi tõlgendamisel kinnistus Tallmeistri tegevuse tõttu arusaam, et paragrahvi kehtiv sõnastus ja Tallmeistri vaated kattuvad. Ühtlasi tähendas Tallmeistri tegevus seda, et alalhoidliku voolu kõrvale tekkis liberaalne vool.

Tallmeistri tegevusega tuli aga ilmsiks ka see, et tema teoloogilisi vaateid ei jaga sugugi mitte kõik õpetusaluste paragrahvi kehtivat sõnastust varem toetanud kiriku-
liikmed ja vaimulikud. Seda süvendas alalhoidliku ja liberaalse voolu esindajate üha teravamaks ning isiklikumaks muutuv vaidlus voolude häälekandjate veergudel. Just alalhoidlike valjuhäälsed nõudmised ja kriitika ning nendele samas toonis vastanud liberaalse voolu esindajate tegevus mõjus suurele osale kiriku ametikandjatest eemaletõukavalt. Sellesse aega mahuvad ka esimesed vaimulike ajaleheveergudel tekkinud tülid. Kui 1923. a usuteadlaste konverentsil õpetusaluste paragrahvi üle korraldatud hääletusel otsustati hääletega 55 : 15 paragrahvi senist sõnastust muuta, toetasid piiskop Jakob Kukk, kirikuvalitsuse assessorid Johan Kõpp ja Jaan Lattik ning teise kirikukongressi järel põhikirja redigeerimist juhtinud Hugo Bernhard Rahamägi vähemusse jäädes põhikirja õpetusaluste paragrahvi kehtivat sõnastust, kuid 1923. a kirikupäevast peale hakkas senine paragrahvi toetajate hulk kiriku juht-
konnas ja kirikus üldisemalt vähenema. 1923. a võtsid selles küsimuses seisukoha ka peaaegu kõik praostkondade sinodid. Arutelude käigus selgus, et õpetusaluste küsi-
must samastati põhiliselt õp Tallmeistri juhitud liberaalse voolu seisukohtadega ning tema võitlusviisiga, mistõttu toetasid kõik sel teemal otsuse vastu võtnud sinodid paragrahvi senise sõnastuse muutmist. See on ühtlasi tunnistuseks kirikus valitsevast usuliselt alalhoidlikust meelsusest. Vaatamata sellele 1923. a kirikupäeval kvoorumi puudumise tõttu nimetatud paragrahvi ei muudetud. Küsimuse lahendamine kandus edasi 1924. a kirikupäevale.

Alalhoidliku voolu toetajate hulk oli õpetusaluste vaidluse algusjärgus kasvanud. Selle tõestuseks valiti praost Harald Põld 1923. a kirikupäeval konsistoriumi assessoriks; kirikuvalitsusse valiti ka Hugo Bernhard Rahamägi. Alalhoidlikud saadi-
kud olid Põllu ja Rahamäe esitanud konsistoriumi assessori kandidaadiks ka 1919. a teisel kirikukongressil, siis aga olid Lattik ja Kõpp neid edestanud. Kõpp 1923. a ei kandideerinud, Lattik ei osutunud aga valituks. 1920. a-te algul oli kirikus hakatud arvustama kiriku seadusandliku kogu, kirikupäeva liiga suurt koosseisu, sest see pärssis kirikupäeva tööd. 1923. a kirikupäeva järel suurenes kriitika veelgi. Libe-
raalse voolu esindajad osutasid kriitiliselt ka kirikupäeva koosseisu kujunemise põhi-
mõtetele, pidades vajalikuks selle liikmed ümber valida ja kasutusele võtta proport-
sionaalne süsteem, mille järgi oleksid suuremad kogudused saanud kirikupäeval suurema esinduse. Nii loodeti võita oma seisukohtadele ka rohkem toetust. Niisiis tekkis teoloogilise diskussiooni mõjul kirikus soov senist kirikukorraldust nii mitmestki küljest muuta.

1923. a kirikupäeva järel, olukorras, kus õpetusaluste paragrahvi muutmist oli kirikupäeval toetanud küll selle enamus, kuid küsimus oli kvoorumi puudumise tõttu edasi lükkunud, muutus võitlus liberaalse ja alalhoidliku voolu juhtide vahel veelgi teravamaks ja hakkas avaldama mõju kiriku tegevusele üldisemalt. Seda süvendas 1923. a kirikupäeva järel Põllu algatusel tõstatatud küsimus liberaalse voolu esindajast noore vaimulikukandidaadi Voldemar Kuljuse ordineerimisest. Ehkki Põld oli kirikuvalitsuse liikmena Kuljuse ordineerimise vastu, otsustas konsistoorium 1923. a oktoobris seda siiski teha. Põld süüdistas seejärel Kuljust agendast kõrvalekaldumises, kuid konsistoorium piirdus sel puhul hoiatusega. See lahendus oli siiski esialgne, sest Kuljuse küsimus kerkis 1924. a taas päevakorda. Alalhoidlik vaimulik Nikolai Bäuerle oli 1923. a kirikupäeval tõstatanud küsimuse vaimulike üle järelevalve karmistamist. Bäuerle esitatud ettepanek oli arutusel 1924. a usuteadlaste konverentsil, kuid ei pälvinud toetust. Kahe vastandliku voolu esindajad seadsid esikohale õpetusküsimused, põhiosa vaimulike jaoks olid mõlema voolu õpetuslikud seisukohad kas liiga liberaalsed või liiga konservatiivsed. Veelgi rohkem tegi vaimulikkonna enamusele muret õpetusaluste vaidluse mõju kirikuelule ja kiriku mainele. Nii hakkas 1923. a kirikupäeva järel kuju võtma kolmas teoloogiline vool, mis oli esialgu põhiliselt kirikupoliitiline, püüdes liberaalse ja alalhoidliku voolu esindajaid lepitada ning kirikusse rahu tuua. Seda voolu nimetati algul koondavaks, hiljem aga kiriklik-konfessionaalseks vooluks. 1923. a detsembris hakkas ilmuma kiriku ametliku väljaandena ajaleht Eesti Kirik, millest kujunes koondava voolu häälekanal. Nii olid 1923. a lõpuks kirikus välja kujunenud kõik kolm teoloogilist voolu. Kõige rohkem vaimulikke ja kirikuliikmeid toetas kiriklik-konfessionaalset voolu. Sellele järgnesid alalhoidlik ja kolmandana liberaalne vool.

1924. a kirikupäeval ei õnnestunud kvoorumi puudumise tõttu õpetusaluste paragrahvi üle hääletust taas läbi viia, mistõttu alalhoidliku voolu pettunud juht praost Põld kuulutas kiriku lõhenenuks ja lahkus oma toetajatega kirikupäevalt. Neid toetajaid oli umbes veerand kirikupäeva avamisest osa võtnud saadikutest. 1924. a kirikupäevast peale ei tunnistanud Põld kehtivat vaba rahvakiriku kirikukorraldust seaduslikuna. Ta toetus üksnes kehtivale Venemaa evangeelse luterliku kiriku seadusele ning asus kiriku riigist lahutamise ja riigi ning kiriku suhteid reguleeriva seaduse väljatöötamise ajal nõudma vaba rahvakiriku korra asendamist usuliselt ühelaadilise vabakiriku korraldusega, millega oleks kaasnenum koguduste iseseisvus ja ühisel usulisel alusel kirikuks liitumine. Kiriku keskvalitsuse osa kiriku juhtimisel oleks olnud tühine. Põllu õpetuslike vaadete rakendamine kirikukorraldusse tundus temaga samu õpetuslikke seisukohti jaganud vaimulikele ja kirikuliikmetele liiga radikaalsena, mistõttu alalhoidliku voolu esindajate arv hakkas vähenema.

Tundes võimetust tekkinud olukorda lahendada, otsustas kirikuvalitsus koguduste saadikute hulgas korraldada õpetusaluste paragrahvi muutmise üle hääletuse, et selle tulemuse põhjal ja kasutades kirikuvalitsusele 1922. a antud õigust kiireloomulistes küsimustes seadusi ja seadusemuudatusi kehtestada, otsus ka ellu viia. Kirjalikku hääletust saatis liberaalse voolu esindajate kriitika, kes nimetasid hääletust õigusühisuseks. Hääletusest ei võtnud osa mitmete koguduste ning mitmed usuteaduskonna esindajad. Hääletustulemus andis küll selge toetuse õpetusaluste paragrahvi muutmiseks, kuid kirikuvalitsus ei sõandanud sellele vaatamata seda teha, vaid teatas hoopis, et kiriku usulist alust polnud 1919. a vastuvõetud põhikirjas üldse muudetud.

See selgitus mõjus 1925. a-ks kujunenud olukorras, mil õpetusaluste paragrahv oli kirikuelus omandanud erilise tähtsuse, vaid sõnakõlksuna. Põld astus konsistooriumi otsuse järel kirikuvalitsuse liikme kohalt protestiks tagasi. Tuleb ka nentida, et kirjaliku hääletuse eel oli hakanud muutuma kirikuvalitsuse ja koondava voolu kõnepruuk: kui varem oli kõneldud südametunnistuse vabadusest ja selle kehastumisest protestantlikus vaimus, siis nüüd hakkasid kiriku juhtorganite esindajad kõnelema õpetusaluste paragrahvi tähenduse piiridest ja piirangutest. Sellega seoses hakkas kiriklik-konfessionaalne vool alalhoidlikust ja liberaalselt voolust üha selgemini eristuma ka teoloogiliste seisukohtade poolest ja see tähendas ühtlasi ka 1917. a peale kirikus uuendusmeelsete vaimulike sõnavõttudes kõlanud seisukohtade esitamise lõppu.

1925. a kirikupäeva eel kutsus Põld üles alalhoidlikke kirikupäevale mitte minema ja esitas kujunenud olukorras liberaalse voolu juhile Tallmeistrile ettepaneku jätta õpetuslikud küsimused mõneks ajaks tagaplaanile ning asuda võitlema üksikoguduse õiguste ja vabakiriku korralduse eest, et oma tööd segamatult korraldada. Et 1925. a kirikupäeval otsustati õpetusaluste paragrahvist viide protestantlikule vaimule eemaldada, võttis Tallmeister Põllu ettepaneku vastu. Põllu sellise otsuse langetamisel kujunes määravaks ka 1924. a septembris taas algatatud protsess Kuljuse vastu. Nii asusid kahe voolu esindajad 1925. a kirikupäeva järel võitlema senise kirikukorralduse põhialuste muutmise eest, et tagada edasist tegutsemist oma usuliste põhimõtete alusel.

3. TEOLOOGILISTE VOOLUDE ESINDAJATE ORGANISEERUMINE JA TEGEVUS AASTATEL 1925–1934

3.1. Usuühingute ja nende liitude seadus

1925. a novembris Riigikogus vastu võetud UNLSiga viidi lõpule kiriku ja riigi vahekorra korraldamine Eesti Vabariigis. Seaduseelnõu väljatöötamine oli alanud 27. aprillil 1921. a Vabariigi Valitsuse otsusega moodustatud komisjonis, mille liikmeskonda kuulusid Sise-, Põllumajandus-, Haridus- ja Kohtuministeeriumi esindajate kõrval ka luteri ja õigeusu kiriku esindajad. Luteri kirikut esindas komisjonis õp Theodor Tallmeister.¹¹⁷⁷ Seaduseelnõu, mis kandis Riigikogu päevakorda jõudnud redaktsioonis pealkirja Seadus kirikute ja usuühingute kohta, oli esimesel lugemisel 10. oktoobril 1922. a.¹¹⁷⁸ Eelnõu järgi registreeriti kirikud ja usuühingud (ususeltsid) siseministeeriumis (§ 3), registreerimisel omandasid kirikud ja usuühingud (ususeltsid) juriidilise isiku staatuse, kuid seda üksnes juhul, kui organisatsiooni liikmete arv ulatus üle tuhande inimese (§ 6). Kirikute ja usuühingute (ususeltside) struktuur lähtus seaduseelnõu kohaselt kiriku keskvalitsusest kui kiriku juhtivinstantsist, mis tähendas muu hulgas, et kogudus võis varandusega seotud toiminguid teostada vaid keskvalitsuse loal, ja ehkki seaduses oli ette nähtud võimalus, et kogudused võivad end juriidilise isiku õigustes registreerida, oli ka selleks vajalik kiriku ja usuühingu (ususeltsi) keskvalitsuse vastav luba (§ 8). Kiriku ja usuühingu (ususeltsi) keskuhatus pidi eelnõu järgi asuma Eesti Vabariigis, koguduste vaimulikud ja köstrid ehk eelnõus esitatud sõnastuses üksikute koguduste juhtivatel kohtadel olevad isikud pidid olema Eesti Vabariigi kodanikud (§ 13).¹¹⁷⁹

Juba seaduseelnõu esimesel lugemisel esinesid Riigikogu liikmed, Saksa-Balti Erakonna esindaja Walter von Petzold ja Kristliku Rahvaerakonna esindaja Oskar Amberg kumbki ettepanekuga saata eelnõu tagasi seda menetlenud komisjoni. 24. oktoobril 1922. a toimunud teise lugemise lõppedes tegi samasisulise ettepaneku ka komisjoni aruandja, Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei esindaja Anton Palvadre, misjärel otsustati seaduseelnõu lugemine lõpetada. Riigikogu saalis esitatud kriitika puudutas peamiselt nelja küsimust: seaduses esitatud terminoloogiat ehk peaasjalikult vastust küsimusele, mil määral on seaduses vajalik selgitada termineid „kirik” ja „ususelts” või „usuühing”; kirikute ja usuühingute (ususeltside) keskuhatuste ja vaimulike suhtes esitatud Eesti kodakondsuse nõuet; kirikute ja usuühingute (ususeltside) registreerimist ning viimaks lahkarvamusi koguduste ja keskvalitsuse suhete, sh kinnisvara puudutavate küsimuste osas.¹¹⁸⁰

¹¹⁷⁷ ERA, f 31, n 3, s 15373, l 3; Erik **Salumäe**. *Riigi ja kiriku õiguslikud vahekorrad Eestis 1917–1925*. Tartu Ülikooli õigusteaduskonna diplomitöö. Tartu: 1994, 64–65.

¹¹⁷⁸ Vabariigi Valitsuse ja Riigikogu üldkomisjoni ühise seletuskirja kohaselt oli seaduseelnõu pealkiri Riigi ja kiriku lahutamise seadus, selle alusel registreeritavaid organisatsioonid kandis nimetusi „Kirik” ja „Ususelts”.

¹¹⁷⁹ *I Riigikogu protokollide lisad. I–IX istungjärk*. Tallinn: Täht, 1923, vrg 1287–1294.

¹¹⁸⁰ *I Riigikogu. VIII istungjärk. Protokollid Nr. Nr. 143–184*. Tallinn: Täht, 1922. Protokoll 156 (14), vrg 645–667; protokoll 163 (21), vrg 851–859

Seoses koguduste õiguste suurendamisega, sh näiteks võimalusega kirikust välja astuda, vahendas Eesti Tööerakonna esindaja Jüri Annusson seaduseelnõu teisel lugemisel kirja, mille oli talle saatnud üks luteri kiriku vaimulik, kelle vaated ei ühtinud 1922. a kirikupäeval alalhoidlike esitatud seisukohtadega, mistõttu too vaimulik pidas tõenäoliseks, et teda võidakse juba lähiajal vaimulikuametist tagandada. Koguduse enamuse toetus, kus vaimulik teenis, kuulus seejuures temale.¹¹⁸¹ Kirjas esitatud seisukohtadele viidates nõudis Annusson kogudustele iseseisva registreerimise õigust. Tõenäoliselt oli kirja saatjaks õp Tallmeister, kes oli enne õpetusaluste paragrahvi üle puhkenud avalikku diskussiooni kaitsnud küll kiriku registreerimist üldkirikliku põhimõtte alusel, kuid oli 1922. a kirikupäeva järel senist seisukohta revideerinud ja asunud toetama üksikkogudusele seaduses omistatavat õigust kogudust vajadusel iseseisvana registreerida. Nagu ka kiriku ja riigi suhteid reguleeriva seaduse puhul, mille vastuvõtmine 1922. a ebaõnnestus, kandus õp Tallmeistri seisukoht 1925. a-sse, mil seadus võeti taas Riigikogu menetlusse. 1924. a detsembris oli riigivanem Jüri Jaakson Riigikogu ees uue valitsuse sammudest kõneldes nimeatanud ka kiriku ja riigi lõplikku lahutamist ning kiriku tervikuna õiguslikule alusele seadmist.¹¹⁸² Ehkki Usutunnistuslike ühingute ja nende liitude seaduse lugemine seisis juba 1925. a kevadel Riigikogu päevakorras, lükkus eelnõu arutamine ajapuudusel 1925. a oktoobrisse, mil Riigikogu suvepuhkuse järel taas kogunes.

Alates 1922. a-st kirikus peetud õpetusliku ja kirikupoliitilise võitluse tulemusena kujunenud teoloogiliste voolude esindajad hakkasid 1925. a suvel oma vaadete eest seisma, sest ees seisis seaduse peatne menetlemine. 1925. a novembris vastu võetud seadus andis voolude esindajatele võimaluse organiseerida end üldkirikust eraldi seisvate kogudustena. Seaduse vastuvõtmisele eelnenud kirikukorralduslik ja poliitiline vaidlus tõi kaasa muutused teoloogiliste voolude esindajate hulgas.

3.1.1. Seaduse vastuvõtmisele eelnenud diskussioon kirikus ja Riigikogus 1925. a suvel ja sügisel

3.1.1.1. Praost Harald Põllu vabakirikukontseptsioon ja ettekujutus kiriku tulevikust

1925. a kirikupäeval langetatud otsus kiriku põhikirja õpetusaluste paragrahvi senise sõnastuse muutmise kohta ei tähendanud teoloogiliste erimeelsuste hajumist ega vaidluste lakkamist kirikus. Alalhoidliku voolu esindaja praost Põld oli 1924. a kirikupäeva järel hakanud nõudma ühisel õpetuslikul alusel liitunud kogudustele vabakirikliku korra kehtestamist. Viimast hindas Põld kõige kohasemaks, s.t alg-

¹¹⁸¹ Ühtlasi tegi Jüri Annusson ettepaneku seaduseelnõu ümber töötada, et kirikud ja usuühingud oleksid käsitletavad tavaliste seltside ja ühingutena. Teiseks avaldas Annusson soovi, et „kogudused võiksid oma varandusi valitseda iseseisvalt, väljaspool keskvalitsust”. Et Annussoni ettepanekud tähendasid seaduseelnõu põhimõttelist muutmist, teisel lugemisel oli aga õigus muuta vaid seaduse üksikuid paragrahve, ei pannud istungit juhatanud Karl Virma ettepanekuid hääletusele. *Ibid.*, vrg 853, 859; ERA, f 31, n 3, s 2544, l 23.

¹¹⁸² Salumäe 1994, 66.

kristlikule kogudusele kõige lähedasemaks korralduseks.¹¹⁸³ Põllu juhtmõtteks, mis 1925. a suvel artiklist artiklisse kandus, oli kiriku ja riigi täielik lahutatus. Mäletatavasti oli tema tegevus vabakiriklike põhimõtete kaitsja ja juurutajana avaldunud näiteks majanduslike aluste formuleerimises ning kirikliku kari korralduse väljatöötamises juba kiriku loomise ja selle esimeste tegevusaastate jooksul. Võrreldes 1922–1925 kirikus toimunud vaidlusega õpetusküsimuste üle asetused kiriku ja riigi suhteid reguleeriva seaduse päevakajalisuse tõttu 1925. a kirikupäeva järel tema kirjutistes esikohale kirikukorralduslikud küsimused.

1925. a juulis kirjutas Põld alalhoidliku voolu häälekandjas Meie Kirik taas kord teoloogilistest vooludest kirikus. Sel korral osutas ta lisaks õpetuslikule alusele ka voolude kirikukorralduslikele seisukohtadele, mis on ilmekaks tõestuseks kirikukorralduslike küsimuste nihkumisest esiplaanile. Kiriku alalhoidliku voolu esindajad toetusid kehtivas VELKSis (§ 252) sätestatud õpetuslikule alusele. Erinevus võrreldes kiriklik-konfessionaalse voolu esindajatega, kes toetasid Põllu väitel kiriku põhikirja olemasolevat sõnastust, puudutas peamiselt usutunnistustega seotud viidet Konkordia raamatule, mis leidis küll kehtivas kirikuseaduses, aga mitte kiriku põhikirjas. Veelgi tähtsamana eristusid kaks voolu vaimuliku ametivande küsimuses. Alalhoidliku voolu esindajad nõudsid kinnipidamist kirikuseaduses (§ 254) toodud ametivandest, kiriklik-konfessionaalse voolu esindajad toetusid seevastu kiriku põhikirjale, milles nõuti vaimulikelt töötuse andmist ja „kiriku juhtmõtetest” kinnipidamist (§ 50). Et viimane ei tähendanud ühemõtteliselt vannutamist „usutunnistuste peale”, pidas Põld seda ebapiisavaks. Kiriku õpetusliku aluse muutmist, vaimuliku ametivande kaotamist ja kirikupäeva ning kirikujuhtide tegevust nimetas Põld 1925. a kirikupäeva järel ebaseaduslikuks ja nn puhtast luterlusest lahtiütlemiseks. Seda väites toetus Põld seisukohale, et kiriku põhikiri kehtis vaid 1919. a aprillis Ajutise Valitsuse kehtestatud koguduse korralduse osas. Muus osas reguleeris kiriku tegevust Venemaa evangeelse luterliku kiriku seadus.¹¹⁸⁴ Kirikus eksisteeriva kolmanda, liberaalse voolu esindajad toetasid a-tel 1918–1925 põhikirjas leiduva õpetusaluste paragrahvi sõnastust, milles oli algul viidatud reformatsioonile, põhikirja redigeerimise järel aga protestantlikule vaimule. Viimaks nimetas Põld ka neljandat kirikus eksisteerivat voolu – vennastekogudust. Vendade seltsi usulise aluse moodustasid pühakirja ja Augsburgi usutunnistuse kõrval pühakirja seletavad vendade raamatud.¹¹⁸⁵

Vennastekoguduse kirjeldamine eraldiseisva vooluna oli tingitud Põllu seisukohast, et kiriku ja riigi suhteid reguleeriva seaduse vastuvõtmise järel tekkisid senise üldkiriku asemele esialgu neli kirikut ehk koguduste liitu. Nelja iseseisva koguduste liidu kujunemise aluseks olid esmajoones õpetuslikud seisukohad, 1925. a suvel ja sügisel kirikus aset leidnud diskussioon toetus seevastu kahele eri kiriku-

¹¹⁸³ MK, nr 24, 17.6.1925, 187. Wabakiriku poole! Põllu vabakiriku korraldust on üksikasjalikult käsitletud Veiko Vihuri artiklis „Harald Põllu vabakiriku kava”. *Usuteaduslik Ajakiri* 1/2004 (53), 21–46.

¹¹⁸⁴ MK, nr 25, 24.6.1925, 199. Koguduste juriidilise isiku õiguse asjus; MK, nr 26, 1.7.1925, 207. Siia maale on Jumal aidanud!; MK, nr 26, 1.7.1925, 208. Wõitlus wabakiriku pärast.

¹¹⁸⁵ MK, nr 29, 22.7.1925, 232–233. Wabakiriku ootel.

korralduslikule seisukohale.¹¹⁸⁶ Mäletatavasti oli Põld kutsunud 1925. a juunis Tallmeistrit jätkama kõrvale teoloogilised erimeelsused ja asuma võitlema üksikoguduse õiguse eest end iseseisvalt registreerida. Iseseisvate koguduste esindajad võisid moodustada Põllu kontseptsiooni järgi ühisel õpetuslikul ehk vabakiriklikul alusel koguduste liite. Põld ei pidanud võimalikuks jätkata tegevust senise vaba rahvakiriku korralduse alusel, mis tähendas nii kiriklik-konfessionaalse ja liberaalse voolu kui ka vennastekoguduse esindajatega edaspidi ühes kirikus püsimist.¹¹⁸⁷ Põld teadis väita, et vabakiriku „igatsejaid” pole kirikus sugugi mitte vähe, kuid suur osa kiriku ametikandjatest ja liikmetest kardavad kiriku lagunemist ning on asunud seetõttu toetama rahvakiriku korraldust. Vabakirikliku korralduse järgi täitis puhtusulisi ülesandeid kirik, rahvuslikke eesmärke aga riik.¹¹⁸⁸ Olles seisukohal, et kiriku ja riigi lõpliku lahutamise järel moodustati Eestis neli iseseisvat kirikut, pidas Põld tõenäoliseks, et neljast kirikust kaks – vennastekogudus ja vaba rahvakirik – pole elujõulised ja sulanduvad seetõttu teistesse kirikutesse või lakkavad lihtsalt tegutsemast.¹¹⁸⁹

Kogudustele iseseisva enesekorralduse õiguse andmise kõrval esitas Põld kiriku ja riigi lahutamiseks ja vabakirikliku korra kehtestamiseks teisi nõudmisi. Kiriku ja riigi koostöö avaldub kolmes institutsioonis, mille tegevuse lõpetamine või seniste sidemete olemasoleval kujul katkestamine on uue korra kehtestamisel vältimatu. Esiteks tuleb kaotada senine kirikuvalitsus, sest see on riigivõimu loodud ja kogudusi majanduslikult kontrolliv instants, mille olemasolust Piibel ei kõnele.¹¹⁹⁰ Teiseks nõudis Põld vaimulike kui perekonnaseisuametnike töö lõpetamist ja vastavate ülesannete üleandmist riigile. Sellega oli ka seotud vajadus hoida alal konsistooriumi, mis kohustuste üleandmisel aga kaotaks oma senise tähtsuse. Viimaks puudutas Põld usuteaduskonda, olles kriitiline teaduskonnas antava hariduse suhtes, ja osutas teaduskonna vilistlaste vähestele pühakirja tundmisele, mis oli tema sõnul veenvalt avaldunud vaimulikuameti eksamite läbiviimise käigus. Ka olevat mitmed teaduskonna lõpetanud liberaalse voolu poolehoidjad.¹¹⁹¹

Põllu vabakiriku korraldust kirjeldades tuleb pöörata tähelepanu kiriku õpetus- alustele kui koguduse ja koguduste liidu ehk vabakiriku vundamendile: „Ilma õige

¹¹⁸⁶ MK, nr 39, 30.9.1925, 310. Uue kirikukorralduse asjus. Põld väitis mõneti õigustatult, et 1925. a kirikupäeva järel, mil liberaalse ja konservatiivse voolu esindajad olid hakanud võitlema üksikoguduse registreerimisõiguse eest, oli kahe voolu esindajate avalik vastasseis lakanud. MK, nr 33, 19.8.1925, 263. Wabakiriku ootel.

¹¹⁸⁷ MK, nr 33, 19.8.1925, 263. Wabakiriku ootel.

¹¹⁸⁸ MK, nr 24, 17.6.1925, 187–188. Wabakiriku poole!; Vihuri 2004, 34. Kahest kirikukorralduse kontseptsioonist kõneldes osutas Põld kahele teineteisest eristuvale vaatele „ususihtide peale”. Neist esimene väärtustas religiooni ja kiriku sotsiaalseid ülesandeid, kõneles Kristuse eetilisusest ja kristluse missioonist ajalises maailmas, teise käsituse kohaselt rõhutati õigeks- mõistuõpetust ja ajalise maailma pahelisust, hukkumist ning Kristuse taastulemist. MK, nr 36, 9.9.1925, 289. Wabakiriku ootel.

¹¹⁸⁹ MK, nr 30, 29.7.1925, 239. Wabakiriku ootel.

¹¹⁹⁰ Põld nõudis, et juhul kui riik määratleb seaduses konsistooriumi kui kiriku keskvalitsuse ja kujundab sel alusel kiriku struktuuri, on riigivõimul (näiteks ametnikel) kohustus toetada ka konsistooriumile antud võimu teostamist. MK, nr 42, 21.10.1925, 335. Uue kirikukorralduse asjus.

¹¹⁹¹ MK, nr 24, 17.6.1925, 188. Wabakiriku poole!; MK, nr 43, 28.10.1925, 343. Võitlus puhta lutherluse pärast.

dogmata, ilma õige õpetuseta ei ole õiget elu. Sest elu juhtnõör on õpetus ja ei mitte ümberpöördukt.” Sellega seoses tõi Põld 1925. a suvel välja vastanduse, kui ta kirjeldas ühelt poolt kiriku asutamist juhtinud kiriklik-konfessionaalse voolu vaimulik-konda ja kirikuliikmeid, kes olid tema sõnul koondunud juhtmõtte „õpetusel ei ole kristliku koguduse elu kohta kuigi suurt tähtsust, tähtis on ainult elu ja tegewus; õpetuse harrastamisest ei olewat kasu, tarwis olewat ainult armastust teostada”, ning teiselt poolt alalhoidliku voolu esindajaid, kelle hinnangul sidus õpetus koguduse üksikud liikmed üheks koguduseks ning üksikogudused ühiseks liiduks ehk kirikuks.¹¹⁹² Ehkki Põllu esitatud vastandus oli liialdatud, peegeldus selles siiski tõepäraselt kahe voolu esindajate seisukohtade erinev rõhuasetus. Vabakiriku korralduse väljatöötamisel juhendus praost peamiselt Ameerika Ühendriikides tegutsevate sinodite korraldustest. Sealselt Iowa sinodilt laekus 1925. a Põllule ka rahaline toetus.¹¹⁹³

Põllu vabakiriku korralduse järgi polnud kirikul konsistooriumi laadset keskuhatust, ka õpetusliku järelevalve teostamine, mida Põld pidas vältimatult ja esmatähtselt vajalikuks, kuulus koguduse kohustuste hulka: „Kogudus on ise kiriku ülempiiskop, nagu rahwas ise majesteet on riigis.” Sellega seoses oli ta muutnud kirikliku kari kontseptsiooni põhimõtteid. Kui 1920. a-te algul oli ta kõnelenud ja kirjutanud kari korraldusest, mille madalamaks astmeks on koguduses asuv viie- kuni seitsmeliikmeline kõlbluskohus ja kõrgeimaks kohtuinstantiks piiskopi nõukogu, siis 1925. a kirikupäeva järel esitatud vabakirikliku korralduse kohaselt oli kari kõrgeimaks astmeks kogudus. Kogudusel oli õigus õpetuslike lahkuminekute korral vaimulik ametist tagandada.¹¹⁹⁴

Kirikliku kari kõrval rõhutas Põld endise innukusega ka tuumkoguduse moodustamise vajadust. Just tuumkoguduses nägi Põld õpetuse ja koguduse korra järelevalve ning kaitse teostajat, vastandades tuumkoguduse selle ülesandeid silmas pidades olemasolevale konsistooriumile.¹¹⁹⁵ Tuumkoguduse edukust ehk elustavat mõju kirjeldas Põld vennastekoguduse näitele toetudes, viidates tema hinnangul minevikku jäänud perioodile, mil „Wennaste kogudus tõsilutherlisel põhjal tahtis seista ja neid kogus, kes tõsiselt tahtsid ristiinimesed olla”. Tuumkoguduse taotluseks peab olema koguduse usuline elavdamine, et tuumkoguduse liikmete arv kasvaks. Selleks on tarvis elustada neli kesket algkristlikku põhimõtet, mis on Põllu sõnul aja jooksul tähtsuse kaotanud. Nendeks on koguduse ja selle liikmete lahutamine ajalisest maailmast; koguduse liikmelisuse puhul tsensuse ehk konkreetsete tingimuste seadmine; koguduse liikmete vahelise vaimuliku osaduse taastamine ja koguduse

¹¹⁹² MK, nr 33, 19.8.1925, 262. Wabakiriku ootel; Vihuri 2004, 35.

¹¹⁹³ MK, nr 34, 26.8.1925, 270–271. Wabakiriku ootel; MK, nr 35, 2.9.1925, 280. Wabakiriku ootel.

¹¹⁹⁴ MK, nr 29, 14.10.1921, 227–228. Weel kirikukarist; MK, nr 32, 12.8.1925, 255. Wabakiriku ootel.

¹¹⁹⁵ Tuumkoguduse nõudmises toetus Põld Lutheri kirjutistes esinevatele viidetele tuumkoguduse moodustamise ja õpetusliku järelevalve teostamise vajadusest, lisaks Saksa missale ka Schmalkaldia artiklile (III osa, IV peatükk, Evangeeliumist). *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*. 5., durchgesehene Auflage. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1963, 449.

misjonivaim.¹¹⁹⁶ Misjonitööd ja mitte üksnes sisemisjoni, vaid maailmamisjoni, pidas Põld vabakiriku „ülemaks sihiks”: „Tõsilutherlik kirik ei saa sellega rahule jääda, et Eesti kirik tööd teeb ainult Eesti rahwa heaks, ainult seks, et Eesti rahwas Jumala meelepäraliseks muutuks siin maailmas [---] tema silmaring peab alatasa ulatama üle oma rahwa piiride kõigi rahwaste juurde, nagu Issand seda on käskinud.”

Ehkki Põld mõõnis, et tema seisukohad võivad kirikuliikmetele tunduda poliitilised, visandas ta vabakiriku eesmärke kirjeldades pildi maailmast, milles valitsevad kaks erineva aluse, kuid „üleilmse sihiga” suurust ehk Põllu sõnastuses „väge” – kristlus ja kommunism. Viimase alistamiseks on kiriku riigist lahutamine vältimatu, sest vaid nii võib kirik segamatult, s.t riigi surveta – mis pole liiatigi alati kirikut soosiv – ning senisest tugevamana oma võitlust pidada. Lisaks riigiga loodud sidemetele nõrgestavad kiriku positsiooni ka rahvussidemed: „Ristiusu tegewusele piiride tõmbamine rahwustunde abil on ristiusu jõu nõrgestamine kommunismi wasta,” kirjutas Põld 1925. a suvel.¹¹⁹⁷

Samas puudutas kriitika, mida kiriklik-konfessionaalse voolu esindajad Põldu ja alalhoidliku voolu esindajaid arvustades tegid, oluliselt just rahvusküsimust. Teoloogiline konservatiivsus ja sellele lisandunud konkreetse kirikukorralduslikud seisukohad võrdsustati ja samastati endisaegse mentaliteediga. Et põhiosa alalhoidlikke olid baltisakslased, joonistus ka 1925. a kirikupäeva järel välja korduv mudel, mida alalhoidlikke kritiseerides kasutati. Selle järgi samastati õpetuslikult alalhoidlikud vaimulikud endisaegse härraskirikliku ehk enne 1917. a valitsenud mentaliteediga, mil kiriku juhtpositsioonidel olid asunud põhiliselt just needsamad alalhoidlikud vaimulikud, kellest enamik olid baltisakslased. Sellest lähtudes väitsid kiriklik-konfessionaalse voolu esindajad, et õpetusliku vaidluse varjus kannustas alalhoidlikke baltisaksa vaimulikke esmajoones soov taastada neilt võetud võim. Seetõttu toetasid alalhoidlikud vaimulikud ka üksikkoguduse õigust end iseseisvalt registreerida. Kiriku ja kirikupäeva enamus toetas kiriklik-konfessionaalse voolu esindajate väitel seevastu üldkiriklikke põhimõtteid.¹¹⁹⁸

Põld hindas neid seisukohti poliitiliseks ja väitis, et kiriklik-konfessionaalse voolu esindajate tegevuses kajastub vaid kartus, et kirik ei suuda ilma riigi ja poliitilise toetuseta küllaldaselt oma ülesandeid täita. Põld ei nõustunud kiriklik-konfessionaalse voolu esindajate väidetega, et üld- ehk rahvakiriklikku korda toetab kiriku enamus. Pidades silmas eelseisvat seaduseelnõu arutelu Riigikogus, nimetas Põld kiriklik-konfessionaalse voolu esindajate seisukohtade kaitsjaks vaid Kristlikku Rahvaerakonda.¹¹⁹⁹ Ta pidas tõenäoliseks, et Põllumeestekogude esindajad ei ühine Kristliku Rahvaerakonna positsiooniga ja osutas ühtlasi rahvaerakondlase Peeter Põllu

¹¹⁹⁶ MK, nr 31, 5.8.1925, 247–248. Wabakiriku ootel.

¹¹⁹⁷ MK, nr 30, 29.7.1925, 240. Wabakiriku ootel; MK, nr 29, 232. Wabakiriku ootel; MK, nr 35, 2.9.1925, 279. Wõitlus Wabakiriku pärast; MK, nr 36, 9.9.1925, 287. Wõitlus wabakiriku pärast.

¹¹⁹⁸ EK, nr 26, 2.7.1925, 202. Kirikupäewa töö tulemused; MK, nr 28, 15.7.1925, 222. Wõitlus wabakiriku pärast; EK, nr 36, 10.9.1925, 283. Missugune alus kirikule anda?; MK, nr 38, 23.9.1925, 304. Wõitlus wabakiriku pärast.

¹¹⁹⁹ MK, nr 27, 08.07.1925, 217. Wõitlus wabakiriku pärast; Haava 2007, 60.

eespool kirjeldatud artiklile ajalehes Postimees, millele toetudes polnud tema hinnangul ka Rahvaerakonna toetus rahvakiriklikele põhimõtetele sugugi kindel.¹²⁰⁰

Ehkki kogudused registreeriti iseseisvalt ja õpetuslik järelevalve ning majanduslik ülalpidamine kuulusid samuti koguduse pädevusse, ei puudunud vabakirikus keskkorraldused. Keskkorralduse väljatöötamine kuulus vabakirikuks liitunud koguduste kohustuste hulka. Vastavat korraldust iseloomustas Põld kui elujõuliste vabade koguduste liitu, vastandades sellele rahvakiriku moodustamise põhimõtte, mille kohaselt kiriku valitsemisega seotud õigused ja kohustused lasuvad kiriku keskvalitsusel. Sel põhjusel arvustas Põld ka kiriku ja riigi suhteid reguleerivas seaduseelnõus sätestatud kiriku keskvalitsuse õigusi, mille määratlemine ei tohtinud tema hinnangul olla mitte riigi, vaid pidi olema kiriku enese ülesanne. Niisiis oli seaduses vajalik sätestada koguduste iseseisev registreerimine ja hoiduda igasugusest kiriku keskvalitsuse õiguste või kohustuste lähemast kirjeldamisest.¹²⁰¹ Vabakiriku keskkorralduse moodustas Põllu kontseptsiooni kohaselt koguduste esindajatest valitud üldkogu, mida ta nimetas 1925. a kirikupäeva järel kõige sagedamini üldsinodiks (kasutades ka nime-tusi „kirikukogu” ja „kirikupäev”). Üldkogu liikmed valivad koguduste vaimulike ja saadikute hulgast kiriku eestseisuse ehk kiriku täidesaatva võimu esindaja. Täidesaatva võimu esindaja õiguste iseloomustamiseks lisas Põld klausli, mis eristas seda olemasolevast konsistooriumist: „Sellel eestseisusel ei ole aga mingisugust seaduseandlist ega karistavat võimu, vaid seaduse andmine ja karistamine on koguduse enese käes.” Kirikuseaduste väljatöötajaks on üldsinod, samas on vabakiriku kontseptsiooni järgi igal kogudusel õigus seaduse antud raamides ilma üldsinodi nõusolekuta põhikirja määrusi muuta.¹²⁰² Üldsinodi otsusel võib kirikujuhina tegutseda piiskop, kelle ülesannete hulka ei kuulu aga ei õpetuslikku ega kiriklikku korda puudutav järelevalve, vaid kes toimib üksnes kiriku sümboolse ühendaja ja eestseisjana. Lisaks ametikandjate eksamineerimiseks moodustatud komisjonile tegutsesid vabakirikus mitmed teised üldorganid, näiteks abiandmise-, pajuki- (s.t pensioni-) ja misjonikassa, samas pole keskkorraldusel õigust määrata kirikumakse, maksude suuruse otsustab vabakiriku korralduse kohaselt iga kogudus, täpsemalt selle täiskogu iseseisvalt. Üldorganite esindajad võivad selles protsessis Põllu sõnul vaid „soovitada ja südame peale panna”. Sellega rõhutas Põld ka kiriku majandusküsimuste koguduslikku alust.¹²⁰³

Vabakiriku üldsinodi, täpsemalt selleks määratud komisjoni kaudu „teostati” ka „õige õpetuse kuulutajate ja teiste koguduse tegelaste soetamist”. Nagu varem kirjeldatud, arvustas Põld vaba rahvakiriku ja selle korralduse kõrval ka Tartu ülikooli usuteaduskonnas antavat haridust. Mäletatavasti ulatus usuteaduskonna kohta käiv kriitka juba õpetusaluste vaidluse algusaega, kui 1922. a kirikupäeval väitsid mitmed

¹²⁰⁰ MK, 28, 15.7.1925, 222, 224. Wõitlus vabakiriku pärast; Wabakiriku ootel; MK, nr 28, 15.7.1925, 222. Wõitlus vabakiriku pärast. Samas väitis Põld, et juhul kui Kristlik Rahvaerakond ja Rahvaerakond (Põllu sõnastuses „Rahaerakonnad”) Riigikogus võitjaks jäävad, ei kavatse vabakiriku pooldajad kirikust lahkuda ega võitlust vabakiriku eest lõpetada, vaid kavatsevad asutada vabakiriku ühingu, mille tegevus kiriku sees oleks jätkunud seni, kuni see on saavutanud oma eesmärgi või selle esindajad kirikust välja heidetud.

¹²⁰¹ MK, nr 27, 8.7.1925, 217. Wõitlus vabakiriku pärast.

¹²⁰² MK, nr 33, 19.8.1925, 263–264. Wabakiriku ootel.

¹²⁰³ MK, nr 34, 26.8.1925, 270. Wabakiriku ootel.

kirikupäeva alalhoidlikud saadikud, et usuteaduskond eesotsas mõne eestlasest õppejõuga on vaadetelt ja hoiakutelt liiga liberaalne. Just seetõttu nõudis Põld vabakiriku vaimulikukandidaatide akadeemiliste ja praktiliste eksamite sooritamist kiriku keskjuhatare juures. See, millise ülikooli juures vaimlikuameti kandidaat oli õppinud, ei olnud kiriku seisukohast üldse tähtis. Vajaduse korral nägi Põld ette ka vabakirikliku õppeasutuse loomise ja kirjutas sellega seoses vabakirikule sobivast usuteaduse õppekavast, milles esikohal on pühakirja tundmine.¹²⁰⁴ Juhul kui usuteaduskond pole võimeline kirikule pakkuma sobilikke vaimulikukandidaate, pooldas Põld pigem õpetuslikult alalhoidlikke, kuid hariduseta vaimulikke.¹²⁰⁵

Koguduste iseseisvana registreerimise õiguse nõudmisega kaasnesid ka kindlaks määramist vajavad koguduste kinnisvaraga seotud küsimused. Põllu vabakirikliku kontseptsiooni aluseks oli tema arusaam kirikus valitsevast õiguskorrast. Selle järgi reguleerisid kiriku tegevust VELKS ja 1919. a aprilli Ajutise Valitsuse määrus, milles määrati kindlaks üksikkoguduse korraldus. Toetudes ka kinnisvara küsimuste lahendamisel kiriku õpetuslikule alusele, väitis Põld, et koguduse kinnisvara kuulub sellele osale kogudusest, kes toetub kehtivale seadusele (s.t VELKSile) ja selles sätestatud usulisele alusele.¹²⁰⁶ Õigus koguduse varale säilib ka juhul, kui vastav rühm on koguduse liikmeskonnas vähemuses. Seega seni, kuni koguduses leidub kas või väike hulk selliseid liikmeid, kes toetavad kehtivas seaduses määratletud usualust, kuuluvad koguduse kinnisvara haldamise õigused just sellele rühmale. Muutused olid võimalikud üksnes konsensuslikul alusel.¹²⁰⁷

Vabakiriklikku põhimõtet rakendades asus Põld ajalehes Meie Kirik ilmunud artiklites toetama koguduste osalemist kirikukorralduse muutmises, kutsudes koguduste esindajaid üles otsustama, kas nad soovivad end registreerida iseseisvana või toetavad senist vaba rahvakiriku alust.¹²⁰⁸ Et koguduste hääl saaks ka seaduse väljatöötamise ajal kuuldavaks, soovitas Põld koguduste esindajatel pöörduda Riigikogu juhatare poole, pidades seejuures õigeks ettepanekute tegemisel hoiduda erakondlike sidemete loomisest.¹²⁰⁹

Et arutleda riigi ja kiriku lahutamise seaduse üle, pöördus Põld 1925. a septembris ka piiskop Kuke poole, et viimane kutsuks kehtiva seaduse alusel kokku vaimulike sinodi. Selline sinod oli viimast korda kogunenud vahetult teise kirikukongressi järel 1919. a septembris. Kirikukongressil vastu võetud põhikirjale toetudes ja seda kiriku organite moodustamise aluseks tunnistades vaimulike sinodeid seejärel enam ei korraldatud. Põld väitis, et temaga on sama meelt mitmed teisedki vaimulikud, vihjates üleskutset esitades ühtlasi võimalikule seaduserikkumisele, sest sinodit polnud kuue aasta vältel kokku kutsutud. Lõpuks tegi Põld ettepaneku arutada sinodil teemal „Kuidas oleks meil õige põhimõtteliselt ja tegelikult vanast kiriku korrast uude üle

¹²⁰⁴ MK, nr 24, 17.6.1925, 188. Wabakiriku poole!

¹²⁰⁵ MK, nr 35, 2.9.1925, 278–279. Wõitlus wabakiriku pärast.

¹²⁰⁶ MK, nr 25, 24.6.1925, 200. Koguduste juriidilise isiku õiguse asjus; MK, nr 26, 1.7.1925, 207. Siia maale on Jumal aidanud!

¹²⁰⁷ MK, nr 25, 24.6.1925, 200. Koguduste juriidilise isiku õiguse asjus.

¹²⁰⁸ MK, nr 39, 30.9.1925, 311. Uue kirikukorralduse asjus.

¹²⁰⁹ MK, nr 38, 23.9.1925, 304. Wõitlus wabakiriku pärast.

minna”.¹²¹⁰ Piiskop Kukk vastas Põllule, et kehtiva kirikukorralduse kohaselt polnud sinodi korraldamine võimalik ja mainis, et läbirääkimisi on võimalik pidada ka 1926. a jaanuaris toimuva usuteadlaste konverentsi raames.¹²¹¹

3.1.1.2. Õpetaja Theodor Tallmeistri ja liberaalse voolu esindajate seisukohad vabast rahvakirikust

Nii nagu alahoidliku voolu juht praost Põld, asus ka õp Tallmeister 1925. a kirikupäeva järel kaitsma üksikoguduse õigust end iseseisvana registreerida. Kui Põld kirjutas ja kõneles vabakiriku korraldusest, siis Tallmeistri käsitles ennekõike vaba rahvakiriku korraldust. Ehkki kogudustele laienev õigus iseseisvaks registreerimiseks polnud otseselt osa vaba rahvakiriku korraldusest, oli see tihedalt seotud vabakirikus valitseva pidanud usulise vabaduse ja koguduste vabatahtliku koondumise põhimõttega, mida Tallmeister 1925. a suvel ja sügisel kirikukorraldusliku väitluse käigus kaitses. Tema väljaütlemistes kajastus niisiis arusaam vabast rahvakirikust. Tallmeistri 1925. a suvel esitatud väljaütlemised olid võrreldes Põllu seisukohtadega märksa tagasihoidlikumad, ka ei konstrueerinud ta erinevalt Põllust iseseisvat kirikliku korralduse kontseptsiooni, vaid laiendas üksnes olemasolevat vaba rahvakiriku korraldust. Sellele vaatamata pälvisid Tallmeistri seisukohad kiriklik-konfessionaalse voolu esindajate artiklites teravat kriitikat, sest nõudmine, et üldkirikliku registreerimise kõrval peab olema seadustatud ka võimalus üksikogudus iseseisvana registreerida, ohustas senist kiriklikku korda. Põld toetus ajalehes Meie Kirik üksikutele Tallmeistri esitatud seisukohtadele, kus viimane kaitses üksikoguduse õigusi ja kirjeldas kirikut kui välise surveta koondunud koguduste liitu. Ta nägi Tallmeistris võitluskaaslast vabakiriku korralduse kehtestamisel.¹²¹²

Tallmeistri veendumuse kohaselt püsivad kogudused, mille liikmed seda soovivad, senises üldkirikus; kogudustele aga, mille liikmete enamus peab vajalikuks moodustada iseseisva koguduse, ei ole õigust seda keelata. Pühavaimu kogudus ei soovinud Tallmeistri sõnul üldkirikust lahkuda, samas nägi Tallmeister nii Pühavaimu kui ka teiste kirikusse kuuluvate koguduste usulist elu üldkirikliku korralduse raames iseseisvana. Täpsemalt sõnastades ei pidanud Tallmeister võimalikuks, et kirikupäev oleks Pühavaimu koguduse liikmetele ja vaimulikele ette öelnud, mil moel see õpetuslikke küsimusi tõlgendada peab. Seda väites asetask Tallmeister nagu Põldki rõhu kiriku moodustumise vabatahtlikkuse põhimõttele.¹²¹³ Ka Tallmeistri hinnangul avaldus Uue Testamendi koguduslik ideaal vabakoguduse korralduses, mida ta mõistis armastuse ja sisemise vabaduse ning välise surveta koondunud üksikoguduste liiduna. Vastavaid põhialuseid soovis Tallmeister kehtestada ka vabas

¹²¹⁰ EELKKA, Eestimaa kirikuõpetajate sinodi protokollki käsikiri. Tallinn, 13.–15. sept. 1919, 4; EELKKA, Kirjavahetus kiriku riigist lahutamise ja koguduste registreerimise küsimuses 1925–1934, 8.9.1925.

¹²¹¹ EELKKA, Eesti Misjoni Selts. Eesti Misjoni Seltsi äratusosakonna kirjjavahetust 1920–1929, 1.10.1925.

¹²¹² EK, nr 30, 30.7.1925, 236–237. Kirikupäeva järellained; MK, nr 29, 22.7.1925, 233. Võitlus vabakiriku pärast.

¹²¹³ PI, nr 7, juuli 1925, 102. Eesoleva kiriku ja riigi lahutamise puhul.

rahvakirikus. Seejuures pidi väline kord kirikus säilima, olgu siis tegemist kiriku majandusliku ülalpidamise või teiste üldkiriklike ettevõtmistega.

Välise korra kõrval kirjeldas ta sisemist korda ehk usulist vabadust: „Kirik on viimaks usuliste tarviduste täitmiseks ja missugusel kujul neid rahuldatakse, missugune dogmaatiline tagasein kuulutamisel on, ei ole mitte peaasi.”¹²¹⁴ Tallmeistri hinnangul lõi kirjeldatud vabadus aluse kiriku sisemiseks ja vabatahtlikuks ühinemiseks, ehk kirikuks, milles tunnistatakse kogudustes valitsevaid erinevusi. Viimast korraldust hindas Tallmeister üldkiriklikust alusest ehk tema sõnul välise surve abil, koguduste varanduse kaudu koondatud kirikust tugevamaks. Just selles kiriku sisemise vabaduse kontekstis oli Tallmeister mõistnud ka enne 1925. a kirikupäeva kehtinud põhikirja sõnastust ehk õpetusaluste paragrahvis sisaldunud viidet protestantlikule vaimule. Ja ehkki Tallmeister väitis enesekindlalt, et paragrahvi kustutamine ei mõjunud tema ja liberaalse voolu tegevust takistavalt, oli kirikupäeva tegevus peapõhjuseks, miks Tallmeister kiriku seesmisele ehk usulisele vabadusele tähelepanu juhtis. Just 1925. a kirikupäeval toimunud sündmused olid ohumärgiks kiriku usulisele vabadusele ja olid seetõttu ajendiks vajadusele kindlustada kogudustele iseseisev registreerimise õigus.¹²¹⁵

Niisiis kui Põld nõudis kiriku õpetuslikul ehk sisemisel alusel moodustamist, siis Tallmeister rõhutas vastupidiselt sellele kiriku välist struktuurset ühendamist. Viimase üheks osaks pidas ta koguduste sisemist usulist vabadust. Sisemise vabaduse kindlustamiseks pidas Tallmeister vajalikuks nõuda ka koguduste iseseisva registreerimise õiguse kehtestamist. Erinevalt Põllust toetas Tallmeister vaimulikele nende soovi korral perekonnaseisuametnike ülesannete andmist.¹²¹⁶

1925. a kirikupäeva järel avaldasid kirikukorraldust puudutavatel teemadel arvamust veel mitu liberaalse voolu esindajat, näiteks dots Tennmann ja õp Järve. Neist viimane kaitses nagu Tallmeistergi kiriku kogoduslikku alust. Peatähelepanu pööras Järve aga vajadusele hoida senist rahvakirikut ja selle põhialuseid, nimetades Põllu vabakiriklikku korraldust seetõttu kiriku lõhkumiseks, millest tuleb hoiduda. Järve jaoks oli see ennekõike rahvuspoliitiline küsimus; nii protestantliku vaimu klausli põhikirjast eemaldamine kui soov asendada rahvakiriku korraldus vabakiriku korraldusega kajastasid tema hinnangul eesmärki taastada enne rahvakirikliku korra kehtestamist valitsenud kirikukorraldus. Niisiis toetus ta oma seisukohtades küll kiriku kogoduslikule alusele, kuid rõhutas selle rahvakiriklikku iseloomu, millest juhindudes oli kirik 1917. a asutatud. Rahvakirikut mõistis Järve nagu Tallmeistergi avara ja eri seisukohti sallivana: „Ei tähenda see midagi, et ühedel radikaalsemad, teistel wanameelsemad weended. Weended, mida kannab Kristuse waim, ei lahuta, waid ühendawad.”¹²¹⁷

¹²¹⁴ *Ibid.*, 103.

¹²¹⁵ PI, nr 8, august 1925, 119. „Wabakiriku” küsimus.

¹²¹⁶ PI, nr 7, juuli 1925, 104. Eesolewa kiriku ja riigi lahutamise puhul. Tallmeister nimetas end seda põhimõtet kaitses Riigikogu saadikuks ehk kodanike huvide eest seisjaks.

¹²¹⁷ PM, nr 164, 21.6.1925, 4. Üldmuljed VI kirikupäewalt. Praost Põld paigutas õp Järve liberaalse voolu esindajate hulka, kelle sooviks olevat kiriklik-konfessionaalset voolu liberaliseerida. Sel põhjusel kaitses Järve ka näiteks usuõpetuse järelevalve usaldamist konsistoriumi ja usuteaduskonna hoolde. Põllu jaoks olid need seisukohad vastuvõetamatud. MK, nr 27, 8.7.1925, 217. Wõitlus Wabakiriku pärast.

Nagu Järve, kaldus ka Tennmann rõhutama senise vaba rahvakiriku korralduse säilitamise vajadust. Kolme liberaalse voolu esindaja seisukohad erinesid vaid rõhuasetuse poolest, teisisõnu erines vaimulike seisukohtade projitseerimine vaba rahvakiriku korraldusele. Tennmann ja Järve hindasid vaba rahvakirikut eri seisukohti sallivana ehk nii, nagu seda olid juba alates kiriku loomisest kirjeldanud uuendusmeelsed vaimulikud. Tallmeister asus – õpetusküsimuste üle toimunud diskussiooni ja kirikupäeva otsuse tõttu õpetusaluste paragrahvi sõnastust muuta – vaba rahvakiriku positiivse kuvandi suhtes aga märksa reserveeritumal seisukohal. Vahetult enne kiriku ja riigi suhteid reguleeriva seaduse arutamist Riigikogus kutsus Tennmann ajalehes Eesti Kirik Riigikogu säilitama kiriku aluse puhul neutraalsust. Tennmanni hinnangul polnud Riigikogul õigust kiriku alust muuta, see oli kiriku siseküsimus, mille kirik oli 1919. a vastuvõetud põhikirjaga kindlaks määranud ja seega küsimuse lahendanud. Sellega kaitses Tennmann ka rahvakiriku senist üldkiriklikku alust.¹²¹⁸

Vaatamata erinevustele kirikukorralduse tõlgendamisel püsisid kolme vaimuliku suhted 1925. a suvel head. Tallmeister ja Järve võtsid osa 1925. a kirikupäeva ajal 17. juunil toimunud PÜ asutamisest, Tallmeister ja Tennmann viibisid augustis üheskoos Stockholmis, et osaleda Rootsi peapiiskop Nathan Söderblomi juhitud oikumeenilise liikumise organisatsiooni Life and Work maailmakonverentsil. Konverentsi järel avaldati ajalehes Protestantline Ilm Tennmanni Stockholmis peetud kõne.¹²¹⁹ Tallmeister sõitis konverentsile küll ajalehe Protestantline Ilm esindajana, kuid registreeris end Tennmanni soovitusel piiskopi esindajana ehk kiriku ametliku delegaadina.¹²²⁰ Etteruttavalt tuleb mainida, et 1925. a septembris ja oktoobris hakkasid nende kolme vaimuliku omavahelised suhted kirikukorralduslike küsimuste ja muude erimeelsuste tõttu halvenema.

¹²¹⁸ EK, nr 39. 1.10.1925, 306–307. Wastuküsimused kiriku aluse kohta.

¹²¹⁹ Tallmeister kirjeldas Stockholmis ning teel sinna peetud vestlusi, sh Marburgi ülikooli kirikuloo professori Heinrich Hermelinki ja Berni ülikooli praktilise usuteaduse professor Moritz Lauterburgiga. Vestlustes esitatud seisukohad kinnitasid Tallmeisteri hinnangul tema enda omi. Näiteks iseloomustas Lauterburg Karl Barthi ja dialektilist teoloogiat kui liiga radikaalset, mis eirab Jeesuse ajaloolisust ja näeb Jeesuses sarnaselt transendentse Jumalaga „peaasjalikult ajaloo üleulatuvat jeesuseadet, mille kõrval tema ajalooline kehastus ja kuju täiesti ükskõikne on”. Tallmeisteri hinnangul liikus usuteaduslik maailm aga suunas, mida iseloomustas senise liberaalse ehk kriitilise usuteaduse hindamine ja kasutamine ning sellelt aluselt ajaloolise kõrval ka usulise külje senisest põhjalikum käsitlemine, tuues näiteks Rudolf Bultmanni ja tema vormikriitika. Viimasest oli kõnelenud ka Bultmanniga samas ülikoolis töötanud prof Hermelink.

¹²²⁰ PI, nr 9, september 1925, 143. Tegelikult ristiusu ilmakonverents Stockholmis; EELKKA, Theodor Tallmeisteri isikutoimik, 1.10.1925, 7.10.1925; VM, nr 228, 2.10.1925, 6. Eesti kirikumehed Stockholmis konverentsil. Viimane asjaolu põhjustas 1925. a septembris-oktoobris kirikuvalitsuse ja õp Tallmeisteri vahel teravaid lahkemisi. Konsistoorium pidas vajalikuks ajakirjanduses toonitada, et Tallmeister polnud konverentsil kiriku ametliku esindajana. Et Tallmeister vastas konsistooriumi arupärimisele talle omases otsekoheses toonis, tegi kirikuvalitsus 7.10.1925 talle ebasünda käitumise pärast märkuse. Küsimuse sel moel esilekerkimine on ilmekaks märgiks kirikus valitsenud pingetest.

3.1.1.3. Kiriku keskvalitsuse ja kiriklik-konfessionaalse voolu esindajate tegevus kiriku ühtsuse ja vaba rahvakiriku korralduse säilitamiseks

Kiriklik-konfessionaalse voolu esindajad asusid pärast 1925. a kirikupäeva puhkenud kirikukorralduslikus väitluses kaitsma senist vaba rahvakiriku korraldust, mille järgi registreeriti kirik üldkirikuna ja koguduste võimalik juriidilise isiku staatus lähtus kiriku keskvalitsusest. Kristlikku Rahvaerakonda kuuluv Riigikogu liige Heinrich Anniko oli 1925. a kirikupäeval koguduste esindajaid kutsunud seaduseelnõu menetlemisest osa võtma ning esitama seaduseelnõu kohta ettepanekuid.¹²²¹ Sama seisukohta kordas 10. septembril 1925. a ajalehe Eesti Kirik veergudel haridusminister ja kirikuvalitsuse liige Rahamägi. Kui Põld oli soovitanud selles küsimuses hoiduda koguduste ja erakondade sidemete loomisest ning esitama vastavad ettepanekud Riigikogu juhatusele, kutsusid Anniko ja Rahamägi üles koguduste esindajaid pöörduma just Kristliku Rahvaerakonna Riigikogu rühma poole.¹²²²

10. septembril 1925. a käsitleti kiriku ja riigi lahutamise küsimust kirikuvalitsuse istungil. Rahamägi pidas tõenäoliseks, et juhul kui seaduseelnõu võetakse juba oktoobris Riigikogu päevakorda ja koguduste esindajad pole oma seisukohti Riigikogule selleks ajaks esitanud, saavutab koguduste iseseisva registreerimise õigus Riigikogus piisava toetuse ja vastav põhimõtte seadustatakse. Et koguduste esindajate seisukohad pole Rahamäe väitel kõik sugugi üldkiriklikku põhimõtet toetavad, pidas ta vajalikuks saata kogudustesse konsistooriumi kui üldkiriku täidesaatva organi seisukohti väljendav üleskutse, et rõhutada ühtehoidmise vajalikkust.

Rahamäe ettepanekut toetasid ka assessorid Soosaar ja Sommer ning viimasena sõna võtnud piiskop Kukk. Soosaar väitis otsesõnu, et koguduste iseseisvana registreerimise õiguse seadustamine tähendab kiriku lagunemist. Sommeri sõnul oodati konsistooriumi seisukohti ka liberaalse teoloogia ja selles vaimus õpetavate vaimulike kohta. Sellega seoses tuleb mainida, et samal koosolekul oli päevakorras Tallmeistri personaalküsimus. Rahamägi luges ette lõike Protestantlisest Ilmast, mis tema hinnangul ametivendi ja konsistooriumi solvavat. Konsistoorium otsustas, et piiskop kutsub Tallmeistri sel põhjusel vestlusele.¹²²³

¹²²¹ MK, nr 25, 24.06.1925, lk 203. Kirikupäeval. Haava 2007, 57.

¹²²² EK, nr 36, 10.9.1925, 283. Missugune alus kirikule anda? Põld mainib mitmel juhul, et konsistooriumi ja ajalehe Eesti Kiriku seisukohta tuleb ühtlasi pidada Kristliku Rahvaerakonna omaks, oponentides sellega Aunveri väitele, et üldkiriklikku põhimõtet toetab koguduste esindajate enamus: „Et seni suurem osa kiriku tegelasi kristliku rahvaerakonna poolehoidjad on olnud ja selle erakonna kaudu kirik ja kogudused oma asju riigikogu ja valitsuse ees on harjunud ajama, „Eesti Kirik“ kui konsistooriumi häälekandja ka seda teed alati soovitab, siis on J. Aunver weendumuses, et suurem osa kogudus tema esitatud seisukohta jagab ning ainult sakslased ja iseenesest mõista, siis ka need eestlased, keda nende usu-seisukoha pärast sealpoolt saksameelsetes ja baltlasteks tembeldatakse, üksiku koguduse enesemääramise õigust kaitsesid.”

¹²²³ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 10.9.1925. 1926. a kirikupäeval esitatud konsistooriumi aruandes mainitakse, et piiskop Kukk oli õp Tallmeistriga vestelnud, „ette pannes temale oma teguviisi kaalumisele võtta”, kuid läbirääkimised ei andnud soovitud tulemust. Teisisõnu jäi Tallmeister oma senistele teoloogilistele ja kirikukorralduslikele seisukohtadele kindlaks. EELKKA, Evangeeliumi Luteri usu

Konsistoorium kogunes taas 17. septembril, et lähemalt arutada kirikuvalitsuse üleskutset, leppimaks kokku selle põhialustes ja sõnastuses. Üleskutse moodustas vaid ühe osa konsistooriumi 1925. a septembris algatatud tegevusest, mida võib kokkuvõtvalt ja õigustatult nimetada avalikuks kampaaniaks, et kaitsta senist üldkiriklikku korda. Seni olid kiriklik-konfessionaalse voolu esindajate ja kiriku keskvalitsuse seisukohad avaldunud peamiselt ajalehe Eesti Kirik veergudel, kus 1925. a suvel leidis käsitlusi nii vaba rahvakiriku kontseptsiooni kaitseks kui ka kriitikat Põllu ja Tallmeistri aadressil.¹²²⁴

1925. a septembris asus kiriku keskvalitsus suhtlema Eesti ajakirjandusega. Konsistooriumi sammud asetisid konteksti, mida iseloomustas juba 1925. a juulis-augustis ilmnenu Eesti ajakirjanduse süvenev huvi kirikus toimuva vastu. Kõige aktiivsemalt kajastasid küsimust ajalehed Vaba Maa ja Postimees, mis esindasid teatavasti ka Riigikogus esindatud vastavate erakondade seisukohti. Väärib mainimist, et ajalehe Vaba Maa vastutav toimetaja Jaan Tomp valiti 17. juunil 1925. a toimunud PÜ asutamiskoosolekul ühingu abiesimeheks.¹²²⁵ See kajastus ka Vaba Maa veergudel ilmunud artiklites, mis toetasid liberaalset voolu ja üksikkoguduse iseiseisvat registreerimist.

Lisaks konsistooriumi koostatud deklaratsioonile kutsus piiskop Kukk jutuaajamisele suuremate ajakirjandusväljaannete esindajad, et selgitada kiriku ja selle keskvalitsuse seisukohti kiriku ja riigi lahutamise küsimuses. Piiskop nimetas üksikkoguduslikku kiriku registreerimist kiriku lõhkumiseks, seni tehtud töö eiramiseks, mida toetavad teiste seas vaimulikud, keda konsistoorium on distsiplinaarkorras karistanud ja kes soovivad teostada oma isiklike ambitsioone. Ka Rahamäe eespool kirjeldatud üleskutses kogudustele nimetas autor kiriku keskvalitsusega tülis olevaid vaimulikke, rõhutades vajadust hinnata terve koguduse arvamust ning mitte toetuda koguduse vaimuliku ja nõukogu seisukohtadele.¹²²⁶ Nii pole üllatav, et 17. septembril 1925. a toimunud konsistooriumi istungil Kuke, Rahamäe ja Sommeri esitatud konsistooriumi üleskutse juhtmõtete ettelugemise järel toimunud arvamustevahetuses kerkis ka küsimus Põllu ja Tallmeistri tegevusest ning nende suhtes seisukoha kujundamisest. Ilmalikud assessorid Soosaar ja Nirk soovitasid vaimulike assessorite juhtmõtetes sisaldunud viited Põllule ja Tallmeistrile kui kiriku lõhkujatele konsistooriumi üleskutses välja jätta, nii Kukk, Rahamägi kui ka Sommer pidasid vajalikuks toonitada kiriku lähiajalugu ja puudutada üleskutses ka õpetuslikke küsimusi, mis tähendas paratamatult senise kirikupoliitilise võitluse esiletoomist. Sommer pani ette Tallmeistri ja Põllu puhul „tegutseda”, mispeale Rahamägi teatas, et Tallmeistri suhtes olevat raske midagi ette võtta. Sommer vastas kuulujuttudele toetudes, et Tallmeister kalduvat agendast kõrvale, ja selle peale tegi konsistoorium Sommerile

kiriku VII Kirikupäeva protokoll Tartus, 3., 4. ja 5. märtsil 1926, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Konsistooriumi aruanne 1925. aasta kohta, 3.

¹²²⁴ EK, nr 28, 16.7.1925, 218–219, „Wabakiriku” küsimusest; EK, nr 30.7.1925, 235–236. Kirikupäewa järellained; EK, nr 33, 20.8.1925, 258–259. Praost Põllu „wabakirik”; EK, nr 34, 27.8.1925, 269–270. Kas rahwakirik wõi wabakirik?; EK, nr 37, 17.9.1925, 290–292. Kas „wabakirik” wõi „waba rahwakirik”?

¹²²⁵ PI, nr 7, juuli 1925, 108. Protest-ühingu awamine.

¹²²⁶ PM, nr 260, 26.9.1925, 2. Piiskop Kukk kiriku päewaküsimustest; VM, nr 223, 26.9.1925, 5. Riigi ja kiriku lahutamine; EK, nr 36, 10.9.1925, 282. Missugune alus kirikule anda?

ülesandeks koguda Tallmeistri usuliste seisukohtade ja võimaliku õpetusliku kõrvalkaldumise kohta materjali. Niisiis algatati lisaks 1923. a Kuljuse suhtes alustatud uurimisele 1925. a septembris protsess ka Tallmeistri õpetuslike seisukohtade selgitamiseks ja võimaliku õpetusest ning ametitalituskorrast kõrvalekaldumise tuvastamiseks. Samal ajal võeti taas päevakorda Kuljuse küsimus. Tallmeistri seisukohtade kõrval arvustati konsistooriumi istungil ka Põllu tegevust. Nimelt põhjustas tema tegevus Rahamäe sõnul vennastekoguduste ja üldkiriku vahelisi pingeid. Rahamägi oli vestelnud vennastekoguduse esindaja Jüri Leidtorffiga (Leidtorfiga), kes pidas Põllu tegevust segadust tekitavaks, väites, et vendade enamus soovib kirikuga ühendusse jääda ja üldkiriklikku alust säilitada.¹²²⁷

8. oktoobril 1925. a ilmus ajalehes Eesti Kirik konsistooriumi pöördumine. Vaatamata asjaolule, et kiriku ja riigi suhteid reguleeriv seaduseelnõu oli 5. oktoobril Riigikogus tõstatatud, otsustas konsistoorium 6. oktoobril toimunud istungil piiskop Kuke koostatud ja konsistooriumi heakskiidu pälvinud üleskutse koguduste esindajatele võimalikult kiiresti siiski edastada. Assessor Soosaar oli kirikuvalitsuse istungil kõnelenud ka võimalusest kutsuda vajadusel kokku kirikupäev, kuid see ettepanek ei leidnud positiivset vastukaja.¹²²⁸ Kirikuvalitsus kutsus koguduste esindajaid üles kaitsma senist kiriklikku korda ja saatma konsistooriumi kaudu Riigikogule märgukirju, et kirjeldada koguduste liikmeskonnas valitsevaid hoiakuid. Üleskutses rõhutati, et üldkiriklik põhimõte ei tähenda kogudustelt nende õiguste võtmist, vaid senise vaba rahvakiriku korra säilitamist.¹²²⁹ 1925. a oktoobri jooksul edastas konsistoorium kolmel korral Riigikogu juhatusel ühtekokku 35 koguduse ja Tartu ning Lääne-Harju praostkonna koguduste otsused kiriku ja riigi suhteid reguleeriva seaduse kohta. Neist Tallinna Pühavaimu ja Risti koguduse otsused toetasid üksikkoguduste õigust end iseseisvana registreerida, ülejäänud aga üldkiriklikku printsiipi.¹²³⁰

3.1.1.3.1. Eesti Rahvakiriku Liidu asutamine

3. septembril 1925. a tuli Tartus Peetri koguduse kantselei ruumides kokku Tartu maakonna praostkonna nõukogu. Esimest korda peetud koosolekut juhtis Tartu praost ja Peetri koguduse esimese pihtkonna õp Gustav Rutopõld. Koosolekul avaldati lootust, et kiriku ja riigi suhteid reguleeriva seaduseelnõu menetlemine Riigikogus viibib ning seda asub arutama alles järgmine koosseis, mis oleks andnud kiriku esindajatele võimaluse valijate seas teha Riigikogu valimiste eel selgitustööd. Teisisõnu väljendati koosolekul kartust, et Riigikogu praegune koosseis võib toetada üksikkoguduse õigust end iseseisvana registreerida. Praostkonna nõukogu enamus kaitses kiriku registreerimise üldkiriklikku printsiipi ja otsustas saata sellekohase märgukirja konsistooriumi kaudu Riigikogule. Ühtlasi tunnistati tarvilikuks senise vaba rahvakiriku korra kaitseks asutada ühendus Eesti Rahvakiriku Liit, mille

¹²²⁷ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 17.9.1925.

¹²²⁸ *Ibid.*, 6.10.1925.

¹²²⁹ EK, nr 40, 8.10.1925, 320. Kiriku elu.

¹²³⁰ EELKKA, Kirjavahetus kiriku riigist lahutamise ja koguduste registreerimise küsimuses 1925–1934, 8.10.1925, 22.10.1925, 27.10.1925; EK, nr 43, 29.10.1925, 339. Kogudused pooldavad peaaegu ühel häälel üldkirikut; Rahamägi 1926, 43.

liikmeks võisid koosolekul kokkulepitud liidu põhialuste kohaselt astuda esindajate kaudu nii kogudused kui ka üksikisikud, kes soovivad hea seista kiriku ja rahva vastastikuse lähendamise eest.¹²³¹

Alalhoidliku voolu esindaja praost Põld avaldas Rahvakiriku Liidu moodustamise teadaannet kirjeldades imestust, et kiriku keskvalitsus ja Tallinnas elavad kiriklik-konfessionaalse voolu esindajad, kellega Põld oli 4. septembril 1925. a kohtunud, ei teadnud liidu moodustamisest midagi. Arvestades asjaolu, et liit asutati Tartu praostkonnas, mille mitmete koguduste vaimulikke nimetas Põld õigustatult liberaalse voolu esindajateks – Tartu praostkonnas pidasid vaimulikuametit teiste seas Tennmann, Järve ja Kerem –, pidas ta tõenäoliseks, et uus liit langes PÜ mõju alla ja sulandus sellega ühte.¹²³²

Liberaalse voolu esindaja Tallmeister nimetas 1925. a novembris liidu asutajateks Postimehe ümber koondunud Rahvaerakonna poliitika toetajaid ning hindas liidu väljavaateid kasinaks, nagu Põldki, sest see polnud loodud mitte liidu põhikirjalistest eesmärkidest lähtudes, vaid Tallmeisteri sõnul selleks, et „jāme ots nende käes oleks”. Kui liidu asutamine poleks olnud seotud kirikupoliitiliste kaalutlustega, oleksid liiduga seotud vaimulikud Tallmeisteri hinnangul leidnud rakendust kas PÜs või KKIESis. Rahvakiriku liidu eestvedajana mainis Tallmeister senist võitluskaaslast Järvet.¹²³³ 20. oktoobril 1925. a Tartu-Võru Rahukogule esitatud liidu registreerimise avaldus kannab lisaks Rutopõllu ja ajakirjanik Johannes Viigi allkirjale tõepoolest ka Järve allkirja.¹²³⁴ Rahamägi nimetas liidu asutamise eestvedajatenä Tennmanni ja Rutopõldu.¹²³⁵

Liidu eesmärgiks oli „ristiusu waimu ja ilmawaadet Eesti rahwa keskel laiali laotada ja süwendada”, selle teostamiseks pidid liidu liikmed organiseerima kõnekoosolekuid, loenguid ja jumalateenistusi. Välja kavatseti hakata andma ka liidu häälekandjat ja muud trükisõna ning asutada raamatukogusid ja võimaluse korral ka koole. Ühingu liikmeks oli õigus astuda kõikidel luteri kiriku liikmetel.¹²³⁶

3.1.1.3.2. Õpetaja Voldemar Kuljuse ajutine ametist tagandamine

1925. a kirikupäeva eel katkestatud õp Kuljuse õpetuslike vaadete uurimine jätkus taas 24. septembril 1925. aastal toimunud konsistooriumi istungil. Tallmeister oli 1925. a augustis kirjast Adolf von Harnackile öelnud, et õpetusaluste paragrahvi muutmise järel on kirikus saanud kuuldavaks ka hääled, mis nõuvad „ketserite” karistamist.¹²³⁷ Ehkki Kuljuse protsessi jätkamine oli vormiliselt põhjendatud – see oli 1925. a kevadel ajutiselt peatatud, kuid mitte lõpetatud –, avaldas 1925. a juunis õpetusküsimustes langetatud otsus kirikus toimuva, sh ka Kuljuse tegevuse hindamise suhtes kahtlemata mõju. Muutused kajastusid ka konsistooriumi käitumises. Kuljuse küsimuses langetatud otsus kujunes ühtlasi põhiteguriks, mis mõjutas

¹²³¹ PM, nr 238, 4.9.1925, 3. Kiriku ja riigi küsimused Tartu praostkonnas.

¹²³² MK, nr 37, 16.9.1925, 296. Võitlus wabakiriku pärast.

¹²³³ PI, nr 11, november 1925, 174–175. „Isiklikud motiivid”.

¹²³⁴ ERA, f 14, n 11, s 1324, l 1.

¹²³⁵ Rahamägi 1926, 49.

¹²³⁶ PM, nr 295, 31.10.1925, 7. Ewangeelne Ühing „Rahwakiriku liit”.

¹²³⁷ SBPKH, Nachlass Adolf von Harnack, K.43: Tallmeister, Theodor, 3.8.1925.

1925. a oktoobris alanud kiriku ja riigi vahelisi suhteid reguleeriva seaduse menetlemist Riigikogus ning kirikukorralduse üle toimunud arutelu.

24. septembril 1925. a toimunud konsistooriumi istungil Kuljuse küsimuses sõna võtnud Rahamägi polnud nõus Kuljuse õpetuslikku kõrvalekaldumist lõplikult kinnitama, nagu ka 1925. a kevadel esitatud kirjaliku arvamuse avalduses, sest tõendav materjal oli tema hinnangul puudulik. Assessorid Soosaar ja Amberg soovisid nõudsid Kuljuse suhtes algatatud uurimise võimalikult kiiret lõpuleviimist, mistõttu otsustati küsimus võtta juba järgmise, 29. septembril toimuva istungi päevakorda. Sommeri ettepanekul paluti konsistooriumi istungile ka Kuljus, et talle küsimuse lõpliku otsustamise eel sõna anda.¹²³⁸ Piiskop Kukk suguluse tõttu Kuljusega küsimuse arutamisel ei osalenud.

Konsistooriumi 1925. a 29. septembri istungi päevakorras olid kahe liberaalse voolu vaimuliku – Kuljuse ja Tallmeistri personaalküsimused. Et Tallmeistri puhul lükkus küsimuse arutamine pärast lühikest diskussiooni edasi, tuleb keskenduda ennekõike Kuljuse tegevuse ja vaadete üle toimunud arutelule ning konsistooriumi otsustele. Rahamäel ja Sommeril oli kahju, et Kuljus polnud pidanud vajalikuks istungile ilmuda, mis raskendas tema usuliste vaadete selgitamist. Kuljus oli 26. septembril konsistooriumisse saatnud lühikese teate, paludes end õigeks mõista.¹²³⁹

Nii Rahamägi kui ka Sommer olid seisukohal, et uurimiskomisjonile esitatud vastuste põhjal on küll õigustatud oletus, et Kuljuse vaated pole kiriku õpetusliku alusega täielikult kooskõlas, kuid lõplikult polnud seda võimalik kinnitada. Rahamäge häiris hoopis enam Kuljuse lugupidamatu väljendusviis, mis oli avaldunud uurimiskomisjoni liikmetega suheldes. Samas oli Rahamägi kirikuvalitsuse liikmetest peamine Kuljuse kaitsja, nimetades teda nooreks ja arenevaks vaimulikuks, kellega tuleb „hingekarjaliselt talitada”. Viimast polnud konsistoorium Rahamäe hinnangul aga teinud. Talle sekundeeris Nirk, kes oli vastu Sommeri seisukohale, et Kuljuse jutlused on pärvinud põhiliselt negatiivset vastukaja. Nirk kõneles nendest, kes Kuljust hindavad. Ta ei pooldanud Kuljuse suhtes kiire otsuse langetamist.

Arutelu käigus eristusid 1925. a kirikupäeval valitud assessorite Ambergi ja Sommeri seisukohad, kes nõudsid senisest otsustavamast tegutsemisest ja imestasid, miks polnud konsistoorium Kuljuse, aga ka Tallmeistri tegevuse suhtes juba varem midagi ette võetud. Senisest kindlakäelisemast tegutsemisest nõudis ka Soosaar. Küsimus puudutas niisiis konsistooriumi autoriteeti, mis asetis 1925. a suveks pingestunud voolude esindajate vaheliste suhete konteksti.

Rahamägi, kes tundis end teiste assessorite etteheitest puudutatuna, vastas, et konsistoorium pole sihilikult küsimuse lahendamise viivitanud ja et tema südame-tunnistus ei lubanud paari seisukoha põhjal Kuljuse suhtes sedavõrd põhimõttelisi otsuseid langetada. Rahamägi ei vaadanud oma sõnul küsimust nii kitsarinnaliselt ja toonitas, et protestantlik kirik mahutab enesesse palju. Rahamägi oli ühtlasi ainus, kes tõstatas küsimuse konsistooriumi otsuse võimalikest tagajärgedest. Soosaar tegi seepeale ettepaneku Kuljus VELKS § 491 p 3-le toetudes ametist kuni uurimise lõpetamiseni ajutiselt kõrvaldada, ning §-dele 484 ja 497 toetudes „asjale ex officio

¹²³⁸ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 24.9.1925.

¹²³⁹ EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 26.9.1925.

käik anda kõige laiemas ulatuses”.¹²⁴⁰ Rahamägi soovis tasakaalukamat lahendust: karistada Kuljust noomitusega ja määrata ametisse komisjon, mis oleks Kuljuse vaateid lähemalt uurinud. Ajal, mil komisjon töötab, pole Kuljusel lubatud väljaspool Iisaku kogudust tegutseda. Sommer pidas noomitust liiga kergeks karistuseks. Konsistoorium otsustas Rahamäe ettepaneku vastu võtta ja toetudes kirikuseaduse §-le 483, karistada Kuljust distsiplinaarkorras valju noomitusega. Rahamäe teine ettepanek kitsendas Soosaare väitel aga Kuljuse kodanikuõigusi, mistõttu otsustati vastu võtta Soosaare ettepanek Kuljus ajutiselt ametist eemaldada ning jätkata tema usuliste vaadete täpsemat väljaselgitamist. Selleks nimetati istungil ametisse komisjon, kuhu kuulusid Sommer ja Nirk ning Narva Alutaguse praost Jalajas. Komisjonile anti voli viia Iisaku koguduses vajadusel läbi visitatsioon. Kuljusele tehti ülesandeks anda koguduse asjaajamine ja arhiiv üle Jalajasele.¹²⁴¹

Reaktsioon Kuljuse kohta langetatud otsusele oli tormiline. Ajakirjandus asus ühemõtteliselt Kuljust toetama. Nii Päevalehe, Vaba Maa kui vähemal määral ka Postimehe¹²⁴² veergudel avaldati imestust põhjuste üle, miks konsistoorium oli otsustanud noore vaimuliku ametist tagandada, nimetades seda otsust kas sisutühjaks või võimu näitamiseks ja sellega liialdamiseks. Seejuures rõhutati, et otsuse olid langetanud kaks juristi, üks insener ja vaid kaks vaimulikku, püüdes sellega juhtida tähelepanu konsistooriumi võimalikule ebapädevusele usuliste seisukohtade üle otsustamisel. Konsistooriumi kohta tehtud kriitika kõrval toonitati Kuljuse töö positiivseid tulemusi: tema ametisse astumise järel oli Iisaku koguduse tegevus märgatavalt elavnenud ja koguduseliikmete arv kasvanud. Kuljus tituleeriti kiriku esimeseks ketseriks.¹²⁴³

Konsistoorium avaldas kriitikutele vastuseks lühikese selgituse Päevalehes, viidates kehtivale VELKSile ja asjaolule, et Kuljuse tegevust oli uurinud mitmest vaimulikust koosnenud komisjon, mille materjalidele konsistoorium oli otsuse langetamisel toetunud.¹²⁴⁴ 1926. a erakorralisel kirikupäeval esitatud aruandes nimetasid konsistooriumi esindajad ajakirjanduse reaktsiooni mässule õhutavaks.¹²⁴⁵ Tallmeister asus Protestantlase Ilma veergudel samuti Kuljust kaitsma, arvustades nii

¹²⁴⁰ PM, nr 265, 1.10.1925, 1. Kirikuõpetaja ajutiselt ametist eemale. Neist esimene paragrahv käsitles ametist vabastamist, teine aga jumalateenistuskorras kõrvalekaldumist.

¹²⁴¹ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 29.9.1925; Kitsnik 2003, 59; Saard 2008, 148–149. Tegemist polnud mitte senise komisjoni täiendamise, nagu väidab Saard, vaid uue komisjoniga.

¹²⁴² Postimehe veergudel tekkis Kuljuse tegevuse motiive arvustanud Anton Jürgensteini artikli tõttu siiski ka põgus kokkupõrge, mille tegelikud põhjused peitusid kiriku registreerimise küsimuses ilmnenuid eri seisukohtades. VM, nr 241, 17.10.1925, 5. A. Jürgenstein ja õp. Kuljus. Seletus isiklikkudes asjades; PM, nr 283, 19.10.1925, 2. Õpetaja Woldemar Kuljus'e isiklik asjade õiendus.

¹²⁴³ VM, nr 227, 1.10.1925, 4. Iisaku kirikuõpetaja Kuljus ketser?; PM, nr 269, 5.10.1925, 2. Milleks seda tarvis oli?; Virulane, nr 41, 3.10.1925, 4. Esimene ketseri ohver; PL, nr 270, 6.10.1925, 2. Konsistooriumi kohus õpetaja Kuljuse üle ja uus kirikuseadus.

¹²⁴⁴ PL, nr 272, 8.10.1925, 3. Konsistooriumi seletus õpetaja Kuljuse asjas.

¹²⁴⁵ EELKKA, Evangeeliumi Luteri usu kiriku VII Kirikupäeva protokoll Tartus 3., 4. ja 5. märtsil 1926. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Konsistooriumi aruanne 1925. aasta kohta, 4.

konsistooriumi otsuse seaduslikkust, protsessi läbiviimist kui ka otsuse põhjuseid ja tagamaid.¹²⁴⁶

Põld nimetas Kuljuse ajutise ametist tagandamise otsuse põhjustest kõneldes peamise mõjutegurina konsistooriumi soovi võita alalhoidliku tiiva esindajate poolehoidu. Põld pidas selliseid taotlusi asjatuks, see oli tema sõnul „niisama hiljaks jäänud, nagu protestantismi väljahäätamine kirikupäeval.”¹²⁴⁷ 21. oktoobril 1925. a ehk ajal, mil Riigikogus toimus UNLS lugemine, hindas Põld konsistooriumi otsust Kuljus ajutiselt ametist tagandada ajastuse poolest äärmiselt sobivaks.¹²⁴⁸ Põllu seisukohta ei jaganud sugugi kõik alalhoidlikud vaimulikud. Näiteks teatas 17. oktoobril 1925. a õp Bäuerle kirjas Põllule, et mitmed Saaremaa praostkonna vaimulikud, näiteks Luberg ja Mähle olid enne Kuljuse protsessi toetanud vabakiriku korraldust, kuid otsustasid konsistooriumi langetatud otsuse järel jääda üldkirikusse.¹²⁴⁹ Et 1925. a suvel oli ajakirjanduses toimunud vaidlus kiriku registreerimise üldkirikliku ja kogudusliku aluse üle, juhiti Kuljuse suhtes langetatud otsuse tagajärgedele viidates 1925. a oktoobri esimestel päevadel õigustatult tähelepanu ka peatselt algavale kiriku ja riigi suhteid reguleeriva seaduse menetlemisele Riigikogus.

29. septembril 1925. a toimunud konsistooriumi istungil oli Rahamägi küsinud, mida kavatseb konsistoorium ette võtta juhul, kui Iisaku kogudus otsustab oma õpetajaga solidaarseks jääda ja konsistooriumi otsuse tähelepanuta jätta. Talle vastanud Soosaare sõnul tuli sel juhul kogudusega suhtlemine katkestada ja kutsuda kokku erakorraline kirikupäev. Assessorite tegevuses kajastus tegelikult teadmatus ja nõutus, kuidas sündmusi ohjata. Nagu märgiti Päevalehes, võis kogudus konsistooriumi otsust ignoreerida, nagu Tallmeister oli eiranud kirikupäeva otsust Protestantlike Ilma kohta.¹²⁵⁰ Juba 3. oktoobril juhitigi ajalehe Vaba Maa veergudel tähelepanu Iisaku koguduse liikmete otsusele jääda oma õpetajaga solidaarseks, avaldada konsistooriumi otsuse kohta protesti ja asuda uurimiskomisjoni moodustamise ning tegevuse suhtes eitavale seisukohale.¹²⁵¹ Iisaku koguduse täiskogu tuli kokku 18. oktoobril 1925. a. Koosolekust võttis osa üle 600 koguduseliikme. Kuljus kinnitas koosoleku algul, et kavatseb oma seisukohtadele truuks jääda, ja lahkus seejärel koosolekult. Täiskogu otsustas avaldada Kuljusele täit usaldust ja protesteerida konsistooriumi otsuse vastu, iseloomustades seda kui koguduse õigusi jalge alla trampivat teguviisi. Seejuures rõhutati, et Kuljus pole koguduses õpetanud midagi jumalavastast.¹²⁵² 18. oktoobril toimunud koosoleku järel peatas kogudus maksude tasumise kiriku keskkassale. Enne Iisaku koguduse täiskogu oli kogunenud Tudulinna abikoguduse nõukogu – Kuljus teenis ka Tudulinna –, avaldades Kuljuse suhtes samuti täielikku usaldust. Ka Tudulinna abikogudus peatas üldkiriklike

¹²⁴⁶ PI, nr 10, oktoober 1925, 146–147. Esimese ketseriprotsessi puhul Eestis.

¹²⁴⁷ MK, nr 41, 14.10.1925, 328. Uue kirikukorralduse asjus; MK, nr 43, 28.3.1925, 343. Wõitlus puhta lutherluse pärast.

¹²⁴⁸ MK, nr 42, 21.10.1925, 334. Uue kirikukorralduse asjus; Pesonen 2004, 271.

¹²⁴⁹ EELKKA, Eesti Misjoni Selts. Eesti Misjoni Seltsi äraritusakonna kirjavahetust 1920–1929, 17.10.1925.

¹²⁵⁰ PL, nr 270, 6.10.1925, 2. Konsistooriumi kohus õpetaja Kuljuse üle ja uus kirikuseadus.

¹²⁵¹ VM, nr 229, 3.10.1925, 4. Rewolutsioon kirikus. Iisaku kogudus lahkulöömas.

¹²⁵² EELKKA, Iisaku koguduse kirikust /liidust/ väljaheitmise asjas, 18.10.1925.

maksude tasumise.¹²⁵³ Iisaku koguduse täiskogu otsuse tõttu teatas praost Jalajas 23. oktoobril 1925. a, et arvestades kujunenud olukorda, on koguduse arhiivi ja Kuljuse ülesannete ülevõtmine võimatu, ning ehkki konsistoorium vastas talle nõudmiselega arhiiv ja asjaajamine Kuljuselt sellele vaatamata viivitamatult üle võtta, jätkas Kuljus 1925. a sügisel tööd Iisaku koguduse vaimulikuna.

Peale koguduste selgesõnalise toetuse laekusid konsistooriumisse mitmed kirikuvalitsuse otsust arvustavad protestikirjad, milles avaldati Kuljusele toetust. 2. oktoobril 1925. a on konsistooriumisse saadetud 31 allkirja kandev protestiavaldus Tartust, 7. oktoobril laekus kirikuvalitsusse Kuljuse endiste õpilaste ja toetajate kiri, milles paluti konsistooriumi otsus tühistada.¹²⁵⁴

22. novembril 1925. a kaebas Kuljus konsistooriumi otsuse edasi, seda asus vastavalt kehtivale seadusele arutama siseministeeriumi juures asuv usuasjade kolleegium.¹²⁵⁵

3.1.1.4. Diskussioon Riigikogus ja seaduse vastuvõtmine

5. oktoobril 1925. a alanud Riigikogu 9. istungjärgu avapäeval lisati Tallmeistri ettepanekul koosoleku päevakorda „Usutunnistusliikude ühingute ja nende liitude seadus”. Viidates Kuljuse suhtes langetatud otsusele, teatas Tallmeister, et põhjendusi seaduseelnõu lisamiseks pole vaja kaugelt otsida: „Riigikogu liikmetel on teada, et möödunud nädalal meie kirikuelus midagi sündinud on, mis kahtlemata suuri kokkupõrkeid ja teravusi, vististi isegi kohtuprotsesse üksikute kirikute ja üldkiriku vahel välja kutsub.” Ehkki Kristlikku Rahvaerakonda kuuluv Heinrich Bauer leidis, et seaduseelnõu menetlemisega ei tohiks kiirustada ja Põllumeestekogude esindaja Konstantin Päts lausus repliigi korras, et „Iisaku kogudus võib üks päev oodata!”, võeti eelnõu kahekordse hääletuse järel päevakorda.¹²⁵⁶ Eelnõu päevakorda lisamisel ilmnis veenvalt, et Kuljuse ajutiselt ametist tagandamise otsus kujundas lisaks kiriku õpetusaluste muutmisele tausta, millele seaduse menetlemine Riigikogus paigutus. Mainitud kaks teemat kajastusid peaaegu igas seaduseelnõu esimese lugemise käigus Riigikogu saalis kõlanud sõnavõtus. Nagu mainis esimese lugemise lõppedes eelnõu aruandja, Eesti Tööerakonna esindaja Mihkel Juhkam, oli eelnõu lugemine kulgenud küll rohkete kõnede ja vaidluste saatel, kuid samas ei keskendunud arutelu eelnõu arvustamisele ega parandamisele.¹²⁵⁷ Diskussioon oli pigem kirikupoliitilist ja isiklikku laadi. Ehkki seadus reguleeris kõikide Eesti usuühingute ja nende liitude tegevust, puudutas põhiosa sõnavõttudest luteri kirikus kujunenud vastasseisu. Mitmes

¹²⁵³ EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 5.10.1925; VM, nr 235, 10.10.1925, 5. Tudulinna õp. W. Kuljuse loos; PI, nr 11, november 1925, 173. Tudulinna täiskogu koosolek.

¹²⁵⁴ Saard 2008, 149.

¹²⁵⁵ EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 22.10.1925.

¹²⁵⁶ *II Riigikogu. IX istungjärg, protokollid nr. nr. 253–302*. Tallinn: Riigi Trükikoda, 1925. Protokoll nr 253 (1), vrg 2–3.

¹²⁵⁷ *Ibid.*, protokoll nr 256 (4), vrg 189.

sõnavõttus mainiti, et parlament on seaduse arutamisel võtnud üle kirikupäeva ülesanded.¹²⁵⁸

Arutelu, mis näitas põhimõttelisi ja isiklikku laadi lahkuminekuid, puudutas enne kõike seaduseelnõu § 24 ja 25, milles sätestati, et usuühingute ehk koguduste liidu põhikirja koos liitu kuuluvate usuühingute ehk koguduste põhikirjadega esitab sise-ministeeriumile registreerimiseks liidu keskjuhatuse. Kui keskjuhatuse mõne usuühingu põhikirja mingil põhjusel ministeeriumile registreerimiseks ei esita, on ka usuühingu esindajatel õigus ettenähtud tähtaja möödudes kuu aja jooksul selles küsimuses ministeeriumi poole pöörduda. Eelnõu § 25 puudutas usuühingute ja nende liitude vara küsimusi. Usuühingute ja nende liitude omanduses olev senine vara jäi ka edaspidi endisele omanikule ehk usuühingule või usuühingute liidule. Väärib mainimist, et juba seaduseelnõu menetlemisega tegelnud üldkomisjonis oli esitatud kaks muudatusettepanekut, millega sooviti usuühingu varalisi õigusi senisega võrreldes suurendada, kuid kumbki ettepanek ei leidnud komisjonis läbi viidud hääletusel toetust.¹²⁵⁹

Eelnõu esimesel lugemisel aruandja Mihkel Juhkami järel sõna saanud Tallmeister sidus usuühingute iseseisvat registreerimist ja sellel alusel liitudesse koondumist toetades küsimuse ühelt poolt kirikus valitseva alalhoidlikkuse ja teiselt poolt mitmetes kogudustes ja vaimulike keskel valitsevate märgatavalt liberaalsemate teoloogiliste vaadetega. Kaks arusaama olid teineteisega konfliktis. Kirik oli Tallmeistri hinnangul vaadetelt samuti arenev. Tuues näiteks Kuljuse, kirjeldas ta olemasolevat luteri kirikut ja seda juhtivat konsistooriumi kui alalhoidlikku ning usulisele arengule vastu seisvat institutsiooni: „Siin aga kuskil rohelise laua taga istuvad koos konsistooriumi nõunikud ja otsustavad mingisuguse paragrahvi põhjal, mis ammugi ajast ja arust on läinud, mingisuguste surnud dogmade põhjal, et sarnane mees tuleb sealt kirikust kõrvaldada, sest et ta neile vanadele ajast mahajäänud dogmadele ja vormidele ei vasta.”¹²⁶⁰ Seadus pidi Tallmeistri sõnul kindlustama usuühingu vaba usulise tegevuse.

Tallmeister ei piirdunud konsistooriumist kõneldes üksnes selle arvustamisega. 6. oktoobril 1925. a esines Rahvuslik Vabameelse Partei Riigikogu rühm arupärimisega, milles seadis kahtluse alla ametisoleva konsistooriumi seaduslikkuse, sest see polnud ametisse nimetatud VELKS sätestatud korra kohaselt, vaid oli valitud kiriku põhikirja alusel kirikupäeval. Viie allkirjaga arupärimises sooviti Vabariigi Valitsuse vastuseid kolmele küsimusele, mis puudutasid konsistooriumi moodustamist, valitsuse langetatud otsust konsistooriumi koosseis kinnitada, selle otsuse seaduslikkust ning valitsuse võimalikku edaspidist tegevust seadusliku korra taastamisel. Arupärimise esitamisel osutas Tallmeister pikemas sõnavõttus nii konsistooriumi otsusele, millega oli tagandatud Tartu ülikooli koguduse saksa pihtkonna õp Luther ning mille siseministeeriumi juures asuv usuasjade kolleegium oli tema sõnul kuuldavasti tühistanud, kui ka Kuljuse suhtes langetatud otsusele, juhtides

¹²⁵⁸ Tartu Immanueli Baptisikoguduse vanem Karl Kaups kirjutas Riigikogus toimunud diskussiooni kohta mõni aasta hiljem, et tal olnud Riigikogu rõdult piinlik vaadata, kuidas mitmed kirikutegelased „pahempoolsete ja usuwastaste naerulagina ja pilkehüüete saatel omi koduseid kiriku asju paljastasid, ükskeist piitsutasid.” Kaups 1928, 22.

¹²⁵⁹ *II Riigikogu. IX istungjärk, protokollid nr. nr. 253–302.* Tallinn: Riigi Trükikoda, 1925. Protokoll nr 253 (1), vrg 11–12.

¹²⁶⁰ *Ibid.*, vrg 15–17.

mõlema puhul tähelepanu konsistooriumi ebapädevusele ja võimalikele seaduse-rikkumistele kirjeldatud otsuste langetamisel.¹²⁶¹ Tallmeistrile vastanud siseminister Einbund asus seisukohal, et riigivõim on konsistooriumi kinnitamisega tunnistanud selle seaduslikkust, millest lähtudes ei kavatse valitsus muuta ei konsistooriumi valimise korda ega nõuda senise koosseisu asendamist.¹²⁶²

Seaduseelnõu esimene lugemine lõppes 13. oktoobril 1925. a avalikkuse teravdatud tähelepanu all. Esimese lugemise kestel joonistusid selgesti välja Riigikogus valitsevad jõujooned. Senise kirikliku korralduse säilimise suhtes olid kriitilisel seisukohal lisaks Tallmeistrile ja Rahvuslik Vabameelse Partei saadikuterühma esindajatele mitmel korral sõna võtnud Eesti Sotsialistliku Töölise Partei esindajad Oskar Gustavson ja Johan Jans. Sotsialistide ja Tööerakonna kõrval toetasid üksikogoduslikku põhimõtet Saksa-Balti erakonna ja Vene ühendatud nimekirjade esindajad.¹²⁶³ Viimaste kohta mainis Rahamägi, et vene rahvuse esindajaid kannustas soov õigeusu kirikust eralduda.¹²⁶⁴ Senise korralduse ja aluse säilitamist toetasid Rahvaerakonda juhtiv Jaan Tõnisson,¹²⁶⁵ Põllumeestekogude esindajad Konstantin Päts ja Karl Einbund¹²⁶⁶ ning kõige innukamalt sõna võtnud Kristliku Rahvaerakonna esindajad Rahamägi, Lattik, Raudkepp, Voldemar Linnamägi ja Juhan Albert Luur. Kui Päts ja Einbund keskendusid eelkõige juriidilistele argumentidele ja andsid õiguslikke hinnanguid, siis Tõnissoni ja Kristliku Rahvaerakonna esindajate

¹²⁶¹ Konsistoorium oli 28. aprillil 1925. a Tartu ülikooli koguduse saksa pihtkonna õp Ralf Lutheri ametist tagandanud. Vastava otsuse motiivid peitusid Toomkiriku ümber toimivas, millega seoses oli õp Luther mõjunud oma jutluses konsistooriumi hinnangul kiriku keskvalitsust teotavalt. Siseministeeriumi juures asuv usuasjade kolleegium tühistas 5. oktoobril 1925. a konsistooriumi otsuse. Konsistoorium jätkas protsessi mõnevõrra muudetud süüdistuse alusel ja otsustas Lutherit 1926. a märtsis karistada valju noomitusega. ERA, f 14, n 1, s 1156, l 59, 85; EELKKA, Luther Ralf. Tartu Ülikooli koguduse Saksa pihtkonna õpetaja Ralf Lutheri süüdistuse asjas kiriku keskvalitsuse vastu teotavalt ülesastumises 5.3.1925–10.3.1926, 10.3.1926; PM, nr 273, 9.10.1925, 1. Õpetaja tagandamise otsus tühistatud; MK, nr 42, 21.10.1925, 337. Kiriku asi Riigikogus; Ketola 2000, 170–172.

¹²⁶² *II Riigikogu. IX istungjärk, protokollid nr. nr. 253–302*. Tallinn: Riigi Trükikoda, 1925. Protokoll nr 270 (18), vrg 844.

¹²⁶³ *Ibid.*, protokoll nr 256 (4), vrg 167. Baltisakslaste positsiooni kirjeldades on Mikko Ketola õigustatult esile toonud, et soovi tõttu mitte kuuluda samasse rühma vasakpoolsetega (nii poliitiliselt kui usuliselt) ja säilitada kirikus rahu, toetasid baltisaksa saadikud ja saksa praostkond üldkiriklikku printsipi. Selle kõrval mainib Ketola ka neid baltisakslastest vaimulikke, kes pooldasid praost Põllu vabakiriklikku suunda. Viimaste täpset arvu oli raske hinnata. Ketola 2000, 134.

¹²⁶⁴ Rahamägi 1926, 42.

¹²⁶⁵ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 6.10.1925. 6. oktoobril 1925. a ehk päev pärast seaduseelnõu Riigikogu päevakorda võtmist toimunud konsistooriumi istungil andis assessor Rahamägi teada, et ainsana oli oma toetusest üldkiriklikule põhimõttele andnud teada Jaan Tõnisson.

¹²⁶⁶ Konstantin Päts lausus Põllumeestekogude seisukohta iseloomustades, et nende Riigikogu rühm, mis koondas mitmest usutunnistusest inimesi, ei teinud kellelegi seaduses sätestatud põhimõtete toetamise kohta ettekirjutusi. Õigeusu kirikusse kuulunud Päts ei esindanud selles küsimuses oma sõnul ühegi kiriku huve, vaid oli erapooletu. *II Riigikogu. IX istungjärk, protokollid nr. nr. 253–302*. Tallinn: Riigi Trükikoda, 1925. Protokoll nr 261 (9), vrg 425.

sõnavõttudes kajastusid kiriku vaimulaadi ja seda esindavat kirikukorraldust puudutavad vaated.

Kristliku Rahvaerakonna esindajad Linnamägi ja Raudkepp pidasid kiriku registreerimise aluse küsimust kiriku siseasjaks, mistõttu puuduvat Riigikogul õigus selle küsimuse kohta otsust langetada. Linnamägi pani ette seaduseelnõu menetlemine edasi lükata, et kirik saaks seaduse kohta oma seisukoha kujundada ja selle Riigikogule esitada. Raudkepp osutas kirikuringkondades levinud juttudele rahvahääletusest. Juhtides tähelepanu 1923. a toimunud usuõpetuse rahvahääletusele, mis oli Raudkepi hinnangul näidanud Riigikogu ja rahva arvamuse vahel valitsenud lõhet, hoiatas Raudkepp Riigikogu liikmeid, et need ei sekkuks kiriku siseasjadesse. Raudkepi sõnul toetab enamik kirikuliikmetest üldkiriklikku põhimõtet ja juhul, kui Riigikogu otsustab sellele vastupidiselt toetada üksikoguduse registreerimise õigust, tähendavat see taas lõhe tekitamist rahvaesinduse ja rahva vahele.¹²⁶⁷

Tõnisson kirjeldas oma sõnavõttus 1917. a toimunud kirikukongressi ja põhikirja lisatud viidet protestantlikule vaimule, mis tähistas tema sõnul südametunnistuse vabaduse ja isikliku tõetunde tähtsustamist, ning kaitses senist vaba rahvakiriku korraldust lähtudes põhimõttest, et kirik pole veel jõudnud end protestantlikule põhimõttele vastavalt vaba rahvakirikuna kehtestada. Kirikus puudub Tõnissoni sõnul sisemine vabameelsus ega peeta lugu seisukohtade erinevusest: „Ei ole seda sisemist vabameelsust, mis ise omale õigusi nõuab, ühtlasi aga ka tähele pannes teise õigusi, mis millalgi mitte ei lähe maksma panema oma võimu siis, kui selleks ei ole sisemist tõetundmist, et see õige on.” Kirikupäeval toimunud protestantlikku põhimõtet puudutanud arutelu pidas ta vormiliseks ja sisutühjaks ning vaimselt vägivaldseks ja oletas, et juhul kui protestantliku printsiibi üle oleks sisuliselt arutletud, oleks usutunnistuslik alus senise sõnastuse säilitanud või oleks seda sõnastuselt ja tähenduselt veelgi enam uuendatud: „Meie evangeeliumi rahvakirikus oleks vististi nii palju uuendatud, et nendel, kes uuendusis nõuavad, ei oleks tarvidust olnud esile tuua niisuguseid väiteid, nagu katsutaks meil kedagi vägistada.”¹²⁶⁸

Samas ei säästnud Tõnisson ka uuendustest kõnelevaid vaimulikke, kes olid küsimuse aluse nihutanud usuliselt majanduslikule. Ühtlasi nõudis Tõnisson kirikliku korra ja sellega seoses ka senise usualuse säilitamist, nähes kiriku registreerimispõhimõtte muutmises ohtu senisele kiriklikule korraldusele: „Kui meie aga loo niiviisi laseme kujuneda, et kirikuid kergesti saab üle võtta, siis tuleb ülevõtmisi üksikute õpetajate sõnakuse ja kihutusvõime järele, aga sisemiselt ei arene meie rahvas oma tõekspidamiste poolest, vaid siis tehakse sellest kerge ülemineku sport ühest usust teise.” Seepärast ei tule kiriku sisemisel arendamisel juhinduda mitte eraldumisest, mida koguduslik registreerimine Tõnissoni hinnangul tähendas, vaid üldkiriklikust uuendamisest, et aga see saab toimuda vaid kirikus eneses, peab riik hoiduma senise kirikliku korralduse ja aluse muutmisest.¹²⁶⁹ Niisiis oli usuline ja kiriklik uuenemine

¹²⁶⁷ II Riigikogu. IX istungjärk, protokollid nr. nr. 253–302. Tallinn: Riigi Trükikoda, 1925. Protokoll nr 253 (1), vrg 25–26.

¹²⁶⁸ *Ibid.*, vrg 35. Tõnisson nimetas protestantideks ka neid vaimulikke ja kirikuliikmeid, kes 1925. a kirikupäeval olid andnud hääle protestantliku vaimu põhikirjast eemaldamise poolt. Põhjus peitus kirikupäeval toimunud arutelu laadis: küsimust ei arutatud põhimõtteliselt ega sisuliselt.

¹²⁶⁹ *Ibid.*, vrg 35–38.

võimalik ka olemasoleva kirikliku korralduse raames. Siinkohal väärrib meenutamist, et just Tõnisson oli 1923. a usuteadlaste konverentsi järel kirikus toimuvat kirjeldades esimesena viidanud võimalusele vajadusel kirikust eralduda, et asutada iseseisev protestantlik kirik. 1925. a-ks olid tema seisukohad ja argumenteerimise viis niisiis põhimõtteliselt muutunud.

Haridusminister ja kirikuvalitsuse liige Rahamägi eristas oma sõnavõttus kirikus toimuva teoloogilise ja kirikukorraldusliku vaidluse, väites, et „asi ei ole nõnda, et need, kes on neoprotestantismi või protestantismi poolt, et need oleksid tingimata üksikoguduste poolt, kuna teised, kes on evangeeliumi-luteri kiriku alusel, et need oleksid üldkoguduse poolt; ka mitte nii, et üksikoguduse poolt oleksid eestlased, ja sakslased jälle üldkoguduse poolt, või ümberpöördukt”.¹²⁷⁰ Seetõttu ei saavat Riigikogus toimuvat kiriku registreerimise korraldust käsitlevat arutelu siduda väitega, et üksikoguduse iseseisvat registreerimist seadustades asuks Riigikogu toetama ka Tallmeistri sõnavõttus kõlanud seisukohta kiriku arenemise kohta. Rahamägi rõhutas senist kirikukorraldust kaitstes selle demokraatlikkust ja kiriku detsentraliseeriva ning tsentraliseeriva põhialuse vahel valitsevat tasakaalu. Kuljuse suhtes langetatud otsusest kõneldes osutas ta selle ajutisele ja esialgsele iseloomule.¹²⁷¹ Ühtlasi arvustas ta Kuljuse protsessi kohta ajakirjanduses ja kogudustes esinenud reaktsioone ning nõudis kirikliku korra säilitamist. Nii nagu teised Kristliku Rahvaerakonna esindajad, väitis ka Rahamägi, et usuline ja kirikukorralduslik diskussioon kuulub kiriku-päevade, mitte Riigikogu päevakorda. Samal ajal analüüsis ta oma ettekandes suuresti just teoloogilist ja kirikukorralduslikku ainet. Nii Rahamägi kui ka Tõnisson keskendusid Tallmeistri usuliste seisukohtade ja tema usulise arenemise arvustamisele. Seega kujunes diskussioon Riigikogu saalis mõneti ootamatult teoloogiliseks.

Tõnisson ja Rahamägi kõnelesid ka protestantlikus kirikus valitsevast südame-tunnistuse vabadusest. Rahamäe sõnul ei sunni kirik ühtegi ametikandjat südame-tunnistuse vastaselt kõnelema, samas ei anna see kirikus eksisteerivale „väiksemale osale” õigust teatud tõekspidamiste vastu protesteerida, sest südame-tunnistuse vabadus on luteri kirikus seotud pühakirjaga. See seab kirikule ja selle ametikandjatele piirid. Viidates Saksamaal õp Karl Jatho usuliste vaadete üle toimunud protsessile ja ametist tagandamisele 1911. aastal, juhtis Rahamägi tähelepanu Adolf von Harnacki sõnadele, mida ta oli Jatho vaateid arvustades lausunud: „Ristuski ei ole kumm, mida venitada võib, kuidas keegi tahab”, lisades, et „ristiusul on oma piirid ja kui neist piiridest üle minna, siis on ta kõik muu kui ristiusk”. Rahamägi kõneles vaimuliku töötusest kui kokkuleppest, millele toetudes on vaimulik oma vaadete muutmise ja üldkiriklikust usualusest lahknemise korral kohustatud ametist taanduma. Seejuures mõõnis ta mitmesuguste usuliste voolude olemasolu kirikus ega pidanud seda kirikule või kogudusele kahjulikuks. Võrreldes üldkiriku ja üksikoguduse võimalusi usuliste küsimuste lahendamiseks, asus ta toetama üldkiriklikku diskussiooni, milles

¹²⁷⁰ 1925. a septembris oli Rahamägi Eesti Kirikus avaldatud artiklis osutanud ühes praostkonnas kiriku aluse üle toimunud arutelule ja hääletusele ning rõhutanud sellega seoses, et üksikoguduse pooldajad olid kõik sakslased. EK, nr 36, 10.9.1925, 283. Missugune alus kirikule anda?

¹²⁷¹ II Riigikogu. IX istungjärk, protokollid nr. nr. 253–302. Tallinn: Riigi Trükikoda, 1925. Protokoll nr 254 (2), vrg 81–82.

toimuvat teoloogilist keskustelu ta hindas võrreldes üksikkogudusega põhjalikumaks ja suuremat arvu inimesi hõlmavaks.¹²⁷²

Kuljuse protsessi ja tema usuliste vaadetega seoses tõstatas Tallmeister repliigi korras Rahamäe sõnavõtule vahele hüüdes Kristuse ihuliku ülestõusmise küsimuse. Viidates apostel Paulusele väitis Rahamägi, et Paulus kõneleb Kristuse vaimulikust ihust, seega Jeesuse vaimsest ja isiklikust ülestõusmisest: „Et liha tõuseb lihana, sellest ometi keegi tänapäev ei kõnele. Ka Iisaku koguduse õpetajale seda arvele ei panda.”¹²⁷³ Tallmeister osutas seevastu kreekakeelsetele sõnadele *σώμα* ja *σάρξ* ning rõhutas kahe sõna eritähenduslikkust: „Kui ta [Rahamägi] selle peale tähelepanu juhtis, et Paulus kõneleb „soomast” ja sellega siis ülestõusmise ihust, siis unustas ta täiesti ära, et uemad kreekakeelte tundjad sõna „sooma” tõlgivad „isik” ja mitte „ihu”, nii et seal on jutt vaimlisest isikust.” Ka Tartu ülikooli usuteaduskonna Uue Testamendi professor Adalbert von Stromberg (1880–1922) oli Tallmeistri väitel olnud just sellel seisukohal. Viimasele väitele lisas Tallmeister õp Lattiku kommentaari 1922. a novembrist, et sama seisukohta jagasid ka usuteadlased Reinhold ja Alfred Seeberg.¹²⁷⁴ Sel põhjusel pidi Jeesuse ülestõusmise küsimus Tallmeistri väitel jääma „lõpulikult südametunnistuse ja tõetunde asjaks. Vastasel korral hakkab üks vaade ja vool teisele peale sundima, mis sugugi kindel ei ole ja kus vaated võivad lahku minna.”¹²⁷⁵

Rahamägi väitis vastupidiselt Tallmeistrile, et Stromberg oli toetanud Kristuse ihulikku ülestõusmist ja püüdnud näidata, „et üldised vaated, kus räägitakse Kristuse ideelisest elamisest, õiged ei ole, ja et apostel Paulus ütleb, et Kristus isiklikult on üles tõusnud”. Niisiis vastandas ta vaimse ihulikkuse ehk isiklikkuse ja ideelise isiklikkuse kui millegi üldisema ja vähem isiklikkust esindava.¹²⁷⁶ Viimase

¹²⁷² *Ibid.*, vrg 86–87. Rahamägi viitas oikumeenilise liikumise organisatsiooni Life and Work maailmakonverentsil Stockholmis Rootsi liberaalsete vaimulikega peetud vestlusele, milles viimased kinnitasid, et koguduslikul alusel pole võimalik teoloogilist diskussiooni arendada ning vabameelsus võib toetust leida ja areneda vaid üldkirikus.

¹²⁷³ *Ibid.*, vrg 84.

¹²⁷⁴ PI, nr 11, november 1925, 166. Kas „ihu” või „isik”? Tallmeister tuli 1927. a selle küsimuse juurde tagasi ja väitis, et Seeberg oli nimetanud sõna *σώμα* tähenduseks isikut tervikuna, *σάρξ* oli seevastu keha, materjal, ehk ihu. Sõna „sooma” sünonüümiks nimetas Tallmeister sõna „inimene”, tõlgendades selle alusel Pauluse kirjas koloslastele (Kl 2,9) esinevat viidet Kristusele, kelles elab jumalik täius, et see täius elab Kristuses somaatilisel ehk Kristuse isikus ja mitte ihulikult ehk lihaliselt. Seejuures toetus ta Johannes ilmutusraamatus (Ilm 18,13) leiduvale sõna „sooma” tõlkele, mis tema seisukohta kinnitas.

¹²⁷⁵ *II Riigikogu. IX istungjärk, protokollid nr. nr. 253–302*. Tallinn: Riigi Trükikoda, 1925. Protokoll nr 255 (3), vrg 151.

¹²⁷⁶ Seejuures tõi Rahamägi Tallmeistri kommentaarile vastates näite, mille kohaselt oleks Paulus pidanud sel juhul kõnelema ka lindude isikust, mida tuleb pidada võimatuks. Tallmeister viitas Rahamäele Protestantlase Ilma veergudel vastates taas kahe sõna eritähenduslikkusele. 1Kr 15,39, kus Paulus kirjutab lindude ihust/lihast, kasutab ta sõna *σάρξ* ülestõusmisest kirjutades aga sõna *σώμα*. „Taewalik olemine ei ole mitte enam lihalik, vaid waimline.” Et Tallmeistri sõnul oli ka Lattik Riigikogus toimunud diskussiooni järel temaga selles küsimuses nõustunud, tõi ta õp Lattiku nime kasutades kahe sõna eritähenduslikkusest näite: „Sarks on see liha, mida mina näiteks oma käte ja jalgade küljes kannan, sooma on aga terve Lattik, kõige ihu, hinge, waimuga. Nii siis just „isik”, mispärast meie küll Pauluse mõttele

põhialusega samastas Rahamägi vihjamisi ka Kuljuse usulisi vaateid, tuues näite fraaside „Kristus elab” ja „Jakobson elab” ning „Kalevipoege elab” tõlgendamise põhjal. Samasisulist näidet oli Rahamägi kasutanud ka 1925. a septembris konsis- tooriumi istungil Kuljuse usuliste vaadete üle toimunud arutelul.¹²⁷⁷ Vaimulikud, kes tõlgendavad Kristuse ülestõusmist ja eksistentsi ideeliselt, ka mütoloogiliselt, ei nägevat kolme fraasi tähenduslikku vahet. Rahamägi lisas, et haritlase ülesanne ei ole Piiblist lugeda välja seda, mis talle meeldib, vaid seda, mida „tollekordne inimene” rääkis ja mõtles. See kehtib Rahamäe sõnul ka apostel Pauluse kohta.¹²⁷⁸ Viimati mainitud moel, Piibli ajalist konteksti arvestades, oli oma vaateid ja usuteadusliku uurimistöe põhialuseid põhjendanud ka Tallmeister. Samas erinevad kaks vaimu- likku eelneva mõtestamisel põhimõtteliselt, mis tuli kõige selgemalt ilmsiks hilisema nn brošüürisõja käigus.

Tõnissoni ja Tallmeisteri vahekord muutus seaduseelnõu esimese lugemise kestel üha teravamaks ning isiklikumaks.¹²⁷⁹ Tallmeister vastas väitele, justkui sooviks ta seadust muuta vaid enese ja Kuljuse vajadustest lähtudes, diskussiooni kestel varemgi kõlanud nõudmisega anda kogudustele usuvabadus.¹²⁸⁰ Kirikus valitseva olukorra ilmetamiseks viitas ta jutuajamisele ühe maakoguduse vaimulikuga, kes oli kirikus toimuvast võitlusest eemaldunud, kartes ametist ilma jääda.¹²⁸¹

Lisaks hõrenesid kirikupoliitilise võitluse käigus ka liberaalse voolu read. Nimelt kaotas Tallmeister seaduseelnõu menetlemise ajal kahe, 1925. a oktoobris kirikliku korra ja rahvakiriku kaitseks välja astunud vaimuliku toetuse. 10.–11. oktoobril 1925. a ilmus mitmes suuremas päevalehes dots Tennmanni üleskutse, mille autor oli

palju lähemale tuleksime, kui „sooma pneumatikon” waimline isik tõlgiksime.” 1999. a piibli- tõlkes on sõna $\sigma\mu\alpha$ vasteks „ihu”, sõna $\sigma\alpha\rho\chi$ vasteks aga „liha”. PI, nr 11, november 1925, 166. Kas „ihu” või „isik”?

¹²⁷⁷ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 29.9.1925.

¹²⁷⁸ *II Riigikogu. IX istungjärg, protokollid nr. nr. 253–302*. Tallinn: Riigi Trükikoda, 1925. Protokoll nr 256 (4), vrg 174. Sel teemal toimunud diskussioon jätkus 1927. a osana nn brošüürisõjast.

¹²⁷⁹ Tallmeister meenutas 1925. a kevadel rahvuslik-vabameelse rühma lahkumist 1923. a moodustatud demokraatlikust liidust ja väitis, et see mõjutas kiriku ja riigi suhteid reguleeriva seaduse menetlemist Riigikogus.¹²⁷⁹ Tõnisson omakorda kõneles Tallmeistrile vastates „häiglasest enesearmastusest” ja väitis, et usuteaduskonna lõpetamise järel polnud Tallmeisteri usulised vaated sugugi liberaalsed: „Kui tema oli ülrikoolist lahkunud, siis olid tema kaaslased halvasti üllatunud sellest pietistlikust vanameelsest usulisest seisukohast, kui ta prooviaastat pidama läks. Tema oli siis üks nendest, keda nooremad liberaalselt mõtlevad teoloogid pidasid liiga mahajäänud vaadetega isikuks. See oli just liberaalse teoloogia seisukohalt. Kui ta Riias vabamas õhus mõnda aega sai vett ammutanud, siis nägid ta silmad ilma ja asju sootu teisiti. (K[arl] Ast, sd: Sauluse viisi!) Ei mitte ainult Sauluse viisi, vaid see läks otse Eliase viisi tulisel vankril! (Naer).” *II Riigikogu. IX istungjärg, protokollid nr. nr. 253–302*. Tallinn: Riigi Trükikoda, 1925. Protokoll nr 256 (4), vrg 169.

¹²⁸⁰ *Ibid.*, 155.

¹²⁸¹ Riho Saard peab 1925. a kirikupäeva otsust põhjuseks, mis andis „ideoloogilise eelduse kõigi liberaalsete teoloogide ja protestantlikku tiiba esindavate isikute represseerimiseks. Selle hirmus jäi osa vaimulikke üldkirikus lihtsalt krüptoprotestantideks”. Nii Tallmeister kui ka Saard ei lisa nendele vihjetele täpsustavaid andmeid. Saard 2008, 110.

saatnud ka kõikidele ametivendadele. Tennmann arvustas Tallmeistri ja Põllu kiriku-poliitilise võitluse laadi, nimetades seda isiklikest motiividest kantuks. Teiseks viitas ta Kuljuse suhtes langetatud otsusele. Ehkki tegemist oli ebaõnnestunud lahendusega, ei saanud ta konsistooriumi otsuse vastast võitlust nii Iisaku koguduses kui ka Riigikogus „tõetunde sunnil” heaks kiita.¹²⁸² Võttes abiks Rootsi kiriku peapiiskopi Nathan Söderblomi kirjutisele toetudes Läti piiskopi Kārlis Irbe ütluse, „enam ärgu kõnel[da]gu uskmatuist ja usklikuist õpetajaist”, mida viimane oli piiskopiks valimise ajal nõudnud, pidas Tennmann Kuljuse protsessi läbiviimisele viidates kahjulikuks piiskopi distantseerumist. Kukk jagas tema hinnangul Irbe seisukohti.¹²⁸³

15. oktoobril 1925. a ilmus ajalehes Eesti Kirik teise liberaalse voolu esindaja, õp Järve artikkel, milles arvustati nii Iisaku koguduse otsust konsistooriumi ja kiriklikku korda ignoreerida kui ka Tallmeistri esitatud arupärimist konsistooriumi seaduslikkusest, millega viimane oli Riigikogu saalis esinenud. Järve kutsus kogudusi koonduma kiriku keskvalitsuse ümber ja astuma välja kehtiva vaba rahvakiriku korralduse kaitseks.¹²⁸⁴

20. oktoobril 1925. a alanud seaduseelnõu teise lugemise käigus viidi eelnõusse sisse mitu põhimõtetulist muudatust. Redaktsioonilise parandusena asendati seaduse nimes sõnad „usutunnistuslike ühingute” sõnaga „usuühingute”, seega sai selle uueks nimeks „Usuühingute ja nende liitude seadus”. Tallmeister tegi ettepaneku eemaldada eelnõu 15. paragrahvist täiend, mille järgi pidanuks usuühingute liitu kuuluvate usuühingute õpetuslik alus ja sunduslikud usulised talitused olema ühesugused. Tallmeistri sõnul pole riigi seisukohast vähimatki põhjust teha takistusi selliste usuühingute liitumiseks, mille usutalituste või õpetusaluste puhul on erinevusi vaid detailides. Hääletuse tulemusena võeti § 15 vastu Tallmeistri parandusega.¹²⁸⁵

§ 24 puhul, milles kirjeldati usuühingute ja nende liitude registreerimist, tegi Tallmeister muudatuseettepaneku, pakkudes paragrahvi senise redaktsiooni asemele põhimõtetiliselt uue tähenduse andvat sõnastust, mille kohaselt registreeritakse

¹²⁸² 1928. a väitis Tennmann, et ta oli Tallmeistrist ja liberaalsest voolust kaugenenud seetõttu, et neil puudus objektiivsus ja süsteem, domineeris „tugew eitaw külg, aga nõrk positiivsus”. PI, nr 8, august 1928, 123. Wahekordade selgituseks.

¹²⁸³ PM, nr 274, 10.10.1925, 5. Kiriku tülide puhul; PL, nr 275, 11.10.1925, 2. Kiriku tülide puhul. MK, nr 43, 28.10.1925, 343. Võitlus puhta lutherluse pärast; Pesonen 2004, 264. Põld nimetas Tennmanni kavatsusi koondavateks, tema käitumise motiive aga ebaselgeks.

¹²⁸⁴ EK, nr 41, 15.10.1925, 322. Konsistooriumi ja üldkiriku kaitseks; Rahamägi 1926, 43; Pesonen 2004, 272.

¹²⁸⁵ II Riigikogu. IX istungjärk, protokollid nr. nr. 253–302. Tallinn: Riigi Trükikoda, 1925. Protokoll nr 260 (8), vrg 365–366. Tallmeister tõi näite Stockholmis toimunud oikumeenilise liikumise organisatsiooni Life and Work konverentsilt, kus „Kreeka katoliku patriarh Aleksandriast ja teiselt poolt nõnda liberaalsete vaadetega vaimuliku, nagu seda on Rootsi peapiiskopi Söderblom, võisid väga hästi ühes altaris teenida”. Ühise platvormi loomine polnud Tallmeistri hinnangul sugugi võimatu, sh koguni eri konfessioonide ühinemiseks: „Ütleme, et kas või Pühavaimu kirikut liidus enam ei sallita. Minu naaber Kreeka-katoliku Issanda-muutmise kirikus olevat väga liberaalsete vaadetega preester, ja kui ta kogudus niisamuti mõtlema peaks, miks ei peaks võimalik olema neil kahel kogudusel ühes minna kas või mingisugustes heategevates asjades või teistes praktilistes küsimustes, mis ometi esimesel kohal peaksid seisma.”

olemasolevad usuühingud ehk kogudused juriidilise isiku õigustes iseseisvana. Usuühingutel oli võimalus koonduda liitudesse. Tallmeistri esitatud korra kohaselt oli selleks vajalik esitada liituda soovivate usuühingute ja esindajate allkirju kandev nimekiri.

Tallmeistri ettepanekut arvestasid siseminister Einbund ja Põllumeestekogude esindaja Päts. Neist esimene osutas teistele Eestis registreeritud kirikutele, mis ei tundnud ega vajanud luteri kirikus päevakorrale kerkinud tülide tõttu nõutavat koguduste iseseisvust ja juriidilise isiku staatust, vaid toetusid senisele struktuurile. Vastava struktuuri alusel olid juriidilise isiku staatuses mitmel juhul kiriku keskorganid ja sellest lähtus ka võimalik koguduse juriidilise isiku staatus. Einbund hindas Tallmeistri ettepanekut motiveerituks paari luteri koguduse huvidest lähtudes. Päts osutas Ajutise Valitsuse antud õigusaktidele, mis kaotaksid uue seaduse vastuvõtmise järel kehtivuse. Et Ajutine Valitsus oli näiteks apostlik-õigeusu kirikule kindlaks määranud ka kiriku keskorganite sisemise korralduse, siis oleks nende organite saatus seaduse Tallmeistri esitatud redaktsioonis kehtestamise järel muutunud ebaselgeks ja -määraseks. Sellest lähtudes nõudis Päts senise, Eesti iseseisvuse ajal kehtinud põhimõtte ja korra säilitamist. Viimane laienes ka luteri kirikule.¹²⁸⁶ Üldkomisjoni redaktsiooni poolt hääletas 38, vastu 36 Riigikogu liiget, Tallmeistri ettepaneku poolt 36, vastu aga 37 Riigikogu liiget. Teistkordsel sedelitega hääletamisel kogus Tallmeistri muudatusettepanek 38 poolt- ja 40 vastuhäält. Niisiis ei pärvinud ta ettepanek toetust. Riigikogus valitsenud jõuvahekord oli ülimalt tasavägine.

Lõpuks tuleb seaduseelnõu teise lugemise ja eelnõusse viidud põhimõteteliste muudatustega seoses peatuda kiriku vara puudutaval § 25-l. Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei esindaja Oskar Gustavson esines sooviga vastavat paragrahvi täiendada, nimetades kahte parandust kompromissettepanekuteks.¹²⁸⁷ Et Riigikogu polnud toetanud usuühingu juriidilise isiku õigustes registreerimist ja sel alusel usuühingute liitude moodustamist, pani Gustavson ette, et kompromissina tuleb usuühingutele anda õigus astuda 2/3 täiskogu poolthääletega usuühingute liidust ehk kirikust koos oma varaga välja. Teine ettepanek puudutas § 24 alusel iseseisvana registreeritud usuühingute varanduslikke küsimusi. Selle järgi oleks iseseisvana registreeritud usuühingul õigus varaga seotud toiminguid teostada vaid Vabariigi Valitsuse loal. Ehkki esimest ettepanekut arvestati teravalt Einbundi ja Raudkepi sõnavõttudes – Einbund osutas vajadusele jätta usuühingu liidust väljaastumise otsustamine liidu kui juriidilise isiku õiguseks, Raudkepp aga juhtis tähelepanu Riigikogusse laekunud

¹²⁸⁶ II Riigikogu. IX istungjärk, protokollid nr. nr. 253–302. Tallinn: Riigi Trükikoda, 1925. Protokoll nr 261 (9), vrg 422–427; Salumäe 1994, 73–74.

¹²⁸⁷ PM, nr 306, 11.11.1925, 3. Kirik ja riik. Kristlikku Rahvaerakonda kuulunud Jaan Lattik osutas, et sotsiaaldemokraadid jäid küsimuse tõstatamisest eemale, „kõneles nende rühma üksik liige, keda nad ikka välja saadavad, kui nad ise minna ei taha.” § 25 muudatuse algatajana nimetas Lattik baltisakslaste erakonna esindajat, kes oli vastava ettepaneku esimest korda teinud üldkomisjonis, sidudes muudatusettepaneku esitamise motiivid rahvusküsimusega. Saksa praostkond ja baltisakslastest Riigikogu saadikud toetasid üldkiriklikku põhimõtet. Samas hindas Tallinnas resideeruv Saksa suursaadik Frank vastavat korraldust saksa kogudustele soodsaks, pidades võimalikuks ka saksa praostkonna kujundamist eraldi kirikuks. Ketola 2000, 134.

koguduste otsustele, milles toetati üldkiriklikku printsiipi, sidudes selle ka varanduslike küsimustega –, võeti see viimaks siiski vastu. Seega oli seadus teisel lugemisel täienenud võimalusega usuühingul usuühingute liidust 2/3 häälteenamusega välja astuda. Seejuures säilitas usuühing õiguse oma varale.¹²⁸⁸

Sama küsimus kerkis uuesti 28. oktoobril 1925. a alanud eelnõu kolmandal lugemisel.¹²⁸⁹ Tallmeister tegi taas ettepaneku muuta usuühingute ja nende liitude registreerimise alust, pidades usuühingutele antavat registreerimisõigust ja sel alusel liitudesse koondumist seaduseelnõu senisest, võimalikke kokkupõrkeid tekitavast redaktsioonist selgesõnalisemaks. Tallmeisteri ettepanek ei leidnud toetust, samuti ei muudetud Gustavsoni ettepanekul eelnõu teisel lugemisel lisatud sätet, millega anti usuühingule õigus liidust koos oma varaga välja astuda. Nii registreeriti usuühingud küll liitude, täpsemalt liidu keskvalitsuste kaudu, kuid usuühingule jäeti õigus 2/3 häälteenamusega liidust lahkuda. Seaduse lõppredaktsioon võeti vastu 29. oktoobril 1925. a.¹²⁹⁰

3.1.1.5. Seaduse vastuvõtmise järel esitatud hinnangud ja seisukohad kiriku tuleviku kohta

1925. a novembris vastu võetud UNLS on senistes uurimustes hinnatud kui riigi ja kiriku suhtesse selgust toovat. Seadusega fikseeriti, et luteri kirik on positsioonilt eraõiguslik vabakirik. Ajakirjas *Õigus* seadust analüüsinud Alfred Brandt pidas tõenäoliseks, et juristidele kujunes kirikuõigus uue seaduse vastuvõtmise järel „ainult ajaloolise uurimise esemeks”. Seadusega kaovad tema sõnul „viimsed riismed keskaja teooriast kahest mõõgast”.¹²⁹¹ Veiko Vihuri on esile tõstnud seaduse § 25, mis andis usuühingule õiguse vajaliku poolthääle enamuse korral usuühingute liidust ühes varaga lahkuda. Vihuri lisab, et kirikujuhtidel ei jäänud tekkinud olukorras muud üle, kui loota pastorite ja koguduste mõistlikkusele.¹²⁹²

Teoloogiliste voolude esindajate reaktsioon UNLSiga kehtestatud korrale oli ootuspärane. Tallmeister hindas seaduse menetlemise käigus toimunud võitlust üksikkoguduse õiguste eest kokkuvõttes edukaks ja väitis, et juristid peavad § 25 redaktsiooni piisavaks, et üksikkoguduse õigusi kaitsta.¹²⁹³ Ka alalhoidlike esindaja

¹²⁸⁸ *II Riigikogu. IX istungjärk, protokollid nr. nr. 253–302*. Tallinn: Riigi Trükikoda, 1925. Protokoll nr 261 (9), vrg 427–436; PM, nr 273, 9.10.1925, 2. Riigikogu. Küsimised, kostmised, arupärimised. Tallmeister vastas Raudkepile, et kogudustes valitseb tunne, et vara on koguduste enda oma, ning selle üldkiriklikuks nimetamine on neile võõras.

¹²⁸⁹ *II Riigikogu. IX istungjärk, protokollid nr. nr. 253–302*. Tallinn: Riigi Trükikoda, 1925. Protokoll nr 260 (8), vrg 367; protokoll nr 265, (13), vrg 593. Kristliku Rahvaerakonna saadik Voldmer Linnamägi tegi nii teisel kui ka kolmandal lugemisel ettepaneku omistada usuühingute liitudele avalik-õiguslik staatus. Seda põhjendades toetus ta kehtivale korrale, et kirikud täidavad avalik-õiguslikke ülesandeid. Linnamäe ettepanekut ei toetatud.

¹²⁹⁰ *II Riigikogu. IX istungjärk, protokollid nr. nr. 253–302*. Tallinn: Riigi Trükikoda, 1925. Protokoll nr 260 (8), vrg 367; protokoll nr 266 (14), vrg 650.

¹²⁹¹ Alfred **Brandt**. Kiriku ja riigi vahekorra Eestis. – *Juriidiline ajakiri Õigus* 2/1928, 33–39; Zetterberg 2010, 452.

¹²⁹² Vihuri 2007a, 47.

¹²⁹³ PI, nr 11, november 1925, 175. „Isiklikud motiivid”.

Põld väljendas seaduse vastuvõtmise järel rahulolu: „Usuühingute seaduse kaudu on nüüd uus riiklik seaduslik alus loodud seks, et meie puhta Ew. Lutheruse usu kirikut enese ette uue hooga saame ehitama hakata.” Selle teostamiseks kutsus Põld kogudusi ühisel usulisel alusel vabatahtlikult koonduma: „Uus wabakirik peab tõusma, mis waimulikult täiesti Jumala sõna juhtnööri järele wõiks töötada, aga mis ka oma wälise ehituse ehk seadusliku korra poolest kindlalt ja kõikumatu wõiks seista.”¹²⁹⁴ Ehkki liberaalse ja alalhoidliku voolu esindajad avaldasid vastuvõetud seaduse üle heameelt, kajastus nende seisukohavõttudes erinev arusaam kiriku tulevikust, mida ilmestas UNLS arutamise ajal vaibunud, kuid varasemat võitlust iseloomustanud teineteise aadressil tehtud kriitika. Kui Põld nägi uue seaduse kehtestamise järel võimalust n-õ vanal usualusel koondumiseks, siis vastupidiselt Põllule rõhutas Tallmeister seadusega antud vabadust usualust muuta: „Teiselt poolt oleks see päris wõimata seisukord olnud, kui põhimõtte maksma oleks jäänud, et kui koguduses ka kolm inimest 16. aastasaja waadete alusel seisawad, siis kirik tingimata nende päralt on.”¹²⁹⁵

Kiriku keskorganite ja kiriklik-konfessionaalse voolu esindajate sõnavõttudes kajastus pärast seaduse vastuvõtmist nii pettumus kui ka veendumus, et senise kiriku-korralduse alusel on seaduse kehtestamise järel siiski võimalik edasi tegutseda. Konsistooriumi 1925. a aruandes öeldakse otsesõnu, et seaduse menetlemine polnud „sündinud rahwaesituse kainel ja asjalikult kaalumisel” ning Riigikogu oli tunginud „kiriku sisemisse ellu ja tema õpetustesse”. Assessor Sommer osutas veel 1936. a seadusele kui kirikut lammutavale seadusele.¹²⁹⁶

Kirikuvalitsus pidas oma ülesandeks kiriku kui terviku säilitamist. Kiriku juhtorganite hinnangul olid kiriku lagunemise tagajärjed ettearvamatud.¹²⁹⁷ Kiriklik-konfessionaalse voolu üks juhte assessor Rahamägi pidas 1926. a avaldatud kirjutises seadust mõõdukaks ja kiriku suhtes heasoovlikuks, tuues ainsa rahutust tekitava sättena esile kogudusele antud õigust üldkirikust lahkuda. Samas väitis Rahamägi, et vahetult seaduse kehtestamise järel näis, „et aeg on tulnud, kus Eesti evangeeliumikirikut võib koost ära kiskuda”.¹²⁹⁸ Kiriku ühtsuse lõhkumise algatajaks ja eestvedajaks pidasid kiriklik-konfessionaalse voolu esindajad Tallmeistrit.¹²⁹⁹ Seaduse vastuvõtmise järel väitis Riigikogu liige õp Lattik, et Tallmeister astus Kuljust kaitses piiridest üle. Samas jagus Lattikul Tallmeistrile tolle keevalisele iseloomule osutades ka kiidusõnu: „Ma hindan tema tööjõudu ja annet, aga ma mõistan seda hukka, et ta ennast kui keewawereline inimene on lasknud teiste ratta ette rakendada, kes teda on ära kasutanud oma sihtide kättesaamiseks.”¹³⁰⁰ Tallmeister seevastu arvustas

¹²⁹⁴ MK, nr 45, 11.11.1925, 358. Kirik ja riik.

¹²⁹⁵ PI, nr 11, november 1925, 175. „Isiklikud motiivid”.

¹²⁹⁶ Hugo Bernhard Rahamägi. *Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Piiskop. 50. a sünnipäevaks*. Tallinn: Eesti Kirik, 1936, 42.

¹²⁹⁷ EELKKA, Evangeeliumi Luteri usu kiriku VII Kirikupäeva protokoll Tartus, 3., 4. ja 5. märtsil 1926, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Konsistooriumi aruanne 1925. aasta kohta, 8.

¹²⁹⁸ Rahamägi 1926, 44.

¹²⁹⁹ EK, nr 46, 19.11.1925, 364. Kiriku riigist lahutamise puhul.

¹³⁰⁰ PM, nr 307, 12.11.1925, 3. Kirik ja riik. Väärrib nimetamist, et Lattik oli 1925. a oktoobris, mil Riigikogus menetleti UNLS, teatanud kavatsusest esineda Protestantliku

oma seniseid lähimaid kaasvõitlejaid õp Järvet ja dots Tennmanni, väites seejuures, et õpetusaluste üle toimunud võitluse eel oli ta arvestanud võimalusega, et jääb võitluses lõpuks üksi.¹³⁰¹

Nii nagu Tallmeistri puhul, saatis ka Põllu tegevust kiriklik-konfessionaalse voolu esindajate kriitika. Ajalehe Eesti Kirik toimetaja õp Aunver pidas tõenäoliseks, et Põld jätkab kirikus esialgu oma vaadete propageerimist, et vajalikul silmapilgul koos toetajatega kirikust lahkuda. Samas polnud Põld suutnud alalhoidlikke põhimõtteid kirikus ainuõigena kehtestada, sest, nagu väitis õigustatult Aunver, asus põhiosa kirikuliikmeid Põllu seisukohtade suhtes pigem eitaval seisukohal.¹³⁰²

3.2. Koguduste ja kiriku põhikirjade väljatöötamine ja registreerimine

3.2.1. Kiriku ja koguduse normaalpõhikirja väljatöötamise ning uue kirikukorralduse rakendamise kohta esitatud ettepanekud

UNLS jõustumisele 1. jaanuaril 1926. a järgnes usuühingute ehk koguduste põhikirjade ning nende koondava liidu ehk kiriku põhikirja registreerimine. Usuühingute põhikirjad registreeriti seaduse kohaselt usuühingute liidu keskvalitsuse kaudu. Registreerimistähtjaks oli määratud 1. juuli 1926. Õp Tallmeister oli Riigikogus seaduse menetlemise käigus juhtinud tähelepanu võimalikele konfliktidele, mis koguduste registreerimisel võivad tekkida.¹³⁰³ Registreerimine tekitaski nii usuliste, rahvuslike kui ka kirikukorralduslike erimeelsuste tõttu raskusi ja tõrkeid, mistõttu see võttis aega mitu aastat. Ühtlasi tähendas seaduses sätestatud usuühingute uuel alusel registreerimine mitmete iseseisvate koguduste tekkimist.

Õp Lattik tegi 12. novembril 1925. a ajalehes Postimees ettepaneku kutsuda 1926. a veebruariks kokku uues koosseisus, s.t kogudustes eelnevalt valitud saadikutest koosnev kirikupäev, et võtta vastu kiriku põhikiri. Ühtlasi nõudis Lattik senise kirikuvalitsuse tagasiastumist, hinnates konsistooriumi tegevust kiriku ühtsuse ja rahu tagamisel ning üldkirikliku põhimõtte eest võitlemisel ebaõnnestunuks ja läbikukkunuks.¹³⁰⁴ Ka saksa praostkonna praost von zur Mühlen oli seisukohal, et konsistooriumil tuleb kirikupäeva ettevalmistamise järel tagasi astuda.¹³⁰⁵ Samal päeval toimunud konsistooriumi istungil asuti seevastu seisukohale, et Riigikogus vastuvõetud UNLS pole senist kirikut lõhkunud ega selle tegevust lõpetanud, mistõttu konsistoorium tegutseb kirikupäeva täidesaatva organina edasi. Konsistoorium

Ühingu koosolekul eesmärgiga näidata, et kirik ei karda Tallmeistri ja Kuljuse algatatud ühingu eesmäärke ning tegevust. Saard 2008, 117.

¹³⁰¹ PI, nr 11, november 1925, 175. „Isiklikud motiivid”.

¹³⁰² EK, nr 46, 19.11.1925, 364. Usuühingute seadus, tõsilutherline wool ja selle woolu edasised kawatsused.

¹³⁰³ *II Riigikogu. IX istungjärk, protokollid nr. nr. 253–302*. Tallinn: Riigi Trükikoda, 1925. Protokoll nr 265 (13), vrg 598–600.

¹³⁰⁴ PM, nr 307, 12.11.1925, 3. Kirik ja riik; Rahamägi 1926, 45.

¹³⁰⁵ Ketola 2000, 135.

võttis samal koosolekul vastu põhimõttelise otsuse erakorralise kirikupäeva korraldamise kohta, et leppida seal kokku nii usuühingu põhikirja kui ka usuühingute liidu põhikirja sõnastus. Assessor Nirgi soovitusel moodustati usuühingute põhikirja väljatöötamiseks komisjon, mille töö tulemuse vaatas esmalt läbi konsistoorium, esitades selle seejärel kirikupäevale. Usuühingu põhikirja heakskiitmise järel võeti see registreeritavate põhikirjade soovituslikuks aluseks ehk usuühingu nn normaalpõhikirjaks.¹³⁰⁶

13. novembril 1925. a saatis kiriku alalhoidliku voolu esindaja Põld konsistooriumile märgukirja, milles kirjeldas kolme võimalust, kuidas korraldada seniselt kiriku-korralduselt üleminek uuele seaduslikule korrale. Nii nagu varemgi, tunnistas ta kehtivaks VELKS ja 1919. a Ajutise Valitsuse antud üksikkoguduse korralduse. Kiriku põhikirja ta kehtivaks ei pidanud.¹³⁰⁷ Sellest juhindudes soovitas Põld, et ametisolev konsistoorium, mis oli tema väitel „weel ainukene enam ehk vähem seaduslik kiriku edustaja”, oleks pöördunud Vabariigi Valitsuse poole ettepanekuga kutsuda kokku kas kiriku asutav kogu, määrares seejuures ära selle ülesanded ja liikmeskonna, või paluks vastavalt kehtivatele seadustele Vabariigi Valitsusel kujundada ümber kiriku keskorganid ning anda seejärel volitus kirikukogu kokkukutsumiseks ja usuühingute seaduse elluviimiseks. Kui need kaks võimalust ei sobi, soovitas Põld rakendada kolmandat võimalust ja oodata mitte ühtegi uut üldkiriklikku korraldust vastu võtmata kuni 1. juulini 1926. a. Usuühingud registreeriksid põhikirja konsistooriumi kaudu, misjärel kutsutakse kokku kiriku asutav kogu. Kuni 1926. a juulini võivad nii kirikuvalitsuse kui ka praostkonna sinodid pidada vaid nõuandvaid

¹³⁰⁶ Komisjoni liikmeteks nimetati piiskop Kukk ja assessor Soosaar. Lisaks kahele liikmele peeti vajalikuks komisjoni koosseisu täiendada ühe juriidilise haridusega isikuga. Konsistooriumi istungil avaldati soovi kutsuda komisjoni liikmeks vandeadvokaat Alfred Maurer. 1926. a kirikupäeval esitatud aruande kohaselt paluti Maureri asemel komisjoni liikmeks siiski vandeadvokaat Artur Frommhold Beek, kes võttis komisjoni liikmena selle tööst ka osa EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 12.11.1925; EELKKA, Evangeeliumi Luteri usu kiriku VII Kirikupäeva protokoll Tartus, 3., 4. ja 5. märtsil 1926, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Konsistooriumi aruanne 1925. aasta kohta, 12p.

¹³⁰⁷ Sel põhjusel oli 1925. a septembris tekkinud lahkeli ka Põllu teenitava Kose koguduse nõukogu ja konsistooriumi vahel. Konsistoorium pidas koguduse nõukogu käitumist Põllu juhituks. Kose koguduse nõukogu keeldus konsistooriumile esitamast aasta majandusaruannet ja osutas, et vastavalt 1919. a Ajutise Valitsuse antud koguduse omavalitsuse korraldusele ja kehtivale seadusele pole ta seda kohustatud tegema. Konsistoorium juhtis tähelepanu kirikupäevale kui kiriku seadusandlikule organile ja kirikupäeva otsusele, mille kohaselt oli kogudustel kohustus aruanne esitada. Kose kogudus kaebas 25. oktoobril 1925. a konsistooriumi nõudmise siseministeeriumi juures asuvalle usuasjade kolleegiumile, mis otsustas 12. mail 1926. a koguduse appellatsiooni jätta tagajärjeta, sest 1919. a määruuses (§ 5) nimetati koguduse täiskogu ülesandeks ka saadikute valimist, mistõttu leidis kolleegium koos konsistooriumiga, et juhindudes kirikupäevast, millele Kose kogudus oli vastavalt 1919. a määruusele oma saadikud valinud, ja kirikupäeva otsusest esitada koguduse aruanne konsistooriumile, pole aruande nõudmine ja konsistooriumile esitamine seadusevastane. ERA, f 14, n 1, s 1156, l 144–149; EELKKA, Evangeeliumi Luteri usu kiriku VII Kirikupäeva protokoll Tartus, 3., 4. ja 5. märtsil 1926, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Konsistooriumi aruanne 1925. aasta kohta, 3.

koosolekuid.¹³⁰⁸ Niisiis ei hinnanud Põld ühelgi tingimusel seaduspäraseks kiriku põhikirja alusel kirikupäeva kokkukutsumist ja senise, 1917. a asutatud vaba rahva-kiriku ja selle korralduse õiguspärasust.¹³⁰⁹ Konsistoorium otsustas 2. detsembril 1925. a toimunud istungil Põllu ettepanekud kui seadusega vastuolus olevad tähelepanuta jätta, jätkates samal ajal põhikirja väljatöötamist, et see kirikupäeval läbi arutada, vajaduse korral seda muuta ja lõpuks heaks kiita.¹³¹⁰

Toetudes UNLS §-le 30, esitas Põld 1. detsembril 1925. a praostiametist tagasiastumise palve.¹³¹¹ Põld teatas, et ta ei kavatse alates 1. jaanuarist 1926. a praosti kohuseid täita.¹³¹² Konsistoorium edastas lahkumispalve – täpsemalt teadaande – Põllu palvel siseministeeriumile. Siseminister Einbund vastas Põllule resoluutselt, et praosti sellelaadne käitumine ja üleastumine valitsevast korrast on lubamatu. Juhul kui Põld soovib praostiametist tagasi astuda, peab see sündima korrakohaselt ja motiveeritult. Konsistoorium lisas siseministeeriumi vastust Põllule edastades omapoolse hoiatuse, et Põld ei kasutaks konsistooriumiga suheldes edaspidi ebakorrektsset tooni.¹³¹³

20. jaanuaril 1926. a kiitis konsistoorium heaks 12. novembril 1925. a moodustatud põhikirja väljatöötamise komisjoni koostatud koguduse normaalpõhikirja ja kiriku põhikirja ning otsustas need esialgsel kujul trükkida. Põhikirjade üle toimuva arutelu tulemusena tekkis tehtavate võimalike muudatuste järel kavatseni põhikirjad uuesti avaldada.¹³¹⁴ Kiriku ja koguduse põhikirjad saadeti kogudustesse 1926. a veebruarikuu algul.¹³¹⁵

¹³⁰⁸ MK, nr 47, 25.11.1925, 375–376. Ida-Harju praosti märgukiri Konsistooriumile.

¹³⁰⁹ MK, nr 1, 6.1.1926, 4. Seadusliku korra juurde!

¹³¹⁰ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 2.12.1925.

¹³¹¹ § 30 sisaldas loetelu kehtivuse kaotanud seadustest. Selle hulgas polnud mainitud kiriku sisemist elu korraldavat põhikirja, mistõttu ei pidanud Põld seda kirikukorralduse, s.t ka praostiks valimise aluseks.

¹³¹² EELKKA, Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 26.5.1901–18.12.1938, 1.12.1925.

¹³¹³ *Ibid.*, 30.12.1925, 8.1.1926.

¹³¹⁴ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 20.1.1926; EELKKA, EELK põhikiri ja kodukord 9.10.1921–24.9.1935, 28.1.1926; EK, nr 4, 28.1.1926, 28–29. Eesti ew. lut. kiriku põhikiri. Kiriku õpetuslik alus oli kiriku põhikirjas esitatud järgmises sõnastuses: „§ 4 Eesti Evangeeliumi Luteruse usu Kiriku õpetuse aluseks on Vana ja Uue Testamendi prohvetite ning apostlite kirjad ja Sümboli-raamatuteks nimetatud kirjasid seletavad: Apostlite, Nikea ja Athanasiuse usutunnistused. Augsburgi muutmata usutunnistus ja teised kirjad, mis Liber concordiae nimelisse kirjade kogusse on ülesvõetud.” § 5 kohaselt nõuti ametikandjatelt ametivande andmist. Kiriku struktuur oli täienenud kiriku vanematekoguga, mistõttu olid muutunud ka kirikupäeva ülesanded ja korraldus. Kirikupäev pidi kogunema iga kolme aasta järel ja selle liikmete hulka kuulusid koguduste vaimulikud, kõstrid ja liikmete esindajad. Viimaseid valiti tuhande kohta kaks, kahe tuhande kohta kolm ning iga kahe tuhande saadiku järel lisaks veel üks. Koguduse liikmete esindajate arv ei tohtinud ületada kuute koguduse liiget. Kirikupäev oli otsustusvõimeline, kui sellest võttis osa 1/4 selle liikmetest. Erakorralise kirikupäeva kokkukutsumise õigus oli piiskopil ja konsistooriumil ning nende kaudu ka vanematekogul, kuid viimasel instantsil üksnes juhul, kui see puudutas piiskopi võimalikke üleastumisi. Kiriku vanematekogu koosnes kuuekümnest kirikupäeval valitud esindajast, kes pidid kogunema vähemalt kord aastas, et kinnitada kiriku tegevuse aruanne. Kiriku vanematekogu kutsus kokku konsistoorium. Vanematekogul oli 2/3

Liberaalse ja alalhoidliku voolu esindajad arvustasid kõige teravamalt põhi- kirjades leiduvaid keskvalitsuse volitusi kirjeldavaid punkte, näiteks keskvalitsusele antavat õigust tagandada vaimulikke (§ 58) ja koguduse nõukogu (§ 59), piiskopile ja konsistooriumile antud ainuõigust kutsuda kokku erakorralisi kirikupäevi (§ 27) jne. Tallmeister juhtis tähelepanu põhikirjades esinevale konarlikule sõnastusele ja kohati liiga üksikasjalikule kiriklike talituste korra määratlemisele.¹³¹⁶ Põld kutsus seevastu üles eelseisvast kirikupäevast mitte osa võtma, vaid võimaldama konsistooriumil kuni 1926. a juulikuuni oma tegevust jätkata. Põld arvustas ennekõike koguduse põhikirja. Tema arvates polnud koguduse põhikirjas vaja vahekorda konsistooriumiga sätestada. Just sel põhjusel pidas ta olemasolevat põhikirja koguduste õigusi riivavaks, sedastades lühidalt: „Koguduse põhikirjas ei kõnelda siis ka midagi koguduste õigustest, vaid ainult konsistooriumi õigustest.”¹³¹⁷ 1926. a jaanuris asus konsistooriumi moodustatud komisjoni kõrval koguduse põhikirja väljatöötamisega tegelema ka alalhoidliku voolu esindajate koondamiseks moodustatud ühendus – Vaba Sinod.¹³¹⁸ 1926. a märtsis esitas liberaalse voolu eestvedaja Tallmeister Tallinna Pühavaimu koguduse põhikirja, mis kajastas samuti kui Iisaku koguduse põhikiri liberaalse voolu esindajate soove koguduse korralduse kohta.¹³¹⁹

3.2.2. Kiriku ja koguduse põhikirjade üle toimunud arutelu 1926. a erakorralisel usuteadlaste konverentsil ja kirikupäeval. Põhikirjade vastuvõtmine

Ehkki 1925. a novembris pidasid konsistooriumi liikmed soovitavaks korraldada 1926. aastal usuteadlaste konverents ja erakorraline kirikupäev järjestikustel päevadel 1926. a veebruaris-märtsis, toimusid usuteadlaste konverentsid nii traditsioonilisel ajal 1926. a jaanuaris kui ka vahetult erakorralise kirikupäeva eel 2. märtsil 1926. a. Usuteadlaste konverentsil käsitleti õpetusküsimuste kõrval ka kiriku põhikirja ning UNLS vastuvõtmist ja sisu.

27.–28. jaanuaril 1926. a toimunud usuteadlaste konverentsiga seoses tuleb tähelepanu pöörata konverentsil teadusliku ettekandega esinenud dots Tennmanni ja prof Kõpu sõnavõttudele ning nendele järgnenud aruteludele, sest neis peegelduvad

häälteenamusega õigus kogudusi kirikust välja heita, muuta kiriku põhikirja ja anda toetus kiriku kinnisarvaga tehtavatele toimingutele. Samuti kuulus vanematekogu pädevusse konsistooriumi valimine. § 48 kohaselt oli kogudus kirikust lahkumiseks kohustatud viima koguduses läbi hääletuse, millest pidi osa võtma 3/4 kõikidest koguduse liikmetest. Üldkirikust lahkumiseks olid vajalikud 2/3 liikmete hääled. Vanematekogu loomine ei pälvinud 1926. a märtsis toimunud erakorralisel kirikupäeval toetust.

¹³¹⁵ MK, nr 8, 23.2.1926, 60. Kuidas käsitada kiriku ja koguduste põhikirju?

¹³¹⁶ PI, nr 3, märts 1926, 41–43. Kiriku ja koguduste põhikirjad. Riik ei nõudnud Tallmeisteri sõnul kirikult täpsemat kirjeldust, mil moel kirik usulisi talitusi läbi viib. Nii puudus koguduse põhikirjas vajadus sätestada, et veini ja leiba mõisteti armulaual kui Kristuse „ihu ja werd”, ega sedagi, et matmistalitustel oli vajalik tarvitada sõnu „Mullast oled sina võetud jne”.

¹³¹⁷ MK, nr 8, 23.2.1926, 60–61. Kuidas käsitada kiriku ja koguduste põhikirju?

¹³¹⁸ MK, nr 4, 27.1.1926, 27. Esimene Eesti wabasinod.

¹³¹⁹ PI, nr 3, märts 1926, 45–48. Tallinna Pühavaimu koguduse põhikiri.

hästi kirikus valitsenud meeleolud. Ettekandes pealkirjaga „Usuline kriis” vastandas Tennmann loodus- ja vaimureligiooni ning asus usulise kriisi põhjusi kirjeldades rõhutama vajadust seniselt loodusundiliselt kristluse aluselt kui kriisi põhjuselt tõusta vaimureligiooni pinnale. Rahamägi sidus Tennmanni ettekannet kommenteerides usulise kriisi seevastu kristluse absoluutsuse ja objektiivse alusega: „Teaduse ilmas on praegu maksmas relativiteedi printsiip ja selle tõttu ei taheta objektiivset tõtt tunnistada. Ristiusk ei suuda aga ainult subjektiivsete tõdede tunnustamisega leppida, vaid ta nõuab objektiivsete tõdede tunnustamist.”¹³²⁰ Õpetajad Varik, Tannebaum ja Christoph Beermann pidasid usulise kriisi põhjuseks inimeste keskel valitsevat patutunde puudumist. Just patutunne juhib inimese Kristuse juurde, kes võib ainsana kriisi lahendada. Seejuures juhtis Tannebaum tähelepanu vajadusele kujundada usu-teaduskond „misjonijaamaks”, kus oleksid ametis „prohveti vaimuga inimesed”, kes oleksid suutelised andma üliõpilastele vajalikku ettevalmistust.¹³²¹

Vaidlustes UNLS üle kaitses Tallmeister seaduse sõnastust ja põhialuseid, sel teemal refereerinud assessor Nirk ei hinnanud riigi käitumist ja seda kajastavaid seadusi kiriku suhtes aga heatahtlikuks. Segadust põhjustas tema sõnul seaduse § 25 tõlgendamine, milles kirjeldati usuühingu liidust lahkumist. Nirgi väitel polnud üheselt mõistetavalt selge, kas usuühingute liidust lahkumiseks oli vajalik usuühingu 2/3 liikmete toetus või piisas 2/3 täiskogu koosolekust osa võtnud liikmete toetusest. Kiriku põhikirja väljatöötamisega tegelnud komisjoni redaktsioonis nõuti 2/3 koguduse liikme poolehoidu, mis tähendas kõige suuremate koguduste puhul rohkem kui 10 000 liikme poolthäält. Teisisõnu tegi see usuühingu liidust lahkumise erakordselt raskeks või isegi võimatuks.¹³²² Üldkiriklikku korda kaitses arvustas seda paragrahvi ka õp Järve, osutades kirikust väljaastumise otsuse võimalikule juhuslikkusele.¹³²³ Kõpp juhtis seevastu tähelepanu seaduse ülesandele kehtestada kirikule ja selle tegevusele üldised raamid. Kõpu sõnul oli kirikul nendes raamides võimalik edukalt areneda.¹³²⁴

Kõpu ettekanne põhjustas samuti kui Tennmanni sõnavõtt usulisel alusel vaidlusi. Kõpu ettekande teemaks oli „Naisusuteadlaste jutlustamise küsimus”. Usuteadlaste konverentsil esimest korda tõstatatud teemal kõneldes asus Kõpp toetama naiste õigusi kirikus teenida. Seejuures polnud Kõpp vastu ka naiste ordineerimisele õpetaja ametisse.¹³²⁵ Tema seisukohtadele vastandusid Tannebaum ja õp Johannes Willberg,

¹³²⁰ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 27. ja 28. jaanuaril 1926, 1–3.

¹³²¹ Pealkirjaga „Usuline Kriis” avaldas 1926. a pikema brošüüri ka Tartu ülikooli prorektor Peeter Põld. Peeter **Põld**. *Usuline kriis. Selle tunnuseid, põhjusi ja ületamisvõimalusi*. Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi toimetisi 1. Tartu: Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi kirjastus, 1932.

¹³²² Vastava selgituse vastu protesteerisid ajakirjanduses nii Põld kui ka Tallmeister. § 25 täpse sõnastuse põhjal võib väita, et seaduses kirjeldati täiskogu koosolekust osavõtnud liikmete 2/3 enamust: „Igal usuühingul on õigus liidust välja astuda, kui sellekohane otsus on tehtud ühingu peakoosoleku 2/3 häälteenamusega.” RT, nr 183/184, 27.11.1925, 1052; MK, nr 12, 24.3.1926, 92. Kiriku põhikirja; PI, nr 3, märts 1926, 42. Kiriku ja koguduste põhikirjad.

¹³²³ EK, nr 5, 4.2.1926, 35. Usuteadlaste jaanuari konverentsi.

¹³²⁴ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 27. ja 28. jaanuaril 1926, 5.

¹³²⁵ 1905. a revolutsiooni järel anti naistele õigus õppida ülikoolis vabakuulajatena, 1919. a avatud Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis said naised meestega võrdsed õigused. Usuteaduskonnas

toetust avaldasid Rahamägi, Tennmann, Järve, Kerem, õp Otto Luberg ja protokollil kohaselt „eriti soojalt” praost Mohrfeldt. Ka hääletusel pälvis Kõpu seisukoht konverentsi liikmete veenva toetuse – 23 poolt-, 3 vastuhäält – ning see sõnastati järgmiselt: „Usuteadlaste konverents avaldab põhimõttelikult nõusolekut, et naised koguduse tööst osavõtavad. – Riietuse väljatöötamine jääb konsistooriumi hooleks.”¹³²⁶

Osa päevakorrapunktide arutelu lükati 28. jaanuaril 1926. a lõppenud konverentsil edasi vahetult enne 3. märtsil 1926. a algavat erakorralist kirikupäeva toimuvale usu-teadlaste konverentsi koosolekule. Enne seda tuleb peatuda 1926. a veebruaris praost Mohrfeldti tehtud katsel otsida eri voolude esindajate vahel lepitust. 9. veebruaril pöördus Mohrfeldt Põllu poole – kui „Kulla kallis sõber” –, ning avaldas nõrdimust, et viimane oli usuteadlaste konverentsilt puudunud. Eesmärgiga lepitust otsida oli Rahamäe initsiatiivil Mohrfeldti korteris toimunud Rahamäe, Mohrfeldti ja Tallmeisteri osalemisel kohtumine, kus oli jõutud Mohrfeldti sõnul arusaamisele, et kiriku korraldustöödesse tuleb edaspidi haarata ka sellest kõrvale jäänud vaimulikud, ehk teisisõnu eri voolude esindajad. Mainitud kohtumine oli toimunud tõenäoliselt usu-teadlaste konverentsi järel. See andis Mohrfeldtile põhjuse pöörduda ka Põllu poole. Ta kutsus Põllu 17. veebruariks enda korterisse kohtumisele ning teatas, et nõusoleku koosolekust osa võtta on andnud ka piiskop Kukk, Rahamägi ja Tallmeister. Vanema ja lugupeetud vaimulikuna sobis Mohrfeldt hästi lepitajaks. Tema kiri peegeldab küll head tahet, kuid ühtlasi ka kirikus valitsevat olukorda. Mohrfeldti kiri on selgeks signaaliks, et voolude esindajate vaheline dialoog oli sisuliselt katkenud või katkemas: „Kõneleme vähemasti teineteisega. See ju miskile ei kohusta. Ehk leiame pisut ühist keelt ja meelt. Kui sul võimalik on ja su süda ja usk lubab sind tulla, siis võta see veel oma peale ja tule.”¹³²⁷ Kohtumist sellises koosseisus teadaolevalt ei toimunud. Isegi kui kohtumine tõepoolest toimus, ei järgnenud sellest lähtuvalt positiivseid ja kiriku ühtsust taastavaid samme.

2. märtsil 1926. a erandkorras kogunenud konverentsil kerkis usuühingu ja usuühingute liidu uue põhikirjaga seoses taas õpetusaluste küsimus. Lisaks konsistooriumi sõnastatud õpetusaluste paragrahvile esitasid selle formuleerimiseks ettepanekuid Tallmeister, Tennmann ja usuteaduskonna nimel prof Sild. Viimase pakutu sarnanes põhikirjas leiduva sõnastusega: „Eesti ev. Lut. usu kiriku õpetusel aluseks on Püha kiri ja usutunnistuslikud kirjad.”

Tennmann, kes oli sõnastanud õpetusaluste paragrahvi järgmiselt: „Eesti Evangeliumi Luteruse usu Kiriku õpetuse aluseks on kristliku usu ja elu normid, nagu neid sisaldab Pühas Kirjas antud ja reformatsiooni usutunnistuslikkudes kirjades avaldunud evangeelium”, võttis oma ettepaneku tagasi ja asus pooldama Silla pakutud sõnastust.

alustas õpinguid mitu naist, esimesena lõpetas 1925. a kevadel teaduskonna Salme Klaos. See asjaolu oli naiste ordineerimisküsimuse tõstatumisel keskse tähtsusega. EK, nr 24, 1925, lk 191. Kiriku elu. Esimene eesti naisusuteadlane; *Universitas Tartuensis 1632–2007*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007, 135.

¹³²⁶ MK, nr 6, 10.2.1926, 45–46. Usuteadlaste konverents.

¹³²⁷ EELKKA, Eesti Misjoni Selts. Eesti Misjoni Seltsi äratusosakonna kirjavahetust 1920–1929, 9.2.1926.

Tallmeistri ettepanek kõlas järgmiselt: „Eesti Evangeeliumi Luteruse usu kiriku õpetuse aluseks on Vana ja Uue Testamendi prohvetite ja apostlite kirjad, nagu neid evangeelne kirik oma usutunnistuslikkude kirjade ja oma usuteaduse kaudu seletab.”¹³²⁸ Tallmeister väitis oma sõnastust kaitstes, et ilma usuteaduseta pole võimalik Pühakirja seletada. Õpetusaluste paragrahvi üle toimunud hääletusel kogus ülekaaluka enamuse – 66 poolt- ja 2 vastuhäält – kirikuvalitsuse ja põhikirja väljatöötamise komisjoni ettepanek. Usuteaduskonna ettepanek pälvis 13 poolthäält, Tallmeistri ettepanek ühe poolthääle.¹³²⁹

Ühtlasi võeti konverentsil vastu otsus muuta kirikupäeva senist koosseisu. Konverentsi otsuse kohaselt kuulusid kirikupäeva koosseisu edaspidi igast kogudusest vaid vaimulik ja üks saadik. Kirikupäev oli uue korralduse järgi otsustusvõimeline, kui ta on seaduslikus korras kokku kutsutud. Kiriku tegevuse lõpetamise või piiskopi ametist tagandamise otsustamisel nõuti 2/3 häälteenamust.¹³³⁰

3. märtsil 1926. a alanud erakorralisel kirikupäeval tõstatati oodatult peaaegu kõik varasematel aastatel erimeelsusi põhjustanud teemad. Erandiks oli õpetusaluste küsimus, mille üle arutelu oli lõppenud usuteadlaste konverentsil ning mis kirikupäeval enam vaidlusi ei tekitanud. Õpetusaluste paragrahv võeti vastu põhikirja väljatöötamise komisjoni esitatud ja usuteadlaste konverentsil toetuse pälvinud sõnastuses. Kirikupäeva järel väljendas Tallmeister õpetusaluste paragrahvi sõnastuse suhtes mõistetavatel põhjustel rahulolematust.¹³³¹

Põhimõttelist laadi vaidlusi põhjustasid vaimulike ametivande ja kiriku nime küsimus. Viimase osas viidi kirikupäevale esitatud põhikirja redaktsioonis sisse muudatus, mille autoriks oli 1917. a kiriku põhialused sõnastanud prof Kõpp.¹³³² Tema ettepanekul lisati põhikirja määratlus, et kirik püsib vaba rahvakiriku alusel. Sel teemal puhkenud vaidlus peegeldab ilmekalt olukorda, kuhu kirik oli 1926. a-ks jõudnud ja on ühtlasi tõestuseks arengust, mille kirik oli läbinud alates 1917. a, mil vaba rahvakiriku alus üksmeelselt vastu võeti. Kirikupäeva protokollki järgi tekitas

¹³²⁸ Saard 2008, 111.

¹³²⁹ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 27. ja 28. jaanuaril 1926, 14–15; PM, nr 61, 3.3.1926, 5. Waielused kiriku põhikirja ümber; Saard 2008, 112.

¹³³⁰ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 27. ja 28. jaanuaril 1926, 15; Rahamägi 1926, 46. Konverentsile järgnenud kirikupäeval otsustati jätta kirikupäeva koosseis ja ülesanded samaks. Küll aga loobuti senisest kvoorumini nõudmisest.

¹³³¹ Tallmeister arvustas kirikupäeval vastuvõetud õpetusaluste paragrahvi lähtudes selles sisalduvast viitest Athanasiuse usutunnistusele, nimetades viimast katoliiklikuks. Samuti kritiseeris Tallmeister vandeformeli lisamist põhikirja ja väitis toetudes Mt 5,33–37, et vanne oli Kristuse vaimuga vastuolus. Konsistooriumi esitatud seisukoha järgi oli kiriku põhikirja õpetusaluste paragrahv püsinud pärast 1917. aastat muutumatuna ning selle muutmiseks puudus ka käesoleval juhul vajadus. Senises põhikirjas esinevat sõnastust, mis erines Vene evangeelse luterliku kiriku seaduses esitatud sõnastusest, põhjendati viimase kehtivusega. Nimelt peeti põhikirjas esinevat õpetusaluste sõnastust seni kehtiva tsariaegse seaduse lühendatud versiooniks. Uue seaduse andmisel oli vaja õpetusaluste paragrahvi aga taas pikalt lahti kirjutada. EK, nr 3, 21.1.1926, 19. Kiriku ja koguduste registreerimine; PI, nr 3, märts 1926, 43. Kiriku ja koguduste põhikirjad.

¹³³² Komisjoni redaktsioon oli järgmine: „Eesti Evangeeliumi Luteruse usu Kirik on kõikide Eesti Vabariigi territooriumil olemasolevate Evangeeliumi Luteruse usu koguduste (usuühingute) liit.” EELKKA, EELK põhikirja ja kodukord 9.10.1921–24.9.1935, 28.1.1926.

Kõpu ettepanek pikemaid vaidlusi, ajakirjanduse andmetel olid selle arvustajateks „wanameelsed õpetajad, kes wabas rahwakirikus mingisugust tonti näiwad kartwat”.

Lisaks vaba rahvakiriku korralduse üle puhkenud vaidlusele tuleb nimetada saksa praostkonna esindajate ettepanekut lisada põhikirja viide kirikule kui liitude liidule. See ettepanek oli seotud saksa praostkonna sooviga moodustada kiriku ehk usuühingute liidu koosseisus omakorda saksa koguduste liit, mis oleks olnud oma korralduses autonoomne.

Vaba rahvakiriku aluse üle toimunud hääletusel sai Kõpu ettepanek 127 poolt- ja 24 vastuhäält. Vastuhääled pärinesid kiriku alalhoidlikelt esindajatelt, kelle kõige häälekam esindaja Põld ei võtnud küll kirikupäevast osa, kuid esines kirikupäeva järel kiriku nime küsimuses Meie Kiriku veergudel kriitilise arvamuse avaldusega.¹³³³

Põllu hinnangul oli registreeritava kiriku vormiks vabakirik, ning et Eestis teist kirikut polnudki, puudus põhikirjas vajadus vabakiriku nimetuse esiletoomiseks. Seetõttu asus ta teravalt arvustama ka põhikirja lisatud viidet rahvakirikule: „Sugugi ei hakka aga sõnad „waba” ja „rahwa” kirik ühte, sest et need kaks sõna kiriku iseloomustamise omadusnimetustes täiesti teine-teise wasta käiwad. [---] Wabakiriku siht on ennast ikka enam ja enam leigetest liikmetest wabastada, rahwakiriku siht aga on wõimalikult igäüht inimest tema usulise seisukoha peale waatamata kiriku liikmeks pidada.”¹³³⁴ Viidates põhikirja lisatud vaba rahvakiriku määratlusele, mainis ta liberaalse voolu endisi esindajaid, kes olid Tallmeistrist ja Kuljusest eemaldunud ning asutanud 1925. a sügisel Rahvakiriku Liidu. Põllu väitel olid endised protestantliku põhimõtte toetajad vahetanud lihtsalt nime.¹³³⁵ Rahvakiriku korralduse sidus Põld taas ka kiriku rahvusliku alusega. Kirikupäeva avapäeval oli Postimehe veergudel sel teemal kirjutatud Tõnisson kutsunud kiriku esindajaid üles kujundama kirikut

¹³³³ Juhindudes 17.1.1926. a toimunud Kose koguduse täiskogu otsusest, ei võtnud kirikupäevast osa ka praost Põllu teenitud Kose koguduse esindajad. MK, nr 4, 27.1.1926, 31. Teated kogudustest.

¹³³⁴ MK, nr 12, 24.3.1926, 91. Kiriku põhikirja.

¹³³⁵ Rahvakiriku Liidu esindajana tervitas 1926. a kirikupäeva Tennmann, kes kõneles liidu soovist püsida senises rahvakirikus ja teha tööd rahvakiriklike ideaalide teostamiseks. Et Rahvakiriku Liidu ning KKIES Tartu osakond koondasid põhiliselt samu liikmeid ja organisatsioonid taotlesid seltsi Tartu osakonna juhi Rahamäe hinnangul samu sihte, otsustati 7. veebruaril 1926. a toimunud kristliku ilmavaate seltsi koosolekul liituda rahvakiriku liiduga. Tallmeistri hinnangul oli KKIESist PÜ asutamise järel kujunenud kiriku keskvoolu ehk kiriklik-konfessionaalse voolu esindajaid koondav organisatsioon. 1927. a-ks oli kristliku ilmavaate selts oma tegevuse sisuliselt lõpetanud. Rahvakiriku Liidu poliitilised motiivid kajastasid Kristlikus Rahvaerakonnas valitsenud lõhesid. Viimase esindajad avaldasid soovi Rahvakiriku Liidu esindajatega läbi rääkida ja tegevust ühendada, Rahvakiriku Liidu esindajad otsustasid aga jätkata koostööd Rahvaerakonnaga. Põllu väitel olid Kristlikus Rahvaerakonnas valitsenud tüli põhjused usulised; usuliselt liberaalsemad, s.t viidet protestantlikule vaimule toetanud vaimulikud olid erakonnast eraldunud ja asutanud Rahvakiriku Liidu; Kristlikus Rahvaerakonnas olid seevastu kiriku keskvoolu esindajad, kelle kõrval olid Põllu sõnul end üha enam „ülesupitamas” ka alalhoidliku voolu esindajad. PM, nr 4.3.1926, 5. Erakorraline kirikupäew Tartus; EK, nr 12, 25.3.1926, 95. Kristliku kultuuri ja ilmavaate seltsi Tartu osakond Eesti Rahvakiriku Liiduga ühinenud; MK, nr 19, 12.5.1926, 148. Wõitluses koguduste wabaduse eest; PI, nr 1, jaanuar 1927, 13. Mõned muljed usuteadlaste konverentsilt; Haava 2007, 71–72.

Eesti rahvuslikuks kirikuks, „rahwa ühiseluliste, kultuuriliste ja riikliste paleuste teenistusele anduma”.¹³³⁶ Rahvusküsimus kerkis kirikupäeval ka saksa koguduste soovi puhul moodustada rahvakiriklikus struktuuris autonoomse valitsemisstruktuuriga ühendus. Kirikupäev asus ettepaneku osas eitavale seisukohale, võttes vastu resolutsiooni, mille järgi hinnati võimatuks, et saksa kogudused oleksid asutanud vabast rahvakirikust eraldiseisva kiriku.¹³³⁷ Ehkki Põllu juhitud alalhoidliku voolu esindajate hulka kuulusid peaaesjalikult baltisaksa vaimulikud, ei asunud Põld baltisaksa koguduste kavatsust toetama, vaid teatas, et alalhoidlikud soovivad kirikule usulist, mitte rahvuslikku alust.¹³³⁸

Samas väljendas Põld heameelt kirikupäeva otsuse üle sõnastada õpetusaluste paragrahv VELKSis sätestatud moel ja taastada põhikirjas vaimulike ametivanne. Neist viimane küsimus tekitas kirikupäeval teravaid vaidlusi. Ühelt poolt nõudsid Tennmann ja mitmed temaga ühinenud vaimulikud ametivandest loobumist, osutades vaimuliku südametunnistusele ning väites, et vanne tähendab vaimuliku suhtes umbusaldusavaldust, teisalt aga nõudis õp Treumann vande kehtestamist. Kirikupäeva järel väitis Protestantlises Ilmas avaldatud artiklis õp Anton Eilart (artikli all initials A. E.), et vande kehtestamisega sooviti „jalust rabada seda woolu meie kirikus, missugune on tuntud nimetuse all: tõsilutherlane. Selle woolu olemasolu on seega ülearuseks tahetud teha”, lisades sellele õigustatud, ent alalhoidlike järgnevaid samme arvestades siiski mitte tõele vastava hinnangu, et „Waewalt tabab see wõte eesmärki”. Vande kehtestamine sai kirikupäeva enamuse toetuse, ühtlasi otsustati vandeteksti täiendada, nii vannutati vaimulik „kolmainu Jumala nime juures”.¹³³⁹

Usuteadlaste konverentsilt jõudsid ka kirikupäeva päevakorda kolm teemat, mis põhjustasid samuti tuliseid vaidlusi ning milles avaldusid kiriku ametikandjate ja koguduste esindajate hulgas valitsenud erimeelsused. Nendeks olid koguduse kirikust väljaastumise, kohtuinstantsi loomise ja naisusuteadlaste jutlustamise (ordineerimise) küsimus. Neist viimase osas oli usuteadlaste konverentsil langetatud naiste kirikutöösse toetav otsus, vastav põhimõtte sooviti kanda ka põhikirja. Kirikupäeval valitsenud hoiakute tõttu otsustati vastav põhimõtte põhikirjast siiski esialgu välja jätta ja suunata see arutamiseks tagasi usuteadlaste konverentsile. Võrreldes usuteadlaste konverentsil sel teemal toimunud teoloogilise vaidlusega, olid kirikupäeval kõlanud arvamused emotsionaalsemad. Naiste ordineerimise vastu tõstsid häält eriti maa-koguduste saadikud, sõna võtnud vaimulikud kaldusid naiste ordineerimist pigem toetama.¹³⁴⁰ Praost Põld pidas sarnaselt usuteadlaste konverentsil sõna võtnud praost

¹³³⁶ PM, nr 61, 3.3.1926, 2. Eesti rahvusliku kiriku sihis!

¹³³⁷ Baltisakslastest saadikud tundsid end solvatuna ja lahkusid resolutsiooni üle toimunud arutelu tõttu kirikupäevalt. Ketola 2000, 138.

¹³³⁸ MK, nr 12, 24.3.1926, 92. Kiriku põhikiri.

¹³³⁹ PI, nr 3, märts 1926, 35. Wanne; PM, nr 63, 5.3.1926, 5. Erakorraline kirikupäew Tartus. 1926. a novembris otsustas konsistoorium, et nendelt vaimulikelt, kes olid ametisse astudes andnud töötuse, uuesti ametivande andmist ei nõutud. EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 18.11.1926.

¹³⁴⁰ PM, nr 64, 6.3.1926, 7. Erakorraline kirikupäew Tartus. 17.–18. Jaanuaril 1928. a toimunud usuteadlaste konverentsil oli naiste ordineerimise küsimus taas arutusel. Sel teemal ettekandega esinenud õp Willberg ei toetanud naiste ordineerimist. Arutelu lõppes Rahamäe ja Järve ettepanekutega konverentsil otsust mitte langetada. Järve ettepanekul soovitati küsimus

Tannebaumiga jt naiste ordineerimist selgesõnaliselt lubamatuks, nimetades seda toetudes Js 3,12 koguduse haiguse tunnuseks. Toetudes kirikupäeval koguduste esindajate seas valitsenud meeleoludele, mis ühtisid Põllu vaadetega, pidas ta esmatahtsaks kogudustes valitsevat meeleolu: „Kui kogudused naisi õpetajaks hakkawad ihkama, wõib küsimine alles harutamise alla tulla.”¹³⁴¹ Kokkuvõttes väljendas Põld kirikupäeva otsuseid kirjeldades kirikus toimuva üle heameelt ja väitis end seetõttu kindlamini teadvat, et alalhoidlikud vaimulikud ei kavatse üldkirikust lahkuda, vaid võitlust kirikus jätkata.¹³⁴² Kavatsedes küll jääda üldkirikusse, jätkasid alalhoidliku voolu esindajad samas oma kirikukorralduslike seisukohtade vormistamist ehk VS põhikirja koostamist. Kiriku liberaalse voolu esindaja Tallmeister soovis samuti üldkirikus püsida, loobumata seejuures oma põhimõtetest. Tallmeister avaldas lootust, et kirikusse võivad edaspidi kuuluda ka need kogudused, „kes kirikupäewa poolt wastuwõetud normaapõhikirjaga ühineda ei saa, waid mõneski asjas muudatusi ettewõtma peawad”.¹³⁴³

Koguduse kirikust väljaastumise regulatsioon säilitas senise sisu. Selle järgi oli usuühingu liidust lahkumiseks vajalik 2/3 koguduseliikmete toetus. Ka võttis kirikupäev vastu otsuse, et VELKS kehtib punktides, mida kiriku põhikiri ja kirikupäev pole muutnud, senisel moel edasi.¹³⁴⁴ Et kirik polnud mitmeid korraldusi ja nende läbiviimist välja töötanud, oli selline lahendus loogiline ja vältimatu. Kiriku põhikirjad läbisid kirikupäeval nii esimese kui ka teise lugemise ja võeti kirikupäeva kolmandal päeval, 5. märtsil 1926. a vastu.¹³⁴⁵ Sellele järgnes põhikirja redaktsioonikomisjoni valimine, kuhu kuulusid lisaks konsistooriumi liikmetele, praostidele ja prof Kõpule ning köster Kompusele ka õp Kapp ja õp Tallmeister. Viimast kahte nimetati ajalehes Postimees kirikus „ilmsiks tulnud woolude” esindajateks.¹³⁴⁶

taas päevakorda võtta, “kui tegelik elu seda nõuab”. Küsimus kerkis taas päevakorrale pärast 1934. aastat. EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 17. ja 18. jaanuaril 1928, 22.

¹³⁴¹ MK, nr 6, 10.2.1926, 46. Usuteadlaste konverents. Sel teemal tekkis usuteadlaste konverentsi järel ajaleheveergudel vaidlus praostide Halleri ja Põllu vahel, kes asusid naiste ordineerimise küsimuses eri seisukohtadel. Selle põhjuseks oli 26. märtsil 1926. a Harju-Jaani kirikumõisas toimunud alalhoidlikke koondanud Vaba Sinodi koosolek, kus otsustati usuteadlaste konverentsi otsus pooldada naiste ordineerimist ja seda toetanud vaimulikud hukka mõista. Selle peale esines praost Põld VS-ga seotud vaimulike aadressil avaliku kirjaga. Vt MK, nr 18, 5.5.1926, 140–142. Awalik kiri ametiwendadele; Wastused praost Halleri küsimistele.

¹³⁴² MK, nr 12, 24.3.1926, 91. Kiriku põhikiri.

¹³⁴³ PI, nr 3, märts 1926, 44. Kiriku ja koguduste põhikirjad.

¹³⁴⁴ Kiriku Teataja, nr 4, aprill 1926, 1.

¹³⁴⁵ EELKKA, Evangeeliumi Luteri usu kiriku VII Kirikupäeva protokoll Tartus 3., 4. ja 5. märtsil 1926, 5.

¹³⁴⁶ PM, nr 65, 7.3.1926, 7. Erakorralise kirikupäewa lõpp; EK, nr 11.3.1926, 77. Erakorraline kirikupäew Tartus.

3.2.3. Kiriku ja koguduste põhikirjade registreerimine. Koguduste eripõhikirjad ja lahkuminevad põhikirjad

Usuühingu põhikirjade redigeerimise ja trükkimise järel saadeti normaalpõhikirjad kogudustesse. Põhikirja trükitud versioon vajas koguduse täiskogu heakskiitu, mis-järel esitati see konsistooriumile, kes saatis põhikirja pärast selle ülevaatamist koos teiste koguduste põhikirjadega siseministeeriumisse registreerimiseks. Konsistoorium teatas 1926. a mais Kiriku Teatajas, et peab „Kiriku ja koguduste töö ühtluse ning edukuse pärast” soovitavaks, et kogudused võtaksid vastu kirikupäeval kinnitatud koguduse normaalpõhikirja. Põhikirja esitamise tähtajaks määras konsistoorium 15. juuni 1926.¹³⁴⁷

29. aprillil 1926. a tegi assessor Rahamägi kiriku ametlikus häälekandjas ülevaate kogudustes normaalpõhikirja kohta valitsevatest hoiakutest. Sellega seoses juhtis ta tähelepanu kirikus leiduvaile rühmitustele, kes soovivad end registreerida üldkiriku normaalpõhikirjast erinevate põhikirjade alusel. Eri rühmitusi oli Rahamäe arvates kirikus neli: lisaks üldkiriklikule põhikirjale töötasid põhikirja välja alalhoidlikke vaimulikke koondav ühendus Vaba Sinod, saksa kogudused ja Iisaku kogudus. Eraldi nimetas Rahamägi ka Tallmeistrit, eristades tema eestvedamisel välja töötatud Pühavaimu koguduse põhikirja Kuljusest ja Iisaku kogudusest. Viimati mainitud erisuse põhjused ei peitunud mitte niivõrd põhikirja sisus, vaid Kuljuse suhtes langetatud ametist tagandamise otsuses. Alalhoidlikele ja saksa kogudustele viidates rõhutas Rahamägi koondumise ja üldkirikliku korra säilitamise vajadust. Iisaku koguduses toimuvat iseloomustas ta kui kiriklikku anarhiat, Pühavaimu koguduse põhikirja arvustas aga lähtudes selles sätestatud usualusest, mis oli kooskõlas 1926. a usu-teadlaste konverentsil Tallmeistri esitatud õpetusaluste paragrahvi sõnastusega ja erines seega üldkiriku usualusest. Samuti leidis Pühavaimu koguduse põhikirjas võrreldes üldkirikliku põhikirjaga ka mitmeid teisi erinevusi, millega ei saanud Rahamäe sõnul leppida.¹³⁴⁸

Ajal, mil nii liberaalse kui ka alalhoidliku voolu esindajad töötasid välja üldkiriku normaalpõhikirjast erinevaid põhikirju, avaldas üldkiriklikku korda kaitsva artikli ka vaba rahvakiriku alused sõnastanud prof Kõpp, kes rahvakiriku põhialust analüüsides rõhutas kiriku kontseptsioonis sisalduvat põhimõtet tunnistada kogu rahva või rahva-osa hingelised ja vaimsed vajadused ühtviisi tähtsaks. Kiriku eesmärgiks on „rahva kui terviku täieline arenemine”. Rahvakirik pole pelgalt mõne usulise voolu, seisuse või rahvuslikel, kirikupoliitistel jt põhjustel formeerunud rühma kirik.¹³⁴⁹

Tähendusrikka korraldusena kohustas konsistoorium 27. mail 1926. a vaimulikke tegema kogudustes liberaalse voolu esindajate Tallmeistri ja Kuljuse vastast selgitustööd; 3. juulil 1926. a toimunud konsistooriumi istungil otsustati Kiriku Teatajas teatada, et liberaalse voolu esindajatele ehk „protestantlikuks kihutustööks” pole lubatud kiriku ametikandjatel anda kiriku ruume.¹³⁵⁰

¹³⁴⁷ Kiriku Teataja, nr 2, mai 1926, 1.

¹³⁴⁸ EK, nr 17, 29.4.1926, 130–132. Koguduste registreerimise eel.

¹³⁴⁹ Üliõpilasleht, nr 6, 15.5.1926, 88. Kirik ja rahvuslik mõte.

¹³⁵⁰ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 3.7.1926, 27.5.1926; Kiriku Teataja, nr 3, juuli 1926, 1. Tallmeister pidas seda korraldust põhjendamatuks ja ebaseaduslikuks ning ühtlasi tõestuseks, et seal, „kus tõe vastu väidetega ja

1926. a juuniks konsistooriumisse laekunud koguduste põhikirjadest otsustas kirikuvalitsus 29. juunil 1926. a toimunud istungil siseministeeriumisse saata 106 põhikirja. Järgmisel päeval lisandus registreeritavate koguduse nimekirjale Risti koguduse põhikiri. Viimase esindajad oli esmalt esitanud põhikirja, mille konsistoorium tagasi lükkas.¹³⁵¹ Kokku saadeti 1926. a juunis ministeeriumisse registreerimiseks seega 107 koguduse põhikirjad. Konsistoorium ei nõustunud registreerima koguni 44 koguduse ja abikoguduse põhikirja, vaid pöördus koguduste esindajate poole nõudmisega viia põhikirja sisse muudatused.¹³⁵² 30. juunil 1926. a saatis konsistoorium ministeeriumisse ka „Eesti evangeeliumi luteri usu koguduste liidu Eesti Evangeeliumi Lutheri usu kirik” põhikirja. See registreeriti 3. juulil 1926. a.¹³⁵³ Konsistoorium soovitas kogudustes korraldada uue põhikirja jõustumise järel ka nõukogu valimised.¹³⁵⁴

Ministeeriumisse saadetud seletuskirjas jagati 44 registreerimiseks mitte esitatud kogudust eri gruppidesse: 1) liberaalse voolu koguduste põhikirjad: Pühavaimu ja Iisaku kogudus (2 kogudust); 2) alalhoidliku voolu ehk Vaba Sinodi koguduste põhikirjad: Kose, Harju-Jaani, Kuusalu, Juuru, Muhu ja Saaremaa Jaani kogudus (6 kogudust; esialgu ka Risti kogudus ehk kokku 7 kogudust); 3) seni mitte eksisteerivate koguduste põhikirjad: „saksakeelne” Viljandi Jaani, Rakvere saksa, Haapsalu „saksakeelne” Nigula, Paide „saksakeelne” Püha Risti, Paldiski „saksakeelne” Nikolai, Tallinna „saksakeelne” diakonisside kogudus (6 kogudust); 4) saksa praostkonna koguduste põhikirjad: Pärnu Nikolai, Tallinna Niguliste, Tallinna Oleviste, Tallinna Toompea, Narva Jaani kogudus ja Peetrimõisa abikogudus (6 kogudust); 5) normaalpõhikirjast väiksemate lahkuminekute tõttu erinevad põhikirjad: Tartu Jaani, Tallinna Jaani, Nõmme, Jõeleftme (Jõelähtme), Rakvere, Narva Peetri, Haapsalu, Kirbla, Nigula, Noarootsi, Tartu Maarja, Tartu Peetri, Laiuse, Võru, Kambja, Hargla, Valga Jaani, Valga Luke, Saaremaal asuvad Anseküla, Karja, Kihelkonna ja Valjala, Tallinna (rootsi-soome) Mihkli kogudus (23 kogudust).¹³⁵⁵ Neist viimane registreeriti 1926. a juulis esitatud normaalpõhikirja alusel.¹³⁵⁶

Koguduse põhikirja polnud konsistooriumile esitanud Randvere kogudus Ida-Harju praostkonnast, Lihula, Varbla ja Vigala kogudused Lääne praostkonnast, Vara abikogudus Tartu praostkonnast, Kõpu Viljandi praostkonnast, Laura Võru praostkonnast, Püha Saaremaa praostkonnast ja Ruhnu kogudus (9 kogudust). Neist jõudis määratud tähtajaks põhikirja esitada Varbla kogudus, mille konsistoorium paigutas

õigusliste abinõudega võidelda ei suudeta, seal vägivald appi võetakse”. Tallmeister lubas, et teeb vaatamata konsistooriumi korraldusele ka edaspidi oma tööd seal, kuhu teda kutsutakse, olgu see siis kirikuhoones või väljaspool kirikut. EELKKA, Tallmeister Theodor. Toimikud süüdistusajast 13.11.1921–13.11.1930, 9.11.1926.

¹³⁵¹ ERA, f 14, n 11, s 482, l 14.

¹³⁵² EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 29.6.1926.

¹³⁵³ ERA, f 14, n 11, s 482, l 31–32.

¹³⁵⁴ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Lutheri usu Kiriku VIII Kirikupäeva protokoll Tallinnas 14., 15. ja 16. juunil 1927, 7.

¹³⁵⁵ ERA, f 14, n 11, s 482, l 9–13.

¹³⁵⁶ EK, nr 27, 8.8.1926, 213. Koguduste (usuühingute) põhikirjade registreerimisest.

eespool esitatud teise rühma, hinnates selles esinevaid puudusi sarnasteks Kose koguduse põhikirjas leiduvate puudustega.¹³⁵⁷

1. juulil 1926. a andis konsistooriumi sekretär Oskar Villa kiriku ametlikus hääle kandjas Eesti Kirik koguduste põhikirjade registreerimisest lühiülevaate, esitades ühtlasi eespool kirjeldatud jaotuse kogudustest, mille põhikirjad saadeti kogudustesse tagasi ülevaatamiseks. Konsistooriumi koostatud normaalpõhikirja ja usuühingute liidu põhikirjaga kõige enam vastuolus olid kolme rühma põhikirjad: liberaalse voolu, alalhoidliku VS ja saksa koguduste põhikirjad. Ülejäänud kogudustesse tagasi saadetud põhikirjades leidis vaid üksikuid normaalpõhikirjast erinevaid punkte.¹³⁵⁸ Käesoleva töö kontekstis tuleb tähelepanu pöörata ennekõike liberaalse voolu ja alalhoidliku VS koguduste põhikirjadele.

Toetudes UNLSis sätestatud registreerimise korrale, mille kohaselt oli juhul, kui usuühingu liidu esindajad ei esitanud usuühingu põhikirja siseministeeriumile registreerimiseks, usuühingu esindajatel liitu jäädes õigus iseseisvalt siseministeeriumi poole pöörduda, registreeriti siseministeeriumis 1926. a suvel ja sügisel nii seni registreerimata kui ka normaalpõhikirjast erinevad põhikirjad. Viimast laadi põhikirju oli esialgu 18. Ka need põhikirjad vastasid siseministeeriumi hinnangul UNLSis sätestatud nõuetele, sest neis oli § 15 esitatud nõuete kohaselt toodud usuühingu nimetus, õpetuse alus, usulised talitused ja juhatuse koosseis. Usuühingute ja nende liitude põhikirjade vahel esinevate erinevuste ulatuse hindamine ei olnud siseministeeriumi pädevuses.¹³⁵⁹ Nii kuulusid 18 kogudust küll endiselt kirikusse, kuid juhendusid oma tegevuses eripõhikirjadest, mis erinesid väiksemate erisuste kõrval peamiselt kahe tunnuse poolest: normaalpõhikirja omast erinev õpetuslik alus ja teistsugune ning usuühingute liidu põhikirjale vastukäiv usuühingu ja usuühingute liidu suhteid reguleeriv korraldus.¹³⁶⁰

1926. a augustis teatas õp Aunver ajalehes Eesti Kirik, et seaduse alusel läbi viidud koguduste ja kiriku registreerimise tulemusena tekkinud ebamäärase olukorra kohta on kirikus kuuldavale tulnud häali, mis nõuavad olukorra kiiret lahendamist.¹³⁶¹ 29. septembril 1926. a toimunud konsistooriumi istungil otsustas kirikuvallitsus paluda siseministeeriumil saata konsistooriumile lahkuminevate põhikirjade registreerimise motiveeritud otsused. Sellele järgnes 13. oktoobril 1926. a toimunud konsistooriumi istungil tehtud otsus kaevata 17 normaalpõhikirjast erineva ja usuühingute liidu põhikirjale vastukäiva koguduse põhikirja registreerimine kohtusse, taotledes kohtult siseministeeriumi registreerimisotsuste tühistamist. Nendeks kogudusteks olid: Iisaku, Narva Peetri, Tallinna Jaani, Tartu Peetri, Kirbla, Kose, Valga Luke, Haapsalu, Juuru, Harju Jaani, Kuusalu, Noarootsi, Jõelähtme, Kambja,

¹³⁵⁷ *Ibid.*, 14.

¹³⁵⁸ EK, nr 26, 1.7.1926, 204–205. Kirik (liidu) ja olemasolevate koguduste (usuühingute) põhikirjade registreerimisest.

¹³⁵⁹ EK, nr 33, 19.8.1926, 261. Kiriku (liidu) ja koguduste (usuühingute) põhikirjade registreerimisest.

¹³⁶⁰ Nendeks kogudusteks olid: liberaalse voolu kogudustest Iisaku; VS kogudustest Kose, Kirbla, Harju-Jaani, Kuusalu, Muhu, Juuru, Jõelähtme ning eri põhjustel registreerimata jäänud kogudused: Narva Peetri, Tallinna Jaani, Kirbla, Valga Luke, Haapsalu, Tartu Jaani, Nõmme, Kambja, Tartu Peetri, Noarootsi, Rakvere. ERA, f 14, n 11, s 482, l 38.

¹³⁶¹ EK, nr 32, 12.8.1926, 253. Ida-Harju praostkonna olemasolu kaalul.

Rakvere, Muhu, Tartu Jaani.¹³⁶² Neist Tartu Jaani ja Noarootsi kogudused registreerisid end seejärel normaalpõhikirjade alusel, ülejäänud 15 registreerimisotsust kaebas kirikuvalitsus 27. oktoobril 1926. a Riigikohtusse.¹³⁶³ Neile lisandus Tallinna Pühavaimu kogudus, mille registreerimise suhtes oli kohtuprotsess algatatud juba varem.

Konsistooriumi käitumise tagamaid käsitledes nimetas Rahamägi 19.–20. oktoobril 1926. a toimunud erakorralisel usuteadlaste konverentsil siseministeeriumi otsust registreerida usuühingute liitu kuuluvana ka normaalpõhikirjast lahkuminevad ja usuühingute liidu põhikirjale vastukäivad põhikirjad. Rahamäe sõnul oli kolm võimalust, mille kohta järgmine kirikupäev pidi oma seisukoha kujundama: kas usuühingute liit laiendab oma põhikirja, kas muudavad kogudused juhindudes koguduse normaalpõhikirjast oma põhikirju või astuvad eripõhikirjade alusel registreeritud kogudused liidust välja.¹³⁶⁴ Tallmeister nõudis läbirääkimiste käigus õigust säilitada eripõhikirjade olemasolev kuju ja asus seisukohal, et kirik mahutab „hää tahtmise juures” kõik registreeritud kogudused, arvustades seejuures konsistooriumi senist käitumist: „Konsistoorium ärgu püüdku walitseda, waid olgu moraalne nõuandja.” Tema seisukohti jagasid õp Kerem ja üldjoontes ka õp Kubu ning õp Eilart. Viimane esines resolutsiooniga, nõudes üldkiriku põhikirja muutmist viisil, et see ei läheks vastuollu ühegi koguduse senise põhikirjaga. Eilarti resolutsioon sai kolm toetushäält. Õp Varik nõudis seevastu õpetusliku aluse selget sõnastamist.¹³⁶⁵ Teda toetas Rahamägi, kes väitis diplomaatilisemalt, et konsistoorium ei soovi kellelegi survet avaldada, kuid nõuab samal ajal kirikupäeva sätestatud piiridest kinnipidamist. Konverentsil võeti vastu Rahamäe esitatud resolutsioon, et kiriku ühtsuse säilitamiseks tuleb vajaduse korral muuta nii üldkiriku kui ka üksikkoguduse põhikirju, samas ei tohti ühtsuse leidmine puudutada kiriku õpetusaluseid. Niisiis on kompromiss võimalik vaid korralduslikes ja mitte õpetuslikes küsimustes.¹³⁶⁶ Seoses sellega otsustati 17. novembril 1926. a toimunud konsistooriumi istungil enne, kui

¹³⁶² EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 13.10.1926. Motiveeritud otsust paluti 18 koguduse kohta, kohtusse kaevati 17 kogudust. Viimastest nimekirjast puudus Nõmme kogudus.

¹³⁶³ EELKKA, Kirjavahetus kiriku riigist lahutamise ja koguduste registreerimise küsimuses 1925–1934, 27.10.1926. Liberaalse voolu ja VS koguduste põhikirjade kohta langetatud otsuseid kirjeldatakse käesoleva uurimuse järgmises kahes alapeatükis.

¹³⁶⁴ EELKKA, Usuteadlaste erakorralise konverentsi protokoll Tartus 19. ja 20. oktoobril 1926, 8.

¹³⁶⁵ Seejuures juhtis ta tähelepanu Tallmeistri usulistele vaadetele, mida ta oli oma sõnul varem pidanud õp Kuljuse seisukohtadest erinevaks ja tema enda usuliste vaadetega sarnasemaks: „Nüüd wõitleb Tallmeister Kuljusega üheskoos. Kuljus ei seisa kristlikul alusel (missugusel aga, seda ei hakka ma prätsiseerima).” Seetõttu polnud Variku sõnul võimalik Tallmeistriga „ühist teed minna”. Tallmeister ei pidanud liberaalset voolu ega sellesse kuuluvaid võimalikke ja kirikuliiikmeid sugugi mitte täielikult ühesuguse teoloogilise aluse põhjal olevaks. Näiteks mainis ta, et tema ja Kuljuse vaated erinevad „paljudes küsimustes”; eesmärgiks pole mitte ühise usutunnistuse või dogma väljatöötamine ega vana dogma asendamine uuega, vaid inimese isikliku usu rõhutamine. PI, nr 8, august 1928, 126. Wahekordade selgituseks.

¹³⁶⁶ EELKKA, Usuteadlaste erakorralise konverentsi protokoll Tartus 19. ja 20. oktoobril 1926, 9–10.

koguduste põhikirjade arutamine Riigikohtus algab, kogudustes põhikirjades esinevaid lahkuminekuid koguduste esindajatega arutada.¹³⁶⁷ Nende koguduste põhikirjade kohta esitatud kaebusi, milles oli normaalpõhikirjas sätestatust erinev õpetuslik alus, konsistoorium tagasi võtta ei kavatsenud.¹³⁶⁸

Läbirääkimiste eesmärgil kutsus piiskop Kukk 1927. a jaanuaris, vahetult enne usuteadlaste konverentsi, kokku eripõhikirjade alusel registreeritud koguduste esindajate koosoleku. Piiskop jagas põhikirjades esinevad erinevused kaheks: õpetuslikeks ja korralduslikeks. Esimesel juhul polnud läbirääkimine tema sõnul võimalik, teisel juhul pidas ta läbirääkimisi võimalikuks ja vajalikuks. Piiskopi hinnangus kajastub 1927. a-ks kirikus kujunenud olukord. Alalhoidliku VSiga olid suhted mõnevõrra paranenud, liberaalse voolu kogudusi hinnati aga usulise aluse tõttu kirikusse sobimatuks. Samas väärrib mainimist, et 1926. a detsembris oli Riigikohus tunnistanud liberaalse voolu Iisaku ja Pühavimu koguduse registreerimise seaduslikuks. Nii püsisid kogudused 1926. a suvel registreeritud põhikirjadega konsistooriumi vastuseisule vaatamata kirikus. Iisaku ja Pühavaimu koguduse esindajad 1927. a jaanuaris toimunud koosolekul ei osalenud. Põhiküsimused, mida koosolekul arutati, puudutasid koguduse vaimuliku ametiaja pikkust (kas vaimulik on valitud määramata või määratud ajaks) ja ametist vabastamise ning üldkirikust lahkumise korda. Koguduste esindajad teatasid, et kogudused ei soovi üldkirikust lahkuda. Koosolekust osavõtnud Rahamägi toonitas seejuures vajadust koguduste põhikirjade ühildamiseks.¹³⁶⁹

Vaatamata sellele säilisid koguduste põhikirjades edaspidigi väiksemad erinevused. Konsistoorium kogudustelt põhikirja muutmist ei nõudnud. 1926. a novembris teatas Rahamägi, et kirikus on 16 kogudust, mille põhikirjade sisu erineb normaalpõhikirjast. Sellele lisaks oli ühe koguduse registreerimistaotlus tagasi lükatud, kolme kohta otsused tegemata ja kolme koguduse registreerimisavaldused jäetud läbi vaatamata.¹³⁷⁰ 1927. a-ks oli lahkuminevate põhikirjade arv kasvanud. 14.–16. juunil 1927. a toimunud kirikupäeval esitatud aruandes teatas piiskop Kukk, et kirikus on 130 normaalpõhikirja alusel registreeritud koguduse kõrval endiselt 20 eripõhikirja alusel registreeritud kogudust: Tallinna Jaani (teine pihtkond), Tallinna Pühavaimu, Kambja, Hargla, Karja, Kose, Jõelähtme, Kuusalu, Harju-Jaani, Juuru, Rakvere, Narva Peetri, Iisaku, Haapsalu, Varbla, Lihula, Kirbla, Tartu Maarja, Tartu Peetri, Valga Luke.

Konsistoorium tegi lahkuminevate põhikirjade puhul vahet, jagades need eri- ja lahkuminevateks põhikirjadeks. Väiksemate erinevuste korral nimetati põhikirja lahkuminevaks, põhimõttelisemate erinevuste puhul eripõhikirjaks. Lahkuminevateks peeti eespool esitatud nimekirjast näiteks Tallinna Jaani koguduse teist pihtkonda ja Kambja kogudust. Lisaks leidis lahkuminekuid Hargla ja Saaremaa Karja koguduse põhikirjades. Eripõhikirjade alusel olid registreeritud järgmised kogudused: Tallinna praostkonnast Tallinna Pühavaimu kogudus (õp Tallmeister), Ida-Harju praost-

¹³⁶⁷ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 17.11.1926.

¹³⁶⁸ EK, nr 43, 28.10.1926, 341. Erakorraline usuteadlaste konverents.

¹³⁶⁹ EELKKA, Kirjavahetus kiriku riigist lahutamise ja koguduste registreerimise küsimuses 1925–1934, 18.1.1927.

¹³⁷⁰ EK, nr 45, 11.11.1926, 357. Üldkiriku ja üksikkoguduse wahekordadest.

konnast Kose (praost Põld), Jõelähtme (õp Oskar Tomberg), Kuusalu ja sellega koos ka Loksa ja Leesi abikogudused (õp Kurt Kentmann), Harju Jaani (õp Gerhard Normann) ja Juuru (õp Kristfried Brasche) (praostkonna seitsmest kogudusest viis); Viru praostkonnast Rakvere kogudus (õp Egon Pallon), Narva-Alutaguse praostkonnast Narva Peetri (õp Gustav Kiviste) ja Iisaku kogudus (õp Voldemar Kuljus), Lääne praostkonnast Haapsalu (Ralph von zur Mühlen), Varbla (õp Wilhelm Nerling), Lihula ja Kirbla kogudused (õp Otto Luberg), Tartu praostkonnas Tartu Maarja (Robert Funcke) ja Tartu Peetri koguduse mõlemad pihtkonnad (praost Gustav Rutopõld ja õp Jaan Treumann), Valga praostkonnas Valga Luke (Arnold Tammik), Võru praostkonnas Võru, Saaremaa praostkonnas Muhu kogudus (õp Kurt Schultz).¹³⁷¹

Eri- ja lahkuminevate põhikirjade ning kiriku põhikirja vahekorra küsimus oli arutusel 1927. a kirikupäeval. Piiskop Kukk kirjeldas konsistooriumi seisukohta, et usualuste suhtes pole kiriku põhikirja muutmine võimalik, liidust väljaastumise korraldusest, mis eripõhikirjades erines, ei soovi konsistoorium aga „tüliasia teha”. Eripõhikirjade alusel registreeritud koguduste esindajad kaitsesid arutelu kestel nende koguduste põhikirjades esinevaid põhimõtteid, näiteks vaimuliku määratud ajaks valimist, aga ka õpetusaluste paragrahvi sõnastust. Viimase puhul nõudis õp Nuudi õpetusaluste ühtlustamist, normaalpõhikirjast erineva sõnastusega Pühavaimu koguduse põhikirja kaitsnud koguduse saadik Jankovits leidis seevastu, et Pühavaimu koguduse õpetusalused pole kiriku põhikirjaga vastuolus.¹³⁷² Kirikupäeval otsustati, et kirik peab arenema ühise põhikirja alusel, mistõttu võivad kirikusse kuuluda vaid need kogudused, kelle põhikirjad ei erine normaalpõhikirjast „olulistes ja esmajärgulistes küsimustes”, tunnistades seejuures mitmeid erisuguseid „lahkuminevaid teisejärgulise tähtsusega usukombeid, kiriku tegelaste erilisi waimuandeid ja omapärasusi”. Määratlusega „olulistes ja esmajärgulistes küsimustes” tähistati vajadust õpetuslike aluste ja kiriku ning koguduste vahekorra ühtseks määratlemiseks. Kiriku põhikiri säilitas kirikupäeva otsusel senise kuju.¹³⁷³ Sellega määrati kindlaks põhimõttelised piirid, mille alusel koguduste kirikusse kuulumise põhikirjalist võimalikkust hinnata.

3.2.4. Eripõhikirjade alusel registreeritud kogudused

3.2.4.1. Vaba Sinod

3.2.4.1.1. Vaba Sinodi asutamine ja põhialused.

Vaba Sinodi koguduse normaalpõhikirja väljatöötamine

1926. a jaanuaris teatas praost Põld kolme Ida-Harju praostkonna koguduse – Kose, Harju-Jaani ja Kuusalu – vaimulike (Põld, õp Gerhard Normann, õp Kurt Kentmann) algatusel asutatud liidust, mida ta võrdles liberaalset voolu koondanud Protestantliku Ühingu ja rahvakiriklike – Põllu sõnul rahvuslike – põhimõtete eest seisnud Rahva-

¹³⁷¹ *Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Koguduste ja Õpetajate Nimekiri 10. juunil 1927. aastal.*

¹³⁷² EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Kiriku VIII Kirikupäeva protokoll Tallinnas 14., 15. ja 16. juunil 1927, 30.

¹³⁷³ Kiriku Teataja, nr 5, juuli 1927, 2–3.

kiriku Liiduga. Liidust oli Põld kutsunud osa võtma ka teiste Ida-Harju praostkonna koguduste – Jüri, Juuru ja Jõelähtme vaimulikke (Jakob Aunver, Kristfried Brasche, Oskar Tomberg) ning nõukogude esindajaid, kuid viimased üleskutsele esialgu ei reageerinud. Liidu loomine oli Põllu sõnul ajendatud 1925. a sügisel kogudustele esitatud üleskutsest avaldada Riigikogus menetletavas usuühingute tegevust reguleerivas seaduses sätestatava kiriku aluse ja senise kirikliku korra kohta arvamust. 31. oktoobril ja 1. novembril 1925. a kolmes koguduses toimunud täiskogu istungil tõstatati kolm põhimõttelist küsimust: kas kogudus soovib säilitada VELKS sätestatud õpetusaluste paragrahvi sõnastuse; kas koguduse esindajad soovivad koostada koguduse põhikirja iseseisvalt ja mitte juhinduda kiriku keskorganite kavandatavast koguduse põhikirjast; ning kas kogudus volitab nõukogu ja eestseisust põhikirja koostamiseks naaberkogudustega ühist töörühma moodustama. Täiskogu koosolekul läbi viidud hääletuse tulemusena avaldasid koguduste liikmed kõigile punktidele toetust.

Sellele järgnes 12. jaanuaril 1926. a kolme koguduse esindajate istung, kus kinnitati koguduste täiskogude eespool kirjeldatud otsused ja asuti vastavalt UNLSile välja töötama koguduse põhikirja. 1926. a aprillis teatas kiriklik-konfessionaalse voolu esindaja Rahamägi, et kolme koguduse esindajatele on lisandunud kaks Saaremaa kogudust. Nendeks olid Kuressaare ja Põide kogudused ning nende vaimulikud Nikolai Bäuerle ja Adalgoth von Seck.¹³⁷⁴ Loodavat liitu nimetati Eesti Vabakiriku Sinodiks ja hiljem lühidalt Vabaks Sinodiks.

1926. a jaanuaris toimunud koosolekul määrati ühtlasi kindlaks loodava liidu eesmärk, milles peegeldus Põllu ja VS liikmete arusaam kiriku tulevikust: VS eesmärgiks oli „õige õpetuse üle walwamine alamliitudesse kuuluvates kogudustes ja nende õpetajate seas” ning ühtlasi „kindlalt usualuste kohta ülesseatud põhimõtetest kinni hoida ja nende eest üldkirikus seista ning wõidelda”.¹³⁷⁵

Et VS ja EMS tegevusest võtsid osa peaaegu ühed ja samad vaimulikud ning kirikutegelased, pidas Põld seda kiriku alalhoidlikku voolu koondavaks organisatsiooniks. VS oli Põllu sõnul misjoniseltsist välja kasvanud, kahe organisatsiooni ühinemist ta ette ei näinud. Sel teemal võeti 1926. a EMS aastakoosolekul vastu kahe

¹³⁷⁴ EK, nr 17, 29.4.1926, 131. Koguduste registreerimise eel. Õp Seck, kes teenis Põide ja Saaremaa Jaani kogudusi, eitas oma osalemist üldkirikuvastases tegevuses, samas võttis ta VS tegevusest aktiivselt osa. Kogudustes tekkinud vastasseisu tõttu lahkus Seck Põide ja likvideerimisele kuulunud Saaremaa Jaani koguduse vaimlikuametist, jäädes esialgu mainitud kogudusi ja Muhu kogudust vikareerima. 3. aprillil 1927. a esitas õp Seck „südametunnistuse sunnil” ametist vabastamise palve, mille konsistoorium rahuldaski. Eelnevalt oli konsistoorium arutanud ka tema kriitilisi väljaütlemisi konsistooriumi aadressil. Seck mainis tagasiastumisest teatades, et lahkus VSist ja kavatseb liituda metodistidega. Ka praost Mähle viitas Secki ametist lahkumise järel kirjas konsistooriumile, et Seck tegi koostööd metodistidega ja oli otsustanud Saaremaalt lahkuda. EELKKA, Adalgoth von Secki isikutoimik, 3.4.1927; Kirjavahetus Saaremaa praostkonnaga 19.9.1919–7.10.1938, 5.5.1927; Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 27.10.1926; Veiko Vihuri. Usk ja kirik. – *Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur*. Tallinn: Koolibri, 2007, 440–441 (= Vihuri 2007b).

¹³⁷⁵ MK, nr 4, 27.1.1926, 27. Esimene Eesti wabasinod.

seltsi eri eesmärke kajastanud otsus.¹³⁷⁶ EMS ümber koondunud vaimulike ja kiriku-liikmete arv oli selle ülesannetest lähtudes suurem, VS oli oma aluselt seevastu eel-kõige kirikupoliitiline, mis tingis teoloogiliselt alalhoidlike, kuid rahvakiriku korda toetavate vaimulike kõrvalejäämise. VS liikmeks võisid olla kogudused ja vaimu-likud, esimesed koos vaimulikuga, teised ka iseseisvalt.¹³⁷⁷

VS eespool mainitud arusaam kirikust ja selle korraldusest erines mitmes osas nii senisest kirikukorraldusest kui ka Põllu varasematest seisukohtadest. Nimelt asus Põld VS positsiooni kirjeldades seisukohal, et kiriku senine regionaalne ehk praost-kondadel põhinev administratiivjaotus on UNLS kehtestamise järel asendunud usu-lisel alusel määratletava jaotusega. Nii koosnes luteri kirik nn alaliitudest ehk teisi-sõnu Protestantlikust Ühingust, Eesti Rahvakiriku Liidust ja Vabast Sinodist. Soovi korral võis kirikuga ühineda ka vennastekogudus, moodustades sellega iseseisva alaliidu.¹³⁷⁸ 1926. a veebruaris väitis õp Aunver ajalehes Eesti Kirik, et Põld on vennastekoguduse ringidest otsinud VS põhimõtete rakendamisel liitlasi. Põld oli vennastekoguduse esindajatega juba alates 1920. a-te algusest seoses nende tegevuse korraldamisega tõepoolest suhelnud.¹³⁷⁹ Samas väärrib mainimist, et vennaste-

¹³⁷⁶ MK, nr 25, 23.6.1926, 196. E.M.S. ja W.S.; EK, nr 44, 4.11.1926, 347–348. Muljed Eesti Misjoni Seltsi selle-aasta peakoosolekult.

¹³⁷⁷ MK, nr 23, 9.6.1926, 180. W.S. töökomitee.

¹³⁷⁸ 1926. a mais oli Põllu kontseptsiooni kohaselt eri rühmitusi kirikus juba viis, seejuures ei arvestanud ta nende hulka vennastekogudust. Konsistooriumi tegevusele toetudes väitis Põld, et PÜ ümber koondunud vaimulikud ja nende kogudused jäävad üldkirikust tõenäoliselt eemale, sest konsistoorium ei nõustunud nende põhikirju registreerima. Kirikus eksisteerivate eraldiseisvate rühmitustena nimetas Põld saksa kogudusi, VSi ehk alalhoidlike kogudusi ja rahvakiriku põhimõtete eest seisnud Kristliku Rahvaerakonna ja Rahvakiriku Liidu ümber koondunud vaimulikke ning kogudusi. Osutades tülidele Kristlikus Rahvaerakonnas, väitis Põld, et rahvakiriku eest võitlev vool oli jaotunud kaheks. MK, nr 19, 12.5.1926, 147–148. Võitluses koguduste vabaduse eest.

¹³⁷⁹ Toomas Põld on Harald Põllu ja vennastekoguduste lahkeli kirjeldades viidanud vennastekoguduse esindajate eitavale vastusele asuda misjoniseltsiga koostööle. Seejuures rõhutab ta, et Harald Põllu „seisukohad “”puhta õpetuse”” suhtes erinesid kesketes punktides palvemajade pietistlikust õpetusest. Eelkõige nägid lugijad-vennad misjoniseltsi taotluses sissetungi palvemaja ringide ainuõigusesse: äratuslik evangelisatsioon, usklite ringide koondamine piiblisõna juurde.” Ehkki Toomas Põld ei maini kirikupoliitilistest kaalutlustest motiveeritud alalhoidlike ja vennastekoguduste ringide lähenemist, tuleb Harald Põllu selle-sisulisi taotlusi hinnata just kirikupoliitilistest kaalutlustest lähtudes tõenäolisteks. 1920. a keskel oli Põllu hinnangul peamiseks õpetuslikuks lahkeliiks armualuaaõpetuse tõlgendamine ja vennastekoguduse liikmete iseseisev armulaua jagamine. Harald Põld ei nõustunud vennastekoguduse esindajate õpetuslike arusaamadega armualuast. Toetudes näitele Kose kihelkonnast, väitis ta, et vennastekoguduse armualuaaõpetus on „Lutheri wastaline Kalwiini waleõpetus: esiteks ei tunnista armulauas Kristuse liha ja were ligiolemist ja teiseks salatakse armulauas pattude andeksantawat wäge ja otstarvet”. Vennastekoguduste esindajad väitsid, et eriarmulaud oli sisse seatud liberaalse voolu vaimulike tõttu, kinnitades samas, et vennad on endiselt ustavad kirikuliiikmed. EK, nr 11/12, november/detsember 1974, 173. Eesti Misjoni Selts ja selle juhataja 1919–1939; MK, nr 2, 11.1.1928, 12. Võitluses puhta luterluse pärast; Eneli **Vilismäe**. *Armulauaküsimus Vennastekoguduse ja Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku suhete kujunemisel 1922–1939*. Tartu Ülikooli usuteaduskonna bakalureusetöö. Tartu: 2007, 30–31.

koguduse peavanem Jüri Leidtorf oli UNLS vastuvõtmise järel kirjutanud Herrnhuti piiskopile P. Th. Jensenile, et küsida nõu, millisel alusel tegevust jätkata.¹³⁸⁰ Viidates vennastekoguduse liikmeskonna suurusele ja paiknemisele, soovitas piiskop jääda seotuks üldkirikuga.¹³⁸¹

Alaliitude teke tähendas Põllu sõnul „teatawat lödwenemist wahekorras üldkiriku ja üksikoguduste wahel”.¹³⁸² Seega oli Põld loobunud oma senisest peamisest kirikukorralduslikust nõudmisest moodustada usuliselt ühetasandiline vabakirik. Selle kontseptsiooni järgi polnud koostöö alalhoidlike omadest erinevaid teoloogilisi seisukohti esindavate vaimulike ja kogudustega võimalik. Loobudes iseseisva vabakiriku asutamise, ei loobunud ta samas vaba rahvakiriku korralduse ebaseaduslikuks tunnistamisest, nimetades seda varemgi kõlanud moel revolutsiooniliseks korralduseks. Nii juhendus ta kiriku üleminekul uuele korrale üksnes VELKSist. Alates 1922. a järjekindlalt ja kirikus teravusi esilekutsuvalt vabakiriku moodustamist kaitsnud ja nõudnud Põld põhjendas oma senist käitumist ja hoiakute muutmist avameelselt kirikupoliitiliste kaalutlustega, hinnates seniseid seisukohti kirikupoliitilise võitluse kestel avaldunud vajadusest motiveeritult: „Tekkiwal wabasinodil ei ole mõtet ega sihti üldkirikust wälja astuda, waid tema tahab kiriku sees oma sihtide eest wiimase wõimaluseni wõidelda. Kui üldkirikust lahkulöömisest on juttu olnud, siis sellepärast, et tulewiku wäljawaated kaalu peal olid ja kõiki wõimalusi tuli ära kaaluda, ka sellekohast meeoleolu teada saada.”¹³⁸³ Vaatamata Põllu kinnitusele püsida üldkirikus, valitsesid koguduste põhikirjade registreerimise ajal ja selle järel VS koguduste üldkirikus püsimise kohta kirikus eri arusaamad.¹³⁸⁴ Seda süvendas 1920. a-te algul Põllu sõnavõttudes kõlanud nõudmine vaba rahvakiriku korraldusega konfliktis oleva vabakiriku korralduse kehtestamisest. 1926. a asendus see lahkeli VS ja üldkiriku põhikirjade vastandusega.

1926. a jaanuaris teatas Põld, et võitluses kiriku põhikirjas leiduva protestantliku vaimu kõrvaldamise pärast on teda saatnud edu, mis annab eelduse ka soodsateks tagajärgedeks usualuse ja ametivande paragrahvide põhikirja lisamisel. Üldkiriku põhikirjale viidates tõstis Põld esile ametivande taastamise vajaduse: „Meie nõuame oma kogudustele wannutatud õpetajaid. See nõudmine on praegu meie võitluse lipukiri.”¹³⁸⁵ Teatavasti muudetigi 1926. a märtsis toimunud erakorralisel kirikupäeval põhikirja õpetusaluste paragrahv just Põllu soovitud moel ning põhikirja lisati

¹³⁸⁰ Dunkel 1929, 58–61; Ilja 2006, 236.

¹³⁸¹ EK, nr 6, 11.2.1926, 45. Jooni usulis-kriklikust kriisist.

¹³⁸² MK, nr 3, 20.1.1926, 18–19. Seadusliku korra juurde!; MK, nr 5, 3.2.1926, 34. Esimene Eesti wabasinod.

¹³⁸³ MK, nr 4, 27.1.1926, 28. Mis tahab Eesti wabasinod?

¹³⁸⁴ Põllule oponentideks 1926. a veebruaris näitaks õp Bäuerle ja õp Seck, kes väitsid, et nn alaliitude teke tähendas senistest põhimõtetest loobumist, millega nemad ei saanud nõus olla. Samas tunnistas Bäuerle, et on valmis kirikusse jääma, kui kirik ei tunnista samaväärse alaliiduna liberaalse voolu kogudusi ja Protestantlikku Ühingut. Bäuerle nõudis liberaalsete vaimulike kirikust väljaheitmist. EELKKA, Eesti Misjoni Selts. Eesti Misjoni Seltsi äratusosakonna kirjavahetust 1920–1929, 3.2.1926, 6.2.1926.

¹³⁸⁵ MK, nr 3, 20.1.1926, 19. Seadusliku korra juurde!

vaimuliku ametivanne.¹³⁸⁶ Viimast otsust oli Põld tervitanud ja pidanud seda selgeks märguandeks, et alalhoidlikud kogudused kavatsevad püsida üldkirikus. Selle kõrval rõhutasid VS esindajad usuõpetuse reformimise vajadust, et muuta usuõpetus konfessionaalseks ja kiriku *resp.* VS vaadetele vastuvõetavaks.¹³⁸⁷

1926. a veebruaris esitas Põld ajalehe Meie Kirik veergudel VS koguduste tervikliku põhikirja kavandi. Kogudustele, kus polnud õnnestunud VS põhikirja vastu võtta, soovitas Põld end registreerida normaalpõhikirja alusel ja võitlust VS põhikirja eest jätkata.¹³⁸⁸ VS põhikiri trükiti 1926. a kirikupäeval heakskiidu pälvinud koguduse normaalpõhikirjaga samas formaadis. Selles oli võrreldes viimasega aga mitmeid põhimõttelisi erinevusi. Lahknevusi oli juba koguduse tegevuse eesmärgi määratlemises – VS koguduse põhikirjas leidis ka viide misjonitöö edendamisele, mida normaalpõhikirjas ei esinenud, sest seda peeti üldkiriklikuks eesmärgiks, mille esiletoomiseks koguduse põhikirjas puudub seetõttu vajadus –, ja ehkki õpetuslik alus oli koguduse normaalpõhikirjaga sama,¹³⁸⁹ järgnes VS põhikirjas õpetusliku aluse kindlustamiseks nõudmine: „Kogudus ei pea sõna ning sakramendiosadust niisuguste usuühingutega, kellede põhikirjas usualused teised on kui § 6 mainitud usualused.”¹³⁹⁰ VS põhikirja järgi polnud koguduse kõster kiriku ametikandja, samuti ei mainitud VS põhikirjas vaimuliku ametirietuse kirjelduses ametiristi.¹³⁹¹ Põld ei

¹³⁸⁶ Õpetusaluste paragrahvi formuleerisid VS esindajad 1926. a jaanuaris avaldatud koguduse põhikirja õpetusaluste paragrahvis pisut teisiti, asendades senises Vene evangeelse luterliku kiriku seaduses esineva viite Augsburgi usutunnistusele Martin Lutheri väikese katekismusega. Nii esines õpetusaluste paragrahv järgmises sõnastuses: „Ew. luth. K. kogudus tunnistab omaks õpetuse, mille ülemaks juhtnõõriks on kogu Wana- ja Uue Testamendi pühakiri, ja mis lühidalt on kokku võetud Dr M. Lutheri Väikese Katekismuse viide peatükki ning laiemalt seletatud teistes ewangeelilis-lutherlise kiriku usutunnistuskirjades, nagu need „Konkordia nime all a. 1579 ühes raamatus „(Liber Concordiae)“ esimest korda trükist ilmusid.” Põld põhjendas seda koguduseliikmete seas valitsenud teadmatusena. Nimelt väitis ta, et koguduseliikmed ei tundnud Augsburgi usutunnistust. Juhul, kui vastav sõnastus ei pälvinud kõikide VS koguduste heakskiitu, oli Põld valmis juhinduma ka senise seaduse sõnastusest. Trükitud põhikirjas viidet Luteri väikesele katekismusele ei esinenud. MK, nr 2, 13.1.1926, 12–13. Seadusliku korra juurde!

¹³⁸⁷ MK, nr 5, 3.2.1926, 35. Esimene Eesti wabasinod.

¹³⁸⁸ MK, nr 24, 16.6.1926, 190. Waba sinodi.

¹³⁸⁹ VS põhikirjas esines õpetuslik alus sõnastuses: „§6 ... koguduse õpetuse aluseks on Wana ja Uue Testamendi prohvetite ning apostlite kirjad ja Sümboli-raamatuteks nimetatud kirjasid seletawad: Apostlik, Niikea ja Athanaasiuse usutunnistus, Augsburgi Muutmata usutunnistus ja teised kirjad, mis Liber Concordiae nimelisse kirjade kogusse on üles võetud.” *Waba Sinodi põhikiri*. Tallinn: W. Ehrenpreis, 1926, 2.

¹³⁹⁰ *Ibid.*

¹³⁹¹ 1926. a juulis ilmus Kiriku Teatajas konsistooriumi otsus ametiristi kandmisest. Selle järgi pidid vaimulikud, praostid ja konsistooriumi vaimulikud assessorid kiriku ning koguduste registreerimise järel kandma hõbedast ametiristi. Usuteadlaste konverentsidel ja kirikupäevadel toimunud arutelu tulemusena otsustati, et ametiristi kandmine pole kohustuslik, vaid soovituslik. Ametirist ei olnud esialgse kava kohaselt mitte keti, vaid paela otsas. Seoses sellega esitas konsistoorium ettepaneku teha ametiristi eri värvi paelade abil kiriku ametikandjatel vahet. Vaimulikud oleks kandnud musta paela, praostid violetset, konsistooriumi vaimulikud assessorid punast. Tallmeister pidas Kuljuse üle toimuvast protsessist lähtudes konsistooriumi punast paela väga kohaseks, lisades sellele omapoolse, konsistooriumi ettepanekut pilkava

toetanud ametiristi kandmist, väites, et „see on katoliku ja kõrge kiriku waimulikkude tundemärk”. Põllu süüdistus kõrgkiriklikkuses laienes kogu üldkiriku koguduse normaalpõhikirjale. Kõrgkirikliku suuna tähtsaimaks esindajaks evangeelses maailmas nimetas Põld Rootsi peapiiskoppi Söderblomi, suunale iseloomulikuks piiskopiameti tähtsustamist ja kiriku ametikandjate astmeliseks liigitamist, lisades sellele vihje liberaalse voolu ja kõrgkiriklikkuse vahel valitsevatest tihedatest ja sõbralikest suhetest.¹³⁹² Kirikukorralduslikult seisnes VS ja koguduse normaalpõhikirja peamine erinevus koguduse ning keskvalitsuse ülesannete määratlemises. VS põhikirjas ei mainitud nimeliselt ei konsistooriumi ega piiskoppi, samuti puudus selles usuühingu ja usuühingute liidu keskjuhatuse vahekorra määratlus. Koguduse õiguseks oli mh ka õpetajate tagandamine valeõpetuse kuulutamise pärast (§ 43), üldkiriklikku kohtuinstantsi põhikirjas ei mainitud.¹³⁹³ Õpetajaametisse võisid „walitud saada mehed, kes wastawa usuteaduslise hariduse on saanud”¹³⁹⁴.

26. märtsil 1926. a kogunenud kolme koguduse esindajad arutasid muu hulgas ka VS tegevuse eesmärgi. Koosolekul võeti vastu ametlik otsus alalhoidlike koondumise kohta ja otsustati esialgu, kuni kehtib praostkondade jaotus, nõuda VSile nn vaba praostkonna staatust: „Pärastpoole, ja kui Jumal edu annab, wõiks sellest esimesest wabast praostkonnast wälja areneda wabade praostkondade liit ehk „waba sinod””. Liidu nimetus püsis sellele vaatamata samana. 1926. a juuniks kutsuti kokku liidu asutamiskoosolek. Kuu aega varem esitas Põld lisaks üksikkoguduse korraldusele oma arusaama üldkiriku korralduse kohta. Selle järgi koosnes kirik esialgu neljast sinodist: Eesti Rahvakiriku Liidu kogudused, Kristlikku Rahvaerakonda toetavad kogudused, VS kogudused ja saksa kogudused. Iga sinodi eesotsas on sinodi põhikirjas sätestatud ajaks walitud sinodivanem. Üldkiriku keskkorraldus koosneb peakoosolekust, mille tööst võtavad osa sinodite walitud esindajad. Peakoosolek töötab wälja üldkiriku täidesaatva organi või organite korralduse. Kiriku „ülemaks juhiks” on kirikuvanem ehk piiskop. Põld oli arvestanud võimalusega, et vastav korraldus ei leia rakendamist, sel juhul tuleb keskenduda nõudmisele anda kirikus eksisteerivatele rühmadele sisemine vabadus.¹³⁹⁵

Üldkirikus iseseisva praostkonnana tegutsedes tuli VS wälja seisukohtadega, mis organisatsiooni ülejäänud üldkirikust lahutasid. Nii ühildati tegelikkuses kiriku

soovituse: „Nii wõiks ehk nemad pidulikkudel juhtumistel ja ketserikohtu laua taga istudes punast kübarat kanda, kuhu mõni ketser musta wärwiga peale maalida wõiks, keda põrgus parajasti katlasse tõstetakse.” Kiriku Teataja, nr 3, juuli 1926, 2; PI, nr 6, juuni 1926, 96. Ketserikohtunikkuudele punane pael kaela.

¹³⁹² MK, nr 37, 15.9.1926, 291. W.S. kogudused; MK, nr 27, 7.7.1926, 213. W.S. asutajate koosolek; EK, nr 40, 7.10.1926, 315–316. Mis wahe on „Waba Sinodi” koguduste põhikirja ja normaal kog. põhikirja wahel? Normaalpõhikirja ja VS-i põhikirja usualuseid analüüsinud kiriklik-konfessionaalse voolu esindaja praost Gustav Haller asus seisukohal, et VS-i põhikiri kaldus wabakoguduste poole: „Ta ei taha Ew. Lut. Kirikus sallida kõiki õpetajaid, kes ew. Lut. Usku omaks usuks tunnistawad, waid ainult neid, keda tema arwab tõesti usklikud olewat.”

¹³⁹³ Uue usuühingu ja usuühingute liidu põhikirjade vastuvõtmisele vaatmata pidas Põld konsistooriumi riiklikuks asutuseks ja heites mh ette ka kiriku keskjuhatuse ülalpidamise kulukust.

¹³⁹⁴ *Kose koguduse põhikiri*. Tallinn: W. Ehrenpreis, 1926, 10.

¹³⁹⁵ MK, nr 20, 19.5.1926, 156–157. Wõitlus koguduste wabaduse eest.

struktuuriga kiriku asutamisest peale soovitud vabakiriklik korraldus, mis toimis üldkirikus sisuliselt tuumkogudusena. Kirik tegi VS esindajate hinnangul kultuurile liiga palju „kumardusi”. Samuti osutasid VS esindajad erinevustele põhjanevates teoloogilistes küsimustes. Nii oli nende hinnangul üldkirikus „pühakirja inspiratsiooni (s.o. Waimu läbi kirjutamist) kangesti piirama hakatud”. Ka osutasid nad eri arusaamadele naiste ordineerimise küsimuses, mida vaimulike enamus oli 1926. a usuteadlaste konverentsil toetanud. VS esindajad olid naiste ordineerimise vastu. See seisukoht lähtus just inspiratsiooniõpetusest, mille kohta võeti 28. mail 1926. a toimunud VS koosolekul vastu otsus, et „püha Kiri nii hästi sisuliselt kui sõnaliselt on inspireeritud, s.o. Ph Waimu sisse antud”.¹³⁹⁶ VS liikmeks astuda tahtvad vaimulikel tuli pidada sinodi juhatuse ees katsekõne, kogudustele määrati VSiga liitumise tingimuseks sinodi väljatöötatud koguduse põhikirja §-de 1–18 ja 47–53 muutmatal kujul vastuvõtmine.¹³⁹⁷

17. juunil 1926. a toimunud VS asutamiskoosolekule ilmusid esindajad Kuusalu, Harju-Jaani, Kose, Juuru, Suure-Jaani kogudustest, Kuresaare koguduse õp Bäuerle ja kaks koguduse liiget ning Põide koguduse õp Seck. Sõnaõigusega võtsid osa Risti koguduse õp Wilhelm Reinhold Schwartz ja nõukogu esimees ning neli Kaarma koguduse esindajat. Lisaks organisatorsetele põhialustele kinnitati asutamiskoosolekul toimunud läbirääkimiste tulemusena VS seisukohad usuküsimustes. Vaadetes pühakirjale tunnistas VS verbaalinspiratsiooni ja rõhutas Vana ning Uue Testamendi usulist üheväärilisust. Usutunnistustes toetuti Konkordia raamatule ja hinnati seejuures eriti Martin Lutheri väikest katekismust, nimetades seda „kõige õigemaks ja selgemaks usuõpetuse väljenduseks”. Usutunnistust mõisteti kui Jumala sõnale alluvat, Jumala sõna selgitavat juhtnööri, mis polnud erinevalt pühakirjast inspireeritud. Ehkki usutunnistusi ei hinnatud lõplikeks, kõiki tõesid selgitavateks kirjadeks, vastanduti usutunnistuste ajaloolisele hindamisele. Kiriku põhiülesandena nimetati vastavalt Mk 16,15 „Jumala sõna kuulutamise ameti ülewalpidamist”, seejuures rõhutati, et vastav käsk kehtib igale koguduse liikmele, samas on selle täitmine täielikult võimalik koguduses, kus on vastavalt 1Kr 12,28 ametisse määratud kutse- lised ametikandjad. Kiriku ja riigi suhete osas nõuti kiriku ja riigi lahutatust ning kiriku hoidumist poliitikast.¹³⁹⁸ Viimaks nõudis VS osaduse pidamise õigust nendega, kes sinodi tingimustele vastavad. Organisatsiooni tähtsamate eesmärkidena määratleti ühenduse otsimine teistes riikides asuvate samu seisukohti jagavate kirikutegelastega ja nn vaba praostkonna loomist üldkirikus. Samuti rõhutati uute liikmete vastuvõtmisel vaimulike katsekõne tähtsust.¹³⁹⁹

17. juunil 1926. a toimunud asutamiskoosolekule järgnes 27.–28. märtsil 1927. a uus asutamiskoosolek, eesmärgiks VS „täielik asutamine”. Koosolekul, millest võtsid

¹³⁹⁶ MK, nr 23, 9.6.1926, 180. M.S. töökomitee. See kajastus ka VS põhikirjas, kus § 40 sätestati järgmist: „Koguduse õpetaja ametisse võivad valitud saada mehed, kes wastava usuteaduslise hariduse on saanud...”. *Waba Sinodi põhikiri*. Tallinn: W. Ehrenpreis, 1926, 10.

¹³⁹⁷ MK, nr 15, 14.4.1926, 117. Waba Sinodi. Vastavad paragrahvid puudutasid koguduse ees- märke, õpetuslikku alust, usuliste talituste kirjeldust ja koguduse liikmeks astumise, kogudusest väljaastumise ning väljaheitmise korda. *Waba Sinodi põhikiri*. Tallinn: W. Ehrenpreis, 1926, 1–5, 12–15.

¹³⁹⁸ MK, nr 26, 30.6.1926, 204–206. W.S. asutajate koosolek.

¹³⁹⁹ MK, nr 27, 7.7.1926, 213. W.S. asutajate koosolek.

osa Kose, Harju-Jaani, Kuusalu ning külalisena Juuru koguduse õp Brasche ja sealse koguduse nõukogu esimees ning Valga-Luke koguduse eestseisuse liige, võeti vastu VS asutamist kinnitav otsus. VS järjekordsest asutamisest olulisemaks tuleb hinnata koosolekul tehtud ettepanekut nõuda VS kogudustele praostkonna õigusi. Vastav ettepanek esitati otsustamiseks 1927. a kirikupäevale. Avalduses, millele olid alla kirjutanud Kose, Harju-Jaani ja Kuusalu koguduse vaimulikud ning koguduste saadikud, rõhutati, et vaatamata ühisele usualusele erinevad VS koguduste põhikirjad üldkiriku ja koguduste normaalpõhikirjast mitmes osas. Seejuures väitsid VS esindajad otsekohele, et normaalpõhikiri ei kindlusta „puhast lutherlust”, ja lisasid, et erinevalt üldkiriku vaimulikest ei kavatse VS koguduste vaimulikud hakata perekonnaseisuametnikeks, sest see takistab kiriku ja riigi täielikku lahutamist.¹⁴⁰⁰

3.2.4.1.2. Vaba Sinodi põhikirjade alusel registreeritud kogudused

1926. a erakorralise kirikupäeva järel ütles kiriku keskvoolu esindaja assessor Rahamägi eelseisvat koguduste registreerimist kirjeldades: „Kahtlane on, missugusele teele asuvad „vaba sinodaalse ühenduse” pooldajad, nimelt praost Põld Koselt, õp Bäuerle Kuresaarest, õp Kentmann Kuusalust, õp Normann Harju-Jaanist ja õp Seck Paidest; igatahes ei ole neil enam alust üldkirikust lahkuminemiseks, kui neid mitte mõni kõrvaline kirikupoliitiline mõte taga ei kuhuta.”¹⁴⁰¹ Nagu eespool mainitud, ei kavatsenud VS koguduste esindajad üldkirikust lahkuda, küll aga otsustasid Kose, Harju-Jaani, Kuusalu, Juuru, Muhu ja Saaremaa Jaani koguduste esindajad 1926. a juulis, konsistooriumi otsuse järel oma põhikirju siseministeeriumile registreerimiseks mitte esitada, registreerida koguduse normaalpõhikirjast erinevad põhikirjad iseseisvalt, jäädes seejuures üldkiriku liikmeks. Koguduste avalduse alusel otsustas siseministeerium 20. augustil 1926. a kanda siseministeeriumi usutühingute ja nende liitude registrisse Kose, Kuusalu, Harju-Jaani ja Juuru kogudused ehk teisisõnu VS tuumiku.¹⁴⁰²

1926. a septembris väitis õp Aunver Eesti Kiriku veergudel, et VS kogudusi on esialgsete teadete järgi kümme.¹⁴⁰³ VS koguduste tegelik arv oli siiski alla kümne. 1926. a augustis oli Ida-Harju praostkonna Jüri kogudust teeninud Aunver juhtis tähelepanu ka olukorrale Ida-Harju praostkonnas, mille kuuest kogudusest neli – Kose, Juuru, Harju-Jaani ja Kuusalu – kuulusid VS koosseisu. Nelja kogudust nimetas „vabasinodlikeks” 3. detsembril 1926. a toimunud Ida-Harju praostkonna sinodil ka Põld.¹⁴⁰⁴ Praostkonna juhtimise kohta ei soovinud Aunver Põllu tegevusele oma sõnul küll hinnangut anda, kuid mainis samas, et Põld on üldkiriku praostina töötanud tegelikult VS põhimõtete rakendamise eest, seega üldkiriklike seisukohtade ja kirikukorralduse vastu. Aunveri soovitas liita praostkonna ülejäänud kaks kogudust –

¹⁴⁰⁰ MK, nr 14, 6.4.1927, 111. Waba Sinodi asutamine.

¹⁴⁰¹ Rahamägi 1926, 48. Õp Seck oli vaimulikuks Pöides, mitte Paides.

¹⁴⁰² ERA, f 14, n 11, s 555, l 7; s 558, l 8; s 510, l 12; s 534, l 16. Saaremaa Jaani koguduse põhikiri lükati siseministeeriumi poolt tagasi. EK, nr 45, 11.11.1926, 357. Üldkiriku ja üksikoguduse vahelkordadest.

¹⁴⁰³ EK, nr 35, 2.9.1926, 274. Missugust vahetada võib loota üldkiriku ja üksikoguduste vahel?

¹⁴⁰⁴ EELKKA, Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 26.5.1901–18.12.1938, 3.12.1926.

Jüri ja Jõelähtme – Lääne-Harju praostkonnaga, et koostöö praostkonnas uutal alustel taastuks.¹⁴⁰⁵

7. oktoobril 1926. a toimunud Ida-Harju vaimulike koosolekul selgus, et senise praostkonna kaotamist toetasid kolm vaimulikku: lisaks Põllule ka Kuusalu õp Kentmann ja Harju-Jaani õp Normann. Koosolekust ülevaate andnud Aunveri sõnul toetasid ka Juuru koguduse õpetaja Brasche ja Jõelähtme koguduse õpetaja Tomberg VS püüdeid, kuid soovisid senise regionaalse praostkondliku struktuuri säilimist. Ehkki Põld soovitas praostkonna eelseisvat sinodit mitte pidada, otsustati sinod detsembriks siiski kokku kutsuda.¹⁴⁰⁶ 3. detsembril 1926. a toimunud sinodil küsisid praostkonnas asuvate VS koguduste esindajad, kas ülejäänud kogudused soovivad nende ettevõtmisega liituda. Selles sisaldus ühtlasi soov moodustada ühisel usulisel alusel praostkond, millest Põld oli VS korraldust kirjeldades mäletatavasti juhindunud. Liitumine VSiga oleks tähendanud liituvatele kogudustele nende põhikirjade muutmist. Juhul kui kaks kogudust liitumisest keelduvad, kavatsesid VS koguduste esindajad jätta endale tegevusvabaduse. Teisisõnu ei välistanud nad senise praostkonna struktuuri kõrvale uue haldusstruktuuri loomist. Arutelu ei andnud tõstatatud küsimusele ühest vastust, mistõttu otsustati võtta ettepanek teatavaks ja minna päeva-korruga edasi.¹⁴⁰⁷

Lisaks ülalmainitud kogudustele registreerisid end VS põhikirja alusel mitmed teised VS organisatsiooni ja tegevusega mitte liitunud kogudused. Üheks selliseks oli Muhu kogudus, kus 13. juunil 1926. a täiskogu koosolekul hääletati koguduse normaalpõhikirja ja VS põhikirja kehtestamise üle. 10. märtsil 1926. a toimunud koguduse nõukogu koosolekul oli toetatud VS põhikirja ja otsustatud see täiskogule vastuvõtmiseks esitada.¹⁴⁰⁸ Täiskogu istungil toetas koguduse normaalpõhikirja 50, VS-i põhikirja aga 54 koguduse liiget. Koguduse nõukogu esimees selgitas põhikirja siseministeeriumile saates, et VS põhikirja olid mitmed koguduse liikmed toetanud ekslikult. Mitmed koguduse liikmed ähvardasid kogudusest VS põhikirja kehtestamise järel lahkuda. Ehkki pärast konsistooriumi otsust Muhu koguduse VS põhikirja mitte registreerida otsustas koguduse nõukogu, et kogudus tuleb registreerida normaalpõhikirja alusel, registreeriti kogudus 9. septembril 1926. a siiski VS põhikirja alusel. Nii nagu teiste VS koguduste põhikirjade registreerimise, kaebas konsistoorium ka Muhu koguduse põhikirja registreerimise 1926. a sügisel Riigi-kohtusse.¹⁴⁰⁹

Muhu koguduse kõrval väärub esiletoomist Varbla kogudus, kus põhikirja registreerimine oli ajendiks ulatuslikuks ja aastaid väldanud konfliktiks. Konsistoorium otsustas 29. juunil 1926. a Varbla koguduse põhikirja siseministeeriumile registreerimiseks mitte saata, pidades seda sarnaselt teiste VS põhikirjadega normaalpõhikirjaga vastuolus olevaks. Konsistoorium saatis põhikirja kogudusele ülevaatamiseks

¹⁴⁰⁵ EK, nr 32, 12.8.1926, 253. Ida-Harju praostkonna olemasolu kaalul.

¹⁴⁰⁶ EK, nr 41, 14.10.1926, 326. Ida-Harju praostkonna õpetajate konverents Jõelähtmes.

¹⁴⁰⁷ EELKKA, Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 26.5.1901–18.12.1938, 3.12.1926.

¹⁴⁰⁸ EELKKA, Eesti Misjoni Selts. Eesti Misjoni Seltsi äratusosakonna kirjavahetust 1920–1929, 23.3.1926; MK, nr 15, 14.4.1926, 119. Teated kogudustest.

¹⁴⁰⁹ ERA, f 14, n 11, s 578, l 49.

tagasi.¹⁴¹⁰ Varbla koguduse põhikiri erines tegelikult nii üldkiriku kui ka VS põhikirjast, kaldudes kesksete põhimõtete osas siiski selgelt viimase poole. VS ja üldkiriku põhikirjast erines näiteks õpetusaluste paragrahv. Varbla koguduse põhikirjas kajastus VS asutamiskoosolekul väljendatud arusaam Lutheri väikesest katekismusest.¹⁴¹¹ Koguduse vaimulik Wilhelm Nerling ja koguduse nõukogu olid toetanud koguduse registreerimist normaalpõhikirja alusel.¹⁴¹² Sellele vaatamata kanti 19. novembril 1926. a Varbla koguduse põhikiri täiskogul toetuse pälvitud redaktsioonis siseministeeriumi usuühingute ja nende liitude registrisse. Et koguduse õpetaja ja nõukogu olid toetanud koguduse registreerimist normaalpõhikirja alusel, kutsusid 156 VS põhikirja registreerimist toetanud koguduse liiget kokku täiskogu ja otsustasid võtta juhtimise seniselt koguduse nõukogult üle. Ühtlasi taandati ametist Nerling.¹⁴¹³ Sellega oli kogudus jagunenud kahte leeri. VS toetajate tegevuse tulemusena asutati tegelikult uus kogudus, sest koosolekul otsustati viia läbi koguduse liikmete uus vastuvõtmine. Samal koosolekul andsid end registreerimiseks üles 379 inimest. Samuti otsustas VS põhikirja alusel kogunenud täiskogu pöörduda VS esindajate poole, et küsida võimaluste kohta VSiga liitumiseks.¹⁴¹⁴ Konsistoorium vastas VS pooldajatele, et õpetaja ametist tagandamine ei kuulu koguduse täiskogu kompetentsi.

1928. a algul viidi abipraost Arvid Leopold Brasche juhtimisel Varbla koguduses läbi visitatsioon. Brasche aruande järgi oli sel ajal ametis kaks koguduse nõukogu. Tema hinnangul polnud vastuolud tingitud niivõrd põhikirja suhtes valitsenud erimeelsustest, vaid küsimus oli pigem isikutevahelises vastasseisus, sh soovis Nerlingist vabaneda. Vaatamata sellele, et Nerling väitis 1928. a märtsis saadetud kirjas konsistooriumile, et kavatseb sel aastal Varblast tõenäoliselt lahkuda, otsustas Varbla kogudus 20. mail 1928. a üldkirikust lahkuda ja otsida ühendust mõne teise usuühingute liiduga. Viimase all peeti tõenäoliselt silmas VS kogudusi. Nerling lahkus ametist 1. juulist 1928. a.¹⁴¹⁵

Konsistoorium ei tunnistanud Varbla koguduse otsust usuühingute liidust lahkuda seaduslikuks, ka siseministeerium ei rutanud kogudust kirikust välja arvama.¹⁴¹⁶

¹⁴¹⁰ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 30.6.1926.

¹⁴¹¹ EELKKA, Varbla kogudus 1920–1938, Ewangeelis-lutherline Warbla koguduse põhikiri. „Ev. luth. Warbla kogudus tunnistab omaks õpetuse, mille ülemaks juhtnõõriks on kogu Wana- ja Uue Testamendi pühakiri ja mis lühidalt on kokku võetud Dr. M. Lutheri Väikese Katekismuse wiide peatükki ning laiemalt seletatud teistes ewangeelis lutherlise kiriku usu tunnistus kirjades, nagu need „Konkordia” nime all (Liber Concordiae) a 1579 ühes raamatus esimest korda trükist ilmusid.”

¹⁴¹² EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 20.8.1926, 27.10.1926.

¹⁴¹³ Koguduse juhatuse abiesimees palus konflikti lahendamiseks abi ka siseministeeriumilt. Konflikti põhjusena nimetas ta Nerlingit, kellest üks osa kogudusest soovis vabaneda. Siseministeeriumi esindajad soovitasid probleemi lahendamiseks pöörduda kohtusse. ERA, f 14, n 1, s 1376, l 111–112.

¹⁴¹⁴ EELKKA, Varbla kogudus 1920–1938, 6.2.1927, 20.9.1927; MK, nr 48, 30.11.1927, 383. Teated kogudustest.

¹⁴¹⁵ MK, nr 25, 25.7.1928, 185. Teated kogudustest.

¹⁴¹⁶ EELKKA, Varbla kogudus 1920–1938, 8.8.1928.

1929. a valis kogudus ametisse uue õpetaja, seni Põlvas teeninud Karl Helmut Intelmanni. Seejärel hakkas olukord koguduses rahunema. Kogudus tegutses uue õpetaja ametisse asumise järel nii VS kui ka üldkiriku normaalpõhikirja alusel kokku seatud põhikirja alusel – näiteks ei peetud § 8-le toetudes sakramendi ega sõnaosadust kogudustega, kelle usuline alus ei ühtinud Varbla koguduse õpetusaluste paragrahviga; see põhimõte oli pärit VS põhikirjast, koguduse normaalpõhikirjas seda ei olnud. 12. juulil 1930. a esitas kogudus põhikirja konsistooriumile seisukohavõtuks. 27. augustil 1930. a toimunud kirikuvalitsuse istungil võeti Varbla kogudusest laekunud põhikiri teatavaks. Põhikirja ühtlustamist koguduse normaalpõhikirjaga niisiis ei nõutud ega seda ka tehtud.¹⁴¹⁷

1926. a oktoobris toimunud usuteadlaste konverentsil vastu võetud Rahamäe sõnastatud resolutsioon, et kiriku ühtsuse säilitamiseks tuleb vajaduse korral muuta nii üldkiriku kui ka üksikkoguduse põhikirju, samas ei tohi ühtsuse leidmine puudutada õpetusaluseid, lõi eelduse järkjärgulisele leppimisele järgnenud aastatel. Aunver väitis konverentsi otsusele viidates, et lahkuminevates põhikirjades esinevad erinevused on võimalik ületada.¹⁴¹⁸

Praost Haller osutas 1926. a sügisel Lääne praostkonna vaimulikele VS koguduste põhikirjadest kõneledes 1927. a kirikupäevale, sest just seal tuli tema arvates otsustatada, kas VS kogudused võivad kirikusse jääda või mitte.¹⁴¹⁹ Tegelikult lahenes küsimus juba varem. Ehkki konsistoorium kaebas VS põhikirjade registreerimise otsused 1926. a oktoobris Riigikohtusse, järgnesid 1927. a jaanuaris toimunud koosolekule, kus otsustati põhimõtteliselt liikuda põhikirjade ühtlustamise poole, 17. veebruaril 1927. a Riigikohtule adresseeritud avaldused, millega konsistoorium võttis VS koguduste kohta käivad kaebused tagasi.¹⁴²⁰ Sellega astus konsistoorium esimese sammu leppimise suunas. Seejuures tuleb juhtida tähelepanu tõsiasi järele, et see ei tähendanud mitte vastastikuse kompromissi leidmist, vaid leppimist VS põhikirjades esinevate erinevustega. Konsistooriumi tegevuse üheks mõjutajaks oli Riigikohtu otsus tunnistada liberaalse voolu koguduste registreerimine seaduslikuks ja kehtivaks, mis võttis aluse VS koguduste põhikirjade registreerimise vaidlustamise puhul soodsa lahendi saavutamiseks.¹⁴²¹ Väärib märkimist, et 1927. a jaanuaris toimunud koosolekust, kus eripõhikirjade üle aru peeti, ei võtnud osa ei Kose, Kuusalu ega Harju-Jaani koguduse esindajad.¹⁴²² 1927. a talvel ja kevadel püsis olukord kirikus endistviisi ärevana. Sellest annavad tunnistust nii 1927. a jaanuaris usuteadlaste konverentsil vabasinodlastest vaimulike ja üldkiriku vaimulike vahel

¹⁴¹⁷ EELKKA, Varbla kogudus 1920–1938, 12.7.1930; Konsistooriumi koosolekute protokollid 8.1.1930–10.12.1930, 27.8.1930.

¹⁴¹⁸ EK, nr 43, 28.10.1926, 341. Erakorraline usuteadlaste konverents.

¹⁴¹⁹ EK, nr 40, 7.10.1926, 317. Mis wahe on „Waba Sinodi” koguduste põhikirja ja normaal kog. põhikirja vahel?

¹⁴²⁰ EELKKA, Kose kogudus 1915–1938, 17.2.1927.

¹⁴²¹ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 12.1.1927, 2.2.1927.

¹⁴²² Kuusalu koguduse esindajad nimetasid 9.1.1927 konsistooriumile saadetud kirjas otse- sõnu asjatuks kirikuvalitsuse taotlust otsida põhikirjade osas kompromissi ja ei pidanud seetõttu võimalikuks koguduse esindajaid koosolekule saata. EELKKA, Kuusalu Laurentsiuse kogudus 1916–1938, 9.1.1927.

toimunud vaidlused kui ka 1927. a veebruaris-märtsis piiskop Kuke ja Põllu vahel ajakirjanduses puhkenud äge sõnasõda üldkiriku korralduse, selle kujunemise ja vaba sinodi korralduse üle, mille käigus piiskop Kukk süüdistas praost Põldu kiriku lõhkumises.¹⁴²³

3.2.4.1.2.1. „Ususõda” Kuressaare koguduses. „Evangeelis-lutherline Kuressaare vabakiriklik kogudus”

Erandlikuks VS-i koguduste registreerimise ja tegevuse korraldamise seas on Kuressaares aastatel 1926–1927 toimunud sündmused.¹⁴²⁴ Kuressaare Laurentiuse koguduses tekkinud lahkemine tulenes eraldus koguduse senine õp Bäuerle ühe osaga kogudusest ja moodustas iseseisva vabakirikliku koguduse. Bäuerle oli a-tel 1922–1925 toimunud õpetusaluste vaidluses nõudnud kirikupäeval Saaremaa praostkonna nimel esitatud resolutsioonis usuliselt liberaalsete vaimulike ametist taandamist. Viidates Saaremaa usuale, oli „halekuulsa „protestantismi waimu”” pooldajate tõttu tema hinnangul kasvanud vabakoguduste pooldajate arv.¹⁴²⁵

11. aprillil 1926. a toimus Kuressaare Laurentiuse koguduse täiskogu koosolek, kus päevakorra tähtsaima punktina oli arutusel koguduse uue põhikirja vastuvõtmise küsimus. Bäuerle kõneles koguduste nõukogu seisukohti esitades – nõukogu esimees Aleksander Trei oli sunnitud kõnepuldist lahkuma, sest ei esindanud väidetavalt nõukogu vaateid – vajadusest kehtestada VS põhikiri.¹⁴²⁶ Koguduse normaalpõhikirja

¹⁴²³ PL, nr 33, 3.2.1927, 2. Kiriku korraldusküsimuse asjus; PL, nr 47, 17.2.1927, 5. Kiriku enesekorralduse küsimustest; PL, nr 52, 22.2.1927, 2. Kiriku korraldusküsimuses; EK, nr 8, 24.2.1927, 58–61. Kiriku enesekorraldamise küsimusest.

¹⁴²⁴ Kuressaare koguduse sündmuste kõrvale on Saaremaa usuale kirjeldanud Veiko Vihuri seostanud VS seisukohtadega ka Mustjalas (esialgu koguduses, seejärel aga eraldiseisva usuühinguna) 1930. a-tel kuulsust kogunud nn valepastor Alfred Kliimanni tegevust ja tema vaateid. Ehkki Kliimann vastandus üldkirikule, polnud tema usulised seisukohad vabasinodlikud. Kliimanni tegevusest ülevaate andnud Jaanus Plaata on tema vaateid nimetanud vabakiriklikeks. Alalhoidliku voolu esindajate vabakirikliku kontseptsiooni ja Kliimanni vaadete vahel on ühisosa siiski väga väike. Ainsa sarnasusena võib nimetada Kliimanni nõudmist vaimulike poliitikat hoidumisest, samas rõhutas ta sarnaselt kiriklik-konfessionaalse vooluga eesti rahva ja rahvuse tähtsust, sh religioossele teadvusele ja tunnetusele. Samuti rõhutas ta, et vaimulikud, kes suruvad koguduse liikmeid „surnud kirjatähe orjusesse”, tuleb ametist vabastada. Saaremaal viibides üritas Kliimann võita õp Bäuerle usaldust, 1933. a pöördus ta kutsega Mustjalas jutlustada aga hoopis liberaalse voolu eestvedaja õp Tallmeistri poole. Kummalgi korral ei saanud teda edu. EELKKA, Piiskopi kirjavahetus Mustjala vabakirikliku koguduse küsimuses 1931–1938, 11.06.1933; Vaba Kirik, nr 2, 18.2.1934, 7–8; nr 3, 4.3.1934, 2; nr 4, 18.3.1934, 2; nr 5, 1.4.1934, 8; nr 6, 15.4.1934, 2; nr 7, 6.5.1934, 2; nr 8, 20.5.1934, 2. Kas meie nõudmised on õigustatud?; Jaanus **Plaata**. *Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2003, 129; Vihuri 2007b, 441.

¹⁴²⁵ Salme **Klaos**. *Metodisti kogudused Eestis, nende tekkimine ja arenemine*. Magistritöö. 2. auhinnatöö juurde kuuluv osa. Tartu Ülikool, 1924, 22.10.1924; *Eesti oikumeenia lugu* 2009, 35.

¹⁴²⁶ Koguduse nõukogu oli 22 märtsil 1926. a toimunud istungil võtnud vastu otsuse VS-i põhikirja kehtestamise kohta ja esitas vastava ettepaneku ka täiskogu koosolekule. MK, nr 15, 14.4.1926, 119. Teated kogudustest.

arvustades laienes Bäuerle kriitika nii konsistooriumile kui usuteaduskonnale – nimeliselt Rahamäele ja Kõpule. Sõna saanud koguduse nõukogu esimees luges seepeale ette praost Mähle kirja, kes rõhutas vajadust säilitada koguduses leplik vaim ja jääda üldkirikusse.¹⁴²⁷ Arutelu Bäuerle ja tema toetajate ning teisalt üldkiriku pooldajate vahel, kelle hulgas oli aktiivseima sõnavõtjana Kuressaare linnapea Aleksander Lepik, muutus sedavõrd ägedaks, et kohalik konstaabel otsustas koosoleku katkestada. Kuressaare kogudus oli jagunenud kahte leeri.¹⁴²⁸

Lepik pöördus täiskogu järel konsistooriumi poole, paludes konsistooriumil saata järgmisele täiskogu istungile, kus põhikiri taas arutusele tuleb, konsistooriumi esindaja. Praosti ilmumist ei pidanud Lepik küllaldaseks, sest Bäuerle oli tema hinnangul oma seisukohtade esitamises „äärmiselt kangekaelne ja järeleandmata”. Ühtlasi sooviti konsistooriumilt paarsada eksemplari koguduse normaalpõhikirja, sest seni olid koguduse liikmed ajalehe Meie Kirik vahendusel tutvunud vaid VS põhikirjaga. Koguduse nõukogu esimees Trei pidas kirikuvalitsusele saadetud kirjas Kuressaare koguduse põhikirja kohta langetatavat otsust oluliseks kogu praostkonna edasisele arengule: „Kui Kuressaare kogudus „wabasinodi” põhikirja vastu saab võtta, see on siis tõukeks kõige Saaremaa kogudustele”. Nõukogu esimees palus konsistooriumilt vastust küsimusele, kas praost Põld kavatseb üldkirikus püsida.¹⁴²⁹ Saaremaa usuelu uurinud Jaanus Plaat on õigesti märkinud, et kuigi Saaremaa vaimulikud „olid oma vaadetelt üldiselt konservatiivsed ega toetanud kirikus levivat protestantlik-liberaalset suunda, siis 1925. aastal asusid mitmed Saaremaa pastorid eesotsas praost Karl Wöhrmanniga toetama kirikuvalitsuse lepituspoliitikat ning distantseerusid „Vaba Sinodi” ühendusest.”¹⁴³⁰ Ajakirjanduse veergudel nimetati Kuressaares toimuvat „ususõjaks”, samastati VS püüdeid ja Bäuerle tegevust saksameelsusega ja võimuambitsioonidega ning osutati VS üksikkoguduslikule iseloomule. Põld esines seepeale avaliku õiendusega, rõhutades, et VS kogudused ei kavatse üldkirikust lahkuda, vaid on üksnes vaba rahvakiriku nimetuse vastu. Põld vastandas end ka baltisaksa vaimulikele, väites, et „sakslased läksid viimasel kirikupäeval ka rahvusliku kiriku peale wälja”.¹⁴³¹ Üks osa baltisakslastest oli siiski VS tegevusega seotud.

30. mail 1926. a toimunud täiskogu koosolekul ei õnnestunud samuti põhikirja vastu võtta, sest koosolek saadeti taas laiali. 11. aprilli ja 30. mai koosoleku vahel oli 2. mail toimunud veel üks täiskogu koosolek, millel oli vastu võetud otsus registreerida kogudus VS põhikirja alusel. Et täiskogu hääletusest olid osa võtnud ka selleks õigust mitte omanud inimesed, palus linnapea Lepik konsistooriumilt täiskogu otsus tühistada. 30. mail 1926. a toimunud istungi järel pöördus koguduse nõukogu esimees siseministeeriumi poole, et ministeerium pikendaks seadusega määratud koguduse registreerimise tähtaega, tuues põhjuseks nõudmise, et kahe täiskogu koosoleku vahele peab jääma vähemalt kolmenädalane vahe. Konsistoorium toetas

¹⁴²⁷ Praost Karl Wöhrmann oli 29.12.1925 surnud, mistõttu täitis praosti kohuseid abipraost Hermann Mähle.

¹⁴²⁸ Meie Maa, nr 40, 13.4.1926, 1. Kuressaare luteruse koguduse täiskogu kärarikas koosolek; Saaremaa, nr 28, 14.4.1926, 1. Kärarikas luteruse koguduse täiskogu koosolek.

¹⁴²⁹ EELKKA, Kuressaare Laurentiuse kogudus 1919–1938, 14.4.1926, 19.4.1926.

¹⁴³⁰ Plaat 2003, 127–128; Vihuri 2007b, 440–441.

¹⁴³¹ Kaja, nr 83, 14.4.1926, 3. „Ususõda” Kuressaares; nr 87, 18.4.1926, 6. H. Põld ja „wabasinodi” wool; MK, nr 17, 28.4.1926, 133. Koguduse põhikirja asjus.

koguduse nõukogu soovi ja volitas järgmisest koguduse täiskogu koosolekust osa võtma endise Saaremaa praosti assessor Rahamäe.¹⁴³² Et siseministeerium polnud 28. juuniks 1926. a koguduse avaldusele vastanud, saatis koguduse nõukogu ilma täiskogu otsuseta siseministeeriumile registreerimiseks koguduse normaalpõhikirja, mille siseministeerium 3. juulil 1926. a registreeris.¹⁴³³

Koguduse registreerimine normaalpõhikirja alusel ei tähendanud senise vastasseisu lõppu, koguduseliikmed olid endiselt jaotunud VS ja üldkiriku pooldajateks. 21. augustil 1927. a toimunud täiskogu istungil valiti koguduse nõukogu uue põhikirja alusel, koosolekul kerkis ühtlasi ka küsimus Bäuerle sobivusest õpetajaametisse. Koguduse liikmed heitsid Bäuerlele ette, et ta pole koguduse selle osa suhtes, kes VS põhimõtteid ei toeta, vastutulelik, samuti arvustati tema rahvust. Juba 1926. a aprillis oli Lepik maininud, et üks osa koguduse liikmetest soovib Bäuerle tagandamist. Koguduse nõukogu valimistel jäid VS pooldajad vähemusse. Pärast valimisi teatas Bäuerle, et kavatseb valimisi kommenteerida järgneval pühapäeval kirikus.¹⁴³⁴ Bäuerle seisukohad kajastusid ka 31. augustil 1927. a konsistooriumile saadetud kirjas, milles ta teatas õpetajaametist tagasiastumisest ja vabast rahvakirikust väljaastumisest. 1Kr 5,13 alusel nõudis Bäuerle uskmatute kirikust väljaheitmist. Kuressaare koguduse nõukogu valimistel olid tema sõnul seevastu üles seatud kandidaadid, kellest mitmed olid kohaliku PÜ osakonna liikmed. Bäuerle mainis, et ühe nõukogukandidaadi lapse oli ristinud 1927. a Saaremaal ringreisil olnud Kuljus. Sel põhjusel manifesteeris Bäuerle konsistooriumile adresseeritud kirjas resoluutselt: „Ei! Kogudusse, kus niisugused inimesed – kui ma muust materjaalist ei räägigi – walimistel ja täiskogul enamuse on saanud, ei wõi, ei tohi usklik Püha Kirja järele (II Kor 6, 14–18) enam jääda. [---] See ei ole enam piiblilik kogudus.”¹⁴³⁵ Bäuerle lahkumise järel valiti 28. veebruaril 1928. a koguduse õpetajaks praost Mähle.

Bäuerle lahkus küll luteri kiriku vaimuliku ametist, kuid jätkas vaimulikku tegevust 29. oktoobril 1927. a VS põhikirja alusel registreeritud Kuressaare vabakiriklikus koguduses, mis kandis ametlikku nimetust „Evangeelis-lutherline Kuressaare vabakiriklik kogudus”. Koguduse olid asutanud Kuressaare Laurentiuse kogudusest lahkunud 146 koguduseliiget.¹⁴³⁶ 1928. a hinnati koguduseliikmete arvuks 200, neist 150 olid eestlased, 50 sakslased.¹⁴³⁷

Nii nagu teised VS kogudused, oli ka Kuressaare vabakiriklik kogudus sõna ja sakramendiosaduses nende kogudustega, kelle õpetusalused ühtisid VS koguduse põhikirjas esitatud õpetusalustega. Ehkki sellel alusel oleks olnud võimalik ka koos-

¹⁴³² EELKKA, Kuressaare Laurentiuse kogudus 1919–1938, 4.6.1926, 16.6.1926.

¹⁴³³ ERA, f 14, n 11, s 497, l 19.

¹⁴³⁴ EELKKA, Kuressaare Laurentiuse kogudus 1919–1938, 21.8.1927.

¹⁴³⁵ EELKKA, Nikolai Bäuerle isikutoimik, 31.8.1927. Bäuerle kirjale vastas Eesti Kiriku veergudel avaliku õiendusega assessor Rahamägi, kes nimetas tähendamissõnadele Mt 13,47–49 ja Mt 13,24–30 toetudes usklike ja uskmatute eraldamist Kristuse tahtele mitte vastavaks ja ajalises maailmas võimatuks, kaitstes sellega vaba rahvakiriku korraldust. EK, nr 38, 22.9.1927, 300–301. Kuressaare koguduse õpetaja N. Bäuerle väljaastumise puhul Eesti ew.lut. usu rahvakirikust.

¹⁴³⁶ ERA, f 14, n 11, s 499, l 6; Plaata 2003, 127–128.

¹⁴³⁷ Luterlane, nr 2, 1928, 5. Wäljamaa Ew.-Luth wabakiriklikute esitajate külaskäik Kuressaares 9.–11. sept 1928.

töö koguduse normaalpõhikirja alusel registreeritud kogudustega, ei pidanud Kuressaare vabakirikliku koguduse Bäuerle seda rahvakiriku kogudustega võimalikuks.¹⁴³⁸

Bäuerle toetus vabakiriklikku põhimõtet rakendades ja selle ajalugu kirjeldades aastatel 1862–1905 Järva Madise õpetaja Franz Johann von Nerlingi ettekannetele Eestimaa sinoditel ja tema sulest 1877. a ilmunud teosele „Dürfen unsere lutherischen Landeskirchen sich in Wahrheit dessen rühmen, dasz sie schriftgemäsz sind?“ ning pidas end Nerlingi töö jätkajaks.¹⁴³⁹ Nerling oli arvustanud toonast kiriklikku korda ja kutsunud üles avalikult patustanud kiriku liikmeskonnast välja heitma.¹⁴⁴⁰ Bäuerle nõudis kirikliku kari kehtestamist ja pidas selle teostamist võimalikuks üksnes vabakirikus.

Ühtlasi jätkas ta ka 1920. a-te lõpul ja 1930. a-tel vaba rahvakiriku kritiseerimist. Liberaalsete vaimulike kõrval, keda ta nimetas valeõpetajateks, arvustas Bäuerle erilise kirega Tartu ülikooli usuteaduskonna õppejõude Kõppu, Silda ja Tennmanni. Kui 1920. a-te lõpul oli Bäuerle olnud Põlluga veel sõbralikes ja tihedates suhetes, siis 1930. a-te algul ei säästnud ta ka Põldu ja teisi alalhoidlikke vaimulikke, heites viimastele ette otsust püsida rahvakirikus ja koostööd kiriklik-konfessionaalse voolu vaimulikega.¹⁴⁴¹

Bäuerle kriitika ilmus 1929–1934 tema väljaandmisel ilmunud vabakiriklikus ajalehes Luterlane. Põld suhtus Bäuerlesse seevastu positiivselt ja väitis, et ei eita ühtegi Bäuerle esitatud põhimõtet, sest need toetuvad pühakirjale. Erinevus Bäuerlega seisnes selles, et kiriku alalhoidlik vool oli tundnud, et ei kiriklikku kari ega vabakirikliku korraldust pole kirikus võimalik veel täielikult läbi viia. Põld lisas, et „õp Bäuerle ei taha seda näha, et Jumal ise meie Eesti kiriku kallal tööd teeb ja seda kindla käega „„wabakiriku““ poole wiib. [---] Sellepärast meie ei torma, waid waatame kuidas „Jehoowa meie eest sõdib““. Põllu kirjutises kajastus arusaam, et võitlus vabakiriklike põhimõtete eest on võimalik ka üldkirikus.¹⁴⁴²

Kuressaare vabakiriklik kogudus ja selle õpetaja seadsid koguduse asutamise järel sisse suhted Soome tunnistuslike luterlaste koguduste (Suomen Tunnustuksellinen Luterilainen Kirkko, Bäuerle sõnade järgi Soome vabakirik) ja Ameerika Ühendriikides asuva Missouri sinodiga. 1928. a septembris külastasid Kuressaaret Soome tunnustuskiriku õpetaja Albert Aijal Wegelius ning Saksamaalt Missouri sinodi Berlin-Zehlendorfi ülikooli professor Georg Mezger ja õp Theodor Reuter. Tallinnas võõrustasid külalisi lisaks Bäuerlele ka teiste VS koguduste vaimulikud eesotsas Põlluga.¹⁴⁴³

¹⁴³⁸ Luterlane, nr 4, 1931, 2–6. Ususegamisest („alliansist”).

¹⁴³⁹ *Ehstlands Kirchen und Prediger seit 1848*. Reval: Verlag von Franz Kluge, 1885, 77.

¹⁴⁴⁰ Franz Johann von **Nerling**. *Dürfen unsere lutherischen Landeskirchen sich in Wahrheit dessen rühmen, dasz sie schriftgemäsz sind?* Dresden: Justus Naumann's Buchhandlung, 1877, 3–12; Luterlane, nr 1, 1930, 1–2. Mispärast välja astusime rahwa kirikust. Nerling oli 1869. ja 1871. a esinenud Eestimaa sinodil ja nõudnud 1Kr 5 toetudes, „et awalikke pattust-pöörmatuid patuseid ei tohi sallida ristikoguduses, waid et neid tuleb välja heita kogudusest”.

¹⁴⁴¹ Luterlane, nr 4, 1930, 1–7. Mispärast välja astusime rahvakirikust.

¹⁴⁴² MK, nr 32, 7.8.1929, 252–253. „Luterlane”.

¹⁴⁴³ Luterlane, nr 2, 1928, 2–7. Wäljamaa Ew.-Luth wabakiriklikute esitajate külaskäik Kuressaares 9.–11. sept 1928.

Kuresaare vabakiriklik kogudus likvideeriti 1935. a ja registreeriti samal aastal uue nimetusega „Kuressaare Muutmata Augsburgi Usutunnistuse Vabakiriklik Usuühing”.¹⁴⁴⁴ Teise maailmasõja eel oli koguduses 128 liiget. Kogudus lõpetas Bäuerle ümberasumisega Saksamaale tegevuse 1939. a.¹⁴⁴⁵

3.2.4.2. Liberaalse voolu põhikirjade alusel registreeritud kogudused

1926. a juulis ja augustis registreeriti siseministeeriumi registreerimisosakonnas ka kahe liberaalse voolu koguduse, Tallinna Pühvaimu ja Iisaku põhikirjad. Nii nagu VS koguduste puhul, oli konsistoorium otsustanud 29. juunil 1926. a toimunud istungil Pühavaimu ja Iisaku koguduse põhikirju siseministeeriumisse registreerimiseks mitte saata.

Konsistooriumi otsuse tingisid põhikirjades esinevad paragrahvid, mis ei ühtinud sisult kiriku ja koguduse normaalpõhikirjaga. Neist kõige tähtsam, mis eristas liberaalse voolu kogudused nii normaalpõhikirja kui ka VS põhikirja alusel registreeritud kogudustest, puudutas kiriku ja koguduse õpetuslikku alust, mis leidis Iisaku ja Pühavaimu koguduse põhikirjades järgmises sõnastuses: „§ 2. Koguduse õpetuse aluseks on Jeesuse Kristuse evangeelium, mis leidub Vana ja Uue Testamendi prohvetite ja apostlite raamatutes, nii nagu Evang. Luteruse kirik neid oma usutunnistusliste kirjade ja usuteaduse abil seletab.”¹⁴⁴⁶

Alalhoidlike nimel sõna võtnud Põld pidas õpetusaluste paragrahvi sõnastust piisavaks, et „ettekuulutada Pühavaimu koguduse Eesti Ew. Luth. kiriku wärawa taha jäämist”.¹⁴⁴⁷ Sama seisukoht laienes Iisaku kogudusele. Konsistooriumi esindajad olid arvamisel, et õpetusaluste paragrahvis toodud Jeesuse Kristuse evangeelium esines üksnes Uues Testamendis, rõhutades, et „Jeesuse Kristuse evangeelium on alles Jeesuse Kristuse poolt kuulutatud”. Veelgi enam häiris kirikuvalitsust viide usuteadusele, mis võttis „koguduse usualuselt tema kindluse”. Usuteadus oli „vankuv” ja koondas mitmesuguseid, sh kristlust ja selle objekte täiesti eitavaid voole. Koguduse usualus ei võinud sisaldada usu või selle sümbolite seletusi, olgu viimased siis isiklikud ehk subjektiivsed või teaduslikud. Mäletatavasti olid ka Eesti lõunanaabrid – Läti luteri kiriku liberaalsed vaimulikud ja usuteaduskonna õppejõud Volemärs Maldonis ja Ludvigs Adamovičs kiriku õpetusaluseid ja tegevust just samas sõnastuses määratlenud.¹⁴⁴⁸ Teised konsistooriumi etteheited puudutasid peamiselt korralduslikke küsimusi. Näiteks puudus Iisaku ja Pühavaimu koguduste põhikirjades koguduse ja koguduste liidu vahekorra kirjeldus, erinevusi normaalpõhikirjast leidis ka usutalituste, näiteks armulaua ja matuse kirjeldustes. Liberaalse voolu koguduste põhikirjade kohaselt andis õpetaja introductseerimisel ehk põhikirjades esinenud sõnastuses „ametisse pühitsemisel” (konsistooriumi selgituste järgi tuli see asendada sõnaga „õnnistamisel”) pühaliku töotuse, koguduse normaalpõhikirja järgi aga

¹⁴⁴⁴ ERA, f 14, n 11, s 498, l 14; f 14, n 11, s 1306, l 11.

¹⁴⁴⁵ A. Aijal **Uppala**. *Tunnustukselliset Seurakunnat Syntyvät. Suomen Tunnustukselliset Luterilaiset Seurakunnat. Taustaa ja syntyvaiheita*. Lahti: Suomen Tunnustuksellinen Luterilainen Kirkko, 1976, 32.

¹⁴⁴⁶ *Evangeeliumi Luteruse Iisaku koguduse põhikiri*. Tallinn: Vaba Maa, 1926, 3.

¹⁴⁴⁷ MK, nr 12, 24.3.1926, 95. Teated kogudustest.

¹⁴⁴⁸ Talonen 2008, 101–102.

ametivande.¹⁴⁴⁹ Selle lisamise üle oli 1926. a koguduse normaalpõhikirja vastu võtmisele eelnenud arutelu kestel teatavasti tuliselt vaieldud. Ametivande üle jätkusid vaidlused ka 1927. a jaanuaris toimunud usuteadlaste konverentsil.

Tallmeister väljendas konsistooriumi otsuse järel põhikirju mitte registreerida talle omases otsekoheses toonis arvamust konsistooriumi otsuse tagamaadest: „Pidi ju konsistoorium kirikupäewa taatide enamusele, kelle silmis meie püsti paganad oleme, näitama, et temagi meid ei tunnusta.” Samuti heitis Tallmeister konsistooriumile ette, et see pole teinud ühtegi katset asuda normaalpõhikirjast erinevate põhikirjadega koguduste esindajatega läbirääkimistesse. Tallmeister oli seisukohal, et need kogudused kavatsesid edaspidigi jääda üldkirikusse. Toetudes vestlusele siseministeeriumi ametnikuga, teadis ta väita, et koguduse liidust väljaheitmine pole kehtiva seaduse raames võimalik.¹⁴⁵⁰

1926. a septembris, kui konsistoorium palus siseministeeriumilt koguduse normaalpõhikirjast erineva põhikirja alusel registreeritud koguduste motiveeritud registreerimisotsuseid, et kavandada järgmisi võimalikke samme, oli konsistoorium siseministeeriumi otsuse Pühavaimu koguduse registreerimisest kaevanud juba Riigikohtusse. 27. oktoobril 1926. a kaebas konsistoorium kohtusse ka Iisaku koguduse registreerimise.¹⁴⁵¹

Asja arutati 17. detsembril 1926. a. Et kogudused olid huvitatud neile soodsast lahendist, palusid koguduste esindajad Riigikohtult õigust kolmanda osapoolena protsessil osaleda. Pühavaimu ja Iisaku kogudusi esindas endine peaminister, õp Tallmeistri erakonnakaaslasest Riigikogu liige vandeadvokaat Otto Strandman, konsistooriumi aga assessor ja vandeadvokaat Alfred Nirk.¹⁴⁵² Strandman nimetas protsessi (kiriku)poliitiliseks, viidates teoloogiliste voolude vahelisele võitlusele.¹⁴⁵³

Toetudes UNLSile ja selles sätestatud usuühingu registreerimise korrale, otsustas Riigikohus, et siseministeerium polnud kohustatud hindama usuühingu õpetusaluste paragrahvi vastavust usuühingute liidu õpetusaluste paragrahvile (sisuliselt sama põhimõtte kehtis ka teiste, koguduse korraldust ja usulisi talitusi puudutanud süüdistuspunktide kohta), vaid pidi juhinduma põhikirja registreerides üksnes nõudest, et usuühingu põhikirjas sisalduks usualuse kirjeldus. Teisisõnu otsustas Riigikohus, et siseministeeriumil polnud ei volitusi, pädevust ega kohustust tungida kiriku siseasjadesse ja hinnata kiriku ning koguduse usulise aluse samasisulisust ega teiste põhikirja punktide teineteisele vastavust. Sellest lähtudes jättis Riigikohus konsistooriumi kaebused rahuldamata.¹⁴⁵⁴

Nii püsisid ka liberaalse voolu kogudused nagu VS kogudused 1927. a algul üldkirikus. Samas oli kiriklik-konfessionaalse voolu esindajate hulgas ülekaalus arusaam, mida õp Aunver oli 1926. a septembris ajalehes Eesti Kirik väljendanud:

¹⁴⁴⁹ EELKKA, Tallinna Püha-Vaimu kogudus 1913–1935, 30.6.1926.

¹⁴⁵⁰ PI, nr 8, august 1926, 123–124. Koguduste põhikirjad.

¹⁴⁵¹ EELKKA, Tallinna Püha-Vaimu kogudus 1913–1935, 9.11.1926; Iisaku kogudus 1912–1937, 27.10.1926.

¹⁴⁵² EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 16.12.1926. Konsistooriumi istungil kaaluti ka võimalust, et istungist oleks osa võtnud piiskop Kukkk, kuid sellest otsustati loobuda.

¹⁴⁵³ MK, nr 52, 29.12.1926, 415. Teated kogudustest.

¹⁴⁵⁴ ERA, f 14, n 11, s 495, 17.12.1926; f 14, n 11, s 644, l 14–15.

„Peaks aga Riigikohus oma tulewase otsusega need kogudused siiski liitu jätma, siis ei jää küll teist teed üle, kui kirikupäew peab sundima neid lahkuma liidust, wähe-malt kaldub praegu enamiku koguduste meeleolu selle poole. Protestandid ise üld-kirikust hääga lahkuda ei taha.”¹⁴⁵⁵ Konsistooriumi kutsele võtta 1927. a jaanuaris osa eripõhikirjade ja normaalpõhikirja ühtlustamiseks kokku kutsutud koosolekust, vastas Tallmeister, et tal pole kahjuks võimalik koosolekust osa võtta, väljendades ühtlasi Pühavaimu koguduse nõukogu seisukohta, et nõukogu ei pea võimalikuks nii lühikese aja järel pärast põhikirja vastuvõtmist selles muudatusi ette võtta. Lisaks oli vastuvõetud põhikirja juba 5000 eksemplaris trükitud. Koguduse nõukogu seisukoht ühtis 1926. a oktoobris toimunud usuteadlaste konverentsil Tallmeistri esitatud seisukohaga, et mõlema poole hea tahtmise korral on koguduse tegevus üldkirikus võimalik.¹⁴⁵⁶

Liberaalse voolu põhikirjade alusel registreeritud koguduste puhul tuleb lühidalt peatuda Jõelähtme, Lihula ja Maarja-Magdaleena kogudustel, mis registreerisid või soovisid end eri põhjustel registreerida liberaalse voolu põhikirja alusel. Neist Jõe-lähtme kogudust nimetas Rahamägi 1927. a jaanuaris toimunud usuteadlaste konverentsil Iisaku ja Tallinna Pühavaimu kogudustega samasse gruppi kuuluvaks ehk usulise aluse poolest erinevaks koguduseks.¹⁴⁵⁷ Põld viitas 3. detsembril 1926. a toimunud Ida-Harju praostkonna sinodil Jõelähtme koguduse põhikirjale kui „pool-protestantlikule”.¹⁴⁵⁸ Aunver oli 1926. a oktoobris kirjeldanud Jõelähtme koguduse õp Tombergi kui vaimulikku, kes erinevalt Ida-Harju praostkonna VS koguduse vaimulikest ei toeta Piibli verbaalinspiratsiooni.¹⁴⁵⁹ 27. oktoobril 1926. a konsis-tooriumi esitatud kaebuses Riigikohtule, milles sooviti Jõelähtme koguduse põhikirja registreerimine tühistada, heideti, nagu ka teistele liberaalse voolu koguduste põhi-kirjadele, ette neis puuduvat viidet vaimuliku ametivandele (vaimulik andis nende järgi töötuse), ka polnud sarnaselt Pühavaimu ja Iisaku kogudustega määratud koguduse ja üldkiriku vahetamine ning koguduse normaalpõhikirjast erinesid armu-laua ja matusetalituse läbiviimise kirjeldused. Samas ühtis Jõelähtme koguduste põhikirja õpetusaluste paragrahv sisult koguduse normaalpõhikirja õpetusaluste paragrahviga.¹⁴⁶⁰

1927. a kevadel tekkisid koguduses lahkkelid seoses Tombergi palga ja keskkassa maksudega. Kogudus ei soovinud erinevalt vaimulikust üldkiriku makse tasuda, mistõttu saatis konsistoorium 1927. a juunis kogudusele kirja, juhtides tähelepanu tagajärgedele, mida keskkassa maksu tasumata jätmine võib põhjustada. 1927. a novembriks oli olukord selle tõttu veelgi pingestunud. Tomberg kirjeldas suhteid koguduses nii: „Kahelt poolt jooksetakse nüüd tormi meie kiriku vastu. Ühelt poolt töötavad õpetaja Tallmeistri poole hoidjad, kes ka sooviwad, et meie liidust wälja astume, ja teiselt poolt töötavad nõnda nimetatud „usklikud” (see on wennaste

¹⁴⁵⁵ EK, nr 35, 2.9.1926, 274. Missugust vahetada võib loota üldkiriku ja üksikoguduse vahel?

¹⁴⁵⁶ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 19. ja 20. oktoobril 1926, 8.

¹⁴⁵⁷ EK, nr 43, 28.10.1926, 341. Erakorraline usuteadlaste konverents.

¹⁴⁵⁸ EELKKA, Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 26.5.1901–18.12.1938, 3.12.1926.

¹⁴⁵⁹ Aunver viitab, et Tomberg ei toeta verbaalinspiratsiooni. EK, nr 41, 14.10.1926, 326. Ida-Harju praostkonna õpetajate konverents Jõelähtmes.

¹⁴⁶⁰ EELKKA, Jõelähtme kogudus 1913–1939, 27.10.1926.

koguduse poole hoidjad).” Tomberg tasus täiskogu otsusele vaatamata keskkassa maksu edasi.¹⁴⁶¹ Liberaalse voolu esindajate aktiivset tegevust Jõelähtmes ja Juurus oli 1926. a detsembris nimetanud ka Põld, samas oli tema hinnangul nende tegevus 1926. a lõpul näidanud raugemise märke.¹⁴⁶² 3. juunil 1928. a toimus Jõelähtme koguduse täiskogu istung, mille päevakorras oli küsimus üldkirikusse kuulumisest. Ehkki koguduseliikmete enamus otsustas jääda üldkirikusse, ei lakanud järgnevatel aastatel liikmete vähesuse tõttu vaimuliku palga ja keskkassa maksude ümber vaidlused ega lõppenud lahkkelid.

1927. a märtsis registreeris end liberaalse voolu koguduse põhikirja alusel Lihula kogudus. Siseministeeriumi otsuses mainiti 1926. detsembris Tallinna Pühavaimu koguduse registreerimise küsimuses Riigikohtu langetatud otsust, millega loodud pretsedent andis võimaluse ka Lihula koguduse põhikirja registreerimiseks.¹⁴⁶³ Otsuse põhjuseks olid koguduses valitsenud pinged, majanduslikud kaalutlused ja alates 1924. a-st koguduse vaimuliku ametit pidanud õp Otto Lubergi väljaütlemised ning tegevus, mis oli koguduses pälvinud nii poolehoidu kui vastasseisu. Ehkki põhikirjas leidunud õpetuslik alus ühtis teiste liberaalsete koguduste põhikirjades sätestatuga, olid õpetusküsimused koguduse iseseisva registreerimise juures tegelikult jäänud tagaplaanile.¹⁴⁶⁴ Konsistoorium vastas koguduse nõukogu esimesele teadaandele koguduse registreerimisest, et vaatamata iseseisvale registreerimisele kuulub kogudus UNLS järgi endiselt kirikusse.¹⁴⁶⁵

1928. a märtsis kirjutas koguduse nõukogu esimees konsistooriumile saadetud kirjas seoses Lubergi tegevusega Lihula naaberkoguduses Kirblas, kus Luberg mõnda aega samuti teenis, et Lihula kogudus kuulub üldkirikusse ja 1927. a lõpul ajalehes Protestantline Ilm avaldatud teadaanne Lihula koguduse liitumisest PÜga, ei vasta tõele. Koguduses polevat PÜ pooldajaid.¹⁴⁶⁶ Samas hoiduti praostkonna tasandil üldkiriku korralduste täitmisest. Nii andis praost Haller 1928. a oktoobris teada, et kogudus eesotsas selle vaimulikuga polnud praostkonna sinoditest paaril viimasel aastal osa võtnud, samuti polnud kogudus tasunud keskkassa makse. Lubergi nimetas Haller psüühiliselt haigeks inimeseks ja osutas mitmetele tema ütlustele, mille sihtmärgiks olid olnud praostkonna vaimulikud. Koguduse ja praostkonna suhted olid olnud peamiseks mõjuteguriks ka põhikirja vastuvõtmisel. Vastuvõetud põhikirjas puudusid viited koguduse ja praostkonna suhete iseloomule.

Konsistooriumi häiris teoloogiliste voolude vaheliste pingeliste suhete tõttu aga ennekõike koguduse õpetuslik alus. Kirikuvalitsus pöördus 1928. a novembris

¹⁴⁶¹ EELKKA, Jõelähtme kogudus 1913–1939, 31.11.1927.

¹⁴⁶² EELKKA, Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 26.5.1901–18.12.1938, 3.12.1926.

¹⁴⁶³ EELKKA, Kirjavahetus kiriku riigist lahutamise ja koguduste registreerimise küsimuses 1925–1934, 9.5.1927.

¹⁴⁶⁴ Lubergi vaateid ja nende võimalikku mõju koguduse põhikirjale pole allikate puudumisel kahjuks võimalik põhjalikult kirjeldada. Mainimist väärrib, et koos mitme teise teoloogiliselt liberaalse vaimulikuga toetas Luberg naiste ordineerimist. Luberg oli ka 1921. a asutatud Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi esimene esimees. EAA, f 2100, n 19, s 91, l 5.

¹⁴⁶⁵ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 6.4.1927.

¹⁴⁶⁶ EELKKA, Lihula kogudus 1915–1938, 22.3.1928; PI, nr 12, detsember 1927, 194. Lihula kogudus.

koguduse juhatuse poole nõudmisega koguduse põhikirjas sisalduv usuline alus üldkiriku põhikirjaga kooskõlla viia. Põhikirja pärast konsistooriumi pöördumist aga ei muudetud. Nagu öeldud, peitus koguduse põhikirja sellisel kujul vastuvõtmise põhjus ennekõike praostkonnas esinevates vastasseisudes. 1928. a detsembris konsistooriumile adresseeritud kirjas teatas koguduse juhatuse esimees, et usulise aluse sisulisest muutmisest polnud koguduse täiskogu üldse teadlik. Vastuseks praosti arupärimisele, kas kogudus peab end üldkirikusse kuuluvaks, vastas koguduse juhatuse esimees, et territoriaalselt peab kogudus end praostkonna koosseisu kuuluvaks, juriidiliselt aga mitte. Kogudus ei maksnud ka järgmistel aastatel keskkassa makse.¹⁴⁶⁷

Üldkiriku ja koguduse vahekorra küsimus püsis päevakorras kuni 1934. a-ni. 1930. a kirikupäevale esitatud konsistooriumi tegevuse aruandes kirjeldatakse Lihula koguduses toimuvat kui ebanormaalselt. Kogudus kuulub küll liitu, kuid koguduse juhid keelduvad seda tunnistamast. Läbirääkimised polnud kirikuvalitsuse teatel tagajärgi andnud.¹⁴⁶⁸ 1932. a augustis pöördus konsistoorium taas koguduse nõukogu poole, nõudes Lubergi ja praostkonna esindajate vaheliste suhete lahendamist. Küsimus oli koguduse jaoks ennekõike majanduslik, teisisõnu sooviti hoiduda keskkassa maksude tasumisest, mida kogudus polnud juba alates koguduse registreerimisest – õigupoolest juba alates 1923. a – teinud. Enam kui aasta aega hiljem, 29. oktoobril 1933. a toimunud täiskogu koosolekul otsustati end esmalt majanduslikult kindlustada ja alles seejärel konsistooriumi soovidele vastavalt üldkiriku ja koguduse vahekorra määramisele asuda.¹⁴⁶⁹

Majanduslikele küsimustele lisandusid pinged Lubergi ja teiste praostkonna õpetajate vahel. 10. aprillil 1934. a kirjutas Luberg vastuseks konsistooriumi arupärimisele, milles kirikuvalitsus palus tal vastata, kas ta tunnistab praostkonna sinodi otsuseid kiriku põhikirjas sätestatud moel enese kohta kehtivaks, et Lihula kogudus pole registreeritud mitte konsistooriumi kaudu, vaid siseministeeriumi juures iseseisvalt, mistõttu ei tunnista kogudus ka praosti ega praostkonna sinodi otsuseid. See puudutas nii kogudust kui ka selle vaimulikku. Just seetõttu olid põhikirjast välja jäetud punktid, mis käsitlesid koguduse vahekorda praostkonnaga. Selle põhjuseks olevat asjaolu, et „Lääne praostkonnas oli saksa mees praostiks, kes heatahtlikult ei suhtunud Lihula kogudusele ega tema õpetajale”. Luberg väitis, et praost soovinud praostkonna vabadele kohtadele leida n-õ oma meest ehk saksa rahvusest ametikandjat. Lisaks praostile mainis Luberg majanduslikke küsimusi ja nimetas konsistooriumi tegevust keskkassa maksude nõudjana kogudust üldkirikust lahutavaks. Luberg soovis üldkirikuga ühendust säilitada, kuid keeldus maksmast keskkassa makse ja allumast Halleri korraldustele ning praostkonna sinodi otsustele. Niisiis

¹⁴⁶⁷ EELKKA, Lihula kogudus 1915–1938, 4.12.1928. Õpetusliku aluse vastuvõtmise protseduur kui näide usulisest teadlikkusest ja haritusest väärib seejuures eraldi esiletõstmist. Koguduse juhatuse esimees kirjeldas seda konsistooriumile saadetud kirjas järgmiselt: „Et kiriku põhikirjas nimetused, mida koguduse liikmed ei tea, leeriõpetuse aeg need nimetused pole ettetulnud ja ei ole ka seletud. Raamat Liber Concordiae on tundmata – seda pole kusagil müügil ega saadaval – võttis täiskogu vastu selle paragrahvi sedaviisi, kuidas see temale antud leeriõpetuse järele arusaadav on, olles kindel, et see muutust Ev. Luteri usu kirikus ei too.”

¹⁴⁶⁸ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku XII Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 17., 18. ja 19. juunil 1930. Lühike ülevaade konsistooriumi tegevusest 1929. aastal.

¹⁴⁶⁹ EELKKA, Lihula kogudus 1915–1938, 11.10.1928, 24.8.1932, 29.11.1933.

dikteeris Luberg tingimused, mida kirikuvalitsus pidi tema hinnangul täitma. 1935. a märtsis teatas 1934. a-st kirikut juhtinud piiskop Rahamägi resoluutselt, et kogudus kuulub iseseisvale registreerimisele vaatamata kirikusse ja kogudusel tuleb oma tegevuses kiriku põhikirjast kinni pidada.¹⁴⁷⁰

Üldkirikuga sidemete katkestamist kui abinõu, mis oleks andnud võimaluse senist kogudust edasi teenida, soovis 1931. a kasutada ka liberaalse voolu esindaja, Maarja-Magdaleena koguduse õpetaja Tennmann, kes vabastati pärast pikka vaidlust koguduse vaimuliku ametist ja kelle kaebused tema vabastamise õigustühiseks tunnistamisest jättis vaimulik ülemkohus rahuldamata. 1931. a mais oli Maarja-Magdaleena koguduses arutelul soov moodustada konsistooriumist eraldiseisev kogudus. Selles küsimuses Tennmanni toetajate ja tema vastaste vahel puhkenud vaidlus ei andnud sisulisi tulemusi ja Tennmanni taandumisega koguduse vaimuliku ametist jäi uus kogudus loomata.¹⁴⁷¹

3.2.4.2.1. Narva Pauluse kogudus

1927. a augustis kirjeldas õp Tallmeister ajalehes Protestantline Ilm liberaalse voolu koguduste edasise tegevuse ja organiseerumise võimalusi. Olukorras, kus üldkirikus püsimine muutus õpetuslike ja korralduslike erimeelsuste tõttu üha raskemaks, tuli tema hinnangul asuda end iseseisva liiduna korraldama. Tallmeister rõhutas, et kogudused, mida luua kavatsetakse, ei lähtu senisest erinevast ehk uuest usulisest alusest: „Kõigepealt peaks kõigile selge olema, et meie enne kui pärast ewang.-luteruse usu listeks jääda tahame ja sellepärast ka kõik uued kirikud ja koguduslised korraldused sellele alusele rajame.” Seetõttu sisaldas ka loodavate koguduste nimi viidet evangeelsele usualusele. Niisiis erines vaid koguduse nimes sisalduv täiendnimi: „Nii näiteks ei ole seaduse järele mingit takistust, kui tekiks mõni „„Narwa ewang. lut. usu Pauluse kogudus” või „Kose ewang. Luter. Usu Peetri kogudus””.¹⁴⁷²

Näidetest esimene polnud sugugi juhuslik, sest tema kirjutisega samal kuul, täpsemalt 27. augustil 1927. a pöördusid Narva linna elanikud Julius Karafin, Adolf Tortental, Ants Liegus, Jakob Rotman ja Adele Reinberg siseministeeriumi poole, et viimane registreeriks koguduse, mis kandis avalduses esitatud andmete kohaselt nimetust „Evangeel.-Luteruse Narva Pauluse kogudus”. Koguduse asutajad olid PÜ Narva osakonna liikmed, põhikiri ühtis õpetusaluste poolest Pühavaimu ja Iisaku koguduste põhikirjadega. Põhikirjas esinevate vigade tõttu otsustas siseminister 30. augustil 1927. a seda küll mitte registreerida, teistkordse avalduse alusel ja vajalike paranduste sisseviimise järel otsustati kogudus 15. septembril 1927. a aga registreerida.¹⁴⁷³ Tegemist oli esimese ja ühtlasi ainsa 1920.–1930. a-tel asutatud liberaalse voolu kogudusega. Kuljuse väitel oli koguduse loomise algatajaks Tallmeister.¹⁴⁷⁴

¹⁴⁷⁰ *Ibid.*, 10.4.1934, 23.3.1935.

¹⁴⁷¹ Alutaguse Elu, nr 58, 28.5.1931, 1. Kirikulised altari ees kaklemas.

¹⁴⁷² PI, nr 8, august 1927, 126. Kuidas edasi tegutseda?

¹⁴⁷³ ERA, f 14, n 11, s 500. 15.9.1927.

¹⁴⁷⁴ EELKKA, Iisaku kogudus 1912–1937, 13.10.1934.

Koguduse pidulik asutamine ja koguduse ruumide õnnistamine toimus 11. detsembril 1927. a.¹⁴⁷⁵ Tallmeistri teatel tüüris kogudus esialgu aastaks endise kubernerilossi, mille saali ehitati altar ja kantsel.¹⁴⁷⁶ Koguduse asutamise ja ruumide õnnistamise viisid läbi Kuljus ja Jüri Kimmel.¹⁴⁷⁷ Põllu teatel jäi Kimmel esialgu koguduse hooldajaks.¹⁴⁷⁸ 1928. a jaanuaris külastas kogudust Tallmeister, kelle väitel oli tegevus koguduses ja PÜ Narva osakonnas küll elav, kuid probleeme valmistas vaimuliku leidmine, kes oleks Narva elama asunud.¹⁴⁷⁹ 1930. a-te algul hooldas kogudust vaimulikuna Kuljus, koguduse tegelikuks töötegijaks oli aga endine köster Aleksander Feldbach. 1930. a-te algul toimusid tema eestvedamisel nii jumalateenistused kui ka korraldati vaimulikke kõneõhtuid. Neil esines tavaliselt Feldbach ise, a-tel 1930–1931 kõneles ja jutlustas ta muu hulgas teemadel „Kuidas elada, et mitte surra”, „Milline abielu on õnnelik?”, „Mäejutlus”. Suveperioodil viis Feldbach läbi vabaõhujumalateenistusi. 1931. a suvel toimus selline teenistus Narva lähedal Pähkliisaarel.¹⁴⁸⁰

1934. a oktoobris kirjutas Kuljus Narva-Alutaguse praost Jalajasele ja avaldas soovi Narva Pauluse koguduse tegevus lõpetada ning kogudus likvideerida. Kuljus väitis, et erinevalt Tallmeistrist oli ta juba enne koguduse loomist toetanud PÜ Narva osakonna kogudustevahelist tegevust ja pidanud iseseisva koguduse loomist üleliigseks. Kuljus palus Jalajaselt luba, et PÜ organiseeriks Narva kirikutes paaril korral aastas jumalateenistusi. Pauluse koguduse likvideerimise järel oleksid senised koguduseliikmed Kuljuse kava kohaselt liitunud Narva Aleksandri kogudusega. Kuljus lootis praosti abile Narvas valitseva olukorra tõttu, viidates jutuajamisele Narva Peetri koguduse õpetaja Kivistega, kelle sõnul oli Peetri koguduse nõukogu PÜ kirikusse lubamise vastu.¹⁴⁸¹ Jalajas, kes iseloomustas Pauluse kogudust sõnades „ta ei ela ega sure”, ja kui kogudust, „millel puuduvad iseseisva koguduse elementaarsedki tingimused”, ei pidanud Kuljuse pakutud lahendust jumalateenistuste

¹⁴⁷⁵ Narva Postimees, nr 72, 9.12.1927, 2. Kiriklikud teated.

¹⁴⁷⁶ PI, nr 12, detsember 1927, 193. Narva Pauluse kogudus.

¹⁴⁷⁷ Jüri Kimmel oli lõpetanud Tartu ülikooli usuteaduskonna 1927. a ja asunud sama aasta juunis õp Alveri juurde prooviaastale. Alveri sõnul lahkus Kimmel 1927. a augustis solvunud prooviaastalt, sest tal polnud võimaldatud pidada iseseisvalt Aseris ja Kundas jumalateenistusi. 1934. a esitatud elulookirjelduses mainib Kimmel, et katkestas prooviaasta mitmesugustel põhjustel, „milles tähtsat osa etendasid tollekordsed hingelised vastuolud ja pettumused”. 26. septembril 1927. a valis Pühavaimu koguduse nõukogu Kimmeli küll koguduse teiseks abiõpetajaks, kuid teda ei ordineeritud. 1927. a detsembris teatas Tallmeister, et Kimmel on otsustanud hakata PÜ kaastööliseks. Tema juhtimisel töötas järgnevatel aastatel ühingu Tartu osakond, mille juhiks ta 28. oktoobril 1927. a toimunud osakonna koosolekul valiti. EELKKA, Jüri Kimmeli isikutoimik, 6.8.1927, 24.5.1934; EELKKA, Tallmeister Theodor. Toimikud süüdistusajast 13.11.1921–13.11.1930, 27.9.1927; PI, nr 12, detsember 1927, 193. Protestantlise Ühingu tegewusest.

¹⁴⁷⁸ MK, nr 52, 28.12.1927, 415. Teated kogudustest.

¹⁴⁷⁹ PI, nr 6, juuni 1928, 96. Protestantlise Ühingu tegewusest.

¹⁴⁸⁰ Alutaguse Elu, nr 37, 22.11.1930, 1. Kiriklikke teateid; nr 4, 10.1.1931, 1. Kiriklikud teated; nr 13, 31.1.1931, 1. Pauluse koguduse teated; nr 68, 20.6.1931, 1. Kiriklikke teateid.

¹⁴⁸¹ EELKKA, Iisaku kogudus 1912–1937, 13.10.1934.

organiseerimisest ja koguduseliikmete tingimusteta vastuvõtmist võimalikuks.¹⁴⁸² 1930. a-te lõpuks oli Narva Pauluse koguduse tegevus hääbunud.

3.3. Teoloogilisi voole koondavate ühingute moodustamine ja tegevus

3.3.1. Protestantline Ühing

1924. a Tartus toimunud kirikupäeva ajal kogunenud Protestantlise Ühingu asutamiskoosolekul pandi paika organisatsiooni eesmärgid ja määrati loodava ühingu asutamist korraldama ajutine juhatus. Et 1925. a alguseks ei järgnenud sellele organisatsiooni registreerimist, haaras ühingu asutamise initsiatiivi Tallmeister, esitades 1925. a jaanuaris Protestantlise Ilma veergudel ühingu põhikirja kavandi ja kutsudes asutama organisatsiooni osakondi Eesti eri paigus.¹⁴⁸³

Tallinna-Haapsalu Rahukogu registreeris PÜ põhikirja Tallmeisteri ja Pühavaimu koguduse liikmete Hindrek Paalbergi ja Emilie Putilova avalduse alusel 25. aprillil 1925. a. Põhikirja järgi oli ühingu eesmärgiks „protestantlikewangeelilist waimu ja ilmawaadet Eesti rahwa keskel laialilaotada ja süwendada”, selles märgiti, „et kõik formuleeritud usutunnistused ja kiriku õpetuslased” on „omaaja mõjude all väljakujunenud ja sellepärast ainult kaudse väärtusega”. Põhikirjas rõhutati usuteadusliku uurimistöö tähtsust. Ühingu eesmärkide saavutamiseks kavatseti organiseerida kõnekoosolekuid, kursusi ja jumalateenistusi, anda välja ajalehte, asutada raamatukogusid ja lugemisringe, tegelda heategevusega. Ühingu struktuuri tegeliku kandejõu pidid moodustama Eesti eri paigus asutatavad osakonnad, mis on oma töös iseseisvad. Ühingu eestseisus pidi asuma Tallinnas.¹⁴⁸⁴

Organisatsiooni esimene registreerimisjärgne koosolek toimus 17. juunil 1925. a Tallinna Pühavaimu kirikus, samal ajal kogunenud kirikupäeva teise päeva õhtul. Kirikupäeval oli otsustatud viide protestantlikule vaimule põhikirjast kõrvaldada. Kokkusaamine algas jumalateenistusega, millel teenisid Järve (liturgia), Kuljus (jutlus), Kerem ja Tallmeister. Jumalateenistusel ei kasutatud mitte apostolikumi, vaid piiblisalmidest kokku seatud usutunnistust.¹⁴⁸⁵ Koosolekul andis Tallmeister ülevaate ühingu tegevuse eesmärkidest, millele järgnes ühingu eestseisuse valimine. Esimeheks valiti Tallmeister, abiesimeheks ajalehe Vaba Maa vastutav toimetaja Jaan Tomp, kirjatoimetajaks Oskar Jankovits, abikirjatoimetajaks Emilie Putlilova, laekahoidjaks võõrastemaja Kuld Lõvi üks omanikest Richard Devid. Koosolekul otsustati, et ühingu häälekandjaks on ajaleht Protestantline Ilm, millega seoses avaldati soovi, et ajaleht hakkaks ilmuma nädalalehena. Viimase ettepaneku kohta asus Tallmeister äraootaval seisukohal, mainides vaid Kuljuse nime esile tuues ajalehe kaastöötajate vähesust.¹⁴⁸⁶ PÜ võttis ajalehe väljaandmise üle 1926. a-st.¹⁴⁸⁷ Ajalehe

¹⁴⁸² *Ibid.*, 18.10.1934, 26.11.1934

¹⁴⁸³ PI, nr 1, 1925, 3. Kas protestantismus Eestist välja hääletatud?; 12–15. Protestantlise Liidu põhikirja kava.

¹⁴⁸⁴ ERA, f 14, n 11, s 1318, l 1, 4–5.

¹⁴⁸⁵ Saard 2008, 116.

¹⁴⁸⁶ PI, nr 7, juuli 1925, 106–108. Protest.-ühingu awamine.

kaastöötajate ringi suurendamiseks saatsid Tallmeister ja ühingu kirjatöötaja Jankovits 1926. a algul vaimulikele ja usuteadlastele ringkirja, kutsudes neid üles tegema ajalehele kaastööd. Sarnase üleskutsega oli Tallmeister esinenud ka 1924. a. Ringkirjas teatati, et eestlastest usuteadlaste puudumisel on ainsaks võimaluseks pöörduda artiklite avaldamiseks teiste riikide usuteadlaste poole. Seda oli ringkirja autorite väitel juba tehtud. Ringkiri jõudis teiste hulgas ka Põlluni, kelle sõnul tähendas see UNLS ajal kahe väljaande toimetaja vahel valitsenud rahu lõppu. Põld avaldas lootust, et kirikutegelased ja usuteadlased jäävad ajalehe kaastöötajate ringist ka edaspidi kõrvale, nimetades liberaalset teoloogiat „Saksamaa taimeks”.¹⁴⁸⁸

Ajalehe kaastööliste ja ajalehes avaldatud kirjutistega seoses tuleb kõnelda ka Tallmeisteri kirjavahetusest Adolf von Harnackiga. Tallmeister kirjutab Harnackile esimest korda 1925. a augustis, andes ülevaate vabas rahvakirikus toimuvast võitlusest ja õpetusaluste kohta 1925. a kirikupäeval langetatud otsusest. Kirjeldades pikemalt PÜ ja selle häälekandja põhikirja ning eesmärke, palus ta Harnackilt luba asuda ajalehes Protestantline Ilm avaldama Harnacki levinuimat teost „Kristluse olemus” („Das Wesen des Christentums”). Tallmeister teatas, et tasu pole ühingul võimalik selle eest maksta. Ühtlasi avaldas ta soovi, et Harnack kirjutaks võimaluse korral enne teose avaldama hakkamist sellele lühikese sissejuhatause, et näidata tema seisukohtade paikapidavust ka kaasajal. Teose esmatrükist oli möödunud üle kahekümne aasta.¹⁴⁸⁹ Harnack vastas Tallmeisterile mõni nädal hiljem, et loobub honorarist ja kinnitas, et ehkki üksikasjades on ta raamatu ilmumisest möödunud paarikümne aasta jooksul „palju juurde õppinud”, püsib ta üldjoontes raamatus esitatud seisukohtadel.¹⁴⁹⁰ Tallmeister tänas Harnackit õiguse eest lubada teost ajalehe veergudel avaldada, Harnacki palvele saata talle ka tõlke korrektuuripoognad, vastas Tallmeister, et kavatseb raamatut vastavalt ajalehe avaldamisele tõlkida osade kaupa, mistõttu pole korrektuuripoognate saatmine enne iga osa avaldamist mõttekas.¹⁴⁹¹

Teos ilmus Tallmeisteri tõlkes ja joonealuste kommentaaridega Protestantlise Ilma veergudel alates 1926. a jaanurist kuni 1927. a novembrini, ehk peaaegu kahe aasta vältel. Hinnates raamatu tõlkimist ja avaldamist tulemuslikuks – lugejate kirjade ja vestluste põhjal väitis Tallmeister, et arusaamine kristluse olemusest on „muutunud väga palju sügavamaks ja põhjalikumaks” –, asus Tallmeister 1928. a Protestantlises Ilmas avaldama Harnacki teisi töid.¹⁴⁹² Need polnud teoste terviktõlked, vaid refereeringud. Nii ilmus 1928. a maist aasta vältel Bonni ülikoolis peetud loengute põhjal välja antud kirjutis „Kristliku teoloogia ja kirikliku dogma tekkimine” („Die Entstehung der christlichen Theologie und des kirchlichen Dogmas”) 1929. a tegi ta Harnacki raamatu „Läbi uuritu ja kogetu” („Erforschetes und Erlebtes”) põhjal

¹⁴⁸⁷ PI, nr 12, detsember 1925, 190. Lugejatele ja kaastöölistele.

¹⁴⁸⁸ MK, nr 6, 10.2.1926, 46. „Protestantline Ilm”.

¹⁴⁸⁹ SBPKH, Nachlass Adolf von Harnack, K.43: Tallmeister, Theodor, 3.8.1925.

¹⁴⁹⁰ PI, nr 1, jaanuari 1926, 3. Milles seisab ristiusk?

¹⁴⁹¹ SBPKH, Nachlass Adolf von Harnack, K.43: Tallmeister, Theodor, 18.9.1925.

¹⁴⁹² Adolf von Harnackit on 1925. a kevadel tõlgitud ja refereeritud ka kiriku ametlikus häälekandjas: Jakob Aunveril ilmus kaheosaline artikkel Kristusest lunastajana. EK, nr 15, 16.4.1925, 115–116; nr 16, 23.4.1925, 122–123. Kristus lunastajana.

ülevaate Johannese evangeeliumist ja Jeesuse sõnadest, mis leidsid kirikuisade kirjutistes, kuid mis Piibli kaanonisse ei kuulunud.¹⁴⁹³

1928. a kirjutas Tartu Immanueli baptistikoguduse vanem Karl Kaups, et UNLS menetlemise käigus Tallmeistri ja liberaalse voolu ettevõtmistest taandunud Järve ja Tennmanni eemalejäämise järel oli Tallmeistri kaastöölisteks Protestantlises Ilmas jäänud vaid Kuljus, kellele lisandus hiljem õpetajaameti kandidaat ja hilisem vaimulik Jüri Kimmel.¹⁴⁹⁴ Ajalehes ilmunud artiklite põhiosa moodustasid tõepoolest Tallmeistri ja Kuljuse kirjatööd, 1920. a-te lõpul lisandus neile siiski ka mitmeid teisi kaastöölisi.

Protestantlise Ilma ülesehituse moodustasid esiteks usukosutava sisuga kirjatööd ja jutlused, mille autoriks olid 1925–1934 peamiselt Tallmeister ja Kuljus, nende kõrval ka Kimmel, Theodor Vaas, Otmar Pello ja Robert Grauberg (Roopi Hallimäe). Tõlgetena avaldati mõjuka liberaalse Saksa vaimuliku ja poliitikategelase Friedrich Naumanni, Baseli vaimuliku Hans Bauri jt jutlusi. Teiseks ilmusid ajalehes religioonifilosoofilised ja religiooniajaloolised artiklid, mille autoriks olid lisaks Tallmeistrile, Kuljusele ja Kimmelile alates 1929. a Johannes Selliov ja 1928. a-st taas ka Tennmann.¹⁴⁹⁵ Üksikuid artikleid avaldasid PÜ abiesimees Jaan Tomp, ühingu Iisaku osakonna juhatuse liige Jakob Langowits ja abiesimees Daniel Reisberg¹⁴⁹⁶, tõlkeid Salme Klaos.¹⁴⁹⁷ Teiste seas tõlgiti näiteks Wilhelm Bousset, Theodor Kolde, Bernhard Bessi ja Carl Jatho töid. Kolmandaks avaldas Tallmeister ülevaateid ja kriitilisi arvamused kirikupoliitilistel teemadel ning neljandaks avaldati Protestantlise Ilma veergudel proosat ja luulet. Viimasega olid seotud Tallmeister ja Kuljus. Kuljus tõlkis ka kirikulaulude sõnu. Ilukirjanduse ja laulusõnade tõlkimise tõttu oli kahel vaimulikul juba alates 1920. a-te algusest tekkinud koostöö kirjanik Friedebert Tuglasega. Tallmeister ja Kuljus toetusid Tuglasele kui spetsialistile ja saatsid talle arvustamiseks oma töid. 1920. a-te lõpul nende koostöö vaibus.¹⁴⁹⁸ Lisaks laekus Protestantlise Ilma toimetusse luulet ja laulusõnu ajalehe

¹⁴⁹³ PI, nr 6, juuni 1929, 87–90; Mõned Jeesuse sõnad, mis ei seisa ewangeeliumides; nr 7, juuli 1929, 101–104. Johannes ewangeeliumist.

¹⁴⁹⁴ Kaups 1928, 18.

¹⁴⁹⁵ 1928. a juulis soovis Tallmeister PÜ nimel Tennmannile Protestantlise Ilma veergudel 50. juubeli puhul õnne, kirjeldades seejuures asjaolusid, mis tingisid tema hinnangul teoloogiliselt liberaalsel positsioonil asunud Tennmanni hoidumise üldkiriku poole. Tennmann vastas Tallmeistrile omapoolse selgitusega, juhtides tähelepanu PÜ senise tegevuse vigadele. Tallmeister väljendas soovi Tennmanniga koostöö taastamiseks, pidades selleks kõige sobilikumaks vormiks just PÜ-d, sest Rahvakiriku Liit polnud tema hinnangul suutnud oma tegevusega sisuliselt midagi korda saata. PI, nr 8, august 1928, 121–128. Wahekordade selgituseks. 1928. a oktoobris avaldas Tennmann Protestantlise Ilma veergudel kolmeaastase vaheaja järel taas artikli. PI, nr 10, oktoober 1928, 157–159. Kirjatäheusk ja waba protestantism.

¹⁴⁹⁶ PI, nr 1, jaanuar 1927, 2–4. Iseloom ja mõte; nr 6, juuni 1926, 81–82. Protestantismi wõidukäik; Saard 2008, 265.

¹⁴⁹⁷ PI, nr 12, detsember 1929, 185–187. Lootuseta hiljaks jäänud.

¹⁴⁹⁸ 1940. a pöördus Kuljus üle hulga aja taas Tuglase poole, mainides, et ei usaldanud Tuglast vahepeal tülitada, kuid palus nüüd Tuglaselt oma tööde kohta „õiglast, või koguni karmi otsust”. KM EKLA, f 245, m 38:1, l 5/6, l 9/12, l 10/14; Saard 2008, 265.

lugejatelt. Ka nendest töödest paremate läbivaatamiseks oli Tuglas andnud nõusoleku, Tuglase kriitika trükiti Protestantlise Ilma veergudel.¹⁴⁹⁹

PÜ asutamisele järgnes 1925.–1926. a aktiivne osakondade loomine. Kuljus ja Tallmeister pidasid neil aastail kümneid osakonna asutamiskoosolekuid, esinesid osakondades teaduslike ettekannetega ja organiseerisid nii kontsert- kui ka vabaõhujumalateenistusi. Et kohalikud vaimulikud jäid PÜ tegevusest enamasti kõrvale, jäi osakondade töö põhiraskus ehk ettekannete ja jumalateenistuste läbiviimine kahe vaimuliku õlule. Järgmistel aastatel ühingu töötajate ring küll mõnevõrra laienes, kuid ühingu ja selle osakondade tegevust korraldanud isikute vähesus püsis endistiivi päevakorras ning oli üheks peamiseks asjaoluks, mis ühingu tegevust suuresti mõjutas.

Esimesed osakonnad avati Kuljuse osalemisel 19. juulil ja 26. juulil 1925. a Tudulinna ning Iisakus ja 30. augustil Toilas.¹⁵⁰⁰ 1925. a lõpetas Pärnu teatris Endla toimunud sealse osakonna avamine, millest võttis osa PÜ esimees Tallmeister. 1926. a algas 10. jaanuaril toimunud ühingu Narva osakonna asutamisega.¹⁵⁰¹

Kõikidel asutamiskoosolekutel, mis toimusid enamasti kohalikes seltsimajades või suvisel ajal ka vabas õhus, valiti osakonna eestseisus ja tutvustati organisatsiooni tegevuse eesmärke. Mitmel juhul asusid osakondade esindajad nõudma kirikus õigusi ka liberaalse voolu esindajatele. Toetus uuele ühingule oli seltsi asutamiskoosolekute kohta antud ülevaadete järgi tormiline ja laiaulatuslik, nii teatati näiteks Võrus toimunud ühingu osakonna asutamiskoosoleku järel, et heade tagajärgede puhul on osakonna liikmete arv juba 1926. a-ks üle tuhande.¹⁵⁰² Tallinna osakond organiseeris 1925. a sügisel ja talvel neli avalikku koosolekut; 1. novembril 1925. a Grand Marina kinos toimunud koosolekul esitasid ligi 1500 koosolekust osa võtnud inimest konsistooriumile Kuljust toetava kirja, kus rõhutati tema tegevuse positiivset mõju kirikus.¹⁵⁰³ Tallinna osakonna töö raames toimus Pühavaimu kirikus igal kolmapäeval loeng, millele järgnes arutelu.¹⁵⁰⁴

1926. a varakevadel esines Tallmeister PÜ tegevust tutvustavate ettekannetega Rakveres, Kullamaal, Kirblas, Lihulas, Haapsalus ja Piirsalus.¹⁵⁰⁵ 5.–9. maini esines

¹⁴⁹⁹ PI, nr 5, mai 1924, 79. Kirjanik Friedebert Tuglas; PI, nr 8, august 1924, 127. Kirjakast; PI, nr 4, aprill 1927, 64. „Waimulikke laule”.

¹⁵⁰⁰ 25. oktoobril asutati ühingu Juuru osakond. Avamisest võttis osa Tallmeister. 2. detsembril võttis Kuljus osa ühingu Võru osakonna avamisest. 29. jaanuaril 1926. a esines Võru osakonna organiseeritud kõnekoosolekul Tallmeister. Sealse osakonna koosolekud toimusid Kandle seltsi ruumides, kirikusse PÜ esindajaid ei lubatud. PI, nr 8, august 1925, 120–121. Protestantlise ühingu osakondade awamine Tudulinna ja Iisakus; PI, nr 10, oktoober 1925, 153–154. Protest.ühingu osakonna awamine Toilas; PI nr 11, november 1925, 167. Prot. Ühingu Juuru osakonna awamine; PI, nr 2, veebruar 1926, 31. Protestantlise Ühingu tegevusest.

¹⁵⁰¹ PI, nr 1, jaanuar 1926, 13–14. Protestantlise Ühingu osakonnad Wõrus, Pärnus ja Narwas. Teisal nimetatakse Narva osakonna asutamise ajaks 24. jaanuari 1926. PI, nr 7, juuli 1926, 111. Protestantline Ühing.

¹⁵⁰² PI, nr 12, detsember 1925, 187. Prot. Ühingu Wõru osakonna awamiskoosolek.

¹⁵⁰³ EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 30.11.1925; Saard 2008, 151–152.

¹⁵⁰⁴ PI, nr 4, aprill 1926, 64. Protestantlise Ühingu.

¹⁵⁰⁵ *Ibid.*

Tallmeister Võhmas, Viljandis, Tõrvas, Valgas, Tartus, Rakveres, Haljalas ja Viru-Jakobis. Selle tulemusena avati Viljandis, Valgas, Tartus, Haljalas ja Viru Jakobis ühingu osakonnad. Rakveres oli osakond avatud juba varakevadel toimunud ringreisi ajal, mistõttu ei kõnelnud Tallmeister seal mitte ühingu tegevuse eesmärkidest, vaid teemal „Iisraeli prohvetid 8-mal aastasajal enne Kristust.“¹⁵⁰⁶ Tuleb märkida, et ehkki tegemist oli usuliste koosolekutega, sidus Kuljus 1926. a kevadel toimunud koosolekud Riigikogu valimistega, et „uus riigikogu omas koosseisus liiga „kristlikuks“ ja „parempoolseks“ ei kujuneks“, vihjates sellega muu hulgas kartusele, et uus Riigikogu võib senist usuühingute seadust muuta.¹⁵⁰⁷ Kuljus kõneles 3.–12. mail Virumaa eri paigus: 3. mail Auveres, 5. mail Väike-Maarjas, 6. mail Roelas, seejärel 7. mail Kundas, 8. mail Kadriinas, 9. mail Kabalas, 11. mail Kohtla-Järvel ja viimaks Sondas. Kõnekoosolekute järel pandi mitmel pool alus osakonna loomisele ja asuti registreerima osakonna liikmeid.¹⁵⁰⁸

14. juunil 1926. a organiseeriti ühingu Tartu osakonna eestvedamisel Tartu Tamme lauluplatsil vabaõhujumalateenistus, millest võttis ajalehes Protestantline Ilm esitatud hinnangu kohaselt osa 12 000 inimest, juunis esines seltsi esimees ettekandega Võrus ja Narvas. 1926. a juunis tähistati ühingu esimest aastapäeva. Sel puhul toimus 15. juunil Kadriorus suurem kõnekoosolek ja 17. juunil Pühavaimu kirikus jumalateenistus. Viimasele järgnes samuti kõnekoosolek. 1926. a suvel kavatseti organiseerida Tallinnas kahepäevane usuteaduse kursus, kuid see lükkus mitmete asjaolude tõttu edasi.¹⁵⁰⁹ Kuljus esines 6. augustil 1926. a kõnega teemal „Igavesest elust“ Tallinnas Harjumäel, 12. augustil toimus samas vabaõhujumalateenistus, millest võttis osa mereväe orkester. 8. augustil pidas Kuljus vabaõhujumalateenistuse Tartus, augusti algul toimusid Kuljuse osalemisel jumalateenistused Merikülas ja Narvas, 10. augustil Pärnus ja järgmisel päeval Viljandis.¹⁵¹⁰ 1926. a hilissuvel külastas Viljandit ka ühingu esimees Tallmeister. 10. septembril toimus tema osalemisel Viljandi lossimägedes vabaõhujumalateenistus. 13. septembril esines ta teadusliku ettekandega Narvas ja 19. septembril pidas vabaõhujumalateenistuse Viru-Jakobis.

1926. a septembris külastasid Tallmeister ja Kuljus Saaremaad. 26. septembril toimus jumalateenistus Püha kirikus ja vabaõhujumalateenistus Kuressaare lossi platsil, millele järgnes kõne PÜ tegevusest ja eesmärkidest. Kuressaares asutati ka organisatsiooni osakond. Kuljus oli enne Saaremaa-reisi teinud septembris samuti ühe ringreisi, pidades 22. septembril ettekande Narvas, 24. septembril Väike-Maarjas. Saaremaalt naasmise järel kõneles ta 28. septembril Juurus. Sealse osakonna korraldusel peeti jumalateenistus kohalikus õigeusu kirikus.¹⁵¹¹ 19. septembril

¹⁵⁰⁶ PI, nr 5, mai 1926, 80. Protestantlik Ühing.

¹⁵⁰⁷ Tallmeister kandideeris 1926. a Riigikogu valimistel Tööerakonna nimekirjas ja pääses ka sama aasta juunis ametisse asunud Riigikogusse. *Valitud ja valitsenud*. Koostaja Jaan Toomla. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 1999, 55.

¹⁵⁰⁸ PI, nr 6, juuni 1926, 87–89. Minu ringreis.

¹⁵⁰⁹ PI, nr 7, juuli 1926, 110–111. Protestantline Ühing.

¹⁵¹⁰ PI, nr 8, august 1926, 127. Protestantline Ühing.

¹⁵¹¹ 6. mail 1928. a pidas Tallmeister jumalateenistuse Kohila õigeusu kalmistul, apostliku õigeusu kirikult oli küsitud selleks ka luba. PI, nr 6, juuni 1928, 96. Protestantlise Ühingu tegevusest.

1926. a kõneles ta Viru-Jakobis, kus asutati ka ühingu osakond.¹⁵¹² 1926. a sügisel ja talvel toimunud koosolekutest väärrib esiletõstmist 5. detsembril 1926. a Tallinnas kinos Rekord peetud kõnekoosolek, kus Giordano Brunost kõneles Väike-Maarja Gümnaasiumi direktor Theodor Vaas, kellest sai järgnevate aastate jooksul PÜ aktiivne kaastööline ja kes teenis alates 1929. a-st Iisaku koguduse abiõpetajana.¹⁵¹³

1927. a märtsis toimunud ühingu peakoosolekul esitatud kokkuvõtte järgi oli 1926. a jooksul asutatud 13 osakonda: Narvas, Lihulas, Viljandis, Tartus, Valgas, Haljalas, Viru-Jakobis, Rakveres, Kuressaares, Väike-Maarjas, Pärnus, Juurus ja Kundas.¹⁵¹⁴ Neile lisandusid 1925. a asutatud osakonnad Tudulinna, Iisaku, Toilas ning Võrus. Nii tegutses Eesti eri paigus ühtekokku 17 osakonda. Seltsi peakoosolekul esitatud aruande kohaselt peeti 1926. aastal 43 kõnekoosolekut ja ühingu liikmetele 24 loengut.

12. juunil 1927. a asutati osakond Keilas, 26. juunil Jõhvis. 17. juulil esines Tallmeister Aegviidus, kus pärast koosolekut väljendatud soovi luua iseseisev protestantlik kogudus.¹⁵¹⁵ 1927. a toimusid Tallmeistri, Kuljuse ja PÜ tegevusega liitunud Kimmeli eestvedamisel kõnekoosolekud ning jumalateenistused Keilas, Tallinnas, Kuressaares, Kaarmal, Jõhvis, Tartus, Narvas, Aegviidus, Viljandis, Pärnus, Kilingi-Nõmmes, Kurtnas, Rakkes ja Vaivaras.

Ajal, mil üldkiriku ja liberaalse voolu esindajate suhted olid pingelised ja alates 1920. a-te lõpust teineteisest möödavaatavad ning vaid harva teineteise seisukohti ja tegevust arvustavad, suhtusid mitmed kiriklik-konfessionaalse voolu vaimulikud PÜ ja liberaalse voolu vaimulike tegevusse heatahtlikult. Selline suhtumine oli vastastikune. Näiteks Saaremaal lubasid Püha koguduse nõukogu ja õp Pihelpuu vaatamata praost Hermann Mähle hoiatusele jumalateenistuseks kirikut kasutada. Konsistorium otsustas Pihelpuule teatada, et tema tegevus ei vasta kehtivale korrale.¹⁵¹⁶

Kuressaare vabakirikliku koguduse õp Bäuerle oli Tallmeistri väitel seevastu kantslist inimesi hoiatanud, et need ei võtaks Tallmeistri ja Kuljuse 1926. a septembris organiseeritud jumalateenistusest osa. Nii juhtus ka mujal Eestis, näiteks palus 20. mail 1928. a Nissis toimunud kõnekoosoleku ja jumalateenistuse eel sealne õp Bidder, et koguduse liikmed Tallmeistrit kuulama ei läheks.¹⁵¹⁷

¹⁵¹² Saard 2008, 119.

¹⁵¹³ Väike-Maarja Ühisgümnaasiumi direktorina töötanud Theodor Vaas oli 1920. a-te algul õppinud Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas, 1926. a-st matemaatika ja loodusteaduskonnas. 1930. aastal avaldas ta soovi asuda õppima usuteaduskonda, kuid ülikooli valitsus otsustas 30. oktoobril 1930. a Vaasi eksmatrikuleerida, mistõttu ta õpingud katkesid. Teadaolevalt töötas Vaas Iisaku koguduse juures ka veel 1931. Oma eluloos märgib Vaas, et töötas a-tel 1930–1931 PÜ rändsekretärina. a. PI, nr 1, jaanuar 1927, 16. Protestantline Ühing; Alutaguse Elu, nr 44, 13.12.1930, 4. Iisaku koguduse kiriklikke teateid; Narva Postimees, nr 257, 7.11.1929, 2. Iisaku kogudus kaotas kõstri koha. Asemele abiõpetaja ja organist; EAA, f 2100, n 1, s 17428, 3.10.1923, 13.9.1926, 24.11.1930; EAA, f 2100, n 1, s 17429, 15.1.1941; KM EKLA, f 193, m 125:37, l 1/2.

¹⁵¹⁴ PI, nr 3, märts 1927, 48. Protestantlise Ühingu.

¹⁵¹⁵ PI, nr 8, august 1927, 128. Protestantlise Ühingu.

¹⁵¹⁶ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 18.11.1926.

¹⁵¹⁷ PI, nr 6, juuni 1928, 96. Protestantlise ühingu tegevusest.

Üldkirikliku kriitika ja liberaalse voolu vaimulikele seatud keeldudele vaatamata toetasid mitmed vaimulikud avalikult PÜ tegevust. Kui 5. mail 1927. a peeti Kilingi-Nõmmes jumalateenistus ja kõnekoosolek, osales viimasel ka kohalik õpetaja Martin Torrim. Tallmeister kiitis Torrimi Saarde kirikus peetud jutlust, mida ta oli PÜ koosolekule järgneval päeval käinud kuulamas.¹⁵¹⁸ 8. juunil 1927. a toimus ühingu organiseeritud koosolek Simuna kihelkonnas Kurtnas, millest võttis osa ka sealse koguduse õpetaja Aleksander Mäggis.¹⁵¹⁹

Ühingu tegevusse ja liberaalse voolu esindajatesse suhtus hästi ka Suure-Jaani koguduse õpetaja Georg Rosenberg. 15. detsembril 1929. a Pühavaimu koguduse uue oreli puhul toimunud jumalateenistusel pidas Rosenberg jutluse. Tallmeister nimetas teda „intelligentsemate ja värskema vaimuga meeste hulka” kuuluvaks.¹⁵²⁰

1927. a usuteadlaste konverentsil kaitses ühingu tegevust Lääne-Nigula koguduse õpetaja Bruno Ederberg, kes tervitas Eestis valitseva usulise kriisi ületamiseks tehtavat ühingu tööd.¹⁵²¹ Tallmeistri ja liberaalse voolu tegevust tunnustati ja vaimulike suunatud protsesse arvustati ka kirikust väljaspool. Nii kritiseeris Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja Oskar Loorits kirikuesindajaid, et viimased arvustasid kirglikult, „otse inkviisitorliku naudinguga” küll liberaalse voolu esindajaid, kuid jätsid tähelepanuta kirikus valitsevad kõlbliselt vääritud õpetajad, puudutades konkreetselt õp Aleksander Alverit, keda süüdistati naiste vastu suunatud seksuaalkuritegudes.¹⁵²²

1928. a hakkas ühingu juhtide ringreiside arv vähenema, sellele vaatamata kõnelesid nad aasta vältel peaaegu kõikides ühingu osakondades, ja väiksema hooga jätkus ka uute osakondade asutamine. 19. veebruaril 1928. a kõneles Tallmeister teemal „Prohvetid Iisraelis” Haapsalus, kus ettekande järel asutati ka ühingu osakond.

1929. a vähenes ringreiside arv veelgi. Osakondade töö aktiivsus erines suuresti, sõltudes eelkõige ühingu juhtidest. Nagu mainitud, sai ühingu arenemisele kõige suuremaks takistuseks töötajate puudus. Jumalateenistused ja kõnekoosolekud olid ühingu esindajate sõnul alati rahvarohked ja pälvisid suurt tähelepanu, sellest aga ei piisanud, et tagada osakondade elujõulisus. See tingis aasta-aastalt üha selgemini avalduva tõsiasja, et elujõulised olid vaid need osakonnad, mille juures tegutses mõni liberaalse voolu vaimulik või aktiivne ühingu liige. Mitmel pool võtsid ühingu osakondade tegevusest osa kooliõpetajad.¹⁵²³ 1929. a augustis kuulutas Tallmeister, et juhul kui ühingu töötajate arv ei kasva ja ühing ei palka näiteks reisijutlustajat või kutselist kõnelejat, vaibub senine hoogne tegevus. Tallmeister viitas väsimusele

¹⁵¹⁸ PI, nr 6, juuni 1927, 96. Protestantline Ühing.

¹⁵¹⁹ MK, nr 27, 6.7.1927, 216. Teated kogudustest; Luterlane, nr 4, 1930, 4. Mispärast välja astusime rahwakirikust.

¹⁵²⁰ PI, nr 10, oktoober 1930, 160. Suure-Jaani õpetaja Georg Rosenberg.

¹⁵²¹ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 19., 20. ja 21. jaanuaril 1927, 8.

¹⁵²² Oskar Loorits. Usuelust iseseisvas Eestis. *Mõtteid võitlevast vabariigist. Dünamis I.* Tartu: K./Ü. Looduse Kirjastus, 1928, 91.

¹⁵²³ Viimasele asjaolule osutas 1928. a kirikupäeval õpetajate tegevuse motiive arvustades ka piiskop Kukk. Piiskopi sõnul ei kannustanud neid Tallmeistri usuline ülesehitav töö, vaid soov kirikule kahju teha. EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku X Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 19., 20. ja 21. juunil 1928. Kiriku aruanne 1927 a. kohta. VIII. Usuõpetus ja nooresoost eest hoolitsemine.

ja asjaolule, et ennekõike kuulusid ühingu juhid ikkagi kogudustele, mida nad teenisid. Ühtlasi hindas ta ühingu ja selle juhtide taotlusi juba suuresti täidetuks: „Meie oleme oma kohuse täitnud ja asja liikuma pannud. Kui abilisi juure ei tule, jääb Eesti kirikumaa muidugi sööti. Sest terwes Eestis üksi künda, seda meie ometi ei jõua.”¹⁵²⁴

Jõuetus üleriigilist osakondade võrku aktiivsena töös hoida avaldus aasta-aastalt üha selgemini. Sellele lisandusid 1931. a ilmnunud probleemid ühingu majandamisega. 1931. a mainis Tallmeister ühingu tegevust kirjeldades, et kõige aktiivsemalt töötavad Tartu, Iisaku ja Narva osakond ning lisas, et „tööjõudude puudusel ei ole küll võimalik ülemaaliselt kuigi palju ära teha”. 11. märtsil 1931. a toimunud ühingu peakoosolekut kommenteerides väitis Tallmeister, et ühing töötab rahalise ülejäägiga.¹⁵²⁵

Kuu aega hiljem oli ta sunnitud tunnistama vastupidist. Nimelt lahvas 1931. a kevadel avalikkuses skandaal Pühavaimu koguduse asjaajaja ja PÜ ühe asutaja Emilie Putilova tegevuse üle. Viimane oli aastate jooksul nii Pühavaimu kogudusest kui ka ühingu kassast kõrvaldanud raha. Uurimise käigus tuvastati, et see summa ulatus 10 000 kroonini. Koguduse revisjonikomisjon süüdistas ka Tallmeisterit, kuid tema suhtes uurimist ei alustatud. Putilovale mõisteti kelmuse eest tegelik vanglakaristus.¹⁵²⁶

Rahaliselt kannatas kõige rohkem Pühavaimu kogudus, kuid nagu Tallmeister õigesti märkis, mõjutas 800-kroonine puudujääk PÜ kassas ühingu tegevust märksa raskemalt. Seoses sellega tekkisid raskused ajalehe Protestantline Ilm väljaandmisel.¹⁵²⁷ Nagu on õigustatult märkinud Riho Saard, mõjus Putilova tegevus tõenäoliselt ka Tallinna osakonna liikmete arvule, mis vähenes 1930. a-te algul märgatavalt.¹⁵²⁸

Üldine aktiivsus kajastus ka osavõtus seltsi aastapäevade tähistamisest. 1927. a võttis aastapäeva tähistamisest osa 150 inimest, 1931. a umbes 100 inimest, 1933. a aga vaid 53 inimest.¹⁵²⁹ Nagu mainitud, vähenes 1930. a-te algul ka ühingu tegevuse aktiivsus üldisemalt. 1931. a aastakoosoleku eel teatas Tallmeister, et ühing oli 1930. a jooksul töötanud varasemaga võrreldes tagasihoidlikumalt, nimetades esimest korda ka osakondade tegevuse jõuetust: „Juhtide otsekohene tööpõld ei luba ju kestvalt nii sagedasti ümber sõita, kui seda endistel aastatel mõnikord tehti. Pealegi on selgunud, et ühingu osakonnad ei kujune kohapealse eestvõtjate puudusel peale mõne üksiku elujõuliseks ja sellepärast ei ole nende asutamiseks suuremat mõtet.” Seetõttu kavatses ühing piirduda peajasjalikult ajalehe väljaandmisega, millele lisaks kavatseti edaspidigi võtta aeg-ajalt ette ringreise. 1931. a kevadel külastas Tallmeister näiteks Viljandimaad.¹⁵³⁰ Ringreiseid toimusid järgnevatel aastatel põhiliselt kevadel ja suvel. 1930. a kirikupäeval mainis Narva-Alutaguse praostkonna aru-

¹⁵²⁴ PI, nr 8, august 1929, 128. Protestantline ühing.

¹⁵²⁵ PI, nr 3, märts 1931, 48. Protestantline Ühing.

¹⁵²⁶ EELKKA, Tallinna Püha-Vaimu kogudus 1913–1935, 30.5.1932.

¹⁵²⁷ PI, nr 4, aprill 1931, 63–64. Meid tabanud raske löök.

¹⁵²⁸ Saard 2008, 207.

¹⁵²⁹ PI, nr 8, august 1927, 128. Protestantlise Ühingu; PI, nr 6, juuni 1931, 96. Protestantline ühing; PI, nr 7, juuli 1933, 111. Tallinna Püha-Waimu koguduses.

¹⁵³⁰ PI, nr 5, mai 1931, 80. Protestantline Ühing; PI, nr 6, juuni 1931, 96. Protestantline ühing.

andest kõneledes PÜ tegevuse vaibumist ka piiskop Kukk.¹⁵³¹ Samas hindas Tallmeister Virumaad ja Narva Alutaguse praostkonda ühingu tegevuse üheks aktiivsemaks piirkonnaks.

1932. a-ks asendusid ajalehes Protestantline Ilm avaldatud PÜ tegevuse ülevaated Iisaku ja Tallinna Pühavaimu protestantlike koguduste tegevuse kajastamisega. Neis kogudustes jätkus ka PÜ töö. Nagu 1920. a-tel, esines Tallmeister ühingu koosolekutel nüüdki teaduslike ettekannetega, 1932. a oktoobris pidas loenguid ka Kimmel.¹⁵³² Nagu Tallmeister oli 1931. a seltsi tegevuse tulevikusuundi kirjeldades öelnud, kavatses ta ka järgnevatel aastatel võtta vähesel määral ette ringreise. 1933. a kevadel esines ta näiteks Järvakandis, Karksi-Nuias ja Läänemaal Oru vallas.¹⁵³³ 1933. a suvel pidas Kuljus jumalateenistusi Tartus, Narvas ja Türil.

Liberaalse voolu koguduste juures tegutsevate ühingu osakondade kõrvval kujunes 1930. a-tel kõige aktiivsemaks Tartu osakonna tegevus. Osakonna juhatajateks olid neil aastatel Jüri Kimmel, August Vaga ja Bernhard Linask, juhtivalt võttis osakonna tegevusest osa ka Eduard Tennmann.¹⁵³⁴ Osakonna tegevusele mõjus hästi kolimine Lille tänaval üüritud ruumidesse 1932. a. Selle aasta jooksul peeti 15 avalikku kõnekoosolekut. Lisaks Tennmannile ja Kimmelile kõnelesid Tartu ülikooli eesti keele lektor Johannes Aavik („Piibli tõlkimise küsimus moodsasse eesti keele”) ja kunstnik Juhan Nõmmik („Ristiusk ja kujutaw kunst”).¹⁵³⁵ 1933. a juulis korraldati Tamme väljal laulupeoplatsil vabaõhujumalateenistus, millest võttis osa ka ühingu esimees. Augustis pidas Tallmeister lõikuspüha jumalateenistuse Tartu näituseväljakul.¹⁵³⁶ Tartu osakond jätkas aktiivset tegevust ka edaspidi. Samuti korraldas korrapäraselt loenguid Tallinna osakond.

Tegevus 1920. a-tel Eesti eri paigus asutatud osakondades oli aga soikunud ja elavnes vaid liberaalse voolu vaimulike organiseeritud ringreiside ajaks. Osakondade võimetuse kohta oma tegevust korraldada kirjutas Kuljus 1937. a, et nende kvaliteet „riippus rohkem kõneleja kui idee küljes”, nimetas osakondade liikmeid lastekarjaks, kellega polnud võimalik protestantlikku liikumist edendada. Kuljuse sõnul ootasid PÜ eestvedajad oma tegevusest osa võtma ka advokaate, arste, õpetajaid, kunstnikke ja kirjanikke, kuid haritlased jäid ühingu tegevusest kõrvale ja nii koondus ühingu ümber Kuljuse sõnul „rohkem heatahtlikku lihtrahvast”. Just haritlaste kõrvalejäämist pidas Kuljus ühingu tegevuse laienemise ja arenemise seisukohast kõige suuremaks komistuskiviks. See mõjutas ühingu tööd kuni selle likvideerimiseni 1940. a. Sedasama väitis 1939. a PÜ tegevusele tagasi vaadates ka Tallmeister. Unistus haritlasi kaasata ja nende suhtumist religiooni positiivselt mõjutada teostus Tallmeisteri sõnul väga vähesel määral.¹⁵³⁷ Samal ajal tõrjus Kuljus ajakirjanduses

¹⁵³¹ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku XII Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 17., 18. ja 19. juunil 1930. Kiriku aruanne 1929, IX osa, usuelu ja tema koguline jõud.

¹⁵³² PI, nr 10, oktoober 1932, 160. Tallinna Püha-Waimu koguduses.

¹⁵³³ PI, nr 6, juuni 1933, 96. Tallinna Püha-Waimu koguduses; PI, nr 7, juuli 1933, 111. Tallinna Püha-Waimu koguduses.

¹⁵³⁴ PI, nr 5, mai 1930, 80. Protestantlase Ühingu Tartu osakonna tegevusest.

¹⁵³⁵ PI, nr 2, veebruar 1933, 31–32. Protestantlase Ühingu Tartu osakond.

¹⁵³⁶ PI, nr 8, august 1933, 128. Tallinna Püha-Waimu koguduses; PI, nr 9, september 1933, 144. Tallinna Püha-Waimu koguduses.

¹⁵³⁷ Protestantlik Maailm, nr 1, märts 1939, 19. Usk ja haritlaskond.

Rasmus Kangro-Pooli esitatud kriitikat, väites, et PÜ-d oli püütud asjata arvustada, sh näiteks selle tegevuse taktika pärast, mida oli hinnatud liiga agressiivseks. Kui ühingu tegelased seejärel tagasi tõmbusid, järgnes sellele seisukoht, et ühingu tegevus on vaibunud.¹⁵³⁸ Kuljus lükkas selle hinnangu ümber. Ennekõike pöörati tähelepanu ühingu ajalehe väljaandmisele, koosolekute organiseerimine olevat nende vähese kasu tõttu Kuljuse sõnul „problemaatiline”.¹⁵³⁹

Et kinnitada PÜ eesmärkide ja tegevuse õigsust ning puudutades seejuures raskusi, millega ühing oma töös kokku puutus, kirjeldas Tallmeister Protestantliku Ilma veergudel teiste Euroopa riikide usuolu, ennekõike kirikutes toimuvaid usulisi vaidlusi ja vastasseise. Samuti võttis Tallmeister ühingu ja kiriku liberaalse voolu esindajana osa mitme rahvusvahelise kirikutevahelise organisatsiooni tööst. Peale Tallmeisteri osales rahvusvaheliste organisatsioonide töös Tennmann, kes esindas erinevalt Tallmeistrist juba 1920. a-te algul, aga ka voolude esindajate vaheliste suhete pingestumise järel rahvusvahelisel areenil üldkirikut.

Nii nagu Tallmeister, toimis ka Tennmann oikumeenilise liikumise, s.t rahvusvahelistes oikumeenilistes organisatsioonides toimuvate arutelude ja seisukohtade vahendajana. 1920. a-te algul ilmus tema sulest sel teemal mitu brošüüri, 1920. a-te lõpul kirjutas Tennmann oikumeeniliste organisatsioonide eesmärkidest ja tegevusest 1926. a-st Tartu ülikooli usuteaduskonna väljaandel ilmunud Usuteaduslikus Ajakirjas.¹⁵⁴⁰

Tennmann täitis alates 1919. a-st kuni surmani 1936. a kahe maailmasõja vahelisel ajal Eestis suurimat tähelepanu pälvinud oikumeenilise rahuorganisatsiooni Maailmaliit Rahvusvahelise Sõpruse Edendamiseks Kirikute Kaudu Eesti rahvuskomitee sekretäri ülesandeid ja võttis Eesti komitee esindajana 1920. a-tel osa selle organisatsiooni rahvusvahelise komisjoni iga-aastastest istungitest, mis toimusid enamasti Genfis.¹⁵⁴¹

1920. a-te algul edendas ta organisatsiooni juhtivkomisjoni ülesandel MRSEKK ja Nõukogude Venemaa suhteid, otsides tagajärjetult võimalusi asutada Venemaalegi oma rahvuskomitee.¹⁵⁴² Alates 1922. a-st hakati Tennmanni algatusel Eesti kirikutes

¹⁵³⁸ Seda kinnitati 1930. a-tel ka näiteks Eesti Entsüklopeedias. Artikli autori teoloog Elmar Salumaa väitel tekitas ühingu tegevus esialgu märgatavat elevust, mille tõestuseks asutati nii linnades kui ka maakohtades ühingu osakondi. Alates 1934. a kaotanud ühing aga endise tähtsuse. *Eesti entsüklopeedia VI*. Peatoimetaja Richard Kleis. Tartu: K/Ü Loodus, 1936, 1044–1045.

¹⁵³⁹ Protestantlik Maailm, nr 9, 15.9.1937, 143–144. Kiriku ja meie tulevase arenemise.

¹⁵⁴⁰ Eduard **Tennmann**. *Kirik arenemisejärgul*. Tallinn: Varrak, 1920; Eduard **Tennmann**. *Kirikute rahupüüded*. Tallinn: 1922; Eduard **Tennmann**. *Rahvusvahelised kirikute koonduspüüded*. *Usuteadusline Ajakiri* 1/1926, 28–37; 3/1927, 127–138; 4/1927, 174–194; 3/1928, 97–107.

¹⁵⁴¹ MRSEKKi ja Eduard Tennmanni tegevusest rahvuskomitee sekretärina vt lähemalt Rohtmets 2006, 100–131.

¹⁵⁴² WCCA, 212.001. World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Minutes, Documents, Reports and Correspondence. Minutes of Various Committees: August 2, 1914 – April 16, 1923. Minutes of the Management Committee, 14.–15.9.1921. Nn Vene küsimusega tegelesid MRSEKKi ja liikumise Life and Work raames 1920. a-te algul ka oikumeenilisse liikumisse haaratud soomlastest vaimulikud. Vt lähemalt

tähistama rahupüha. Viimasest võtsid lisaks luteri kirikule osa ka õigeusu kirik ja suuremate vabakoguduste esindajad. 1924.–1925. a-tel töötas Tennmann koostöös prof Eugène Choisy'ga välja MRSEKK struktuuris kavandatava rahuakadeemia korralduse. Šveitsi planeeritud rahuakadeemia loomine takerdus juba algjärgus rahalistesse raskustesse ja jäi kahe maailmasõja vahelisel ajal teostamata.¹⁵⁴³ 1925. a võtsid nii Tennmann kui ka Tallmeister osa oikumeenilise liikumise ühe alustala, liikumise Life and Work ehk nn praktilise kristluse liikumise esimesest maailmakonverentsist Stockholmis. Juba enne konverentsi oli Tallmeister tutvustanud liikumise eesmärgi Protestantliku Ilma veergudel. Konverentsi järel ilmusid lisaks ülevaateartiklitele veel ka liikumise juhtide ning Rootsisis kõnelenud Tennmanni ettekanded, millele lisandus PÜ väljaandel ilmunud brošüür „Tegeliku ristiusu ilmakonverentsi läkitus ristikogudusele“.¹⁵⁴⁴

Praktilise kristluse liikumise eesotsas seisis oikumeenilise liikumise üks juhte, Rootsi kiriku peapiiskop Nathan Söderblom. Söderblomi tegevus rahvusvahelisel areenil, mis peegeldus ühtlasi tema hoolivas suhtumises siinses noores riigis ja kirikus toimuvasse – ta oli ju ametisse pühitsenud ka piiskop Kuke –, tegi temast kirikutevahelises rahvusvahelises suhtluses, sh vaba rahvakiriku vaimulike hulgas mõjuka isiku. Samas polnud Söderblomi usulised vaated ja sellest lähtudes ka oikumeenilised taotlused meeltemööda kõikidele vaba rahvakiriku vaimulikele. Söderblomi usulised vaated ja suhtumine oikumeenilisse liikumisse paigutusid muidugi teoloogiliste voolude vahelise võitluse ja voolude juhtide esitatud seisukohtade konteksti. Sellest lähtudes pälvisid Söderblomi seisukohad või ka kirikuid koondavate rahvusvaheliste organisatsioonide töö kas kiidusõnu või kriitikat. Söderblomi seisukohad ja tema tunnustust pälvinud tegevus tegid temast usulises vaidluses eri voolude seisukohtade kaitsmisel või ümberlukkamisel mõjuka tegelase. Nii viitab Tallmeister Euroopa usulist arengut kirjeldades eeskujuna tihti just Söderblomile ja Rootsi kirikule. Tallmeistril oli ka kokkupuuteid Rootsi Usulise Reformiliiduga, mida juhtis Uppsala ülikooli kirikuloo professor Emanuel Linderholm. Liidu loomisest andis Tallmeister ülevaate 1930. a juunis, nimetades selle tegevuses osalevaid vaimulikke „wabamate kalduwustega“ protestantideks. 1931. a kutsuti Tallmeister osalema liidu koosolekul.¹⁵⁴⁵

Aila **Lauha**. *Suomen kirkon ulkomaansuhteet ja ekumeeninen osallistuminen 1917–1922*. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 1990, 351–366.

¹⁵⁴³ 1925. a prof Choisy'le saadetud seletuses kirjeldas Tennmann rahuakadeemia alust kristlikuna – aluseks oli Tennmanni sõnul nn kristlik printsiip; akadeemia tegevussuunad olid seotud ühiskondlike probleemidega; poliitiliste teemade kõrval nimetas Tennmann majandus- ja rahvusküsimusi. 1924. a septembris prof Choisy'le ja peapiiskop Söderblomile esitatud kava järgi tegeles akadeemia järgmiste aladega: ajalugu, usuteadus, filosoofia, õigus, majandus, kirjandus ja pedagoogika. WCCA, 241.1.001. Life and Work. Historical papers, 241.001. Life and Work. Stockholm 1925. Documents of Prof. Choisy, Friedens-Akademie (dateerimata); UUB NSS, Tennmann Choisy'le, 16.9.1924.

¹⁵⁴⁴ PI, nr 9, september 1925, 129, 142–144. Ilmakonverentsi awamise jutlus, Tegeliku ristiusu ilmakonverentsi Stokholmis; *Tegeliku ristiusu ilmakonverentsi läkitus ristikogudusele*. Tallinn: Protestantline Ühing, 1925.

¹⁵⁴⁵ PI, nr 6, juuni 1930, 96. Rootsisis; PI, nr 9, september 1931, 138–139. Rootsi usulise reformühingu kongressile. Linderholmi seisukohtade vastu võeti kiriku ametlikus hääle-

Kui Tallmeister toetus oma kirjutistes enamasti Rootsis toimuvale ja seal valitsevatele meeleoludele, siis Põld hindas kõrgelt Soome luterliku kiriku peapiiskopi Gustaf Johannsoni alalhoidlikke seisukohti. Johannson vastandas end teravalt Söderblomile ja jäi oikumeenilisest tegevusest kõrvale.¹⁵⁴⁶ Ka Põld hindas algul ettevaatlikult, kuid aasta-aastalt üha selgesõnalisemalt Söderblomi kavatsusi ja koos sellega ka praktilise kristluse liikumist millekski, mis „wanadele usutõdedele tahab selga pöörata”. See välistas Põllu ja alalhoidliku voolu jaoks koostöö.¹⁵⁴⁷ Tallmeistri iseloomustus Söderblomi kui usuliselt liberaalse kirikujuhi kohta, kes nagu temagi ei toetanud Kristuse ihulist ülestõusmist ja kõneles ülestõusmisest kui vaimsest sündmusest, ärritasid vooludevaheliste suhete pingestumise järel ka kiriklik-konfessionaalse voolu esindajaid. Viimased väitsid, et Söderblomi vaated pole sugugi nii liberaalsed kui Tallmeister neid väidab olevat.¹⁵⁴⁸

Alates 1930. a-te algusest sidus PÜ-d koostöö Vaba Ristiusu ja Usulise Vabaduse Maailmaliiduga (The International Association for Liberal Christianity and Religious Freedom). 1932. a, mil liit koondas 17 kiriku esindajaid 13 riigis, saabus Tallmeistritele kutse võtta osa selle kongressist.¹⁵⁴⁹ Tallmeister osaleski nii 10.–11. augustil 1932. a toimunud eelkonverentsil Saksamaal Frankfurdis kui ka 14. augustil Šveitsis St Gallenis peetud konverentsil. Saksamaal esinesid teiste seas Marburgi ülikooli kirikuloo professor Heinrich Hermelink, Uppsala ülikooli kirikuloo professor Emanuel Linderholm ja Tübingeni ülikooli usundiloo professor Jakob Wilhelm Hauer, Šveitsis toimunud konverentsil aga näiteks Baseli vaimulik dr Hans Baur ja Marburgist usundiloo professor Rudolf Otto.¹⁵⁵⁰ Enamik konverentsil esinenutest olid ülikoolide õppejõud.

Kongressi järel kõneles Tallmeister suurest huvist Eestis toimuva vastu ja väljendas vestluste tulemusena – näiteks Göttingeni ülikooli Vana Testamendi

kandjas 1932. a sõna. Arvustuses hinnati ebatõenäoliseks, et Linderholm ja tema algatud ühing suutsid kirikus mingeid uuendusi läbi viia. Tema vaateid kirjeldati kui liberaalseid: „Jeesuse lihtsa õpetuse esiletoomine” ehk „idealistik-humaniseeritud tõlgitsemine sellest, mida pakub Uus Testament.” EK, nr 12, 17.3.1932, 95. Rootsi kiriku elust.

¹⁵⁴⁶ MK, nr 17, 24.4.1929, 133. Usuline võitlus Rootsi ja Soome peapiiskoppide vahel; PI, nr 4, aprill 1929, 64. Rootsi peapiiskop N. Söderblom. Tallmeister ei hinnanud ka Soomes valitsevat olukorda sugugi halvaks. Näiteks kirjeldas ta seoses ametiristi ja vaimuliku ametiriitusega, mille muutmisele praost Põld vastu seisis, positiivse näitena Rootsi ja Soome luterlikes kirikutes valitsevat korda: „Seda mees [praost Põld] muidugi ei näe, missugune mitmekesisus sarnastes asjades terwes „luterlises maailmas” valitseb, kuidas mitte ainult Rootsis, vaid isegi „tõsiluterlikus” Soomes luteri õpetajad mõnelgi pool näiteks katoliku missariiet tarvitavad.” Isiklike vestluste tulemusena (näiteks Eduskunna liikme ja spiikri praost dr Paavo Virkkuneniga) hindas ta Soome kirikut usuliselt sallivaks ja erinevaid teoloogilisi seisukohti esindavaks kirikuks. PI, nr 9, september 1926, 141–142. „Arukad” mehed; PI, nr 9, september 1931, 137–138. Kas valitseb Soome kirikus kirjatäheusk?

¹⁵⁴⁷ MK, nr 42, 21.10.1925, 337. Stockholmi konverentsi hindamine.

¹⁵⁴⁸ EK, nr 40, 7.10.1926, 318. Tallinna praostkonna õpetajate awalik vastus.

¹⁵⁴⁹ PI, nr 2, veebruar 1932, 31. Waba ristiusu ja usulise vabaduse maailmaliit; PI, nr 5, mai 1932, 80. Waba ristiusu ja usulise vabaduse maailmaliit.

¹⁵⁵⁰ PI, nr 8, august 1932, 127. Waba ristiusu ja usulise vabaduse maailmaliidu konverentsile. Ettekannete pealkirjad olid järgmised: Vaba protestantluse usukuulutus; Vaba protestantlus kui kirikliku praksise elustamine; Rahvus ja ristiusk.

professori Hans Duhmi ja prof Hermelinkiga – enesekindlalt arvamust, et liberaalne protestantlus on tõusuteel ja dialektiline teoloogia, mida prof Duhm nimetas Tallmeistri sõnul osalt lausa patoloogiliseks, muutuvat seesmise „ebatõesuse” tõttu peatselt jõuetuks.¹⁵⁵¹ Tallmeister pidas konverentsil ettekande Eesti usulisest olukorrast ja PÜ tegevusest. 16. augustil 1932. a toimunud koosolekul võeti PÜ liidu liikmeks.¹⁵⁵² Tallmeistrile tehti ülesandeks võtta ühendust Soome ja Läti usuliselt vabameelsete ringkondadega, sest neis riikides liidu osakondi ei tegutsenud. Liidu sekretär L. J. van Holk teatas konverentsil aga soovist 1933. a külastada nii Eestit kui ka Soomet.¹⁵⁵³

PÜ osalemine maailmaorganisatsiooni töös põhjustas 1932. a alalhoidliku voolu juhi Põllu ja Tallmeistri vahel ajakirjanduses sõnasõja, mis toimus võrreldes 1920. a-tega küll mõnevõrra tagasihoidlikumas toonis, kuid oli samas tunnistuseks püsivatest lahkarvamustest. Põld väljendas heameelt, et organisatsiooni tööst võtavad põhiliselt osa ülikoolide õppejõud ja mitte kirikute gelased, hinnates seda tunnistuseks, et erimeelsused kirikutes ja ülikoolide usuteaduskondades valitsevate seisukohtade vahel on veelgi suurenemas. Seejuures pidas ta enneaegseks järeldust, et kirik on muutumas üha vabameelsemaks.¹⁵⁵⁴ Tallmeister vastas avaliku kirjaga, nimetades Põllu artiklit tema vastaseks ässitamiseks ning hindas vaba ristiusu maailmaliidu tegevust ja eesmärke igati õigeteks ja asjakohasteks: „Waba ristiusk tunnistab seda Jumalat, keda kuulutas Jeesus ise ja kellele ei ole tähtis, mis inimene usub ja peab õigeks, vaid ainult see, millist wilja kannab tema usk. See Jumal ei küsi, kas sa olid maa peal katoliiklane või protestant, wanameelne või liberaalne, baptist või adwentist, pagan või muhameedlane. Ta küsib oma lastelt nende elu hindamisel ainult ühte: mis oled sa teinud oma väiksemale wennale? (Mt 25,31–46).”¹⁵⁵⁵

Ehkki Tallmeister oli tema oma sõnul mitmete Läti ja Soome ametivendadega kirjavahetuses, et asutada ka neis riikides liidu osakonnad, andis ta 1934. a aprillis teada, et osakondi pole siiski asutada õnnestunud.¹⁵⁵⁶ Koostöö PÜ ning Vaba

¹⁵⁵¹ Ka Tallmeister suhtus dialektilisse teoloogiasse kriitiliselt. 1938. a avaldas ta põgusa ülevaate kaasaja teoloogilisest diskussioonist. Dialektiline teoloogia on tema sõnul „tingitud maailmasõjale järgnenud õhkkonnast, mis on loonud soodsa pinnase „diktaatorlikule arusaamisele isegi usualal” Dialektilise teoloogia tulemusena loodud Jumal-pilt sarnaneb Tallmeistri sõnul diktaatorile. Eduard Tennmann nimetab Karl Barthi loodud Jumalat jüdaistlikuks, despoodiks, „kelle võim ja kättesaamatus ja kohtumõistmise valjus joovastab paljusid.” Olion, nr 10, oktoober 1930, 26. Teoloogia häda; Protestantlik Maailm, nr 1, aprill 1938, 14. Mõnda praegusaja teoloogiast.

¹⁵⁵² PI, nr 9, september 1932, 135–144. Waba ristiusu maailmaliidu konverentsist Frankfurtis ja St. Gallenis.

¹⁵⁵³ PI, nr 10, oktoober 1932, 155. Waba ristiusu maailmaliidu konverentsist Frankfurtis ja St. Gallenis.

¹⁵⁵⁴ Põld oli ühingu tööd tutvustanud juba 1931. a, väites artiklis muuhulgas, et ka Protestantlik Ühing soovib saada maailmaorganisatsiooni liikmeks. MK, nr 12, 16.6.1931, 143. Kiriku ja usulise elu alalt; EK, nr 40, 29.9.1932, 319. Waba ristiusu konverentsilt.

¹⁵⁵⁵ PI, nr 12, detsember 1932, 186–188. Awalik kiri H. Põllule.

¹⁵⁵⁶ Sellega seoses kirjeldas Tallmeister 1934. a jaanuaris Läti ja Soome kirikutes valitsevat olukorda kui eri usulisi seisukohti sallivat ning vaba õhkkonda, luues nii kontrasti Eestis valitseva olukorraga. *Riigikogu V koosseis. Täielikud protokollid ja stenograafilised aruanded. III*

Ristiusu ja Usulise Vabaduse Maailmaliidu vahel aga jätkus. Nii teatas Tallmeister 1934. a kevadel, et kavatseb osaleda augustis Kopenhaagenis toimival liidu konverentsil. Kopenhaagenist sõitis Tallmeister nädalaks tutvuma Norra kirikueluga.¹⁵⁵⁷ 1934. a jaanuaris Riigikogus sõna võttes mainis ta maailmaliidu tegevusele viidates ja vastates Leopold Raudkepi väitele, et teoloogiline liberaalsus on mujal maailmas kõrvale heidetud, et „seisukord ei ole tagasi läinud, vaid et igalpool vabameelne vool areneb”. Viimase väite tõestuseks tõi ta just usulise vabaduse maailmaliidu töö ning selle tegevuse laienemise.¹⁵⁵⁸

3.3.2. Eesti Misjoni Selts ja Vaba Sinod

3.3.2.1. Ettepanek Vaba Sinodi ühendamiseks kirikliku struktuuriga. Vaba Sinodi hääbumine

27.–28. märtsil 1927. a toimunud VS koosolekul esitati eelseisvale kirikupäevale ettepanek VS praostkonna moodustamiseks.¹⁵⁵⁹ 28. märtsil konsistooriumisse saadetud kolme koguduse esitatud avalduses möönsid selle esitanud koguduste esindajad koguduste ja kiriku põhikirjades esinevat ühist õpetuslikku alust, kuid olid ühtlasi seisukohal, et normaalpõhikirjas leidub põhimõtteid, millega VS kogudused ei nõustu.¹⁵⁶⁰ VS ettepanek järgnes praost Põllu ettekandele „Kiriku ning riigi ja kiriku ning üksikkoguduse wahekorras”, mille ta oli pidanud 20. jaanuaril 1927. a toimunud usuteadlaste konverentsil. Põld esitas ettekandes oma arusaama üldkiriklikust korraldusest, puudutades sellest kõneldes ka kiriklike struktuuriüksuste moodustamist uutal alustel. Ettekande lõpus esitas Põld viis resolutsiooni, nõudes kiriku ja riigi täielikku lahutamist, kiriku poliitikast hoidumist ja kõikide erakondade üheväärliseks tunnistamist, üksikkoguduse täieliku iseseisvuse tunnistamist ning kiriku senisest struktuurist, sh konsistooriumist loobumist ja 1928. a kirikupäevaks uue kirikukorralduse projekti koostamist. Viimane pidi tema arvates toetuma vabakiriklik-sinodaalsele alusele.¹⁵⁶¹ Põllu ettepanekutele reageeris tunnustavalt üksnes Tallmeister, ning temagi poolehoid hõlmas vaid kiriku üksikkoguduslikku alust, mille ta sidus Iisaku koguduse, Kuljuse ja konsistooriumi omavaheliste suhetega. Assessorid Sommer ja Rahamägi, praost Haller ning õpetajad Uustal, Varik ja Järve olid eri põhjustel Põllu ettepanekute vastu. Üks osa vaimulikest nõudis kiriklikust korras kinnipidamist, teine osa viitas vajadusele hoiduda ühiskonnast eemaldumast, mida Põllu kava nende hinnangul taotles, ja otsida eraldumise asemel ühendust.

ja IV istungjärk. 65. Koosolekust 27./28. juunil 1933 122. Koosolekuni 16. märtsil 1934. 1933–1934. Tallinn: Täht, 1934, 1361.

¹⁵⁵⁷ PI, nr 4, aprill 1934, 63. Waba ristiusu ja usulise vabaduse maailmaliit; nr 8, august 1934, 128. Ajakirja toimetaja.

¹⁵⁵⁸ *Riigikogu V koosseis. Täielikud protokollid ja stenograafilised aruanded. III ja IV istungjärk. 65. Koosolekust 27./28. juunil 1933 122. Koosolekuni 16. märtsil 1934. 1933–1934.* Tallinn: Täht, 1934, 1361.

¹⁵⁵⁹ MK, nr 14, 6.4.1927, 111. Waba Sinodi asutamine.

¹⁵⁶⁰ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku X Kirikupäeva protokoll Tallinnas 19., 20. ja 21. juunil 1928. Lisa nr 1, 28.3.1927.

¹⁵⁶¹ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 19., 20. ja 21. jaanuaril 1927, 12.

Rahamägi tõrjus Põllu süüdistusi kirikukorralduse kõrgkiriklikkuse kohta ja toonitas apostel Paulusele viidates, et juba Uues Testamendis leidub üksikkoguduse põhimõtte kõrval ka üldkiriku korraldus.¹⁵⁶² Usuteadlaste konverents otsustas edastada Põllu ettepanekud praostkonna sinoditele arutamiseks.

Usuteadlaste konverentsile järgnenud VS otsus nõuda iseseisva praostkonna staatust oli enne 1927. a kirikupäeva kirikuvalitsuse päevakorras. 27. aprillil 1927. a toimunud istungil otsustas konsistoorium Põllu ettepanekut mitte toetada, osutades VSile kui palverühmale, millel on õigus ka olemasolevas kirikustruktuuris vajaduse korral koonduda.¹⁵⁶³ Praostkondades toimunud arutelu Põllu kirikukorralduse reformimise ettepanekute, sh VS praostkonna moodustamise üle kajastas tema seisukohtade suhtes kirikus valitsevaid kriitilisi hoiakuid. Põhiliselt nimetati Põllu ettepanekuid analüüsidest senise kirikukorralduse tugevust ja peeti tema ettepanekuid kirikukorralduse lõhkumiseks. Lääne-Harju praostkonna sinodil avaldati arvamust, et rahulolematust konsistooriumiga, mida Põld kaotada soovis, pole tingitud ei kogudustest ega kirikukorraldusest, vaid üksikute vaimulike tegevusest.¹⁵⁶⁴ Valga ja Narva Alutaguse praostkonnas nimetati Põllu ettepanekuid äärmuslikuks, üksikkoguduse korraldust ei hinnatud pühakirjaga kooskõlas olevaks ning selle liigset rõhutamist peeti üldkiriklikku korraldust kahjustavaks. Tartu ja Tallinna praostkondade sinoditel otsustati Põllu ettepanekute üle läbirääkimisi aga üldse mitte avada. Põllu ettepanekut VS praostkonna moodustamise kohta asus 1927. a mais toetama vaid Saarte-Lääne praostkond.¹⁵⁶⁵ Viru praostkonna sinodil tunnustati Põllu õpetuslikke seisukohti ja nende eest peetud võitlust, kuid VS praostkonna loomist ja Põllu kirikukorralduslikke ettepanekuid sinod ei pooldanud.¹⁵⁶⁶ Seega puudus Põllu ettepanekute elluviimiseks kirikus toetus.

1927. a kirikupäeval, mida Põld pidas esimeseks seaduslikuks kirikupäevaks, lükati tema ettepaneku arutamine edasi 1928. a kirikupäevale. Konsistooriumi seisukoht Põllu ettepanekute suhtes kajastub veenvalt vahetult enne kirikupäeva 8. juunil 1927. a toimunud kirikuvalitsuse istungil vastu võetud otsuses kirikupäeval selle küsimuse käsitlemine ilma sisulise aruteluta lõpetada.¹⁵⁶⁷

Enne 1928. a kirikupäeva olid Põllu ettepanekud arutelusel veel 17.–18. jaanuaril 1928. a toimunud usuteadlaste konverentsil. Põllu kirikukorralduslikke ettepanekuid ja VS praostkonna loomist käsitleti konverentsil ühe päevakorrapunkti all. Et kirikukorralduse uuendamise ettepanekud, mille hulka kuulus ka kiriku senise struktuuri muutmine, s.t võimaluse loomine VS koguduste praostkonna loomiseks, olid pälvitud praostkondade sinoditel peamiselt negatiivset vastukaja, püüdis Põld kirikukorralduse uuendamist ja VS praostkonna loomise küsimust lahutada – ehkki sisuliselt kuulus VS asutamine küll Põllu kirikukorralduskava juurde, esitas VS selle

¹⁵⁶² *Ibid.*, 12–15. Rahamäe hinnangut jagab artiklis „Harald Põllu vabakiriku kava” ka Veiko Vihuri, tuues Põllu kirikukorralduskavaga seoses esile ka teise küsitavuse – tuumkoguduse idee, mida Uus Testament ei tunne. Vihuri 2004, 44.

¹⁵⁶³ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 27.4.1927.

¹⁵⁶⁴ EELKKA, Kirjavahetus Lääne-Harju praostkonnaga 13.7.1920–21.12.1938, 1.6.1927.

¹⁵⁶⁵ EELKKA, Kirjavahetus Saarte-Lääne praostkonnaga 4.3.1920–8.11.1938, 24.5.1927.

¹⁵⁶⁶ EELKKA, Kirjavahetus Viru praostkonnaga 27.2.1920–15.11.1938, 30.–31.5.1927.

¹⁵⁶⁷ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 8.6.1927.

Põllu kirikukorraldusettepanekutest tõepoolest hiljem –, lootes nii saavutada VS praostkonna loomiseks suuremat edu. Läbirääkimistel käsitleti kahte küsimust siiski koos. Vastukaja, mida ettepanekud pärvisid, ei erinenud praostkondade sinoditel esitatud seisukohtadest. Konverents otsustas vastu võtta Rahamäe resolutsiooni usu-teadlaste konverentsi seisukoha kohta jääda kiriku organiseerimises ja ümberkorraldamises üldkiriklikule alusele.¹⁵⁶⁸

1928. a kirikupäeva eel andis Põld ajalehes Meie Kirik ülevaate VS koguduste tegevusest. Põld viitas asjaolule, et vaatamata UNLSiga loodud tingimustele vabakiriku moodustamiseks, ei soovinud suur osa kirikust vabakiriklikku korda kehtestada. VS kogudused püsisid küll üldkirikus, kuid asusid rakendama vabakiriku põhimõtteid, hakates 1928. a koguduseliikmeid kogudusest välja arvama. Koguduse liikmeskonna määratlemise ja seniste koguduseliikmete kogudusest väljaheitmise kõrval nimetas Põld ka alternatiivset koguduse korraldamise mehhanismi, milleks oli senisest kogudusest eraldumine ja iseseisva vabakirikliku koguduse loomine. Nii oli mäletatavasti toimunud Kuussaares, mida ka Põld seda näidet tuues mainis. 1927. a toimunud Kose, Kuusalu ja Harju-Jaani koguduste täiskogu koosolekul otsustati arvata kogudusest välja kõik koguduse liikmed, kes polnud 1921–1927 liikmemakse tasunud ja liikmekaarti omandanud. Koguduse liikmetele anti aega 1. novembrini 1927. a liikmemaksu tasumiseks ja liikmekaardi omandamiseks. Põld teatas, et Kose koguduse liikmete nimekirjast kustutati 1928. a algul tuhat liiget. Koguduse liikmete üldarv ulatus kümne tuhandeni. Sisuliselt rakendasid VS kogudused sellega kiriklikku kari, ja ehkki see ei toimunud 1920. a-te algul Põllu esitatud kirikliku kari korralduse kohaselt, oli Põllu sooviks kiriklikku korda võrreldes kehtiva praktikaga karmistada, mis tähendas ka kirikliku kari korralduse täielikumat rakendamist.¹⁵⁶⁹ 1928. a-ks olid VS kogudused välja töötanud ka kodukorra kavandi, mida Ida-Harju praostkonna sinodil analüüsiti.¹⁵⁷⁰

1928. a kirikupäeval toimunud VS praostkonna loomise üle toimunud arutelu ei erinenud 1927. a kirikupäeval ja kahel usuteadlaste konverentsil Põllu kirikukorralduslike ettepanekute üle peetud diskussioonist. Kirikupäeval sõna võtnud vaimulikud ja koguduste saadikud nõudsid kirikliku korra ja ühtsuse säilitamist ning kiitsid Rahamäe ettepanekul heaks juba usuteadlaste konverentsil vastu võetud otsuse juhitud kiriku organiseerimisel üldkiriklikust põhimõttest.¹⁵⁷¹ Kirikupäeva hääletus näitas VS ja selle koguduste tegevuse ulatust ning positsiooni kirikus: VS praostkonna loomise ettepaneku poolt hääletas vaid 15 kirikupäeva saadikut. Kirikupäeva otsust kommenteerides ja VS tulevikku kirjeldades ei olnud Põllul suuri illusioone: „Sellega on W.S. nimelise praostkonna ellukutsumine maha surutud ja W.S. oma praeguses kujus surma mõistetud. Et tema aade sellega ei ole surmatud, siis on loota, et ta ka ilma praostkonna õigusteta edasi elab, ja võib olla ka mõnel teisel kujul ja

¹⁵⁶⁸ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 17. ja 18. jaanuaril 1928, 23–26. Põld pidas küsimuse sel moel tõstatamist märgiks konsistooriumi valitsemistaotlusest. MK, nr 6, 8.2.1928, 46. Usuteadlaste konverentsilt.

¹⁵⁶⁹ MK, nr 7, 15.2.1928, 52–53. W.S. koguduste arenemisest.

¹⁵⁷⁰ EELKKA, Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 26.5.1901–18.12.1938, 1.–2.3.1928.

¹⁵⁷¹ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku X Kirikupäeva protokoll Tallinnas 19., 20. ja 21. juunil 1928, 7–9; Kiriku Teataja, nr 4, juuni 1928, 1.

teise nime all end organiseerib.”¹⁵⁷² 1928. a kirikupäev tähistas VS kirikukorraldusliku ühenduse hääbumise algust. Uut katset kirikukorralduslikult koonduda alalhoidlikud a-tel 1928–1934 ei teinud, vaid püsisid üldkirikus ja töötasid vaba rahvakiriku korralduse alusel. 1928. a lõpetas tegevuse ka VS tööd korraldav komitee.¹⁵⁷³

Alalhoidlike positsiooni kirjeldamiseks tuleb esile tuua ka Põllu vastus õp Bäuerle südistusele, mille viimane esitas 1929. a seoses alalhoidlike püsimisega üldkirikus. Põllu veendumuse kohaselt polnud 1920. a-te algust iseloomustanud võitlus enam vajalik. Kirjutades, et Jumal ise teeb kiriku kallal tööd ja kirik on „kindla käega” liikumas vabakiriku poole, andis Põld alalhoidliku voolu nimel selge signaali senise võitluse lõppemisest ning rahuldumisest võitluse tulemusena kujunenud olukorraga, võrreldes 1925. a-le eelnenud aja ja tollal kirikus valitsenud olukorraga.¹⁵⁷⁴ Põllu sellise hinnangu aluseks oli EMS töö ümberkorraldamine ning tema tööleasumine seltsi kutselise juhataja ametikohale 1928. a. VS lõpliku likvideerimise ajaks nimetatakse tollases Eesti Entsüklopeedias siiski alles 1932. a, mil kirik hakkas liikuma tsentraliseerituma korralduse suunas.¹⁵⁷⁵ Selle aasta esile toomine on tõenäoliselt seotud ka ajalehe Meie Kirik ilmumise lõppemisega 1931. a.

1940. a ilmunud raamatus „Kirikuvalitsemisõpetus” on Johan Kõpp kirjeldanud vaba rahvakiriku korralduse muutmiseks 1920.–1930. a-tel esitatud ettepanekuid, nimetades kõige kaugeleulatuvama näitena VS kogudusi ehk taotlust luua vaba rahvakiriku korralduse kõrvale alternatiivne kirikuvalitsemiskord, lisades, et VS jäi peamiselt „üksikute inimeste asjaks” ega „saavutanud laialisemat poolehoidu ning vaibus varsti täiesti”.¹⁵⁷⁶ Samas tuleb Põllu kirikukorralduskava tähtsustada seetõttu, et see oli 1920.–1930. ainus vaba rahvakiriku korraldusele esitatud alternatiiv.

3.3.2.2. Eesti Misjoni Seltsi tegevus

3.3.2.2.1. Misjoniseltsi konflikt üldkirikuga

Aastatel 1922–1925 oli EMS aktiivsus ja seltsi tegevusest osavõtnud koguduste arv pidevalt langenud. 1926. a misjoniseltsi seitsmeaastasest tegevusest ülevaadet andes mõnis seltsi juhataja praost Põld, et välismisjonitöö oli alates 1922. a, mil Helsingi misjonikooli õppima saadetud kolm noormeest olid ebaõnnestumiste tõttu Eestisse naasnud, sisuliselt olnud varjusurmas. Ainsaks välismisjoni alaseks tegevuseks oli Leipzigi misjoniseltsi kaudu Ida-Aafrikas tegutseva misjonär Leonhard Blumeri toetamine, kuid nagu väitis ka Põld, „seda piskut tööd” ei saanud EMS ülesandeid ja eesmärke silmas pidades hinnata rahuldavaks.¹⁵⁷⁷

1925. a-ks oli seltsi annetajakoguduste arv langenud umbes neljandiku võrra. Kui 1922. a laekus seltsile annetusi 88 kogudusest, siis 1925. aastaks oli annetajakogudusi 67. Nii osalesid EMS tegevuses umbes pooled vaba rahvakiriku kogudustest. Koguduste juures asuvate misjoniseltsi haruseltside hulk oli annetajakoguduste omast

¹⁵⁷² MK, nr 21, 27.6.1928, 151. W.S. asi kirikupäewa ees.

¹⁵⁷³ MK, nr 27, 3.7.1929, 210. E.M.S. ja kiriku wahekorra küsimus.

¹⁵⁷⁴ MK, nr 32, 7.8.1929, 252–253. „Lutherlane”.

¹⁵⁷⁵ *Eesti Entsüklopeedia VIII*. Peatoimetaja Richard Kleis. Tartu: KÜ Loodus, 1937, 643.

¹⁵⁷⁶ Kõpp 1940a, 113.

¹⁵⁷⁷ MK, nr 23, 9.6.1926, 178. Eesti misjon.

tunduvalt väiksem. Nii nagu 1920. a-te algul, kinnitas Põld ka nüüd, et misjoniseltsi töö erineb piirkonniti oluliselt. Kui Põhja-Eestis tegi misjoniseltsiga koostööd 74% kogudustest, siis Lõuna-Eestis vaid 40%. Liikmeannetajatest kogudustest asusid 38 Põhja-Eestis, 20 Lõuna-Eestis ja 9 Saaremaal. Põld tõi välja ka erinevusi kogudustest laekunud annetuste suuruse vahel: neljast Lõuna-Eesti praostkonnast laekus kokku väiksem summa kui Lääne praostkonnas asuvatest Ridala ja Haapsalu kogudustest. Samuti tõi Põld esile tõsiasja, et kõige rohkem raha EMS toetuseks oli traditsiooniliselt laekunud ühest vaesemast piirkonnast ehk Saaremaalt.¹⁵⁷⁸ Kui annetajakoguduste arv oli alates 1920. a-te algusest langenud, siis misjonitööks laekunud summad püsisid ka neil aastatel üldjoontes samas suurusjärgus. Vähesel määral, kuid püsikindlalt, see summa isegi kasvas. 1923/1924. a toetati misjonitööd 493 695 margaga, 1924/1925 – 502 750 margaga, 1925/1926. a 447 949 ja 1926/1927. a 733 807 margaga.¹⁵⁷⁹

1926. a kirjutas Põld tagasivaatavalt, et püstitatud eesmärgid, rajada oma õppeasutus, soetada maja ja määrata ametisse kutseline misjonijuhataja, on jäänud paberile, nimetades seltsi kiratseva tegevuse ühe põhjusena ka alates 1922. a kirikus toimuvat võitlust õpetusaluste üle.¹⁵⁸⁰ Teatavasti oli EMS juba enne 1922. a kuulutanud, et koondab õpetuslikult alalhoidlikke kirikuliikmeid. Sellele järgnes 1925. a sügisel ka alalhoidlike kirikukorralduslik koondumine ehk kogudusi ühendava VS moodustamine. Et VS ja EMS liikmeskond koosnes samadest isikutest ja mõlema eesotsas asus Põld, kerkis 1926. a küsimus üldkiriku ja EMS koostööst ning vahekorra. Nagu märkis Soome misjoniseltsi lähetusel Hiinas misjonärina töötav ja misjonitöö elavdamisest huvitatud Martin Meedar, jäi üldkiriku esindajatele paratamatult mulje, et EMS on vaba rahvakiriku korralduse toetajatele „saavutamatu suurus”.¹⁵⁸¹ Selle kuvandi ümberlükkamiseks võeti 1926. a juunis Tallinnas toimunud EMS ja VS ühisel koosolekul vastu otsus, et EMS on iseseisev organisatsioon, mis jagab VSiga küll ühist usulist, kuid mitte korralduslikku alust. Samal koosolekul esitati ettepanek võtta alates 1927. a jaanuarist tööle palgaline juhataja. Sellega seoses kavatseti seltsi reisijutlustajad ametist vabastada.¹⁵⁸²

Vaatamata kahe organisatsiooni vahelise piirjoone tõmbamisele püsis üldkirikus arusaam, et koostöö EMSiga on selle suhete tõttu VSiga raskendatud. Alalhoidliku voolu kirikukorralduslik arusaam, mida peeti üldkirikus senist vaba rahvakiriku korraldust lõhkuvaks, mõjutas ka suhtumist VSiga seotud EMS. Vastandades VS ja üldkiriku korraldust ja taotlusi, soovitas misjonär Meedar 1926. a juulis koondada üldkiriku nii sise- kui välismisjonitöö erikomisjoni kaudu kiriku keskvalitsusele alluvasse ühingu. Samuti pidas Meedar vajalikuks lisaks senisele koostööle

¹⁵⁷⁸ MK, nr 50, 16.12.1925, 401. Kui suurel määral võtavad meie kogudused Eesti Ewang.-Luth. Misjoni Seltsi tööst osa.

¹⁵⁷⁹ MK, nr 47, 20.11.1929, 374. E. Misjoni Seltsi aruanne. 1928./29. Tegevusaasta kohta. 1925/1926. a langust ja tõusu järgnenud aastal põhjendas praost Põld konsistooriumi käitumisega. Nimelt jättis konsistoorium 1926. a misjoniseltsile üle kandmata üle 70 000 marga. Vastav summa, mis kajastub 1926/27. a toetussummas, oli saadetud kogudustest misjonitöö toetuseks.

¹⁵⁸⁰ MK, nr 23, 9.6.1926, 178–179. Eesti misjon.

¹⁵⁸¹ EK, nr 44, 4.11.1926, 347. Muljed Eesti Misjoni Seltsi selleaasta peakoosolekult.

¹⁵⁸² MK, nr 25, 19.6.1926, 196. E.M.S. ja W.S.

misjonär Blumeriga asuda ühendusse ka Aasias ja Ameerikas misjoneerivate misjoniseltside esindajatega. Ka Meedar ise töötanud just Aasias. Niisiis tegi Meedar 1926. a juulis ettepaneku luua EMS kõrvale üldkiriku poolt juhitud misjonikomisjon.¹⁵⁸³ Ehkki selle loomisega oleks senise seltsi tegevus hääbunud ja Põld oli sellest tõenäoliselt teadlik, oli ta 1926. a augustis EMS tegevuse väljavaadete suhtes veel optimistlik ja enesekindel, öeldes, et „kui ühele osale Eesti kirikule E.M.S. ei peaks kõlbama, võivad ju kiriku tegelased ka komisjoniks koonduda ja kiriku keskjuhatuse oma misjonitöö „ülemaks autoriteediks” seada”. Asetades misjonitöö teoloogiliste voolude konteksti, ei mõistnud Põld, mis kannustab kiriklik-konfessionaalse voolu esindajaid iseseisvat misjonikomisjoni asutama, ja ta osutas selle voolu tegevusele kui kiriku misjonitööd pärssivale ning misjonitööga seotud vaimulikke ja kirikuliidmeid lahutavale käitumisele.¹⁵⁸⁴

Kiriku keskvalitsuse tegevus peegeldas 1926. a kirikus valitsevat olukorda, mida iseloomustas ebaselgus kirikus tegutsevate rühmade üldkirikus püsimise suhtes. Et EMS peeti VS eesmärkidest juhinduvaks ja VS ringkonda koondavaks organisatsiooniks, laienes ebakindlus ja sellega kaasnev kriitika ka EMSile. Sellele lisandus üldkiriku soov asuda kujunenud olukorras misjonitööd ise korraldama, mis tekitas EMS ja üldkiriku vahel kuni VS praostkonna kohta tehtud eitava otsuseni 1928. a juunis teravaid pingeid.

1926. a oktoobris toimunud EMS peakoosolekul ilmnes, et ka seltsis eneses puudus VS ja selle usulise aluse suhtes üksmeel. Vaidluse käigus avaldati arvamust, et VS „järsk inspiratsiooni seisukoht” ehk verbaalinspiratsiooni toetamine mõjub kogudustele ja nende vaimulikele misjoniseltsi tegevust silmas pidades eemale-tõukavalt. Seetõttu võeti koosolekul vastu resolutsioon, et seltsi ja selle tegevust VSist eraldada ja üldkirikule lähendada. See tähendas vältimatult ka senise usulise positsiooni teisenemist, loobuti verbaalinspiratsiooni otsesest rõhutamisest.¹⁵⁸⁵ Teiseks käsitleti koosolekul EMS häälekandja Meie Kirik väljaandmisega soetud küsimusi. VS koguduste vaimulikud avaldasid VS nimel soovi võtta Meie Kiriku väljaandmine seltsilt üle, kuid lubasid ajalehes ka tulevikus avaldada ülevaateid misjonitööst, sest misjonitöö oli VS koguduse põhikirjade kohaselt üks koguduse ja VS tegevuse eesmärkidest. 1928. a oktoobris kirjutas Põld seevastu, et ettepanek ajalehe väljaandja positsioonist loobuda pärines algselt EMS ringkondadest. Lehe väljaandmine anti EMS peakoosoleku järel üle VS esindajatele, uue juriidilise isiku registreerimiseni jäi lehe väljaandjaks vormiliselt EMS.¹⁵⁸⁶ Resolutsioonile vaatamata tegi Põld ka edaspidi vihjeid EMS ja VS seose kohta. Lisaks kahe ettevõtmise ühisele ajaloole tunnistas ta ka organisatsioonide vahel valitsevat usulist ja organisatsioonide tegevusse haaratud isikute omavahelist sidet.¹⁵⁸⁷

¹⁵⁸³ EK, nr 29, 22.7.1926, 228. Kirik ja misjonitöö.

¹⁵⁸⁴ MK, nr 31, 4.8.1926, 243–244. Eesti Misjoni tulewikust.

¹⁵⁸⁵ „E.M.S. seisab Jumala sõna alusel, mis kui pühakiri on Pühast Waimust sisse antud. E.M.S. peab ennast iseseiswaks ja loeb Waba Sinodit enesest wäljawõrsunud organisatsiooniks, kellele ta ei allu. – E.M.S. loeb ennast terve Eesti kiriku misjonitöö organiks ja tahab kõigi Eesti kiriku kogudustega käsikäes käia.”

¹⁵⁸⁶ MK, nr 44, 3.11.1926, 349. Misjonipäewadelt; MK, nr 35, 3.10.1928, 260. Uus väljaandja.

¹⁵⁸⁷ MK, nr 45, 10.11.1926, 355. Eesti Misjoni Seltsi tegevusest 1925/1926 aastal.

Üldkiriku positsiooni esindanud misjonär Meedar väljendas koosoleku järel esiteks küll rahulolu, et EMS oli vastuvõetud resolutsiooniga rõhutanud organisatsiooni üldkiriklikke eesmärke, samas oli talle vastumeelt, et VS koguduste esindajad endistviisi seltsi juhivad ja selle tegevust korraldavad. Meedari hinnangul ilmsesid EMS tegevuses endiselt eraldumispüüded, vaatamata kiriku uuele põhikirjale, selle õpetusaluste paragrahvile ja ametivande taastamisele ning Põllu väljautlemistele üldkirikus püsimisest. Selles süüdistas Meedar nii VS koguduste esindajaid kui ka Põldu ja osutas tema isiklikele ambitsioonidele. Meedar oli arvamusel, et seni kuni VS on EMSiga seotud – ja vaatamata resolutsioonile ta seda siiski oli –, ei saa EMSist kui üldkiriklikust organisatsioonist kõnelda: „Tahab nüüd E.M.S. olla üldkiriku asutus, siis peab ta oma kihluse V.S:ga murdma. Resolutsioonidel ei ole mingit tähendust nii kaua, kui põhimõtteid ei ole olemaski.”¹⁵⁸⁸

Tõsiasi, et EMS tegevuse üldkirikliku eesmärgistamise ning VS koguduste esindajate arusaama vahel kirikukorraldusest ja misjonitööst valitsesid pinged, leidis kinnitust ka 19.–21. jaanuaril 1927. a toimunud usuteadlaste konverentsil toimunud misjoniteemalise arutelu käigus. Sel teemal sõna võtnud õp Willberg ei nimetanud õigeaks EMS soovi rajada Tallinnasse misjonimaja, vaid pidas piisavaks misjonitöö elavdamist seltsi senise tegevuse raames. Praost Steinberg iseloomustas senist tööd seevastu otsesõnu kui ebapiisavat ja osutas selle põhjustest ning EMSile annetuste edastamisest kõneldes kriitiliselt seltsi ja VS seoste: „Eesti Misjoni Seltsile ei ole meil rõõmu saata, kui Selts misjonirahadega mingisugust wabasinodlaste kirikupoliitikat ajab.” Arutelu tulemusena sooviti konverentsil määrata ametisse üldkiriku misjonireferent, ülesandega esineda igal aastal ülevaatega misjonitööst ja anda välja misjonilehte. Üheks referendikandidaadiks esitati ka EMS nõukogu esimees õp Kurt Kentmann, kes loobus ettepanekust VSi kuulumise tõttu. Lühikese arutelu järel valiti misjonireferendiks õp Immanuel Hahl.¹⁵⁸⁹ Ühelt poolt tõrjus Põld konverentsil VS ja EMS vaheliste organisatorsete sidemete esiletoomist ja liigset rõhutamist, teisalt polnud aga VS liikmeskonda kuulunud Kentmann nõus osalema misjonitöö üldkiriklikus arendamises. Seejuures polnud keeldumise põhjuseks mitte üksnes erinev arusaam misjonitöö tulevikust, vaid ka kirikupoliitilised kaalutlused, mis on ühtlasi tõestuseks misjonitöö politiseerumisest kirikus. Ehkki Põld väljendas konverentsi järel ajalehes Meie Kirik misjonitöö elavdamise üle rõõmu, ei pooldanud ta vaatamata EMS deklaratsioonile misjonitöö üldkiriklikust iseloomust selle üldkiriklikku korraldamist.¹⁵⁹⁰

Kirikupoliitiline vastasseis leidis kinnitust ka pärast usuteadlaste konverentsi kiriku ametlikus häälekandjas Eesti Kirik assessor Sommeri avaldatud kirjutises, milles ta arvustas teravalt nii kiriku liberaalset kui ka konservatiivset tiiba. Sommeri arvates tuli EMS tegevust ja selle töös esinevaid puudusi analüüsides juhinduda selle juhi Põllu tegevusest: „Kahjuks peab kohe alguses ütlema, et Misjoni Seltsi töö on võrdlemisi väike olnud. [---] Kuid kas ei peitu wiga ka selles, et seltsi tähtsam

¹⁵⁸⁸ EK, nr 44, 4.11.1926, 347–348. Muljed Eesti Misjoni Seltsi selle-aasta peakoosolekult; EK, nr 47, 25.11.1926, 371–373. E.M.S. ja ew. lut. kirik Eestis.

¹⁵⁸⁹ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 19., 20. ja 21. jaanuaril 1927, 21–23.

¹⁵⁹⁰ MK, nr 6, 9.2.1927, 44. Usuteadlaste konverentsilt.

tegelane praost Põld oma aega ehk rohkem wabasinodlaste koondamisele ja wastawale kihutusele on kulutanud kui tõsisele üldkiriklikule Misjoni Seltsi tööle?¹⁵⁹¹

VS tegevuse korraldamise kõrval jätkas Põld 1927. a ka EMS juhtimist. Vaatamata usuteadlaste konverentsil kõlanud kriitikale kavatses selts jätkata püüdlusi misjonimaja ehitamiseks ja õppeasutuse rajamiseks. 1. oktoobrist 1926 kuni 31. märtsini 1927 kogunes selleks loodud seltsi annetusfondi 41 430 marka.¹⁵⁹²

14.–16. juunil 1927. a toimunud kirikupäeval esines misjonireferent Hahl välismisjonit käsitleva ettekandega. Hahli sõnavõttus kõlanud ettepanekud olid võrreldes varasemate ettepanekutega EMS, selle tegevust ja eesmärgi mõnevõrra enam soosivad. Ta seadis eesmärgiks koondada misjonitöö EMS alluvusse, sh tegi ta ettepaneku asuda Leipzigi misjoniseltsi abita ülal pidama ka misjonär Blumerit. Samuti toetas Hahl EMS maja soetamist ja leidis viimaks, et misjonitöö peab olema tegevus, mis on kõrgemal kirikus toimuvast võitlusest. Sellele järgnenud arutelu käigus kerkis küsimus Leipzigi ja Soome misjoniseltsi toetamisest. Rahamägi, kes oli sel teemal kõnelnud Soome misjoniseltsi esindajatega, soovitas pöörduda sealse seltsi poole, mille töö oli Esimese maailmasõja tagasilöökkide tõttu Leipzigi seltsist viljakam. Hahl ja praost Hoffmann juhtisid tähelepanu 1920. a-te algul Soome misjoniseltsiga teha tahetud, kuid ebaõnnestunud koostööle, ja töid esile eduka koostöö misjonär Blumeriga, mida tuli nende arvates jätkata. Küsimuse arutamine lükati kirikupäeva otsusega 1928. a usuteadlaste konverentsile.¹⁵⁹³ Põld heitis kirikupäeval toimunud arutelu kirjeldades ette üldkiriku esindajate soovi misjonitöö arendamisel EMSist mööda minna. Üldkiriku soov misjonitööd rohkem kontrollida avaldus tõepoolest nii kirikupäevale eelnenud kui ka järgnenud sõnavõttudes ja kirjutistes. Just sel põhjusel otsustati kirikupäeva viimasel päeval ametisse määrata üldkiriku välismisjoni esindaja, kelleks valiti Rahamägi. Seejuures ei osalenud valimistel Kose, Kuusalu, Harju-Jaani ja Juuru koguduste esindajad.¹⁵⁹⁴ Niisiis mõjutasid misjonitöö arendamist endistviisi ka kirikupoliitiline võitlus. Teisisõnu ei nõustunud VS kogudused misjonitöö korraldamise katsetega üldkiriku poolt. Kirikupäeva enamuse sooviks oli, et üldkiriku esindaja võtaks osa EMS tööst ja toimiks seltsiga sidepidajana. Vaatamata sellele, et VS kogudused jäid kirikupoliitilistel põhjustel hääletusest kõrvale, leppisid nad kirikupäevale järgnenud EMS nõukogu koosolekul üldkiriku esindajaks määratud Rahamäe osalemisega EMS töös. Samal seltsi nõukogu koosolekul langes ka otsus EMS kutselise juhataja ametisse seadmise tingimuste kohta. Seltsi nõukogu otsuse kohaselt pidi seltsi ametisse valitav juhataja olema ordineeritud vaimulik, ühtlasi sooviti, et seltsi juhatajal oleks kirikupäeval hääleõigus. Niisiis astusid üldkirikut esindav kirikupäev ja EMS 1927. a kirikupäeval ning sellele järgnenud misjoniseltsi nõukogu koosolekul vaatamata pingetele teineteisele teatud tingimusi seades siiski sammu lähemale.¹⁵⁹⁵

¹⁵⁹¹ EK, nr 7, 17.2.1927, 50. Kes teeb tööd?

¹⁵⁹² Võrdlusena olgu mainitud, et peakassasse laekus 58 417 marka, sisemisjoni kassasse 1985 marka ning misjonär Blumeri ja tema Aafrikas asuva tööpiirkonna – Arusha asunduse jaoks 86 421 marka. MK, nr 19, 11.5.1927, 149. E. Misjoni Seltsi kassa aruanne.

¹⁵⁹³ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku VIII Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 14., 15. ja 16. juunil 1927, 15–18.

¹⁵⁹⁴ *Ibid.*, 29.

¹⁵⁹⁵ MK, nr 27, 6.7.1927, 215. E.M.S. nõukogu istangult.

Konsistoorium oli 16. märtsil 1927. a otsustanud võtta misjonilehe väljaandmise ja levitamise enda kanda. Vastava ettepaneku oli 1927. a usuteadlaste konverentsil teinud õp Hahl. Sellest oli kõnelnud ka praost Haller. Varem oli misjonilehte andnud välja EMS. Mitu kogudust saatsid misjonitöö edendamiseks mõeldud raha otse EMSile, mitmed seevastu konsistooriumisse. Lendlehtede rahastamine oli kavas nendest vahenditest. Kirikuvalitsusse laekunud misjonitööks mõeldud raha kohta selguse saamiseks otsustas konsistoorium pöörduda koguduste nõukogude poole ja küsida, kas neile saadetud raha oli kogutud välis- või sisemisjoni heaks. Informatsiooni laekumise järel otsustati anda välismisjonitöö edendamiseks kogutud raha EMSile.¹⁵⁹⁶ Misjonilehe hinnaks määrati kolm marka, selle levitamisega asus tegelema samuti konsistoorium. 1927. a juulis ilmunud Kiriku Teatajas avaldati teadaanne, et koguduste tellimused ja misjonilehtede eest makstav tasu tuleb kanda „Konsistooriumi Misjoni töö arwele”.¹⁵⁹⁷ Misjonitööks laekuvate summade kasutamise ja Kiriku Teatajas esitatud fraas tekitasid EMS ning üldkiriku vahekorras 1927. a kirikupäeva järel taas pingeid ja ebaselgust. Põld meenutas konsistooriumi 1920. a kogudustesse saadetud ringkirja, milles oli antud lubadus kanda misjonitööks laekuv raha üle EMSile, mainides selle kinnituseks senist sellesisulist praktikat ja viidates õigustatult ka 1927. a usuteadlaste konverentsile, kus mitmed konverentsist osa võtnud vaimulikud olid soovinud EMS tegevust edaspidi mitte toetada. Sellega seoses tõlgendas Põld konsistooriumi käitumist kui soovi EMSiga koostöö lõpetada: misjonilehe koostajateks olid Põllu sõnul küll EMSiga seotud tegelased, kuid tasu selts lehe väljaandmisest Kiriku Teatajas esitatud teadaande põhjal Põllu arvates ei saanud. Ta väitis, et jääb arusaamatuks, miks oli vähem kui kaks kuud varem kirikupäeval valitud seltsi ja üldkiriku sidepidajaks Rahamägi. EMS huve kaitstes esines Põld ajalehes Meie Kirik üleskutsega saata misjonitöö edendamiseks mõeldud raha otse seltsile.¹⁵⁹⁸ 1927. a sügiseks oli olukord mõnevõrra rahunenud. Nii otsustati 20.–21. oktoobril toimunud EMS peakoosolekul ehk nn misjonipäevadel edastada eelseisvale kirikupäevale seltsi nõukogu koosolekul langetatud otsus anda ametisse valitavale EMS vaimulikust kutselisele juhatajale kirikupäeval hääleõigus. Teisisõnu avaldus seltsi tegevuses soov üldkirikuga koostööd tihendada ja jätkata.¹⁵⁹⁹ Põld kirjeldas seltsi peakoosoleku järel seltsi ja üldkiriku vahekorda kui ebaselget, kokkuvõttes teadis ta aga siiski väita, et konsistoorium kavatseb seltsiga koostööd jätkata. Seda oli Põllule kinnitanud seltsi peakoosolekust osa võtnud assessor Sommer, kes oli väitnud, et konsistooriumil enesel puudub kava misjonitööga tegelemiseks.¹⁶⁰⁰ Sommer mainis oma sõnavõtu ka juba varem, viimati 1927. a kirikupäeval Rahamäe kõnes esitatud ettepanekut võtta misjonitöö korraldamiseks ühendust Soome Misjoni Seltsiga. Soome soovis konsistoorium suunata ka misjonitööks kogutud raha.¹⁶⁰¹

¹⁵⁹⁶ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 16.3.1927.

¹⁵⁹⁷ Kiriku Teataja, nr 5, juuli 1927, 8.

¹⁵⁹⁸ MK, nr 32, 10.8.1927, 255. Eesti Misjoni Seltsi.

¹⁵⁹⁹ MK, nr 44, 2.11.1927, 349. Misjonipäevadelt.

¹⁶⁰⁰ MK, nr 6, 8.2.1928, 47. E. Misjoni Selts.

¹⁶⁰¹ MK, nr 45, 16.11.1927, 364–365. Eesti Misjoni seltsi aruanne 1926/1927 tegewusaasta kohta.

Koostöö soomlastega oli päevakorral 17.–18. jaanuaril 1928. a toimunud usuteadlaste konverentsil. Mäletatavasti arutati sel konverentsil ka Põllu kirikukorralduslike ettepanekuid ja VS taotlust iseseisva praostkonna loomiseks, kuid alalhoidliku voolu ettepanekud ei pälvinud konverentsi enamuse poolehoidu. Misjonär Meedar kirjeldas Eesti misjoni lähiajalugu puudutavas ettekandes Eesti iseseisvusaegset misjonitööd, mainides misjonitöö mõjutajana ka üldkiriku ja seltsi vahel valitsevat vastuolu. Kokkuvõttes hindas Meedar Eesti misjonitöö taset algeliseks ja pidas vajalikuks senise iseseisva misjonitöö sidumist Soome Misjoni Seltsiga. Nii oli 1927. a juunis toimunud kirikupäeval ja sama aasta sügisel EMS peakoosolekul kiriku keskvalitsuse esindajate esitatud kava saanud konkreetsema kuju. See tähendas tegelikkuses ka vajadust viia läbi põhimõttelised reformid nii EMS organisatsioonis kui ka misjonitöö korraldamises. Meedar tegi ettepaneku asutada EMS juurde järelevalvenõukogu, luua regionaalsel alusel seltsi alamkomiteed jne.¹⁶⁰² Lisaks üldkiriku ja EMS vahel valitsevatele pingetele mainis Meedar seoses taotlusega viia misjonitöö üle Soome misjoniseltsi alluvusse ka siinse misjoniseltsi töö kulukust.¹⁶⁰³ Peale Meedari nimetas senist misjonitööd mahajäänuks ka EMS üldkiriku esindaja Rahamägi, kelle ettepanekul sõnastati konverentsil resolutsioonid, milles kinnitati üldkiriku soovi soomlastega tihedamalt suhelda. Ühtlasi tunnistati misjonitöö üldkiriku ülesandeks ja kohustuseks.¹⁶⁰⁴

Põld võttis usuteadlaste konverentsi tööd ja otsuseid tervikuna. Nii sidus ta misjoniküsimuse VS praostkonna loomise ja tema esitatud kirikukorralduslike ettepanekutega. Põllu hinnangul oli usuteadlaste konverents ja selle juhatus asunud takistama VS ning EMS tegevust.¹⁶⁰⁵ Mäletatavasti suhtus konverents eitavalt ka Põllu esitatud kirikukorraldust puudutavatesse ettepanekutesse. Misjonitöö üldkiriklikku organiseerimist, mille teostamisel ei oleks kesksel kohal mitte alalhoidlikul seisukohal olev EMS juht, vaid kiriklik-konfessionaalse voolu esindajad, põhjendas Põld EMS usulise positsiooni ja misjonär Blumeri toetamisega, mis polnud kiriklik-konfessionaalse voolu esindajatele vastuvõetavad, ning nagu mainitud, sidus selle ka VS kirikupoliitiliste taotlustega. Põld pöördus taas koguduste poole ja palus misjonitöö edendamiseks korjatud raha saata otse EMSile.¹⁶⁰⁶ Väärib mainimist, et konsistorium otsustas 8. veebruaril 1928. a toimunud istungil saata kirikuvalitsusse laekuv misjoniraha Soome Misjoni Seltsile.¹⁶⁰⁷ 28. jaanuaril 1928. a Tallinnas toimunud seltsi juhatuse koosolekul väitis Põld otsesõnu, et kiriku keskvalitsus ei olnud rahul EMS tegevusega, jäädes oma sõnavõtus kindlaks seltsi senistele eesmärkidele seltsi hoone ehitamise vajalikkuse ja misjonär Blumeri toetamise suhtes. Viimaks andis Põld teada, et kavatseb 1928. a jooksul Kose koguduse õpetajaametist lahkuda ning

¹⁶⁰² Rohtmets 2007b, 108.

¹⁶⁰³ EK, nr 5, 2.2.1928, 35. Eesti ew. Luteri kiriku ülesanded ja võimalused misjonitöös.

¹⁶⁰⁴ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 17. ja 18. jaanuaril 1928, 10; EK, nr 4, 26.1.1928, 27. Usuteadlaste konverentsi ja erakorralise kirikupäeva töö ja tulemused.

¹⁶⁰⁵ MK, nr 5, 1.2.1928, 35. Usuteadlaste konverentsilt.

¹⁶⁰⁶ Rohtmets 2007b, 109.

¹⁶⁰⁷ EELKKA, Konsistoriumi koosolekute protokollid 28.1.1928–12.12.1928, 8.2.1928; Rohtmets 2007, 109.

on vastu võtnud ettepaneku asuda tööle EMS kutselise juhatajana.¹⁶⁰⁸ Ehkki misjoni juhataja ametikoht oli kuulutatud valitavaks, asus Põld ametisse nn kutsumise teel. Vastava ettepaneku tegi Põllule 21. oktoobril 1927. a EMS nõukogu ja selle kinnitas seltsi peakoosolek.¹⁶⁰⁹

3.3.2.2.2. Misjoniseltsi töö ümberkorraldamine. Praost Põllu asumine seltsi kutselise juhataja ametisse ja taandumine avalikust kirikupoliitilisest tegevusest

EMS keskendus õpetusliku vaidluse käigus üha enam sisemisjoni tööle. 1927. a sügisel toimunud misjonipäevadel seati eesmärgiks rajada iga koguduse juurde sisemisjoni tööd koordineeriv haruselts. Viimaste sidusust seltsi peaseltsiga Tallinnas sooviti võrreldes seni tegutsevate haruseltsidega suurendada. Selle eesmärgi elluviimiseks oli kõige tähtsam seltsi kutselise juhataja ametisse nimetamine, kelle põhitöök oleks olnud haruseltside tegevuse elavdamine. Seltsi esimees praost Põld väitis, et seltsi sooviks on „puhast Lutherlist õpetust lewitada ja eriti meie kiriku peaõpetust: armust usu läbi ilma käsu tegudeta, jälle elavaks teha”. Selle õpetuse levitamise vastu tuntavat kogudustes Põllu teada põlgust.¹⁶¹⁰

Põllu arusaam kirikus valitsevast usulisest olukorrast kajastus ka 1927. a kirikupäeva järel esitatud hinnangus, kui ta kirjeldas kirikupäeval valitsenud meeleolusid. Tema sõnul võisid alalhoidlikud „rõõmustada sellest, et protestantismi lippu enam üles ei juleta tõsta ja isegi paljud endised protestantluse poolehoidjad kõige ägedamaiks pealetungijaiks on muutunud, neile paarile kogudusele ja nende õpetajaile, kes oma weendele ustavust näitavad ja oma aadete eest weel mehiselt ja awalikult edasi võidelda püüavad. [---] Sest, kellel weel silmi on nägema, selle eest ei saa warjule jääda asjaolu, et nende kahe koguduse õpetaja kõrvaldamisega protestantismi edustajad meie kirikust kadunud ei ole, waid ainult õrnakese näokatte on ette tõmbanud”.¹⁶¹¹

Niisiis pidas misjonitöö juhatajana tööle asuv Põld enda ülesandeks juurutada kirikus nn puhast luterlust. Sellega sai alalhoidlik vool Põllu isiku ja tema tegevuse kaudu võimaluse alalhoidlikku usulist positsiooni ja vaimulaadi kirikus tutvustada ning levitada. Sellele lisandus soov, et misjonitöö kutseline juhataja oleks ka üldkiriklikult tunnustatud. Nagu varem öeldud, oli EMS nõukogu ja peakoosolek avaldanud soovi, et seltsi kutseline juhataja oleks ordineeritud vaimulik ning tal oleks kirikupäeval ja usuteadlaste konverentsil hääleõigus. See küsimus oli arutusel 12. aprillil 1928. a toimunud konsistooriumi istungil, kus asuti seisukohale, et seltsi ettepanek pole kiriku põhikirjaga kooskõlas ega seetõttu ka rakendatav.¹⁶¹² Seltsi kutselise juhataja ametikohale asumisega seoses pöördus Põld seltsi nõukogu poole küsimusega, kas talle on uue ameti kõrval lubatud juhtida ka teiste organisatsioonide

¹⁶⁰⁸ MK, nr 6, 8.2.1928, 46–47. Usuteadlaste konverentsilt, E.Misjoni Selts, Teated kogudustest.

¹⁶⁰⁹ MK, nr 39, 31.10.1928, 295. Eesti Misjoni Seltsi aruanne.

¹⁶¹⁰ MK, nr 47, 23.11.1927, 375. Eesti Misjoni seltsi aruanne 1926/1927 tegewusaasta kohta.

¹⁶¹¹ MK, nr 25, 22.6.1927, 198. Kirikupäewalt.

¹⁶¹² EELKKA, Konsistooriumi koosolekute protokollid 28.1.1928–12.12.1928, 12.4.1928.

tööd. Et EMS nõukogu 13. mail 1928. a istungil ei pidanud soovitavaks teiste organisatsioonide tööd seltsi kõrvalt juhtida, lubas Põld VS juhtimisest EMS kutselise juhataja ametikohale asudes loobuda. 1928. a kirikupäeva järel teatas Põld, et seda otsust oli tal kirikupäeval tehtud otsuse tõttu – VS praostkonna moodustamist mitte toetada – kergem langetada. Samas rõhutas Põld, et VS kirikukorralduslikust arusaamast loobumine ei tähenda loobumist VS usulisest eesmärgist. Arvestades Põllu isiku mõju alalhoidliku voolu ja VS tegevusele, tuleb VS tegevuse hääbumise keskse põhjusena näha piisava kirikliku toetuse puudumise kõrval ka Põllu asumist EMS kutselise juhataja ametisse. Juhul kui Põld oleks eelistanud VS juhtimist EMSile ja asunud kaitsma VS kirikukorralduslikku kontseptsiooni ja selle eest võitlema, samamoodi nagu õpetusaluste paragrahvi üle, oleks VS tegevus 1928. a kirikupäeva järel suure tõenäosusega jätkunud.¹⁶¹³ Sellega seoses mainis Põld ka kiriku keskvalitsuse kavatsusi misjonitöö ümberkorraldamiseks. Need põhjused kokku mõjutasid nii EMS tegevuse ümberkorraldamist, sh Põllu asumist seltsi teenistusse, kui ka VS tegevuse hääbumist.¹⁶¹⁴ Põllu asumine seltsi kutselise juhataja ametisse tähendas tema sõnul ühtlasi kirikupoliitilisest võitlusest loobumist. Samas rõhutas ta järgnevatel aastatel jooksul mitmel korral, et VS tegevuse hääbumine ei tähendanud selle usuliste eesmärkide kõrvaleheitmist. Põld väitis pärast 1928. a kirikupäeva, et ta ei pidanud peamiseks VS nime ega korraldust, vaid ennekõike nendega ühinemist, „kes wääramata Jumala sõna ja puhta lutherlise õpetuse seisukohta tahavad kaitsta”. Selle teostamiseks andis EMS kutselise juhataja amet talle hea võimaluse.¹⁶¹⁵ Nii tähistab Põllu amet ka soovi koondada seltsi ümber kiriku alalhoidlikke liikmeid.

Põllu otsust asuda EMS teenistusse käsitleti 1928. a kevadel Tallinna praostkonna sinodil, kus misjonitööd puudutava ettekande tegi Tallinna Jaani koguduse esimese pihtkonna õpetaja Bruno Hasselblatt, kes oli EMS asutamisest peale selle töös aktiivselt osalenud. Hasselblatti väitel umbusaldas kirikuvalitsus seltsi „mingisugusel arusaamatul põhjusel”. Assessor Sommer väitis, et kuna selts polnud viimastel aastatel oma tegevusest aru andnud ja Põld oli VS eesotsas, valitses konsistooriumi liikmete seas mõistetavatel põhjustel kahtlus, et Põld kasutab misjonitöö edendamiseks mõeldud raha kirikupoliitiliseks tegevuseks. Saadik Jaan Kukelmann, kes mainis Põllu kavatsust VS juhtimisest eemalduda, kutsus sinodit vastu võtma resolutsiooni, milles kuulutada EMS üldkiriklikuks organiks ja anda selle juhatajale kirikupäeval hääleõigus. Ettepanek sai arutelu järel üksmeelse toetuse ja esitati kirikupäevale.¹⁶¹⁶

Kui VS esindajate ettepanek iseseisva praostkonna loomiseks ja Põllu kirikukorralduslikud ettepanekud ei pälvinud 19.–21. juunil 1928. a toimunud kirikupäeval selle enamuse toetust, siis EMS tegevuse korraldamise küsimus lahenes Põllu ja

¹⁶¹³ VS töökomitee tegevuse lõpetamist pärast seda kirikupäeva ja EMS juhataja ametisse asumise põhjusi ning seoseid käsitledes osutas Põld 1929. a tagasivaatavalt EMS ringkondades valitsenud meeleoludele. Nimelt tekitas seltsi ja VS ühendus seltsi tegevust toetavate koguduste liikmete hulgas vastumeelsust. Sisuliselt sama seisukohta väljendas Põld ka 1928. a sügisel, väites, et EMS „juhtivate tegelaste seas” asuti seisukohal, et misjonitegevus peab haarama kõikide kirikusse kuuluvate voolude esindajaid, kes on misjonitööst huvitatud. MK, nr 39, 31.10.1928, 295. E.M.S. aastapäewalt.

¹⁶¹⁴ MK, nr 27, 3.7.1929, 210. E.M.S. ja kiriku wahekorra küsimus.

¹⁶¹⁵ MK, nr 39, 31.10.1928, 294–295. Eesti Misjoni Seltsi aruanne.

¹⁶¹⁶ EELKKA, Kirjavahetus Tallinna praostkonnaga 16.9.1920–21.12.1938, 8.6.1928.

seltsi jaoks soodsalt. Arutelu käigus kaitses seltsi senist ja võimalikku tulevast tegevust Tallinna praost Kapp, kes esines Tallinna praostkonna sinodi ettepanekuga tunnistada EMS üldkiriku misjonioorganisatsiooniks. Kirikupäeval pidas misjonitöö korraldamise kohta ettekande õp Liiv, kes kinnitas konsistooriumi seisukohta, et välismisjonitöös kavatakse tihendada koostööd Soome Misjoni Seltsiga. Liiv soovitas määrata ametisse misjonireferendid ja asuda korraldama üleriigilisi misjonipühi. Koostööd misjonär Blumeriga seostatud Leipzigi Misjoni Seltsiga ei pidanud ta võimalikuks. Pöld iseloomustas arutelu kestel EMS seisukohti, rõhutades seltsi iseisevust. Selts ei olnud juba aastaid teinud Leipzigi seltsiga koostööd, Ida-Aafrikas tegutseva Blumeri jaoks annetatud raha saadeti otse temale. Blumeri toetamine oli saanud alguse koguduste, mitte EMS algatusel. Pöld pidas võimalikuks koostöö arendamist Soome Misjoni Seltsi ja selle misjonäridega.¹⁶¹⁷ Nagu Liiv, rõhutas ka misjonär Meedar vajadust misjonitööd üldkiriklikult suunata.¹⁶¹⁸ Kirikupäeva lõpliku otsuse järgi tunnistatigi misjonitöö üldkiriklikuks tegevuseks. Selle teostamine anti EMSile, järelevalve ja juhtnõuandmise õigus konsistooriumile. Misjonitöö kutselise juhataja pidi kinnitama ametisse konsistoorium, millega kaasnes hääleõigus kirikupäeval. Ühtlasi peeti vajalikuks kutsuda ellu „ajakohane” misjoni häälekandja ja määrata seda koordineerima praostkondade sinoditel valitud misjonireferendid. Kirikupäeval valiti taas uus misjonireferent, kelleks oli õp Liiv.¹⁶¹⁹ Nii lõimiti EMS kirikupäeva otsusega üldkirikuga. 26. septembril 1928. a toimus kirikuvalitsuse ruumides EMS ja kirikuvalitsuse esindajate koosolek, kus lepiti kokku, et kirikuvalitsus esitab seltsile misjonitöö korraldamiseks juhtnõuand, et selts need peakoosolekul läbi arutaks ja heaks kiidaks.¹⁶²⁰

Pöld asus EMS kutselise juhatajana tööle 1. oktoobril 1928. a. Konsistoorium vabastas Põllu 5. oktoobril saadetud ametist lahkumise teadaande järel 10. oktoobril toimunud istungil tagasiulatavalt 1. oktoobrist. Ehkki Pöld ei soovinud praostiametit taanduda ja teatas, et jätkab esialgu praostina tööd, ning oli selles ametis jätkamise kohta saanud nõusoleku ka EMS nõukogult, ei pidanud kirikuvalitsus kiriku põhikirjale toetudes Põllu jätkamist võimalikuks.¹⁶²¹ Nii vabastati Pöld 10. oktoobril 1928. a toimunud kirikuvalitsuse istungil ka praosti kohustest.¹⁶²²

Õp Tallmeister nimetas Põldu tema ametisse määramise järel „kindlapalgaliseks reisijutlustajaks”, vihjates kiriku ametlikus häälekandjas Rahamäe esitatud iseloomustusele, milles ta nimetas Põldu „kõigiti energiliseks kutseliseks töötegijaks” ning kirjeldas viimaks vestlust ühe kiriklik-konfessionaalse voolu esindajaga, kelle sõnul sundis kirikuvalitsus oma tegevusega vähemalt alalhoidliku voolu vaikima. Seetõttu kiitis Tallmeister kiriku keskvalitsust, kirjutades, et „teatawat kawalust on

¹⁶¹⁷ MK, nr 22, 4.7.1928, 159. Kirikupäewalt.

¹⁶¹⁸ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku X Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 19., 20. ja 21. juunil 1928, 18–19.

¹⁶¹⁹ *Ibid.*, 27.

¹⁶²⁰ MK, nr 35, 3.10.1928, 265. E. Misjoni Seltsi teated.

¹⁶²¹ Kiriku põhikirja §§ 58 ja 66 järgi valiti praost praostkonna koguduse vaimulike hulgast. Praostiametit oli õigus pidada koguduse õpetajal.

¹⁶²² EELKKA, Konsistooriumi koosolekute protokollid 28.1.1928–12.12.1928, 10.10.1928; EELKKA, Harald Wilhelm Põllu isikutoimik, 5.10.1928.

siiski ka meie naiiwsetel konsistooriumimeestel”.¹⁶²³ Niisiis nägi Tallmeister Põllu ametisse nimetamist ja misjoniselti integreerimist üldkirikuga kirikupoliitilise sammuna. 1936. a kinnitas seda tagasivaatavalt ka assessor Sommer, mainides, et konsistooriumil õnnestus alalhoidlikud enesega kaasa tõmmata, liberaalse vooluga jäid erimeelsused aga püsima.¹⁶²⁴ Tallmeisteri kirjeldatud Põllu tegevus misjoniseltis, sh ringreiside korraldamine, sarnanes põhiosas Tallmeisteri enda tegevusega PÜs, kuid erinevalt Põllust jätkas Tallmeister koguduse teenimist ning oli ka Riigikogu saadik ja usuõpetuse õpetaja. Tallmeisteri hinnang on ühtlasi tunnistuseks Põllu isiku kaalukusest alalhoidliku voolu seisukohtade esitamisel ja nende eest kirikus võitlemisel. Põllu ja koos sellega alalhoidliku voolu kirikupoliitiline tegevus muutus EMS kutselise juhataja ametisse asumise järel aasta-aastalt tõepoolest tagasihoidlikumaks, kuid ehkki ta oli 1930. a-te alguseks sisuliselt avalikust kirikupoliitilisest võitlusest taandunud, jätkas ta kiriku elu mõjutamist. Selleks andis misjonijuhataja ametikoht varasemaga võrreldes hoopis avarama võimaluse.

Mõnevõrra muutus ajalehe Meie Kirik sisu ja alates 1928. a oktoobrist ka ajalehe väljaandja. Põld viitas väljaandja muutust käsitledes EMS 1926. a peakoosolekul tehtud otsusele anda lehe väljaandmine VS esindajatele. 1926. a langetatud põhimõttelise otsuse ellurakendamiseni jõuti niisiis kaks aastat hiljem. Olukord kirikus oli selleks ajaks teatavasti muutunud. Nii ei võtnud lehe väljaandmist üle mitte VS, vaid selleks loodud ühing, mis kandis asjakohast nimetust Usulise Kirjanduse Ühing. Selle asutasid EMS kirjandusosakonna liikmetest vaimulikud: misjoniselti juhataja Põld, õp Kurt Kentmann ja õp Gerhard Normann. Kõik kolm vaimulikku olid olnud juhtivalt seotud ka VS tegevusega.¹⁶²⁵ Ajalehe vastutavaks toimetajaks jäi ka väljaandja vahetumise järel Põld. Ta hoidus ajalehe tulevikuplaane pikemalt tutvustamast, mainides lühidalt, et ajalehte väljaandev ühing on võtnud üle EMS kirjandusosakonna tegevuse, püüdes jätkata seltsiga koostööd seni, kuni ajalehe teeneid vajatakse. Ühing asus tegelema ka 1920. a-tel seltsi kirjastatud raamatute müügiga. Nii püüdis Põld tegelikult ajalehte ka misjonitöö üldkirikliku suunamise järel endistviisi välja anda ning seda EMS tegevusega lõimida.

Mäletatavasti oli misjonitöö ümberkorraldamise puhul mainitud vajadust asuda välja andma misjonitegevust tutvustavat uut väljaannet. Selle põhjuseks oli ajalehe Meie Kirik sidumine nii VS tegevuse, kiriku alalhoidlike ringkondade kui ka 1920. a-te algul peetud vaidlustega õpetusaluste paragrahvi üle. Usulise Kirjanduse Ühingu loomise järel lubas Põld, et ajaleht säilitab küll senise sisu, kuid püüab oma kirjutistes olla vähem sõjakas.¹⁶²⁶ Arvestades tõsiasi, et uue misjonitööd ja vaimulikke ning hingekosutuslikke kirjutisi sisaldava väljaande asutamine polnud 1928. a sügiseks veel teostunud, täitis Meie Kirik ennekõike EMS häälekandja ülesannet. Kirikupoliitiliste artiklite osakaal vähenes ajalehes märgatavalt. Sõnavõttude

¹⁶²³ PI, nr 1, jaanuar 1929, 12–14. „Meie Kirik toob „teaduslisi väiteid!””

¹⁶²⁴ Hugo Bernhard Rahamägi. *Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Piiskop. 50.a sünnipäevaks*. Tallinn: Eesti Kirik, 1936, 45.

¹⁶²⁵ Ühingu põhikiri kinnitati 10. septembril 1928. a. EELKKA, Eesti Misjoni Selts. Eesti Misjoni Seltsi äratusosakonna kirjavahetust 1920–1929, Usulise Kirjanduse Ühingu põhikiri; MK, nr 40, 7.11.1928, 303–304. Eesti Misjoni Seltsi aruanne; MK, nr 22, 1.12.1931, 259. Tagasiwaade „M.K.” käekäigule.

¹⁶²⁶ MK, nr 35, 3.10.1928, 260–261. Uus väljaandja.

vähenedamine ei tähendanud esialgu siiski kirikupoliitikast taandumist. Nii avaldas Põld ka järgnevatel aastatel artikleid, milles analüüsis kirikukorraldust ja usulise hariduse küsimusi ning käsitles ka kiriku liberaalse voolu tegevust. Sellega säilitas ajaleht Meie Kirik Põllu juhtimisel alalhoidliku voolu häälekandja positsiooni ja Põld ise oli kirikupoliitikas endiselt võtmepositsioonil, öeldes välja seisukohti, mis olid tuttavad juba kiriku loomisest peale. 1930. a usuteadlaste konverentsil toimunud kirikukorraldusliku vaidluse järel kaitses Põld seniseid kirikukorralduslikke seisukohti, rõhutades kiriku koguduslikku alust ja soovides kärpida kiriku keskvalitsuse õigusi.¹⁶²⁷ Nii nagu 1920. a-tel, arvustas Põld endiselt ka usuteaduskonnas valitsevat vaimsust, nõudes kirikliku õppeasutuse rajamist.¹⁶²⁸ Põllu etteheited ja ettepanek kiriku õppeasutuse loomiseks asetuvad 1920. a-te lõpul ja 1930. a-tel kiriklikes ringkondades ning avalikkuses toimunud diskussiooni konteksti, mille käigus väljendasid usuteaduskonnas antava hariduse ja vaimsuse üle eri põhjustel rahulolematust nii liberaalse, kiriklik-konfessionaalse kui ka konservatiivse voolu esindajad.¹⁶²⁹

¹⁶²⁷ MK, nr 10, 5.3.1930, 77–78. Eesti ew. Lut. Kiriku keskvalitsuse ümberkorraldamise küsimus.

¹⁶²⁸ MK, nr 17, 23.4.1930, 130–132. Kirik ja usuteaduskond.

¹⁶²⁹ Liberaalse voolu esindaja Tallmeister esitas 5. septembril 1929. a haridusministrile järelepärimise seoses usuteaduskonna üliõpilase Theodor Varblase stipendiumitaotlusega. Väidetavalt olid piiskop Kukk ja teaduskonna dekaan ning assessor Rahamägi nõudnud teoloogiliselt liberaalsel positsioonil Varblaselt seniste seisukohtade revideerimist, sidudes selle nii kiriku kui ka ülikooli antava stipendiumitaotluse rahuldamisega. Rahamägi eitas võimalikku survestamist, öeldes, et teaduskonna stipendiumide jagamist ja õppemaksust vabastamist otsustab eriline ja iseseisev komitee. Rahamägi oli Varblasega piiskopi palvel tema usulistest vaadetest kõnelenud. Probleeme tekitas kuuldus, et Varblane oli 1927. a detsembris Otepää kirikus esinenud ebakristlike seisukohtadega. Varblane eitas neid süüdistusi ja rõhutas, et asub kristlikul alusel ega ole kristlike põhimõtete vastu kunagi eksinud. 1927. a oli Varblane Akaademiilise Usuteadlaste Seltsi koosolekul esinenud ettekandega liberaalse voolu ajaloost vabas rahvakirikus. Samas viitas Tallmeister 26. jaanuaril 1934. a Riigikogus sõna võttes usuteaduskonnale kui paigale, kus õpetatakse talle meeleepäraseid seisukohti, osutades seejuures „uus-protestantlikul” alusel teaduskonnas ametis olevale paarile professorile ehk ennekõike prof Tennmannile ja tõenäoliselt ka prof Kõpule. Siinkohal väärrib esiletoomist Arthur Võõbuse seisukoht usuteaduskonna otsesest seotusest Protestantliku Ühingu loomisega. Lisaks mitmete üliõpilaste ja õppejõudude osalemisele ühingu töös teaduskonna ja ühingu vahel mingeid seoseid polnud. 1930. a-tel kerkis nii kiriklikes kui ka võimuringkondades küsimus teaduskonna üliõpilaste ja õppejõudude ettevalmistusest. See oli seotud prof Tennmanni isikuga. Tennmann vabastati mitu aastat kestnud konflikti järel Maarja-Magdaleena koguduse õpetaja kohalt. Koguduse tüli kajastati pidevalt ajakirjanduses, seejuures esines Tennmann koguduse ja kirikuvalitsuse aadressil teravate sõnavõttudega. 1931. a kirikupäeval tõstatati küsimus Tennmanni sobivusest õppejõuametisse. Ehkki kirikupäeva saadikud mõõnsid, et kirikupäeval pole õigust Tennmanni ametist vabastamist nõuda ega selle teostamist mõjutada, võeti vastu otsus, millega vastasseis Maarja-Magdaleena koguduses hukka mõisteti. Tennmanni isikust lähtus ka 1934. a veebruaris Riigikogu eelarvekomisjonis toimunud arutelu, kus Rahvusliku Keskerakonna rühma liige Johannes Jaanis nõudis kogu usuteaduskonna „tuulutamist”. Õppejõud mõjutavat omakorda üliõpilasi ja nii hindas ta vaimuliku ametisse pürgivaid üliõpilasi ebaküpseteks. Samuti Rahvusliku Keskerakonna liige Leopold Raudkepp asus aga arvustama hoopis kirikuvalitsust ja nägi konsistooriumi tegevuses kiriku enese seaduse suhtes mitmeid rikkumisi. Ministeeriumi esindajana sõnavõtnud Gottlieb Ney kinnitas, et ministeeriumil

Põllu seisukohti kajastati ja arvustati ka ilmalikus ajakirjanduses. Samuti jätkati Meie Kiriku veergudel kiriku liberaalse voolu ja harvemini kiriklik-konfessionaalse voolu esindajate seisukohtade ning tegevuse arvustamist.¹⁶³⁰ Selles valguses analüüsis Põld ka Eesti usulist olukorda. Kiriku liberaalsele voolule ja PÜ tegevusele viitas Põld ka misjonijuhataja ringreisidest antud ülevaadetes. Põllu sõnul oli eestlase hing „umbkotis” ehk pimeduses ja jõudnud olukorda, kus ta ei näinud ega osanud näha Jumala valgust.¹⁶³¹

1929. a tekkis Meie Kiriku ja Protestantliku Ilma toimetajate vahel vaidlus usutunnistuse ja jumalateenistuskorra üle. Õpetusküsimusi puudutati mitmel korral ka järgnevatel aastatel jooksul.¹⁶³² 1931. a juunis, ajalehes Protestantline Ilm ilmunud PÜ tegevusaruande avaldamise järel, milles Tallmeister kirjeldas ühingu tegevust võrreldes varasemate aastatega kui tagasihoidlikumat, iseloomustas Põld seda kinnitustunnistuseks liberaalse voolu „taganemise edasitungimisest”.¹⁶³³ 1931. a varakevadel arvustas Põld ka kiriklik-konfessionaalse voolu usulisi seisukohti, võttes aluseks ajalehes Eesti Kirik ilmunud artikli, milles osutati küll Augsburgi usutunnistusele, kuid ei rõhutatud mitte usust öndsakssaamist, vaid inimese „isetegevust”, ja viidati inimlikule vabadusele.¹⁶³⁴

Kokkuvõttes moodustas kiriku haldus- ja usulist korraldust ning teoloogilisi voole puudutatavate artiklite hulk usuteemaliste käsitluste koguarvust siiski vaid väga väikese osa. Enamik kirjatöid kajastas kas misjonitööd või õpetusküsimusi, sh käsitles Põld vahel harva ka eklesioloogilisi küsimusi.¹⁶³⁵ Võrreldes 1920. a-te algusega oli Meie Kiriku kaastöölised ring koomale tõmbunud. Peale Põllu avaldas ajalehes Meie Kirik artikleid ja jutlusi õp Kurt Kentmann, 1920. a-te lõpul ka õp Egon Pallon ja õp Immanuel Hahl. Välismisjonitööst tegid ülevaateid misjonärid Martin Meedar ja Leonhard Blumer. Enamik artiklitest pärines siiski Põllu enda sulest.

Tähtsa osa ajalehe Meie Kirik mahust moodustasid ülevaated misjonijuhataja tegevuse ja ennekõike tema reise kohta. Nende põhjal on võimalik anda ülevaade seltsi tegevuse ulatusest ja piirkondlikust aktiivsusest. Põld külastas kogudusi üle Eesti, et pidada misjonijutlusi ja nn äratus- ehk piiblitunde. Viimased andsid talle võimaluse selgitada ka kiriku õpetusküsimusi. 1929. a oktoobris esitatud aastaaruande

usuteaduskonnale pretensioone polnud. Ney pidas kriitika põhjuseks kirikus ja mitte usuteaduskonnas valitsevaid pingeid. ERA, f 1108, n 5, s 480, l 151–157; EELKKA, Theodor Tallmeisteri isikutoimik, 20.3.1929, 26.9.1929; EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku XIII Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 9., 10. ja 11. juunil 1931, 29–30; EAA, f 2100, n 5, s 37, l 64–65; *Riigikogu V koosseis. Täielikud protokollid ja stenograafilised aruanded. III ja IV istungjärk. 65. koosolekust 27./28. juunil 1933 122. koosolekuni 16. märtsil 1934. 1933–1934*. Tallinn: Täht, 1934, 1361; Vööbus 1963, 47.

¹⁶³⁰ MK, nr 23, 18.6.1930, 190–191. Kiriku elu alalt; MK, nr 22, 5.6.1930, 179. Kiriku elu alalt; MK, nr 15, 1.8.1931, 174–175. Wõitlusest protestantismi waimuga; MK, nr 18, 16.9.1931, 209–210. Mis meie „protestantlased” enesest arwawad.

¹⁶³¹ MK, nr 13, 26.3.1930, 100–101. Eesti hinge usulisi igatsusi.

¹⁶³² MK, nr 12, 20.3.1929, 92. Kogudus ja usutunnistus; PI, nr 3, märts 1929, 48. Koguduses ja usutunnistusest.

¹⁶³³ MK, nr 12, 16.6.1931, 143. Kiriku ja usulise elu alalt.

¹⁶³⁴ MK, nr 6, 16.3.1931, 72. Kiriku ja usulise elu alalt.

¹⁶³⁵ Näiteks 1931. a ilmunud artikliseeria „Kiriku wäliste rajakiwide panemisest ehk Keda tuleb kõigepealt kirikust lahkunuks lugeda? Põhimõtteline selgitus pühakirja põhjal”.

põhjal oli Põld 1928. a oktoobrist kuni selle ajani pidanud misjonijutlusi 58 koguduses ja misjonitunde 36 koguduses. Seejuures viibis ta mitme koguduse juures pikemat aega. Ta lisas, et külastas esmajärjekorras kogudusi, kuhu teda oli kutsutud.¹⁶³⁶ Ühtekokku kõneles Põld aasta jooksul 298 korda, nendest oli kirikus peetud misjonijutlusi 59, sisemisjoni jumalateenistusi ja äratustunde kirikutes 74, piibli- ja misjonitunde palve- või koolimajades 68, taludes või seltsimajades 38, vabaõhujumalateenistusi 8, lastejumalateenistusi 11, piiblikõnesid kirikutes 16 ning muid vaimulikke kõnesid ja palvetunde 15.¹⁶³⁷ Nii nagu misjoniseltsi algusaastatel, olid aktiivsemad Põhja-Eesti kogudused. Lõuna-Eestis paistis silma vaid Võru praostkond. Viru, Võru ja Narva-Alutaguse praostkondades kõneles Põld aruandlusperioodi jooksul kõigis kogudustes (erandiks oli Narva-Alutaguse praostkonnas asuv Iisaku kogudus), Saaremaa praostkonnas kõneles ta 9 koguduses, Lääne praostkonnas 6 koguduses, Lääne-Harju praostkonnas 3 koguduses, Tallinna praostkonnas 4 koguduses, Ida-Harju praostkonnas 4 koguduses, Järva praostkonnas kahes koguduses, Viljandi praostkonnas 1 koguduses, Pärnu praostkonnas Pärnu linnas asuvas kahes koguduses, Tartus samuti linnas asuvates kogudustes. Saarte-Lääne ja Valga praostkondi Põld ülalmainitud ajavahemikul ei külastanud.

Nagu misjoniseltsi esimestel aastatel, toimus misjonitöö nüüdki ennekõike seltsi haruseltsides. Põllu sõnul oli haruseltsi olemasolu tegelikuks tunnistuseks koguduses valitsevast soovist misjonitööd toetada. Seejuures tuleb tähtsustada vaimulike osa haruseltside töö koordineerimises ja juhtimises. Haruseltsidest olid 1929. a oktoobris elujõulised Narva (praost Jakob Jalajas), Narva-Jõesuu (õp Oskar Pastik), Lüganuse (õp Bruno Hörschelmann), Viru-Nigula (õp Aleksander Alver), Rakvere (õp Egon Pallon), Viru-Jakobi (praost Arthur Hoffmann), Kuusalu (õp Kurt Kentmann), Rapla (õp Joosep Liiv), Haapsalu (õp Ralph von zur Mühlen) ja Saaremaal asuvad Kuresaare, Kihelkonna ja Põide (praost Hermann Mähle). Vormiliselt olid olemas veel Tartu, Kose, Jõelähtme, Harju-Jaani, Väike-Maarja, Vaivara, Lääne-Nigula, Helme ja Märjamaa haruseltsid, kuid nende tegevus oli täiesti vaibunud. Neist Märjamaa kohta väitis Põld teadvat, et selts tegutseb, kuid ta pole sellele „weel ligi pääsenud”. Viimast juhtis emeriteerunud õp Oskar Meder. Põld avaldas aastaaruandes lootust, et peatselt luuakse haruseltsid Jõhvi, Kadrinasse, Nississe, Ristile, Võrusse, Juurusse ja Kärusse. Misjonitöö heaks annetati ühtekokku 712 226 marka. Et aasta varem oli annetussumma olnud 689 366 marka, oli summa aasta jooksul pisut kasvanud.¹⁶³⁸

1931. a-ks oli lisaks haruühingutele (varem kasutas Põld nimekuju „haruselts”) loodud veel teinegi kohalik struktuuriüksus – seltsi osakond. Selts koosnes 1931. a sügisel 17 osakonnast ja 11 haruühingust.¹⁶³⁹

¹⁶³⁶ Nii pidas ta mainitud ajavahemikul Tallinna Jaani koguduses 26 misjonijutlust või misjonitundi, Rakveres 12, Haapsalus 12, Kadrinas 10, Kosel 9, Narva-Jõesuus 9, Narvas 8, Kuressaares 8, Nissis 8, Raplas 7, Vastseliinas 7, Lääne-Nigulas 6, Jõhvis 5, Harju-Jaanis 5, Põlvas 4, Varblas 4, Amblas 4, Vaivaras 4. Lisaks pidas ta 6 koguduses 3, 11 koguduses 2 ja 23 koguduses ühe misjonijutluse või -tunni.

¹⁶³⁷ MK, nr 46, 13.11.1929, 365. E. Misjoni Seltsi aruanne. 1928./1929. tegewusaasta kohta.

¹⁶³⁸ MK, nr 47, 20.11.1929, 373–374. E. Misjoni Seltsi aruanne. 1928./1929. tegewusaasta kohta.

¹⁶³⁹ Kui haruühinguid juhtis ühingu peakoosolekul valitud juhatus, siis osakondade eesotsas olid seltsi keskorganite ametisse palutud „volitatud asjaajajad”, kelleks olid Põllu sõnul

1933. a sügiseks oli nii haruühingute kui ka osakondade hulk vähenenud. Seltsil oli kümme haruühingut (Narva, Viru-Nigula, Haapsalu, Rakvere, Viru-Jakobi, Rapla, Kuressaare, Kihelkonna, Kuusalu, Pärnu) ja üksteist osakonda (Lüganuse, Jõhvi, Vaivara, Ridala, Lääne-Nigula, Karja, Põide Valjala, Juuru, Loksa, Võru). Tegevuse olid lõpetanud Kose ja Narva-Jõesuu haruühingud, Saaremaa haruühing oli aga jaotunud Kuressaare ja Kihelkonna ühinguks, millele lisaks tegutsesid edasi ka seltsi osakonnad Karjas, Põides ja Valjalas. Tegevuse olid lõpetanud Kadrina, Arkna ja Leesi osakonnad. Nii nagu eelmisel kümnendil, oli misjonitegevus ka 1930. a-tel aktiivsem Põhja-Eestis ja saartel asuvates kogudustes. Nii polnud seltsil 1933. a ühinguid ega osakondi Tartu, Viljandi, Valga ja Järva praostkonnas. Samuti puudusid osakonnad Tallinna praostkonna koguduste juures. See kajastus misjonitööks annetatud raha hulgas. Kui Narva-Alutaguse praostkond annetas 1932/33. a misjonitööks 656, Lääne praostkond 636, Viru 533, Lääne-Harju 421 ja Saaremaa praostkond 368 krooni, siis lõunapoolsetest praostkondadest laekuvad summad jäid mõnevõrra väiksemaks: Pärnu praostkonnast annetati 296, Järva praostkonnast 222, Valga praostkonnast 132, Võru praostkonnast 102, Tartu praostkonnast 101 ja Viljandi praostkonna kogudustest vaid 38 krooni.¹⁶⁴⁰ Niisiis säilitas misjoniselts oma tegevuses juba 1920. a algul saavutatud ulatuse. Seltsi töö edukus kõikus piirkonniti märgatavalt.

Alalhoidliku voolu häälekandja Meie Kirik oli juba 1920. a-tel olnud järjepidevalt majanduslikes raskustes. Kiriku ametliku häälekandja Eesti Kirik üha tugevnev positsioon ja kirikus 1920. a-tel toimunud võitluse vaibumine mõjutasid ka Meie Kiriku väljaandmist. Samas, nagu mainis 1931. a kirikupäeval õp Uustal, eelistasid n-ö lihtsad koguduseliikmed Meie Kirikut Eesti Kirikule, sest Meie Kirikus avaldatu vastanud nende arusaamisele.¹⁶⁴¹ Vaatamata EMS tegevuse ja misjonitöö kajastamisele säilitas Meie Kirik alalhoidliku voolu häälekandja koha, millel oli lehe lugejaskonna laiendamissoovile samuti kahjulik mõju. 1930. a aprillis Meie Kiriku kümenda aastapäeva puhul avaldatud artiklis kirjutas Põld, et ajalehe väljaandjates on süvenenud mõte hakata lehte välja andma kaks korda kuus. Seejuures oleks iga numbri maht suurenenud. Põllu arvates oleksid lehe lugejad saanud seeläbi sisukama lehe, selle väljaandjad hoidnud aga kokku kulusid.¹⁶⁴² Alates 1930. a maist hakkaski Meie Kirik ilmuma kaks korda kuus. Ometi jõuti 1931. a sügiseks taas olukorda, mida iseloomustas Põllu sõnul juba aastast aastasse esitatud küsimus: kas ajalehe väljaandmist jätkata või mitte. Vaatamata asjaolule, et lugejate arv oli kasvanud koguni 10%, hindas Põld 1930. a ajalehe väljaandmises tehtud muudatusi lehe majandamise seisukohast läbikukkunuks. Majanduslike raskuste põhjuseks oli tellimisraha kehv laekumine. Nii teatas Põld, et suur osa tellijatest polnud 1930. a novembriks tasunud ka juba lõppema hakkava aasta eest. Väidetavalt oli ajalehe

enamasti koguduse vaimulikud. Osakonnad oli mitmel pool seltsi haruühingute alluvuses. Seega oli organisatsioonil mitmeastmeline struktuur. MK, nr 21, 10.11.1931, 244–245. Eesti Misjoni seltsi tegevuse aruanne. 1. oktoobrist 1930–30. sept 1931.

¹⁶⁴⁰ MM, nr 10, oktoober 1933, 131–132. Ülewaade misjoni annetuste kohta.

¹⁶⁴¹ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku XIII Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 9. 10. ja 11. juunil 1931, 41.

¹⁶⁴² MK, nr 15, 9.4.1930, 116. Kümne aasta eest.

väljaandmine viinud ka Põllu enese majanduslikult raskesse olukorda.¹⁶⁴³ Olukorda võisid tema sõnul parandada vaid uued põhjalikud muudatused: „„Meie Kirik” peab jälle oma ilmuniswiisis, ja seekord ka wist oma sisus ja kaustas, muutuse ette wõtma.”¹⁶⁴⁴

Ajalehe väljaandmise küsimust oli arutatud ka EMS juhatuses ja nõukogu koosolekul. 1930. a otsustati asutada uus väljaanne. See mõte oli olnud päevakorras juba mitu aastat varem. 24.–25. oktoobril 1931. a toimunud misjoniselti peakoosolekul teatati, et uus ajaleht hakkab kandma nime Meie Misjon ja selle esimene number ilmub 1932. a algul. Nii nagu liberaalse voolu häälekandja Protestantlik Ilm, pidi Meie Misjongi ilmuma kord kuus. Toimetajateks määrati lehe ilmumise eel vaimulikud Põld, Liiv ja Kentmann, neist vastutava toimetajana on väljaande avanumbris kirjas Põld. Ajalehe Meie Kirik väljaandmise lõpetamisest teatades pöördus Põld lehe lugejate poole, andes ülevaate Meie Kiriku väljaandmise eesmärkidest, ajaloost ja ajalehe ümber koondunud ringkonna usulistest seisukohtadest. Vaatamata Põllu väitele, et „wool, mille häälekandjana „Meie Kirik” esines, on tugewamaks kaswanud ja samad huwid leiawad ka juba teisel teel teostust” ning et ajaleht oli Põllu hinnangul kokkuvõttes oma ülesande täitnud, tunnistas Põld avameelselt, et ajalehe väljaandmise lõpetamise esmaseks ja tegelikuks põhjuseks on rahapuudus.

Põld viitas alalhoidlikust voolust ja selle häälekandjast kirjutades ka kiriku liberaalsele voolule, kirjeldades 1920. a kirikus toimunud võitlust ja esines liberaalsele voolule tähelepanu juhtides tulevikku kuulutava seisukohavõtuga: „See wool püüdis ja lootis kätte wõita meie kirikus kõige mõjuwama seisukoha. Et see temale korda ei läinud, selleks on ka „Meie Kirik” omalt kohalt palju waewa näinud. Praegu on selle woolu tegelased kiriku mõjukohtadelt eemale tõrjutud ja karta ei ole, et see wool meie põlwes weel oma kohad tagasi wõidab.”¹⁶⁴⁵

Liberaalse voolu esindaja Tallmeister nägi Meie Kiriku väljaandmise lõpetamises seevastu Jumala kätt, kirjutades, et selle kaudu „Jumal ise meie ketseriteõgijaid Eesti kirikuelus on teenitult karistanud”. Tühimikku Meie Kiriku väljaandmise lakkamise järel tema hinnangul ei tekkinud. Seejuures tuleb esile tuua Tallmeisteri esitatud võrdlus kiriku ametliku häälekandja ja ajalehe Meie Kirik sisu vahel. Kahte ajalehte sisult samaväärseks pidades mainib ta 1931. a kirikupäeva järel toimunud muudatusi ajalehe Eesti Kirik väljaandjate koosseisus. Kirikupäeval esitatud ajalehe aastaaruande ja vaidluse järel, mille käigus kostis kiriku ametliku häälekandja sisu kohta kriitikat, keeldus senine peatoimetaja Rahamägi enda kandidatuuri ülesseadmisest. Eesti Kiriku uueks peatoimetajaks valiti õp Varik, ajalehe toimkonda õp Aunver, õp Bruno Hasselblatt, õp Sternfeldt ja köster August Siiak.¹⁶⁴⁶ Neist Aunver jäi lehe väljaandmisest peatselt eemale. Tallmeister andis kiriku ametliku häälekandja uuele toimetusele juba ette hävitava hinnangu. Kui Rahamäe ja Aunveri ajal võis ajalehest leida artikleid, milles kajastus Tallmeisteri hinnangul autorite asjatundlikkus ja haritus, siis uue toimetuse teoloogiline tase ei väärinud tema sõnul isegi mitte

¹⁶⁴³ Toomas Paul. *Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani*. Emakeele Seltsi toimetised nr 72. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1999, 632.

¹⁶⁴⁴ MK, nr 20, 16.10.1931, 240. „Meie Kiriku” tellijaile.

¹⁶⁴⁵ MK, nr 21, 10.11.1931, 251. Oma lugejatele.

¹⁶⁴⁶ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku XIII Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 9. 10. ja 11. juunil 1931, 43.

arvustamist.¹⁶⁴⁷ Põllu jaoks oli Tallmeistri seisukoht kinnituseks, et soovitada Meie Kiriku lugejatel lisaks Meie Misjoni tellimisele lugeda ka kiriku ametlikku häälekandjat Eesti Kirik.¹⁶⁴⁸ Seega lootis Põld, et Eesti Kirik, mille sisu ta oli varasematel aastatel korduvalt arvustanud, muutub usuliselt alalhoidlikumaks. Lisaks tuleb nimetada, et 1931. a kirikupäeval toimunud valimiste tulemusena koosnes ka kirikuvalitsus usuliselt alalhoidlikest vaimulikest.

Ajalehe Meie Misjon 1932. a jaanuaris ilmunud avanumbris tõi Põld ajalehe eesmäärke tutvustades esile ka selle usulise positsiooni. Tagasi vaadates ajalehele Meie Kirik, nimetas ta seda kiriku alalhoidliku voolu häälekandjaks, pidades seda põhjuseks, miks need misjonitööst huvitatud kirikuliikmed, kes selle voolu esindajate hulka ei kuulunud, olid jäänud lehe tellimisest ja lugemisest kõrvale. Ajalehte Meie Misjon püüdis Põld võimalikust kirikupoliitilisest tegevusest eemal hoida.¹⁶⁴⁹ Ajalehes ei ilmunud 1932–1934 tõepoolest ühtegi kirikupoliitilist artiklit ja ehkki mõnes kirjutises leidub vihjeid kirikupoliitilistel teemadel, püsis väljaanne kolme järgneva aasta jooksul avanumbris kindlaks määratud suunal.

Ajalehe kaastöölise hulka kuulusid misjonärid Meedar ja Blumer, tähtsal kohal olid teated nii Hiina kui ka Aafrika misjonist. Nii nagu ajalehes Meie Kirik, ilmusid ka uues lehes põhiliselt Põllu enda artiklid. Võrreldes 1920. a-tega anti palju rohkem leheruumi Soome Misjoni Seltsi tegevuse kirjeldamisele.¹⁶⁵⁰ 1929. a sügisel toimunud EMS peakoosolekul, millest võttis soomlaste esindajana osa praost Hannu Haahti, langetati põhimõtteline otsus asuda toetama Soome Misjoni Seltsi alluvuses Hiinas töötava misjonär Meedari tegevust.¹⁶⁵¹ Seda hakati ellu viima järgmisel aastal. 1930. a kirikupäeval andis misjonireferent õp Liiv seltsi tegevusest ülevaate, nimetades suhete tihendamist põhjanaabritega ja peatudes seejuures Põllu läbirääkimistel konkreetse tööala rahastamise üle.¹⁶⁵² 1930. a osales Põld teist korda Soome Misjoni Seltsi misjonipäevadel. Seal toimunud läbirääkimistel lepiti kokku, et EMS võtab 1931. a-st kas täielikult või osaliselt üle ühe misjonijaama ülalpidamise. Sisuliselt tähendas see ühe misjonäri ülalpidamist, kelleks oli kokkuleppe kohaselt misjonär Meedar, kes töötas Hiinas Hunani provintsis Jinshis.¹⁶⁵³ Samal aastal viibis EMS peakoosolekul Soome Misjoni Seltsi juhataja praost Matti Tarkkanen. Koosolekul lepiti kokku, et selts püüab esialgu tasuda misjonäri palga, võttes aga eesmärgiks kogu misjonijaama ülalpidamise.¹⁶⁵⁴ Vastastikused külaskäigud kujunesid

¹⁶⁴⁷ PI, nr 11, november 1931, 176. „Meie Kirik” lõpetab ilmumise.

¹⁶⁴⁸ MK, nr 22, 1.12.1931, 263. Kiriku ja usulise elu alalt.

¹⁶⁴⁹ MM, nr 1, jaanuar 1932, 2. „Meie Misjon”.

¹⁶⁵⁰ Meie Kirikus on Põld muu hulgas avaldanud ka Lapua liikumist toetava kirjutise. MK, nr 27, 16.8.1930, 231. Kas saadakse küllalt aru?

¹⁶⁵¹ MK, nr 45, 6.11.1929, 357. E. Misjoni Seltsi peakoosolekult.

¹⁶⁵² EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku XII Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 17., 18. ja 19. juunil 1930, 6

¹⁶⁵³ Esimest korda oli Põld käinud neil misjonipäevadel 1920. a. MK, nr 25, 16.7.1930, 209–210. Soome misjonipäewilt.

¹⁶⁵⁴ MM, nr 10, oktoober 1934, 125. Tagasiwaade E.M.S. välisele arengule; MK, nr 32, 1.11.1930, 293. Meie misjonipäewad.

järgnevatel aastatel kahe seltsi vaheliste suhete loomulikuks osaks.¹⁶⁵⁵ 1934. a külastas EMS juhataja Põld taas Soome misjonipäevi, kusjuures tema sõiduks andis toetust kiriku kesksvalitsus.¹⁶⁵⁶ Märjiks üldkiriku ja seltsi headest suhetest oli ka misjonär Blumerile, kellel oli 1920. a seltsi ja üldkiriku vahelise tüli ajal kirikutes jutlustamine keelatud, antud luba 1932. a suvel kirikutes misjonitööd õhutada ja jutlustada.¹⁶⁵⁷

Kui rahvusvaheline koostöö soomlastega tihenes, siis rahvusvahelise oikumeenilise liikumise ühe alustala, Rahvusvahelise Misjoninõukogu tegevusse suhtus Põld kriitiliselt, mistõttu EMS selle tööst osa ei võtnud. 1928. a toimus Jeruusalemmas misjoninõukogu konverents, millel otsustati astuda ühendusse teiste maailmareligioonide esindajatega, et võidelda üheskoos sekulariseerumise vastu. Liberaalse voolu esindaja õp Tallmeister tervitas konverentsil tehtud otsuseid, osutades nende ellurakendamisel kirjutades kriitiliselt EMS tegevusele ja laiemalt kirikus valitsevale olukorrale: „Meil Eestis muidugi, kus üldkirik hiljuti on ühinenud praost Põllu misjoniseltsiga, on seda arusaamist lähemal ajal waewalt loota. [---] Sarnastes nurgatagustes kohtades longatakse ju aastakümneid teistest taga.”¹⁶⁵⁸ Misjonikonverentsil avaldunud liberaalsed suundumused ja eri riikide misjoniseltsides valitsev erinev usuline alus ning sellelt aluselt tehtav misjonitöö mõjusid Põllule misjoninõukogu tööd silmas pidades eemaletõukavalt. Sarnaseid hääli tuli tema sõnul kuuldavale ka Soome misjoningkondadest.¹⁶⁵⁹

3.4. Liberaalse voolu vastasseis kiriku keskvoimu ja üldkiriku esindajatega

3.4.1. Nn ketseriprotsessid

3.4.1.1. Õpetaja Voldemar Kuljuse vaimulikuametist tagandamine

1925. a sügisel jätkus konsistooriumi eestvedamisel protsess UNLS ajal ajutiselt ametist tagandatud ja valju noomitusega karistatud õp Kuljuse usuliste vaadete väljaselgitamiseks. Seaduses ettenähtud moel palus Kuljus 22. oktoobril 1925. a konsistooriumile adresseeritud kirjas luba esitada konsistooriumi otsuse kohta teda ajutiselt ametist kõrvaldada apellatsioonikaebus siseministeeriumi juures tegutsevatele usuasjade kolleegiumile. Konsistoorium vastas 29. oktoobril 1925. a Kuljuse palvele jaatavalt. Ühtlasi jätkas kirikuvalitsus Kuljuse usuliste vaadete väljaselgitamist, saates 4. novembril 1925. a Kuljusele küsimustiku, milles nõuti vastuseid tema seis-

¹⁶⁵⁵ MK, nr 21, 10.11.1931, 248. Eesti Misjoni Seltsi teated; MM, nr 10, oktoober 1934, 125. Tagasiwaade E.M.S. välisele arengule; MM, nr 11, november 1933, 144. E. Misjoni Seltsi aastapäewast; Rohtmets 2007b, 112.

¹⁶⁵⁶ EELKKA, Konsistooriumi koosolekute protokollid 5.1.1934–18.6.1934, 5.1.1934.

¹⁶⁵⁷ EELKKA, Konsistooriumi koosolekute protokollid 20.1.1932–8.12.1932, 6.4.1932.

¹⁶⁵⁸ PI, nr 10, oktoober 1928, 156. Uus kurss misjoni põllul.

¹⁶⁵⁹ MK, nr 18, 1.5.1929, 139–140. Misjoniseltside usualustest; *Eesti oikumeenia lugu* 2009, 46.

kohtadele Jumala, Kristuse ja pühakirja kohta.¹⁶⁶⁰ Vaatamata ajutisele ametist eemaldamisele ning kohustusele anda koguduse asjaajamine ja arhiiv üle praost Jalajasele, oli Kuljus jätkanud Iisaku koguduse teenimist. Et Kuljust toetas ka koguduse täiskogu ja nõukogu – see oli Kuljuse jätkamise peamine põhjus –, teatas Jalajas konsistooriumile, et kujunenud olukorras ei pea ta võimalikuks Iisaku koguduse asjaajamist üle võtta. Kuljus ja koguduse nõukogu esimees Andres Sakalof olid 25. novembril 1925. a Iisakusse sõitnud Jalajasele, õp Varikule ja õp Bruno Hörschelmännile teatanud, et nende ilmumine Iisakusse ei toonud soovitud tagajärgi, teisisõnu ei võimaldatud – koguduse täiskogu otsuse tõttu Kuljuse tegevuse jätkamist toetada – Iisakusse saabunud kolmel vaimulikul arhiivi ja asjaajamist üle võtta. Koguduse täiskogu otsuse ja sellele järgnenud tegevuse tõttu laienes võitlus vaimuliku ja konsistooriumi vaheliselt tasandilt koguduse, tema vaimuliku ja konsistooriumi vaheliseks. Jalajas soovitas ajakirjanduse kõrgendatud huvi ja Riigikogus vastu võetud UNLS tõttu, mis avas võimaluse koguduse iseseisvaks registreerimiseks, konsistooriumil Kuljuse küsimuse lahendamisel olla kannatlik ja saada enne järgnevaid otsuseid täpne ülevaade Kuljuse usulistest vaadetest.¹⁶⁶¹ Vaatamata praosti teadaandele kohustas konsistoorium Jalajast koguduse asjaajamist üle võtma ning et see nõudmisele vaatamata ei õnnestunud, otsustas kirikuvalitsus 9. detsembril 1925. a toimunud istungil kutsuda Kuljuse 17. detsembriks konsistooriumi ette selgitusi andma. Ühtlasi kutsuti kirikuvalitsuse istungile ka Iisaku koguduse nõukogu esimees.¹⁶⁶²

Konsistoorium kogunes Kuljuse tõttu erakorraliselt 18. detsembril 1925. a. Iisaku koguduse nõukogu esimees ja Kuljus olid teatanud, et nad ei kavatse konsistooriumi ette ilmuda – Kuljus kirjutas kutsele vastates, et süüdistuse sisu polnud muutunud ja ta oli süüdistustele juba vastanud –, mistõttu asus konsistoorium Kuljuse küsimust arutama ilma tema selgitusi kuulamata. 18. detsembril alanud istung, mille käigus esitas uurimiskomisjoni juhtinud assessor Sommer kirikuvalitsusele töö käigus kogutud materjalid, jätkus pärast jõulupühi 29. detsembril 1925. a ja lõppes otsusega Kuljus vaimuliku ametist tagandada, toetudes VELKS §-dele 484, 494, 497. Selle otsuse kohaselt polnud Kuljusel õigust Iisaku koguduse teenimist jätkata, ühtlasi laienes talle § 484 järgi keeld kandideerida ka mõne teise koguduse vaimulikuks. Kuljust kohustati andma praostile üle tema introduktsiooni kinnitav kiri ning koguduse asjaajamine ja arhiiv.¹⁶⁶³ Konsistooriumi motiveeritud otsuses osutati uurimiskomisjoni seisukohtadele, milles nenditi kiriku õpetusest kõrvalekaldumist. Teiseks põhjuseks Kuljuse vaimuliku ametist tagandamiseks oli allumatus kiriklikule

¹⁶⁶⁰ EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 22.10.1925, 29.10.1925, 4.11.1925.

¹⁶⁶¹ *Ibid.*, 15.11.1925.

¹⁶⁶² EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 17.11.1925, 9.12.1925.

¹⁶⁶³ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 18/29.12.1925; MK, nr 1, 6.1.1926, 7. Iisaku õp. W. Kuljus; VM, nr 296, 20.12.1925, 5. Õpetaja Kuljus tagandatakse ametist?

korrale.¹⁶⁶⁴ Otsus jõustus selle kättesaamisest seitsme päeva pärast, nii oli apellatsioon esitamise tähtaeg äärmiselt lühike.

Konsistooriumi otsust soovisid edasikaevata nii Kuljus kui ka Iisaku koguduse nõukogu. Kuljus oli 22. oktoobril 1925. a esinenud apellatsioonikaebusega konsistooriumi 1925. a septembris langetatud otsuse kohta teda valju noomitusega karistada. See kaebus tuli arutusele 12. mail 1926. a ja jäeti usuasjade kolleegiumi otsusega rahuldamata.¹⁶⁶⁵ Seoses 1925. a detsembris langetatud otsuse ja selle vaidlustamiseks esitatava apellatsioonikaebusega palus Kuljus konsistooriumile 12. jaanuaril 1926. a saadetud kirjas täpselt kirjeldada, mil moel ta kiriku õpetusest kõrvale on kaldunud. Iisaku koguduse nõukogu ei tunnistanud aga omaks ühtegi süüdistuspunkti kiriklikule korrale allumatuse kohta, leides, et nii vaimulik kui ka kogudus olid toimunud oma südametunnistuse ja parema äranägemise järgi. 3. jaanuaril 1926. a toimunud koguduse nõukogu koosolekul otsustati esitada usuasjade kolleegiumile konsistooriumi otsuse kohta apellatsioonikaebus. Seetõttu paluti järgmisel päeval siseministeeriumile saadetud telegrammis konsistooriumi otsuse jõustumine edasi lükata. Siseminister Karl Einbund vastas Iisaku koguduse nõukogu esindajatele, et küsimuse arutamiseks peab kogudus esitama seaduslikus korras apellatsiooni. Sel teemal Einbundiga kõnelnud Tallmeistri sõnul eeldas minister, et konsistoorium võimaldab enne otsuse jõustumist Kuljusel esineda apellatsiooniga, pidades seda demokraatlikule korrale kohaseks lahenduseks. Tallmeister nimetas Kuljuse suhtes langetatud otsust ühest küljest märgiks, et konsistoorium on kaotanud tasakaalu, teisalt aga parimaks reklaamiks, mida PÜ endale võib ihaldada.¹⁶⁶⁶

Alludes kirikuvalitsuse korraldusele, oli Kuljus 10. jaanuaril 1926. a andnud Jalajasele üle introduktsioonitunnistuse. Kuljuse kirjale, milles ta palus konsistooriumi selgitusi usuliselt aluselt kõrvalkaldumise süüdistuse täpsema sisu kohta, vastas kirikuvalitsus 18. jaanuaril 1926. a, et tema palve otsuse motiive ja põhjuseid selgitada on jätetud tähelepanuta. Samas anti Kuljusele võimalus konsistooriumis kõikide tema süüasja materjalidega tutvuda. Samal päeval saadeti Kuljusele veel teinegi kiri, milles teatati, et Kuljuse apellatsioonikaebuse tähtaeg oli möödunud. Tähtaja pikendamise taotlust konsistoorium ei rahuldanud.¹⁶⁶⁷

Konsistoorium püüdis 1926. a jaanuaris Iisaku kogudust ja selle nõukogu Kuljust ning tema kohta langetatud otsusest lahutada, nõudes koguduse nõukogu esimehelt koguduse arhiivi õpetajalt ülevõtmist, et nii nõukogu ja õpetajat vastandada ja teineteisest eraldada. Mäletatavasti oli koguduse nõukogu keeldunud 1925. a novembris praostile arhiivi ja asjaajamist üle andmast. 29. detsembril 1925. a konsistooriumi langetatud otsuse seletuskirjas süüdistati Kuljust, et ta polnud „oma kogudust tagasi hoidnud kiriku korra vastaselt talitamast”, vaid oli 25. novembril 1925. a Jalajase palvele anda üle koguduse asjaajamine ja arhiiv „koguni ise distsipliini vastaselt üles astunud”. Kuljus oli selles olukorras väljendanud küll

¹⁶⁶⁴ EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936. 22.10.1925, 29.10.1925, 18/29.1925.

¹⁶⁶⁵ ERA, f 14, n 1, s 1156, 1152, 167.

¹⁶⁶⁶ PI, nr 1, jaanuar 1926, 15. Konsistooriumi kohtuotsus õpetaja Kuljuse kohta.

¹⁶⁶⁷ EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 18.1.1926, 5.2.1926.

valmisolekut arhiiv üle anda, samas kinnitades, et kavatseb jääda kogudusega solidaarseks.¹⁶⁶⁸

17. jaanuaril 1926. a koguduse täiskogu istungil toimunud hääletusel otsustasid koguduse liikmed häälega 714 poolt ja 9 vastu kinnitada 18. oktoobril 1925. a täiskogu vastuvõetud otsuse Kuljuse ametis jätkamist toetada. Koguduse nõukogu esimees teatas 24. jaanuaril 1926. a konsistooriumile, et täiskogu otsust täites ei kavatse ta asjaajamist ja arhiivi koguduse õpetajalt üle võtta.¹⁶⁶⁹ Nii jätkas Kuljus ka 1925. a jaanuaris koguduse teenimist, avaldades konsistooriumile saadetud kirjas kujunenud olukorra üle nõrdimust. Kuljus oli lootnud, et täiskogu koosolekul leitakse konsistooriumi esindaja ja koguduse vahel tema isiku kohta lahendus. Et seda ei sündinud, asus ta oma sõnul raskes olukorras, olles küll Iisaku koguduse vaimuliku ametist tagandatud, jätkates samas aga koguduse toetusel selle teenimist. Konsistoorium otsustas Kuljuse kirjas sisalduva informatsiooni põhjal 17. veebruaril 1926. a toimunud istungil pöörduda Kuljuse poole küsimusega, kas ta on VELKS § 485 vastu eksinud ehk vaatamata ametist tagandamisele vaimuliku tööd Iisakus jätkanud. Toetudes kiriku ametlikus häälekandjas ilmunud artiklile, milles kirjeldati Saksa vaimuliku, usuteadlase ja poliitiku Gottfried Traubi kasutatud usutunnistust, mida Kuljus oli Narvas toimunud PÜ jumalateenistusel 1926. a jaanuaris lugenud, nõudis konsistoorium vastust, kas Kuljus tunnistab Traubi usutunnistuse õpetuslikult omaks ja kas ta on seda kasutanud.¹⁶⁷⁰ Kahele küsimusele vastuste otsimiseks määras konsistoorium ametisse komisjoni koosseisus praost Jalajas ning Jõhvi koguduse nõukogu esimees ja õp Varik.¹⁶⁷¹

Kuljuse protsess lõppes 25. märtsil 1926. a konsistooriumi otsusega karistada Kuljust kõige karmima võimaliku karistusega ja ta „vaimulikust seisusest välja heita”. Tallmeister nimetas otsust ordinatsiooni tühistamiseks („vaimuliku pühitsuse tühjastunnistamine”).¹⁶⁷² Koosolekut, kus otsus langetati, juhtis assessor Rahamägi ning sellest võtsid osa assessorid Nirk ja Sommer. Piiskop Kukk oli küll konsistooriumi istungil, kuid Kuljuse küsimuse arutamisest osa ei võtnud. Kuljuse kohta langetatud otsust põhjendasid assessorid Kuljuse ametist tagandamise järgse käitumisega: ta oli eiranud konsistooriumi varasemaid otsuseid ja kasutanud jumalateenistusel nn Traubi usutunnistust.¹⁶⁷³ Juba enne otsuse langetamist, 3.–5. märtsil 1926. a toimunud erakorralisel kirikupäeval esitatud konsistooriumi tegevuse

¹⁶⁶⁸ EK, nr 1, 7.1.1926, 7. Kiriku elu.

¹⁶⁶⁹ *Ibid.*, 24.1.1926; Saard 2008, 154.

¹⁶⁷⁰ Traubi usutunnistuse oli eesti keelde tõlkinud Kuljus ja see ilmus esimest korda 1924. a juunis ajalehes Protestantline Ilm. Usutunnistus oli järgmine: „Mina usun, et üle kõige, mis oli, on ja tuleb, elab igawene Waim ja mina selle Waimu laps olla tohin. See on minu elu mõte. Mina usun, et tulgu mis eal tahes, nii arm kui valu, on selleks mul, et saabun täielikuks inimeseks. See on mu mõtlemise jõud. Mina usun, et salapärane jumalus põhjendamatul jõul valitseb igawikust igawikuni, ja et kõik maailm ja kogu inimeselu on otsustatud Jumala olemises. See on minu hinge rahu.” PI, nr 6, juuni 1924, 84. Usutunnistus.

¹⁶⁷¹ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 17.2.1926.

¹⁶⁷² PI, nr 4, aprill 1926, 61. Jälle uus otsus õp. W. Kuljuse kohta.

¹⁶⁷³ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 25.3.1926.

ülevaates mainiti Kuljuse protsessiga seoses Kuljuse ja Iisaku koguduse käitumist, mida peeti lubamatuks: „Õpetaja Kuljuse ja Iisaku koguduse mõnitaw seisukoht Konsistooriumi otsuste ja korralduste vastu ja ühenduses sellega kihutustöö ühe osa ajakirjanduse kaudu Konsistooriumi vastu, on wiimase asetnud halba seisukorda, alla kiskudes tema ja ka terve kiriku autoriteeti”.¹⁶⁷⁴ Nii oli küsimus kirikliku korra ja konsistooriumi autoriteedi säilitamises ning puudutas seega kogu kirikut. See tingis ka otsuse kiiruse ja resoluutsuse.¹⁶⁷⁵ Seejuures oli ajakirjandusel Kuljuse protsessis olnud sedavõrd kaalukas osa, et assessor Soosaar otsustas pöörduda Päevalehes ilmunud artikli tõttu kohtusse, tundes end solvatuna. 1926. a märtsis toimunud kirikupäeval võttis kirikupäev aga vastu avalduse, milles nimetati ühe osa ajakirjanduse käitumist kiriku aadressil lubamatuks ja ebaväärikaks.¹⁶⁷⁶ Kirikupäeval kõlanud sõnavõttude tõttu muutus olukord selle avapäeval sedavõrd teravaks ja ajakirjandust süüdistavaks, et ajakirjanduse esindajad otsustasid kirikupäevalt lahkuda. Seetõttu oli kirikupäev sunnitud päeva lõpul võtma vastu avalduse, milles mõisteti „üksikute kirikupäeva liigete taktitu ülesastumine kirikupäeval külalistena viibivate ajakirjanikkude kui ajakirjanduse esitajate vastu” hukka.¹⁶⁷⁷

Tallmeister osutas Kuljuse kohta tehtud otsust kommenteerides mitmele vormilisele eksimusele. Juba konsistooriumi 1925. a detsembriotsuse puhul oli Tallmeister juhtinud tähelepanu VELKSis sätestatud nõudmisele viia enne uurimiskomisjoni moodustamist koguduses läbi visitatsioon (§ 601), mida polnud käesoleval juhul tehtud. Samuti polnud Kuljus kohustatud selgituste andmiseks konsistooriumi ette ilmuma (§ 606), nii oli konsistoorium seda talle ette heites eksinud.¹⁶⁷⁸ 1926. a märtsis langetatud otsusega seoses juhtis Tallmeister tähelepanu §-dele 555 ja 556, mille kohaselt pidi kohtuasjade arutamiseks kogunema konsistooriumi täiskogu, nüüd aga otsustasid küsimuse assessorid Rahamägi, Sommer ja Nirk, niisiis ei võtnud küsimuse arutamisest osa ei kiriku president ehk piiskop Kukk ega abipresident Oskar Amberg. Tallmeisteri väitel oli Amberg saanud Kuljuse otsusest teada ajalehtede kaudu. Ordinatsiooni tühistamist pidas Tallmeister sedavõrd karmiks karistuseks, et sellele oleks pidanud eelnema põhjalik arutelu ja küsimuse igakülgne käsitlemine. Liiatigi oli konsistoorium Tallmeisteri sõnul olnud Kuljuse vaadetest juba tema ordineerimisel teadlik. Viimast oli 1926. a märtsis toimunud erakorralisel kirikupäeval maininud ka õp Varik, mööndes, et selles suhtes pole Kuljusele võimalik midagi ette heita, sest ta pole oma vaateid kunagi varjanud.¹⁶⁷⁹

Ehkki Tallmeister väitis 1926. a aprillis, et Kuljus oli esitanud siseministeriumile appellatsioonikaebuse, laekus ministeriumisse esialgu vaid konsistooriumi 25. märtsil

¹⁶⁷⁴ EELKKA, Evangeeliumi Luteri usu kiriku VII Kirikupäeva protokoll Tartus, 3., 4. ja 5. märtsil 1926, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Konsistooriumi aruanne 1925. aasta kohta, 7.

¹⁶⁷⁵ 1927. a osutas Tallmeister mõni nädal enne konsistooriumi otsust tema ja assessor Rahamäe vahel toimunud vestlusele. Tallmeisteri küsimusele, kuidas Kuljuse probleemi lahendada, vastanud Rahamägi lootustandvalt, et küll selles küsimuses leitakse väljapääsutee. Tallmeister 1927b, 85.

¹⁶⁷⁶ PL, nr 293, 28.10.1926, 4. „Päevalehe” protsess konsistooriumi arwustamise pärast.

¹⁶⁷⁷ EELKKA, Evangeeliumi Luteri usu kiriku VII Kirikupäeva protokoll Tartus, 3., 4. ja 5. märtsil 1926, 3.

¹⁶⁷⁸ PI, nr 1, jaanuar 1926, 14–15. Konsistooriumi kohtuotsus õpetaja Kuljuse kohta.

¹⁶⁷⁹ PI, nr 4, aprill 1926, 62. Jälle uus otsus õp. W. Kuljuse kohta.

1926. a. langetatud otsuse ära kiri ja teade, et Kuljusel oli konsistooriumi otsuse kohaselt õigus 7. oktoobrini 1926. a. esitada apellatsioonikaebus.¹⁶⁸⁰ 7. oktoobriks edasikaebust ei laekunud, mistõttu otsustati konsistooriumi istungil 13. oktoobril 1926. a. järgmises Kiriku Teatajas teatada, et Kuljuse vaimulikuseisusest väljaheitmine on jõustunud.¹⁶⁸¹ Nii leidubki 1926. a. novembris ilmunud Kiriku Teatajas järgmine teadaanne: „Konsistoorium teatab, et Konsistooriumi otsus end. Iisaku koguduse õpetaja Woldemar Kuljuse vaimulikust seisusest väljaheitmise asjas on 7. oktoobril s.a. seaduse jõusse astunud. Tallinnas 11. novembril 1926. a.”¹⁶⁸²

Apellatsiooni esitamata jätmise põhjusest annab aimu 19.–20. oktoobril 1926. a. Tartus peetud erakorralisel usuteadlaste konverentsil piiskop Kuke aruande järel toimunud arutelu. Diskussiooni alguses nõudis Tallmeister vastust küsimusele, kas Kuljuse otsuse langetasid tõesti vaid kolm assessorit ja kas selline käitumine oli seadusega kooskõlas. Rahamägi vastas, et koosolek oli otsustusvõimeline, „sest see ei olnud mitte iseseisev uus koosolek, vaid oli eelmisel koosoleku järg”, koosolekut juhatas presidendi puudumisel vastavalt korrale vanem assessor.¹⁶⁸³ Piiskop ei võtnud küsimuse arutamisest Rahamäe sõnul osa suguluse tõttu. Piiskop lisas, et Kuljusel oli olnud kuus kuud aega otsus edasi kaevata, kuid ta ei olnud seda teinud, osutades nii muu hulgas võimalusele, et apellatsiooni esitamisel oleks küsimuse arutamine toimunud õiguslikult korrektses vormis. Tallmeister vastas seepeale, et Kuljus oligi tahtnud apellatsioonikaebusega esineda, kuid et usuasjade kolleegium kuulus UNLS jõustumisel likvideerimisele, puudus kõrgem vaimulik kohus, kellele kaebus esitada. Rahamäe sõnul oleks Kuljus pidanud avalduse esitama konsistooriumile, kes oleks loonud ajutise kohtuinstantsi. Ühtlasi väitis Rahamägi, et konsistoorium oli soovinud Iisakus läbi viia visitatsiooni, kuid et kogudus oli lubanud visitaatori kividega vastu võtta, otsustati visitatsioon ära jätta. Rahamäe väite seadsid kahtluse alla mitmed küsimuse lahendamise seotud vaimulikud. Näiteks küsis õp Varik, kas Rahamäe öeldu kohta oli dokumentaalset tõestust, Tallmeister lausus aga otsesõnu, et süüdistus oli „tuulest võetud”. Varik väitis, et teda oli Iisakus viisakalt vastu võetud ja pidas kahjulikuks, et piiskop polnud küsimuse arutamisest

¹⁶⁸⁰ ERA, f 14, n 1, s 1156, l 181–182.

¹⁶⁸¹ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 13.10.1926.

¹⁶⁸² Kiriku Teataja, nr 6, november 1926, 4.

¹⁶⁸³ Eelmise koosoleku all pidas Rahamägi silmas samal päeval toimunud konsistooriumi täiskogu istungit. Koosolekust võtsid lisaks Kuljuse otsusele alla kirjutanud kolmele assessorile osa kiriku asepresident Amberg ja piiskop Kukk. Ambergi allkirja protokollil ei ole. Kui arvestada Tallmeistri ülalmainitud kommentaari, siis on alust arvata, et Amberg ei võtnud koosolekust osa. Kukk on protokollile küll alla kirjutanud, kuid lisanud, et võttis osa vaid teiste päevakorrapunktide arutamisest. Kuljuse tagandamise otsusele eelneb protokollis ka eraldiseisev selgitus isikutest, kes otsuse olid teinud: „Õpetaja Woldemar Kuljuse süüdistuse asja raskes ametialases süüteos ja usulises kõrvalekaldumises arutas konsistoorium järgmises koosseisus: Eesistuja asetäitja vanem vaimulik assessor prof. Dr. H. B. Rahamägi. Assessor õpetaja A. Sommer Assessor vann. adv. A. Nirk Sekretär O. Villa.” Nii oli Tallmeistril õigus, kui ta väitis, et otsuse langetasid kolm assessorit ja koosolekult puudus nii teine ilmalik assessor kui ka kiriku asepresident, kes oleksid erinevalt piiskop Kukest ka kindlasti küsimuse arutamisest osa võtnud. EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 25.3.1926.

osa võtnud: „Meil naabritel, oli see tunne, et kui oleks Piiskop ise oma autoriteediga Iisakusse ilmunud, ei oleks mingisugust inetust tulnud.”

Assessorid Rahamägi ja Sommer kaitsesid konsistooriumi otsust. Rahamägi pidas otsuse langetamist kujunenud olukorras vältimatuks ja viitas kriitiliselt ajakirjan- dusele, nimeliselt ajalehes Vaba Maa ilmunud artiklitele, Sommeri sõnul avaldanud Iisaku kogudus konsistooriumi vastu aga „jämedat põlgust ega tahtnud komisjoni vastuvõtta”. Piiskop kirjeldas protsessile tagasi vaadates ja selle arutamises eemale- jäämisele viidates temas valitsenud sisetunnet, et tema juuresolekul ei soovi assessorid kõike avalikult välja öelda, mistõttu ta pidas paremaks küsimuse aruta- misest mitte osa võtta. Viimaks võttis kokkuvõtvalt sõna prof Köpp, kes heitis kon- sistooriumile ette protsessi kehva ettevalmistamist ja avalikkuse kehva teavitamist, mis oli arusaamatuste ja etteheidete põhjuseks. Samuti lisas Köpp olulise, kuid kahjuks vastuseta jäänud kommentaari, küsides, kuidas oli kirikus, kus vaimulik seisus puudus, võimalik kedagi vaimuliku seisusest välja heita.¹⁶⁸⁴

1926. a juulis pöördus praost Jalajas konsistooriumi ülesandel Kuljuse poole, et selgitada, kas Kuljus jätkas koguduse teenimist ja perekonnaseisu ametniku ülesannete täitmist. Sellele oli viidanud Protestantlase Ilma veergudel Tallmeister. Kuljus vastas 24. juulil 1926. a Jalajase küsimusele jaatavalt. 22. oktoobril 1926. a teatas konsistoorium Kuljusele, et tema kohta langetatud otsus oli jõustunud ja tal pole õigust kanda luteri kiriku vaimuliku ametiristi ega toimetada ametitalitusi.¹⁶⁸⁵ Mäletatavasti oli 9. augustil 1926. a siseministeeriumis registreeritud Iisaku kogu- duse põhikirja, mis erines koguduse normaalpõhikirjast lisaks õpetusaluste pa- ragrahvile ka õpetaja ametist vabastamise korra osas. Nimelt jõustus Iisaku koguduse põhikirja § 25 kohaselt otsus õpetaja ametist vabastamisest alles seejärel, kui kogu- duse täiskogu on otsuse 2/3 häälteenamusega kinnitanud.¹⁶⁸⁶ Seda otsust polnud täiskogu aga teinud. Koguduse põhikirjale toetudes teatas Kuljus 25. oktoobril 1926. a, et jätkas koguduse teenimist.¹⁶⁸⁷

3.4.1.2 Protsess õpetaja Theodor Tallmeistri ametist tagandamiseks

3.4.1.2.1. Süüdistus õpetusalustest kõrvalkaldumises ja allumatuse kiriklikule korrale

1926. a ilmus Tallinnas protestantlikku liikumist tutvustav raamat „Ketserid ja pro- testantism ajaloos ja praegu Eestis”. Raamatu autoriks oli pseudonüümi M. Kivisaar kasutanud Mihkel Püüd. Teoses anti lühiülevaade kiriku liberaalse voolu arengust Eestis, selle lõpuosas kirjeldati ka Kuljuse suhtes algatatud protsessi. Ka mainis autor Tallmeistri suhtes algatatud protsessi: „Samuti on see wali konsistoorium ka õp Tallmeistri ametist tagandamise põhjusi otsima hakanud ja pargrahwid üles seadnud, mille järele teda süüdistada tuleb, ehk küll süü weel teada ei ole.”¹⁶⁸⁸

¹⁶⁸⁴ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 19. ja 20. oktoobril 1926, 4–5.

¹⁶⁸⁵ EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 24.7.1926, 22.10.1926.

¹⁶⁸⁶ *Evangeeliumi Luteruse Iisaku koguduse põhikirja*. Tallinn: Vaba Maa, 1926, 9.

¹⁶⁸⁷ EELKKA, Kuljus, Voldemar. Süüdistusasi 8.10.1923–3.12.1936, 25.10.1926; EK, nr 44, 4.11.1926, 348. W. Kuljuse vaimulikust seisusest väljaheitmine seaduse jõusse astunud.

¹⁶⁸⁸ M. Kivisaar. *Ketserid ja protestantism ajaloos ja praegu Eestis*. Tallinn: 1926, 5–10.

Selle protsessini viis Tallmeistri vaadete kriitika alla sattumine 10. septembril 1925. a toimunud konsistooriumi istungil. Assessor Rahamägi luges seal ette katkeid ajalehes Protestantline Ilm avaldatud Tallmeistri kirjutistest ja mõistis hukka tooni, mida Tallmeister ametivendi ja konsistooriumi arvustades oli kasutanud. Seoses kirikupoliitilise võitlusega kerkis 17. septembril 1925. a Tallmeistri personaalküsimus, mille tulemusena otsustas kirikuvalitsus volitada assessor Sommerit, toetudes tema esitatud väidetele Tallmeistri eksimustest, koguma Tallmeistri võimaliku agendast kõrvalekaldumise ja üldisemalt „usualustest lahkuminekute kohta materjali”. Nii alustati 1925. a septembris ka liberaalse voolu teise esindaja, Tallmeistri tegevuse ja vaadete uurimist. Võrreldes Kuljuse ametist tagandamisega kestis Tallmeistri suhtes algatatud protsess kauem ja oli sisult mõnevõrra keerulisem. Lisaks mõjutas protsessi konsistooriumi tegevuse pinnapealsus ja Tallmeistri oskus kirikuvalitsuse möödalaskmistele tähelepanu juhtida. Ühtlasi mõjutas protsessi ka tugev avalik tähelepanu. Protsess omakorda mõjutas Tallmeistri osavõttu üldkiriklikest ettevõtmistest. Alates 1927. a ei osalenud ta kirikupäevade töös ning ehkki ta jätkas kohatist teravatoonilist kriitikat kiriku keskvalitsuse aadressil ja esines mitmete üldkiriku ja selle vaimulike suunaliste protestikirjadega, tuleb aastaid 1927–1934 iseloomustada kui kiriku keskvalitsuse ja Tallmeistri ning selle mõjul ka liberaalse voolu lahkukasvamise ja eraldumise aastaid. Tallmeistri kriitika laienes ka üldkirikus püsivatele alalhoidliku voolu esindajatele. 1931. a kirjutas Tallmeister tagasiivaatavalt, et tal puudub juba „terve rida aastaid” üldkirikuga side.¹⁶⁸⁹ Ajal, mil protsess kestis, keskendus Tallmeister tööle Pühavaimu koguduses ja PÜ-s.

Protsessi algatamise põhjused olid ennekõike kirikupoliitilised, seotud nii õpetusaluste paragrahvi üle toimunud arutelu kui ka UNLS menetlemisele eelnenud diskussiooni käigus esitatud seisukohtade ning eriti nende esitamise viisiga. Seda oli Tallmeistrile omasel moel tehtud teravas ja otsekoheses toonis.¹⁶⁹⁰ 1925. a oktoobris laekus Tallmeistri tegevuse kohta konsistooriumile Pühavaimu koguduse liikmete kaebus, milles heideti Tallmeistrile ette, et ta kasutab PÜ tegevuseks Pühavaimu koguduse ruume, ja juhiti tähelepanu, et usutunnistus, mida Tallmeister jumalateenistusel loeb, ei ühti apostliku usutunnistuse sõnastusega: „Õpetajaks tulleks luges ta, „tunnistagem oma püha ristiusku”, varsti muutis ta seda ütelist, ja ütles „tunnistagem oma kristliku kirikuusku”, ka see ei olnud tema enese meele pärast, ja nüüd ütleb „tunnistagem vana ristikoguduse kokkuseatud usu tunnistust”.¹⁶⁹¹

7. oktoobril 1925. a käsitles Tallmeistri usulisi seisukohti ja võimalikku usutunnistusest kõrvalekaldumist konsistooriumi istungil Sommer, kes soovitas üksikutele väidetele toetudes – näiteks Tallmeistri seisukohale eitada Jeesuse neitsisündi – moodustada Tallmeistri usuliste vaadete uurimiseks komisjon. Sommer jagas Tallmeistri süüdistuse kaheks: usuliseks ja kirikupoliitiliseks. Viimane puudutas Tallmeistri väljaütlemisi kirikupäeva, ametivendade ja kirikliku korra seaduslikkuse

¹⁶⁸⁹ EELKKA, Tallinna Püha-Vaimu kogudus 1913–1935, 9.10.1931.

¹⁶⁹⁰ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 10.9.1925, 17.9.1925.

¹⁶⁹¹ EELKKA, Tallmeister Theodor. Toimikud süüdistusasjas 13.11.1921–13.11.1930, 9.10.1925.

kohta.¹⁶⁹² Kukk ja Rahamägi nõudsid Sommerilt kirjalikku ettekannet, mille ta esitas 2. detsembril 1925. a toimunud konsistooriumi istungil. Sommeri tööd kritiseeris nii 1925. a oktoobris kui ka detsembris Kukk, kes nimetas esitatud materjali puudulikult korrastatuks ja katkendlikuks ning lisas, et juba üksikute Tallmeistri väidete põhjal on õige väita, et Tallmeistri kirjutistes esineb pühakirja tõlgendamisel „väärnähtusi”, samas ei piisa sellest uurimiskomisjoni moodustamiseks. Kukk nõudis Sommerilt materjali kogumist, süstematiseerimist ja terviklikku esitamist.

Assessor Nirk pidas õpetusküsimuste kõrval vajalikuks esile tuua Tallmeistri kirikupoliitilisi väljaütlemisi. Tema hinnangul kujutasid need märksa suuremat probleemi.¹⁶⁹³ Mäletatavasti oli 1925. a oktoobris-novembris Riigikogus toimunud UNLS arutelu, mille lõppredaktsioon kiriku keskvalitsuse ja kiriklik-konfessionaalse voolu esindajaid ei rahuldanud. Kõige enam mõjutas Riigikogus peetud vaidlusi oma väljaütlemistega just Tallmeister. 9. detsembril 1925. a toimunud konsistooriumi istungiks oli Sommer materjali süstematiseerinud, mille alusel tegi konsistoorium otsuse alustada Tallmeistri suhtes VELKS §-de 253, 432, 444 alusel protsessi. Kummalisel kombel mainiti konsistooriumi otsuses, et Tallmeister on võetud vastavate paragrahvide alusel juba enne uurimist vastutusele. Süüdistusparagrahvid käsitlesid väärdõpetuse esitamist ja kirikuvalitsuse suhtes ebaväärikat käitumist. Varem kokkulepitud moel otsustas konsistoorium moodustada kolmeliikmelise uurimiskomisjoni. Selle vaimulikeks liikmeteks otsustati kutsuda praost Thomson ja õp Ado Kõögardal, ilmalikuks liikmeks oli assessor Alfons Hintzer.¹⁶⁹⁴ Piiskop Kukk kohtus 9. detsembril 1925. a toimunud istungi järel Tallmeistriga, et veenda teda oma seisukohti revideerima. 17. detsembril 1925. a toimunud konsistooriumi istungil teatas piiskop, et vestlus ei andnud tulemusi.¹⁶⁹⁵

1926. a märtsis sõlmisid ajalehtede Protestantline Ilm ja Eesti Kirik väljandmisega seotud Tallmeister, Rahamägi ja Sommer ning Aunver pingete maandamiseks kokkuleppe, milles tunnistasid, et senine avalik vastandumine on kohati olnud kahetsusväärset isiklik. Asjaosalised lubasid lahkarvamusi edaspidi lahendada sündsas toonis ja asjalikul viisil.¹⁶⁹⁶ 1926. aasta kevadeks kujunenud olukord, mida ilmestasid Kuljuse ametist kõrvaldamine ja ordinatsiooni tühistamine ning koguduste iseseisvate põhikirjade väljatöötamine, andis ette nii avaliku kui ka kirikusisese vaidluse tonaalsuse. Seetõttu muutus 1926. a märtsis allkirjastatud kokkulepe juba järgnenud kuudel tähtsusetuks, vastastikune teravas ja isiklikus toonis arvamuste vahetus jätkus ning muutus üha jõulisemaks, tipnedes 1927. a.¹⁶⁹⁷

Tallmeistri usulisi ja kirikupoliitilisi vaateid analüüsinud komisjon esitas 1926. a märtsis järelduse, et süüdistatavat pole võimalik vastutusele võtta, sest komisjonil ei olnud tema usuliste vaadete kohta nende süsteemse esitamise puudumisel ülevaadet.

¹⁶⁹² EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 7.10.1925.

¹⁶⁹³ *Ibid.*, 2.12.1925.

¹⁶⁹⁴ *Ibid.*, 9.12.1925; Saard 2008, 165.

¹⁶⁹⁵ *Ibid.*, 17.12.1925.

¹⁶⁹⁶ EK, nr 10, 11.3.1926, 80. Käesolevaga tunnistame; PI, nr 3, märts 1926, 48. Kokkulepe „Eesti Kirikuga”.

¹⁶⁹⁷ Vt näiteks PI, nr 9, september 1926, 141. „Arukad” mehed; PI, nr 10, oktoober 1926, 159. „Jeesuse Kristuse ewangeelium”; EK, nr 7, 17.2.1927, 50–52. Kes teeb tööd?.

Seoses võimaliku usutunnistuse ja seega usualuse muutmisega asus komisjon seisukohal, et Tallmeister polnud jumalateenistusel teadaolevalt kasutanud uut usutunnistust, vaid senist ümber sõnastanud. Komisjoni hinnangul kasutasid peaaegu kõik õpetajad usutunnistust „omamoodi”.¹⁶⁹⁸ Komisjoni otsusele vaatamata protsess jätkus.

Veel enne, kui konsistoorium otsustas 29. septembril 1926. a saata uurimismaterjali Tallmeistrile tutvumiseks ning küsida temalt kirjalikke selgitusi, et seejärel protsessi jätkata, jõudsid viis Tallinna koguduste vaimulikku teha avalduse, milles mõisteti Tallmeistri vaated ja tema käitumine hukka ning otsustati temaga suhted katkestada. Selle avalduse puhul oli kahtlemata tähtsal kohal 1926. a augustis sise-ministeeriumis registreeritud Pühavaimu koguduse põhikiri, mis erines õpetusaluste paragrahvi osas koguduse normaalpõhikirjast ja üldkiriku põhikirjast. Teiseks oluliseks teguriks oli Tallmeistri poliitiline tegevus. Avalikule kirjale, mis avaldati nii ajalehes Eesti Kirik kui ka Eesti päevalehtedes, olid alla kirjutanud praost Mohrfeldt, Kaarli koguduse õpetajad Kapp, Sommer ja Stockholm ning Jaani koguduse õpetajad Hasselblatt ja Sternfeldt. Avaldusele polnud alla kirjutanud Tallinna Jaani koguduse õp Kubu ja Nõmme koguduse õp Eilart, kes olid ka varem Tallmeistrit ja tema seisukohti praostkonna sinoditel ning kirikupäevadel toetanud. Tallmeistri sellekohase viite peale väitsid Tallinna praostkonna õpetajad, et Kubu käitumise põhjus peitus konsistooriumi juhitud protsessis Tallmeistri usuliste vaadete väljaselgitamiseks, ning ta ei soovinud enne protsessi lõppu seisukohta võtta, Eilart olevat aga igasuguste usuliste vaidluste vastu. Seetõttu polnud ta Tallinna praostkonna õpetajate väitel hinnanud õigeks ka Tallmeistri tegevust. Tallmeister avaldas imestust Mohrfeldti ja Kapi allkirja üle, sest need olevat tema hinnangul arukad ja mõõdukad vaimulikud.¹⁶⁹⁹ Mäletatavasti oli Mohrfeldt üritanud vaid pool aastat varem, 1926. a veebruaris, eri voolude esindajaid lepitada. Tallinna praostkonna õpetajad arvestasid Tallmeistri sõnavõtte Riigikogus, artikleid Protestantlises Ilmas ja ametivendade solvamist, hinnates usualust, millel ta asus, üldkiriku omast erinevaks. Sellest lähtudes pidasid nad Tallmeistrit kirikust eraldunuks.¹⁷⁰⁰

Õpetajate otsus tähendas muutust ka Pühavaimu koguduse ja teiste Tallinna koguduste vahekorras. Seejuures ei puudutanud küsimus üksnes vaimulikke, vaid ka koguduse liikmeid. Tallmeistri teatel oli näiteks Kaarli koguduses olnud probleeme kogudust vahetada soovivate ja kirikutähte nõudvate koguduseliikmetega, keda oli pilgatud ja mõnitatud, et need astuvat Pühavaimu kogudusega liitudes „buddha usku”.¹⁷⁰¹

Tallmeister vastas ametivendadele ajalehe Vaba Maa veergudel, tuues näiteid välisriikidest, kus olid ametis mitmed kõrged vaimulikud, keda ta nimetas usuliste vaadete poolest liberaalseteks ja hindas sellest lähtudes ka nendes kirikutes valitsevat olukorda Eesti kirikuga võrreldes märksa sallivamaks. Peapiiskop Söderblomi kõrval

¹⁶⁹⁸ EELKKA, Tallmeister Theodor. Toimikud süüdistusasjas 13.11.1921–13.11.1930, 24.3.1926.

¹⁶⁹⁹ PI, nr 9, september 1926, 143. Tallinna kirikuõpetajad.

¹⁷⁰⁰ EELKKA, Tallmeister Theodor. Toimikud süüdistusasjas 13.11.1921–13.11.1930, 15.9.1926; EK, nr 37, 16.9.1926, 290–291. Tallinna praostkonna õpetajate awalik seletus; Saard 2008, 166.

¹⁷⁰¹ EELKKA, Theodor Tallmeistri isikutoimik, 28.10.1926.

mainis Tallmeister piiskop Gledischit. Tallmeister protesteeris nii avalduse esitamise sisuliste argumentide vastu, toetudes evangeelsetes ringkondades valitsenud teoloogiliste seisukohtade mitmekesisusele, kui ka avalduse seaduslikkuse suhtes: nimelt polnud sel moel ametivenna kirikust väljaarvamisel mingit seaduslikku alust.¹⁷⁰²

Tallinna praostkonna õpetajad vastasid Tallmeistri väidetele teravas toonis, nimetades tema vaateid haiguseks, mille paljud olid ülikoolis läbi põdenud ning sellest vabanenud. Vaimulikud põhjendasid oma tegevust vajadusega kogudustes valitseva nõutuse tõttu avalikult tunnista, et nad pole Tallmeistriga sama meelt.¹⁷⁰³ Kirikuvalitsus oli Tallinna praostkonna seisukohavõttu kohustatud arutama kahel põhjusel: esiteks nõudsid vaimulikud oma pöördumises kiriku keskvalitsuselt liberaalse voolu koguduste, nende ametikandjate ja üldkiriku vahekorra selgitamist ning kindlaksmääramist, teiseks esitas aga Tallmeister konsistooriumile Tallinna praostkonna õpetajate avalduse kohta kaebuse.¹⁷⁰⁴

29. septembril 1926. a otsustas konsistoorium Tallmeistri vaadete kohta kogutud uurimismaterjali saata esimest korda talle tutvumiseks ja küsida temalt süüdistuse kohta kirjalikke selgitusi. Ka kutsuti Tallmeister 13. oktoobriks konsistooriumi istungile suulisi selgitusi andma. Ühtlasi otsustas konsistoorium pöörduda Tallinna praostkonna vaimulike poole, et paluda deklaratsiooni koostamise asjaolude selgitamiseks lisaandmeid.¹⁷⁰⁵ 18. novembril 1926. a toimunud istungil otsustas konsistoorium süüteo tunnuste puudumise tõttu Tallinna praostkonna õpetajate avalduse arutamise lõpetada.¹⁷⁰⁶ Samal koosolekul otsustati teist korda saata Tallmeistrile tema süüdistusakt.¹⁷⁰⁷ Kolmas samasisuline otsus langetati 1. detsembril 1926. a toimunud konsistooriumi istungil. Süüdistusakti esitamisega viivitamine annab tunnistust konsistooriumi ebakindlusest, mis väljendus ka Tallmeistrile vastuseks antud tähtaja pikkuses. 2. detsembril 1926. a saadetud süüdistusaktile sooviti vastuheid juba 8. detsembriks. Tallmeister teatas kavatsusest esineda põhjaliku vastulausega ja palus seetõttu tähtaega pikendada. Kirikuvalitsus seadis seepeale uueks

¹⁷⁰² VM, nr 218, 17.9.1926, 2. Tallinna õpetajate wandekiri.

¹⁷⁰³ EK, nr 40, 7.10.1926, 317–319. Tallinna praostkonna õpetajate awalik wastus.

¹⁷⁰⁴ EELKKA, Tallmeister Theodor. Toimikud süüdistusasjas 13.11.1921–13.11.1930, 12.9.1926.

¹⁷⁰⁵ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 29.9.1926.

¹⁷⁰⁶ Mohrfeldt saatis konsistooriumile pikema seletuskirja, milles tõi esile nii Tallmeistri väljaütlemisi jumalateenistustel kui ka tema poliitilist tegevust. Tallmeister astus 1926. a Tööerakonna liikmeks. Tööerakond ja selle liikmed olid 1920. a-te algul esinenud kirikut kriitiseerivate sõnavõttudega, polnud toetanud usuõpetuse rahvahääletuse eel õppeaine kooliprogrammidesse sisseviimist jne. Sellest lähtudes pidas Mohrfeldt Tallmeistri käitumist kirikule kahjulikuks ja nimetas seda otsesõnu kirikut hävitavaks. Samas oli Tööerakond alates 1920. a-te algusest nihkunud vasak-parempoolsel skaalal aasta-aastalt selgelt keskme suunas. Samuti viitas Mohrfeldt Protestantlase Ilma veergudel ilmunud artiklitele: „Oma lehes laseb ta Buddhale õige sooja ja südamlikke kiitust laulda.” Kokkuvõttes nimetas Mohrfeldt vaimulike avalduse põhjuseks koguduste vajadusi. EELKKA, Tallmeister Theodor. Toimikud süüdistusasjas 13.11.1921–13.11.1930, 14.10.1926; Saard 2008, 175.

¹⁷⁰⁷ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 18.11.1926.

tähtajaks 12. jaanuari 1927. a.¹⁷⁰⁸ Konsistoorium tutvus 31. detsembri 1926. a kuu-päeva kandnud Tallmeistri trükitud vastulausega 12. jaanuaril 1927. a, lükates selle lõpliku läbivaatamise ja otsuse langetamise edasi järgmisele koosolekule. Tallmeistrile oli 1926. a detsembris teatatud, et tal on võimalus 12. jaanuaril 1927. a konsistooriumi ees esineda ka sõnavõetuga. Tallmeister pidas seda üleliigseks, sest süüdistuse kirjalikus vastulauses olevat kõikidele küsimustele juba põhjalikult vastatud.¹⁷⁰⁹

3.4.1.2.2. Nn brošüürisõda

Seoses Tallmeistrile esitatud süüdistusega tekkis 1927. a Tallmeistri ja Rahamäe vahel avalik mõttevahetus, mille käigus ilmus umbes poole aasta jooksul kolm brošüüri. Et neis esitatud seisukohad olid toonilt kohati väga teravad, on kahe vaimuliku vaidlust nimetatud ka brošüürisõjaks. See oli kiriklik-konfessionaalse ja liberaalse voolu juhtivate tegelaste infosõda, et teineteise seisukohti arvustades tõestada vastaspoole omade ekslikkust. Ka vaidlus teoloogiliste küsimuste üle asetus kirikupoliitilise võitluse konteksti. See oli kantud vajadusest lõpetada liberaalse voolu kiriku ühtsust lõhkuv tegevus ja teiselt poolt nõudmisest anda liberaalse voolu esindajaile õigus rahuldaval moel kirikus töötada.

1927. a jaanuaris ilmus 39-leheküljeline brošüür „Konsistoorium ja Protestantline liikumine. Süüdistuskiri õpet. Th. Tallmeistri vastu ja tema vastus”, mille andis välja PÜ. Vajadust süüdistus ja selle vastus täismahus avaldada põhjendas Tallmeister ametivend Kuljuse usuliste vaadete üle toimunud protsessi käigus ja selle järel kõlanud etteheidetega, et avalikkuse ees pole Kuljuse vastu esitatud süüdistuse sisu tutvustatud.¹⁷¹⁰ Sellele oli 1926. a usuteadlaste konverentsil osutanud ka prof Köpp.

Konsistooriumi süüdistus koosnes kolmest punktist. Esiteks heideti Tallmeistrile ette õpetusalustest kõrvalekaldumist ja viidati tõestuseks erinevustele kiriku õpetusaluste paragrahvi ning Pühavaimu koguduse õpetusaluste paragrahvi vahel. Süüdistuse kohaselt oli Tallmeister „õpetust lewitanud, mis vastuolus Ewangeeliumi Luteri usu kiriku usualustega ja ristiusu kiriku sümbolitega”. Sellele lisati märkus, et Tallmeister on kiriku põhikirja õpetusaluste paragrahvi sõnastust naeruvääristanud ja nimetanud kirikut õigelt teelt kõrvalekaldunuks. Teiseks heideti Tallmeistrile ette kirikliku korra eiramist ja kiriku halvustamist PÜ ning selle tegevuse propageerimise käigus. Seejuures viidati Tallmeistri kriitilistele väljaütlemistele konsistooriumi koosseisu ja selle tegevuse kohta. Kolmandaks juhiti tähelepanu Tallmeistri antud ametivandele, millega ta oli end kohustanud kiriklikule korrale alluma, ja hinnati tema käitumist vandest üleastumisena.¹⁷¹¹

¹⁷⁰⁸ EELKKA, Tallmeister Theodor. Toimikud süüdistusasjas 13.11.1921–13.11.1930, 6.12.1926; Saard 2008, 180.

¹⁷⁰⁹ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 12.1.1927.

¹⁷¹⁰ Theodor **Tallmeister**. *Konsistoorium ja Protestantline liikumine. Süüdistuskiri õpet. Th. Tallmeistri vastu ja tema vastus*. Tallinn: Protestantline Ühing, 1927, 4 (= Tallmeister 1927a).

¹⁷¹¹ *Ibid.*, 10–12.

Tallmeister juhtis oma vastuses kõigepealt tähelepanu protsessi vormilisele küljele, tõstades koguduse ja üldkiriku põhikirjade vahekorra küsimuse, nagu ka Kuljuse protsessil. Nimelt tuli Pühavaimu koguduse põhikirja järgi esitada koguduse õpetaja suhtes süüdistus koguduse juhatuse kaudu, kes pidi seejärel materjalid konsistooriumile arutamiseks edastama. Ühtlasi osutas Tallmeister kiriku põhikirja §-dele 45 ja 48, mille kohaselt oli konsistooriumil küll õigus ametikandjate süütegusid läbi vaadata ja neis küsimustes otsuseid langetada, kuid et protsessi läbi viimist paragrahvides ei kirjeldatud ja kiriku ning koguduse põhikirja võimalike vastuolude puhul tuli Tallmeisteri väitel ennekõike lähtuda koguduse põhikirjast, oli ka käesoleval juhul nõutav Pühavaimu koguduse põhikirjas sätestatud korralduse rakendamine. Et seda polnud tehtud, ei pidanud Tallmeister võimalikuks „kohtu-alusena” küsimustele vastata.

Samas pidas ta siiski vajalikuks konsistooriumi etteheidetele reageerida. Ka süüdistuse sisu asus Tallmeister arvustama selle vormilisest küljest lähtudes, kritiseerides konsistooriumi süüdistuspunktides esinevat kasinat tõestusmaterjali ja selle esitamise viisi. Nii oli eri süüdistuspunktide juures viidatud vaid üldiselt Tallmeisteri kirjutistele, mõnel juhul oli nimetatud ka ajalehe Protestantline Ilm üksikuid numbreid. Artiklite pealkirju, lehekülgi ja Tallmeisteri konkreetseid seisukohti süüdistuses mainitud polnud, mistõttu väitis Tallmeister konsistooriumi poole pöördudes mõnevõrra provotseerival, et ta peab kirikuvalitsuse süüdistusmaterjali põhjal justkui aimama, mil moel ta õpetusalusest oli kõrvale kaldunud, ja kirjutas otsekohevalt, et nii ei süüdistatud isegi keskajal kedagi.

Õpetusalustest kõrvalekaldumise süüdistusele reageeris Tallmeister veel teiselegi vormiküsimusele tähelepanu juhtides. Nimelt oli konsistoorium asunud Tallmeistrilt süüdistama, lähtudes koguduse põhikirja õpetusaluste paragrahvist. Viimast polnud kehtestanud mitte vaimulik, vaid koguduse täiskogu, ja ehkki Tallmeister nimetas end kogudusega solidaarseks, polnud koguduse vastuvõetud põhikirja alusel tegelikult võimalik õpetajat süüdistada. Tõenäoliselt just seetõttu otsustas konsistoorium 2. veebruaril 1927. a toimunud istungil Tallmeisteri süüdistusaja Pühavaimu koguduse ja selle põhikirja üle toimunud vaidlustest lahutada.¹⁷¹² Mäletatavasti oli Riigikohus tunnistanud Pühavaimu koguduse põhikirja registreerimise seaduslikuks, see otsus aga konsistooriumi ei rahuldanud.

Ühe vaimuliku usuliste vaadete hindamine nõudis Tallmeisteri väitel vaimuliku usuliste kirjatööde ja jutlustega põhjalikku tutvumist. Seda polnud konsistoorium aga teinud. Etteheidet, nagu oleks Tallmeister madaldanud Kristuse isikut ja tema jumalikkust – Pühavaimu koguduse põhikirja õpetusaluste paragrahviga seoses heideti Tallmeistrile ette, et ta oli jätnud usu objektide hulgast välja Kristuse isiku, sest oli viidanud Jeesuse Kristuse evangeeliumile, aga mitte evangeeliumile Jeesusest Kristusest –, pidas ta alusetuks: „Igaüks, kes mind kirikus on kuulnud, teab, kui sagedasti mina mitte ainult agendaarselt, vaid ka wabalt palwetades pöördan Jeesuse poole. Seda teab kindlasti ka Konsistoorium, sest et ta oma süüdistuskirjas sõnakestki ei lausu minu jutlustest, waimulikkudest kõnedest jne., kust nähtawasti ka kõige parema

¹⁷¹² EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 2.2.1927.

tahtmise juures kinni hakata ei saa.”¹⁷¹³ Küll aga oponentide Tallmeister nii nagu ka varem Athanasiuse usutunnistusele kui kiriku õpetusalusele.¹⁷¹⁴ Apostlikust usutunnistusest polnud Tallmeister loobunud ega kavatsenud seda oma sõnul teha ka edaspidi.¹⁷¹⁵ Süüdistusele, mille kohaselt leidis tema vaadetes vastuolu kiriku õpetuse ja sümbolitega, vastas ta, et konsistoorium pole taas selgitanud, milles ta seisukohtade vastuolu õigupoolest seisneb, ühtlasi pole kirikuvalitsus vaevunud selgitama ka tema seisukohta pühakirja suhtes. Tallmeister väitis enesekindlalt, et toetub kirjatööde koostamisel alati pühakirjale, küsides seepeale pühakirja ja usutunnistuskirjade vahekorra kohta: „Mis on siis õieti mõõduandvane, kas pühakiri või kiriku õpetus ja sümbolid? Kumb peab kumba seletama, kas Piibel usutunnistust, või usutunnistulised kirjad Piiblit?” Vastates kokkuvõtlikult nii kristoloogiat kui ka pühakirja puudutavale kriitikale, kirjutas Tallmeister: „Jeesuse isik on minule nõnda suur, et mulle põhimõttelikult mingisugust raskust ei tee, kõige suuremaid imetegusid temast uskuda. Aga kui Piibel ei luba üht või teist asja ajalooliseks pidada, mis kiriku õpetus ja sümbolid temast räägivad?”

Rahamäge ja mitmeid teisi ametivendi nimetas Tallmeister brošüüris pärvett ujuvateks vaimulikeks, viidates õpetusaluste paragrahvi üle toimunud arutelule, mille algjärgus olid nii Kukk kui ka Rahamägi viidet protestantlikule vaimule põhikirjas toetanud, kuid olid sellest Tallmeisteri hinnangul loobunud siis, kui veendusid, et nende seisukoht esmakordsel hääletusel kirikupäeval enamuse toetust ei pälvi. Ametivendade arvustamise ja kiriklikust korrast üleastumise süüdistust eitab Tallmeister kategooriliselt: „Ewang. Luteri usu kirik on minule lapsest saadik südame külge kasvanud ja kui ma mõnikord teda kibedalt olen arvustama pidanud, siis olen seda teinud nagu isa, kes oma last armastab ja teda siiski peksab. Pealegi ei ole minu terawused kunagi kiriku vastu sihitud olnud, vaid nende tegelaste ja juhtide vastu, kes minu weendumuse järele oma ülesande kõrgusel ei seisa.”¹⁷¹⁶ Niisiis pidas Tallmeister kirikut puudutavat kriitikat õigustatuks.

Kiriku ideaal oli Tallmeisteri käsituses seotud kogudusliku aluse ja kogudustele antud iseseisvusega. Viimasega seoses nimetas ta nagu Põldki konsistooriumi riigiasutuseks ja pidas paremaks, kui konsistooriumi võim ja mõju oleksid üksnes moraalsed. Seejuures kasutas Tallmeister ametisoleva konsistooriumi kohta väljendit „ajutine asjaajaja” ja nõudis 1927. a toimival esimesel UNLS alusel registreeritud kiriku kirikupäeval konsistooriumi uue koosseisu valimist. Konsistooriumi süüdistusele, et ta oli kogudustes „palju pahandusi” põhjustanud, vastas Tallmeister, et teatud ringkondadele on „iga uuem wool” vastumeelt, vihjates omakorda piiskop Kukele ja tema algatatud protsessile, millega piiskop nõudis Keila koguduselt

¹⁷¹³ Tallmeister 1927a, 17–19.

¹⁷¹⁴ Tallmeister osutas Giesseni ülikooli kirikuloo professor Gustav Krügeri seisukohale (see oli esitatud leksikoni „Die Religion in Geschichte und Gegenwart” vastavas artiklis). Krüger pidas Athanasiuse usutunnistuses usku ja usuteadust teineteisega segatuks ning väitis sellele toetudes, et konsistoorium hindab usualuseid siiski usuteadusele toetudes. Tema hinnangul peitus Athanasiuse usutunnistuse järgi inimese õndsaks saamine vormelite tõeks pidamises, mistõttu ta ei saanud seda õpetuse aluseks pidada. *Ibid.*, 20–21; Saard 2008, 180.

¹⁷¹⁵ Tallmeister väitis, et ta rõhutas apostliku usutunnistuse puhul „usulist tuuma ja elu”, mis „nende puudulikkude sõnade sisse on pandud”. *Ibid.*, 28.

¹⁷¹⁶ *Ibid.*, 28–29.

saamata jäänud vanu regulatiivmakse. Tallmeistri väitel mõjus selline käitumine kirikule palju rohkem demoraliseerivalt.¹⁷¹⁷

Tallmeistri kirjutisele vastuseks avaldas Rahamägi 1927. a kevadel 55-leheküljelise brošüüri „Wastuseks õp. Th. Tallmeistrile „Konsistoorium ja protestantline liikumine” ilmumise puhul”. See oli välja antud küll Tartus, kuid trükise tegelikuks väljaandjaks ja rahastajaks oli konsistoorium. 2. aprillil 1927. a toimunud kirikuvalitsuse istungil otsustati anda Rahamäele 50 autorieksemplari ja saata kõikidele vaimulikele ning ülikooli usuteaduskonna ja konsistooriumi liikmetele sellest üks eksemplar.¹⁷¹⁸

Tallmeister väljendas Rahamäe brošüüri kommenteerides ühest küljest heameelt, et Rahamägi on asunud viimaks usuküsimuste üle diskuteerima, teisalt nimetas ta brošüüris esitatud mitmeid väiteid valeteadeteks ja isiklikuks norimiseks.¹⁷¹⁹

Rahamäe vastusega muutus vaidlus Tallmeistrile esitatud süüdistuse raamidest märksa avaramaks, hõlmates kahe vaimuliku ja sellel alusel ka kahe teoloogilise voolu erinevat teoloogiat ja kiriku mõistmist ning puudutas nende omavahelisi suhteid. Jättes need kõrvale, väärrib esiletoomist, et Rahamäe kirjutis tõi välja tema ja Tallmeistri seisukohtade vahel valitseva sügava erinevuse. Rahamägi tunnistas Piibli kõrval kiriku „põhikirjana” Konkordia raamatut ja pidas seeläbi õigustatuks, et kirikul on teatud kindel alus: „Siin on õieti väljendatud ewangeelse-luterliku kiriku õige „protestantismi waim”.” Nõustudes Tallmeistriga, et tähtsad pole mitte usutunnistuste üksikud sõnad, vaid nende mõte ja tuum, vastandus ta samas Tallmeistri meetodile tõlgendada usutunnistust ja pühakirja ajalooliselt ning usuteadusele toetudes, et neid tänapäeva inimestele mõistetavas tähenduses esitada.

Rahamägi asus seisukohal, et Tallmeistri tegevusega oli nii usutunnistuse kui ka pühakirja tähendus teisenenud. Ehkki ka Rahamägi pidas vajalikuks ja vältimatuks uurida usutunnistuskirjade ning pühakirja ajaloolist kujunemist, arvestades seejuures ennekõike nende sünnikontekstiga, tuli tema sõnul usutunnistuse tõlgendamisel juhinduda kõigepealt sellest tähendusest ja mõttest, mille olid usutunnistusele andnud selle sõnastajad: „Ärgem lugegem siis nende sisuks, mõtteks ja waimuks seda, mida küll meie ehk tahame, mida aga nemad ise ei taha!”. Ka usutunnistuste autorid olid nende küsimuste üle vaielnud, olles seejuures veendunud, et nad seletasid ja mõistsid pühakirja ning ajatu iseloomuga kristlikke tõdesid õigesti. Sellega tuli Rahamäe hinnangul arvestada.

Tallmeistri seisukoht usuteadusest ja ajaloolisest uurimistööst oli seevastu mitmetasandiline: pühakirja puhul pidas ta usuteaduslike meetodite abil vajalikuks selle tuuma, algse ja tõelise sõnumi – Jeesuse Kristuse ewangeeliumi – väljaselgitamist, usutunnistuskirju hindas ta aga eelkõige kui ajaloolisi tunnistusi, rõhutades seejuures nende ajalist kontekstuaalsust. Samas pidas ta nende ajaloolisust arvestades ja aluseks võttes vajalikuks juhinduda neis esinevatest põhimõtetest ehk tõelisest sõnumist ja tuumast. Seega kristluse tuum ehk tsentraalsed usulised tõesed on küll ajatud, meetodid ja meetodite abil ajatute tõdede selgitamine seevastu ajaline. Ajalisuse

¹⁷¹⁷ *Ibid.*, 39; Vihuri 2007a, 55.

¹⁷¹⁸ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 2.4.1927.

¹⁷¹⁹ PI, nr 4, aprill 1927, 64. H.B. Rahamägi.

tunnistamine tähendas Tallmeistri jaoks paratamatult ka nende tähenduse uuesti mõtestamist ning vajaduse korral ka sõnastamist, mida Rahamägi pidas Tallmeistri esitatud moel subjektiivseks, hinnates sellest lähtudes tema usutunnistuse tõlgendamise põhimõtteid ja tõlgenduse tulemusena tehtud järeldusi vääraks: „Ei wõi siis ometigi tulla õp. Tallmeister suure paatosega seletama nende tunnistuste „tõelisest sisust, mõttest, tuumast”, mille korraga tema olla leidnud, kui nad just ise selle mõtte waimu ja sisu wastu räägiwad, mida ta nendest tahab wälja pigistada.”¹⁷²⁰

Rahamäe teiseks etteheiteks oli Tallmeistri kirjutises väljendatud veendumus, et just tema mõistab kristlust tõepäraselt, kuid tegelikult olevat Tallmeistri käsitus nii pühakirjast, usutunnistuskirjadest kui ka kristlusest üldisemalt subjektiivne ja muutuv. Rahamägi küsis Tallmeistri seisukohtadele viidates, kas „meie „niisuguse kõrgema mõtte seisukohaga” wõime teiste, koguduste, kiriku ette astuda, neile peale surudes ka niisamasugust kentsakat waadet?”¹⁷²¹ Subjektiivsust ja waadete pealesurumist püüdis Rahamägi kinnitada mitme teoloogilise ja ka Tallmeistri isikul rajaneva näite abil. Rahamägi tõstatas taas apostel Pauluse arusaama Kristuse ülestõusmisest, nimetades Paulust Kristuse ihulikku ülestõusmist kaitsvaks. Mäletatavasti olid Tallmeister ja Rahamägi selle üle waielnud juba 1925. a sügisel UNLS menetlemise ajal. Rahamägi viitas oma seisukohtade tõestuseks Ludwig Ihmelsi ja Theodor Haeringi töödele, kes wäitsid, et nii jüngrid, Paulus kui ka algkristlik kogudus olid kõik uskunud Kristuse ihulikku ülestõusmisesse.¹⁷²² Ka Tallmeister oli 1914. a ilmunud brošüüris „Kas Kristus on ülestõusnud” samu seisukohti jaganud ja polnud objektiivse visiooni teooriat toetanud. Viimast asus Rahamägi teravalt arvutama, osutades seejuures Tallmeistri seisukohtades toimunud muutustele: „Ja ega õp. Tallmeister ei ole imede poolest ristiisku wähendanud. „Objektiivne visioon” on ju ise suur ime, nagu ta tol korral kirjutas! [---] Sellele vaatamata, kas õp. Tallmeister „objektiivset visiooni” pooldab wõi mitte, ja kas tema järgmiste 10 aasta jooksul „subjektiivsele visioonile” wälja jõuab wõi koguni weel järgmiste 10 aasta jooksul jüngritest kui eksiteele wiijatest wõi teadlikkudest waletunnistajatest kõneleb (ka Jeesus on õp. Tallmeistri arwates eksinud), – algristikogudus, Paulus, jüngrid ja Piibel ei tunne mitte ainult Jeesuse ülestõusmist, waid esimesel joonel just ihulist ülestõusmist. Tahab õp Tallmeister Piibli alusele jääda, siis peab tema just seda kuulutama!”¹⁷²³ Rahamägi kaitses nii Kristuse ihuliku ülestõusmise usuteaduslikku – s.o ajaloolist – kui ka selle usulist mõõdet ja rõhutas Kristuse (ihuliku) ülestõusmise tähtsust kogu kiriku õpetusele: „Jeesuse ülestõusmise küsimus on ristiusus selle enese elu ja surma küsimus.”¹⁷²⁴ Kokkuvõttes iseloomustas Rahamägi Tallmeistri usulisi waateid kui ratsionalistlikke: „See on ratsionalistlik, neoprotestantlik, hoopis

¹⁷²⁰ Hugo Bernhard **Rahamägi**. *Wastuseks õp. Th. Tallmeistrile „Konsistorium ja protestantline liikumine” ilmutuse puhul*. Tartu: 1927, 10.

¹⁷²¹ *Ibid.*, 13.

¹⁷²² *Ibid.*, 17–18. Ihulikkus tähendas Rahamäe puhul ennekõike isikulistamist. Nagu ta Tartu Ülikooli usuteaduskonna Uue Testamendi professorile Konrad Grassile toetudes wäitis, astus “see Jeesuse ihu, mis hauda pandi [---] ülestõusmispäewal uude ellu: „taewalisesse, ära-seletatud ihulisse olekusse”, mille nägemiseks aga Jumal jüngritele silmad pidi avama.”

¹⁷²³ *Ibid.*, 21–22.

¹⁷²⁴ *Ibid.*, 23.

uus vaatlemisviis, mida õp. Tallmeister Saksamaa ratsionalistlikust liberalismist Eestisse üle kannab; see ei ole aga mitte piiblik ega luterlik.”¹⁷²⁵

Käsitledes Tallmeistri esitatud seisukohti kirikliku korra, konsistooriumi ja ametivendade kohta, esitas Rahamägi alustuseks mitme lehekülje pikkuse ülevaate Tallmeistri brošüüris avaldatud sellekohastest võrtsikatest väljenditest, püüdes seeläbi näidata Tallmeistri ebaväärikust. Seejärel vaatles Rahamägi tema isiku suhtes esitatud kriitikat, vastates seoses põhikirja õpetusaluste paragrahvi üle toimunud võitlusega, et seni, kuni viide protestantlikule vaimule ei sisaldanud tähenduselt midagi iseäralikku, oli ta fraasi põhikirjas säilimist toetanud. Just Tallmeistri usuliste vaadete tõttu oli Rahamägi oma seisukohta põhikirja õpetusaluste paragrahvi kohta muutnud. Samas tuleb meeles pidada, et 1923. a usuteadlaste konverentsil, kus Tallmeistri usulisi vaateid travalt kritiseeriti, kaitses Rahamägi Tallmeistrit. Nende tihedaid suhteid arvestades oli Rahamägi teise mehe usulistest vaadetest ka 1923. a algul ja varemgi kindlasti teadlik. Liiatigi oli 1923. a jaanuaris ilmunud ajalehe Protestantlik Ilm avanumber, kus Tallmeister oli käsitlenud nii õpetust pühakirjast kui ka Kristusest.

Tallmeistri käitumist ja tegevust arvestades osutas Rahamägi irooniliselt nii Tööerakonnale kui ka Tallmeistri liitumisele sellega: „Temal enesel aga – nagu õp. Tallmeister ise mulle Tallinnas enne tööerakonda üleminemist ütles – on lai võimalus ka tööerakondlasi võita ristiusule ja kirikule. Määrane võit!”¹⁷²⁶ Samuti mainis ta Tallmeistri tõstatatud küsimust konsistooriumi seaduslikkusest, vastates, et Riigikohus ja valitsus olid konsistooriumi tunnustanud, ning juhtis tähelepanu Tallmeistri arupärimisele Riigikogus 1925. a sügisel, mis tema hinnangul „täielise fiaskoga lõppes!”

Järgnevat arvestades väärrib rõhutamist, et Riigikogus toimunud vaidlus kirikuvalitsuse seaduslikkuse üle oli toimunud enne UNLS jõustumist. See teema kujunes Tallmeistri protsessi kaalukaimaks mõjutajaks. Rahamägi asus seisukohal, et konsistoorium on seaduslik ja arvustas Tallmeistrit, et viimane jätkab vaatamata Riigikogus antud vastusele konsistooriumi tunnustamisest selle seaduslikkuse, tegevuse ja koosseisu arvustamist ning mustamist. Rahamägi meenutas tema korraldatud kohtumist, et Tallmeistriga „kristlikku keelt leida”. Tallmeister oli esialgu nõus olnud kohale tulema, kuid polnud lõpuks siiski suvatsenud koosolekut osa võtta. Et ta ei pidanud vajalikuks ka tulemata jätmisest teatada, olid piiskop Kukk, praost Mohrfeldt ja Rahamägi teda mitu tundi teadmatuses oodanud. Rahamägi kirjeldas ilmselt 1926. a veebruaris organiseeritud koosolekut, millest oli osa võtma kutsutud ka praost Põld.¹⁷²⁷

Tallmeistri ja Rahamäe 1927. a toimunud diskussiooni lõpetas Tallmeistri 87-leheküljeline brošüür „Wõitlus edumeelsuse ja tagurluse wahel Eesti kirikus. Wastuseks konsistooriumiliikmele prof. H. B. Rahamäele”. Nii nagu eelmise trükise, andis ka selle välja PÜ, ja nii nagu Rahamäe brošüüris, kajastuvad ka nn brošüürisõja viimases kirjatöös kiriklik-konfessionaalse ja liberaalse voolu erinevused

¹⁷²⁵ *Ibid.*, 30.

¹⁷²⁶ *Ibid.*, 39.

¹⁷²⁷ *Ibid.*, 48.

usuküsimustes, aga ka kirikupoliitilised erimeelsused ja kahe vaimuliku omavahelised suhted.

Teoloogilise diskussiooni aluseks oli Tallmeistri sõnastatud põhimõte, millega ta lahutas pühakirja usutunnistuskirjadest, osutades neist esimesele kui ainsale vankumatu õpetuse alusele ja asus vastupidiselt Rahamäele seisukohal, et usutunnistuskirju tuleb tõlgendada ajalooliselt. Seejuures erines arutluskäik mitmeski osas varasemate väitluste kestel esitatust.

Kõigepealt viitas Tallmeister usutunnistusi sisaldava Konkordia raamatu sissejuhatusele, mis ise ei lubanud Piibliga võrdsel määral usutunnistuskirju õpetuse alusena kehtestada.¹⁷²⁸ Tallmeister kirjeldas esiteks usulist elamust ja sellest tunnistuse andmist ning teiseks usulise elamuse üle teoloogilist juurdlemist, selle mõistmist, selgitamist ja sellele antavaid põhjendusi. Usulise elamuse põhjal võib inimene tunnistada, et Jeesus elab; Jeesuse ihulik ülestõusmine ja tema neitsisünd nõuavad aga mõistuslik-ajaloolist analüüsi ja kinnitust.¹⁷²⁹

Apostlik ja ka Nikaia usutunnistus polnud Tallmeistri sõnul mitte tunnistused, vaid Kristuse lahtikiskumine tema ajalooliselt pinnaselt ja Kristuse muutmine dogmaatiliseks mõisteks ehk teisisõnu tunnistuse üle juurdlemine ning selle põhjendamine teoloogiliselt. Niisiis olid usk ja teoloogia usutunnistuskirjades Tallmeistri sõnul segunenud. Athanasiuse usutunnistust nimetas ta aga lihtsalt ja otsesõnu teoloogiliseks targutuseks ning tõi esile asjaolu, et selle seadsid võrdsena teiste usutunnistuskirjade kõrvale skolastikud 13. sajandil. Ka Augsburgi usutunnistus polnud tunnistus ega kirja pandud tunnistusena, vaid vaidluse käigus esitatud kaitsekõne ning sisaldas reformatsiooniaegset dogmaatikat. Seetõttu tunnistati mitmed Augsburgi usutunnistuses esitatud seisukohad järgnevate sajandite jooksul teostatud usuteadusliku töö tulemusena vääraks.¹⁷³⁰

Usutunnistuskirjade arvustamine ei tähendanud seda, et Tallmeister oleks soovitud usutunnistused kõrvale heita. Nii nagu varemgi, hindas Tallmeister ka nüüd usutunnistuskirju tunnistustena nende tuumast lähtudes: „Jeesus Kristus on minu Issand.” Viimast põhimõtet tunnistanud Tallmeister igas jutluses, vaimulikus kõnes ja usuteaduslikus kirjutises. Selle tunnistuse õpetuslik, teoloogiline käsitlemine võis üksiku inimese juures või terve ajajärgu puhul omandada eriilmelise iseloomu, samas välistas Tallmeister tunnistuse dogmaatilistele seletustele ajatu iseloomu omistamise ning sellelt aluselt kirikuliikmete usklikuks ja uskmatuks, õndsaks ja hukksaavaks nimetamise.¹⁷³¹ Viimast seisukohta ja arutluskäiku tuleb eriti esile tuua, sest selles kajastub Tallmeistri ja liberaalse voolu seisukohtade sõnastamise üks alus-

¹⁷²⁸ „Meie usume, õpetame ja tunnistamine, et ainukeseks juhtnööriks ja mõõdupuuks, mille järele kõiki õpetusi ja õpetajaid kaaluda ja hinnata tuleb, on ainuüksi Wana ja Uue testamendi prohvetlikud ja apostlikud kirjad. Teisi kirju aga, vanade või uute õpetajate omasid, kuidas nende nimed ka on, ei tule mitte pühakirjaga ühewääriliseks pidada.” Tallmeister 1927b, 10.

¹⁷²⁹ Nt võrdles Tallmeister Mt 16,16–17 ja Fl 2,5–11. Esimest nimetab ta Peetruse tunnistuseks, teist aga Pauluse järelduseks, mida viimane tegi Jeesuse elus nähtavale tulnud tõsi-asjade põhjal, seejuures mõistuslikult ja loogiliselt järeldusi tehes.

¹⁷³⁰ Tallmeister 1927b, 12–15.

¹⁷³¹ *Ibid.*, 16–17.

põhimõtte.¹⁷³² Kiriku liberaalne vool ei soovinud Tallmeistri sõnul ehitada ühtegi teoloogilist argumenti üksikule dokumendile ehk usutunnistuskirjale tuginedes, vaid tahtis võtta aluseks Kristuse evangeeliumi, mis oli õpetuse alusena kiriku põhikirjas määratletud, ja seletada seda teadaolevat vaimuvara arvesse võttes. See tähendas Tallmeistri sõnul, et usuteadus ja usutunnistuslikud kirjad on vahetult ja vältimatult seotud. Seda rõhutades väitis Tallmeister, et sel samal alusel püsivad kirikus tegelikult edasi kõik need vaimulikud, kes Põlluga pole kaasa läinud. Samas keeldusid paljud kiriklik-konfessionaalse voolu esindajad seda tunnistamast.¹⁷³³

Nii nagu varem, rõhutas Tallmeister pühakirja kirjeldades selle ajaloolist kujunemist ja vajadust otsida ajalise, „omaaja ilmavaate ja tõekspidamiste koore alt” Piibli tuuma. Seoses kristoloogiaga püüdis Tallmeister näidata Jeesuse surma järel tema kaju jumalikustamist, mille tulemusena omistati Jeesusele uusi jooni.¹⁷³⁴ Jeesuse kuulutus oli Tallmeistri sõnul märksa lihtsam kui see, millise kaju apostlid ja algkogudus talle olid andnud. Sellelt aluselt arvustas Tallmeister ka Kristuse ihulist ülestõusmist ja neitsisündi, viidates seda tehes näiteks usundiloolasele Rudolf Ottole, kes pidas Uues Testamendis kirjeldatud Kristuse ülestõusmist puudutavaid nägemusi vaimseteks. Samuti kirjeldas ta saksa liberaalse vaimuliku ja ajakirja „Die Christliche Welt” ühe väljaandja Martin Rade seisukohti ning tema 1926. a ilmunud teose „Glaubenslehre” teises osas esitatud kokkuvõtlikku seisukohta, et „seda, mis ihuliku ülestõusmise pooldajad uuest testamendist oma seisukoha kaitseks otsivad, ei leia nad sealt mitte”. Lisaks mainitud teoloogidele kasutas Tallmeister veel Arnold

¹⁷³² Sellele toetudes vastas Tallmeister ka Rahamäe kriitikale, nagu oleks ta nooruspõlves toetanud Kristuse ihulikkude ülestõusmist ja aastate jooksul oma seisukohti muutnud, asudes toetama objektiivse visiooni kontseptsiooni. Tallmeistri sõnul on vaadete arenemine loomulik, samas käsitas ta enda sõnul juba nooruspõlves Kristuse ülestõusmist kui ajaloolist küsimust; seega polnud muutunud mitte selle küsimuse usulise tähtsuse ja tähenduse hindamine, vaid selle teaduslik-ajalooline mõistmine. Samas rõhutas Tallmeister, et objektiivse visiooni või Kristuse ihuliku ülestõusmise õndsakstegevaks hindamine „täheb kitsa silmaringiga ja sallimata inimene olla”. Samuti osutas ta taas, et Kristuse ihuliku ülestõusmise kristluse tuumaks tegemine on selle labastamine ja materialiseerimine. *Ibid.*, 46–48.

¹⁷³³ *Ibid.*, 23–24.

¹⁷³⁴ Tallmeister tõi selle kohta mitu näidet. Neljast evangeeliumist vanimas, Markuse evangeeliumi 10,17–18, polnud Jeesus nõus talle omistatud viitega „hea” ja nimetas heaks vaid Jumalat. Markuse evangeeliumit ühe allikana kasutanud Matteuse evangeeliumi 19,16–17 on küsimus formuleeritud aga juba teisiti. Küsimusele, mida head peab tegema, et saada igavene elu, vastab Jeesus: „Miks sa minult küsid, mis on hea? On vaid üks, kes on hea.” Tallmeister järeldab, et Mt on Mk esitatud algsest küsimusest ja tähendusest kaugenenu, Matteuse evangeeliumis toodud vastusel pole küsimusega enam mingisugust seost. Ühe näitena mainib Tallmeister ka Mk 13,32, kus Jeesus ütleb, et maailma lõpu päeva ega tundi ei tea ei inglid taevas ega poeg, vaid ainult Jumal taevas. Selle kirjakohta järgi polnud Jeesus maa peal kõiketeadja. Mt 24,36 kirjeldatakse Tallmeistri sõnul mitmes käsikirjas, aga ka tollases eestikeelses piiblitõlkes vastavat mõtet ilma viiteta pojale („Aga sellest päevast ning tunnist ei tea keegi, ei inglidki taewas, muud kui aga mu Isa üks”), mis on taas tunnistuseks Jeesuse jumalikustamise kohta. (Siinkohal võib lisada, et 1999. a piiblitõlkes on vastavas peatükis nimetatud inglite kõrval ka poega.) Viimasest näitest oli 1925. a usuteadlaste konverentsil kõnelnud ka usuteaduskonna uuetestamentlasest professor Konrad Grass. Nii nagu Tallmeister, väitis ka tema, et Jeesus polnud maapeal elades kõiketeadja. *Ibid.*, 27–28.

Meneri, Wilhelm Bousset', Adolf von Harnacki ja Oskar Holzmanni selgitusi Jeesuse ülestõusmise kohta, mis kinnitasid tema seisukohti, et Paulus tundis ülestõusnud Kristusest kõneldes tema taevalikku ihu ja eristas seda maisest, lihalikust ihust. Käsitust ihulikust ülestõusmisest nimetas Tallmeister jämedaks materialismiks. Paulusele oli ka võõras kontseptsioon tühjast hauast. Seega rõhutas Tallmeister taas, et Jeesuse ülestõusmist tuleb pühakirja põhjal mõista kui vaimset sündmust.¹⁷³⁵

Brošüüri viimases osas püüdis Tallmeister ümber lükata Rahamäe kirjutises esitatud isiklikku laadi etteheiteid. Tallmeister oli seisukohal, et kiriklik-konfessionaalse voolu esindajad asusid teda sisulises vaidluses esitatud argumentide nappuste tõttu süüdistama nii kiriku lõhkumises, distsiplineerimatuses kui ka rahaahnuses. Ta kummutas kiriklik-konfessionaalse voolu esindajate väited, nagu oleksid tema tegevust kannustanud rahaahnus, võimuambitsioonid ja soov end oma tegevusega ajaloost tuntud reformaatorite kõrvale asetada ning kirjeldas oma tegevuse eesmärki järgmiselt: „Mul on algusest saadik selge olnud, et praegusel ajal kõnet saab olla ainult usulise kultuuri tõstmisest ja sellepärast ei taha meie midagi muud, kui teadlikkust kasvatada, inimeste silmaringi laiendada ja eriti nendele, keda senine kirik oma kiwinenud dogmadega enam ei rahulda, teed näidata, kuidas nemadki ristiinimesed olla saavad.”¹⁷³⁶ Kiriklik-konfessionaalse voolu esindajate soovi teda mustata ja teda süüdistada kiriku organisatsiooni ning ühtsuse lõhestamises pidas Tallmeister märgiks sellest, et neil oli temaga usulistel teemadel vaieldes puudu sisulistest argumentidest.¹⁷³⁷ Lõpuks avaldas Tallmeister soovi taastada koostöö kiriklik-konfessionaalse voolu esindajate ja üldkirikuga, nimetades selle eeltingimuseks nii koguduste kui ka vaimulike suhtes algatatud protsesside lõpetamist: „Meie pakume aga uuesti kätt ja teist oleneb, kas selle vastu võtate või tagasi lükkate.”¹⁷³⁸

3.4.1.2.3. Õp Theodor Tallmeisteri protsessi katkemine

Avaliku sõnasõjaga rööbiti jätkus Tallmeisteri protsess. 2. aprillil 1927. a toimunud konsistooriumi istungil määrati komisjon, mis pidi järgmiseks istungiks Tallmeisteri süüdistusmaterjal läbi töötama. Komisjoni kuulusid assessorid Sommer, Nirk ja Hintzer.¹⁷³⁹ 8. juunil 1927. a langetati Tallmeisteri suhtes viimaks otsus. Kirikuvallitsuse istungist võtsid osa kõik selle liikmed ja otsus oli üksmeelne: „Tallinna Püha-Vaimu koguduse ja Eesti Evangeeliumi Lutheri usu kiriku õpetaja Theodor

¹⁷³⁵ *Ibid.*, 32–37.

¹⁷³⁶ Tallmeister 1927b, 57.

¹⁷³⁷ *Ibid.*, 75–76, 78, 86. Isiklikku solvumist nimetas Tallmeister ka seoses Rahamäe mainitud katsega jõuda Tallmeistriga tema tegevuse ja üldkiriku vahekorra asjus kokkuleppele. Tallmeisteri sõnul oli ta koosoleku toimumise ajal olnud riigivanema juures vastuvõtul ja palunud praost Mohrfeldtil talle riigivanema juurde helistada, kui teda näha soovitakse. Et talle ei helistatud, võttis ta koosviibimise järel ise Mohrfeldtiga ühendust, kes teatanud, et koosolek on juba lõppenud, ning väitis, et kuna Rahamägi käib tihti Tallinnas, võib koosoleku mõnel teisel korral kokku kutsuda. Tallmeister hindas sellist asjade käiku Rahamäele solvavaks.

¹⁷³⁸ Tallmeister 1927b, 87.

¹⁷³⁹ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 2.2.1927.

Tallmeister kõikide ordinatsioonil omandatud õiguste kaotamisega vaimulikust seisusest välja heita.¹⁷⁴⁰

Konsistooriumi motiveeritud otsuses nimetati Tallmeistrit, kes oli ametisse astudes vandunud kiriku usualusele truudust, kiriku õpetuslikult aluselt kõrvalekaldunuks. Talle heideti ette Jeesuse neitsisünni ja ihuliku ülestõusmise eitamist, objektiivse visiooni teooria ja Kristuse ekslikuks tunnistamist ning Kristuse väljajätmist usu objektide hulgast. Veel heideti Tallmeistrile ette kirikliku korra eiramist ja väideti, et ta tegevuses avaldusid kiriku lõhkumise püüded ja kutsunud üles ka teisi temaga ühinema. Selle väite tõestuseks toodi erinevalt 1926. a detsembris esitatud süüdistuskokkuvõttest ka viited konkreetsetele artiklitele ja sõnavõttudele Riigikogus, milles Tallmeister oli konsistooriumi ja kirikupäeva arvustanud. Süüdistusele oli lisatud viide Kuljusele: nimelt oli Tallmeister lubanud Kuljusel, ka konsistooriumi otsuse järel ta ametist tagandada, viia läbi jumalateenistusi.¹⁷⁴¹

Saanud 9. juunil 1927. a konsistooriumi otsuse, palus Tallmeister 16. juunil 1927. a kirikuvalitsuselt luba see vaidlustada. Konsistoorium väljastas vastava loa, nõudes Tallmeistrilt seejuures 2500 marka lõivu. Tallmeistri protestile vaatamata ei pidanud kirikuvalitsus võimalikuks summat vähendada. Tallmeister juhtis apellatsioonikaebuses tähelepanu ennekõike otsuse vormilisele küljele, viidates esiteks asjaolule, et kiriku põhikirja kehtestamise järel oleks kirikupäev pidanud valima konsistooriumi uue koosseisu. Et seda polnud seaduse ja põhikirja jõustumise järel tehtud, puudus kirikul Tallmeistri hinnangul alates 3. juulist 1926. a, mil kiriku põhikiri oli registreeritud, seaduslikult ametis olev juhtorgan. Samuti juhtis Tallmeister taas tähelepanu Pühavaimu koguduse põhikirjale, milles sätestatud protseduuriga oleks süüdistuse esitamisel pidanud arvestama. Teoloogilistele küsimustele vastates väitis Tallmeister, et ta toetub oma seisukohtades pühakirjale, mistõttu ei saa ta konsistooriumi otsuses esitatud õpetuslike süüdistustega nõustuda. Kuljus oli Tallmeistri argumentatsiooni kohaselt aga siseministeeriumis registreeritud Iisaku koguduse põhikirja järgi seaduslik õpetaja.¹⁷⁴² Juhul kui kirik apellatsioonikaebust arutada ei võta, lubas Tallmeister esitada kaebuse tsiviilkorras riiklikule kohtule.¹⁷⁴³

Kokkusattumuslikult või ehk mõjutatuna just Tallmeistri apellatsioonikaebusest, oli samal ajal ehk 14.–16. juunil 1927. a peetud kirikupäeva päevakorras ka konsistooriumi seaduslikkuse küsimus. Piiskop Kukk oli oma sõnul sel teemal vestelnud Riigikohtu esimehe Kaarel Partsiga, kes oli kinnitanud, et konsistooriumi ümbervalimine pole vajalik ja ametisolev konsistoorium oli seaduslik. Kirikupäeval nõudsid alalhoidlike vaadetega õp Treumann ja Pühavaimu koguduse saadik Jankovits konsistooriumi ümbervalimist, Põld ja õp Kerem astusid aga sammu veelgi kaugemale ja nõudsid kõikide kirikupäeva saadikute ehk koguduste esindajate ümbervalimist – mäletatavasti oli konsistoorium sellise soovituselga varem ka esinenud –, misjärel tuleb läbi viia uue konsistooriumi valimised. Kirikupäev asus seevastu senist

¹⁷⁴⁰ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid 30.10.1923–21.6.1927, 8.6.1927.

¹⁷⁴¹ EELKKA, Tallmeister Theodor. Toimikud süüdistusasjas 13.11.1921–13.11.1930, 8.6.1927; Saard 2008, 182.

¹⁷⁴² *Ibid.*, 16.6.1927.

¹⁷⁴³ PI, nr 12, detsember 1927, 188. Õpetaja Th. Tallmeistri edasikaebus vaimulikule ülemkohtule.

konsistooriumi toetavale seisukohale ja võttis vastu õp Järve ettepaneku, tunnistada ametisoleva konsistooriumi volitused kehtivaks.¹⁷⁴⁴

1926. a kirikupäeval oli langetatud otsus moodustada kirikus viieliikmeline apellatsiooninstantants nimega vaimulik ülemkohus. Selle esimeheks oli Tartu-Võru rahukogu esimees ja endine kohtuminister Rudolf Georg Gabrel (Gabriel), liikmeteks praostid Mohrfeldt ja Thomson ning professorid Peeter Põld ja Jüri Uluots. Vaimulik ülemkohus arutas Tallmeistri apellatsioonikaebust 9. veebruaril 1928. a ja otsustas konsistooriumi 8. juunil 1927. a tehtud otsuse tühistada ning küsimuse arutamise lõpetada. Ühtlasi kohustas vaimulik ülemkohus Tallmeistrile tagastama lõivuna makstud 2500 marka (1928. a-st kehtinud uues vääringus 24 krooni ja 89 senti), nimetades selle nõudmist ka põhjendamatuks ning seadusega vastuolus olevaks. Vaimulik ülemkohus põhjendas oma otsust Tallmeistri apellatsioonikaebuses esitatud argumendiga konsistooriumi ebaseaduslikkusest. 8. juunil 1927. a, mil konsistoorium oli Tallmeistri suhtes otsuse langetanud, polnud selle koosseis vaimuliku ülemkohtu hinnangul seaduslik, teisisõnu asus ülemkohus seisukohal, et kiriku põhikirja registreerimisele 1926. a juulis oleks pidanud järgnema konsistooriumi uue koosseisu valimine. Konsistooriumi koosseis „kinnitati” ülemkohtu hinnangul aga alles 1927. a kirikupäeval.¹⁷⁴⁵

Ehkki vaimuliku ülemkohtu otsus oli lõplik, ei tähendanud see Tallmeistri protsessi lõppu. 19. aprillil 1928. a otsustas konsistoorium esineda Tallmeistri küsimuses kirikupäeva ees selgitustega ja teha ettepaneku, et kirikupäev annaks süüdistusasja vaimulikule ülemkohtule läbivaatamiseks. Konsistoorium toetus kiriku põhikirja § 32-le, mille punktis 5 sätestati, et kirikupäeva ülesannete hulka kuulub üldiste juhtnõuete ja seaduste andmine ning tähtsate küsimuste otsustamine. Konsistooriumi seisukohti volitati esitada assessor Nirk.¹⁷⁴⁶ Kirikuvalitsus oli seisukohal, et juhul kui vaimulik ülemkohus ei tunnista konsistooriumi seaduslikuks, pole ka ülemkohus ise seaduslik, sest kirikupäeva koosseisu enamus, kes oli vaimuliku ülemkohtu liikmed valinud, oli samuti enne 1926. a juulis kehtestatud põhikirja selle liikmeks saanud.¹⁷⁴⁷

19.–21. juunil 1928. a toimunud kirikupäeval ei kõnelenud Tallmeistri süüdistusasjast mitte Nirk, vaid assessor Sommer, kes väitis süüdistusakti ja vaimuliku ülemkohtu otsust tutvustades avameelselt, et liberaalse voolu ja üldkiriku vahekorra lahendamiseks on vaja Kuljus ja Tallmeister vaimuliku ametist tagandada. Sommeri sõnavõtt oli enneolematult terav, näiteks küsis ta Tallmeistrile viidates järgmist: „Kuid kas võib kohus mõrtsuka süüharutamist lõpetada”, ja teatas, et vaimuliku ülemkohtu otsus on avaldanud „laastavat mõju”, ning lõpetas ettekande nõudmisega Tallmeistri süüdistusasi vaimulikus ülemkohtus taas arutusele võtta. Tema sõnavõttus peegeldusid jõuetus ja pinged, mida Tallmeistri protsess oli konsistooriumi liikmetes

¹⁷⁴⁴ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Kiriku VIII Kirikupäeva protokoll Tallinnas 14., 15. ja 16. juunil 1927, 7–9.

¹⁷⁴⁵ EELKKA, Tallmeister Theodor. Toimikud süüdistusasjas 13.11.1921–13.11.1930, 12.3.1928.

¹⁷⁴⁶ EELKKA, Konsistooriumi koosolekute protokollid 28.1.1928–12.12.1928, 19.4.1928, 9.5.1928.

¹⁷⁴⁷ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku X Kirikupäev. Kirikupäeva ettevalmistamisega seotud kirjavahetus, lisamaterjalid, 18.6.1928.

põhjustanud. Ehkki teised kirikuvalitsuse liikmed esinesid märksa tagasihoidlikumalt ja vaoshoitumalt, olid nende seisukohad samasisulised.

Liigsele emotsionaalsusele viitas oma sõnavõttus ka õp Lattik, nimetades juriidiliste küsimuste lahendamist takistava asjaoluna just kirikutegelaste emotsioone, seejuures kaitses Lattik kohtu sõltumatust, nimetades seda revolutsiooniks: „See on revolutsioon – see on konsistooriumi ainuvalitsus oma liigete kaudu.”¹⁷⁴⁸ Sellest lähtudes esitas Lattik resolutsiooni, soovitades küsimuse arutamine kirikupäeval lõpetada ja vaimuliku ülemkohtu otsust austada. Ülemkohtu otsusele allumist nõudis ka õp Eilart. Lattiku resolutsioon sai aga vaid 18 toetushäält. (Vaherepliigina tuleb mainida, et kirikupäeval toimunud konsistooriumi valimiste tulemusena jätkasid konsistooriumi vaimulike assessoritena Rahamägi ja Sommer, ilmalikeks assessoriteks valiti Hermann Sumberg ja Alfons Hintzer. Kiriku abipresidentina asus tööle 1923–1925 kirikuvalitsuse ilmaliku assessorina töötanud Jaan Masing.)

Kirikupäeva enamus asus toetama kirikupäeva saadiku vandeadvokaat Rudolf Kuuskmanni (Kuuskmaa) esitatud resolutsiooni, milles nenditi esiteks, et vaatamata erimeelsustele konsistooriumi seaduslikkuse kohta, arvestab kirikupäev vaimuliku ülemkohtu otsusega. Et ülemkohtu otsus põhines aga vormilisel erimeelsusel ning küsimust polnud sisuliselt veel arutatud, teeb kirikupäev konsistooriumile ülesandeks Tallmeistri süüdistus uuesti tõstatada.¹⁷⁴⁹ Resolutsioonis kajastunud põhimõtet toetas eri põhjustel ka enamik sõnavõtnud vaimulikest ja koguduste esindajatest. Kui põhi-osa sõnavõtjatest nõudis kiriku liberaalse voolu ohjamist, siis Tennmann toetas Tallmeistri protsessi teistkordset tõstatamist veendumuse tõttu, et see võimaldab kirikus eksisteerivaid usulisi seisukohti laiemalt tutvustada. Vaimuliku ülemkohtu liige praost Thomson kinnitas, et vaatamata vaimuliku ülemkohtu otsusele puuduvad takistused küsimuse teistkordseks käsitlemiseks.¹⁷⁵⁰

Tallmeister, kes polnud alates 1927. a kirikupäeval osalenud, pidas ajalehtedes ilmunud artiklite põhjal kirikupäeval toimunud arutelu ja vastu võetud otsust „iseäraliseks „hiilgenumbriks”” ja ei mõistnud, miks oli konsistooriumil vajalik edasiseks tegevuseks ehk uue protsessi alustamiseks nõuda kirikupäeva heakskiitu. Seejuures rõhutas Tallmeister vajadust teha lõpetatud ja tõenäoliselt algava protsessi vahel sisulist vahet.¹⁷⁵¹

Ootuspäraselt otsustaski konsistoorium 10. oktoobril 1928. a Tallmeistri taas „ordinatsioonil omandatud õiguste kaotamisega vaimulikust seisusest välja heita”. Süüdistuspunktid olid küll mitmel juhul uuesti sõnastatud, kuid nende sisu oli täpselt seesama. Nii oli tegemist juba lõpetatud protsessi teistkordse algatamisega. Konsistoorium toetus oma tegevust põhjendades kirikupäeva resolutsioonile. Tallmeistrile anti 19. novembril 1928. a otsust saates teada, et tal on õigus esitada kuu aja jooksul apellatsioonikaebus, mida Tallmeister ka kasutas, viidates selles konsistooriumi tegevuses ilmnenu vigadele. Nimelt polnud kirikuvalitsusel õigust kohtuasjades seadusandlikult kogult ehk kirikupäevalt juhtnööre nõuda – kohus on sõltumatu

¹⁷⁴⁸ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku X Kirikupäeva protokoll Tallinnas 19., 20. ja 21. juunil 1928, 22.

¹⁷⁴⁹ *Ibid.*, 27.

¹⁷⁵⁰ *Ibid.*, 22–25.

¹⁷⁵¹ PI, nr 7, juuli 1928, 106–108. Kirikupäewalt.

instants. Samuti rõhutas Tallmeister süüdistuse sisulisele kattuvusele osutades, et vaimulik ülemkohus on sama süüdistust juba arutanud ja kiriku põhikirja § 48 kohaselt on vaimuliku ülemkohtu otsused lõplikud. Süüdistuse sisu arvustades hindas Tallmeister konsistooriumi kogutud materjali vananenuks, viimased artiklid ja sõnavõttud, millele selles viidati, pärinesid 1926. a-st. Ehkki Tallmeister oli teravate sõnavõttudega jätkanud ka pärast seda, ei olnud neid süüdistusmaterjalina kasutatud. See muutis Tallmeisteri süüdistamise kirikliku korra eiramises ja kiriku lõhkumispüüete teostamises küsitavaks. Nii nagu eelmises apellatsioonikaebusele, kinnitas Tallmeister ka nüüd, et kiriku juhtorganid pole seaduslikud. Tema hinnangul oli vaja valida kirikule nii uus piiskop kui ka kogu kirikuvalitsuse koosseis.¹⁷⁵²

Vaimuliku ülemkohtu otsus 20. juunist 1930. a tühistas konsistooriumi otsuse Tallmeister ametist kõrvaldada teist korda. Ülemkohus koosseisus kolonel Siegfried Pinding, Tartu-Võru rahukogu liige Konstantin Tassa, vandeadvokaat Hugo Naaris ja praostid Thomson ning Mohrfeldt toetas Tallmeisteri seisukohta, et sama protsessi teistkordne läbiviimine pole seadusega kooskõlas. Samas ei nõustunud kohus Tallmeisteri nõudmisega uue piiskopi valimise kohta, tunnistades ametisoleva piiskopi kiriku seaduslikuks juhiks. Ajalehes Protestantline Ilm avaldatud artiklis tehti kohtuotsust kokku võttes järelalus, et juhul kui „konsistoorium soovib kolmandamat korda õp. Th. Tallmeisteri peale kohut mõistma hakata, siis tuleb temal wanas kiriku-seaduses ettenähtud korras terwet asja otsast peale algada”.¹⁷⁵³

Konsistoorium kavatseski Tallmeisteri vaimuliku ametist kolmandat korda tagandada ja palus tal sel teemal selgituste andmiseks ilmuda 13. novembril 1930. a kirikuvalitsuse istungile. Tallmeisterile saadetud kutses oli taas kord nimetatud samu süüdistusi. Seetõttu esitas Tallmeister koosolekule saabudes kirjaliku protesti, rõhutas samuti juba mitmendat korda, et vaimulik ülemkohus on tema kohta esitatud süüdistuse ja apellatsioonikaebuse menetlemise lõpetanud. Juhul kui konsistoorium soovib tema vastu uuesti protsessi alustada, tuleb valida uus uurimiskomisjonis ja esitada uus materjal. Vana protsessi pole võimalik jätkata ega uuesti alustada. Seejuures juhtis Tallmeister tähelepanu uue protsessi läbiviimise korrale. Vastavalt VELKS §-dele 599–607, mis oli protsessi läbiviimise aluseks, tehakse esmalt võimaliku eksimuse uurimine ülesandeks kas praostile või mõnele konsistooriumi liikmele. Kui eksimus osutub piisavalt kaalukaks, viiakse koguduses läbi erakorraline visitatsioon. Viimast polnud aga tehtud.¹⁷⁵⁴

Konsistooriumi soov protsessi jätkata kajastus otsuses viia Pühavaimu koguduses läbi visitatsioon ja moodustada uus uurimiskomisjon, kes Tallmeisteri üle kuulaks.¹⁷⁵⁵ 14. jaanuaril 1931. a otsustas kirikuvalitsus pöörduda Tallinna praosti Kapi poole, et too viiks Tallmeisteri süüdistusasja selgitamiseks Pühavaimu koguduses läbi visitatsiooni.¹⁷⁵⁶ Konsistoorium pöördus ka Pühavaimu koguduse poole, et anda ülevaade visitatsiooni läbiviimise põhjustest. Koguduse juhatusel paluti konsistooriumile

¹⁷⁵² PI, nr 12, detsember 1928, 186–192. Õpetaja Th. Tallmeisteri edasikaebus Waimulikule Ülemkohtule.

¹⁷⁵³ PI, nr 7. juuli 1930, 112. Waimulik ülemkohus.

¹⁷⁵⁴ EELKKA, Tallmeister Theodor. Toimikud süüdistusasjas 13.11.1921–13.11.1930, 13.11.1930.

¹⁷⁵⁵ EELKKA, Konsistooriumi koosolekute protokollid 8.1.1930–10.12.1930, 13.11.1930.

¹⁷⁵⁶ EELKKA, Konsistooriumi koosolekute protokollid 14.1.1931–16.12.1931, 14.1.1931.

selgitada Tallmeistri vastu tõstatatud õpetusküsimusi puudutavaid süüdistusi ning tema suhtumist kirikukorraldusse, teistesse ametikandjatesse ja kiriku keskvalitsusse. Ka kogudus polnud seniseid seisukohti muutnud ja tunnistas end kirikuvalitsusele saadetud vastuses Tallmeistriga solidaarseks.¹⁷⁵⁷

Etteruttavalt olgu öeldud, et konsistooriumi algatada tahetud visitatsiooni sel kujul ei toimunud. Peaaegu poolteist aastat hiljem ehk 30. mail 1932. a viidi Püha-vaimu koguduses visitatsioon küll läbi, kuid see oli nii Tallmeistri kui ka Kapi teatel korraline visitatsioon, mille ülesandeks olevat olnud üldkiriku ja Pühavaimu koguduse lepitamine, mitte aga Tallmeistri süüdistusaja tarvis materjali kogumine. Nii visitatsiooni eesmärgi kui ka üldisemalt kirikuvalitsuse retoorika muutmise põhjuseks oli 1931. a kirikupäeval kirikus vahetunud võim. Senised assessorid Rahamägi ja Sommer, kes olid nii Tallmeistri kui ka Kuljuse protsessi juhtinud, olid ametist lahkunud – Rahamägi oli kirikupäeval keeldunud oma kandidatuuri ülesseadmisest, Sommer aga oli konsistooriumi valimisel saanud vaid 43 häält ega osutunud valituks.¹⁷⁵⁸ Seejuures nimetati konsistooriumis toimunud muudatuste põhjuseid kirjeldades ka seniste assessorite suutmatust Tallmeistri protsessi lõpetada.¹⁷⁵⁹ Konsistooriumi uued vaimulikud assessorid, õp Varik ja praost Kapp, olid vaadetelt küll alalhoidlikud, kuid võrreldes eelmistega oli nende käitumine palju vaoshoitum ja mõõdukalt heatahtlikum.¹⁷⁶⁰ Koos nende ametisse astumisega lõppes ka Tallmeistri tagandamise küsimuse arutamine. Riho Saard on märkinud, et konsistooriumi uus vaimulikest koosnev koosseis võis olla huvitatud liberaalse ja kiriklik-konfessionaalse voolu leppimisest; samas on Saard ka väitnud, et 1932. a mais toimunud visitatsioonil oli ühtlasi süüdistusmaterjali kogumise eesmärk, et Tallmeistrit tagandada.¹⁷⁶¹ Mingeid märke protsessi alustamisest konsistooriumi visitatsioonieelses ega järgses tegevuses aga ei leidu. Konsistoorium ei tõstatanud Tallmeistrile uue süüdistuse esitamise küsimust pärast 1931. a kirikupäeva kordagi.

¹⁷⁵⁷ EELKKA, Tallinna Püha-Vaimu kogudus 1913–1935, 30.1.1931.

¹⁷⁵⁸ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku XIII Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 9., 10. ja 11. juunil 1931, 36.

¹⁷⁵⁹ Praostkondadest kostunud kriitika oli laiaulatuslikum. Nii nentis näiteks Narva-Alutaguse praostkonna sinod 1930. a kevadel toimunud koosolekul, et kiriku juhtimine käib kirikuvalitsusele „praegusel kujul” üle jõu, mistõttu olevat kirikuelus märgata „seisakut, algatuse puudust, koguni väärnähteid.” EELKKA, Kirjavahetus Narva-Alutaguse praostkonnaga 24.8.1920–16.7.1938, 24.4.1930.

¹⁷⁶⁰ Näiteks 1928. a kirikupäeval astus Varik välja Kuljuse kaitseks. Variku sõnul sai ta naaber koguduse õpetajana Kuljusega hästi läbi. Nagu öeldud, iseloomustas Tallmeister konsistooriumi teist uut liiget Kappi kui tasakaalukat meest. Samas osutas Tallmeister konsistooriumi koosseisu kirjeldades jutuaajamisele ühe ametivennaga, kes väitis, et kirikut ei juhtivat enam mitte piiskop Kukk, vaid Harald Põld: „Assessor Varik ei liigutavat enne kättki, kui pole käinud Põllu juures nõu küsimas.” EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku X Kirikupäeva protokoll Tallinnas 19., 20. ja 21. juunil 1928, 28; Vihuri 2007a, 60.

¹⁷⁶¹ Saard 2008, 187, 197.

3.4.2. Liberaalse voolu koguduste ja üldkiriku vahekorras toimunud muutused. Ettepanek iseseisva protestantliku kiriku loomiseks

Õp Kuljuse suhtes algatatud protsessi ja tema ametist tagandamise otsusega seoses kerkis 1926. a kevadel küsimus Iisaku koguduse üldkirikus püsimise võimalikkusest. Sama aasta juulis ja augustis registreeriti vaatamata kirikuvalitsuse vastuseisule Tallinna Pühavaimu ja Iisaku koguduse põhikirjad. 1925. a detsembris oli algatatud protsess ka õp Tallmeistri usuliste vaadete selgitamiseks, ning et kogudus tunnistas end vaimulikuga solidaarseks, taheti hakata kärpima ka Pühavaimu koguduse õigust üldkiriku töös osaleda. Pühavaimu ja Iisaku koguduse vastu algatatud protsesse tuleb käsitleda eraldiseisvatena, sest eesmärk ja otsused, mida kiriku keskvalitsus ja kirikupäev taotlesid ning langetasid, olid põhimõtteliselt eri laadi. Iisaku koguduse puhul oli taotluseks koguduse kirikust väljaheitmine, Pühavaimu koguduse puhul aga koguduselt selle hääleõiguse võtmine. Nii ühel kui teisel juhul oli lõpptulemuseks siiski üldkiriku tegevusest kõrvalejäämine.

Kiriku keskvalitsuse ja kirikupäevade kõrval käsitleti suhteid liberaalse voolu kogudustega ka mitmel praostkonna sinodil. Näiteks 17. mail 1927. a toimunud Saaremaa praostkonna sinodil nõuti liberaalse voolu koguduste üldkirikust väljaheitmist. Selleks oli kirikul praostkonna sinodi saadikute hinnangul nii õigus kui ka kohustus.¹⁷⁶² Ida-Harju praostkonnas, mille liikmeskonna enamuse moodustasid VS põhikirjade alusel registreeritud kogudused, käsitleti praostkonna ja liberaalse voolu koguduste suhete ehk koguduste liikmete vahelise vahekorra määratlemisega küsimusega. Nii otsustati 1.–2. märtsil 1928. a toimunud sinodil pidada soovitavaks teha liberaalse voolu ja praostkonna koguduste vahel „usutunnistuslist wahet”. Näitena toodi liberaalse voolu kogudustest kirikutähti küsides koguduse liikmeks soovivate inimeste „katsumist” ehk nende usuliste vaadetega lähemat tutvumist. Õigus üksik- asjalikeks korraldusteks jäeti koguduste nõu- ja täiskogudele.¹⁷⁶³

Liberaalse voolu kahele kogudusele ja nende vaimulikele mõjusid nii kirikupäevadel kui ka praostkondades toimunud vaidlused ja vastu võetud otsused kogudusi üldkirikust lahutavalt. Seetõttu võttis liberaalse voolu eestvedaja Tallmeister 1927. a augustis ehk ajal, mil olid algatatud või juba lõppenud protsessid nii vaimulike kui ka koguduste üldkirikust väljaheitmise või nende õiguste kärpimiseks, ajalehes Protestantline Ilm sõna ja deklareeris, et kirikus toimuva võitluse tulemusena on protestantlikud kogudused sunnitud asutama üldkirikust eraldiseisvana tegutseva protestantliku usuühingute liidu ehk kiriku. Seejuures mõõnis Tallmeister õigustatult, et liberaalse voolu eesmärgiks on õpetusliku vaidluse käigus alati olnud üldkirikus püsimine. Uute koguduste loomine oli kavandatud PÜ osakondade alusel. Kogudused võisid Tallmeistri hinnangul osakondadest isegi edukamalt tegutseda: „Pealegi saaks teatawatel tingimustel kogudused palju wiljarikkamalt töötada kui ühingu osakonnad. Sest wiimaste arenemist takistab märksa asjatundlikkude jõudude puudus, kes teadusliste kõnede pidamisega jne. osakonna tegewust wiljarikkaks wõiks teha. Kui aga wõimalik oleks järjekindlaid jumalateenistusi sisse seada ja perekondlisi

¹⁷⁶² EELKKA, Kirjavahetus Saaremaa praostkonnaga 19.9.1919–7.10.1938, 17.5.1927.

¹⁷⁶³ EELKKA, Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 26.5.1901–18.12.1938, 1.–2.3.1928.

sündmuse protestantlise liikumise õhkkonnas pühitseks – wanameelsete kirikuõpetajatega sidemeid katkestades – siis saaks paljud, nagu mitmelgi pool kuulnud oleme, seda väga soojalt terwitama.”

Tallmeister rõhutas, et kogudused kavatsevad püsida evangeelsel-luterlikul alusel ja erinevalt üldkirikust ei nõuta protestantlikus kirikus põhikirjade ühtlustamist. Nii võis tema hinnangul kirikusse kuuluda ka kogudusi, kelle õpetusaluste paragrahv ühtib üldkiriku omaga, ning isegi selliseid kogudusi, kelle põhikirjas nõutakse verbaalinspiratsioonist kinnipidamist: „Kõige olulisem wahe, mis meid senisest ametlikust kirikust lahutab, on salliwus. Kui keegi sarnast formulatsiooni wõi mõnda kiriklikku woolu ja dogmaatilist kuju ainuõndsakstegewaks peab ja teiste wastu sallimatu on, ainult siis ei saa koos minna.”¹⁷⁶⁴

Ühtlasi visandas Tallmeister kavandatava kiriku keskkorralduse põhialused, mis ei erinenud põhilaadilt kiriku alalhoidliku voolu esindaja praost Põllu kirikukorralduse käsitusest. Tallmeister pidas esmatähtsaks üksikkoguduse iseseisvust. Kehtivat üldkiriku korraldust hindas Tallmeister liiga kulukaks, piiskopi kohuseid võis tema sõnul täita „aametina” ka mõni koguduse waimulik.

Uute koguduste waimulike töötegijate leidmine ja harimine oli kiriku asutamisel kõige keerulisem küsimus. Tallmeister pidas tõenäoliseks, et Tartu ülikooli usuteaduskonna lõpetajad ei kavatse protestantliku kiriku teenistusse asuda, waid hoiavad pigem üldkiriku poole, sest see annab majandusliku kindluse. Ehkki kõrghariduse nõudmisest oli väga raske loobuda, mõõnis Tallmeister samas, et „üleminekuajajärgud ei saa kunagi ideaalsel kõrgusel seista”, seetõttu tuleb koguduse põhikirjas tema hinnangul nõuda küll usuteaduslikku kõrgemat haridust, kuid wastava haridusega kandidaadi puudumisel võib ajutiselt ametisse ordineerida ka madalama haridustasemega inimesi. Nii pidas ta õigeks, et esialgu võib ametisse ordineerida ka „korraliku üldharidusega ja usuliste huwidega” diakoneid, keda varustatakse erialakirjandusega (mh ka ajalehega Protestantline Ilm) ja kelle teadmisi kontrollitakse ordineerimisele eelnenud kursuste lõppedes. Protestantliku kiriku waimulik pidi kandma ka ametiriietust.

1927. a sügisel tõusis päevakorrale ka waimulike iseseiswa ordineerimise küsimus. Nimelt saatis Tallmeister 27. septembril 1927. a piiskop Kukele kirja, teatades Jüri Kimmeli walimisest Pühavaimu koguduse abiõpetajaks, ja palus piiskoppi Kimmel ordineerida (ehkki Tallmeister ei maininud kirjas introduktsiooni, pidas ta lisaks ordinatsioonile silmas ka introduktsiooni). Tallmeister osutas Pühavaimu koguduse põhikirjale ja asus seisukohal, et Kimmeli ordineerimiseks ja introductseerimiseks pole ametiwande nõudmine wajalik. Pühavaimu koguduse põhikirja § 15 toetudes nõuti õpetajalt ametisse astumisel pühalikku töotust, et ta kawatseb püsida evangeelsel luterlikul alusel. Sama sõnastus leidis ka kuni 1926. a juulini kehtinud kiriku põhikirjas, kuid oli seejärel asendatud ametiwandega. Tallmeister nimetas veel teistki tingimust, nimelt oli ordineeritawal õigus „oma usku tunnistada mitte apostoolikumi, waid pühakirja sõnadega”. Kui Kukk on nendest tingimustest nõus kinni pidama, oli ta oodatud ordinatsiooni läbi wiima.¹⁷⁶⁵

¹⁷⁶⁴ PI, nr 8, august 1927, 126. Kuidas edasi tegutseda?

¹⁷⁶⁵ EK; nr 45, 10.11.1927, 357. Iseseisew ordinatsioon.

Niisiis seadis Tallmeister Kukele Pühavaimu koguduse põhikirjale toetudes vaimuliku ordineerimiseks eeltingimused, mis olid üldkiriku seisukohast vastuvõetamatud. Seetõttu kerkis küsimus vaimulike ordineerimisest ilma üldkiriku toetuseta. Tallmeister toetas iseseisvat ordinatsiooni ja ei pidanud ordinatsiooni ning introduktiooni teineteisest põhimõtteliselt erinevaks, nii ei teinud ta ka küsimust vaimulike iseseisvast ordinatsioonist: „Mis sellesse puutub, et ordinatsioon kiriku ja mitte koguduse teenistusse astumist tähendab, siis on see ewangeelses kirikus täiesti ülearune teoreetiline targutamine. Sest vaimulikku seisust ei ole meil üldse olemas, vaid on ainult tööpõld.” Et luteri kirikul puudus nii vaimulik seisus kui ka katoliku kiriku sarnane organisatsioon, polnud Tallmeisteri arvates tähtsust, kelle poolt ja kelle korraldusel koguduse vaimulikud töötajad ametisse ordineeritakse. Viidates Kimmelile, väitis Tallmeister, et Kimmel oli „mitmesugustel kaalumistel” otsustanud ordinatsiooniga siiski mitte kiirustada. Enne 1934. a Kimmelit ei ordineeritudki. PÜs jätkas Kimmel järgnevatel aastatel aga aktiivselt tööd.¹⁷⁶⁶

Nagu eespool mainitud, oli Tallmeisteri ettepanekute ainsaks tegelikuks tagajärjeks Narva Pauluse koguduse asutamine. Mõte iseseisva koguduse asutamisest oli leidnud positiivset vastukaja ka Aegviidus, kuid seal ei jõutud koguduse asutamiseni.¹⁷⁶⁷ Kuljus mainis 1934. a, et idee iseseisvate koguduste asutamisest kuulub just Tallmeistrile. Kuljus ise koguduste ja töönaoliselt ka iseseisva kiriku asutamist oma sõnul ei toetanud. Nii puudus ka liberaalse voolu esindajate hulgas selles suhtes vajalik üksmeel, mis võib olla põhjuseks, miks selle elluviimine takerdus. Teiseks takistuseks oli – nagu PÜ puhulgi – vaimulike töötajate vähesus. Nendel põhjustel jäi liberaalse voolu seisukohtadele vastav iseseisev protestantlik kirik rajamata.

3.4.2.1. Iisaku koguduse kirikust väljaheitmine

1926. a märtsis toimunud erakorralisel kirikupäeval esitatud konsistooriumi aruandes nimetati õp Kuljuse üle toimunud protsessi kirjeldades Iisaku koguduse seisukohti kirikuvalitsust mõnitavaks. Konsistoorium nõudis Iisaku koguduse ja selle nõukogu allumist kiriklikule korrale. Kui aga kogudus saab oma ülesannetest ja kohustest teisiti aru, on neil konsistooriumi hinnangul kohustus kirikust lahkuda.¹⁷⁶⁸ Nagu varem öeldud, polnud kogudus alates 18. oktoobril 1925. a toimunud täiskogu koosolekust, kus tunnistati end tollal veel ajutiselt ametist tagandatud õpetajaga solidaarseks, tasunud keskkassa makse. Nimetades üldkiriku käitumist pahatahtlikuks, kinnitas kogudus 27. veebruaril 1927. a toimunud täiskogu koosolekul, et ei kavatse keskkassa makse ka edaspidi tasuda.¹⁷⁶⁹

Nii võeti küsimus 14.–16. juunil 1927. a toimunud kirikupäeva kavva. Kirikupäeva eel arutasid koguduse võimalikku kirikust väljaheitmist nii kirikuvalitsus kui ka praostid. 10. aprillil 1927. a toimunud praostide koosolekul otsustati, et koguduse kirikust väljaheitmist ei kavatseta eelseisval kirikupäeval esialgu veel nõuda, selle

¹⁷⁶⁶ PI, nr 11, november 1927, 175. Iseseisvast ordinatsioonist.

¹⁷⁶⁷ PI, nr 8, august 1927, 128. Protestantlise Ühingu.

¹⁷⁶⁸ EELKKA, Evangeeliumi Luteri usu kiriku VII Kirikupäeva protokoll Tartus, 3., 4. ja 5. märtsil 1926, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Konsistooriumi aruanne 1925. aasta kohta, 7.

¹⁷⁶⁹ EELKKA, Iisaku koguduse kirikust (liidust) välja heitmise asjas, 4.3.1927.

asemel soovitati anda kogudusele aega aasta jooksul seaduslik kord taastada. Juhul kui kogudus otsustab sellele ettepanekule mitte reageerida, tuleb asuda nõudma koguduse kirikust väljaheitmist.¹⁷⁷⁰ 13. aprillil 1927. a määrati konsistooriumi istungil Iisaku koguduse ja kiriku vahekorra selgitamiseks komisjon, kuhu kuulusid seda juhtinud praost Jalajas ja Jõhvi koguduse õp Varik ning sama koguduse juhatuse esimees Priidik Rutov. Jalajas kutsus 18. maiks Jõhvi kirikumõisa kokku koosoleku, et Iisaku koguduse juhatusega üldkiriku ja koguduse ning selle vaimuliku vahekorda arutada. Et Iisaku koguduse esindajad polnud koosolekule ilmumata jätmisest praostile teada andnud ega tulnudki koosolekule, tegi Jalajas konsistooriumile saadetud aktis järelduse, et kogudus ei soovi üldkiriku ja koguduse vahekorda selgitada.¹⁷⁷¹ Iisaku kogudus oli kutsele siiski reageerinud. Nimelt laekus päev enne koosolekut konsistooriumile Iisaku koguduse juhatuse kiri, milles anti teada otsusest koosolekust mitte osa võtta. Ühtlasi juhtis juhatus tähelepanu koguduse põhikirja §-le 25, milles sätestati koguduse vaimuliku vabastamise kord ning millele toetudes oli Kuljus vaatamata konsistooriumi otsusele endiselt ametis. Kuljuse kohta esitati konsistooriumile järelepärimine, kas kirikuvalitsus kavatses tunnistada Kuljuse koostatud 1926. a koguduse tegevuse aruannet ning miks pole Kuljusele saadetud kutset osa võtta Narva-Alutaguse praostkonna sinodist. Nii soovis ka kogudus tegelikult vastust Kuljuse ja Iisaku koguduse ning üldkiriku vahekorra kohta.¹⁷⁷² Kirikuvalitsus vastas Iisaku koguduse juhatusele 25. mail 1927. a konsistooriumi istungil toimunud arutelu järel. Konsistoorium otsustas, et Iisakus ilmnenu „väärnähtused” on sedavõrd põhimõttelised ja ulatuslikud, et koguduse edasist kirikust püsimumist peeti võimatuks. Nii esitati kiriku põhikirja §-le 41 toetudes eelseisvale kirikupäevale ettepanek Iisaku kogudus kirikust välja heita.¹⁷⁷³

1927. a kirikupäeval kõneles Iisaku koguduse teemal assessor Nirk, kelle sõnul ei allunud kogudus konsistooriumi korraldustele ja ei tasunud kiriku keskkassa makse. Kokkulepitult esitas Nirk kirikupäevale ettepaneku kogudus kirikust välja heita, kuid et puudus vajalik kvoorum – koguduse kirikust väljaheitmiseks pidi ettepanek koguma kirikupäeva saadikute enamuse hääled, seejuures ei arvestatud mitte kirikupäeval viibivaid, vaid kõiki kirikupäeva saadikuid –, esitas 15. juunil erakorraliselt kogunenud konsistoorium kirikupäevale uue ettepaneku, jätta kiriku põhikirja §-le 39 toetudes Iisaku kogudus ilma kirikupäeva, praostkonna sinodite ja konverentside hääleõigusest. Ühtlasi otsustati, et 1928. a kirikupäeval võetakse koguduse kirikust väljaheitmine taas päevakorda.¹⁷⁷⁴ Nii kuulus Iisaku kogudus pärast 1927. a kirikupäeva küll kirikusse, kuid koguduse vaimuliku ja esindajate võimalus kirikuorganite töös osaleda puudus. Iisaku koguduse esindajad kirikupäevade tööst järgnevatel aastatel osa ei võtnud.

¹⁷⁷⁰ EELKKA, Praostide koosolekute protokollid 1923–1935, 10.4.1927.

¹⁷⁷¹ EELKKA, Iisaku koguduse kirikust (liidust) välja heitmise asjas, 18.5.1927.

¹⁷⁷² *Ibid.*, 14.5.1927.

¹⁷⁷³ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid. 30.10.1923–21.6.1927, 25.5.1927.

¹⁷⁷⁴ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Kiriku VIII Kirikupäeva protokoll Tallinnas 14., 15. ja 16. juunil 1927, 21; EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid. 30.10.1923–21.6.1927, 25.5.1927, 15.6.1927.

1927. a kirikupäeva järel viitas Tallmeister ajalehes Protestantline Ilm võimalusele, et juhul kui kirikupäev pole suuteline põhikirja alusel Iisaku kogudust kirikust välja heitma, võib kirikupäev asuda ka põhikirja muutma.¹⁷⁷⁵ 19.–21. juunil 1928. a toimunud kirikupäeval puudus samuti vajalik kvoorum koguduse kirikust väljaheitmiseks. Sel teemal toimunud vaidluse käigus esitas praost Tannebaum ettepaneku otsustada küsimus põhikirja muutmise teel: ta pani ette kirjaliku hääletuse loomise võimaluse. Kirikupäev otsustas praosti ettepanekut toetada ning asuda põhikirja muutma. Nii oli Tallmeisteri ennustus täitunud.¹⁷⁷⁶ Tallmeister kirjutas kirikupäeva järel irooniliselt, et tema jaoks jääb mõistmatuks, miks konsistoorium pole Iisaku kogudust lihtsalt kirikust välja heitnud: „Tehtagu lihtsalt ära – Iisaku kogudus wist kohtusse ei kaeba – ja asi on korras.”¹⁷⁷⁷

18.–20. juunil 1929. a toimunud kirikupäeval oli arutlusel nii kiriku põhikirja muutmise kui ka Iisaku koguduse kirikust väljaheitmise. Viimasel teemal kõnelnud assessor Hintzer kordas juba varasematel kirikupäevadel esitatud seisukohti Iisaku koguduse ja üldkiriku vahekorra kohta. Piiskop Kukk selgitas koguduse kirikust väljaheitmise hääletuse eel, et kirikupäeva liikmeid on 411, ettepaneku toetuseks on seega vaja 206 kirikupäeva liikme häält. Seepeale väitsid Tartu ülikooli rektor Kõpp ning prof Peeter Põld, et kirikupäeva saadikute arv pole tegelikult sugugi üheselt selge, mistõttu on esmalt vaja kindlaks määrata just kirikupäeva liikmete täpne arv. Kahele professorile vastas kolmas professor ja assessor Rahamägi, et hinnata tuleb kirikupäeva liikmete tegelikku arvu, tehes oma sõnavõtu vahet teoreetilise ja tegeliku kirikupäevaliikmeskonna vahel. Kirikupäev asus küll toetama piiskopi esitatud arve, kuid hääletustulemus ei pakkunud vaatamata sellele kirikupäeva saadikute enamust rahuldavat lahendust. Ettepanekut toetasid 170 kirikupäeva saadikut, vastu hääletasid 18 saadikut. Professorid Kõpp ja Põld otsustasid hääletusest mitte osa võtta, sest kvoorumi küsimus polnud nende arvates lahendust leidnud. Hääletustulemuse tõttu tegi kirikupäev nüüd panuse põhikirja muutmisele. Selleks moodustati kirikupäeval viieliikmeline komisjon, et kiriku põhikirja „vastavalt tegeliku elu nõuetele” muuta. Komisjon pidi töö lõpetama 15. novembriks 1929. a.¹⁷⁷⁸ Nii lükkus Iisaku koguduse ja põhikirja muutmise küsimus 1930. a kirikupäevale.

Alalhoidliku voolu esindaja Põld võrdles 17.–19. juunil 1930. a toimunud kirikupäeva 1924. a kirikupäevaga: neist esimesel tähistati reformatsiooni, teisel aga Augsburgi usutunnistuse juubelit. Ühtlasi tähtsustas Põld 1930. a kirikupäeva ka seetõttu, et sel kirikupäeval pandud – nagu ka 1924. a, mil kiriku alalhoidliku voolu esindajad olid kirikupäevalt lahkunud – kinni see uks, „mille kaudu kõigil ristiusu peatõdede eitajail ja Kristuse jumalikkuse salgajail võimalikus oli saanud” kirikusse tungida.¹⁷⁷⁹

Õp Kerem mõonis põhikirja muutmise üle toimunud väitluse alguses, et kirikupäeva saadikutel pole tarvis salata, et põhikirja muutmise võetakse ette „ainult paari

¹⁷⁷⁵ PI, nr 8. august 1927, 125. Kuidas edasi tegutseda?

¹⁷⁷⁶ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku X Kirikupäeva protokoll Tallinnas 19., 20. ja 21. juunil 1928, 28.

¹⁷⁷⁷ PI, nr 7, juulil 1928, 109. Kirikupäewalt.

¹⁷⁷⁸ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku XI Kirikupäeva protokoll Tartus 18., 19. ja 20. juunil 1929, 12–13, 16.

¹⁷⁷⁹ MK, nr 24, 2.7.1930, 197. Mõõdunud kirikupäewast.

koguduse pärast”. Tema hinnangul oli olemasolev kord rahuldav ning põhikirja polnud vaja muuta. Keremi sellesisuline ettepanek kogus kirikupäeval aga vaid 13 toetushäält. Samuti teoloogiliselt liberaalne, kuid vaba rahvakiriku korda kaitsev õp Järve toetas seevastu põhikirja muutmist ja soovitas hääletada konsistooriumi põhikirja muudatusettepaneku poolt.¹⁷⁸⁰ Lisaks oli põhikirja muutmiseks esitanud ettepaneku 1929. a kirikupäeval moodustatud komisjon.¹⁷⁸¹ Küsimust oli 1929. a kirikupäeva eel arutatud ka praostkonna sinoditel, enamik sinodeid toetas kirikupäeval moodustatud komisjoni ettepanekut.¹⁷⁸² Põhikirja muutmiseks oli vaja vähemalt 268 kirikupäeva saadiku toetushäält. Komisjoni ettepanek pälvis 214 ja konsistooriumi ettepanek 266 poolthäält, nii ei võetud neist kumbagi vastu. Seepeale nõuti nimelist hääletamist, misjärel tegi Järve ettepaneku täiendada konsistooriumi sõnastatud põhikirjamuudatust viitega, mille kohaselt on kirikupäev otsustusvõimeline, kui sellest võtab osa vähemalt 1/5 kirikupäeva liikmete üldarvust. Järve täiendusega ettepanek võeti 279 häälega vastu, vaheaja järel toimunud teisel lugemisel kogus ettepanek 281 häält, vastuargumente ei esitatud. Sellega oli põhikirjamuudatus lõplikult vastu võetud.¹⁷⁸³ Koguduse kirikust väljaheitmiseks piisas niisiis kirikupäeva kolmveerandi liikmete toetusest. Kirikupäev oli aga seaduslik, kui sellest võttis osa üks viiendik kirikupäeva liikmete üldarvust. Niisiis piisas koguduse kirikust väljaheitmiseks pisut rohkem kui sajast kirikupäeva saadiku häälest. Sellega oli koguduse kirikust väljaarvamine muutunud varasema korraldusega võrreldes palju lihtsamaks. Siseministeriumis kinnitatud põhikirjamuudatus avaldati 13. jaanuaril 1931. a Riigi Teatajas.¹⁷⁸⁴

Uut korraldust rakendati 9.–11. juunil 1931. a toimunud kirikupäeval, kus viidi esimest korda juba 1927. a kirikupäeva kavas olnud Iisaku koguduse kirikust väljaheitmine kirikupäeva 160 saadiku poolthäälega läbi. Vastu hääletas üks kiriku-

¹⁷⁸⁰ „Kirikupäev on otsustusvõimeline, kui ta seaduslikus korras kokku on kutsutud. Otsused tehakse liht häälteenamusega; kui hääled pooleks lähevad, annab otsuse juhataja hääl. Piiskopi valimiseks on tarvilik koosolijate häälteenamus. Saavad kaks kandidaati ühepalju hääli, loetakse valituks kirikuteenistuses aastate järele vanem kandidaat. Piiskopi ametist tagandamine, kiriku põhikirja muutmine, üksikute koguduste väljaheitmine kirikust, niisamuti kirikule kuuluva kinnisvara ja ajaloolise vallasvara võõrandamine või pantimine otsustatakse, kui vähemalt kaks kolmandikku koosolijatest hääleõiguslikest liikmetest selle poolt on. Kiriku lõpetamine otsustatakse, kui absoluutne enamus kirikupäeva liikmete üldarvust lõpetamise poolt hääletab.” EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku XII Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 17., 18. ja 19. juunil 1930, 5.

¹⁷⁸¹ „Kiriku lõpetamine, piiskopi ametist tagandamine, kiriku põhikirja muutmine, üksikute koguduste väljaheitmine kirikust, niisamuti kirikule kuuluva kinnisvara ja ajaloolise vallasvara võõrandamine ja pantimine otsustatakse, kui vähemalt kaks kolmandikku koosolijatest hääleõiguslikest liikmetest selle poolt on; saab ettepanek loetletud küsimustes ainult liht häälteenamuse, siis astub tehtud otsus jõusse alles pärast seda, kui ema vähemalt liht häälteenamusega uuesti vastu võetakse järgneva kirikupäeva poolt, mis kutsutakse kokku mitte varem kui kuus kuud pärast elmise kirikupäeva lõppu.” *Ibid.*

¹⁷⁸² VM, nr 140, 19.6.1930, 2. Kiriku põhikirja muudeti.

¹⁷⁸³ Kirikupäeva alguses oli saadikute arv vaid 153, kuid suurenes teiseks päevaks 288-ni. PM, nr 161, 18.6.1930, 1. Kirikupäew algas loiu osawõtuga; PM, nr 162, 19.6.1930, 1. Kiriku põhikiri muudetud.

¹⁷⁸⁴ ERA, f 14, n 11, s 482, l 53; RT (lisa), nr 4, 13.1.1931, 106.

päeva saadik. Sel teemal kõnelenud assessor Hintzeri seisukohad ühtisid põhijoontelt varasematel kirikupäevadel esitatud argumentidega. Narva-Alutaguse praostkonna praost Jalajas – sellesse praostkonda kuulus Iisaku kogudus – nõudis hääletuse eel sõna võttes esmalt Iisaku koguduse ja üldkiriku vahekorra küsimuse lahendamist ning seejärel üldkiriku ja Iisaku koguduse vahel ühemõttelise eristuse tegemist. Nendele Iisaku koguduse liikmetele, kes polnud Kuljuse ja tema usuliste vaadetega nõus, soovitati astuda üldkirikusse kuuluvate koguduste liikmeks.¹⁷⁸⁵

Kirikupäeva järel 29. juulil 1931. a toimunud Narva-Alutaguse praostkonna sinodil kerkis küsimus Kuljuse toimetatud ristimiste, konfirmatsioonide ja abielude kehtivusest. Sinodil otsustati, et kõik ametitalitused, mida Kuljus oli toimetanud enne „väljaheitmist ametist”, loeti kehtivaks. Ristimised, mille Kuljus oli seejärel läbi viinud, tuli „kontrollida ja tarbe korral uuesti toimetada”, konfirmatsioonid ja laulatused kuulutati aga kehtetuks. Kui mõni koguduse liige soovis Iisaku kogudusest lahkuda ja asuda mõne teise praostkonna koguduse liikmeks, tuli nõuda usulist katset ehk vestlust koguduseliikme usuliste seisukohtade üle. Samuti määrati sinodil ühe aasta pikkune tähtaeg, mille kestel usulise katse nõue kehtis. Nendele Iisaku koguduse liikmete puhul, kes soovisid aasta möödudes kogudusest lahkuda ja asuda mõne praostkonna mõne teise koguduse liikmeks, arvati vajalikuks nõuda viivituste põhjuste põhjalikku väljaselgitamist¹⁷⁸⁶

Narva-Alutaguse praostkond esitas sinodi otsused seisukohavõtmiseks ka konsistooriumile. Seetõttu võttis kirikuvalitsus 1931. a kirikupäeva järel üldkiriku ja Iisaku koguduse vahekorra asjus veel kord seisukoha. Ehkki 27. juunil 1931. a ilmunud Kiriku Teatajas avaldati Iisaku koguduse kohta järgmine kirikupäeva otsus: „Iisaku kogudus kui konsistooriumile, kirikupäeva korraldustele ja maksuale korrale mittealluv kogudus Eesti ew. lut. usu kiriku (usuühingute) liidust välja heita”, pidas kirikuvalitsus õigeks kirikupäeval langetatud otsuse täitmist pikendada kuni 1. jaanuarini 1933. a. Narva-Alutaguse praostkonna sinodil kokkulepitut muutes otsustas konsistoorium Kuljuse toimetatud ristimised ja konfirmatsioonid arvata kehtivaks – põhjuseks oli Kuljuse selgitus, et need olid toimunud Kolmainu Jumala nimel ja leeritõetused olid võetud apostoolikumi alusel –, samas nõuti koguduselt senise õpetajaga vahekorra lõpetamist ja teatati, et vastasel korral on üldkirik sunnitud Iisaku kogudusega lõpetama igasuguse osaduse. Konsistoorium põhjendas vajadust tähtaega pikendada Iisaku koguduse liikmete soovidega arvestamisega. Nimelt peeti vajalikuks, et üldkirikusse kuuluda soovivatele koguduse liikmetele oleks antud piisavalt aega, et kogudusest soovi korral lahkuda.¹⁷⁸⁷

1931. a lõpukuudel püüdis konsistoorium assessor Variku vahendusel otsida Iisaku koguduse ja selle õpetajaga ka lepitust, kuid konsistooriumi esitatud tingimused polnud Kuljusele vastuvõetavad. Konsistoorium tegi Kuljusele ettepaneku registreerida Iisaku kogudus normaalpõhikirja alusel, lubades seejärel tema õiguse

¹⁷⁸⁵ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku XIII Kirikupäeva protokoll Tallinnas, 9., 10. ja 11. juunil 1931, 27–28.

¹⁷⁸⁶ EELKKA, Kirjavahetus Narva-Alutaguse praostkonnaga 24.8.1920–16.7.1938, 19.7.1931.

¹⁷⁸⁷ EELKKA, Konsistooriumi koosolekute protokollid 14.1.1931–16.12.1931, 23.9.1931, 19.11.1931; EELKKA, Iisaku koguduse kirikust (liidust) välja heitmise asjas, 19.11.1931, 7.4.1932.

vaimulikuna tegutseda taastada. Kuljuse vastuses kajastub küll soov üldkirikuga leppida, nii on ka kirja toon heatahtlik ja rahumeelne ning 1920. a-tele iseloomulik teravus kadunud, kuid samas püsis ta vankumatult oma seniste seisukohtade juures ning ei pidanud võimalikuks senisest positsioonist taganeda. Nii vastas ta kirjale, et hind, mida konsistoorium küsib, on liiga kõrge, esitades kirikuvalitsusele omakorda küsimuse, kas üldkirikuga liitumine on võimalik ka sobivamatel alustel. Telefoni-vestluses assessor Varikuga oli Kuljus soovitanud otsida koguduse normaalpõhikirja ja Iisaku koguduse põhikirja vahel ühisjooni. Vaid sel alusel oli leppimine tema hinnangul võimalik, nii ei reetnuks Kuljus kaasvõitlejaid, kellega solidaarsuse säilitamise vajalikkust ta kirjas mainis. Samuti püsis ta oma sõnul ka senisel usulisel alusel.¹⁷⁸⁸ Alates 1933. a tegutses Iisaku kogudus koos selle vaimulikuga iseseisvana ega kuulunud üldkirikusse.

3.4.2.2. Pühavaimu koguduselt hääleõiguse võtmine

1927. a kevadel pöördus kiriku keskkassa valitsuse esimees Viljandi praost Steinberg kirjalikult keskkassa valitsuse liikmete poole, et paluda nende toetust Pühavaimu koguduse käitumise kohta avaliku protestiga esinemiseks. Nimelt polnud Pühavaimu kogudus 1925. a peale tasunud keskkassa makse. Selle põhjuseks polnud mitte maksejõuetus, vaid selle oli tinginud koguduse ja üldkiriku vahekord. Koguduse registreerimise ja Tallmeistri suhtes algatatud protsessi tõttu oli koguduse täiskogu koosolekul otsustatud, et seni, kuni koguduse ja üldkiriku vahekord püsib kriitilise ning vastuolulisena, ei tasu kogudus keskkassa makse. Teisisõnu oli tegemist põhimõttelise otsusega, millega sooviti rõhutada kiriku koguduslikku alust ja õigust usulisele enesemääratlemisele. Steinberg lisas kirjas keskkassa valitsuse liikmetele, et seda seisukohta oli temaga vesteldes kinnitanud ka Tallmeister. Steinbergi ei häirinud mitte niivõrd keskkassa maksude tasumata jätmine – kogudusi, kes olid keskkassale võlgu, oli teisigi –, vaid Pühavaimu koguduse käitumine: „Pealegi kelgib Püha-Vaimu koguduse juht oma mitte-maksmisega ilma ees. Siin ei või keskkassa vaikida, vaid seda oleks tarvis kinni naelutada.”¹⁷⁸⁹

Keskkassa avalik protestikiri ilmus 12. mail 1927. a ajalehes Eesti Kirik ja seejärel refereeriti seda ka mitmes Eesti päevalehes. Protestile olid alla kirjutanud keskkassa valitsuse liikmed praost Haller, assessorid Sommer ja Nirk ning mitu koguduste nõukogude esindajat. Kirjas väideti, et Pühavaimu koguduse esindajad olid mitmel juhul avalikult deklareerinud nii üldkirikus püsimist kui ka soovi edaspidigi üldkirikusse jääda, mistõttu tuleb koguduse teguviisi hoiduda keskkassa maksude tasumisest pidada ebaõigeks ja hoolimatuks. Kui Pühavaimu kogudus soovib maksude tasumata jätmisega end konsistooriumile vastandada, siis läheb see hoop kirikuvalitusest mööda ja puudutab tegelikult neid, kes pole konsistooriumi ning Pühavaimu koguduse vastasseisuga kuidagi seotud. Pühavaimu koguduse käitumist võrreldi poliitiliselt vasakpoolsete kirikuvaenuliku tegevusega.¹⁷⁹⁰ Ehkki

¹⁷⁸⁸ EELKKA, Voldemar Kuljuse isikutoimik, 11.2.1932.

¹⁷⁸⁹ EELKKA, Tallinna Püha-Vaimu kogudus 1913–1935, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Keskkassa Valitsuse liikmetele (dateerimata).

¹⁷⁹⁰ EK, nr 19, 12.5.1927, 151. Avalik protest.

protestikirjas ei nimetatud sõnagagi Pühavaimu koguduse suhtes rakendatavaid võimalikke sanktsioone, oli juba 10. aprillil 1927. a toimunud praostide koosolekul otsustatud keskkassa maksude maksmata jätmise ja selle avaliku deklareerimise tõttu toetada eelseisval kirikupäeval Pühavaimu koguduselt hääleõiguse võtmist.¹⁷⁹¹ 1. juunil 1927. a toimunud konsistooriumi istungil otsustas kirikuvalitsus esitada vastava ettepaneku kirikupäevale.¹⁷⁹² Sellele oli eelnenud konsistooriumi ja protestikirja koostajate ning teiselt poolt Pühavaimu koguduse esindajate sõnasõda ajakirjanduses. Viimased ei nõustunud kiriku keskkassa valitsuse liikmete väitega, et keskkassa maksude maksmata jätmise tõttu kaotavad kõige enam emeriteerunud vaimulikud, vaimulike lesed jt, kellele keskkassast toetust maksti, vaid rõhutasid, et Pühavaimu kogudus ei ole keskkassa makse tasunud põhjusel, et keskkassa peab üleval ka konsistooriumi. Nii tähendanuks see 1926. a konsistooriumi algatatud Pühavaimu koguduse registreerimise kohta käivat kohtuprotsessi silmas pidades mitte ainult Pühavaimu koguduse, vaid ka vastaspoole kulutuste tasumist. Samuti viitas Pühavaimu koguduse juhatus 1927. a kevadel Rahamäe kirjutatud Tallmeistrilt ja liberaalset voolu arvustanud brošüürile, mille rahastamisel ei soovinud kogudus samuti osaleda. Koguduse juhatus toetus enda seisukohti kaitstes juriidilisele argumendile, et 1927. a kogunes esimene seaduslik, s.t uue kiriku põhikirja registreerimise järgne kirikupäev, millest lähtudes olid kõik senised maksud olnud vabatahtlikud. Nende tasumine võis tulla kõne alla ainult juhul, kui kiriku keskvalitsus lõpetab koguduse õpetaja vastu suunatud protsessi ja suhtub kogudusse heatahtlikult.¹⁷⁹³ Kiriku keskvalitsus saatis seepeale ajalehes Vaba Maa avaldamiseks õienduse, millega sooviti ümber lükata väide, nagu oleks Rahamäe brošüür antud välja keskkassa rahaga.¹⁷⁹⁴ Pühavaimu koguduse juhatus vastas konsistooriumi õiendusele, et brošüüri võis saada keskkassa laost, mis tavaliselt raamatuid ei hoiustanud, ja et trükkis oli saadetud konsistooriumi ümbrikus kõikide koguduste vaimulikule.¹⁷⁹⁵

Ajakirjanduses peetud vaidlus kandus edasi kirikupäevale. 14.–16. juunil 1927. a Tallinnas toimunud kirikupäeva päevakorda oli konsistooriumi ettepanekul võetud ka Pühavaimu koguduselt hääleõiguse võtmine. Et konsistoorium polnud koguduse juhatusel sel teemal kirikupäeva eel lähemaid selgitusi jaganud ja koguduse esindajad said vastavast päevakorrapunktist teada kogudustesse enne kirikupäeva saadetud teadaande kaudu, esines Pühavaimu koguduse juhatus esimees Jankovits päevakorra muutmise üle toimunud läbirääkimiste käigus protestiga, et küsimus sel kujul päevakorrast välja jäetaks.

Protestikirjas viidati esiteks 1926. a juulis registreeritud kiriku põhikirjale, mistõttu oli 1927. a kirikupäev tegelikult esimene seaduslik kirikupäev, mis omakorda tähendas, et kirikul polnud seni organeid, täpsemalt kirikuvalitsust, kelle korraldusi

¹⁷⁹¹ EELKKA, Praostide koosolekute protokollid 1923–1935, 10.4.1927.

¹⁷⁹² EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid. 30.10.1923–21.6.1927, 1.6.1927.

¹⁷⁹³ VM, nr 112, 14.5.1927, 8. Kiriku keskkassa kari Pühavaimu kogudusele.

¹⁷⁹⁴ EELKKA, Eesti Ev. Luth. usu Konsistoorium. Protokollid. 30.10.1923–21.6.1927, 18.5.1927

¹⁷⁹⁵ EELKKA, Tallinna Pühavaimu koguduse hääleõigusest ilmajätmise asjas, 23.5.1927.

oleks Pühavaimu kogudus saanud eirata.¹⁷⁹⁶ Isegi juhul, kui konsistooriumi oleks peetud kiriku seaduslikuks organiks – Pühavaimu kogudus seda seisukohta niisiis ei jaganud –, sätestati kiriku põhikirjas, et enne koguduselt hääleõiguse võtmist on konsistoorium kohustatud kutsuma kogudust ja selle organeid üles seaduse täitmisele, määrates väärnähtuste kõrvaldamiseks tähtaja. Viimast polnud konsistoorium aga teinud. Pühavaimu koguduse juhatus väljendas kirja lõpus valmisolekut pööruda vajaduse korral oma õiguste kaitseks ka kohtusse.¹⁷⁹⁷

Protestikirjale vaatamata pidas kirikupäeva enamus vajalikuks vastava päevakorrakirjale üles kaasa võtta. Esmalt sõna saanud Pühavaimu koguduse saadik Jankovitsi väitel oli vaja lahutada kogudus selle vaimulikust ja viimase tegevusest. Mäletatavasti oli konsistoorium otsustanud vaid nädal aega varem, 8. juunil tunnistada Tallmeistrile ordinatsiooniga antud õigused kehtetuks. Kogudus oli Jankovitsi teatel jätnud keskkassa maksud maksmata kirikuvalitsuse ja koguduse vahel toimunud kohtuprotsessi tõttu. Jankovits rõhutas taas, et konsistoorium polnud kogudusele saatnud ühtegi hoiatust. Vaatamata Jankovitsi soovile Tallmeistri usulisi vaateid ja tegevust selle küsimusega seoses mitte arutada, puudutati mitmes sõnavõtus ka Tallmeistri tegevust. Teisalt püüdsid assessorid Sommer, Nirk ja Rahamägi ning keskkassa valitsuse esimees Steinberg oma sõnavõttudes rõhutada maksude tasumist lähtudes vajadusest säilitada kirikus seaduslik kord. Rahamäe sõnul oli konsistoorium valmis ettepaneku tagasi võtma, kui Pühavaimu koguduse saadikud nõustuvad kehtivast korrast kinni pidama ja makse tasuma. Jankovits väljendas isiklikku nõusolekut makse tasuda, kuid väitis, et ei saa koguduse eest vastata.

Õpetajate Keremi ja Eilarti sõnavõttudes pälvis kriitikat aga hoopis konsistooriumi käitumine. Eilarti sõnul oli kirikuvalitsusel soov uurida kogudustes valitsevat vastupanu, mida tehes eirati tihti seaduslikku korda. Viimase all pidas Eilart silmas nõudmist teha kogudusele hoiatus ja esitada tähtaeg väärnähtuste kõrvaldamiseks. Kirikupäeva saadikud otsustasid anda Pühavaimu koguduse esindajatele lõpliku vastuse esitamiseks ühe päeva aega.¹⁷⁹⁸

Järgmisel päeval Pühavaimu koguduse kirikupäeva saadikute esitatud avalduse põhjal selgus, et ka koguduse esindajad polnud tegelikult valmis Tallmeistri suhtes langetatud otsust ja koguduse maksude tasumise küsimust teineteisest lahutama. Milline oli avalduse koostamisel Tallmeistri osa, pole võimalik lõplikult kindlaks teha, kuid tema osalemist nõudmiste esitamisel ei saa välistada. Pöördumises väljendati küll soovi püsida üldkirikus, kuid esitati ühtlasi nõudmine, et keskkassa makse hakatakse maksma alles seejärel, kui koguduse ja üldkiriku suhted on normaliseerunud ning koguduse õpetaja suhtes algatatud protsess „kõrvaldatud”.¹⁷⁹⁹

Pühavaimu koguduse saadikute seisukoht ärritas kõige enam konsistooriumi assessoreid ja piiskop Kukke, kes pidasid vastuvõetamatuks, et kogudus seab üldkirikule nõudmisi, esitades koguduse põhikirja kiriku põhikirjast kõrgemale. Samas

¹⁷⁹⁶ Kiriku põhikirja § 39 järgi kaotas kogudus hääleõiguse juhul, kui kogudus ei täitnud kirikuorganite ja ametikandjate poolt maksva seaduse ja selle põhikirja alusel tehtud korraldusi.

¹⁷⁹⁷ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu Kiriku VIII Kirikupäeva protokoll Tallinnas 14., 15. ja 16. juunil 1927, lisa nr 1, 14.6.1927.

¹⁷⁹⁸ *Ibid.*, 10–11.

¹⁷⁹⁹ *Ibid.*, lisa nr 3, 15.6.1927.

toetasid ka konsistooriumi liikmed Leopold Raudkepi ettepanekut juhinduda kiriku põhikirjast ja anda Pühavaimu kogudusele maksude tasumiseks tähtaeg. Peeter Põllu ettepanekul pikendati esialgse ettepaneku kohaselt ühe kuu pikkust tähtaega 1. septembrini 1927. a. Sellega kuulutati küsimuse arutamine kirikupäeval lõppenuks.¹⁸⁰⁰

9. septembril 1927. a esitas konsistoorium Pühavaimu kogudusele järelepärimise, kas see kavatseb keskkassa maksusid tasuda või mitte. Koguduse juhatus käsitles 27. oktoobril 1927. a konsistooriumile vastates keskkassa makse endiselt vabatahtlike maksudena – Pühavaimu koguduse juhatuse väitel polnud ei konsistoorium ega kirikupäev seaduslikud, sest need polnud põhikirja kehtestamise järel uuesti valitud –, mistõttu asus kogudus senisel seisukohal ja oli nõus makse tasuma üksnes juhul, kui konsistooriumi ja koguduse vahekord asetub vastastikku sõbralikule alusele. Kogudus asus seisukohal, et konsistoorium ei tunnista koguduse õigusi, mistõttu pole kirikuvalitsusel ka õigust nõuda koguduselt kohustuste täitmist.¹⁸⁰¹ Konsistoorium toetus faktile, et kiriku keskkassa maksud oli määranud kirikupäev ja need olid kogudustele kohustuslikud, ning andis 5. novembril 1927. a toimunud konsistooriumi istungil Pühavaimu kogudusele 15. detsembrini aega võlgnevus likvideerida. Vastasel juhul kaotas kogudus samast kuupäevast alates hääleõiguse kirikupäevadel, praostkonna sinoditel, õpetajate konverentsidel ja usuteadlaste konverentsidel.¹⁸⁰²

Nii konsistoorium kui ka Pühavaimu kogudus jäid oma senise seisukoha juurde, mistõttu teatas kirikuvalitsus 21. detsembril 1927. a Pühavaimu kogudusele, et otsus hääleõiguse kaotamisest on alates 15. detsembrist 1927. a jõustunud.¹⁸⁰³ 17. detsembril 1927. a toimunud konsistooriumi istungil on sellest korraldusest otsustatud teatada Tallinna praostile ja usuteadlaste konverentsi juhatusele.¹⁸⁰⁴ 22. detsembril 1927. a tehti konsistooriumi otsus teatavaks kiriku ametlikus häälekandjas Eesti Kirik.¹⁸⁰⁵

Kiriku põhikirja § 39 järgi oli kirikuvalitsusel õigus esitada kirikupäevale ettepanek koguduselt hääleõiguse võtmiseks. Nii oli konsistoorium Pühavaimu koguduse suhtes otsust langetades ületanud volitusi, seega oli konsistooriumi otsus tegelikult õigustühine. Tallmeistrit ei kutsunud 1928. a jaanuaris toimunud usuteadlaste konverentsile, samuti ei esitatud Pühavaimu koguduse saadikutele kutset 19.–21. juunil 1928. a toimuvale kirikupäevale. Sel põhjusel esitas Pühavaimu koguduse juhatus 1928. a kirikupäeva avapäeval selle juhatusele õigustatult arupärimise. Konsistoorium oli koguduselt hääleõiguse võtmise protseduurist teadlik, seetõttu oli 1928. a kirikupäeva kavva võetud ka punkt, mis kandis pealkirja „Tallinna Püha-Waimu koguduse ja ta ametikandjate hääleõigusest ilmajätmise otsuse kinnitamine”. Vaatamata Pühavaimu koguduse juhatuse kirjas esitatud ähvardusele nõuda juhul, kui kirikupäev kavatseb langetada Pühavaimu koguduse suhtes otsuseid, nende kohtu-

¹⁸⁰⁰ *Ibid.*, 19

¹⁸⁰¹ EELKKA, Tallinna Pühavaimu koguduse hääleõigusest ilmajätmise asjas, 27.10.1927.

¹⁸⁰² EELKKA, Konsistooriumi koosolekute protokollid 1.7.1927–17.12.1927, 5.11.1927.

¹⁸⁰³ EELKKA, Tallinna Pühavaimu koguduse hääleõigusest ilmajätmise asjas, 21.12.1927.

¹⁸⁰⁴ EELKKA, Konsistooriumi koosolekute protokollid 1.7.1927–17.12.1927, 17.12.1927.

¹⁸⁰⁵ EK, nr 51, 22.12.1927, 407–408. Kiriku elu.

likus korras kehtetuks tunnistamist, otsustas kirikupäev „ühel häälel” Pühavaimu koguduse jätta § 39 kohaselt hääleõigusest ilma.¹⁸⁰⁶

Tallmeister teatas kirikupäeva järel ajalehes Protestantline Ilm, et koguduse juhatus pole veel otsustanud, mil moel konsistooriumi ja kirikupäeva käitumisele reageerida. Üks osa koguduse nõukogust nõudis Tallmeistri väitel nii konsistooriumi kui ka sellest lähtudes kirikupäeva otsuse õigustühiseks kuulutamist, teine osa koguduse nõukogust asus seisukohal, et kiriku keskvalitsuse ja üldkiriku esindajatega vaidlemisel pole sisulist mõtet.¹⁸⁰⁷ Selles olukorras otsustas Pühavaimu koguduse nõukogu pöörduda mõnevõrra üllatuslikult siseministeeriumi poole, põhjendades seda ministeeriumile kui koguduste ja nende liitude registreerijale antud järelevalveõigustega. Pühavaimu koguduse pöördumises oli antud ülevaade nii 1928. a kirikupäeval langetatud otsusest jätta kogudus ilma hääleõigusest, Tallmeistri suhtes langetatud otsusest, mida kogudus hindas lõplikuks, kuid mille konsistoorium oli 1928. a kirikupäeval vastuvõetud resolutsiooni järel otsustanud taas tõstatada, kui ka konsistooriumi, piiskopi ja kirikupäeva seaduslikkuse küsimusest.¹⁸⁰⁸ Siseministeeriumile esitatud järelevalve teostamise nõudmisele vastas ministeerium lühidalt, et Pühavaimu koguduse tõstatatud küsimused ei kuulu siseministeeriumi pädevusse, mistõttu soovitati kogudusel pöörduda kohtusse.¹⁸⁰⁹ Siseministeeriumi vastusele ei järgnenud Pühavaimu koguduse kaebust. Kogudus eemaldus alates 1928. a üldkirikust, 1928–1934 ei võtnud koguduse esindajad osa ei Tallinna praostkonna sinodite ega kirikupäevade koosolekutest.

3.5. Liberaalse voolu esindajate ja kiriku keskvalitsuse lähenemine. Liberaalse voolu esindajate ühinemine üldkirikuga. Ühinemise mõju kirikuelule

1930. a-te alguseks olid liberaalse voolu põhikirjade alusel registreeritud Tallinna Pühavaimu ja Iisaku kogudused ning neid teenivad vaimulikud Tallmeister ja Kuljus olid olnud juba mitu aastat üldkiriku tegevusest eemal. Ehkki harva, avaldas Tallmeister ka 1930. a-te algul üldkiriku suunalisi kriitilisi kirjutisi, mis ilmusid enamasti ajalehe Protestantline Ilm veergudel. Aktiivse vastasseisu vaibumise tõttu oli olukord kirikus võrreldes eelmise kümnendiga siiski märgatavalt rahunenud, just see lõi ka vajaliku eelduse liberaalsete vaimulike ja nende koguduste üldkirikusse naasmiseks. 1930. a-te algul pidas Tallmeister konsistooriumiga kirjavahetust ennekõike seoses Pühavaimu koguduse liikmete suhtes tekkinud probleemidega, mis puudutasid enamasti kirikutähtede väljastamist ja koguduse liikmemaksusid ning olid seotud peamiselt Kaarli koguduse vaimulike Stockholmi ja Sommeriga.¹⁸¹⁰

¹⁸⁰⁶ EELKKA, Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku X Kirikupäeva protokoll Tallinnas 19., 20. ja 21. juunil 1928, 29–30.

¹⁸⁰⁷ PI, nr 7, juuli 1928, 106. Kirikupäewalt.

¹⁸⁰⁸ PI, nr 9, september 1928, 143–144. Õigusliku korra häwinemisest Eesti kirikus.

¹⁸⁰⁹ ERA, f 14, n 1, s 1379, l 30.

¹⁸¹⁰ Kõige rohkem arvustas Tallmeister Pühavaimu koguduse naaberkoguduse, Kaarli koguduse õpetajate Stockholmi ja Sommeri käitumist, kes püüdsid Pühavaimu koguduse liikmeks

1934. a, mil liberaalse voolu esindajate ja nende koguduste õigused üldkirikus taastati, väitis Tallmeister, et sel teemal toimunud läbirääkimised ulatusid juba varasematesse aastatesse. Lisaks läbirääkimistele olid 1930. a-te algul taastunud ka Tallmeistri ja enamiku Tallinna praostkonna vaimulike suhted. Üldmainitud probleemid Tallmeistri ja paari vaimuliku vahel olid praostkonna vaimulikkonda arvestades pigem erandlikud. Mäletatavasti oli 1931. a kirikupäeval assessoriks valitud õp Varik otsinud 1931. a lõpukuudel ühendust ka Kuljuse ja Iisaku kogudusega. Ehkki Kuljuse vastuses peegeldub soov üldkirikuga leppida ja Kuljus suhtub Variku algatusse heatahtlikult, peab ta hinda ehk nõudmist kogudus normaalspõhikirja alusel registreerida liiga kõrgeks. Nii jätkasid kogudus ja selle vaimulik pärast 1931. a kirikupäeval langetatud otsust kogudus kirikust välja heita, iseseisvana tegutsemist.

30. mail 1932. a Pühavaimu koguduses assessor Kapi eestvedamisel toimunud visitatsioon kannab pigem leppimise ja mitte Tallmeistri vastaste uute süüdistuste otsimine märki, milleks visitatsiooni teostamise ettepanek oli 1930. a esimest korda tegelikult esitatud. Visitatsiooni alguses rõhutas Kapp, et tegemist on korralise visitatsiooniga ning avaldas soovi Pühavaimu koguduse ja üldkiriku vaheline lõhe likvideerida. Kapp palus koguduselt siirust ja avatust ning rõhutas visitaatorite heatahtlikkust. Visitatsioon algas jumalateenistusega, millel teenisid üheskoos visitaatorid ja Tallmeister. Märkuandeks rahumeelsest visitatsioonist oli ka see, et Kappi assisteerisid õp Kubu ja õp Eilart, kes polnud varasematel aastatel Tallmeistri usulisi vaateid ning tegevust hukka mõistnud, vaid teda pigem toetanud. Niisiis polnud visitatsiooni läbiviinud vaimulike hulgas neid Tallinna praostkonna õpetajaid, kes olid Pühavaimu koguduse ja Tallmeistri vastu varasematel aastatel esinenud teravate väljaütlemistega. Ajakirjanduses viidati visitatsiooniga seoses konsistooriumi soovile Pühavaimu koguduse ja Tallmeistriga ära leppida.¹⁸¹¹

Visitatsiooni käigus kirjeldas Tallmeister nii Pühavaimu koguduse ja üldkiriku vahekorda kui ka Pühavaimu koguduse õpetusaluseid ja jumalateenistuskorda. Küsimusele „Kuidas seisab kogudus EELK usutunnistuse suhtes?“ vastas Tallmeister, et „Kogudus seisab ev. luth. usu alusel“, lisades selgituseks põhikirja täpse õpetusaluste kirjelduse ehk viite Jeesuse Kristuse evangeeliumile kui õpetusalusele ja usu-teadusele kui õpetusaluste tõlgendamise vahendile. Vahekorra kohta üldkirikuga ütles Tallmeister, et koguduse esindajad pole alates 1927. a-st kirikupäevadest osa võtnud, samuti pole kirikuvalitsus kogudust kirikupäevade otsustest teavitanud.¹⁸¹² Jumalateenistuskorra kohta vastas Tallmeister, et teenistused toimuvad vahel ka mõnes teises riigis kasutusel olevas agendas määratletud korra järgi, seejuures

astuda soovivaid Kaarli koguduse liikmeid veenda jääma senise koguduse liikmeks ning mitte siirduma Pühavaimu kogudusse. Seetõttu keeldusid nad mitmel juhul koguduseliikmetele väljastamast kirikutähtesid. Omalaadse näitena oli Stockholm lubanud juhul, kui koguduse liige jääb Kaarli kogudusse, kustutada tema liikmemaksu võla. Neis olukordades tunnistas konsistoorium Tallmeistri käitumise õigeks ja õigustatuks ning nõudis vaimulikelt korrektset asjaajamist. EELKKA, Konsistooriumi koosolekute protokollid 14.1.1931–16.12.1931, 16.9.1931, 7.10.1931; Konsistooriumi koosolekute protokollid 20.1.1932–8.12.1932, 20.1.1932, 2.3.1932, 20.4.1932.

¹⁸¹¹ Rahvaleht, nr 62, 28.5.1932, 6. Püha-Waimu katsumisepäev.

¹⁸¹² 1927. a kirikupäeval oli Pühavaimu kogudus siiski esindatud, esindajad puudusid alates 1928. aastast. Tallmeister oli kirikupäevadest kõrvale jäänud aga tõepoolest juba 1927. a-st.

kirjeldatakse visitatsiooniprotokollis eraldi piiblisalmidel põhinevaid usutunnistusi, mida koguduses kasutati. Selliseid usutunnistusi oli kokku 13.¹⁸¹³ Nagu juba öeldud, oli Tallmeister tema suhtes algatatud protsessi ajal 1927. a teatanud, et kasutab ka apostoolikumi, visitatsiooni ajaks oli ta sellest aga loobunud. Selle kõrval kasutas Kuljus teatavasti nn Traubi usutunnistust, samuti tõlkisid ja trükkisid Tallmeister ning Kuljus 1920. a-te lõpul lisaks Traubi usutunnistusele ka ühe teise usutunnistuse, mida Pühavaimu ja Iisaku koguduses kasutati ning mille tõttu oli 1929. a Põllu ja Tallmeisteri vahel ajaleheveergudel puhkenud sõnasõda.¹⁸¹⁴ Jumalateenistuste läbi viimisega seoses väärib mainimist, et erinevalt tollasest üldisest tavast jagati Pühavaimu koguduses armulauda peaaegu igal pühapäeval.

Visitatsiooni lõpuosas andis Tallmeister visitaatori küsimusele vastates ülevaate ka tema suhtes algatatud protsessi hetkeseisust ja suhetest konsistooriumiga. Viidates konsistooriumi 1930. a novembris langetatud otsusele viia tema suhtes uue protsessi algatamiseks koguduses läbi visitatsioon ja moodustada uurimiskomisjon, mainis ta, et sellele otsusele polnud konkreetseid samme järgnenud. Küsimusele, kas Pühavaimu kogudus peab võimalikuks võtta vastu nn koguduse normaalpõhikirja, vastas Tallmeister oma 1920. a-te lõpul esitatud seisukohaga, et tema hinnangul võib kogudus üldkirikus töötada ka olemasoleva põhikirja alusel. Sellega seoses nimetas ta kolme tingimust, mille täitmine peab üldkirikuga koostöö taastamisele eelnema. Esiteks soovis ta dogmaatiliste vaidluste kõrvalejätmist, teiseks õpetaja usuliste vaadete ja selles vaimus kuulutustöö austamist ning kolmandaks õigust asendada apostoolikum mõne teise usutunnistusega. Tallmeisteri vastuste mõju kajastub enne ja pärast visitatsiooni assessor Kapi antud hinnangute erinevuses. Kui enne visitatsiooni oli Kapp nimetanud vajadust koguduse ja üldkiriku vaheline lõhe likvideerida, siis visitatsiooni lõpuks lausus ta, et visitatsioon on alles leppimise „esimeseks sammuks ühisele teele jõudmiseks” ning jätkas: „Tema loodetavaks tagajärjeks võiks olla Püha-Vaimu koguduse kontakti astumine teiste koguduste ja üldkirikuga. See aga tähendaks väga palju.”¹⁸¹⁵

Kontakt oli tõepoolest saavutatud, samas ei andnud visitatsioon mingeid otseseid tagajärgi. Pühavaimu kogudusele visitatsiooniprotokoll ei saadetud, mistõttu ei tehtud visitatsioonist koguduses mingeid praktilisi järeldusi.¹⁸¹⁶ Ka konsistooriumi istungil visitatsiooni ja sellele järgnevaid võimalikke samme esialgu ei arutatud. Visitatsiooni peamiseks tulemuseks oli kirikuvalitsuse ja koguduse suhete hetkeseisu selgitamine; seda iseloomustas kirikuvalitsuses valitsev arusaam, et Pühavaimu koguduse ja sellega seoses ka liberaalse voolu juhi Tallmeisteri õiguste taastamine pole üldkiriku seisukohast ja Tallmeisteri esitatud tingimustel võimalik. Veiko Vihuri on visitatsiooniga seoses oletanud, et Kapil õnnestus visitatsiooni tulemusena Tallmeistriga mingile kokkuleppele jõuda, viidates sel puhul 1932. a novembris ilmunud Tallmeisteri kirjutisele, milles viimane väitis, et Varik ei tee kirikuvalitsuse liikmena

¹⁸¹³ Samas tuleb rõhutada, et Pühavaimu koguduse abiõpetaja Beckmann, kes oli teoloogilistelt vaadetelt alalhoidlik, kasutas apostlikku usutunnistust korrapäraselt.

¹⁸¹⁴ PI, nr 1, jaanuar 1929, 14–16. Usutunnistuse üle; MK, nr 12, 20.3.1929, 91. Kogudus ja usutunnistus. Vt piiblisalmide põhjal koostatud ja Pühavaimu koguduses kasutusel olnud usutunnistuste täistekste Saard 2007, 297–301.

¹⁸¹⁵ EELKKA, Tallinna Püha-Vaimu kogudus 1913–1935, 30.5.1932.

¹⁸¹⁶ Saard 2008, 190.

ühtegi otsust Põlluga konsulteerimata.¹⁸¹⁷ Tallmeister asus seisukohal, et seni kuni Põld kirikuelu kontrollib, pole leppimist oodata. Väitesse, et Kapp ja Tallmeister jõudsid visitatsiooni käigus mingile kokkuleppele ning et see ei realiseerunud enne-koike Põllu mõju tõttu, tuleb suhtuda ettevaatlikult. Kui mingi kokkulepe tõepoolest saavutati, siis puudutas see üksnes läbirääkimiste jätkamise vajadust, sest teatavasti ei pidanud ka Kapp visitatsiooni lõppedes võimalikuks kogudust ja vaimulikku kohe rehabiliteerida. Samas, erinevalt Põllust, oli Kapp valmis läbirääkimisi jätkama. Mõni aeg hiljem alanud läbirääkimised tõestavad, et sellega oli nõus ka Varik. Tallmeistri ja Kapi suhete puhul väärrib mainimist tõsiasi, et 1932. a jaanuaris oli Rahvaerakonna, Kristliku Rahvaerakonna ja Tööerakonna ühinemisel sündinud Rahvuslik Keskerakond. Nii olid varem Kristlikusse Rahvaerakonda kuulunud Kapp ja Tööerakonda kuulunud Tallmeister 1932. a peale erakonnakaaslaste.¹⁸¹⁸

Niisiis, ehkki üldkiriku ja Tallmeistri suhted olid mõnevõrra paranenud, ei tähendanud visitatsioon Pühavaimu koguduse ja Tallmeistri rehabiliteerimist ega liberaalse voolu legaliseerimist. Nii oli ka PÜ tegevusega seotud vaimulike jaoks ühingu koosolekute ja kirikus jumalateenistuste läbiviimine endistviisi keelatud. Ehkki vastav korraldus oli kehtinud juba aastaid, polnud koostatud selle täpset regulatsiooni ega PÜ tegevusega seotud vaimulike nimekirja, mille alusel üldkiriku vaimulikud oleksid pidanud keeldu rakendada. Sellele vaatamata tegi konsistoorium vastava korralduse alusel 1930. a-te algul vaimulike kohta mitmeid järelepärimisi. 1932. a suvel Räpina kirikus jutlustanud Tallmeistri külaskäigu järel otsustati 17. augustil 1932. a toimunud konsistooriumi istungil nõuda sealselt õpetajalt ja endiselt Pühavaimu koguduse abiõpetajalt Anton Saarmannilt selgitusi, millistel asjaoludel ta oli lubanud Tallmeistril kirikus jutlustada. Konsistoorium pidas vajalikuks Saarmannile meelde tuletada, et tema teguviis on lubamatu.¹⁸¹⁹ Kirjeldatud intsident on näiteks, et üldkiriku ja Tallmeistri vahekorraldus oli vaatamata aktiivse vastasseisu vaibumisele harvadel juhtudel siiski pinev, kuid mitte enam konfliktne, vaid enamasti pigem äraootav. See avaldus veenvalt ka 28. oktoobril 1933. a konsistooriumile laekunud kirjas, milles Tallmeister väljendas tema ja üldkiriku vahekorraldada kirjeldades lootust senise ebamäärase ja vastuolulise olukorra muutumiseks. Tallmeistri kiri oli saadetud vastusena konsistooriumi arupärimisele, miks ta ei teavitanud mõni aeg varem Põlvas jutlustades nõutud moel kohalikku õpetajat, vaid pidas jumalateenistuse kohalikus seltsimajas teda teavitamata. Tallmeister lubas kiriklikust korrast edaspidi kinni pidada, mainides seejuures tema suhtes kehtinud vastuolulist korda, mille kohaselt ta oli küll ametlikult vaimulik, kuid tal polnud õigust kirikutes jutlustada. Tallmeister väitis, et paljud vaimulikud suhtuvad temasse vaenulikult ega pea teda oma ametivennaks, mistõttu pole tal võimalik nende käest jumalateenistuse eel luba küsida. Kirja lõpus avaldas ta soovi anda talle teiste vaimulikega võrdsed õigused ja tühistada kirikutes teenimise keeld.¹⁸²⁰

¹⁸¹⁷ Vihuri 2007a, 60.

¹⁸¹⁸ Kaks vaimulikku kuulusid 1932. a juunis tööle asunud Riigikogu viiendas koosseisus 1934. a septembris ja oktoobris lühikest aega ka samasse fraktsiooni. *Valitud ja valitsenud*, 1999, 63–65.

¹⁸¹⁹ EELKKA, Konsistooriumi koosolekute protokollid 20.1.1932–8.12.1932, 17.8.1932, 21.9.1932.

¹⁸²⁰ EELKKA, Theodor Tallmeistri isikutoimik, 27.10.1933.

Tallmeistri ettepanek ei jäänud vastuseta. Kiri oli arutusel 9. novembril 1933. a toimunud konsistooriumi istungil, kus otsustati üldkiriku ja Tallmeistri vahekord juba 16. novembriks kokkukutsutud istungil taas tõstatada ning kutsuda arutelust osa võtma Tallmeister ise. Konsistooriumi istungil kerkis ka küsimus Pühavaimu kogudusele ja selle ametikandjale kiriku keskorganite otsuste, ringkirjade jne saatmisest.¹⁸²¹ Sarnaselt 16. novembril aset leidnud läbirääkimiste tulemusena fikseeritud otsusega Tallmeistriga läbirääkimisi jätkata – istungil toimunud arutelu täpseid tulemusi kirjalikult ei esitatud, vaid sedastati lakooniliselt läbirääkimise jätkamise vajadust –, peeti vajalikuks oodata Pühavaimu kogudusele ja selle ametikandjale kiriku ametlike kirjade saatmisega kuni läbirääkimiste lõpuni.¹⁸²² Ametlikul tasandil äraootavana püsinud suhetes leidis ka üksikuid märke suhete soojenemisest. Seda kinnitab näiteks fakt, et 1933. a Pühavaimu koguduses tehtud remondi ajal kasutas kogudus saksa praostkonda kuuluvat Niguliste kirikut ning samuti asjaolu, et 18. oktoobril 1933. a Pühavaimu kirikus toimunud pidulikku remondijärgset jumalateenistust viisid koguduse õpetaja ja abiõpetaja Beckmanni kõrval läbi assessor Kapp, õp Eilart, õp Aunver ja praost von zur Mühlen. Tallmeister tänas von zur Mühlenit, et too oli lahkesti lubanud Pühavaimu kogudusel kasutada remondi ajal Niguliste kirikut.¹⁸²³

Tallmeistri ja üldkiriku suhete kõrval tuleb kiriku liberaalse voolu koguduste ja vaimulike õiguste taastamise põhjuste iseloomustamisel juhtida tähelepanu kiriku ja riigi suhete ning kiriku põhikirja üle 1930. a-te algul toimunud aruteludele. See areng moodustab samuti ühe osa kontekstist, millesse 1934. a toimunud liberaalse voolu koguduse ja vaimulike naasmine üldkirikusse paigutub. 1925. a Riigikogus vastuvõetud UNLS põhjustas teatavasti juba vahetult selle vastuvõtmise järel kiriklik-konfessionaalse voolu esindajates rahulolematust. Järgnevate aastate jooksul aset leidnud tülid nii alalhoidliku kui ka liberaalse voolu esindajatega süvendasid rahulolematust veelgi ja nii hakati kirikupäevadel üha valjemalt nõudma rangema kirikliku korra kehtestamist.

Lisaks keerulisena püsinud suhetele liberaalse voolu vaimulike ja kogudustega ilmestasid ajavahemikku 1925–1934 ka mitmed teised tülid, näiteks Maarja-Magdaleena, Halliste, Varbla, Lihula, Tõstamaa, Saaremaa Mustjala koguduses ja mitmel pool mujalgi. Kirikuvalitsus ning üldkiriku teised organid ei suutnud neid tülisid piisavalt kiiresti ja tõhusalt lõpetada ega lahendada, mistõttu hakati üldkiriku tasandil seoses kirikliku korraga rõhutama vajadust koguduste omavalitsuse õigusi piirata ja keskvalitsuse õigusi suurendada. Samuti valmistas üldkiriku seisukohast probleeme kiriku keskkassa maksude kehv laekumine. Maksude sissenõudmiseks puudus samuti tegelikke tagajärgi tagav korraldus.

Kiriku esindajad eesotsas piiskop Kuke, kirikuvalitsuse asepresidendi Masingu ja 1923–1931 konsistooriumi assessorina töötanud Rahamäega arvestasid ka riigi suhtumist kirikusse, pannes riigiesindajatele süüks nii kirikult maade võõrandamist kui ka UNLS vastuvõtmist. Veiko Vihuri on õigesti märkinud, et üldkiriku esindajatel oli ilmselt raske leppida tõsiasjaga, et enamuskirik ei tegutsenud mitte kiriku,

¹⁸²¹ EELKKA, Konsistooriumi koosolekute protokollid 12.1.1933–14.12.1933, 9.11.1933.

¹⁸²² *Ibid.*, 16.11.1933.

¹⁸²³ PVKA, Pühavaimu kiriku kroonika. Tallinn 1887, 1933. a aastaaruanne.

vaid usuühinguna ja asus vormiliselt samal tasemel väiksemate kirikute ning tavaliste seltsidega.¹⁸²⁴ 1930. a-tel sagenes kirikuringkondades nõudmine kirikule avalik-õigusliku staatuse saavutamiseks. 1933. a jaanuaris toimunud usuteadlaste konverentsil kiriku põhikirja teemal sõna võtnud Rahamägi nimetas kiriku kehtivale korrale kriitiliselt viidates kirikupäeva liikmete liiga suurt arvu, mis mõjutas otsustavalt kiriku keskse juhtimisorgani töö tulemuslikkust, ja pani ette uue valitsemisstruktuuri, mille kohaselt oleks kirikupäev kogunenud iga viie aasta järel. Vahepealsel ajal oleks kiriku seadusandliku organina tegutsenud kirikukogu, mille liikmete arv oleks olnud märksa väiksem.¹⁸²⁵ Rahamägi ei soovinud oma sõnul nende muudatuse kehtestamist kohe, vaid põhimõttelist nõusolekut muudatuse läbiviimise vajadusest. Arutelu käigus tõstatati ka konsistooriumi ümberkorraldamise vajadus, kuid Rahamäe algatusel piirati arutelu kiriku seadusandliku organi reformimise vajaduse käsitlemisega. Ehkki diskussioon keskenduski seejärel peamiselt kirikupäeva restruktureerimisele, kajastus konverentsil üksmeelselt vastu võetud resolutsioonis soov muuta kogu kirikukorraldust. Arutelu kestel kostis Rahamäe ettepaneku suhtes küll ka vastuhääli, samas oli hääletus tõestuseks vaimulikkonnas valitsevast soovist kehtivat kirikukorraldust muuta.¹⁸²⁶

Kiriku tegevust reguleerivate õigusaktide muutmise vajalikkuse tõttu oli 1932. ja 1934. a usuteadlaste konverentsi päevakorras küsimus kiriku ja riigi suhetest ning UNLS muutmisest. Sel teemal esinesid 1932. a ettekannetega Tartu ülikooli rektor Kõpp ja õp Järve, 1934. a Järve ja vandeadvokaat Roman (Rein) Eliaser. Neist viimane asus seisukohal, et kirikute keskvalitsusel puudub koguduste üle kontroll ja hindas sellest lähtudes kehtivat seadust puudulikuks. Selle kehtimise ajal oli kiriku elu Eliaseri sõnul läinud allamäge. Vaidluse käigus sõna võtnud alalhoidliku voolu juht Põld nimetas kehtivat riigi ja kiriku vahetõttu ning seadusi seevastu Jumalast antuks ja Augsburgi usutunnistusele vastavaks. Tema seisukohti jagas ka õp Varik¹⁸²⁷

Kõpp rõhutas oma ettekandes kiriku kasvatuslikku aspekti, millest lähtudes riik kirikut vajas ja seetõttu tunnustama pidi. Teisalt mainis Kõpp ka kirikul lasuvat kohustust riiki tunnustada, sest riigi heatahtlik suhtumine kindlustab kirikule tegevusvabaduse. Seejuures rõhutas Kõpp kiriku iseseisvust ja vabadust oma tegevust korraldada. Kõpp kordas oma kõnes juba 1917. a esitatud seisukohti. Riigi ja kiriku suhete tugevdamise ja avalik-õigusliku staatuse taotlemise suhtes oli ta ettevaatlikul positsioonil, rõhutades, et kui riik annab kirikule õigused ja kaitse, siis peab riik enesele võtma ka õiguse kiriku tegevuse kontrollida. Järve esitas oma ettekandes ettepanekud, mida kiriku seisukohast vaadates oleks kiriku ja riigi suhetes tarvilik

¹⁸²⁴ Vihuri 2007a, 62–63.

¹⁸²⁵ Kirikukogu liikmeskond oleks koosnenud iga praostkonna kahest saadikust, ühest kõstrite esindajast ja praostist. Seega kuulunuks kirikukogusse 64 praostkondade esindajat (16 praostkonda, igast praostkonnast neli esindajat), lisaks neli Tartu ülikooli koguduse esindajat, kuus usuteaduse professorit ja viimaks ka konsistooriumi liikmed. Niisiis oleks kirikukogu olnud 80-liikmeline. Kirikukogu omakorda oleks töövaldkondade alusel jaotunud komisjonideks. EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 23., 24. ja 25. jaanuaril 1933, 4–6.

¹⁸²⁶ *Ibid.*, 11; Vihuri 2007a, 69.

¹⁸²⁷ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 23., 24. ja 25. jaanuaril 1934, 5p–6, 9; Vihuri 2007a, 72.

muuta. Näiteks nõudis Järve usuõpetuse tundide arvu suurendamist ja õpetuse taseme tõstmist, perekonnaseisu seaduse muutmist nii, et riik tunnustaks kiriklikku paralleel-registreerimist, kõige olulisemana nõudis Järve aga riigi toetust kirikuorganite otsuste täideviimisel. Viimane puudutas näiteks kirikumaksude sissenõudmist.¹⁸²⁸

Sel teemal kandus vaidlus 1934. a jaanuaris ka Riigikogu saali. Vastava teema tõstatas 1933. a Rahvusliku Keskerakonna fraktsioonist lahkunud Leopold Raudkepp, kes oli 1932. a usuteadlaste konverentsil Järve eespool mainitud ettepanekuid kommenteerides väitnud, et kirikul puudub sisemine jõud korra saavutamiseks ja kõnelenud riigi esindajate huvist kirikus korda luua.¹⁸²⁹ Riigikogus toimunud vaidlus meenutas toonilt 1920. a-tel kirikus peetuid teravaid diskussioone, puudutades ka kiriku liberaalse voolu ja üldkiriku vahekorda. Raudkepi sõnavõtu teravus oli kahtlemata ühtlasi tingitud poliitilistest pingetest Jaan Tõnissoni, tema juhitud Rahvusliku Keskerakonna ning viimase ridadest lahkunud Raudkepi vahel.¹⁸³⁰ Raudkepp soovitas seoses vastulausega Tõnissonile, kes oli Raudkepi sõnul uhke, et just tema oli see, kes nn protestantliku saba „üles võttis”, liberaalsel positsioonil asuval vaimulikel ja kirikuliikmetel asutada uus kirik. Seejuures viitas ta ka Tallmeistrile, kes oli tema sõnul unistanud saada Eesti kiriku reformaatoriks. Raudkepi sõnavõtust puudutatuna nimetas Tallmeister, kes kuulus koos Tõnissoniga Rahvusliku Keskerakonna fraktsiooni, Raudkepi vihjeid tema unistustele ebaväärikaks. Kirikus valitsevat olukorda kirjeldades tõi Tallmeister näiteks Läti ja Soome luteri kirikud, kus olevat õigus oma seisukohti kirikust välja heitmist kartmata avaldada. Ka liberaalsed vaimulikud tegutsesid neis riikides kirikutes, ja mitte nendest väljaspool. Raudkepp oli oma sõnavõtus maininud riigivõimu abil kirikumaksude sissenõudmist, mispeale teatas Tallmeister, et kogudusel on ka kehtiva korra alusel õigus makse nõuda, vastasel juhul kaotab isik koguduse liikme õigused. Sellest korraldusest tema hinnangul piisas. Tallmeistri sõnul käisid Tallinnas ja Riigikogu ringkondades jutud uue seaduse kehtestamisest, mis piiraks koguduste seniseid õigusi ja suurendaks kirikute keskvalitsuste volitusi. Tallmeister nõudis koguduste õiguste säilitamist.¹⁸³¹ Niisiis mõistis Tallmeister selgesti, et kiriku senine korraldus ja riigi ning kiriku suhted olid muutumas. Kiriku tsentraliseerimise kavatsustega kaasnes kartus, et teiseneda võib ka seni kogudustele ja vaimulikele antud usuline vabadus, mis oli olnud aluseks liberaalse voolu vaimulike ja koguduste tegevusele.

¹⁸²⁸ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 26., 27. ja 28. jaanuaril 1932, 4–6; Vihuri 2007a, 68.

¹⁸²⁹ EELKKA, Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 26., 27. ja 28. jaanuaril 1932, 6.

¹⁸³⁰ Raudkepp oli 1933. a Riigikogu Rahvusliku Keskerakonna fraktsioonist lahkunud, jätkates tööd Riigikogus ühtegi erakonda kuulumata. Lahkumise põhjused olid tihedalt seotud Jaan Tõnissoni isikuga. Kristliku Rahvaerakonna tegevust uurinud Ursula Haava on Tõnissoni ja Raudkepi suhteid kirjeldades juhtinud tähelepanu juba 1913. a toimunud Võnnu koguduse õpetaja valimistele, kus Raudkepp oli edutult kandideerinud. Hiljem oli selgunud, et üheks ebaedu põhjuseks võis olla Lõuna-Eestis suurt autoriteeti omanud Tõnissoni vastuseis sellele. Haava 2007, 85–86.

¹⁸³¹ *Riigikogu V koosseis. Täielikud protokollid ja stenograafilised aruanded. III ja IV istungjärk. 65. Koosolekust 27./28. juunil 1933 122. Koosolekuni 16. märtsil 1934. 1933–1934.* Tallinn: Täht, 1934, 1347, 1361–1363.

27. märtsil 1934. a ehk ajal, mil eespool kirjeldatud diskussioonist oli möödunud kaks kuud, andis riigivanem Konstantin Päts dekreeedi vaimulike teenistusriiete kohta, mis oli esimeseks selgeks märguandeks, et riigi senine suhtumine kirikusse on muutumas. Selle ja järgneva perioodi kiriku ning riigi suhete vahetuks mõjutajaks oli 12. märtsil 1934. a läbiviidud riigipööre, mille tulemusena kehtestati järgnevate aastate jooksul autoritaarne valitsemiskord. Võim tsentraliseeriti. Vastavad põhimõtted jõudsid ka kirikusse ja leidsid kiriku organisatsioonis rakendamist. Mainitud dekreeedi järgi oli usuühingute või usuühingute liitude põhikirjades kirjeldatud vaimuliku ametiriietuse kandmise õigus üksnes vastava usuühingu liidu ametikandjatel. Seejuures ei võinud ühe usuühingu või usuühingute liidu põhikirjas kirjeldatud vaimuliku teenistusrõivad olla kasutusel teises usuühingus ega usuühingute liidus.¹⁸³²

Sellest lähtudes kerkis ka küsimus Kuljuse õigusest luteri kiriku ametiriietust kanda. Lisaks Kuljusele puudutas dekreet Tõstamaal tegutsevat Jaan Randerit ja Mustjalas töötavat Alfred Kliimanni, kes kandsid samuti talaari, kuid kellel puudus kas kõrgem usuteaduslik haridus ja/või ordinatsioon.¹⁸³³ 1934. a aprillis pöördus konsistooriumi poole Eduard Kreemann, et küsida kirikuvalitsuse seisukohta, kas Kuljusel on õigus talaari kanda või mitte. Küsimus kerkis teist korda 28. juunil 1934. a toimunud konsistooriumi istungil, kus kinnitati, et üldkiriku seisukohast Kuljusel talaari kandmise õigus puudub.¹⁸³⁴ Kirikuvalitsus ei asunud Kuljuse tegevust riigivõimu toel siiski kuidagi piirama. Selle põhjuseks oli 19. juunil 1934. a toimunud uue piiskopi valimine. Tallmeistri väitel kujunes just uue piiskopi ametisse astumine ja tema tegevus peamiseks mõjuteguriks, mis viis liberaalse voolu üldkirikusse naasmiseni.¹⁸³⁵

Piiskop Kukk oli surnud 25. juulil 1933. a. Järelehüüdes nimetas temaga vaatamata üldkiriku vaimuliku õiguste kaotamisele lähedastes peresuhetes olnud Kuljus teda meheks, kes tundis Jumala vastu rohkem aukartust kui usaldust, viidates sellele

¹⁸³² RT, nr 28, 6.4.1934, 546.

¹⁸³³ Jaan Randeri küsimus oli päevakorras 9. mail 1934 toimunud konsistooriumi istungil, kus vastati kirikuvalitsusele laekunud järelepärimisele, et Randeril puudub õigus talaari kanda. Rander oli 1932. a lõpetanud usuteaduskonna, kuid polnud sooritanud vaimuliku eksameid. Vaatamata sellele oli ta 1933. a kevadel siirdunud Tõstamaale ja asunud 1933. a mais koguduse peakoosolekul toimunud valimise järel vaimulikuna ametisse. Ka piiskop Rahamäe ametisse astumise järel teatas Rander esialgu, et kavatses koguduses tööd jätkata. 1935. a aprilliks oli ta siiski meelt muutnud ning sooritas sama aasta oktoobris vaimuliku eksamid. Mustjalas tegutsev Alfred Kliimann püüdis dekreedis sätestatud esialgu eirata, kuid oli juba 1934. a aprillis sunnitud kohaliku konstaabli nõudmisel jumalateenistuse talaari kandmise nõude tõttu ära jätma. 1936. a registreeris Kliimann iseseisva Mustjala Vabausu Ühingu, mille ametiriietus erines detailides luterliku kiriku ametiriietusest, koosnedes sinisest talaarist, mille krae ja varrukate ääred olid palistatud valge siidpaelaga, vaimuliku ametilips oli rohelist värvi, lõkmete otstel olid punased ristid. Värvid olid Kliimanni sõnul sümboolsed: sinine tähendavat usku, valge puhtust, roheline lootust ja punased ristid Kristuse vere risti. Sel moel õnnestus Kliimannil edasi tegutseda. EELKKA, Konsistooriumi koosolekute protokollid 5.1.1934–18.6.1934, 9.5.1934; Jaan Randeri isikutoimik, 4.8.1934, 17.4.1935; Meie Maa, nr 44, 17.04.1934, 2. Kliimani ei lastud esineda kirikukoes; Meie Maa, nr 65, 12.06.1936, 2. Mustjala wabakogudus uuesti tegutsema.

¹⁸³⁴ EELKKA, Konsistooriumi koosolekute protokollid 28.6.1934–20.12.1934, 28.6.1934.

¹⁸³⁵ Saard 2008, 197.

kui peamisele põhjusele, miks piiskopile polnud meeltnööda kiriku liberaalse voolu tegevus. Samuti ei läinud Kukk kaasa 1920. a-te võitlusviisiga, sest see polnud ta iseloomule vastuvõetav. Just seetõttu oli piiskop, keda tunti Kuljuse sõnul kunagi kui „waba mõttega inimest”, muutunud kirikust ja kirikuelust kõneldes tõsiseks ja Kuljuse sõnul külmaks ning kinniseks: „Temaga võis rääkida kõigest, ainult mitte kirikust.”¹⁸³⁶ Rahamägi tõstis esile piiskopi kui evangeelse teoloogi juurdumist pühas kirjas, eriti Uues Testamendis. Ehkki Kukk ei jätnud Rahamäe sõnul maha usuteaduslikke teoseid, kandis ta endas teoloogilist süsteemi. Piiskop pannud ikka südame peale: „tungida püha kirja sügavustesse, küllab siis usk kasvab ja elava vee allikad hakkavad jooksuma.”¹⁸³⁷ Leina märgiks jäeti piiskopitool aastaks täitmata.

Piiskopivalimiste eel kõneldi järgmisele piiskopile viidates peamiselt neljast isikust. Nendeks olid piiskopi kohusetäitja ja assessor Kapp, Tartu ülikooli rektor Köpp, assessor Varik ja prof Rahamägi.¹⁸³⁸ 19.–20. juunil 1934. a toimunud kirikupäeval seati kandidaadidena üles Varik ja Rahamägi, kellest valituks osutus Rahamägi. Teda oli toetanud ka enamik praostkondade sinoditest. Nõustudes Veiko Vihuriga, võib oletada, et kui piiskopiks oleks valitus assessor Varik, oleks liberaalse voolu koguduste ja vaimulike naasmine üldkirikusse kulgenud teisiti – ehk mõnevõrra pikemat rada pidi – või jäänud üldse toimumata.¹⁸³⁹ Varikut on Põllu kõrval nimetatud kiriku konservatiivse voolu juhtivaks tegelaseks.¹⁸⁴⁰ See hinnang, ennekõike Variku isiku esiletoomine ja tema nimetamine Põllu kõrval alalhoidlike teise peamise esindajana tundub käesolevas töös kirjeldatud ja analüüsitud teoloogiliste voolude vahelise võitluse arengut arvestades mõnevõrra liialdusena. Varik ei seisnud 1920. a-tel toimunud võitluse käigus kindlasti eesliinil. Ehkki teda on iseloomustatud kui väljenduselt otsekohest vaimulikku, kohtab tema seisukohavõtte vaid üksikutel juhtudel.¹⁸⁴¹ Et ta ei võtnud osa alalhoidliku voolu kirikukorraldusliku väljenduse – Vaba Sinodi – tegevusest, kuulus ta kirikupoliitilisel alusel kiriklik-konfessionaalse voolu esindajate hulka, teoloogilistelt seisukohtadelt oli ta kaasaegsete hinnangul aga tõepoolest alalhoidlik.¹⁸⁴²

¹⁸³⁶ PI, nr 8, august 1933, 115. Piiskop Jakob Kukk.

¹⁸³⁷ Hugo Bernhard **Rahamägi**. Eesti piiskop Jakob Kukk. In memoriam. *Usuteadusline Ajakiri* 3/1933, 65–69.

¹⁸³⁸ Ketola 2000, 282; Vihuri 2007a, 75.

¹⁸³⁹ Vihuri 2007a, 76, 80.

¹⁸⁴⁰ Rahamägi 1939, 8; Aunver 1953, 45; Vihuri 2007a, 49; Saard 2008, 73.

¹⁸⁴¹ Variku esiletõstmine on seotud ennekõike tema kiriklike ametitega, eriti tema tööga kiriku hooldajana 1939. a sügisel ehk ajal, mis järgnes piiskop Rahamäe ametist tagandamisele.

¹⁸⁴² Lisaks käesolevas uurimuses kirjeldatud Variku sõnavõttudele tuleb tähelepanu juhtida Variku isikliku adjunktina töötanud õp Uno Plangi esitatud iseloomustusele. Plank kirjeldab Varikut lühidalt järgmiselt: „Minu tähelepanekute ja kogemuste põhjal oli Jaak Varik oma õpetuse poolest konservatiivne. Ta esindas meie kirikus koos praost Harald Põldi ning mõnede teistega konservatiivset voolu.” 1930. a-tel usuteaduskonnas süstemaatilise usuteaduse õppejõuna töötanud Elmar Salumaa on oma mälestustes meenutanud, et küsimus Variku vaadetest kerkis 1937. a üles ka usuteaduskonnas. Nimelt lõpetas ülikooli rektor Johan Köpp 1937. a detsembris oma töö rektorina ja kavatses siirduda palgalisele puhkusele, mistõttu tuli leida talle asendaja. Salumaa soovitanud sellele kohale Varikut ning ehkki Köpp kartnud Salumaa sõnul esialgu Variku vanameelsust, oli ta parema puudumisel viimaks Variku kandidatuuriga siiski leppinud. Elmar **Salumaa**. *Tiib pandud aastaile õlale. Mälestuskilde*

Piiskop Rahamäe valimise järel 28. juunil 1934. a toimunud esimesel konsistoriumi uue koosseisu istungil leidis kinnitust juba varasematelgi aastatel kõlanud soov kiriku organisatsiooni õigusi ühiskonnas kindlustada. Selle märgiks kohustas konsistorium piiskoppi tegema kõik temast oleneva, et kirik saaks avalik-õigusliku staatuse.¹⁸⁴³

Uue piiskopi ametisse astumise järel jätkus ka liberaalse voolu ja üldkiriku esindajate suhtlus. Erinevalt varasemast oli kirj vahetus aga otsekohe sem ja suunatud selgesõnaliselt leppimisele. Väidetavalt oli juba varem peetud läbirääkimiste käigus peetud vajalikuks oodata leppimiseks ja üldkirikusse naasmiseks ära uue piiskopi valimine ja ametisse astumine. 1934. a juulis tekkis Tallmeistri ning Rahamäe vahel kirj vahetus. Samal kuul ajalehes Protestantline Ilm avaldatud kirjutises soovis Tallmeister, et uue piiskopi ametisse asumisega algaks kirikus uus ülesehitava töö ajajärk ja tegi otsese vihje liberaalse voolu koguduste võimalikule ühinemisele üldkirikuga, kirjutades, et loodetavasti suudetakse ülesehitavasse töösse kaasata „kõik kogudused Eestis, kes oma põhikirja järele seisavad ewang.-luter. usu põhimõtete alusel”.¹⁸⁴⁴

Leppimist ootasid nii Rahamägi kui ka Tallmeister. Rahamäe sooviks oli alustada oma piiskopiaega ühtse kiriku eesotsas ja mitte võtta kaasa 1920. a-test pärit tülisid. Tuleb mainida, et üldkirikusse võeti lisaks liberaalse voolu kogudustele mitmed iseseisvana tegutsevad saksa kogudused.¹⁸⁴⁵ Tallmeister seevastu oli üldkirikusse soovinud kuuluda ka kõige teravamate sisetülide ajal 1920. a-tel, kuid nii nagu neil aastatel ja ka 1932. a Pühavaimu koguduses toimunud visitatsiooni ajal, esitas ta ka 1934. a tingimuse, et üldkirikusse kuulumine on võimalik üksnes dogmaatiliste küsimuste suhtes eri seisukohtade tunnistamise korral. 1920. a-tel aset leidnud vastasseisu lahutas ajaline vahemaa, mistõttu olid nende sündmuste käigus üle keenud emotsioonid lahtunud. Liiatigi olid need kaks vaimulikku ülikooliaegsed sõbrad.¹⁸⁴⁶

Tallmeistri positsiooni hindamiseks tuleb juhtida tähelepanu tema kirjutistele, milles juba 1930. a-te algul kajastub väsimus ja PÜ kahaneva tegevuse kaasmõju. PÜ tegevuse aktiivsus oli 1930. a-te algul teatavasti langenud. Ühingu kümnenda aastapäeva puhul 1935. a kirjeldas Tallmeister selle tegevust kui õletuld, mis lööb kiiresti ja eredalt põlema, kuid sama kiiresti ka kustub. Ühingu liikmete arv oli langenud ja ulatus vaid 160-ni, ühingu osakondi nimetas ta peaaegu kõiki surnultsündinud lasteks, Protestantliku Ilma trükiarv, mis oli 1920. a-tel olnud koguni 7000, oli 1935. a 800 ja nendestki jäi Tallmeistri sõnul osa üle.¹⁸⁴⁷ Kui 1928. a nimetas Tallmeister koguduse aastaaruandes, et konsistoriumi tegevus liberaalse voolu vaimulike ja koguduste õiguste piiramisel teeb Pühavaimu kogudusele reklaami ning selle tulemusena liikmete arv kasvab, siis juba 1931. a kirjutas ta koguduse aastaaruandes,

minevikust. Tallinn: Eesti Päevaleht & Akadeemia, 2010, 444 Uno **Plank**. *Nii see oli... Jutustusi mälestustemaalt*. Baltimore, Maryland, 1990, 15.

¹⁸⁴³ EELKKA, Konsistoriumi koosolekute protokollid 28.6.1934–20.12.1934, 28.6.1934.

¹⁸⁴⁴ PI, nr 7, juuli 1934, 105. Uue piiskopi ametisseastumise puhul.

¹⁸⁴⁵ Riho Saard on juhtinud tähelepanu Ketola väitele, et saksa koguduste kirikusse naasmisel mängis olulist rolli ka Rahamäe abikaasa Edith. Saard märgib õigesti, et allikad seda ei kinnita. Ehkki seda pole võimalik välistada, tuleb seda pidada vähetõenäoliseks. Ketola 2000, 285; Saard 2008, 198.

¹⁸⁴⁶ Vihuri 2007a, 80.

¹⁸⁴⁷ PI, nr 7, juuli 1935, 109. Protestantline Ühing pidas oma 10. aastapäeva.

et on end protestantliku liikumise juhina pühapäeviti 8–10 ametitalituse läbiviimise järel tundnud mõnelgi korral kui kõnemasin. Paljud tahtsid nn kuulsa protestandi jutlusi kuulata, kuid nendest ei saanud ustavaid koguduseliikmeid. 1934. a aastaaruandes rõhutab Tallmeister, et on erilise tähelepanuga hakanud jälgima koguduse liikmemaksude laekumist ja ei võimalda enam ühtegi ametitalitust inimesele, kes on koguduse liikmemaksu tasumata jätnud.¹⁸⁴⁸ Süvenemata õpetuslikesse vaidlustesse, võib Tallmeistri sõnavõtule tuua võrdluse 1920. a-te algusest, mil sama nõudmisega oli esinenud alalhoidlike juht Põld.

24. juulil 1934. a pöördus Tallmeister Rahamäe poole palvega tema suhtes algatatud protsess lõpetada. Tallmeister kirjutab, et asub evangeelsel luterlikul alusel ning tema erimeelsused üldkirikuga pole mitte usulist, vaid teoloogilist laadi. Lubades alluda kiriklikule korrale, palus ta võimaldada talle ka edaspidi kasutada apostoolikumi kõrval teisi usutunnistusi, mainides küll aukartust apostoolikumi kui kristliku kiriku sümboli vastu, kuid osutas samas koguduseliikmetele, kellele olid apostoolikumi ajaloolist tausta tundmata tähenduselt võõrad ja seetõttu ka vääriti tõlgendatavad selles esitatud sõnad nagu „põrguhaud”, „liha” jne. Tallmeister mõistis enese rehabiliteerimist ka Pühavaimu koguduse rehabiliteerimisena. Viidates Pühavaimu koguduse keskkassa maksude võlgnevusele, avaldas ta soovi, et aastate jooksul kogunenud võlakooormat saaks tasuda graafiku alusel. Kirjast selgub, et Pühavaimu kogudus oli koguduse õiguste taastamist kiriku keskkassa maksude kontekstis 1934. a täiskogu koosolekul juba ka arutanud. Nii oli koguduse õiguste taastamine olnud päevakorras juba enne Rahamäele saadetud kirjas esitatud ettepanekuid. Üldkirikuga liitumisest oli mõelnud ka Kuljus, kes saatis Rahamäele Tallmeistri kirjale järgneval päeval samuti kirja. Kuljus teatas, et oli piiskop Kukega eraviisiliselt tema amnesteerimisest ja koguduse üldkirikusse naasmisest vestelnud, kuid kõnelused katkesid viimase surma tõttu. Ta tunnistas, et oli oma tegevuses eksinud kirikliku distsipliini vastu, teoloogilistes küsimustes asus ta aga endisel seisukohal ja väitis, et pole enda teada õpetanud midagi, mis Jeesuse evangeeliumiga, nagu tema seda mõistis, kooskõlas poleks olnud. Kuljuse kirjast selgub ka, et Tallmeister oli vastavas küsimuses tema poole pöördunud 17. juulil, andes Kuljusele teada talle Rahamäe ametisse asumise järel avanevatest võimalustest. See tähendab, et kirjavahetusele eelnesid Tallmeistri ja Rahamäe suusõnalised läbirääkimised.¹⁸⁴⁹

Arvestades liberaalsete koguduste õiguste taastamise käiku, on alust väita, et nii selle algatamine kui ka läbiviimine toimus Rahamäe eestvedamisel. Allikatest küll ei selgu, kes läbirääkimisi alustas, ning see pole ka juba varem aset leidnud lähenemise kontekstis olulise tähtsusega, samas on aga oluline tähele panna, et läbirääkimisi üldkirikus pidas Rahamägi ainuisikuliselt. See andis võimaluse sündmuste kulgu

¹⁸⁴⁸ Tallmeistri usuliste vaadete ja töö puhul Pühavaimu koguduses tuleb nimetada, et 1929. ja 1930. a oli Tallmeistri ja koguduse nõukogu vahel olnud suurem tüli. Selle põhjused peituvad Tallmeistri arvates tema usulistes vaadetes. 1930. a jaanuaris tunnistas koguduse täiskogu koosolek, millest võttis osa umbes 3700 inimest, end Tallmeistriga solidaarseks. Kaks kuud hiljem valiti kogudusele uus nõukogu, kuhu kuulusid Tallmeistri sõnul tema esitatud kandidaadid. PVKA, Pühavaimu kiriku kroonika. Tallinn 1887, 1928. a aastaaruanne; 1931. a aastaaruanne; 1934. a aastaaruanne; KM EKLA, f 194, m 61:28, l 1/1.

¹⁸⁴⁹ EELKKA, Theodor Tallmeistri isikutoimik, 24.7.1934; Voldemar Kuljuse isikutoimik, 25.7.1934.

kiirendada ja tingimusi võrreldes varasemaga leevendada ning kindlustada ühtlasi soovitud tulemus. Just seetõttu ei nõutud Pühavaimu ja Iisaku kogudustelt põhikirjade muutmist, õpetajate ümbervalimist ega ka teoloogilistest seisukohtadest loobumist, ning tõenäoliselt just seetõttu tõstis Tallmeister esile Rahamäe rolli ja osutas piiskopi kindlusele ning julgusele seda sammu astuda. Tallmeister mainis 1934. a septembris õigesti, et Rahamäe tegevust saatis ajakirjanduses esitatud kriitika, näiteks viidati liberaalse voolu esindajate tunnustamisele üldkiriku vaimulikena kui tõestusele, et kirik on nende vaated omaks võtnud.¹⁸⁵⁰ Rahamägi saatis 15. augustil nii Tallmeistrile, Kuljusele kui ka Iisaku koguduse esindajatele kahest küsimusest koosneva lehe, paludes vastuseid küsimustele, mis puudutasid ametivendade suhtes korrektset käitumist ja nende solvamisest hoidumist ning jutlustes positiivse ja mitte negatiivse rõhutamist. Viimaks palus Rahamägi vaimulike nõusolekut, et teoloogilised küsimused ning erimeelsused selgitatakse „vastavate instantside” poolt, viidates seejuures, et viimase töös võivad vaimulikud osaleda. Niisiis puudutasid küsimused ennekõike kiriklikust korrast kinnipidamist, sh ka teoloogiliste küsimuste lahendamisel. Vastav küsimustik saadeti ka Iisaku koguduse esindajatele. Septembri esimestel päevadel konsistooriumile laekunud vastustes nõustusid vaimulikud hoiduma tülitsemisest, seejuures rõhutas Tallmeister, et soovib olla eriti korrektne just temaga eriarvamusel olevate vaimulike suhtes. Iisaku koguduse esindajad mainisid, et nii jumalateenistustel kui konfirmeerimisel ja ristimisel on seni kasutatud apostoolikumi, samas paluti piiskopilt õigust edaspidi kasutada ka piibelsalmidest kokku seatud usutunnistusi.¹⁸⁵¹

Ehkki vihjeid Tallmeistri ja üldkiriku vahekorra muutumisest leidub ka 1934. a augustis toimunud konsistooriumi istungitel käsitletud teemade hulgas – 9. augusti istungil palus Tallmeister konsistooriumilt luba puhkuseks, aga ka nõusolekut organiseerida Pühavaimu kirikus Johannes Rubanovitschi loenguid, millele konsistoorium vastas eitavalt –, käsitles kirikuvalitsus küsimust esimest korda alles päev enne piiskopi ametisse pühitsemist ja erakorralist kirikupäeva, mis leidsid aset 16. septembril 1934. a. Nii toimus vaidlus vaimulike ja koguduste õiguste taastamisest juba augustis küll ajakirjanduse veergudel, kuid kirikuvalitsuses või praostide koosolekul vastavat küsimust enne 15. septembril 1934. a toimunud koosolekut ei arutatud. Mainitud kirikuvalitsuse istungile olid lisaks assessoritele kutsutud ka kõik praostid ja vaimuliku ülemkohtu ning keskkassa valitsuse esindajad. Koosolekult puudus juba kirikupäeva järel konsistooriumi tööst kõrvale jäänud assessor Kapp, kes oli 10. septembril saatnud piiskopile vastaval teemal kirja, arvustades Rahamäe tegevuse kiirust ning pidades vajalikuks toonitada, et soovile liberaalse voolu vaimulike ja koguduste õiguste taastamisest oleks pidanud eelnema usuteaduslik analüüs.¹⁸⁵² Mõneti kummalisel kombel Kapi seisukohti 15. septembril toimunud konsistooriumi istungil ei arutatud, need tõstatati alles piiskopi ametisse pühitsemise järel 25. septembril 1934. a toimunud kirikuvalitsuse koosolekul, kus need otsustati teatavaks võtta.

¹⁸⁵⁰ PI, nr 9, september 1934, 129. Uus ajajärk.

¹⁸⁵¹ EELKKA, Theodor Tallmeistri isikutoimik, 24.7.1934; Voldemar Kuljuse isikutoimik, 25.7.1934

¹⁸⁵² Vihuri 2007a, 81; Saard 2008, 197.

15. septembril toimunud konsistooriumi istungil otsustati Kuljus amnesteerida, Tallmeistri suhtes süüdistus lõpetada ning Iisaku kogudus võtta vastu üldkirikusse. Neist kõige lihtsamini kulges Tallmeistri küsimuse lahendamine. Konsistoorium väljendas Rahamäe ettekande ja Tallmeistri kirjades esitatud seisukohtadega tutvumise järel nõusolekut süüdistus lõpetada. Ka Kuljuse ja Iisaku koguduse amnesteerimise küsimuse kohta väljendati põhimõttelist nõusolekut, kuid peeti vajalikuks esineda koguduse ees ettepanekuga koguduse põhikirja kooskõlastamiseks üldkiriku omaga – kohtades, kus see oli oluliselt tarvilik; täpseid paragrahve, nt õpetusaluste paragrahvi otsesõnu ei nimetatud –, ja ehkki Kuljus oli kirikupoliitilise võitluse käigus öeldut kirjas Rahamäele kahetsenud, sooviti temalt veel teistkordset vabandust ning lubadust, et ta püsib edaspidi oma tegevuses Jumala sõna alusel.¹⁸⁵³

16. septembril 1934. a Tallinna Soome-Rootsi Mihkli kirikus toimunud erakorralisel kirikupäeval, mis eelnes piiskop Rahamäe ametisse pühitsemisele Toomkirikus, ei suutnud liberaalse voolu esindajate üldkiriklik tunnustamine kirikupäeva pidulikku meeleolu rikkuda. Esmalt võeti kirikusse kolm saksa kogudust, misjärel andis Rahamägi ülevaate liberaalse voolu esindajatega peetud läbirääkimistest ja vaimulike antud lubadustest edaspidi sekeldustest ning riivavatest sõnavõttudest hoiduda. Tallmeister oli ka ise kohal ja võttis tänu avaldades lühidalt sõna. Sellele järgnes hääletus, mille tulemusena otsustati Iisaku kogudus üldkirikusse vastu võtta, Kuljuse vaimulikuõigused taastada ja Tallmeistri vastu esitatud süüdistus lõpetada. Sama päeva õhtul toimus Pühavaimu kirikus jumalateenistus piiskopi tervitamiseks. Algusliturgia pidas Tallmeister, altarikõne Rahamägi, jumalateenistust viisid lisaks neile läbi õp Harry Nuth, praost Thomson ja õp Uustal. Järgnevatel kuudel viidi koguduste ja vaimulike kirikusse vastuvõtmine lõpuni. Tallinna Pühavaimu kogudusele määrati kindlaks keskkassa maksude tasumise graafik. 18. oktoobril anti kogudustele teada, et otsused on Kiriku Teatajas avaldamise järel jõustunud.¹⁸⁵⁴

Tallmeistri ja Kuljuse naasmise kõrval üldkirikusse väärrib mainimist, et üldkirikuga liitus ka PÜ tegevusega tihedalt seotud Jüri Kimmel, kes ordineeriti Tartu praosti Rutopõllu palvel ja kes asus esialgu tööle Tartu praostkonna vikaarõpetajana.¹⁸⁵⁵

Veiko Vihuri on juhtinud tähelepanu asjaolule, et 1934. a erakorralisel kirikupäeval langetatud otsuse poolt ei hääletanud sugugi mitte kõik kirikupäeva liikmed – protokollil kohaselt langetati otsus peaaegu üksmeelselt.¹⁸⁵⁶ Sellele tähelepanu juhtimine on ennekõike oluline kirikus järgmise viie aasta jooksul toimunud arengu ja eriti 1939. a piiskop Rahamäe abielulahutuse ja ametist tagandamise käigus kõlanud süüdistuste kontekstis, sest Rahamäele heideti muu hulgas ette ka liberaalsete vaimulikega leppimist ja nende üldkirikusse võtmist.¹⁸⁵⁷ Erimeelsused ja 1934. a

¹⁸⁵³ EELKKA, Konsistooriumi koosolekute protokollid 28.6.1934–20.12.1934, 15.9.1934.

¹⁸⁵⁴ *Ibid.*, 25.9.1934, 18.10.1934.

¹⁸⁵⁵ EELKKA, Konsistooriumi koosolekute protokollid 28.6.1934–20.12.1934, 30.8.1934; Saard 2008, 196–197.

¹⁸⁵⁶ Vihuri 2007a, 83.

¹⁸⁵⁷ Rahamägi 1939, 6–7; Mikko **Ketola**. „Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik 1939: kriisi-aasta.” – *Johan Kõpp 125*. Tartu: Eesti Kirikuloo Selts, 2000, 71–72. Samuti heitsid alahoidlikud ringkonnad Rahamäele ette, et Tallmeister ja Kuljus võtsid 1939. a ajakirjanduses „Piibli tõdesid eitades” sõna ja õigustasid piiskopi lahutamist. Ärataja, nr 9, 29.8.1939,

langetatud otsuse erinevad tõlgendused kajastuvad aga juba vahetult kirikupäeva järel ning puudutavad sellega seoses ka käesolevat uurimust. Nii tähendavad 1934. a kirikupäeval langetatud otsused küll teoloogiliste voolude ja sellega seoses teoloogilise ning kirikukorraldusliku vaidluse ja vastasseisu naasmist üldkirikusse ning on seetõttu määratletavad käesoleva peatüki ja kogu töö lõppotsustena, samas on see märgiks jätkuvatest vastasseisudest, mis ilmestasis järgneva viie aasta kirikuelu ning tipnesid piiskop Rahamäe ametist tagandamisega.

EMS häälekandjas Meie Misjon, milles tavaliselt hoiduti kirikupoliitilistest seisukohavõttudest, avaldati 1934. a oktoobris kirjutis, mis oli pealkirjastatud küsimusega „Kas võime meelemuutust loota?“, ning milles juhiti tähelepanu liberaalse voolu esindajate ühinemisejärgsetele seisukohavõttudele, täpsemalt Tallmeistri esitatud üleskutsele, et vaimulikud tuleksid liberaalse voolu ühinemise järel senisest rohkem kaasa ka PÜ tegevusega ning asjaolule, et Tallmeister polnud „weel suutnud ühineda üldkirikuga apostliku usutunnistuse lugemises“. Tõenäoliselt lehe toimetaja Harald Põllu kirjutatud artiklis esitatud hinnang on otsekohene ja liitumist hukka mõistev: „Nende sõnade mõte ei waja wist seletust, ja nad ei näita mingisuguse meelemuutuse märki waid algavad uut propagandat kiriku poolt hukka mõistetud usuwaate eest.“¹⁸⁵⁸

Just küsimus, kuidas suhtuda liberaalse voolu teoloogilistesse seisukohtadesse ja mida vaimulike üldkirikusse naasmine selles valguses tähendas, kerkis liitumise järel ka Kuljuse ja praost Jalajase suhtluses. Kuljus pöördus amnesteerimise järel Jalajase poole, et küsida tema nõusolekut Narva Pauluse koguduse tegevuse lõpetamisel koguduse liikmete edasise käekäigu ja PÜ koosolekute pidamise kohta Narva kirikutes. Jalajas vastas Kuljusele küsimusele eitavalt, pidades PÜ tegevuse viimist Narva kirikutesse lubamatuks, liiatigi oli Narva Aleksandri kogudus, millele Kuljus oli nimeliselt viidanud, juba varem Jalajase omaga samasisulise otsuse teinud. Jalajase vastuses kajastub ka hinnang liberaalide kirikusse naasmise kohta: „See asi tuli enamusele liig ootamatult ja ei oleks pidanud mitte nii pidulikult koosolekul otsustamisele tulema, waid hoopis harilikult kirikupäeval, pärast küsimuse põhjalikku läbisõelumist põhikirjas ettenähtud instantsides, siis oleks ka otsus palju kaaluvam,

283. Veel selgituseks piiskopi küsimuses. Teisalt on Rahamäe ametiajal aset leidnud võimu tsentraliseerimist ja piiskopkondade loomise kava arvustades viidatud 1922. a kirikus alanud protsessile ja loodud ajalisel avaram kujutus kirikukorralduse arengust ning selle seosest õpetuslike küsimustega. 1938. a avaldatud kriitilises artiklis (autor kasutab pseudonüümi Clericus) nimetatakse kiriku struktuuris läbiviidud ja kavandavate reformide algusajaks 1922. aastat, mil algas avalik vaidlus õpetusaluste paragrahvi üle. 1938 aastaks oli „katoliseeriv ja autoritaarne tendents“ demokraatliku kirikukorralduse kõrvaldanud. Nii võrdsustati teoloogiliste voolude vahelise võitluse näite abil demokraatlik kirikukorraldus (1917. a esitatud kirikukorralduse kava) teoloogilise liberaalsusega ja samastati Rahamäe ametiajal kirikus toimunud kirikukorralduse muudatused teoloogilise alalhoidlikkusega. Selline seos on aastate 1934–1939 kontekstis meelevaldne. Tänapäev, nr 2, veebruar 1938, 42–44. Kiriku osa võitluses demokraatliku Eesti eest.

¹⁸⁵⁸ Samasugusel seisukohal oli ka Kuressaare vabakirikliku koguduse vaimulik Nikolai Bäuerle, kes nimetas Tallmeistri vaateid ja ajalehes Protestantlik Ilm 1934. a augustis, septembris ja oktoobris avaldatud seisukohti sarnasteks nende seisukohtadega, mida Tallmeister oli juba tema suhtes algatatud protsessi eel esitanud. MM, nr 10, oktoober 1934, 132. Mitmesugust usualalt. Kas võime meelemuutust loota?; Luterlane, nr 3, oktoober 1934, 5–8. Teateid ja märkusi.

kuigi mitte veenvam olnud.” Vastuhäaletamist pidas Jalajas sellisel pidulikul hetkel piiskopi isiklikuks haavamiseks, mistõttu sellest oli hoidutud. Teises kirjas osutas praost Jalajas 15. septembril toimunud konsistooriumi istungile, millest ta praostina oli osa võtnud ning tõstis esile, et koosolekul oli mitmes sõnavõttus rõhutatud, et liberaalsete vaimulike vastuvõtmine kirikusse ei tähenda protestantliku liikumise legaliseerimist. Jalajase väitel ei vaielnud sellele keegi vastu.¹⁸⁵⁹ Vastaval teemal pöördus Jalajas 1934. a novembris ka piiskopi poole, väites, et juhul kui Iisaku kogudus põhikirja õpetusaluste paragrahvi muuta ei kavatse, ei kavatse Narva-Alutaguse praostkonna sinod kogudust üldkirikusse kuuluvaks tunnistada.¹⁸⁶⁰ Rahamäe vastus praostile pole teada, kuid 1935. a aprillis toimunud praostkonna sinodist võttis Kuljus igatahes osa. Ka Põld ei jäänud järgnevatel aastatel liberaalse voolu liitumisega rahule ja esitas Rahamäele juba 1935. a jaanuaris Pühavaimu kirikus toimunud jumalateenistuse külastamise järel Tallmeistri kohta kaebuse.¹⁸⁶¹

Tallmeister ja Kuljus hindasid kirikus valitsevat olukorda alalhoidlikest positiivsemalt. Kuljus osutas Tallmeistri juubeli puhul 1939. a tagasivaatavalt, et liberaalne vool ja selle esindajate algatatud protestantlik liikumine olid oma töö ühiskonnas teinud: „1923. aastal ei tohtinud keegi häält tõsta, ja kes tõstis, sai ketseriprotsessi kaela. Nüüd: piiblitõlget parandatakse, liturgiat uuendatakse ja vana vastane praost Põld on peaparandaja. Poleks olnud õp Tallmeistri „hüüdjä häält kõrves”, kes teab veel, kuidas ja millal oleks läinud.” Valitsev tsentraliseeritud, nn kõva kirik ei olevat Kuljuse sõnul küll Tallmeistri kirik, kuid „selle kiriku formeerimisel on kõnelenud võib-olla riiklikud motiivid, ega ole protestantlikul liikumisel enam võimalust otsustavalt kaasa rääkida. Igatahes pole aga toodud ohvrid olnud üleliigsed”.¹⁸⁶²

3.6. Kokkuvõte

Teoloogiliste voolude esindajate tegevuse tõttu kujunes 1925–1934 kiriku põhi-probleemiks omaenda sisevastuolude lahendamine. Konservatiivse ja liberaalse voolu esindajate katsed juurutada kirikus senisest erinevaid kirikukorralduslikke põhimõtteid mõjutas nii kiriku tegevust reguleerivat seadusandlust kui ka kiriku senist vaimulikku ja koguduslikku koosseisu. Mitmed kogudused ja vaimulikud tegutsesid neil aastatel iseseisvana.

1925. a kirikupäeval tehtud otsus senise õpetusaluste paragrahvi muutmise kohta ei tähistanud kirikus 1922. a tekkinud teoloogiliste voolude esindajate vastasseisu lõppu. Pärast 1924. a kirikupäeval toimunud kokkupõrget oli alalhoidliku voolu esindaja praost Harald Põld asunud nõudma vabakirikliku korra kehtestamist. Samal alusel jätkas Põld tegutsemist ka 1925. a. Vaba rahvakirik korraldusest erinevalt pidi vabakirik registreerimise aluseks olema üksikkogudus, s.t ühisel usulisel alusel kogudused koonduma vabakirikuks. Sel moel kirikut määratledes soovis Põld senise vaba rahvakirik asemel luua neli iseseisvat vabakirikut: lisaks usuliselt alal-

¹⁸⁵⁹ EELKKA, E.E.L.K. Iisaku kogudus 1912–1937, 18.10.1934.

¹⁸⁶⁰ *Ibid.*, 26.11.1934.

¹⁸⁶¹ EELKKA, Theodor Tallmeistri isikutoimik, 27.1.1935.

¹⁸⁶² Protestantlik Maailm, nr 2, mai 1939, 9. Teodor Tallmeister 50-aastane.

hoidlikule ja liberaalsele vabakirikule tõi ta veel välja vennastekogudusi ühendava vabakiriku ning viimaks senise vaba rahvakiriku alusel asutatava vabakiriku. Viimase iseloomustamiseks kasutas Põld mõistet „rahvuslased” ning pidas selle kiriku eesmärgiks eesti rahva kõlbelise ja usukultuuri edendamist.

Kui alalhoidlik vool oli hakanud oma kirikukorralduslikku kontseptsiooni välja töötama juba enne 1925. a kirikupäeva ning jätkas seda kirikupäeval õpetusaluste kohta tehtud otsusele vaatamata, siis liberaalse voolu esindajate edasises tegevuses oli keskse tähendusega just õpetusaluste paragrahvi muutmine. Selle kõrvale tuleb aga seada ka 29. septembril 1925. a konsistooriumi langetatud otsus tagandada õp Kuljus tema usulistele vaadete tõttu ajutiselt ametist. Neil põhjustel asus liberaalse voolu eesotsas tegutsenud õp Tallmeister Põllu kõrval kaitsma üksikkoguduse õigusi, et tagada liberaalse voolu koguduste ja vaimulike tegutsemisvabadus. Erinevalt alalhoidlikust voolust pooldas liberaalne vool koguduste usulise autonoomia tunnistamise korral senist vaba rahvakiriku korraldust ega soovinud kirikust lahkuda. See tähendas vaba rahvakiriku välise struktuuri säilimist, kuid üksnes eeldusel, et kehtestatakse organisatsioonisisene usuvabadus. Kogudused oleksid koondunud vaba-tahtlikkuse alusel, s.t neile oleks antud õigus tegutseda kas kirikus või iseseisvana. Kiriklik-konfessionaalse voolu esindajad asusid liberaalse ja alalhoidliku voolu tegevusele vastu seistes kaitsma senise kirikukorralduse alusel kiriku organisatsiooni üldkiriklikku registreerimist, pidades kiriku koguduslikul alusel registreerimise nõudmist kirikut lõhestavaks, koguduste õigused olevat ka üldkirikus piisavalt kaitstud. 1925. a suvel ajakirjanduses alanud vaidlus jätkus oktoobris seoses kiriku tegevust ja kiriku ning riigi suhteid reguleeriva seaduse menetlemisega Riigikogus. Seaduse menetlemise eel ja ajal saatis kirikuvalitsus Riigikogusse 35 koguduse ja kahe praostkonna koguduste ühispöördumise, et näidata kogudustes valitsevat meelsust. Enamik kogudusi toetas kiriku registreerimist üldkirikuna ning mitte koguduste liiduna. Kehtiva vaba rahvakiriku kaitseks asutati 1925. a septembris ka eraldi organisatsioon – Rahvakiriku Liit. Et Riigikogu liikmed olid nii liberaalse voolu juht Tallmeister kui ka kiriklik-konfessionaalse voolu esindajaid koondav Kristlik Rahvaerakond, oli vaidlus kirikupoliitilist ja paiguti ka teoloogilist laadi.

29. oktoobril 1925. a vastu võetud UNLS järgi tuli kogudused registreerida kiriku keskvalitsuse kaudu. Kui aga keskvalitsus koguduse põhikirja siseministeeriumile registreerimiseks ei esitanud, oli kogudusel õigus pöörduda registreerimisküsimuses siseministeeriumi poole iseseisvalt. Seejuures püsis ka sel moel registreeritud kogudus kirikus, kuhu ta oli enne registreerimist kuulunud. Liberaalse voolu esindajate kõige olulisemaks võiduks oli seaduse § 25 alusel kogudusele antud õigus 2/3 täiskogu toetusel kirikust koos oma varaga lahkuda. Seaduses määratleti kogudused usuühingutena ja kirik usuühingute liiduna.

UNLS menetlemise ajal kahanes liberaalse voolu esindajate hulk. Mitmed sellesse kuulunud vaimulikud asusid toetama kehtiva vaba rahvakiriku põhialuseid ja ei pooldanud Tallmeisteri esitatud muudatusettepanekuid. 1924. a oli sama saatus tabanud ka alalhoidlikku voolu. Seega vähendas õpetuslike seisukohtade kirikukorraldusse rakendamine nii alalhoidliku kui liberaalse voolu esindajate arvu. Kiriklik-konfessionaalse voolu esindajate hulka kuulus järgnevatel aastatel õpetuslikult nii alalhoidlikke kui ka liberaalseid kirikuliikmeid ja ametikandjaid, kes kaitsesid kehtivat vaba rahvakiriku korraldust, pidades seda nende vaateid esindavaks ja piisavalt kaitsvaks

kirikukorralduse käsituseks. Vaatamata ridade hõrenemisele jätkasid liberaalse ja alalhoidliku voolu esindajad ka pärast seaduse vastuvõtmist tegutsemist oma endisi põhimõtteid järgides. Kuna nende meelest ei arvestanud kirikus vastu võetud üksikoguduse ehk usuühingu normaalpõhikirji piisavalt nende huve ja seisukohti, asusid nad koostama neile meelepärast koguduse põhikirja, et selle alusel voolu esindajate koguduste põhikirjad konsistooriumile registreerimiseks esitada ja nende alusel oma tööd korraldada. Ehkki alalhoidliku voolu esindajate nõudmised koguduse õiguste osas olid jäänud endiseks, ei soovinud nad üldkirikust enam lahkuda ega moodustada kogoduslikul alusel vabakirikut, vaid asusid varem EMS ümber koondunud liikmete alusel loodud alalhoidlikku voolu koondava organisatsiooni Vaba Sinod raames nõudma üldkirikus iseseisva, usuliselt ja korralduselt nende nõudmistele vastava praostkonna asutamist. Sisuliselt sooviti vabakiriku korralduse rakendamist praostkondlikul tasandil. Seega tahtsid nii liberaalse kui ka alalhoidliku voolu esindajad püsida neile vastuvõetava koguduse põhikirja alusel üldkirikus. Vaba Sinodi tuumiku moodustasid Kuusalu, Harju-Jaani ja Kose kogudused, toetajate üldarv jäi alla kümne koguduse; liberaalse voolu koguduste tuumiku moodustasid Tallinna Pühavaimu ja Iisaku kogudused, liberaalse voolu koguduste arv ei ulatunud üle viie.

Teoloogiliste voolude võitluse tulemusena sai õpetusaluste paragrahv 1926. a kirikus toimunud kiriku ja koguduse normaalpõhikirja väljatöötamise käigus tsaariajal kehtinud õpetusaluste paragrahvi sisu ja vormi. Taaskehtestati vaimulike ametivanne. Teisisõnu taastati kirikus aastatel 1922–1925 vaidlusi ja kokkupõrkeid põhjustanud küsimustes vaba rahvakiriku loomise eel valitsenud olukord. Nende põhimõtete eest oli 1920. a-te algul võidelnud ennekõike kiriku alalhoidlik vool, kuid kirikus toimunud vaidluse mõjul oli neid asunud toetama ka kiriklik-konfessionaalse voolu esindajad.

Mainitud otsused võimaldasid alalhoidlikul voolul püsida 1925. a järel küll üldkirikus – need olid olnud kiriku püsimise sisuliseks eelduseks –, kuid jätkata samal ajal VS koguduse normaalpõhikirja väljatöötamist. Liberaalse ja alalhoidliku voolu põhikirjad erinesid üldkiriku koguduse normaalpõhikirjast mitmes suhtes: liberaalsete koguduste põhikirjades osutati usuteadusele kui õpetusaluste tõlgendamise vahendile, erinedes sellega koguduse normaalpõhikirjast; VS põhikirjas eristati end õpetusliku aluse poolest teisel alusel asuvatest kogudustest ning katkestati nendega osadus. Nii liberaalse kui ka alalhoidliku voolu põhikirjades oli suhe üldkirikuga määratlemata, mis tähendas üldkiriku korralduste täitmisel juhendumist vabatahtlikkuse põhimõttest.

Neil põhjustel keeldus kiriku keskvalitsus 1926. a suvel alalhoidliku ja liberaalse voolu koguduste põhikirju registreerimast, mistõttu registreerisid kogudused oma põhikirja siseministeeriumis iseseisvalt, jäädes aga ka edaspidi kiriku koosseisu. Konsistoorium nõudis kogudustelt põhikirjade ühtlustamist kiriku ja koguduse normaalpõhikirjaga. Ehkki registreerimisele järgnes konsistooriumi otsus kaevata nimetatud kogudused Riigikohtusse, ei toonud ka see kaasa kirikuvalitsuse soovitud lahendust, sest kohus otsustas tunnistada liberaalse voolu koguduste registreerimise õiguspäraseks, misjärel konsistoorium teiste koguduste põhikirjade suhtes esitatud kaebused tagasi võttis. Riigikohus asus seisukohal, et siseministeerium pole kohus-
tatud ega volitatud hindama koguduste usulise aluse jt üksikute paragrahvide

vastavust kiriku põhikirjale, mistõttu koguduste põhikirjade registreerimine on olnud õiguspärane.

Nii oli kirik sunnitud 1926. a detsembris langetatud kohtuotsuste tulemusena koguduste tahtele alluma. Kiriku keskvalitsuse käitumine pärast põhikirjade registreerimist iseloomustab kirikus valitsenud meeleolu. Riigikohtus saadud kaotuse järel oli kirikuvalitsus valmis koguduste põhikirjade suhtes kokku leppima küll alalhoidliku voolu esindajatega, kuid välistas kokkuleppe liberaalse voolu kogudustega. Niisiis oli õpetusküsimustel vahetult teoloogilise diskussiooni lõppemise järel kirikusse kuulumise küsimuses kesksel kohal.

Samas ei pidanud kirikupäev võimalikuks alalhoidliku VS muutmist iseseisvaks praostkonnaks, mistõttu loobus alalhoidlik vool oma kirikukorralduslikest taotlustest ja VS tegevus hääbus. Selle üheks ajendiks oli õpetuslikult alalhoidlikke koondava EMS tegevus. Nimelt asusid üldkirikusse koondunud kiriklik-konfessionaalse voolu esindajad välja töötama misjonitöö keskset kiriklikku juhtimiskorraldust ehk teisisõnu misjoniseltsi tegevuskava, ning seda tehes ka VS tegevust survestama. Üldkiriku surve tõttu läks misjoniseltsi ümberkorraldustöödega kaasa ka seltsi juhatus, rõhutades seejuures VS tegevuse lõpetamise järel kahe organisatsiooni vahel valitsevat õpetuslikku ühtsust. Nii jäi EMS õpetuslikult alalhoidlike kirikuliikmete ja vaimulike ühendajaks. Praost Põld lahkus koguduse vaimuliku ametist ja praosti kohalt ning hakkas misjoniseltsi juhatajana arendama misjonitööd. Sellega oli alalhoidlik vool lõimitud üldkirikusse; senise kirikupoliitilise võitluse lõppu tähistas ka alalhoidlike väljaande Meie Kirik väljaandmise lõpetamine 1931. a. Järgmisel aastal hakkas ilmuma ajaleht Meie Misjon, kus hoiduti kirikupoliitiliste küsimuste käsitlemisest ja avaldati vaid misjonitööd puudutavaid kirjutisi. Ainsa kogudusena, mis õpetuslikel põhjustel vabast rahvakirikust kõrvale jäi ja üldkirikuga koostöö välistas, oli alalhoidlikul alusel tegutsev Kuressaare vabakiriklik kogudus.

Kiriku liberaalse voolu koondamiseks asutati 1925. a Protestantlik Ühing, mille eesotsas seisnud õp Tallmeistri ja õp Kuljuse eestvedamisel oli järgmiseks aastaks asutatud üle Eesti ligi 20 osakonda. Ühingu häälekandjaks oli ajaleht Protestantline Ilm. Et ühingu tegevuse keskne osa – jumalateenistuste ja loengute korraldamine – lasus ühingu juhtide õlgadel ning tööd korraldavate isikute ringi ei õnnestunud järgnevatel aastatel laiendada, hakkas ühingu tegevus asutamisejärgse vaimustuse järel vaibuma ja koondus peamiselt liberaalse voolu koguduste ümber. Erandiks oli aktiivselt tegutsenud Tartu osakond, mis polnud seotud ühegi kindla kogudusega.

Üldkirikusse koondunud kiriklik-konfessionaalse ja alalhoidliku voolu suhteid liberaalse voolu esindajatega iseloomustavad aastatel 1925–1931 mitmed kokkupõrked. Teoloogilise diskussiooni ja kirikupoliitilise võitluse tõttu oli kirikus 1920. a-tel valdavaks arusaam, et liberaalsed kogudused ja vaimulikud ei tohi vabasse rahvakirikusse kuuluda. Kirikuvalitsuse korraldusel oli Protestantliku Ühingu seotud vaimulikel alates 1925. a keelatud kirikutes esineda.

Lisaks hakkas üldkirik piirama ka liberaalse voolu põhikirjade alusel registreeritud koguduste ja vaimulike õigusi ning nende tegevust üldse. 1925. a detsembris otsustas konsistorium õpetuslikel ja kirikupoliitilistel põhjustel ametist tagandada õp Kuljuse. Et Kuljus jätkas vaimulikuna tegutsemist, järgnes sellele veelgi karmim karistus: 1926. a märtsis tühistati talle ordinatsioonil antud õigused. 1925. a detsembris alustati protsessi ka õp Tallmeistri suhtes ning ehkki 1926. a märtsiks kogutud

materjali põhjal hindas tema seisukohti analüüsinud komisjon võimatuks teda olemasolevate andmete põhjal süüdi mõista, jätkas konsistoorium tema kohta materjali kogumist ning langetas 8. juunil 1927. a otsuse tühistada Tallmeistrile ordinatsioonil antud õigused. Seda otsust korrati veel üks kord, sest Tallmeister oli konsistooriumile vastu astudes esitanud apellatsioonikaebuse vaimulikule ülemkohtule, mille see oli rahuldanud. Samasisulise otsuse langetas vaimulik ülemkohus ka teisel korral. Nii ei õnnestunud Tallmeistrilt tema vaimlikuõigusi võtta ning tema protsess katkes, kuigi süüdistustest ametlikult ei loobutud. Küll aga kärbiti Tallinna Pühavaimu koguduse õigusi, kus Tallmeister teenis. Vastandudes Pühavaimu koguduse põhikirja õpetusalustele ja tuues põhjuseks ka kiriku keskkassa maksuvõla, otsustas kirikupäev 1928. a jätta Pühavaimu koguduse kiriku keskorganites hääleõigusest ilma. Veelgi karmimalt kohtles kirikupäev Iisaku kogudust. Et see oli end tunnistanud kogudust teeniva õp Kuljusega solidaarseks, otsustas kirikupäev 1931. a koguduse kirikust välja heita. Sellele oli eelnenud mitu aastat väldanud protsess, mille käigus muudeti väljaheitmisotsuse langetamise vajaliku eeldusena kiriku põhikirja. Lisaks üldkirikust eemale jäänud liberaalse voolu kogudustele tegutsesid kehtivate seaduste raames iseseisvana mitmed saksa kogudused.

Eespool kirjeldatud sündmuste hindamisel tuleb pöörata tähelepanu ennekõike nende kirikupoliitilisele iseloomule ja asjaolule, et vaimulike ja koguduste kirikust välja arvamine oli juba kiriku loomise käigus alanud sündmuste kulmineerumise tagajärg. Seejärel hakkasid emotsioonid vaibuma ja selle kestel selgus, et liberaalsete koguduste kirikust eemalejäämine polnud ei üldkiriku ega liberaalse voolu esindajate jaoks loomulik ega lõplik. Nii algasid 1930. a-te algul üldkiriku ja liberaalse voolu esindajate läbirääkimised, seejuures tuleb nimetada, et läbirääkimisi asusid üldkiriku esindajatena pidama õpetuslikult alalhoidlikud vaimulikud, kes, tõsi küll, polnud 1920. a-tel toimunud vaidluse ajal seisnud alalhoidliku voolu eesotsas ega olnud toetanud ka vabakiriku korraldust. Nende tegevuse aluseks oli küll soov liberaalse voolu kogudustega leppida, kuid kuna nad pidasid tingimata vajalikuks ühtlustada kiriku ja koguduste õpetusalused, arenesid läbirääkimised aeglaselt. Samas oli 1931. a alanud lähenemine üldkiriku ja liberaalse voolu esindajate vahelise usalduse taastamiseks vajalik esimene samm, mis rajas teed järgnevale leppimisele.

Vabatahtliku kokkuleppe eelduseks on alati kompromiss, ja seda oli ka liberaalse voolu koguduste ja üldkiriku leppimine, mis sai võimalikuks 1934. a, mil kirikus oli piiskopiks valitud kiriklik-konfessionaalse voolu üks eestvedajatest Hugo Bernhard Rahamägi. Paradoksaasel kombel asus liitumist läbi viima niisiis vaimulik, kes oli 1920. a-tel olnud üks liberaalsete vaimulike suhtes algatatud protsesside läbiviijatest. Kompromissi saavutamine kajastab Rahamäe kui kiriklik-konfessionaalse voolu esindaja arusaama vaba rahvakiriku korraldusest, aga ka 1920. a-tel toimunud sündmuste põhjustest. Liitumise läbiviinud piiskop Rahamäe jaoks oli juba 1920. a-tel olnud usuliste vaadete kõrval määravaks kirikupoliitiline kuuletumine ja korrast kinnipidamine. 1934. a esitatud kompromissina ei nõudnud Rahamägi õpetusaluste muutmist, s.t tema meelest võisid kirikus tegutseda ka liberaalsed vaimulikud ja kogudused. Viimast seisukohta oli ta esindanud ka 1920. a-te algul, kuid oli just kirikupoliitilise tegevuse tõttu asunud seda alates 1923. a-st ümber hindama. Viimasega kaasnes Tallmeistri suhtes algatatud protsessi käigus ka liberaalteoloogiliste seisukohtade ründamine, näiteks nn brošüürisõja käigus. 1934. a sarnanesid Rahamäe

väljaütlemissed aga taas 1920. a-te algul kõlanud seisukohtadega. Nii taastati vaimulike ja koguduste õigused üldkirikus tegelikult mõlemat osapoolt rahuldaval moel, s.t piiskop sai tagatise, et vaidlused lahendatakse kirikus selleks ettenähtud organite kaudu, millega oli võimalik vältida kirikus 1920. a-tel aset leidnud avalikku vastasseisu; liberaalse voolu kogudused võisid aga vaba rahvakiriku koosseisus tegutseda ka koguduste põhikirjades sätestatud usualuse raames. Iisaku koguduselt nõuti küll põhikirja ühtlustamist kiriku põhikirjaga, kuid kirikusse võeti kogudus ikkagi senise põhikirja alusel ning muudatusi põhikirja 1934. a ei viidud.

Niisiis oli 1934. a sõlmitud kokkuleppe kirikupoliitiline samm, mis kajastas ühtlasi uue piiskopi veendumust, et vaba rahvakiriku käsitus oli võimeline hõlmama ka liberaalseid kogudusi ja vaimulikke. Seda seisukohta oli 1917. a-l kaitsnud ka vaba rahvakiriku kontseptsiooni esitanud Johan Kõpp. Juba 1917. a alalhoidlike vastumeelsuse põhjustanud seisukoht oli ühtlasi põhjuseks, miks ka pärast 1934. a leppimist leidsid kirikus taas aset uued kokkupõrked. Otsuse üle liberaalsed vaimulikud ja nende kogudused amnesteerida kostsid kriitilised arvamused juba 1934. a, aga ka järgnevatel aastatel.

KOKKUVÕTE

Sissejuhatuses püstitatud eesmärgi järgi oli käesoleva uurimuse põhiülesandeks kirjeldada teoloogiliste voolude kujunemist ja tegevust Eesti Vabariigis ning analüüsida voolude mõju kirikus aastatel 1917–1934 peetud kirikukorralduslikule ja teoloogilisele diskussioonile, iseloomustades selle taustal kirikus valitsenud õpetuslike ja korralduslike põhialuste arengut. Teisisõnu, visandada teoloogiliste voolude esindajate tegevus ja küsida, kas ja millist mõju teoloogilised voolud kirikus avaldasid.

Esiteks tuleb esile tõsta varasemates uurimustes teoloogiliste voolude käsitlemisel tähelepanuta jäänud tõsiasi, et voolude kujunemise aluseks olid erinevad seisukohad kirikukorralduslikes küsimustes. Juba vahetult vaba rahvakiriku loomise järel 1917. a avaldunud vastasseis andis märku vaimulike ja kirikuliikmete vahel olevast sügavamast vastuolust kiriku ja selle ülesannete mõistmisel ning määratlemisel. Et teoloogiliste voolude esilekerkimine ja voolude esindajate vaheline diskussioon sündis kirikukorralduse väljatöötamise raames ja puudutas ka hiljem ennekõike kirikukorraldust, oli vaidluse mõju kõige tuntavam just kirikukorraldusele. Seejuures kajastuvad kirikukorralduses seisukohad kiriku olemusest ja ülesannetest – kiriku põhikiri on nende seisukohtade materialiseerunud vorm. Seega võib öelda, et teoloogiliste voolude esindajate esile kutsutud protsessid mõjutasid kiriku aluseid ja enesemääratlust. See oli ühtlasi aluseks spetsiifilist laadi küsimuste esilekerkimisele ja lahendamisele kirikus. Sellesse konteksti asetub ka aastail 1922–1925 peetud võitlus kiriku õpetusaluste küsimuse üle, mida on seni käsitletud teoloogiliste voolude esindajate tegevuse peamise ja tähtsaima väljundina. Nagu ülal esitatust nähtub, on õige õpetusküsimuste üle toimunud vaidlus nii sisulises kui ajalises mõttes paigutada avaramasse kirikukorralduslikku konteksti ja lähtuda selle kirjeldamisel ning analüüsimisel kõigepealt just sellest seosest.

Kirikukorralduslikku põhialust rõhutab ka töö teine põhijäreldus, et kirikukorralduse üle toimunud arutus avaldunud ning formeerunud teoloogilistele vooludele ja nende mõjul tekkinud teoloogilisele diskussioonile vaatamata omandas õpetusküsimuste käsitlemisest ja selle tulemusena tekkinud teravast vastasseisust kokkuvõttes siiski kaalukama tähtsuse kiriku korraldus ja kiriku n-ö nähtav ehk väline vorm. Õpetusküsimuste üle toimunud arutelu ja kokkupõrgete järel soovisid 1925. a kahe teoloogilise voolu esindajad asuda ellu viima enda kirikukorralduslikke kontseptsioone. Kavandatavad sammud olid – lisaks soovile realiseerida oma voolu õpetuslikke põhimõtteid – kahtlemata ajendatud ka kirikupoliitilistest kaalutlustest, nii veendumustest kui ka kartustest. Tuleb rõhutada, et soov suuremal või vähemal määral muuta kehtivat vaba rahvakiriku korraldust vähendas liberaalse ja alalhoidliku voolu esindajate arvu ning suurendas senist vaba rahvakiriku korraldust kaitsnud kiriklik-konfessionaalse voolu esindajaskonda. See on ühtlasi põhjuseks, miks liberaalse ja alalhoidliku teoloogilise voolu õpetuslikke seisukohti kiriku korralduse kohta ei viidud ellu soovitud ulatuses.

Järeldus, et kahe õpetuslikult lepitamatu teoloogilise voolu kirikukorralduslikke arusaamu ei viidud tegelikult ellu, vajab tingimata täiendamist töö kolmanda järeldusega, et vaatamata liberaalse ja alalhoidliku voolu kirikukorraldusliku kontseptsiooni läbikukkumisele mõjutas nende algatatud kirikukorralduslik ja õpetuslik

vaidlus kehtivat vaba rahvakiriku kontseptsiooni. Vaba rahvakiriku korralduse vormiline ja sisuline teisenemine oli peamiseks põhjuseks, miks vastandlike kiriku-korralduslike põhimõtete rakendamine ebaõnnestus. Teoloogiliste voolude kujunemist ja nende mõju vaba rahvakiriku korraldusele ning kirikule üldisemalt on varasemates uurimustes käsitletud vaid vähesel määral. Vaba rahvakiriku korralduse arengu kohta käivate üldjärelduste esiletoomine on käesoleva töö kõige olulisemaks tulemuseks. Sellega seoses esitatakse töös teoloogiliste voolude esindajate mõjul vaba rahvakiriku korralduse arengus toimunud sündmuste periodiseering ja iseloomustatakse selle eri ajajärke.

Mil moel ja mis põhjustel muutus vaba rahvakiriku kontseptsiooni ja kiriku-korralduse tõlgendamine 1917–1934? Seda protsessi saab jagada mitmesse järku. Esiteks tuleb eristada kiriku tegevuse esimestel aastatel selle ülesannetest kõnelemisel kasutatud sõnavara ja tõlgendust; teiseks selle tõlgenduse mõjul tekkinud arutelu ja põhikirja sõnastusse tehtud muudatusi ning viimaks kõige eelneva mõjul kiriku ja selle ülesannete kirjeldamisel esitatud seisukohti ehk põhikirjamuudatuste taustal vaba rahvakiriku kontseptsioonile ja korraldusele antud tähendust. Kokkuvõtte eri ajajärkudest ja vaba rahvakiriku kontseptsiooni muutumisest on järgmine.

1917. a toimunud esimesel kirikukongressil esitatud vaba rahvakiriku kontseptsioon oli ideaal, millest kirik juhtivtasandil ja avalikkuses järgneva viie aasta jooksul juhendus. Seda iseloomustas vastandumine endisele kirikukorraldusele ja valitsenud mentaliteedile ning soov omariikluse kätte võidelnud Eestis kirikuliikmeid kristlikul alusel koondada. Kiriku juhtivvaimulike sõnavõttudes leidsid viited kirikukorralduse demokraatlikule alusele, südametunnistuse vabadusele, kiriku ja selle liikmete õiguste ning usuliste tunnete hindamisele ja sellega arvestamisele. Kirikus tähtsustati Jumala ja indiviidi vahelist suhet. Kiriku uue suuna õpetuslikuks väljenduseks, milles mainitud põhimõtted koondusid, oli 1918. a sõnastatud õpetusaluste paragrahv. Sellesse lisatud täpsustus, et õpetusaluseid mõistetakse vastavalt reformatsiooni vaimule, kajastas arusaama reformatsioonist kui inimese südametunnistuse välistest autoriteetidest vabastajast, rõhutades Jumala ja inimese suhtel põhinevat elavat usku. Lisaks õpetusalustele asendati vaimulike ametivanne üldsõnalisema töötusega. Neil aastatel võib vaba rahvakiriku kontseptsiooni tõlgendust nimetada teoloogiliselt liberaalseks. Selle kohaselt oli kirikus koht eri usuliste seisukohtade esindajatele. Kirjeldatud seisukohti iseloomustavad ilmekalt 1919. a teisel kirikukongressil piiskopiks valitud Jakob Kuke kiriku põhikirjaga seoses öeldud sõnad: „Tema ülesanne ei pea mitte selles seisma, et väremaid, mis kogudusesse viivad, kitsaks teha, vaid just vastuoksa, et neid lahti ja avaraks teha, et palju elu võiks koguneda meie koguduse ümber.” Selle eesmärgi teostamiseks võeti kirikukorralduses abiks omavalitsusorganitele antud õigused, et kasvatada koguduste ja selle liikmete vastutust. Püstitatud ideaalid kajastuvad ka kiriku seadusandliku organi, rohkem kui viiesajaliikmelise kirikupäeva korralduspõhimõtetes. Ehkki kirik pälvis sel perioodil poliitiliselt vasakpoolsete leerist teravat ühiskondlikku kriitikat, sobitus vaba rahvakiriku kontseptsiooni tõlgendamine laiemal ühiskondlikul tasandil avaldatud seisukohtade ja püstitatud ideaalide konteksti.

Kirikus tekkis lisaks teoloogiliselt liberaalsele kontseptsioonile juba organisatsiooni asutamise käigus arvestatav ja aasta-aastalt üha selgemini avalduv teistsugune lähenemine: teoloogiliselt konservatiivne kirikukorralduslik arusaam. Selle esile-

kerkimine oli tingitud nii kirikuvälistest kui ka kiriklikest põhjustest. Alustades viimasest, rõhutati selle kontseptsiooni raames pühakirja ja kiriku õpetuse normatiivsust. Erinevalt teoloogiliselt liberaalsest vaba rahvakiriku korraldusest oli konservatiivse kirikukorralduse põhjendus teoloogiline. Juhiseid andev õpetus, mille aluseks oli ajatuna antud pühakirja kui terviku Jumala sõnana hindamine ja sellest juhendumine, vastandus vaba rahvakiriku kontseptsiooni tõlgendusele ja omistas sellele teise tähenduse, kallutades kehtivat kirikukorralduskontseptsiooni inimese usulise tunnistamise alusel moodustuva vabakiriku suunas. Kirikukorralduse aluse võtavad kokku konservatiivse kontseptsiooni peamise esindaja praost Harald Põllu sõnad: „Sest ühtlus ja kindlus ei tule tõesti mitte sellest, et paljude lahku minewad mõtted saavad ühineda ühes sõnas, vaid ennemini sellest, et sõnale üks mõte jääb ja see kõigi üksikutele mõtetele on juhtnööriks, kuhu poole iga üksik peab püüdma.” Vastandumise kirikuväliseks põhjuseks oli vastukaaluks ühiskonnas levinud kiriku-vastasele kriitikale negatiivne suhtumine ühiskonnas toimuvatesse protsessidesse ja osutamine ühiskonna allakäigule ning kõlbluse langusele, millega kaasnes konservatiivse kirikukorraldusliku kontseptsiooni toetajate kesksena väljendatud nõudmine kiriku ja riigi lahutatusest. Viimane tähendas kiriku missiooni teostamise ettekäändel tegelikult kiriku lahutamist ka kehtivast kiriku- ja teatud määral ühiskonnakorraldusestki. Seega pidi kirik end vabastama vaba rahvakiriku asutamise eel valitsenud riigi ja kiriku sidemetest, ning et kirik kehtestati õpetuse normatiivsel alusel, pidi ta hoiduma ka kaasa minemisest Eesti omariikluse saavutamise järgsele ühiskonnale iseloomulike rahvuspoliitiliste protsesside ja muudatustega. Vastav põhimõte oli aluseks kiriku liikmeskonna kujunemisele ja kirikus valitsevale korrale. Neid nõudmisi asusid alalhoidlikud vaimulikud eesotsas Põlluga nii kiriku loomise käigus kui ka esimestel tegevusaastatel kirikus esitama ja juurutama. See tõi 1921. a kaasa kiriku alalhoidliku voolu tekke. Nõudmised avaldusid konkreetsetes kirikukorraldust puudutavates ettepanekutes. Näiteks soovis Põld, et kirikliku kari, s.t kõlbluse ja kirikliku korra tagamiseks loodaks vastav süsteem.

Kirikukorraldusliku vastasseisu peamiseks väljundiks kujunes a-tel 1922–1925 toimunud vaidlus õpetusküsimuste üle. Selle käigus muutus senise vaba rahvakiriku kontseptsiooni sõnastus ja tõlgendus. Teiseks diskussiooni peamiseks tulemuseks ja samal ajal vaidluste elavdajaks ning erimeelsuste süvendajaks oli teoloogiliste voolude formeerumine. Kahe ülalkirjeldatud kirikukorraldusliku kontseptsiooni esindajate kokkupõrke käigus selgus juba selle algusjärgus tõsiasi, et valitseva vaba rahvakiriku kontseptsiooni tõlgenduse kõige nõrgemaks lülits on selle teoloogiline põhjendus, õigemini selle puudumine. Sellele lisandus regulatsioonide puudumine ja peataolek kiriku igapäevaelu korraldamisel. Seesugune olukord valitses 1920. aastatel Eesti ühiskonnas laiemalt. Kahtlemata avaldas noore riigi poliitilise kultuuri tase ja demokraatlike traditsioonide kujunemine mõju ka kiriku organisatsiooni ülesehitamisele ja kirikus toimunud diskussioonile. Mainitud põhjustel oli üheks vaba rahvakiriku korralduse üle toimunud vaidluse paratamatuks tulemuseks kirikus eksisteerivate õpetuslike äärmuste kui kõige enam tähelepanu köitnud seisukohtade esindajate esilekerkimine. Nii kujunes kirikukorralduse ja õpetusküsimuste paragrahvi üle toimunud võitluse käigus lisaks varem esile kerkinud alalhoidlikule voolule välja liberaalne vool, mille esindajate põhinõudmiseks oli, et kehtiva kirikukorralduse raames tuleb tegelda kirikuliikmete usuteadusliku harimise ja sel alusel ka kiriku

arendamisega. Voolu teoloogilised seisukohad toetusid 19. sajandi Saksa liberaalsele teoloogiale. Muus osas järgis liberaalne vool a-tel 1917–1922 valitsenud vaba rahvakiriku kontseptsiooni tõlgendust. Sellega omandasid teoloogilised küsimused keskse tähtsuse ning et liberaalse ja alalhoidliku voolu teoloogilised seisukohad täielikult erinesid, oli kokkupõrge vältimatu. Kuna 1917–1922 valitsenud vaba rahvakiriku korraldusel puudus nähtav ja tajutav teoloogiline raam, asusid õpetusliku diskussiooni käigus senise vaba rahvakiriku tõlgenduse alusel selle teoloogilist välja hõivama liberaalse voolu teoloogiliste tõekspidamiste esindajad. Ehkki liberaalse voolu juhi õp Theodor Tallmeistri sõnavõttud ja neis esitatud seisukohad mahtusid kiriku loomisele järgneval perioodil kõlanud kirikukorralduse kontseptsiooni tõlgenduse raamidesse, ning selle järgi oli erinevaid arvamusi koondavas kirikus mingi kindla teoloogilise platvormi ülesehitamine igati võimalik ja õigustatudki, asusid alalhoidliku voolu esindajad osutama liberaalsest voolust mõjutatud vaba rahvakiriku kontseptsioonile kui millelegi, mis surub neile ühelt poolt küll peale ebamäärasust ja relatiivsust, aga teisalt ka konkreetset liberaalteoloogilist tõlgendust. Nii pidasid nad põhikirjas leiduvat viidet protestantlikule vaimule, mis oli sinna lisatud eesmärgiga rõhutada elavat õpetust, kiriku õpetust ebamääraseks muutvaks aluseks, nimetades seda ka kitsendavaks ja õpetusaluste tõlgendamist kohustavaks kategooriaks. Liberaalse voolu esindajad hindasid kehtivat kirikukorraldust positiivselt ja asusid seisukohal, et arvestades inimkonna vaimset arengut ning vajadust kiriku õpetust sellest lähtudes inimestele mõistetavas keeles seletada, võib kiriku õpetuse selgitamine usuteaduse kaasabil omandada eri aegadel erinevaid vorme, jäädes seejuures truuks Kristust kuulutavale alusele, kuid olles samal ajal vaba üksikute õpetuslausete käsitlemisest ajatuna ning sellest lähtuvast tõlgendusest. Samas rõhutasid liberaalse voolu esindajad sallivust kirikus valitsevate eri arvamuste usu väljendusvormide suhtes, sest usk on viimselt südame asi. Viimast varjutas aga alalhoidliku ja liberaalse voolu esindajate õpetuslik vaidlus, mis muutus pahatihti teravaks ja isiklikuks. Küsimus puudutas niisiis eeskätt seda, kuidas saab mitmekesisust ja eri arvamustest lugupidamist rõhutatav kirikukorralduslik kontseptsioon hõlmata ühtaegu kahte tõe taotlevat kiriku ja selle korralduse käsitust. See tekitas küsimusi ennekõike alalhoidlikele, kelle jaoks olid usk ja õpetus ühetasandiliselt määratletud. Viimasele küsimusele ei õnnestunud eri osapooli rahuldavat vastust leida. Selle tagajärjel kanti maha kirikukorralduses aastatel 1917–1922 valitsenud mõisteparaat. Selles tegevuses oli keskse tähendusega liberaalteoloogiline kontseptsioon, mis paigutus Tallmeistri soovi järgi küll kehtivasse vaba rahvakiriku korraldusse, kuid mida tajuti alalhoidliku ja liberaalse voolu esindajate diskussiooni tõttu kirikus hoopis vastupidiselt. Teisisõnu asetus vaba rahvakiriku korraldus hoopis liberaalse voolu õpetuslike vaadete konteksti.

Vana mõisteparaadi asemele seati a-tel 1922–1925 toimunud õpetusaluste diskussiooni käigus uus. Selle peamiseks esitajaks ja kaitsjaks oli 1923. a esile tõusnud kolmas teoloogiline vool – kiriklik-konfessionaalne vool, mõjutajateks aga ka liberaalne ja konservatiivne vool. Liberaalse voolu esindajad jätkasid ka 1922. a järel kirikukorralduse, sh õpetusaluste tõlgendamist kirikus selle asutamisest peale kasutatud mõistetele toetudes ning selle raames liberaalteoloogilisi seisukohti esitades. Liberaalse voolu ühisosa kiriklik-konfessionaalse voolu esindajatega seisnes endisele korrale vastandumises ja sellelt aluselt uue, iseseisvusaegse vaimsuse kujundamises,

mille aluseks pidi olema esimesel kirikukongressil kõlanud rahvusliku vaimulaadi tähtsustamine. A-tel 1922–1925 toimunud diskussiooni käigus selgus, et mainitud ühisosa asetus mõnevõrra erinevale teoloogilisele alusele. Kui a-tel 1922–1924 oli kirikus päevakorral olnud eelkõige õpetusaluste paragrahvi kehtiva sõnastuse muutmine või säilitamine, siis alates 1924. a nihkus esiplaanile senise kirikukorralduse põhialuse muutmise küsimus. Liberaalse voolu esindajate väljaütlemistele oponeerinud alalhoidliku voolu esindajad hindasid liberaalse voolu seisukohtade valguses kriitiliselt õpetusaluste paragrahvile antud tähendust ja alates 1924. a kogu kehtivat vaba rahvakiriku kirikukorraldust. Sellele lisandus kriitika Tartu ülikooli usuteaduskonna eestlastest õppejõudude aadressil, kuna nende vaateid hinnati liiga liberaalseteks. Kui esialgu saatis alalhoidliku voolu tegevust ehk vastandumist liberaalsele voolule kirikus edu – nii otsustasid vaimulikud ja usuteadlased 1923. a usuteadlaste konverentsil õpetusaluste paragrahvi sõnastust muuta, sellest viite protestantlikule vaimule kustutada ning valida 1923. a kirikupäeva kirikuvalitsuse koosseisu alalhoidlike esindaja praost Põllu –, siis alates 1924. a, mil alalhoidliku voolu esindajad lahkusid kirikupäevalt ja esinesid sooviga kehtiv kirikukorraldus asendada vabakiriku korraldusega, alalhoidliku voolu esindajate hulk vähenes ning nende ettepanekute elluviimise tõenäosus kahanes. Seni kiriklik-konfessionaalsesse voolu äraootavalt suhtunud alalhoidlik vool vastandus 1924. a kirikupäeva järel ka kiriklik-konfessionaalsele voolule, arvustades viimaseid, et need rõhutavad vaba rahvakiriku korralduse raames kiriku usulise aluse arvelt kiriku rahvuslikke ülesandeid. Enamik kiriku vaimulikkonnast ja kirikupäeva liikmetest koondus kiriku kehtivat vabakiriku korraldust toetades pärast 1924. a kirikupäeva just kiriklik-konfessionaalse voolu ümber. Sellega rööbiti hakati uut moodi tõlgendama kogu vaba rahvakiriku korraldust. Kui 1923. a usuteadlaste konverentsil olid piiskop Kukk ja kirikuvalitsuse liikmed toetanud õpetusaluste paragrahvi kehtivat sõnastust, siis alates 1923. a kirikupäevast, kus vaimulikud assessorid vahetusid, asus kiriku juhtkond ühes kiriku enamusega toetama senise õpetusaluste paragrahvi sõnastuse muutmist. Kirikukorraldusest kõneldes asusid kiriklik-konfessionaalse voolu esindajad rõhutama kiriku usutunnistuslikku alust ja kõnelema südametunnistuse vabaduse ning üksikisiku ja Jumala suhte asemel kiriku õpetuse ning sel alusel vaimulikele kehtivatest piiridest. Sarnased tagajärjed olid õpetuslike küsimuste üle toimunud konfliktidel ka mitmes Skandinaavia riigis, näiteks Taanis ja Norras. Esiplaanile tõusnud usutunnistusliku aluse rõhutamisele ei järgnenud ei kirikukorralduse ega kiriklik-konfessionaalse voolu seisukohtade osas täpsema teoloogilise kontseptsiooni esitamist, küll aga nõudsid vaba rahvakiriku korralduse eest seisnud vaimulikud kinni pidamist kirikus valitsevast korrast. See nõudmine puudutas ennekõike liberaalset ja konservatiivset voolu kui kirikus üha teravamaks muutuva diskussiooni aktiivsemaid osapooli. Ühes osas säilitasid kiriklik-konfessionaalse voolu esindajad a-tel 1922–1925 endise aluse: nagu ka kiriku asutamisel esitatud põhimõtte juures oli nende eesmärgiks koondada kirikusse eri voolude, s.t nii alalhoidliku kui ka liberaalse voolu esindajaid. Kui a-tel 1922–1924 tundus mainitud eesmärk vaatamata üha teravamale vastasseisule veel teostatav, siis 1924. a kirikupäeval toimunud kokkupõrge, alalhoidlike lahkumine kirikupäevalt ja sellele järgnenud sündmused – Põllu kirikuvalitsuse liikme kohalt tagasiastumine, liberaalse voolu vaimuliku Voldemar Kuljuse õpetuslike vaadete kohta algatatud protsess, konsistooriumi organiseeritud õpetusaluste paragrahvi

kirjaliku hääletuse läbikukkumine – tähistasid vaba rahvakiriku korraldust ja kehtivat kiriklikku korda kaitsnud kiriklik-konfessionaalse voolu püüdluste sisulist läbikukkumist. Kiriklik-konfessionaalse voolu esindajatest koosneva kiriku juhtkonna sekkumine õpetusaluste üle toimunud vaidlusesse mõjus koondamise asemel hoopis lahutavalt, sest ühelt poolt ei suudetud õpetusaluste paragrahvi kirjaliku hääletuse järel muuta ning see süvendas vastasseisu alalhoidliku vooluga, teisalt otsustati alustada Kuljuse õpetuslike vaadete selgitamiseks protsessi, mis pingestas kiriklik-konfessionaalse ja liberaalse voolu suhteid. Niisiis polnud kiriklik-konfessionaalse voolu tegevusega rahul kumbki äärmusvool. Just sel põhjusel asusid liberaalse voolu esindajad nõudma vaba rahvakiriku korralduse raames koguduste usulist vabadust, alalhoidliku voolu esindajad aga nende õpetuslikele seisukohtadele ja vaimulaadile vastavat vabakiriku moodustamist. Viimasest oleksid kõrvale jäänud nii kiriklik-konfessionaalse kui ka liberaalse voolu kogudused ning vaimulikud, sest nende õpetuslikud vaated polnud alalhoidlikele vastuvõetavad.

Sellega seoses sattus tule alla kogu vaba rahvakiriku kontseptsioon. Murdekohaks oli 1926. a märtsis toimunud erakorraline kirikupäev, mil kiriku uue põhikirja vastuvõtmise käigus kerkis ka küsimus, kas kiriku põhikirjas peab kajastuma viide vabale rahvakirikule. Vastaval teemal toimunud hääletus tõestas veenvalt, et enamik kiriku esinduskogu liikmetest toetas vaba rahvakiriku aluse säilitamist ning hindas seejuures liberaalse ja alalhoidliku voolu kirikukorraldusettepanekuid selliseks, mis neid ei rahulda. Samas, ka vaba rahvakiriku korralduses tehti mitmeid muudatusi, mis tähendavad kirikukorralduses ja kirikus taas sisulist pööret. Nii taastati enne vaba rahvakiriku asutamist ainukehtivas VELKSis sätestatud usulise aluse sõnastus, aga ka vaimulike ametivanne. Need otsused langetati kirikus a-tel 1922–1925 toimunud õpetusaluste vaidluse mõjul. Sellega kaasnes kirikus põhimõtteline hoiakumuutus, täpsemalt nihkus alates 1926. a kirikus esiplaanile õpetusliku aluse tähtsustamine ja tagaplaanile kiriklik-konfessionaalse voolu püüd kirikus eksisteerivaid osapooli liita. Ka see oli kirikus õpetusküsimuste üle toimunud kokkupõrke tulemus. Et olukord oli a-tel 1925–1926 kirikus ärev ja ebakindel, kaasnes hoiaku muutusega soov tugevama tsentraliseerida kiriku struktuuri, et kirikus puhkenud ja puhkevaid tülisid võimalust mööda kontrollida ning lahendada. See oli omakorda mõjutatud 1925. a novembris vastu võetud UNLSist, mille tulemusena tähtsustus ennekõike koguduse ning alles seejärel kiriku korraldus. 1925–1934 valitses kirikus olukord, kus kiriku keskorganiteil oli kiriku põhikirja kohaselt küll õigusi kogudust ja selle vaimulikku vajadusel korrale kutsuda, kuid et kogudus võis kirikusse kuuludes registreerida põhikirja ka nõndaviisi, et see ei sisalda viiteid koguduse ja kiriku vahekorrale, puudus kiriku keskorganitel võimalus kiriku põhikirja tegelikke tagajärgi tooval viisil rakendada. Samuti tuli juba vahetult UNLS vastuvõtmise järel ilmsiks tõsiasi, et kirikusse kuuluvate koguduste õpetuslik alus võis erineda kiriku õpetuslikust alusest. Nii leidis liberaalse voolu koguduste põhikirjas viide Jeesuse Kristuse evangeeliu- mile kui koguduse õpetuslikule alusele ja usuteadusele kui seda tõlgendavale vahendile. Et kiriklik-konfessionaalse voolu esindajad pidasid liberaalse voolu koguduste õpetuslikku alust üldkiriku õpetuslikust alusest erinevaks, kinnistus vaba rahvakiriku korralduse tõlgendamisel õpetuslikule alusele toetumine veelgi. Kiriklik-konfessionaalse voolu esindajate seisukoha järgi võisid kirikusse kuuluda vaid need kogudused, mille õpetuslik alus ühtis vaba rahvakiriku õpetusliku alusega, seejuures oli

õpetusliku aluse tõlgendamine võrreldes ajaga, mil seal leidis viide protestantlikule vaimule, kitsenenud. See andis omakorda sobiva aluse alalhoidliku voolu koguduste tegevusele, kes olid varem soovinud registreerida end vabast rahvakirikust eraldi-seisva vabakirikuna, kuid otsustasid õpetusaluste paragrahvi muutmise, ametivande taastamise ja õpetusaluste esiplaanile tõusmise tõttu püsida üldkirikus. Saavutatud ühtsus polnud esialgu siiski täielik. Et alalhoidlike arusaam koguduses valitsevast korrast ja vaimulaadist erines endiselt kiriklik-konfessionaalse voolu omast, soovisid nad üldkirikus rajada usulisel alusel eraldiseisvat vabasinodlikku praostkonda. 1928. a kirikupäeva otsus konservatiivse voolu ettepanek tagasi lükata tähendas alalhoidlike kirikukorraldusliku programmi lõppu ja naasmist üldkirikusse. Seda kinnitas üks erand, iseseisva Kuressaare vabakirikliku koguduse asutanud õp Nikolai Bäuerle. Ühtlasi oli see a-tel 1925–1934 viimaseks teoloogiliste voolude esindajate katseks vaba rahvakiriku korralduse põhialuseid muuta.

Viimane otsus, mis vaba rahvakiriku korralduse käsitust mõjutas, oli liberaalsete vaimulike kirikusse naasmine 1934. a piiskopiks valitud Hugo Bernhard Rahamäe algatusel. Selle otsuse tagajärjed kajastuvad a-tel 1934–1939 kirikus toimunud protsessides, mistõttu ei kuulunud 1934. a langetatud otsuse mõju analüüsimine käesoleva töö eesmärkide hulka. Küll aga on põhjust vaba rahvakiriku korralduse arengu kui terviku seisukohast juhtida tähelepanu paarile asjaolule, mis väärivad 1920. a-te sündmuste taustal esiletoomist.

Liberaalse voolu koguduste üldkirikusse naasmisega ei kaasnenud koguduste põhikirjade õpetuslike aluste muutmist ehk kiriku põhikirjaga ühtlustamist. Niisiis hindas Rahamägi võimalikuks vaba rahvakiriku kontseptsiooni tõlgendada eri õpetuslike seisukohti koondavana, nagu ka a-tel 1917–1925. Seejuures rõhutas ta kiriklik-konfessionaalse voolu esindajana vajadust pidada kinni kehtivast kiriku-korraldusest. See seisukoht aitab mõista 1920. a-tel liberaalse voolu koguduste ja vaimulike vastu suunatud ettevõtmiste peapõhjust, milleks polnud nende protsesside ühe juhi Rahamäe puhul niisiis sugugi mitte õpetusküsimused. Erinevalt 1920. a-test olid 1934. a järel kiriku keskvalitsusel kirikliku korra tagamiseks tunduvalt suuremad volitused. Seetõttu ei algatatud pärast 1934. a liberaalsete vaimulike suhtes ühtegi uut protsessi, ehkki kaebusi esitati nii Kuljuse kui ka Tallmeistri usuliste vaadete kohta. Sellest lähtuvalt võib teha järelduse, et liberaalsete vaimulike ja koguduste üldkiriklike õiguste taastamine tähendas ühest küljest küll vaba rahvakiriku korralduse naasmist enne 1925. a valitsenud tõlgenduse juurde – seda vaatamata faktile, et kiriku õpetuslik alus oli muudetud –, kuid samas hakati järgnevatel aastatel erinevalt kiriku algusaastatel valitsenud põhimõtetest ja nende rakendamisest tsentraliseerima kiriku välist struktuuri. Sellega seoses vahetus ka kirikukorralduse tõlgendamisel kasutatud terminoloogia, see ei tähendanud aga eri õpetuslike seisukohtade hukkamõistmist. Paradoksaalsel kombel oli õpetuslike erinevuste tunnistamise tagajaks 1920. a-tel kirikus puudunud kiriku struktuurne tsentraliseeritus. Selle taotlemisel oli kirikukorralduse ümberkorraldamiseks vajaliku eelduse loonud 1934. a riigipöörde kõrval ka 1920. a-tel toimunud kirikukorralduslik ja õpetuslik võitlus. Välise kiriku-korra tsentraliseerimine tagas küll selle, et teoloogiliste voolude esindajate vahel kokkupõrkeid ei toimunud, kuid sellele vaatamata ei suutnud uus kord kindlustada kirikus rahu. Vaba rahvakiriku korralduses läbi viidud muudatused ja kiriku-korralduse muutmiseks a-tel 1934–1939 esitatud ettepanekud olid aluseks kirikus

1939. a toimunud kokkupõrkele, mille tulemusena tagandati piiskop Rahamägi abielulahutuse ettekäändel ametist. Seejuures puudutas piiskopi suhtes esitatud kriitika ka 1934. a langetatud otsust liberaalse voolu koguduste ja vaimulike amnesteerimisest. Sellesisulist kriitikat kostis juba 1934. a.

1917. a esitatud vaba rahvakiriku kontseptsiooni tõlgenduse ja kirikukorralduses a-tel 1917–1934 toimunud muudatuses oli teoloogilistel vooludel niisiis keskne koht. Esialgu kiriku asutamisel kindlaksmääratud alusele toetunud vaba rahvakiriku korraldus muutus nii sisuliselt kui ka vormiliselt teoloogiliste voolude formeerumise järel nende esindajate algatatud kirikupoliitiliste protsesside, sh õpetusküsimuste üle toimunud vaidluse tulemusena. Keskseks tuleb seejuures esile tuua küsimus, kuidas muutus vaba rahvakiriku korralduse ühe alustala, inimese südametunnistuse vabaduse, ja kiriku väliste struktuuri vahekord. Kui väline struktuur toetus kiriku esimestel tegevusaastatel kogoduslikule alusele, liiguti kirikus õpetusliku aluse tõlgenduse taustal puhkenud konflikti ajal kiriku sisemise ehk õpetusliku kindluse või tsentraliseerimise suunas; 1934. a-ks, mil õpetuslikud vastuolud olid vaibunud, asuti juurutama välist struktuurset tsentraliseeritust, millega rööbiti avardas taas sisemine ehk õpetuslik vabadus.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiivid

Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi arhiiv (EELKKA), Tallinn

Isikutoimikud

Aunverdt, Nathan; Bäuerle, Nikolai; Kimmel, Jüri; Kokamägi, Hendrik; Kukk, Jakob; Kuljus, Voldemar; Kuljus, Voldemar (Süüdistusasi evangeeliumi luteriusu usutunnistuse aluselt kõrvale kaldumises ja kiriku seaduslikule korrale mitteamistumises 8.10.1923–3.12.1936); Laur, Arnold; Luther, Ralf. Tartu ülikooli koguduse Saksa pihtkonna õpetaja Ralf Lutheri süüdistuse asjas kiriku keskvalitsuse vastu teotavalt ülesastumises 5.3.1925–10.3.1926; Pallon, Egon; Pöld, Harald Wilhelm; Rander, Jaan; Von Seck, Adalgot; Tallmeister, Theodor; Tallmeister Theodor. (Toimikud süüdistusasjas evangeeliumi luteriusu usutunnistusest kõrvalekaldumises, kiriku lõhkumise püüetes ja korravastases tegevuses jne 13.11.1921–13.11.1930); Varik, Jaak. (Kristoloogiline probleem Eesti Ev.-Luteri usu kirikus). (= Varik 1939).

Kirikuorganite protokollid

Eesti Ev. Luteri usu koguduste asemikkude I kongress 1917

Eesti II Kirikukongressi protokoll Tallinnas 10., 11. ja 12. septembril 1919

Eestimaa kirikuõpetajate sinodi protokoll käsikiri. Tallinn, 13.–15. sept. 1919

Kirikupäevade protokollid 13–15.10.1920; 14–16.6.1921; 13–15.6.1922; 12–14.6.1923; 18–20.6.1924; 16–18.6.1925; 3–5.3.1926; 14–16.6.1927; 19–21.6.1928; 18–20.6.1929; 17–19.6.1930; 9–11.6.1931; 19–20.6.1934; VI Kirikupäeva ettevalmistamise ja läbiviimise seotud kirjavadetus

Konsistooriumi koosolekute protokollid 1920–1922; 1922–1923; 1923–1927; 1.7.1927–17.12.1927; 1928; 1929; 1930; 1931; 1932; 1933; 5.1.1934–18.6.1934; 28.6.1934–20.12.1934.

Usuteadlaste konverentside protokollid 26–27.1.1921; 25–27.1.1922; 24–26.1.1923; 20–22.1.1925; 27–28.1.1926; 19–20.10.1926; 19–21.1.1927; 17–18.1.1928; 26–28.1.1932; 24–25.1.1933; 23–25.1.1934

Praostide koosolekute protokollid 1923–1935

EELK Komisjonide toimikud (Keskkassa, Kiriku kari toimkond, Kiriku kodukorra komisjon, III Kirikukogu poolt valitud komisjon jne) 1921–1937

Kirjavahetus praostkondadega

Ida-Harju praostkond 1901–1938; Järva praostkond 1920–1938; Lääne-Harju praostkond 1920–1938; Narva-Alutaguse praostkond 1920–1938; EELK Narva-Alutaguse praostkond. Kirjavahetus Narva Aleksandri kogudusega 1910–1940; Pärnu praostkond 1919–1938; Saaremaa praostkond 1919–1938; Saarte-Lääne praostkond 1920–1938; Saksa praostkond 1919–1938; Tallinna praostkond 1920–1938; Tartu praostkond 1919–1938; Viljandi praostkond 1917–1938; Viru praostkond 1920–1938; Võru praostkond 1919–1938

Kogudused

Kose kogudus 1915–1938; Varbla kogudus 1920–1938; Kuusalu Laurentsiuse kogudus 1916–1938; Kuressaare Laurentsiuse kogudus 1919–1938; Jõelähtme kogudus 1913–1939

Lihula kogudus 1915–1938; Tallinna Püha-Vaimu kogudus 1913–1935; Tallinna Püha-vaimu koguduse hääleõigusest ilmajätmise asjas; Iisaku kogudus 1912–1937; Iisaku koguduse kirikust (liidust) välja heitmise asjas; Piiskopi kirjavahetus Mustjala vabakirikliku koguduse küsimuses 1931–1938; Suure-Jaani kogudus I 1921–1938

Perekond Kõpp. Johan Kõpp

Kõned, algatused kiriku asjus, ettekanded praostkondade sinoditel jms

Johan Kõpu käsikirjalised mälestused, „Protestantlik saba”

Minu kirjutisi ja mõtteavaldusi kiriku ja usu elu küsimuste kohta, visandid, fragmendid, protestantism Eestis jm

Theodor Tallmeistri kirjad Johan Kõpule

Eesti Misjoni Selts. Eesti Misjoni Seltsi äratusosakonna kirjavahetust 1920–1929

Kõstrite-organistide ühing Eestis. Koosolekute protokollid 1904–1940

EELK põhikiri ja kodukord 1921–1935

Kirjavahetus kiriku riigist lahutamise ja koguduste registreerimise küsimuses 1925–1934

Läti kirik 1921–1938

Villem Reimani mälestamise komitee

Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Kultuurilooline arhiiv (KM EKLA), Tartu

Fond 68 – Kurrik, Juhan (1849–1922)

Fond 186 – Kallas, Aino (1878–1956); Kallas, Oskar (1868–1946)

Fond 193 – Eesti avalikud tegelased (1924–1940)

Fond 194 – Eesti Biograafilise Leksikon (1926–1929) ja Eesti Biograafilise Leksikoni täiendusköide (1940)

Fond 245 – Tuglas (Mihkelson), Friedebert (1886–1971)

Eesti Ajalooarhiiv (EAA), Tartu

Fond 1201 – EELK Ida-Harju praostkond

Fond 1206 – EELK Pärnu praostkond

Fond 1207 – EELK Viljandi praostkond

Fond 1246 – EELK Martna kogudus

Fond 1255 – EELK Kambja kogudus

Fond 2100 – Eesti Vabariigi Tartu Ülikool

Fond 2264 – Jakob Kukk, kirikutegelane

Fond 5286 – EELK Järva praostkond

Eesti Riigiarhiiv (ERA), Tallinn

Fond 1 – Politseialitus

Fond 14 – Siseministeerium

Fond 27 – Tallinna-Harju Prefektuur ja selle eelkäijad

Fond 31 – Riigikantselei

Fond 1108 – Haridusministeerium

Fond 4737 – Kristliku Kultuuri ja Ilmavaate Edendamise Seltsi Tartu osakond

World Council of Churches Archives (WCCA), Genf

Fond 212 – World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches

Fond 23 – Faith and Order archives

Fond 241 – Life and Work

**Staatsbibliothek zu Berlin – Handschriftenabteilung – Preussischer Kulturbesitz.
Handschriftenabteilung (SBPKH), Berlin**

Nachlass Adolf von Harnack, K.43: Söderblom, Nathan.
Nachlass Adolf von Harnack, K.43: Tallmeister, Theodor.

Uppsala Universitetsbibliotek (UUB NSS), Uppsala

Nathan Söderbloms brevsamling

Pühavaimu koguduse arhiiv (PVKA), Tallinn

Pühavaimu kiriku kroonika. Tallinn 1887

Käsikirjad

Haava, Ursula. *Kristliku Rahvaerakonna tegevusest ja seostest luteri kirikuga 1919–1931.* Tartu ülikooli usuteaduskonna bakalaureusetöö. Tartu: 2007. Töö asub Tartu ülikooli usuteaduskonnas.

King, Moonika. *Karl Girgensohn (1875–1925) kui Dorpati religioonipsühholoogia koolkonna rajaja.* Magistritöö. Tartu: 2001. Töö asub Tartu ülikooli usuteaduskonnas.

Kitsnik, Ann. *Protestantlik liikumine Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus aastatel 1917–1940.* Eesti Humanitaarinstituudi magistritöö. Tallinna: 2003. Töö asub Eesti Humanitaarinstituudi raamatukogus.

Klaos, Salme. *Metodisti kogudused Eestis, nende tekkimine ja arenemine.* Magistritöö. 2. auhinnatöö juurde kuuluv osa. Tartu: 1924. Töö asub Tartu ülikooli raamatukogus.

Rohtmets, Priit. *Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku välissuhted aastatel 1919–1940.* Tartu ülikooli usuteaduskonna magistritöö. Tartu: 2006. Töö asub Tartu ülikooli usuteaduskonnas.

Salumaa, Elmar. *EELK 1918–1962.* Sine loco et anno. Käsikiri käesoleva töö autori valduses.

Salumäe, Erik. *Riigi ja kiriku õiguslikud vahekorrad Eestis 1917–1925.* Tartu ülikooli õigusteaduskonna diplomitöö. Tartu: 1994. Töö asub Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku konsistooriumi arhiivis.

Tedder, Lembit. *Kirik ja riik iseseisvas Eestis. Mineviku, oleviku ja tuleviku probleemid.* Tartu ülikooli usuteaduskonna diplomitöö. Tartu: 1936. Töö asub Tartu ülikooli raamatukogus.

Tohvri, Karin. *Kirikupoliitilised küsimused 1920–1930-ndatel aastatel Eesti luterlikus ajakirjanduses.* Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna diplomitöö. Tartu: 1994. Töö asub Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo ja arheoloogia instituudis.

Vilismäe, Eneli. *Armulauaküsimus Vennastekoguduse ja Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku suhete kujunemisel 1922–1939.* Tartu ülikooli usuteaduskonna bakalaureusetöö. Tartu: 2007. Töö asub Tartu ülikooli usuteaduskonnas.

Perioodilised väljaanded

Alutaguse Elu 1930–1931

Deutsches Kirchenblatt 1922

Eesti Kirik 1923–1932; 1974 (ajakiri Eesti Kirik paguluses)

Elu Vaod 1921–1922

Kaja 1922–1926
 Kiriku Elu 1934
 Kiriku Teataja 1924–1928
 Kristlik Perekonna Leht 1922–1923
 Luterlane 1928–1934
 Meie Kirik 1920–1931
 Meie Maa 1926–1936
 Meie Misjon 1932–1934
 Narva Postimees 1927–1929
 Olion 1930
 Postimees 1902–1930
 Protestantline Ilm (a-st 1935 Protestantlik Ilm, a-st 1938 Protestantlik Maailm) 1923–1939
 Päevaleht 1917–1927
 Rahvaleht 1932
 Riigi Teataja 1919–1934
 Ristirahva Pühapäevaleht 1917–1919
 Saaremaa 1926
 Sakala 1922
 Tallinna Teataja 1919–1922
 Tänapäev 1936, 1938
 Vaba Kirik 1934
 Vaba Maa 1919–1930
 Vaba Sõna 1925
 Vahimees 1917
 Võru Teataja 1920
 Ärataja 1939
 Üliõpilasleht 1926

Publitseeritud allikad ja kirjandus

- Aarflot, Andreas.** Norwegen. – *Evangelisches Kirchenlexikon. Internationale theologische Enzyklopädie.* Dritter Band. Erwin Fahlbusch, Jan Milic Lochman, John Mbiti, Jaroslav Pelikan, Lukas Vischer (Hrsg). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1992, 789–796.
- Adrian, Samuel.** Engström, Lars Magnus. – *The Encyclopedia of the Lutheran Church.* Volume I. Julius Bodensieck (Ed). Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1965, 780–781.
- Adrian, Samuel.** Swedish Lutheran Church League. – *The Encyclopedia of the Lutheran Church.* Volume III. Julius Bodensieck (Ed). Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1965, 2305.
- Andresen, Andres.** *Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele.* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004.
- Arkkila, Reijo.** *Kansankirkko vai tunnustuskirkko? Suomen Luterilaisen Evankeliumiyhdistyksen suhde Suomen evankelis-luterilaiseen kirkkoon 1917–1939.* Helsinki: Suomen Luterilainen Evankeliumiyhdistys, 1975.
- Arumäe, August.** *Hiiobi õnnistus. Mälestused.* Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2005.

- Augusburgi usutunnistus 1530–1980*. Stockholm: Kirjastus Eesti Vaimulik Raamat, 1980.
- Aulén, Gustaf.** Gleditsch, Jens Gran. – *Nordisk Familjebok. Encyklopedi och Konversationslexikon*. Verner Söderberg (toim). Ättonde bandet. Stockholm: Aktiebolaget Familjebokens Förlag, 1928, 752.
- Aunver, Jakob.** Oma kirik. – *Jumala abiga edasi. Piiskop dr. Johan Köpp'u 75. sünnipäevaks*. Jakob Aunver (toim). Stockholm: EELK Konsistoorium Eksiilis, 1949, 51–77.
- Aunver, Jakob.** *Eesti rahvakiriku ristitee*. Stockholm: EELK Komitee, 1953.
- Aunver, Jakob.** Eesti rahvakiriku vaimses omapäras. – *Tulumuld* 6/1955, 353–360.
- Axt-Piscalar, Christine.** Liberal Theology in Germany. – *The Blackwell Companion to Nineteenth-Century Theology*. David Fergusson (Ed). Chichester: Wiley-Blackwell, 2010, 468–485.
- Barth, Hans Martin.** Apostolisches Glaubensbekenntnis II. – *Theologische Realenzyklopädie*. Band III. Gerhard Krause, Gerhard Müller (Hrsg). Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1978, 554–566.
- Beijer, Erik.** Anton Fridrichsen as Academic Teacher in the Service of the Church. – *Anton Fridrichsen. Exegetical Writings*. Tübingen, Mohr Siebeck, 1994.
- Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*. 5., durchgesehene Auflage. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1963.
- Berggen, Erik.** Linderholm, Johannes Emanuel. – *Svenskt Biografiskt Lexikon*. Band 23. Birgitta Lager-Kromnow (Ed). Stockholm: Svenskt Biografiskt Lexikon, 1980–1981, 400–402.
- Beyreuther, E.** Linderholm, Johannes Emanuel (1872–1937). – *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionwissenschaft*. Vierter Band. Kurt Galling (Hrsg). Tübingen: Mohr Siebeck, 1960, 380–381.
- Blücker, Kjell.** *The Church as Nation. A Study in Ecclesiology and Nationhood*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2000.
- Brandt, Alfred.** Kiriku ja riigi vahekorra Eestis. – *Juriidiline ajakiri Õigus* 2/1928, 33–39.
- Chapman, Mark D.** *Ernst Troeltsch and Liberal Theology. Religion and Cultural Synthesis in Wilhelmine Germany*. Christian Theology in Context. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Chapman, Mark D.** Protestantism and Liberalism. – *The Blackwell Companion to Protestantism*. Alister E. McGrath, Darren C. Marks (Eds). Oxford, Blackwell, 2007, 322–331
- Dunkel, Johannes.** *Herrnhuti Ew. Wennaste Koguduse kahesaja aastase tegewuse ülevaade, tema asumine, kannatused, wõitlus ja tegewus; enne Läänemail, nüüd Eestis 1729–1929*. Tallinn: 1929.
- Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2005.
- Eesti Entsüklopeedia VI*. Peatoimetaja Richard Kleis. Tartu: K/Ü Loodus, 1936.
- Eesti Entsüklopeedia VIII*. Peatoimetaja Richard Kleis. Tartu: KÜ Loodus, 1937.
- Eesti Evangeeliumi Lutheruse Kiriku (EELK) põhikiri*. Tallinn: J. H. Gressel, 1920.
- Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Koguduste ja Õpetajate Nimekiri 10. juunil 1927. aastal*.
- Eesti Ew. Lutheruse usu Misjoni Seltsi läkitusleht (misjoni lendleht) II*. Kokkuseadja: E.M.S. juhataja H. Pöld. Tallinn: Eesti Ew. Lutheruse usu Misjoni Seltsi kirjastus, 1921.

- Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat VIII (1915)*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, 1916.
- Eesti oikumeenia lugu*. Peatoimetaja Riho Altnurme. Tartu&Tallinn: Tartu Ülikool, Eesti Kirikute Nõukogu, 2009.
- Ehstlands Kirchen und Prediger seit 1848*. Reval: Verlag von Franz Kluge, 1885.
- Evangeeliumi Luteruse Iisaku koguduse põhikiri*. Tallinn: Vaba Maa, 1926.
- Finnish Theology Past and Present*. Theologia Fennica VII. Lennart Pinomaa (Ed). Helsinki: Finnish Theological Literature Society, 1963.
- Friedrich, Norbert**. Otto Baumgarten. – *The Encyclopedia of Protestantism*. Volume I. Hans J. Hillerbrand (Ed). New York & London: Routledge, 2004, 338–339.
- Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Russland, mit Erläuterungen des Dirigierenden Senats, Erlassen des Ministers des Innern und Befehlen des General Consistoriums*. Reval: Verlag von Franz Kluge, 1901.
- Gnadenteich, Jaan**. *Kodumaa kirikulugu. Usuõpetuse õpperaamat*. Tallinn: Logos, 1995.
- Graf, Mati**. *Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934*. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2000.
- Hark, Edgar**. *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik tänapäeval*. Tallinn: Periodika, 1982.
- Von Harnack, Adolf**. *Kristluse olemus*. Tartu: Ilmamaa, 2009.
- Havas, Väino**. *Kudas omandame puhta südametunnistuse?* Soome keelest tõlkinud H. Põld. E. Misjoni Seltsi äratuskirjad nr. 1. Tallinn: Eesti Misjoni Seltsi Kirjastus, 1922.
- Hope, Nicholas**. *German and Scandinavian Protestantism 1700–1918*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Hugo Bernhard Rahamägi. Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku piiskop. 50 a. sünnipäevaks*. Tallinn: „Eesti Kirik”, 1936.
- Hurt, Jakob**. *Looja ees*. Koostaja Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2005.
- Häckel, Ernst**. *Jumal looduses*. Tallinn: A. Peterson, 1907.
- Ilja, Voldemar**. *Vennastekoguduse (Herrnhutluse) ajalugu Liivimaal (Lõuna-Eesti) 1766–1817*. V. Tallinn: Logos, 2006.
- Ijäs, Matti**. Gummerus, Jaakko. – *Suomen Kansallisbiografia, 3 (Forsblom-Hirn)*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2004, 355–359.
- Jarlert, Anders**. Schweden II. – *Theologische Realenzyklopädie*. Band XXX. Gerhard Müller (Hrsg). Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1999, 649–671.
- Järve, Jaan**. *Tõotatud maa. Jutlusi ja kõnesid iseseisvuse kevadpäevilt*. Tartu: K/Ü Loodus, 1936.
- Kalling, Ken**. *Rektor Henrik Koppel*. Tallinn: Aasta Raamat OÜ, 2007.
- Karjahärm, Toomas, Sirk, Väino**. *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997.
- Kantonen, Taito A**. Gummerus, Jaakko. – *The Encyclopedia of the Lutheran Church*. Volume II. Julius Bodensieck (Ed). Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1965, 966.
- Kasekamp, Andres**. *Balti riikide ajalugu*. Tallinn: Varrak, 2011.
- Kaups, Karl**. *Moodne protestantism Eestis*. Keila: E.B. Kirjanduse Seltsi väljaanne, 1928.
- Kaups, Karl**. *Riigikirik ja vabakogudus*. Keila: Külvaja, 1934.
- Kaups, Karl**. J. Tõnisson ja vabakoguduslik liikumine Eestis. – *Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul*. Tartu: Koguteose „Jaan Tõnisson” komitee väljaanne, 1938, 176–179.

- Kentmann, Kurt, Plath, Gerhard.** *Aus dem kirchlichen Leben der deutschen evangelisch-lutherischen Gemeinden in Estland bis zur Umsiedlung im Jahre 1939.* Hannover-Dören: Verlag Harro von Hirschheydt, 1969.
- Kentmann, Wilhelm.** *Kirik ja riik Eesti Ew. Lutheruse usu kogudustele piiskop W. Kentmann.* Tallinn: 1919.
- Kentmann, Wilhelm.** *Püüel, kirik ja misjonitöö minevikus ja nüüd.* Tallinn: Eesti Ev.-Lutheruse usu õpetajate selts, 1921.
- Ketola, Mikko.** „Some Aspects of the Nationality Question in the Lutheran Church of Estonia, 1918–1939.” – *Religion, State & Society*, 2/1999 (27), 239–243.
- Ketola, Mikko.** „Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik 1939: kriisiaasta.” – *Johan Kõpp* 125. Tartu: Eesti Kirikuloo Selts, 2000, 71–85.
- Ketola, Mikko.** *The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939.* Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 2000.
- Kiwisaar, M (Püüd, Mihkel).** *Ketserid ja protestantism : ajaloos ja praegu Eestis.* Tallinn: 1926.
- Kjoellerstroem, Sven.** Sweden. – *The Encyclopedia of the Lutheran Church.* Volume III. Julius Bodensieck (Ed). Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1965, 2284–2304.
- Konsistorium ja Protestantline liikumine. Süüdistuskiri õpet. Th. Tallmeistri vastu ja tema vastus.* Tallinn: Protestantline Ühing, 1927.
- Kose koguduse põhikiri.* Tallinn: W. Ehrenpreis, 1926.
- Kristliku kultuuri ja ilmawaate edendamise Seltsi põhikiri.* Tallinn: 1920.
- Kruus, Hans.** *Jaan Tõnisson Eesti kodanluse juhina.* Tartu: Odamees, 1921.
- Kukk, Jakob.** *Luteruse kiriku praegune seisukord Eestis ja mujal. – Usupuhastus eestlaste maal 1524–1924.* Tartu: Usupuhastuse juubeli kirjandusline komisjon, 1924, 230–242.
- Kuljus, Voldemar.** *Maa sool: jutlusi.* Narva: Narva Kirjastusühisus, 1933.
- Kuljus, Voldemar.** *Lunastatud albatrossid. Kolm jutlust.* Tartu: Odamees/Carl Sarap, 1925.
- Kuljus, Voldemar.** *Juudasuudlus. Kaheksa jutlust.* Tartu: Odamees/Carl Sarap, 1926.
- Kõpp, Johan.** *Usupuhastus ja kirikuvalitsuse korraldus. – Usupuhastus eestlaste maal 1524–1924.* Tartu: Usupuhastuse juubeli kirjandusline komisjon, 1924, 137–160.
- Kõpp, Juhan.** *J. Tõnissoni kultuurpoliitilisi taotlusi. Juhtivaid lähtekohti. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul.* Tartu: Koguteose „Jaan Tõnisson” komitee väljaanne, 1938, 543–572.
- Kõpp, Juhan.** *Kirikuvalitsemisõpetus.* Tartu: Akadeemilise kooperatiivi kirjastus, 1940. (= Kõpp 1940a).
- Kõpp, Johan.** *Kiriku ylesandeid praegusel ajal. Usuteaduslik Ajakiri* 3/4, 1939, 73–87; 1/1940, 1–8 (= Kõpp 1940b).
- Kõpp, Johan.** *Mälestuste radadel II. Tartus 1896–1906.* Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1954.
- Kõpp, Johan.** *Mälestuste radadel III.* Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1969.
- Laak, Marin; Ojasaar, Krista.** *Sada aastat ajalugu. Eesti Kirjanduse Selts 1907–2007.* Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 2007.
- Laaman, Eduard.** *Jutustusi endisest Euroopast.* Tartu: Ilmamaa, 2011
- Lattik, Jaan.** *Martin Luther.* Tartu: Laakmann'i trükk, 1924.
- Lattik, Jaan.** *Viljandi kirikumõis kõneleb.* Vadstena: Orto, 1948.
- Lattik, Jaan.** *Teekond läbi öö, I osa.* Vadstena: Orto, 1950.

- Lauha, Aila.** *Suomen kirkon ulkomaansuhteet ja ekumeeninen osallistuminen 1917–1922.* Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 1990.
- Lauha, Aila.** *Suomen kirkon kansainväliset suhteet 1923–1925.* Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 1993.
- Lausten, Martin Schwartz.** *A Church History of Denmark.* Aldershot: Ashgate, 2002.
- Lerfeldt, Svend.** Denmark. – *The Encyclopedia of the Lutheran Church.* Volume I. Julius Bodensieck (Ed). Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1965, 677–687.
- Lexikon deutschbaltischer Theologen seit 1920.* Bearb. von Wilhelm Neander. 2. Auflage. Hannover: 1988.
- Livingston, James C.** *Modern Christian Thought. The Enlightenment and the Nineteenth Century.* Minneapolis: Fortress Press, 2006.
- Loorits, Oskar.** Usuelust iseseisvas Eestis. – *Mõtteid võitlevast vabariigist. Dünamis I.* Tartu: K./Ü. Looduse Kirjastus, 1928, 88–94.
- Luther Deutsch. Die Werke Martin Luthers in neuer Auswahl für die Gegenwart.* Hrsg Kurt Aland. Band 6. Martin Luther. Kirche und Gemeinde. 2., erweiterte und neu bearbeitete Auflage. Stuttgart, Göttingen: Ehrenfried Klotz Verlag, Vandenhoeck & Ruprecht, 1966.
- Luthers Werke in Auswahl.* Zweiter Band. Hrsg Otto Clemen. Berlin: Verlag von Walter de Gruyter & Co, 1950
- McGrath, Alister Edgar.** *Christian Theology. An Introduction.* Malden, Blackwell Publishing, 2007.
- Masing, Uku.** *Uskuda, elada. 59 kirja Kiivitile.* Tartu: Ilmamaa, 2006.
- Medijainen, Eero.** *Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940.* Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997.
- Meyer, Theophil.** *Vorarbeiten zur General-Synode.* Petrograd: Buchdruckerei Kügelgen, Glitsch & Ko., Katharinenhofer Prosp. No 87, 1917.
- „Mina loodan sino peale!” *Õpetaja Ralf Luther'i mäletusraamat.* Rakvere: Viru Praostkonna Kirjandustoimkond, 1931.
- Modern svensk teologi: strömningar och perspektivskiften under 1900-talet.* Håkan Eilert (Ed). Stockholm: Verbum, 1999.
- Molland, Einar.** Norwegen I. Kirchengeschichte. – *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionwissenschaft.* Vierter Band. Kurt Galling (Hrsg). Tübingen: Mohr Siebeck, 1960, 1522–1527.
- Molland, Einar.** Berggrav, Eivind. – *The Encyclopedia of the Lutheran Church.* Volume I. Julius Bodensieck (Ed). Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1965, 208.
- Molland, Einar.** Hallesby, Ole. – *The Encyclopedia of the Lutheran Church.* Volume II. Julius Bodensieck (Ed). Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1965, 974–975.
- Molland, Einar.** Gleditsch, Jens Gran. – *The Encyclopedia of the Lutheran Church.* Volume II. Julius Bodensieck (Ed). Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1965, 936.
- Molland, Einar.** Stoeyle, Bernt Andreas. – *The Encyclopedia of the Lutheran Church.* Volume III. Julius Bodensieck (Ed). Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1965, 2268.
- Montgomery, Ingun.** Norwegen. – *Theologische Realenzyklopädie.* Band XXIV. Gerhard Müller (Hrsg). Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1994, 643–659.
- Murtorinne, Eino.** Johansson, Gustaf. – *Suomen Kansallisbiografia, 4 (Hirviluoto-Karjalainen).* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2004, 449–452.
- Mägi, Artur.** *Kuidas valitseti Eestis.* Iseseisvuslaste kirjavara 4. Stockholm: Tõrvik, 1951.

- Von Nerling, Franz Johann.** *Dürfen unsere lutherischen Landeskirchen sich in Wahrheit dessen rühmen, dasz sie schriftgemäsz sind?* Dresden: Justus Naumann's Buchhandlung, 1877.
- Neuer, Werner.** Schlatter, Adolf (1852–1938). – *Theologische Realenzyklopädie*. Band XXX. Gerhard Müller (Hrsg). Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1999, 135–143.
- Nordisk Familjebok. Encyklopedi och Konversationslexikon.* Verner Söderberg (toim). Åttonde bandet. Stockholm: Aktiebolaget Familjebokens Förlag, 1928.
- Pajunen, Mika K T.** *Towards 'a real reunion'? Archbishop Alekski Lehtonen's efforts for closer relations with the Church of England 1945–1951.* Helsinki: Luther-Agricola-Society, 2008.
- Palgi, Daniel.** *Murduvas maailmas. Mälestusi I–III.* Tallinn: Eesti Päevaleht & Akadeemia, 2010.
- Palm, August.** *Villem Reiman.* Tartu: Ilmamaa, 2004.
- Paul, Toomas.** *Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani.* Emakeele Seltsi toimetised nr 72. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1999.
- Pesonen, Niilo.** *Valtionkirkosta vapaakirkoksi? Viron evankelis-luterilaisen kirkon järjestysmuodon kehitys 1919–1925.* Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 2004.
- Petti, Urmas, Riistan, Merle.** On the Early History of Conceiving an Independent Lutheran People's Church in 19th-century Estonia. – *Teologinen Aikakauskirja* 6/2003, 504–514.
- Plaat, Jaanus.** *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal. usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni.* Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2001.
- Plaat, Jaanus.** *Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil.* Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2003.
- Plank, Uno.** *Nii see oli... Jutustusi mälestustemaalt.* Baltimore, Maryland: 1990.
- Postimees 1857–1907. 50-aastase kestuse mälestuseks.* Tartu: Postimees, 1909.
- Poewe, Karla.** *New Religions and the Nazis.* New York & London: Routledge, 2006.
- Pollmann, Klaus Erich.** Evangelisch-sozialer Kongress. – *Theologische Realenzyklopädie*. Band X. Gerhard Krause, Gerhard Müller (Hrsg). Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1982, 645–650.
- Proos, Taimi.** *Südametunnistuse pärast. Hendrik Kokamäe elust ja tööst.* Stockholm: Kirjastus Välis-Eesti&EMP, 1987.
- Protestantlise Ühingu põhikiri.* Tallinn: Ühiselu, 1925.
- Saarinen, Risto.** Protestant Theology: Scandinavia. – *The Blackwell Encyclopedia of Modern Christian Thought.* Alister E. McGrath (Ed). Oxford, Blackwell, 1996.
- Pöld, Harald.** *Luteriusu alustest ja tunnustest.* Tallinn: E.E.L.K. Sisemisjoni Seltsi kirjastus, 1936.
- Pöld, Peeter.** Kes oli meile Willem Reiman? – *Willem Reimani mälestuseks.* Tartu: 1924, 5–22.
- Pöld, Peeter.** *Usuline kriis. Selle tunnuseid, põhjusi ja ületamisvõimalusi.* Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi toimetisi 1. Tartu: Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi kirjastus, 1932.
- Rahamägi, Hugo Bernhard.** *Luther Wormsi riigipäeval 17.–18. IV. 1521. Juubelikõne, peetud 17. aprillil 1921. a. Tallinnas, Püha Vaimu kirikus.* Tartu: Kristliku kultuuri ja ilmavaate edendamise Seltsi Tartu osakond, 1921.
- Rahamägi, Hugo Bernhard.** *Sotsialism ja ristiusk.* Tallinn: Kristliku kultuuri ja ilmavaate edendamise Selts, 1921.

- Rahamägi, Hugo Bernhard.** *Eesti evangeeliumi luteri usu vaba rahvakirik vabas Eestis.* Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), B, Humaniora, X₁. Tartu: 1926.
- Rahamägi, Hugo Bernhard.** Ülitähtis küsimus usuteaduses ja usuelus. *Usuteadusline Ajakiri* 1/1926, 6–19; 2/1926, 68–76.
- Rahamägi, Hugo Bernhard.** *Vastuseks õp. Th. Tallmeistrile „Konsistoorium ja protestantiline liikumine” ilmumise puhul.* Tartu: 1927.
- Rahamägi, Hugo Bernhard.** Kas tuleb otsida uut religiooni, ja kui, siis missugusel joonel. *Usuteadusline Ajakiri* 4/1927, 161–164.
- Rahamägi, Hugo Bernhard.** Eesti piiskop Jakob Kukk. In memoriam. *Usuteadusline Ajakiri* 3/1933, 65–69.
- Rahamägi, Hugo Bernhard.** *Eesti evangeelse kiriku pale. Vooludest kirikus.* Valga: 1939.
- Redi, Gottfried.** Eesti vaba rahvakiriku rajamine. – *Estonia Christiana: Eximo domino Ioanni Kõpp ... nonaginta annos feliciter explenti discipuli congratulantes dedicaverunt.* Papers of the Estonian Theological Society in Exile = Eesti Usuteadlaste Selts Paguluses toimetused 15. Holmiae: Estonian Theological Society in Exile, 1965, 253–264.
- Reiman, Villem.** 1915. aasta kirjanduse-ülevaated. Usuline kirjandus. – *Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat VIII (1915).* Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, 1916, 40–74.
- Riigikogu V koosseis. Täielikud protokollid ja stenograafilised aruanded. III ja IV istungjärk. 65. Koosolekust 27./28. juunil 1933 122. Koosolekuni 16. märtsil 1934. 1933–1934.* Tallinn: Täht, 1934.
- Rohls, Jan.** *Protestantische Theologie der Neuzeit II. Das 20. Jahrhundert.* Tübingen: Mohr Siebeck, 1997.
- Rohtmets, Priit.** *Rektor Johan Kõpp.* Tallinn: Aasta Raamat, 2007. (= Rohtmets 2007a).
- Rohtmets, Priit.** *Eesti Misjoni Seltsi tegevus okupatsioonieelses Eesti Vabariigis.* Usuteaduslik Ajakiri 56 (1), 2007, 97–117. (= Rohtmets 2007b).
- Rohtmets, Priit, Salumäe, Erik.** Eesti evangeelse luterliku vaba rahvakiriku asutamisest. – *Akadeemia* 6/2011, 1135–1178.
- Roolaht, Andrus.** *Nii see oli... Kroonika ühest unustuseliiva maetud ajast.* Tallinn: Perioodika 1990.
- Räisänen, Heiki.** Gyllenberg, Rafael. – *Suomen Kansallisbiografia, 3 (Forsblom-Hirn).* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2004, 382–383.
- Rütli, Oskar.** *Mälestusi. Ühe Eesti sugupõlve tööst ja võitlusist (1871–1949).* New York: Korp! Sakala U.S.A. Koondise Kirjastus, 1961
- Saard, Riho.** *Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 1870–1917.* Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 2000. (=2000a).
- Saard, Riho.** Johan Kõpp ja rahvakiriku mõiste. – *Johan Kõpp 125.* Tartu, Eesti Kirikuloo Selts, 2000, 13–30. (=2000b).
- Saard, Riho.** *Kultuurprotestantismi ja teoloogilise liberalismi ajalugu Eestis. Peatükk XX sajandi Eesti teoloogilises mõtteloos.* Tallinn: 2008.
- Saard, Riho.** *Hiiumaa ja hiidlased. Usutuultest tormatud ja piiratud.* Usu ja kiriku ajalugu Hiiumaal XIII sajandist Eesti taasiseseisvumiseni. Vaimulikkond, pühakojad, kogudused, usuliikumised. Tallinn: 2009.
- Salumaa, Elmar** (=Teppan). Kirik rahvusliku kultuurprobleemina. *Usuteadusline Ajakiri* 2/1933, 33–40.

- Salumaa, Elmar.** *Süsteemaatilise teoloogia käsiraamat ehk „Dogmaatika märksõnades”*. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 2009.
- Salumaa, Elmar.** *Tiib pandud aastaile õlale. Mälestuskilde minevikust*. Tallinn: Eesti Päevaleht & Akadeemia, 2010.
- Von Schrenk, Erich.** *Baltische Kirchengeschichte der Neuzeit*. Abhandlungen der Herder-Gesellschaft u. des Herder-Instituts zu Riga. Fünfter Band Nr 4. Riga: Verlag der Akt.-Ges. Ernst Plates, 1933.
- Sild, Olaf.** Viron ev.-luterilaisen kirkon kehityksen suuntaviivat viime vuosilta. – *Teologinen Aikakauskirja*, 1923, 206–215.
- Sild, Olaf.** Estlands evangelisk-lutherska kyrka 1917–1931. – *Svenska Kyrkans Årsbok 1932*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, 1931, 123–129.
- Sild, Olaf.** *Eesti kirikulugu: Vanimast ajast olevikuni*. Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, 1938.
- Šlihta, Kaspars, Rohtmets, Priit.** Eesti Kirik ja Svētdienas Rīts – Evangēliski Luteriskās baznīcas oficiālie laikraksti Igaunijā un Latvijā 1920–1925. *Čēls* 60/2010, 111–144.
- Sundkler, Bengt.** Kolmodin, Johan Adolf. – *Svenskt Biografiskt Lexikon*. Band 21. Erik Grill (Ed). Stockholm: Svenskt Biografiskt Lexikon, 1975–1977, 477–479.
- Zahn, Theodor.** *Das Evangelium des Matthäus*. 3. Auflage – Kommentar zum Neuen Testament. Leipzig: A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung Nachf., 1910.
- Zetterberg, Seppo.** *Eesti ajalugu*. Tallinn: Tänapäev, 2010.
- Talonen, Jouko.** *Viron lestadiolaisuus 1886–1953*. Studia Historica Septentrionalia 16. Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 1988.
- Talonen, Jouko.** *Latvian kansallisen teologian synty. Kiista teologian suunnasta ja taistelu pappiskoulutuksesta Latvian evankelis-luterilaisessa kirkossa 1918–1934*. Studia Historica Septentrionalia 55. Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 2008.
- Talonen, Jouko.** Ole Hallesby Virossa 1930- luvulla. Norjalaisteologin vaikutus Viron evankelisluterilaisessa kirkossa ennen maan neuvostomiehistystä. – *Terve sielu terveessä ruumiissa. Juhlakirja professori Paavo Kettusentäyttäessä 60 vuotta*. Hannu Mustakallio (toim). Karjalan teologisen seuran julkaisuja 1. Joensuu: Karjalan teologinen seura, 2009, 345–353.
- Tallmeister, Theodor.** *Kas Kristus on ülestõusnud?* Riia: 1914.
- Tallmeister, Theodor.** *Mis ütleb usk ilma ja elu tekkimisest?* Kõne, pidanud „Estonia” kontsertsaalis Tallinnas 21.IV.20. Tallinn: J.H. Gressel, 1920.
- Tallmeister, Theodor.** *Friedrich Nietzsche ja ristiusk*. Kõne, pidanud mitmetuhandehingelisel rahwakoosolekul „Estonia” kontsertsaalis Tallinnas, 17. veebruaril 1921. Tallinn: Kristliku kultuuri ja ilmawaate edendamise Selts, 1921.
- Tallmeister, Theodor.** *Konsistoorium ja Protestantline liikumine. Süüdistuskiri õpet. Th. Tallmeisteri vastu ja tema vastus*. Tallinn: Protestantline Ühing, 1927. (= Tallmeister 1927a).
- Tallmeister, Theodor.** *Võitlus edumeelsuse ja tagurluse vahel Eesti kirikus. Vastuseks konsistooriumiliikmele prof. H.B. Rahamäele*. Tallinn: Protestantline Ühing, 1927. (= Tallmeister 2007b).
- Tallmeister, Teodor.** Ei kuradit ega kubernerit. – *Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul*. Tartu: Koguteose „Jaan Tõnisson” komitee väljaanne, 1938, 350–354.
- Tamverk, Mart.** *Jumal looduses ehk kas on prof. Dr. Ernst Häckeli jumalatsalgaw õpetus õige?* Haapsalu: 1907.

- Taska, Artur.** Eesti vaba rahvakiriku süünd. – *Tulimuld* 4/1984, 200–207.
Tegeliku ristiusu ilmakonwerentsi läkitus ristikogudusele. Tallinn: Protestantline Ühing, 1925.
- Tennmann, Eduard.** *Kirik arenemisjärgul.* Tallinn: Varrak, 1920.
- Tennmann, Eduard.** *Kirikute rahupüüded.* Tallinn: 1922.
- Tennmann, Eduard.** *Mooses ja prohvetid. Wana seaduse usk ja tema tunnistajad.* Tallinn: 1921.
- Tennmann, Eduard.** Rahvusvahelised kirikute koonduspüüded. *Usuteadusline Ajakiri* 1/1926, 28–37; 3/1927, 127–138; 4/1927, 174–194; 3/1928, 97–107.
- Tennmann, Eduard.** Adolf Harnack. *Usuteadusline Ajakiri* 3/4, 1931/1932, 128–130.
- Tennmann, Eduard.** *Varjatud varandus.* Koostaja Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 1999.
- Tēraudkalns, Valdis.** Attempts at the Latvianisation of Lutheranism in the 1920s and 1930s. – *Latvia and Latvians. A People and a State in Ideas, Images and Symbols.* Ausma Cimdina and Deniss Hanovs (Eds). Riga: Zinātne, 2010.
- Toiviainen, Kalevi.** *Kirkon kaapin päällä. Sata vuotta – 50 vaikuttajaa.* Helsinki: Kirjapaja OY, 2000.
- Traer, Robert.** A Short History of the IARF. – *Centennial Reflections. International Association for Religious Freedom, 1900–2000.* Assen: International Association for Religious Freedom, 2001.
- Tõnisson, Jaan.** *Riigivanem.* Koostaja Simo Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2011.
Universitas Tartuensis 1632–2007. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.
- Uppala, A.** Aijal. *Tunnustukselliset Seurakunnat Syntyvät. Suomen Tunnustukselliset Luterilaiset Seurakunnat. Taustaa ja syntyvaiheita.* Lahti: Suomen Tunnustuksellinen Luterilainen Kirkko, 1976.
- Valitud ja valitsenud. Eesti parlamentaarsete ja muude esinduskogude ning valitsuste isikkoosseis aastail 1917–1999.* Koostaja Jaan Toomla. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 1999.
- Valk, Pille.** *Ühest heledast laigust Eesti kooli ajaloos.* Tallinn: Logos, 1997.
- Veem, Konrad.** *Eesti vaba rahvakirik. Dokumentatsioon ja leksikon.* Stockholm: Eesti Vaimulik Raamat, 1990.
Verfassung der Ev.-Luth. Kirche Lettlands. Riga, 1929.
- Vihuri, Veiko.** Kirikuõpetuslikke vaateid Eesti teoloogias: Harald Põllu vabakirikuga kava. *Usuteaduslik Ajakiri* 1/2004 (53), 21–46.
- Vihuri, Veiko.** *Hugo Bernhard Rahamägi, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku teine piiskop 1934–1939.* Dissertationes Theologiae Universitatis Tartuensis 11. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007. (= Vihuri 2007a).
- Vihuri, Veiko.** Usk ja kirik. – *Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur.* Tallinn: Koolibri, 2007, 404–457. (= Vihuri 2007b)
- Vihuri, Veiko.** Kirikuõpetuslikke vaateid Eesti teoloogias: Harald Põllu vabakirikuga kava. *Usuteaduslik Ajakiri* 1/2004 (53), 21–46.
- Vihuri, Veiko.** Kirikuõpetuslikke vaateid Eesti teoloogias: rahvakirikuga küsimus 1917–1940. – *Minu Issand ja minu Jumal! Pühendusteos Dr. Theol. Toomas Pauli 70. sünnipäevaks.* Koostanud Jaan Lahe ja Tiit Pädam. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 2009, 131–145.
- Waba Sinodi põhikiri.* Tallinn: W. Ehrenpreis, 1926.
- Väitlus: Riho **Saard.** EELK süünd ja eestlaste võimuletulek kirikus, Priit **Rohtmets,** Erik **Salumäe.** Eesti evangeelse luterliku vaba rahvakirikuga asutamisest. – *Akadeemia* 9/2011, 1745–1760.

- Vööbus, Arthur.** *The Department of Theology at the University of Tartu. Its Life and Work, Maryrdom and Annihilation. A Chapter of Contemporary Church History in Estonia.* Papers of the Estonian Theological Society in Exile. Stockholm: Estonian Theological Society in Exile, 1963.
- Weisse, Wolfram.** *Praktisches Christentum und Reich Gottes.* Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1991.
- Wittram, Heinrich.** Luterlikud jooned Dorpati/Tartu Ülikooli Usuteaduskonnas 1840–1918, ülevaatenä aastani 1940. – *Eestimaa, Liivimaa ja Lääne kristlus : Eesti-Saksa uurimusi Baltimaade kirikuloost. Estland, Lettland und westliches Christentum: estnisch-deutsche Beiträge zur baltischen Kirchengeschichte.* Siret Rutiku, Reinhart Staats (Hrsg). Kiel: Friedrich Wittig Verlag, 1998.
- Åkerberg, Hans.** *Omvändelse och kamp. En empirisk religionpsykologisk undersökning av den unge Nathan Söderbloms religiösa utveckling 1866–1894.* Lund: Studentlitteratur, 1975.
- 1922 a. üldrahvalugemise andmed. Vihik II. Üleriikline kokkuvõte. Tabelid.* Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1924.
- I Riigikogu. VIII istungjärk. Protokollid Nr. Nr. 143–184.* Tallinn: Täht, 1922.
- I Riigikogu protokollide lisad. I–IX istungjärk.* Tallinn: Täht, 1923.
- II Riigikogu. I istungjärk, protokollid nr. nr. 1–20.* Tallinn: Kirjastus OÜ Täht, 1923.
- II Riigikogu. IX istungjärk, protokollid nr. nr. 253–302.* Tallinn: Riigi Trükikoda, 1925.

SUMMARY

Theological Factions in the Estonian Evangelical Lutheran Church 1917–1934

Based on discussions over doctrine and church order in the Estonian Evangelical Lutheran Church in the mid-war period, three theological factions were formed: conservative, liberal and ecclesiastic-confessional. The aim of this paper is to describe and analyse these factions, the views and actions of their representatives and their impact on the administrative and theological discussions in the church from 1917 to 1934. This is the prerequisite to answering the main question – how and to what extent did these factions, the administrative discussions between their representatives and the political struggle inside the church influence the views of the clergy and lay members on the teaching and organisation of the church and the image of the church in general.

The independent Estonian Lutheran Church was born as a result of the Russian Revolution in 1917. Discussions over its statute in 1917–1919 illustrated two contradictory concepts among the clergy of the church, its mission and administration. This division was the basis for the formation of theological factions in the 1920s. Johan Kõpp, a Professor of Practical Theology at the University of Tartu and a reverend in Laiuse parish, speaking about the relationship between the church and state at the First Church Congress in 1917, proposed to define the new church as a free people's church, i.e. independent from the state and developing with the people in accordance with the needs and characteristics of its members. The membership of the people's church was based on the existing membership, i.e. the members who had not announced their exit from the church. Thereafter the membership increased through the descendants of existing members. Kõpp did not want to establish special rules and conditions in the structure of the church, since the members joined voluntarily a society of Christian love and care. Kõpp's proposed administrative structure was theologically liberal.

Kõpp's proposal was adopted but, significantly, the interpretation of the people's church concept and its implementation was based on a different set of arguments. The clergy, in their speeches, emphasised different aspects of the church and its teaching reflecting different definitions of the church and its mission. In the summer and autumn after the congress, the debate reached the media and statutory meetings with the representatives of parishes and church officials. Doctrinal issues received minimal attention. The discussions were mainly focused on the definition of the mission, structure and membership of the church. The representatives of clergy, e.g. Johan Kõpp, Jaan Nuudi, Theodor Tallmeister and Jaan Lattik and a parish delegate and later Prime Minister Jaan Tõnisson, emphasised the need to find a balance between the church's doctrine and its members, i.e. their spiritual needs and national characteristics, in order to unite the people on the basis of a free people's church. However, reverends Jaan Treumann and Aleksander Kapp, speaking at the conference, and reverends Harald Põld and Nathan Aunverdt, expressing their views later in the media, emphasised the moral and confessional aspects of the new church order. In other words, they referred to the eternal and normative religious foundation of the church, which should be followed by both the clergy and lay members. To

achieve that, a stricter order of the church and a new seminary for the clergy were necessary. For lay members the so-called passive and active rights should be established. For example, stricter rules should apply to a candidate for a higher office of a parish (passive right, i.e. right to be elected to parish council). They also wanted to include in the statute the right to expel a member on religious and moral grounds.

In short, a number of church officials and members wanted first and foremost to get rid of *Herrenkirche* and the influence of the ruling German minority to bring the church closer to its members; the others wanted to rid the church of some of its members, namely the so-called nominal Christians, in order to include only the people who valued the church based on its eternal message and foundation. In the church order context the former wanted to follow the principle of the people's church while the latter saw an opportunity to unite the members on religious basis and emphasised the eternal ground and mission of the church, therefore leaning towards a free church order. The editing committee appointed by the congress played an especially influential role and was led by the members of the first group.

Although doctrinal issues received little attention, a doctrinal amendment was made to the church order in January 1918 during the editing process that caused controversy for the next decade. The editing committee decided to change the wording of the confession paragraph on doctrinal foundation, which should be construed "in the spirit of the Reformation". This phrase served the wishes of Johan Kõpp and other supporters of the free people's church and the right of its members to religious self-determination. For the members of the editing committee, amending the confession paragraph did not mean renouncing the doctrinal foundation of the church. In addition to the doctrinal issues, the oath of a pastor given in ordination was replaced with a more general vow.

The paragraph, in its new wording, was adopted by the Second Church Congress, in 1919, which also elected a new head and government (Consistory) of the church. Since the confession paragraph was not presented or discussed at the congress and as the second reading of the church order was based on its 1917 version, the overwhelming majority of the delegates were not aware of the amendment. The committee appointed to edit and publish the church order after its adoption in 1919 decided to amend the confession paragraph once more before it went to print and changed the reference to the spirit of the Reformation to the spirit of Protestantism. The amendment was specifying in nature and did not alter the substance of the phrase. Since the separation of state and church was implemented in practice if not by law (it was first stipulated in the Constitution of 1920, but the Religious Societies and their Unions Act was passed in 1925), the state did not approve the church order but recognised church's leadership which was interpreted by the latter as recognition of the church order.

The controversy of 1917 reappeared in 1919 as well, albeit in another form. Since the Estonian delegates wanted to condemn the actions of some of the Baltic German clergy during the German occupation of 1918, and the Baltic German clergy was afraid of losing its leading position to the Estonians, nationality-based antagonism came to the fore. The so-called nationality question started to play its part in the controversy surrounding the new church order. The majority of the Estonian delegates supported Kõpp's concept of a free people's church as opposed to the old

order and mentality that did not sufficiently recognise the role of the members of the church. The Baltic German delegates emphasised the normative religious foundation as a basis of forming a membership and did not, in part on national grounds, want to oppose the former church order and its mentality to that extent. The latter group included, besides the Baltic Germans, a small part of the Estonian delegates. The support to one or the other principle was closely connected with the elections of the Bishop and the church government. In this context the congress mentioned innovative and conservative clergy and members of the church. This division was not yet common in 1919 in either the church or among the public. Because of the topical nature of the nationality question, and since the Estonian delegates formed a majority, it was possible to elect Estonian clergymen as Bishop (Jakob Kukk) and as members of the consistory (Johan Kõpp and Jaan Lattik). The innovators proved to have been successful.

The confrontation, deepened by the Second Church Congress, had its impact on the following years as reflected by the activities of Christian societies established after the congress. The majority of the Estonian clergy and church-members, i.e. the innovators, established in 1921 a Society for Promoting Christian Culture and View of Life. The conservatives started to work in the Estonian Missionary Society established in 1919. Around half of the clergy were involved in the work of these societies. The members of the latter, led by its head Dean Harald Põld of Ida-Harju Deanery, started in 1921 at the latest to recognise the overlap of doctrine and church order, a view not shared by all of the clergy. After this was observed by the journal of the Society 'Our Church' (*Meie Kirik*), the conservative wing started to consciously and publicly unite and thus laid the ground for the formation of other theological factions in the following years. At first *Meie Kirik* was a newspaper for the whole church, but after the Church Diet in 1921 when Põld refused to print articles not in conformity with the conservative views, *Meie Kirik* started to define itself as a conservative paper. The representatives of the conservative wing shied away from ecumenical co-operation. Their allies were the Finnish Bishop Gustav Johanson, the Finnish Missionary Society and the conservative circles in the Finnish Lutheran Church.

The leader of the conservatives Dean Põld started in the 1920s to implement the conservative views of the church order. The proposals to change the *status quo* were the same as presented during the editing of the church order. The reasoning stayed the same as well: referring to religious indifference, moral decline and the order in the Primitive Church, Põld wanted to include additional rules for the clergy and church in the church order. For example, in connection with the reform of the economic basis of the church, Põld demanded that persons avoiding paying church tax and the religiously indifferent should be expelled from the church in order to include only those who sincerely care about the church. In addition, Põld wanted a church order (*kiriklik kari*) including rules guaranteeing religious and moral order. Disregarding these rules would have resulted in admonishment and punishment if necessary. The latter could even mean expulsion from the congregation or dismissal in case of clergy members. Põld's proposals, criticised in the press but supported in principle by the church, were followed by the controversy around the wording and meaning of the confession paragraph. Discovering after the church order was printed

that the doctrinal basis paragraph was changed, Põld, together with his followers, demanded the deletion of the so-called protestant tale. In the context of conservative consolidation, the controversy had a stimulating effect. In short, Põld started to fight for conservative doctrinal views and church order, using among other things opposition to the confession paragraph and its supporters. Põld's fight intensified after the news that during a course for organists, reverend Theodor Tallmeister of the Pühavaimu parish in Tallinn had denied parthenogenesis. Organists lodged a complaint to Bishop Kukk, but after talking to both parties he didn't follow it up. The result was that religious questions reached the public, deepening the discussion and confrontation further. Tallmeister had used the wording of the confession paragraph as part of his defence. The synods of five deaneries demanded that the legislative power of the church – the Church Diet – change the wording of the paragraph. It is worth pointing out that the same deaneries supported stricter rules for the church as well. At the proposal of the synods, the question of the confession paragraph was put on the agenda of the Church Diet, and thereafter the issue became an all-encompassing one.

At first, changing the confession paragraph fell into the context of the church order discussions. Now, however, the different views and the division between the conservatives and innovators became clear to both the clergy and the general public. The direct cause of that was the speech by the main advocate of the free people's church, Johan Kõpp. While talking about the free people's church he also referred to the spirit of Protestantism, thus making the connection between the confession paragraph and the discussions on the church order, the two different factions and their confrontation. Kõpp's interpretation of the free people's church was based on its free evangelical spirit which he described as the spirit of truth, love and freedom. He recognised a person's right to religious self-determination and emphasised the relationship between the individual and God. Kõpp's speech received a lot of criticism from the conservatives both during and after the Church Diet, since it contradicted their views on the normative confessional basis of the church and overly emphasised a person's conscience as a subjective category which makes the church's eternal foundation vague. The conservatives therefore started, albeit cautiously at first, to attribute specific doctrinal views. Since the proposal to amend the confession paragraph was doctrinal itself, the preliminary discussions were to be held at the conference of the clergy and theologians before being again put on the agenda of the Church Diet.

There was a parallel development as well. Based on the now public views of reverend Tallmeister, which were unacceptably liberal for the conservatives, he was criticised at the 1922 Church Diet. To answer his critics, Tallmeister decided to carry out the idea he had formed already in 1917 – to educate the members of the church, he established a religiously liberal theological newspaper. Now it also served the purpose of presenting and defending Tallmeister's ideas. According to Tallmeister, in order to deal with the challenges facing the church and to solve the problem of emptying churches, one needed to find answers to theological questions. In January 1923 he started to publish the theologically liberal 'Protestant World' (*Protestantline Ilm*) where he confronted the verbal inspiration of the Bible, parthenogenesis and claimed the resurrection of Jesus to have been a spiritual event. Tallmeister referred

to the need to explain in a language a contemporary person understands the views of contemporary theology, i.e. the so-called liberal theology. Linking these views with the definition of doctrinal foundation in the church order resulted in a more specific theological meaning for the wording of this paragraph. In other words, the theologically liberal concept was dominated by its liberal theological interpretation. Although one concept did not rule out the other and the only change was in the emphasis of the free people's church concept, the new interpretation was made more significant by the heated discussions within the church. Because of Tallmeister's actions, the public started to view the wording of the paragraph and Tallmeister's views as similar in substance. In addition, Tallmeister's actions meant the formation of another – liberal – faction besides the conservative one.

It became clear that far from all of the clergy who had supported the wording of the confession paragraph supported Tallmeister's views. The rift was deepened by an increasingly heated and personal discussion in the respective newspapers of the two factions. The loud demands and criticism of the conservatives and the replies of the liberals in a similar tone were repelling to the majority of the clergy. This period witnessed the first clashes amongst the clergy in the newspapers. At the Theologians' Conference in 1923 it was decided with 55 votes for and 15 against to change the wording of the confession paragraph, with Bishop Kukk and the members of the government voting against the motion. From the 1923 Church Diet onwards however, the support for the paragraph among the church leadership and in the church in general started to wane. In 1923 almost all of the deanery synods adopted their own position. It became clear that the problem of the doctrinal foundation was identified with the positions and modus operandi of Tallmeister's liberals. Therefore, all the synods that adopted a position were for the changing of the current wording, which illustrated the general conservative mentality within the church. Still, the 1923 Church Diet did not change the paragraph because the meeting wasn't valid (quorum) and the decision was deferred to the 1924 Diet. The number of the conservatives had increased in the initial phase of the controversy, e.g. Dean Harald Põld was elected a member of the consistory by the 1923 Diet. In the beginning of the 1920s people started to criticise the excessively large membership of the Diet (over 500 members) since it slowed down its work. After the 1923 Diet the criticism became louder. The liberals also criticised the rules of appointing the members of the Diet. According to them, it was necessary to re-elect the Diet using a proportional system, with larger parishes being represented by a larger number of members. In doing so, they hoped to gain more support to their views. Therefore, a theological discussion caused aspirations to change several aspects of the church order.

After the Diet of 1923, where despite the support of the majority the decision to amend the doctrinal foundation paragraph was deferred, the clash between the liberals and the conservatives became even more serious and started to affect the church's work in general. It was intensified further by Dean Põld's opposition to the ordination of a young liberal reverend Voldemar Kuljus. Despite Põld's opposition, the consistory decided to ordain Kuljus in October 1923. Subsequently Põld lodged a complaint against Kuljus, claiming the latter had not followed the liturgical Agenda. The consistory reacted with a warning. This turned out to be a temporary solution and the case surfaced again in 1924. On the initiative of the conservative Kuressaare

pastor Nikolai Bäuerle, the question of stricter supervision of the clergy was raised at the 1923 Church Diet. Bäuerle's proposal was discussed at the theologians' conference in 1924 but did not receive support. The representatives of the two antagonistic factions prioritised doctrinal issues; for the majority of the clergy, however, the doctrinal views of both factions were either too conservative or liberal. The clergy was even more worried about the doctrinal dispute's impact on the church and its reputation. Therefore, after the Diet, a third faction could be distinguished. At first its nature was more political as it tried to appease the conservatives and liberals and restore peace in the church. In the beginning it was called the united and the centre, later the ecclesiastic-confessional faction. In December 1923 the church started to publish the newspaper 'Estonian Church' (*Eesti Kirik*), which developed into the ecclesiastic-confessional faction's newspaper. Therefore, by the end of 1923, all three theological factions had been formed, the biggest of which was the ecclesiastic-confessional, followed by the conservative and the liberal factions.

The 1924 Church Diet again failed to vote on the confession paragraph due to the lack of quorum. A disappointed conservative leader Dean Pöld declared a schism and left the Diet with his supporters. The number of the latter was about a quarter of the delegates present on the first day of the Diet. Since the state had not formally approved the church order, Pöld declared the Order void and recognised only the Order of the Russian Evangelical Lutheran Church, which, in fact, was still in effect. In the process of separating church and state and writing the church law, taking place at the same time, he demanded the replacement of the free people's church with a free church. This would have resulted in independent congregations unified in one church by a common understanding of faith. The central role in governing the church would have been minimal. The implementation of Pöld's views in the church order seemed too radical to his followers, resulting in a diminishing number of the conservatives.

The consistory, unable to find a solution, proposed a vote among the delegates on changing the doctrinal foundation paragraph. Since 1922 they had the power to adopt laws in urgent matters and therefore would have been able to implement the decision. The secret voting was criticised by the liberals and the representatives of several congregations, and the Faculty of Theology of Tartu University boycotted the vote on legal grounds. The result was a clear support to changing the paragraph, but the consistory did not dare to act on it. Instead, they issued a statement saying that the church order of 1919 did not change the doctrinal foundation after all. In the context of the enormous controversy surrounding the paragraph in 1925, these were just empty words. Dean Pöld resigned from the consistory. It's notable that before the vote, the rhetoric of the consistory and the ecclesiastic-confessional faction started to change. The earlier claims of freedom of conscience and its reflection in the Protestant spirit were replaced by arguments about the limits of the meaning of the confession paragraph. In conjunction with that, the ecclesiastic-confessional faction started to differ from the conservatives and liberals on theological grounds as well. This in turn meant the end of the innovative ideas expressed in the speeches of the clergy since 1917.

On the eve of the 1925 Church Diet, Pöld urged the conservatives to boycott it. He proposed to the leader of the liberals Tallmeister to put the doctrinal issues

temporarily on hold and to fight for the rights of parishes and free church first. Since the 1925 Diet removed the reference to the spirit of Protestantism from the confession paragraph, Tallmeister accepted Põld's proposal. This decision was also affected by the re-opening of the case against pastor Kuljus in September 1924. After the 1925 Church Diet the two factions started to fight for changing the foundation of the church order to protect their religious principles for the future.

So the 1925 Diet's decision to change the confession paragraph did not mean the end of the confrontation between the theological factions that had developed from 1922. During the doctrinal foundation controversy, after the clash at the Diet of 1924, the conservative leader Dean Põld started to push for free church order. Põld continued that in 1925 as well. As opposed to the free people's church, the basis of registering a free church was a parish. The parishes on the same religious foundation united into a free church. Through this definition Põld wanted to create four free churches in place of one free people's church. In addition to the conservative and liberal free churches, he also mentioned the parishes of Moravian Fraternity and a free church created on the basis of the current free people's church. The latter was described by Põld as a national church with the objective of promoting the moral and religious culture of the Estonians.

The work on the conservative church order had started before the 1925 Church Diet and continued in spite of the Synod's decision on doctrinal foundation. For the liberals, however, the Diet's decision played a central role in defining their further actions. Equally important was the consistory's decision on September 29th 1925 to temporarily suspend Kuljus because of his religious views. For these reasons the liberal leader Tallmeister, like Põld, started to defend the rights of parishes in order to guarantee the freedom for the liberal clergy and congregations to act. In contrast to the conservatives, the liberals supported the current free people's church order and did not want to leave the church if the religious autonomy of the congregations was recognised. In substance this meant the preservation of the outer structure of the free people's church but only in case of the establishment of religious freedom inside the organisation. The congregations would unite voluntarily; they could exist either in the church or independently. The ecclesiastic-confessional faction opposed the conservatives and liberals and supported the registration of parishes according to the existing church order, i.e. the church as one unity (organisation). They saw the parish-based registration as an attempt to split the church and considered the rights of the congregations already sufficiently protected. The confrontation that started in the press in the summer of 1925 continued in the Estonian Parliament (*Riigikogu*) in October with the discussions over the law regulating the relations between state and church. During the legislative procedure, the consistory sent the *Riigikogu* a letter from 35 congregations and 2 deaneries, illustrating the views of the congregations. An overwhelming majority of them supported registering the church as one unity, not as a union of congregations. To protect the free people's church, a specific organisation – the Union of People's Church – was established in 1925. Since both the leader of the liberals, reverend Tallmeister, and the Christian People's Party, based on the ecclesiastic-confessional faction, were part of the *Riigikogu*, the discussions were heated and even theological. The Religious Societies and their Unions Act, adopted on October 29th 1925, stipulated that congregations should be

registered through the central structures of the church. On the other hand, if the consistory did not send the statute of a congregation to the Ministry of the Interior for registration, the congregation had the right to turn to the Ministry directly. The congregation registered in this way remained part of the church it belonged to previously. The most important achievement of the liberals was § 25, giving the congregations the right to leave the church with its assets if 2/3 of its membership supports it. The law defined congregations as religious societies and church as a union of religious societies.

The discussions over the Religious Societies and their Unions Act coincided with the decrease of liberal supporters. Several of them started to support the existing foundations of the free people's church and did not support the proposed amendments of Tallmeister. The same happened to the conservatives in 1924. Therefore, the inclusion of doctrinal positions into the church order decreased the number of both conservatives and liberals. The ecclesiastic-confessional faction included in the following years both doctrinally conservative and liberal members of the clergy who defended the existing Free People's Church Order and believed it to express and defend their views. Still, the conservatives and liberals continued at the same course even after the adoption of the law. Since the normative statute of parishes adopted by the church was not in conformity with their views and interests, they started to work on their own version of the statute on the basis of which they could register their parishes. Although the conservatives' demands on the rights of parishes remained the same, they did no longer want to leave the church and form a free church on congregational basis. Instead, the Free Synod (*Vaba Sinod*), an organisation formed by the conservatives formerly gathered around the Estonian Missionary Society, wanted the establishment of a Free Deanery in the church, which would both theologically and organisationally be in conformity with their demands. In short, they wanted to implement free church order at the level of deanery. Therefore, both the conservatives and liberals wanted to remain in the church with a parish statute acceptable to them. The core of the Free Synod was formed by Northern Estonian Ida-Harju deanery parishes of Kuusalu, Harju-Jaani and Kose with less than ten parishes supporting it altogether – in 1927 the church comprised of 139 parishes –, the liberals were led by the parishes of Pühavaimu in Tallinn and Isaku in Eastern Estonia, supported by no more than five parishes.

During the process of adopting the normative statute of church and congregation in 1926, and as a result of the clash between the theological factions, the confession paragraph took the form it had had in the Russian Empire. The vows of the clergy were re-established. In other words, in the areas that had caused contradiction in 1922–1925, the previous order was restored. The main defenders of these principles in the beginning of the 1920s had been the conservatives but after the discussions they received the support of the ecclesiastic-confessional faction as well. These decisions allowed the conservatives to remain in the church but at the same time they could continue the work on the Free Synod's normative statute. The statutes of the liberals and the conservatives differed from the general statute in several aspects: the liberals' statute referred to theology as a means of interpreting the doctrinal foundations; The Free Synod's statute differentiated between themselves and the congregations interpreting the doctrinal foundation differently. In this respect the

relations with liberal parishes were forbidden. Neither the liberal nor conservative statute defined the relations with the church, which in essence meant that the church's orders could be followed on voluntary basis. On these grounds the consistory refused to register the statutes of the liberals and conservatives in summer 1926. The congregations had to register their statutes independently in the Ministry of the Interior but they still remained part of the church. The consistory demanded the unification of the statutes with the normative statute. Although the consistory appealed to the Supreme Court of Estonia, the Court ruled first for the liberal parishes after which the consistory withdrew the other complaints. The Supreme Court ruled that the Ministry of the Interior is not obliged or competent to decide whether certain paragraphs of parishes' statutes are in conformity with the church order and therefore the registrations were legal. After the ruling in December 1926, the church had to accept the will of the parishes. The behaviour of the consistory after the registration process characterises the mentality inside the church in general. After the ruling the consistory was ready to reach a compromise with the conservatives but ruled out an agreement with the liberals. The doctrinal issues therefore played a central role in the controversy over church membership after the end of the theological discussion. On the other hand, the Church Diet did not see the possibility of converting the conservative Free Synod into an independent deanery, resulting in the withdrawal of the conservatives demands and the fading of the Free Synod. One of the reasons of the latter was the activity of the conservative Estonian Missionary Society. Namely, the representatives of ecclesiastic-confessional faction in the church started to work on the central rules regulating missionary work or, in other words, the activities of the Missionary Society and through that put pressure on the Free Synod. The board of the Society accepted the reorganising of missionary work but even after the perishing of the Free Synod they emphasised the doctrinal similarities between the two organisations. Therefore, the Estonian Missionary Society continued to unite the conservative members of the clergy and church. Dean Põld resigned from the position of parish pastor and started to develop missionary work. The conservative faction was therefore integrated into the church. A sign of reconciliation was stopping the printing of the conservative newspaper *Meie Kirik* in 1931. In the following year the publishing of 'Our Mission' (*Meie Misjon*) started but it avoided discussing church-political issues and published only articles on missionary work. The only parish to stay out of the people's church voluntarily on doctrinal grounds and refuse co-operation with the church was the free church congregation of Kuressaare and its pastor Nikolai Bäuerle.

In order to unite the liberals, a Protestant Society (*Protestantlik Ühing*) was established in 1925, led by Tallmeister and Kuljus. By 1926 it had around 20 branches over Estonia. Its newspaper was *Protestantline Ilm*. Since the main tasks – organising services and lectures – were carried out by the leaders of the Society and efforts to include more people failed, the initial excitement faded and the Society was mainly active in liberal parishes. The exception was the branch in Tartu, which was not connected with any specific congregation. The success was connected with the University of Tartu. The lectures were often given by university professors and the branch comprised of students. The representatives of the liberal faction participated

in international co-operation. Tallmeister was in contact with liberal clergy in other countries e.g. Adolf von Harnack, Emanuel Linderholm from Sweden etc.

The relationship between the ecclesiastic-confessional and conservative factions united in the church on the one hand and the liberals on the other in 1925–1931 were strained. Because of the theological and church-political clash, the church's mentality in the 1920s was that the liberal congregations and clergy should not belong to the free people's church. The consistory ruled in 1925 that the clergy associated with the Protestant Society were not allowed to preach in the church buildings. Also, the church started to restrict the rights and activities of the parishes registered with the liberal Statute. In December 1925 the consistory decided to dismiss pastor Kuljus on doctrinal and church-political grounds. Since Kuljus carried on working as a pastor, an even harsher punishment followed – Kuljus was unfrocked in March 1926. In December 1925 the proceedings against pastor Tallmeister were started as well. Although the committee studying his views did not find him guilty based on existing evidence, the consistory continued gathering evidence against him and decided on June 8th 1927 to unfrock him too. The decision was repeated after Tallmeister's appeal to the Church Supreme Court was granted. The Supreme Court granted the appeal for the second time in 1930. Therefore it was not possible to withdraw Tallmeister's rights given in ordination and the proceedings were stopped although the charges were not dropped. Still, the rights of the Pühavaimu parish in Tallinn, where Tallmeister worked, were curbed. Opposing doctrinal foundation in the statute of the Pühavaimu parish and on the grounds of a tax debt, the 1931 Church Diet decided to take away the parish's right to vote in the central structures of the church. The Iisaku parish was treated even more roughly. Since it had expressed solidarity with pastor Kuljus, the 1931 Church Diet decided to expel the congregation. In addition to the liberal parishes, several German parishes became independent as well in accordance with the law adopted in 1925.

In evaluating these events one has to bear in mind their church-political nature and the fact that they were a result of a process that began quite humbly during the establishment of the church but intensified as time went by. The expulsion of clerics and parishes can be seen as a culmination of the processes inside the church. It was followed by an understandable cooling period during which it became clear that the expulsions were neither natural nor final for both the church and the liberals. In the beginning of the 1930s the negotiations between the church and the liberals started. It is notable that the church was represented by the conservatives who, however, were not among the conservative leaders during the discussions of the 1920s and did not support the free church order. Although they wanted to reach a compromise with the liberals, they prioritised the unification of the doctrinal foundations of the church and the parishes. The negotiations were therefore slow. Still, the appeasement that began in 1931 was an important step towards reconciliation. The final reconciliation between the liberal congregations and the church was a compromise that became possible in 1934 after the election of Hugo Bernhard Rahamägi, one of the leaders of the ecclesiastic-confessional faction, as the new Bishop. In the 1920s Rahamägi had been one of the instigators of the proceedings against the liberals. The compromise reflects the views of Rahamägi as a member of the ecclesiastic-confessional faction on the Free People's Church Order and also the reasons of the processes of the

1920s. Besides religious views, Rahamägi also emphasised, already in the 1920s, obeying the church's policies and order. In the compromise of 1934 Rahamägi did not demand changing the doctrinal foundation i.e. he accepted the inclusion of the liberal clergy and congregations. He had been of the same opinion in the beginning of the 1920s but had altered his position because of his political activity in the church. That had also brought on the attacks against liberal theological views during the proceedings against pastor Tallmeister. By 1934, however, Rahamägi's views were similar to those of the beginning of the 1920s. The rights of the clergy and congregations were restored in a way that satisfied both parties. The Bishop was assured that the disputes would be resolved through appropriate channels, thus avoiding the repetition of the public confrontations of the 1920s. The liberal congregations on the other hand could work on the basis of the doctrinal foundation of their statutes while remaining part of the church. Therefore, the compromise was a church-political step that also reflected the Bishop's belief that it is possible to include the liberals in the concept of a free people's church. This view had been supported already by Johan Köpp in 1917 while presenting the idea of a free people's church. The conservatives, however, were against it, which caused new conflicts after 1934.

In conclusion, the theological factions played a central role in the changes of 1917–1934. The order of the free people's church changed both in substance and in form as a result of the formations of the theological factions and the processes, e.g. the doctrinal discussions they instigated.

CURRICULUM VITAE

Priit Rohtmets

Sünniaeg ja koht: 27. veebruar 1981, Tartu
Telefon, e-post: +3727425959
priit.rohtmets@ut.ee

Haridus

1987–1999 – Pärnu Ühisgümnaasium
1999–2004 – Tartu Ülikool, *baccalaureus artium* (usuteadus)
2004–2006 – Tartu Ülikool, *magister theologiae*
2006–2012 – Tartu Ülikool, doktoriõpe

Teenistuskäik

2011– Tartu Ülikooli usuteaduskond. Kirikuloo teadur

Publikatsioone

- Priit Rohtmets. Eesti Misjoni Seltsi tegevusest okupatsioonieelses Eesti Vabariigis. Usuteaduslik Ajakiri, 1 (56) 2007, 97–117.
- Priit Rohtmets. Rektor Johan Köpp. Tartu: Aasta Raamat OÜ, 2007.
- Triin Vakker, Priit Rohtmets. Estonia: Relations between Christian and Non-Christian Religious Organisations and the State of Religious Freedom. Religion, State & Society 1 (36) 2008, 45–53.
- Priit Rohtmets, Veiko Vihuri. The Ecumenical Relations of the Estonian Lutheran Church (From the Beginning of 20th Century to World War II). History of Estonian Ecumenism. Tartu&Tallinn, Tartu Ülikool&Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, 32–61.
- Priit Rohtmets. Development of the Membership of the Estonian Council of Churches. History of Estonian Ecumenism. Tartu&Tallinn, Tartu Ülikool&Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, 273–309.
- Kaspars Šlihta, Priit Rohtmets. Eesti Kirik ja Svētdienas Rīts – Evangēliski Luteriskās baznīcas oficiālie laikraksti Igaunijā un Latvijā 1920–1925. Čels, 60/2010, 111–144.
- Priit Rohtmets, Erik Salumäe. Eesti evangeelse luterliku vaba rahvakiriku asutamisest. Akadeemia, 6/2011, 1135–1178.

CURRICULUM VITAE

Priit Rohtmets

Date and Place of Birth: February 27, 1981, Tartu
Phone, e-mail: +3727425959
priit.rohtmets@ut.ee

Education

1987–1999 – Pärnu Coeducational Gymnasium
1999–2004 – University of Tartu, *baccalaureus artium* (Theology)
2004–2006 – University of Tartu, *magister theologiae*
2006–2012 – University of Tartu, doctoral studies

Professional employment

2011– University of Tartu. Faculty of Theology, researcher

Publications

- Priit Rohtmets. Eesti Misjoni Seltsi tegevusest okupatsioonieelses Eesti Vabariigis. *Usuteaduslik Ajakiri*, 1 (56) 2007, 97–117.
- Priit Rohtmets. Rektor Johan Köpp. Tartu: Aasta Raamat OÜ, 2007.
- Triin Vakker, Priit Rohtmets. Estonia: Relations between Christian and Non-Christian Religious Organisations and the State of Religious Freedom. *Religion, State & Society* 1 (36) 2008, 45–53.
- Priit Rohtmets, Veiko Vihuri. The Ecumenical Relations of the Estonian Lutheran Church (From the Beginning of 20th Century to World War II). *History of Estonian Ecumenism*. Tartu&Tallinn, Tartu Ülikool&Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, 32–61.
- Priit Rohtmets. Development of the Membership of the Estonian Council of Churches. *History of Estonian Ecumenism*. Tartu&Tallinn, Tartu Ülikool&Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, 273–309.
- Kaspars Šlihta, Priit Rohtmets. Eesti Kirik ja Svētdienas Rīts – Evangēliski Luteriskās baznīcas oficiālie laikraksti Igaunijā un Latvijā 1920–1925. *Čels*, 60/2010, 111–144.
- Priit Rohtmets, Erik Salumäe. Eesti evangeelse luterliku vaba rahvakiriku asutamisest. *Akadeemia*, 6/2011, 1135–1178.

DISSERTATIONES THEOLOGIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Tarmo Kulmar.** Die Theologie der Kraft-, Götter- und Seelenvorstellungen der ältesten Schicht der estnischen Urreligion. Tartu, 1994, Autorreferat, 45 S.
2. **Toomas Paul.** Die Geschichte der estnischen Bibelübersetzung, I Teil (XVI–XIX Jahrhundert). Tartu, 1994, Autorreferat, 27 S.
3. **Kalle Kasemaa.** Semitistik ja poetikat. Tartu, 1997, 131 lk.
4. **Arne Hiob.** Uku Masingu religioonifilosoofia põhijooned. Tartu, 2000, 186 lk.
5. **Riho Altnurme.** Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949. Tartu, 2000, 326 lk.
6. **Pille Valk.** Eesti kooli religiooniõpetuse kontseptsioon. Tartu, 2003, 209 lk.
7. **Peeter Roosimaa.** Uue Testamendi eestikeelsetest tõlgetest ja tõlkimist toetavast eksegeesist. Tartu, 2004, 242 lk.
8. **Einike Pilli.** Terviklik elukestva õppe kontseptsioon Eesti protestantlike koguduste kontekstis. Tartu, 2005, 265 lk.
9. **Lea Altnurme.** Kristlusest oma usuni. Uurimus muutustest eestlaste religioossuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2005, 329 lk.
10. **Aira Võsa.** Johann Georg Gichtel – teosofiilise idee kandja varauusaegses Euroopas. Tartu, 2006, 311 lk.
11. **Veiko Vihuri.** Hugo Bernhard Rahamägi, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku teine piiskop 1934–1939. Tartu, 2007, 364 lk.
12. **Kaido Soom.** Täiskasvanute leeritöö Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus ja selle arengustrateegia koostamine. Tartu, 2007, 242 lk.
13. **Meelis Friedenthal.** Tallinna Linnaarhiivi *Tractatus moralis de oculo*. Tartu, 2008, 206 lk.
14. **Andrei Sõtšov.** Eesti Õigeusu Piiskopkond Nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964. Tartu, 2008, 208 lk.
15. **Jaan Lahe.** Gnosis und Judentum. Alttestamentliche und jüdische Motive in der gnostischen Literatur und das Ursprungsproblem der Gnosis. Tartu, 2009, 412 S.
16. **Roland Karo.** Eros & Mysticism. Are Mystical States of Consciousness Evolutionary Byproducts of Sexual Response? Tartu, 2009, 237 p.
17. **Olga Schihalejev.** Estonian young people, religion and religious diversity: personal views and the role of the school. Tartu, 2009, 256 p.
18. **Ingmar Kurg.** Oikumeenilise evangelisatsiooni perspektiiv Euroopa kontekstis: missioloogiline ja religioonisotsioloogiline uurimus. Tartu, 2010, 354 p.
19. **Peeter Espak.** The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology. Tartu, 2010, 284 p.
20. **Piret Lotman.** Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintside 17. sajandi esimesel poolel. Tartu, 2011, 180 p.

21. **Kaarina Rein.** Arstiteadus rootsiaegses Tartu gümnaasiumis ja ülikoolis aastatel 1630–1656. Meditsiinalased disputatsioonid ja oratsioonid ning nende autorid. Tartu, 2011, 198 p.
22. **Ain Riistan.** Ajalooline Jeesus: teaduse probleem religiooni kontekstis. Tartu, 2011, 301 p.
23. **Ringo Ringvee.** Riik ja religioon nõukogudejärgses Eestis 1991–2008. Tartu, 2011, 234 p.
24. **Atko Remmel.** Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990. Tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus. Tartu 2011, 324 p.
25. **Anu Põldsam.** Lazar Gulkowitsch – eine vergessene Stimme der Wissenschaft des Judentums. Tartu 2011, 293 p.